

І.А. Марзалюк, А.Г. Каханоўскі, Д.У. Дук, С.М. Ходзін,
В.Ф. Гігін, П.І. Брыгадзін, А.В. Бурачонак, С.М. Цемушаў

ГІСТОРЫЯ БЕЛАРУСКАЙ ДЗЯРЖАЎНАСЦІ

МІНСК
2022

ЗМЕСТ

Уводзіны	с. 3
Раздзел 1. Асноўныя этапы развіцця беларускай дзяржаўнасці	
Тэма 1.1. Уводзіны ў вучэбную дысцыпліну	с. 6
Тэма 1.2. Першыя дзяржаўныя ўтварэнні на тэрыторыі Беларусі	с. 21
Тэма 1.3. Вялікае Княства Літоўскае – поліэтнічная феадальная дзяржава Усходняй Еўропы	с. 44
Тэма 1.4. Беларусь у складзе Расійскай імперыі	с. 66
Тэма 1.5. Нацыянальна-дзяржаўнае будаўніцтва ў 1917–1941 гг.	с.
Тэма 1.6. Вялікая Айчынная вайна – ключавая падзея навейшай гісторыі	136-
Тэма 1.7. Аднаўленне і пасляваенная мадэрнізацыя БССР	172
Тэма 1.8. Этапы развіцця незалежнай Рэспублікі Беларусь	с. 124
	с. 145
Раздзел 2. Асновы дзяржаўнага ладу Рэспублікі Беларусь	с. 158
Тэма 2.1. Канстытуцыя як асноўны закон дзяржавы	
Тэма 2.2. Прэзідэнт Рэспублікі Беларусь	
Тэма 2.3. Урад як вышэйшы орган выканаўчай улады	с. 177
Тэма 2.4. Заканадаўчая і судовая галіны ўлады	с. 197
Тэма 2.5. Рэгіёны Беларусі	с. 210
Тэма 2.6. Палітычныя партыі і грамадскія аб’яднанні	с. 224
	с. 242
Раздзел 3. Беларусь на мяжы культур і цывілізацый	с. 248
Тэма 3.1. Этнагенэз беларусаў і паходжанне назвы «Беларусь»	
Тэма 3.2. Народы і рэлігіі Беларусі	
Тэма 3.3. Дзяржаўныя сімвалы Беларусі	с. 248
Тэма 3.4. Сацыяльна-эканамічная мадэль сучаснай Беларусі	с. 312
Тэма 3.5. Беларусь у геапалітычнай прасторы	с. 343
	с. 354
Заклучэнне	
Літаратура	с. 372
	с. 373
	с. 376

Уводзіны

Ва ўмовах абвастрэння геапалітычных выклікаў пачатку XXI стагоддзя асабліва вострай становіцца праблема умацавання і захавання незалежнай беларускай дзяржавы, яе далейшага развіцця на аснове форм дзяржаўнасці беларускага народа, якія існавалі на працягу многіх стагоддзяў. Велізарную ролю ва ўмацаванні і развіцці беларускай дзяржавы адыгрывае гістарычнае і патрыятычнае выхаванне маладога пакалення, студэнцкай моладзі, якое ажыццяўляецца ў тым ліку і праз паглыбленае вывучэнне гісторыі сваёй Радзімы.

Аналіз гістарычнага матэрыялу дае магчымасць вызначыць галоўныя асаблівасці станаўлення і развіцця беларускай дзяржаўнасці на працягу X–XXI стст., даць ацэнку сучаснаму стану вывучэння дадзенай праблемы, прааналізаваць падыходы да вывучэння гісторыі беларускай дзяржаўнасці ў краінах – суседзях Беларусі.

Такім чынам актуальнасць і неабходнасць курса «Гісторыя беларускай дзяржаўнасці», забяспечанага навукова абгрунтаваным навучальным дапаможнікам новага пакалення, звязана з фарміраваннем цэласнага ўяўлення пра самабытнасць беларускай гісторыі, веданнем асноўных этапаў станаўлення беларускай дзяржаўнасці, разуменнем яе асаблівасцей. Роля курса «Гісторыя беларускай дзяржаўнасці» ў падрыхтоўцы маладога пакалення да жыцця ў сучасным грамадстве ў значнай ступені заключаецца ў тым, што ён дапамагае адказаць на шэраг ключавых пытанняў, звязаных з разуменнем і успрыманнем студэнцкай моладдзю найважнейшых агульначалавечых каштоўнасцей і культурных дасягненняў усяго чалавецтва і ўкладу ў іх свайго народа, гістарычнага вопыту сваёй краіны. У гэтых адносінах курс «Гісторыя беларускай дзяржаўнасці» павінен ўзмацніць нацыянальны кампанент у сістэме вышэйшай адукацыі.

Выхаванне грамадзян Рэспублікі Беларусь, якія свядома ўдзельнічаюць у грамадска-палітычным жыцці, падзяляюць прыярытэты і дасягненні беларускай мадэлі развіцця, з'яўляецца аб'ектам павышанай увагі з боку дзяржавы. Шмат у чым гэта задача вырашаецца пры вывучэнні вучэбных прадметаў «Гісторыя Беларусі», «Грамадазнаўства» ва ўстановах агульнай сярэдняй адукацыі. Але дадзеныя прадметы не даюць цэласнага сістэмнага ўяўлення аб развіцці беларускай дзяржаўнасці з самых першых пераддзяржаўных утварэнняў да суверэннай Рэспублікі Беларусь. Акрамя таго, школьныя курсы не прадугледжваюць азнаямлення навучэнцаў з найноўшымі гістарыяграфічнымі падыходамі да праблем фарміравання беларускай дзяржаўнасці, што ўяўляецца магчымым ажыццявіць у рамках курса «Гісторыя беларускай дзяржаўнасці» для вышэйшых навучальных устаноў Рэспублікі Беларусь.

Аналіз вопыту суседніх дзяржаў і агульных тэндэнцый у сферы выкарыстання выхаваўчага патэнцыялу айчыннай гісторыі паказвае неабходнасць надання асаблівага значэння вывучэнню гісторыі развіцця ўласнай дзяржаўнасці (гісторыі Беларусі). Вядома, якое значэнне мае

вывучэнне айчыннай гісторыі ў Расіі, Украіне, Казахстане, асобных краінах Еўрапейскага саюза, а таксама і ў асобных суб'ектах Расійскай Федэрацыі. Менавіта вучэбнаму прадмету гісторыі належыць ключавая роля ў фарміраванні нацыянальнай ідэнтычнасці, якая выступае ў якасці кансалідуючага і накіроўваючага фактару развіцця дзяржаўнай адукацыі.

У навучальным дапаможніку «Гісторыя беларускай дзяржаўнасці» развіццё беларускіх зямель вывучаецца не ізалявана ад працэсаў у суседніх рэгіёнах, а ў цеснай іх узаемасувязі. У сучасных беларускіх навучальных дапаможніках па гісторыі паслядоўна праводзяцца ідэі аб агульных гістарычных каранях усходнеславянскіх народаў і славян у цэлым; аб непарыўнай сувязі гістарычнага развіцця дзяржаў Усходняй Еўропы, якія вядуць сваё паходжанне з агульнай калыскі -- Старажытнай Русі.

У новым навучальным дапаможніку яго аўтары імкнуліся ўлічыць і дасягненні савецкай гістарычнай навукі, што знайшло адлюстраванне ў прызнанні значнай ролі сацыяльна-эканамічнага фактару ва ўтварэнні дзяржаўнасці ўсходніх славян. У той жа час адкінуты тэзіс аб класавай сутнасці дзяржавы, якая нібыта адлюстроўвае толькі інтарэсы пануючага класа. Студэнтам неабходна растлумачыць, што дзяржава першапачаткова фарміруецца, як інстытут, які адлюстроўвае інтарэсы розных слаёў грамадства і выконвае задачы ўнутранай кансалідацыі і нейтралізацыі канфліктаў, а таксама абароны ад знешняй небяспекі. Дзяржава з'яўляецца неабходным элементам у развіцці грамадства, без складання якога ва ўмовах ранняга Сярэдняв'якоўя ва Усходняй Еўропе і ў многіх выпадках пазней ставілася пад пытанне не проста нармальнае функцыянаванне, але і само існаванне беларускай этнічнай супольнасці.

Прыкметы глабалізацыі і інтэграцыі ў сучасным постіндустрыяльным грамадстве, якія праяўляюцца ў эканамічнай, культурнай, палітычнай і іншых сферах, не выключаюць цалкам ўсведамленай патрэбы ў захаванні культурнай памяці, ўзмацненні нацыянальнай ідэнтычнасці, выхаванні пачуццяў патрыятызму і грамадзянскай адказнасці. Укараненне ў адукацыйны працэс у вышэйшых навучальных установах вучэбнага курса «Гісторыя беларускай дзяржаўнасці» дазволіць узмацніць гэтыя напрамкі.

Раздзел 1. Асноўныя этапы развіцця беларускай дзяржаўнасці

Тэма 1.1. Уводзіны ў вучэбную дысцыпліну

Дзяржава як асноўны палітычны інстытут. Вывучэнне гісторыі дзяржаўнасці не зусім тоесна гісторыі краіны ўвогуле. Дзяржаўнасць як з’ява дае магчымасць прасачыць эвалюцыю агульнай культуры народа, усвядоміць яго месца на палітычнай карце свету, абагульніць палітычныя працэсы ў гістарычнай рэтраспектыве. І галоўнае – звязаць сучасныя інстытуты і з’явы палітычнага жыцця з іх вытокамі, паказаць узаемасувязь развіцця Рэспублікі Беларусь з гістарычнымі папярэднікамі.

Існуюць розныя вызначэнні дзяржавы. Дзяржавамі могуць называцца як поўнацэнны незалежныя краіны, так і тыя, што маюць пэўныя прававыя стасункі і сувязі, абавязацельствы з іншымі дзяржавамі. У агульнапрынятым разуменні пад дзяржавай трэба разумець пэўную форму арганізацыі грамадства, палітычную сістэму на вызначанай тэрыторыі, якая мае прававыя характарыстыкі выкарыстання ўлады.

Чалавецтва стагоддзямі разважала над тым, чаму і як узнікла дзяржава як феномен узаемадзеяння людзей.

Адным з першых узнікла крэацэанісцкая канцэпцыя паходжання дзяржавы. Гэта значыць, што паводле ўяўленняў яе прыхільнікаў дзяржава была створана звышнатуральнымі сіламі (багамі, духамі, героямі і г.д.). Напрыклад, першабытныя плямёны звязвалі ўтварэнне протадзяржаў са сваімі татэмамі, звычайна жывёламі, адкуль і ўзнікалі пачатковыя сімвалы. Пры гэтым адбывалася сакралізацыя ўлады, яе абагаўленне. Кіраўнік дзяржавы (манарх) становіўся носьбітам свяшчэннай сілы, надзяляўся магчымасцю ўладарыць не толькі над людзьмі, але і над прыродай.

Так, у старажытным Кітаі зямная дзяржава была нібыта адлюстраваннем нябеснай імперыі, а зямны імператар (Сын неба) – Нябеснага Няфрытавага імператара.

Старажытныя грэкі лічылі, што дзяржава – вынік барацьбы і дамоўленасці алімпійскіх багоў. Платон даводзіў думку, што менавіта рысы характару, асабістыя якасці багоў вызначалі тып дзяржаўнага кіравання. Людзі проста як бы ішлі ўслед тым ідэям, якія былі накіраваны з Алімпа.

У Сярэдневякоўі, пасля таго, як хрысціянства стала ў Еўропе дзяржаўнай рэлігіяй, была распрацавана дэталёвая канцэпцыя дзяржавы. Паводле Аўрэлія Аўгусціна, любая дзяржава – прадукт Божаскай волі. У дзяржаве могуць спалучацца як божаскія, так і чалавечыя памкненні.

Трэба адзначыць, што крэацэанісцкія канцэпцыі не адыйшлі ў нябыт, а застаюцца актуальнымі да нашага часу. Іх прытрымліваюцца як прыхільнікі розных рэлігій, так і пэўныя вучоныя і палітыкі.

Таксама у антычнасці зарадзіліся і натуральна-прававыя (дагаворныя) вучэнні аб паходжанні дзяржавы. Яшчэ антычныя сафісты Эпікур і Гіпій лічылі, што ўзнікненне дзяржавы стала магчымым дзякуючы натуральнаму развіццю адносін паміж людзьмі, якія дамовіліся заснаваць пэўныя

рэгулюючыя інстытуты. Аднак найвышэйшае развіццё гэта тэорыя атрымала ў новы час, найперш у працах Томаса Гоббса, Джона Локка і Жан-Жака Русо. Менавіта яны стварылі тэорыю г.зв. «грамадскага дагавора». Іншымі словамі менавіта праз дамоўленасць аб стварэнні дзяржавы і абмежаванні ўласных правоў людзі выйшлі з натуральнага стану і вайны ўсіх супраць ўсіх, каб забяспечыць уласную і грамадскую бяспеку. Аднак гэта тэорыя прадугледжвала і магчымасць паўстання супраць кіраўніка, які парушае такі дагавор.

Таксама ў антычнасці зарадзілася арганічная тэорыя паходжання дзяржавы. Напрыклад, Арыстоцель меркаваў, што дзяржава нагадвае чалавечы арганізм, з'яўляецца арганічнай часткай чалавечага існавання. Ён лічыў, што чалавечая істота ўвогуле не можа існаваць па-за дзяржавай. Самога чалавека ён называў жывёлай, але палітычнай жывёлай. Гэта значыць менавіта наяўнасць такога інстытута як дзяржава вылучала чалавека з навакольнага дзікага свету. З'яўленне эвалюцыйнай тэорыі Ч. Дарвіна ў XIX стагоддзі дало новы моцны імпульс развагам пра арганічны характар дзяржавы. Англійска сацыёлаг Г. Спенсер лічыў дзяржаву грамадскім арганізмам. Як у жывёльным свеце адбываецца барацьба за выжыванне, так і дзяржава з'яўляецца прадуктам арганічнай эвалюцыі. А ў гэтай барацьбе выжывае найбольш моцны.

Марксісты лічылі дзяржаву інструментам падаўлення эксплуатацыйнага падпарадкаваных слабей насельніцтва. У. Ленін пісаў, што *«дзяржава – гэта ёсць машына для падтрымання панавання аднаго класа над другім»*. Прыхільнікі гэтага падыходу даводзяць, што існавала тры тыпы эксплуатацыйнай дзяржавы: рабаўладальніцкая, феадальная і буржуазная. Першапачаткова марксісцкая тэорыя прадугледжвала, што пасля рэвалюцыі адбудзецца адміранне дзяржавы, знікнуць усе палітычныя інстытуты. Аднак потым марксісты прыйшлі да высновы аб існаванні ў якасці пераходнага этапу сацыялістычнай дзяржавы як палітычнай арганізацыі працоўнай большасці на чале з рабочым класам для будаўніцтва сацыялізму і камунізму.

Блізкай да марксісцкай з'яўляецца тэорыя насілля, адпаведна якой дзяржава – вынік сілля і варожасці, заваёвы. У гэтым выпадку насілле выступае ў якасці першапачатку і асновы дзяржавы.

Псіхалагічныя і біхевіярысцкія канцэпцыі сцвярджаюць, што прычыны з'яўлення феномена дзяржавы ляжаць у псіхіцы чалавека, яго інстынктах. Яе адрозненне ад арганічнай тэорыі заключаецца ў тым, што дзяржава разглядаецца не як арганізм, а як вынік узаемадзеяння розных арганізмаў.

У сучасным разуменні дзяржава павінна валодаць шэрагам прыкмет, якія дазваляюць вызначаць дзяржаву як асноўны палітычны інстытут. Важна памятаць, што менавіта дзяржава валодае ўнікальнай манополіяй – на легальнае ўжыванне насілля. Гэта значыць, што толькі такі палітычны інстытут можа прымусіць грамадзяніна да тых ці іншых дзеянняў, можа не толькі абараняць, але і абмяжоўваць правы і свабоды. Менавіта ён стварае і ўжывае рэпрэсіўны апарат, вызначае межы яго дзейнасці. Аднак тут важна памятаць пра меру ўжывання насілля. Знакаміты рускі філосаф У. Салаўёў

адзначаў, што «дзяржава існуе не дзеля таго, каб ператварыць зямное жыццё ў рай, а дзеля таго, каб перашкодзіць яму канчаткова ператварыцца ў пекла».

У дзяржаўных органах канцэнтруецца велізарная ўлада. Дзяржава сама засноўвае правілы палітычнага жыцця, выступае ў якасці арбітра выканання правіл і законаў. Сярод прыкмет дзяржавы можна вылучыць наступныя:

1. Наяўнасць тэрытарыяльнай еднасці. Дзяржаўная ўлада распаўсюджваецца ў межах пэўнай тэрыторыі і на асоб, якія пражываюць на гэтай тэрыторыі.

2. Публічная ўлада. Яна ўвасабляецца ў спецыфічных дзяржаўных органах, што дазваляе акрэсліць яе менавіта як дзяржаўную ўладу, якую ажыццяўляе асобная катэгорыя людзей, якія складаюць апарат дзяржавы. Дзяржаўная ўлада распрацоўвае і выдае абавязковыя для выканання акты, адсочвае іх ужыванне і мае права на прымяненне разнастайных санкцый.

3. Заканадаўчая манаполія. Толькі правілы, што ўводзяцца дзяржавай, маюць статус законаў, гэта значыць найвышэйшых прававых актаў, абавязковых для выканання. Увогуле, дзяржава не можа існаваць без права, бо менавіта яно робіць уладу легітымнай і вызначае парадак адносін з насельніцтвам і іншымі інстытутамі палітыкі.

4. Легальная сістэма спагнання сродкаў. Звычайна гэта падаткі, а таксама іншыя сборы (мыта, акцызы і іншыя), якія дазваляюць утрымліваць дзяржаву і яе апарат.

5. Дзяржаўны суверэнітэт. У палітычнай сістэме грамадства не можа існаваць інстытут, які стаіць над дзяржавай. Яна увасабляе вяршэнства ўлады, стаіць на версе палітычнай піраміды.

Дзяржава выконвае розныя функцыі, якія дазваляюць вызначыць сферы яе дзейнасці. У сваю чаргу яны падзяляюцца на некалькі груп.

Унутраныя функцыі – гэта асноўныя накірункі дзейнасці дзяржавы ў межах краіны, што адлюстроўваюць абарончыя і прававыя задачы.

Знешнія функцыі ўвасабляюцца ў адносінах адной дзяржавы з іншымі дзяржавамі.

Існуюць разнастайныя формы арганізацыі дзяржавы як палітычнага інстытута. У сучаснай паліталогіі пад формай дзяржавы разумеецца сукупнасць трох найважнейшых прыкмет: форма дзяржаўнага ладу, форма кіравання і палітычны рэжым. На форму дзяржавы могуць паўплываць разнастайныя фактары: прыродна-кліматычныя, культурна-гістарычныя, гаспадарчыя і інш.

Форма дзяржаўнага ладу ўяўляе сабой нацыянальна-тэрытарыяльную арганізацыю дзяржавы і узаемаадносіны цэнтральных і рэгіянальных органаў улады. Дзяржавы па формах свайго ладу падзяляюцца на ўнітарныя, федэратыўныя і канфедэратыўныя.

Унітарная дзяржава складаецца з агульнай тэрыторыі, якая не мае ў сваім складзе адміністрацыйных адзінак з правамі аўтаноміі альбо прыкметамі рэгіянальнага суверэнітэту. Рэспубліка Беларусь з'яўляецца менавіта ўнітарнай дзяржавай, як, дарэчы, і большасць краін свету.

Таксама ў свеце існуюць унітарныя дзяржавы, у межах якіх асобныя адміністрацыйна-тэрытарыяльныя адзінкі маюць пэўную ступень аўтаноміі на аснове дэцэнтралізацыі пры захаванні моцнага цэнтра. Такімі дзяржавамі з'яўляюцца Малдова, Іспанія, Кітай і некаторыя іншыя.

Федэратыўная дзяржава ўключае ў свой склад шэраг суб'ектаў, якія валодаюць значнай ступенню самастойнасці пры вырашэнні многіх пытанняў дзяржаўнага жыцця. Пры гэтым ўладныя паўнамоцтвы размяркоўваюцца паміж федэратыўным цэнтрам і суб'ектамі на аснове канстытуцыі альбо спецыяльнага дагавора. Звычайна пытанні абароны, знешняй палітыкі, фінансава-крэдытнай сістэмы адносяцца да выключнай прэагатывы саюзнага цэнтра. Федэратыўны лад існуе ў Расійскай Федэрацыі, ЗША, Германіі, Аўстрыі, Мексіцы, Бразіліі, Аўстраліі і інш.

Канфедэрацыя ўяўляе сабой саюз суверэнных суб'ектаў міжнароднага права, якія валодаюць усімі прыкметамі самастойных дзяржаў, але аб'ядналіся для вырашэння сумесных задач палітычнага, ваеннага альбо эканамічнага характару. Звычайна канфедэрацыі з'яўляюцца часовай, пераходнай формай дзяржавы і прыклады іх ў гісторыі сустракаюцца не так часта. Зараз афіцыйна канфедэрацыяй называецца Швейцарыя, але пры аналізе яе дзяржаўнага ладу ўсё ж большасць даследчыкаў прыходзіць да высновы, што яна з'яўляецца федэрацыяй.

Незалежнасць і суверэнітэт. Гэтыя паняцці з'яўляюцца неад'емнымі атрыбутамі дзяржавы, тымі катэгорыямі, якія вызначаюць статус краіны ў свеце. Але гэта не зусім тоесныя паняцці. Незалежнасць ёсць фармальна прадэклараваная непадпарадкаванасць адной дзяржавы другой. І тут трэба адрозніваць дэкларацыю аб незалежнасці і рэальную незалежнасць. У гісторыі не раз бывала, што паміж афіцыйным абвешчэннем незалежнасці і яе рэальным дасягненнем праходзіў працяглы перыяд часу. А то і ўвогуле мэта аказвалася не дасягнутай.

У сваю чаргу, суверэнітэт – гэта права і магчымасць дзяржавы абараняць свае інтарэсы, правы і свабоды грамадзян на вызначанай тэрыторыі ў адпаведнасці з міжнароднымі законамі.

Суверэнітэт можа адрознівацца па ступені свайго дзеяння. Мала якая дзяржава валодае абсалютным, поўным суверэнітэтам. Часта суверэнітэт бывае абмежаваным. Так адбываецца, калі дзяржава ўваходзіць у нейкі саюз дзяржаў, канфедэрацыі, а ў асобных выпадках і федэрацыю. Напрыклад, абмежаваным суверэнітэтам валодала БССР у межах СССР. Рэспубліка стала краінай-заснавальніцай ААН, мела сваю ўласную канстытуцыю і крымінальны кодэкс (агульнасаюзнага кодэкса не існавала ўвогуле). Суверэнітэт (альбо яго частку) можна дэлегаваць. Так адбываецца, напрыклад, у краінах Еўрапейскага саюза, якія дэлегавалі частку свайго суверэнітэта наднацыянальным саюзным органам.

Зараз у Арганізацыю Аб'яднаных Нацый уваходзіць 193 дзяржавы і 3 дзяржавы-назіральніцы. Але далёка не ўсе з іх з'яўляюцца нават фармальна незалежнымі і яны моцна адрозніваюцца па ўзроўню свайго суверэнітэту.

Зараз існуюць дзяржавы, поўнасьцю прызнаныя ў свеце, якія ўваходзяць у склад ААН. Яны з'яўляюцца незалежнымі і валодаюць поўным суверэнітэтам. Рэспубліка Беларусь адносіцца менавіта да такога тыпу дзяржаў. Асобную катэгорыю ствараюць былыя дамініёны Брытанскай імперыі, а зараз г.зв. «каралеўствы Садружнасці» (Канада, Аўстралія, Новая Зеландыя і інш.), афіцыйным кіраўніком якіх з'яўляецца англійская каралева. Таксама ёсць некаторыя дзяржавы, што дэлегавалі частку сваіх знешнепалітычных і абаронных паўнамоцтваў ЗША.

Таксама існуе і такая форма дзяржаўнага ўтварэння, як асацыяваныя дзяржавы. Напрыклад, Пуэрта-Рыка з ЗША, Ніўэ і Астравы Кука – з Новай Зеландыяй. Да нашага часу захоўваецца і вялікая колькасць залежных тэрыторый. Імі валодаюць Вялікабрытанія, Францыя, ЗША, Нідэрланды, Данія, Аўстралія і Новая Зеландыя.

У свеце налічваецца амаль паўтара дзесятка дзяржаў, што існуюць фактычна, але не прызнаныя альбо часткова прызнаныя. Вакол іх статусу вядзецца вялікая міжнародная дыскусія і яны выступаюць у якасці аб'екта напружання.

У апошнія дзесяцігоддзі з'явіліся нават віртуальныя дзяржавы. Гэта псеўдадзяржаўныя ўтварэнні, якія, як правіла, не валодаюць ніякай тэрыторыяй, аднак заяўляюць пра сваё існаванне. Яны могуць нават выпускаць папяровыя грошы і манеты, маркі, мець сродкі масавай інфармацыі і нават замежныя прадстаўніцтвы, выдаваць пашпарты. Але іх статус нікім не прызнаецца. Найбольш вядомым прыкладам з'яўляецца Сілэнд – фэнтэзічная дзяржава, створаная адстаўным брытанскім маёрам Пэдзі Роем Бэйтсам на нафтавай платформе ў Паўночным моры.

Дзяржава прадстаўляе ўсё грамадства ў сукупнасці і ад яго імя прымаюцца ўсе без выключэння ўладныя рашэнні, якія датычацца ўсіх членаў грамадства і абавязковыя для выканання ўсімі імі. У аснове дзяржавы ляжыць імкненне да дасягнення стабільнасці ўнутранага і знешняга свету, чалавечага быцця. Унутры дзяржавы, вакол дзяржавы і паміж дзяржавамі разгортваецца вялікая частка палітычных працэсаў. Дзяржава з'яўляецца асноўнай формай палітычнай самаарганізацыі грамадства на строга абмежаванай геаграфічнай тэрыторыі, падпарадкаванай вызначанаму ладу палітычнага панавання. З гэтага пункту гледжання адметнай асаблівасцю сучаснай дзяржавы з'яўляецца тое, што яна прадстаўляе сабой калектыўнасць, жорстка прывязаную да пэўнай тэрыторыі. Ці, інакш кажучы, найважнейшай яе асаблівасцю з'яўляецца так званы тэрытарыяльны імператыў. Пытанне пра дзяржаву -- гэта з самага пачатку і перш за ўсё пытанне аб межах, што аддзяляюць тэрыторыю адных дзяржаў ад іншых. Тэрыторыя, важнейшыя параметры якой у сваю чаргу вызначаюцца геаграфіяй і месцазнаходжаннем, мае немалаважнае значэнне для гістарычных лёсаў і перспектывы любой дзяржавы ці народа. Больш за тое, у найстаражытны перыяд гісторыі чалавецтва, калі прырода ў літаральным сэнсе слова працягвала дыктаваць людзям формы жыццёўладкавання і

гаспадарчай арганізацыі, геаграфічны фактар адыгрываў вызначальную ролю ў жыцці людзей і дзяржаў.

Пры гэтым важна ўлічыць, што геаграфія і месцазнаходжанне маюць мноства аспектаў, такіх як памеры і маштабы тэрыторыі канкрэтнай дзяржавы, тапаграфія, клімат, умовы для сельскагаспадарчай вытворчасці, наяўнасць прыродных рэсурсаў, доступ да мораў і акіянаў і інш. Ад гэтых аспектаў залежыць цэлы шэраг параметраў, якія сведчаць аб патэнцыяльных і рэальных магчымасцях дзяржавы, якія вызначаюць яе месца ў сусветнай супольнасці краін. Як паказвае гістарычны вопыт, сама зямля, тэрыторыя дзяржавы складае той стратэгічны рэсурс, які па значнасці, магчыма, пераўзыходзіць усе астатнія рэсурсы.

Ландшафт, ступень урадлівасці глебы, прыродныя рэсурсы і іншыя фактары непасрэдным чынам адбіваюцца як на структуры і аддачы народнай гаспадаркі, так і на шчыльнасці насельніцтва. Тапаграфія і кліматычныя ўмовы краіны вельмі важныя для развіцця шляхоў зносін, размяшчэння рэсурсаў і народнагаспадарчай інфраструктуры, унутранага і знешняга гандлю. Становішча адносна акіянаў і мораў вызначае блізкасць ці аддаленасць ад найважнейшых рынкаў, цэнтраў сілы і ачагоў канфліктаў. Немалаважнае значэнне для бяспекі і нацыянальных мэт мае таксама блізкае акружэнне дзяржавы. Усе гэтыя і іншыя звязаныя з імі фактары маюць вырашальнае значэнне пры вырашэнні дзяжавай сваіх унутры- і знешнепалітычных праблем. Таму нядзіўна, што на працягу ўсёй гісторыі, аж да нядаўняга часу, дзяжавы бачылі сваю мэту ў абароне і, па магчымасці, пашырэнні тэрыторый. Дзяржавы, асабліва вялікія або сусветныя, ва ўсе часы кіраваліся імператывам пашырэння свайго кантролю над суседнімі краінамі і народамі, а пры магчымасці і над усёй міжнароднай сістэмай.

Нельга сцвярджаць, што дзяржава ў аднолькавай меры служыць інтарэсам, патрэбам усіх слаёў, класаў, груп, катэгорый насельніцтва. Ніколі нельга забываць банальную ісціну аб тым, што грамадства – гэта не аднароднае ўтварэнне, яно складаецца з разнастайных канфліктуючых сацыяльна-палітычных сіл, якія валодаюць рознымі вагой і ўплывам, патрэбамі і інтарэсамі. Таму пры любой форме дзяржаўнага кіравання, у тым ліку і дэмакратычнай, будуць члены грамадства або грамадзяне, больш і менш роўныя. Нават у дачыненні да дэмакратыі нельга ў літаральным сэнсе трактаваць тэзіс, які сцвярджае, што ўлада належыць народу. Прыхільнікі літаральнага тлумачэння прынцыпу народаўладдзя, адстойваючы формулу *«хай народ вырашае сам»*, не ўлічваюць той факт, што спачатку неабходна вызначыць, з каго менавіта гэты самы народ складаецца. Народ, узяты сам па сабе, -- гэта абстрактная катэгорыя і ў якасці такой ён нічога не можа вырашаць, ён не кіруе і не можа сам сабой кіраваць. Гэта супярэчыць самой прыродзе ўлады. Улада мае іерархічную прыроду і на працягу ўсёй гісторыі яна часта служыла інтарэсам асобных асоб, груп, класаў, кланаў, дынастый. Як мяркуюць, яшчэ ў 430 г. да н.э. **Перыкл** сцвярджаў: *«толькі нешматлікія могуць тварыць палітыку, але судзіць пра яе могуць усе»*. Праз больш чым

дзве тысячы гадоў Ш.Л.Монтескье казаў: *«Хоць усе прыдатныя для таго, каб выбіраць, не кожны прыдатны быць абраным»*.

І сапраўды, ні адзін народ не можа абысціся без людзей, здольных кіраваць, ён мае патрэбу ў іх. Відаць, мелі рацыю В. Парэта, Г. Моск і іншыя аўтары, якія лічылі, што вядучыя пазіцыі ў структурах улады, асабліва ў яе верхніх эшалонах, пры любым палітычным рэжыме займаюць прадстаўнікі эліты. Фактам з'яўляецца тое, што пры любым рэжыме маюцца адносна кампактныя і больш-менш арганізаваныя групы лідэраў, з асяроддзя якіх вылучаюцца кіраўнікі дзяржавы, палітычных партый і рухаў. У сукупнасці яны складаюць так званы палітычны клас. Але пры гэтым неабходна адзначыць, што інстытуцыйныя, сацыякультурныя, ідэйна-палітычныя ды іншыя фактары і асабліва сам тып палітычнай сістэмы аказваюць глыбокі ўплыў на ролю эліт у розных палітычных рэжымах. Кіруючая або палітычная эліта па-рознаму ажыццяўляе ўладныя функцыі пры дэмакратычных, аўтарытарных і таталітарных рэжымах. Што тычыцца дэмакратычнай формы праўлення, то яна адрозніваецца ад іншых форм не адсутнасцю эліт, а наяўнасцю мноства эліт, канкурыруючых паміж сабой у барацьбе за галасы выбаршчыкаў.

Таму любая ўлада не можа не адчуваць патрэбы ў сістэме легітымізацыі, сутнасць якой заключаецца ў абгрунтаванні і апраўданні права панавання існуючай ў дадзенай краіне формы праўлення. Гэта праблема самым цесным чынам звязана з іншым кардынальным пытаннем аб крыніцах і межах улады. Устойлівасць і жыццяздольнасць любой сацыяльна-палітычнай сістэмы або формы праўлення залежаць ад гатоўнасці яе суб'ектаў або складнікаў жыць у адпаведнасці з пэўнымі законамі і прававымі нормамі. А гэта ў сваю чаргу залежыць ад павагі да ўлады і закону з боку калі не ўсіх, то большасці грамадзян, прызнання імі законнасці або легітымнасці гэтай сістэмы. Забеспячэнне легітымнасці, ці легітымізацыя -- гэта форма абгрунтавання, якая заклікана інтэграваць разрозненыя інстытуты, адносіны, працэсы, падсістэмы і г.д., тым самым надаючы сэнс усяму сацыяльнаму парадку.

Палітычная легітымізацыя -- гэта прызнанне па меншай меры большасцю грамадства правамернасці панавання палітычнага рэжыму, які дзейнічае ў дадзены канкрэтны перыяд. Нават самыя тыранічныя рэжымы мінулага і нашых дзён прэтэндуюць на легітымнасць сваёй улады і лічаць патрэбным ўсяляк падкрэсліваць яе. Як паказвае гістарычны вопыт, такую легітымнасць немагчыма забяспечыць аднымі толькі гвалтоўнымі сродкамі. Напрыклад, Рымская імперыя грунтавалася не толькі на сіле і страху прымянення прымусовых санкцый, але і на згодзе, добрай волі і павазе яе падданных. Раз гэтыя апошнія праяўленні страчаны, прэзумпцыі законнасці рэжыму і справядлівасці яго законаў кідаецца выклік.

Сімптаматычна, што даверу і павазе народа да правіцеляў яшчэ Канфуцый надаваў вялікае значэнне. Так, адказваючы на пытанне аднаго са сваіх вучняў – Цзы Гуна аб сутнасці праўдзівага кіравання, ён казаў, што ў дзяржаве, якая добра кіруецца, павінна быць дастаткова харчавання,

дастаткова ўзбраення і народ павінен верыць ўладарам. Прычым, сцвярджаў ён, у выпадку крайняй неабходнасці можна адмовіцца ад ўзбраення, харчавання, але не ад даверу народа, паколькі «*без даверу [народа] дзяржава не зможа выстаяць*». Многія магутныя сусветныя дзяржавы, якія здаваліся вечнымі і непарушнымі, распадаліся і станавіліся здабыткам гісторыі менавіта з прычыны страты большасцю грамадзян веры ў іх здольнасць забяспечыць бяспеку, дабрабыт і справядлівасць.

Тым больш такая вера неабходна для маладых, слабых, несфарміраваных дзяржаў. Шпаркасць і лёгкасць, з якімі была абрушана, напрыклад, Веймарская рэспубліка, тлумачыцца перш за ўсё тым, што ў вачах большасці немцаў яна не карысталася легітымнасцю, паколькі лічылася, што яна была навязана Германіі несправядлівай Версальскай дамовай. Асабліва паказальны ў гэтых адносінах прыклад Савецкага Саюза, які нягледзячы на ўяўную маналітнасць, фундаментальнасць і «вечнасць» паваліўся ў літаральным сэнсе слова раптоўна менавіта таму, што большасць народа перастала верыць у яго легітымнасць.

Інакш кажучы, законная ўлада -- тая, якую ўвесь народ ці яго большасць, прызнае ўладай. Некаторыя аўтары (напрыклад, М.Дюверже) нават лічаць, што прымус сілай (фізічнай, эканамічнай ці іншай) нельга называць уладай. На іх думку, пра ўладу можна казаць толькі ў тым выпадку, калі той, хто падпарадкоўваецца, верыць у тое, што, падпарадкоўваючыся загадамі ўлады, ён паступае нармальна, справядліва і на законных падставах. Такім чынам, улада аб'ядноўвае не толькі фізічнае прымус, але і веру ў законнасць такога прымусу.

Нацыя і дзяржава. Тэрмін «дзяржава» ў сучасным разуменні гэтага слова з'явіўся ў Еўропе (Заходняй і Усходняй амаль адначасова) дастаткова позна – прыкладна ў XVI ст. У той жа перыяд пачынае ўжывацца і слова «нацыя» як сінонім слова «народ», але у значэнні палітычнай супольнасці. У 1512 г. саюз нямецкіх дзяржаў пад вярхоўнай уладай германскага імператара стаў афіцыйна называцца «*Свяшчэнная Рымская імперыя германскай нацыі*». А ў 1520 г. пачынальнік Рэфармацыі Марцін Лютэр звярнуўся да «*хрысціянскага дваранства нямецкай нацыі*». Больш распаўсюджаным гэты тэрмін стаў у эпоху Асветніцтва, а асабліва – падчас Вялікай Французскай рэвалюцыі XVIII ст.

Увогуле ж лацінскае слова «*natio*» азначае сукупнасць людзей, аб'яднаных агульным паходжаннем, найперш племянным альбо тэрытарыяльным.

У сучаснай навуковай літаратуры маюцца два разумення нацыі. Па-першае, нацыя мысліцца як натуральная супольнасць людзей, заснаваная на агульнасці паходжання, этнічных, гістарычных і культурных асаблівасцей. У такім разуменні нацыя не з'яўляецца палітычным утварэннем, не ўтрымлівае мэты, хоць і мае пакліканне, якое гістарычна валодае стыхійнымі магчымасцямі самараскрыцця. Па-другое, нацыяй называецца культурнае і палітычнае грамадства, якое склалася гістарычна, вышэйшая форма

цывілізаванага адзінства людзей. Нацыя ў дадзеным сэнсе валодае арганізацыяй, структурамі ўлады, мэтай, грамадзянскай згодай.

Паняцце нацыянальнай дзяржавы суадносіцца з другім з пазначаных сэнсаў паняцця нацыі. Дзяржава не зводзіцца да нацыі як натуральнай супольнасці, заснаванай на прынцыпе нацыянальнасці. Варта мець на ўвазе, што гістарычна не нацыя першасная ў адносінах да дзяржавы, а дзяржава ў адносінах да нацыі.

У дэмакратычнай дзяржаве народ з'яўляецца асноўным суб'ектам сацыяльна-палітычнага жыцця. Народам называецца мноства чалавечых асоб, аб'яднаных у імя добра, годнага існавання пасродкам ўстанаўлення справядлівых законаў. Народ валодае натуральным правам на аўтаномію (суверэнітэт), ён вольны ў прыняцці палітычных рашэнняў, асноўнымі з якіх з'яўляюцца:

- вызначэнне асноўнага ладу грамадска-палітычнага жыцця;
- абранне сваіх прадстаўнікоў у органы кіравання, г.зн. надзяленне іх ўладнымі паўнамоцтвамі;
- ажыццяўленне кантролю над кіраўніцкай дзейнасцю дзяржавы.

Пры гэтым дэмакратычная дзяржава з'яўляецца інстытутам, які забяспечвае рашэнне вышэйназваных задач. Асновай дзейнасці дзяржавы з'яўляецца ўлада.

Неабходнасць ўлады выцякае з патрэбы ў размеркаванні функцый у рамках палітычнага грамадства. Адрозніваюцца ўлада аўтарытэту і ўлада сілы (магутнасць). Мэта ўлады сілы -- панаванне само па сабе. Улада аўтарытэту заснавана на праве панавання і рэалізуецца як права кіраваць, накіроўваць і загадваць.

Так як дзяржаўная ўлада заснавана на праве, яна рэалізуецца ў адпаведнасці з прынцыпамі розуму і справядлівасці. Уладай можна валодаць толькі па праву, а падпарадкоўвацца ёй варта па справядлівасці.

Ідэалогія дзяржавы ўключае ў сябе ўяўленні як аб існуючым стане палітычнага жыцця (існым), так і пра тое, якім яно павінна быць. Для паспяховага пераўтварэння грамадства, відавочна, неабходна наяўнасць пэўнай нязгоды з існуючым парадкам, а такім чынам, уяўлення аб належным.

Слова «павінен» ўжываецца намі, па меншай меры, у двух сэнсах: апісальным і прадпісвальным (прэскрыптыўным). Калі мы кажам, што *«студэнт павінен вучыцца»*, мы часцей за ўсё маем на ўвазе, што студэнтам з'яўляецца чалавек, асноўным заняткам якога з'яўляецца вучоба, у адваротным выпадку ён не студэнт. Гэта меркаванне нічога не дадае да нашых ведаў пра свет, а проста апісвае яго. У такім жа сэнсе мы можам казаць, напрыклад, і пра дзяржаву: *«дзяржава павінна забяспечваць ўмовы развіцця грамадства»*. Гэта значыць, што дзяржава з'яўляецца такой арганізацыяй, якая забяспечвае гэтыя ўмовы незалежна ад таго, добрыя яны ці дрэнныя. Паняцце падпарадкавання набывае свой сапраўдны сэнс у прэскрыптыўных выказваннях, напрыклад у разважаннях *«студэнт павінен добра вучыцца»*, дзе задаецца ўзровень, да якога студэнт абавязаны імкнуцца. Аналагічным з'яўляецца сэнс і іншага выказвання: *«Дзяржава павінна*

забяспечваць ўмовы для свабоднага развіцця грамадства», у якім утрымліваецца патрабаванне, якое не адносіцца да кожнага ў дзяржаве, а паказвае імкненне да дэмакратызацыі жыцця.

Падобнае адрозненне ў словаўжываннях адносіцца і да паняцця каштоўнасці. Каштоўнасць (значнасць) можа разумецца дваяка:

1) як арыенцір, да якога аб'ектыўна імкнецца чалавек ці грамадства;

2) як арыенцір, які паказвае на належны стан і абавязвае дасягнуць яго.

Такія каштоўнасці маюць у канчатковым рахунку маральны змест.

Такім чынам, кажучы пра каштоўнасці, варта адрозніваць апісальныя, дадзеныя ў аб'ектыўных тэндэнцыях развіцця, і прадпісваючыя каштоўнасці, якія абавязваюць дасягнуць таго, чаго няма ў наяўнасці.

Трэба адрозніваць каштоўнасці ад мэт. Калі мы кажам: «Цяпер я павінен завесці гадзіннік», гэта азначае здзяйсненне намі шэрагу тэхнічных аперацый. Калі ж мы кажам: «Я павінен паважаць іншых», гэты выраз мае ўжо не тэхнічны, а маральны змест, бо павага з'яўляецца патрабаваннем годнага сумеснага жыцця людзей, якія імкнуцца да агульнага добра.

У святле канцэпцыі неабходнасці падпарадкавання палітыкі маралі пэўныя палітычныя дзеянні варта суадносіць як з існым, так і з належным, а вышэйшае майстэрства палітычнага кіравання будзе заключацца ў тым, каб сацыяльныя тэхналогіі, якія выкарыстоўваюцца для вырашэння тых ці іншых хвалюючых людзей праблем, прыводзіць у адпаведнасць з каштоўнасцямі чалавека і грамадства. У гэтым сэнсе эфектыўны суб'ект палітыкі абавязкова павінен умець адказаць на тры пытанні: навошта? (Пытанне аб каштоўнасцях), што? (Пытанне аб мэтах) і як? (Пытанне аб сродках). Адказы на гэтыя пытанні ўтвараюць адзіны ідэалагічны комплекс арыенціраў палітычнай дзейнасці. Гэта ў сваю чаргу мае на ўвазе ўменне суадносіць палітычныя тэхналогіі, канкрэтны палітычны курс і палітычную тэорыю, дактрыну, якая вылучае версіі пераўтварэння грамадства і абгрунтоўвае іх.

Завяршаючы разгляд прыроды палітычнай ідэалогіі, варта ўказаць на іерархічны парадак каштоўнасцей, які вынікае з прыроды дэмакратычнага палітычнага грамадства і яго дзяржавы. Вяршыню іерархіі каштоўнасцей займае агульнае дабро, якое прадстаўлена адзінствам грамадскага і асабістага добра. Далей ідуць гуманістычныя (маральныя) каштоўнасці. Затым у парадку падпарадкавання ідуць дэмакратычныя каштоўнасці і, нарэшце, дзяржаўныя каштоўнасці (уласна палітыка-прававыя каштоўнасці).

Натуральнае права з'яўляецца найважнейшым сродкам ажыццяўлення суб'ектыўнага права, паколькі механізм маральнай рэгуляцыі, што дзейнічае праз унутрані загад, аказваецца больш эфектыўным, чым знешні прымус. Прымаючы пад увагу першаснасць індывідуальнай цікавасці, суб'ектыўнае права забяспечвае ўпэўненасць у неабходнасці права наогул, г.зн. аб'ектыўнага права, выступаючага сродкам яго захавання. Аб'ектыўнае права ў сваю чаргу з'яўляецца асноўным сродкам рэалізацыі дзяржаўнай улады. Дзяржава забяспечвае парадак нармальнага функцыянавання палітычнай супольнасці, г.зн. стварае ўмовы і рэалізуе асноўныя палітычныя задачы.

Калі мэты дзяржавы вызначаюцца толькі сродкамі палітычнага кіравання грамадствам, гэта прыводзіць да прыніжэння ролі каштоўнасцей апошняга. Больш рацыянальна мэты дзяржаўнай палітыкі вызначаць зыходзячы з парадку каштоўнасцей, а не сродкаў. Найважнейшымі небяспекамі, якія падпільноўваюць на гэтым шляху, з'яўляюцца: магчымасць страты пачуцця канкрэтна-палітычнай рэальнасці і размыванне межаў кампетэнтнасці дзяржаўнага кіравання. Мастацтва дзяржаўнага кіравання і заключаецца ў тым, каб, не адмаўляючыся ад арыентацыі на каштоўнасці, знаходзіць аптымальныя тэхналогіі іх увасаблення ў рэчаіснасці.

У большасці сучасных падыходаў да легітымнасці цэнтральнае месца займае ідэя суверэнітэту. Інакш і быць не можа, паколькі яна закранае такія ключавыя пытанні, як крыніцы і прырода вярхоўнай улады. Цяжка ўсталяваць крыніцы суверэнітэту дзяржавы. Але тым не менш гэта рэальны феномен. Праблема суверэнітэту закранае не толькі іерархію ўладных структур ў рамках дзяржавы, але і месца самой дзяржавы ў шэрагу чалавечых супольнасцей, саюзаў, калектываў. Калі кажуць аб суверэнітэце дзяржавы, то маецца на ўвазе, што ўсе іншыя калектывы -- абшчыны, сем'і, асацыяцыі, правінцыі, таварыствы займаюць падпарадкаванае ў дачыненні да яе становішча.

Тэорыя нацыянальнага або дзяржаўнага суверэнітэту фарміравалася разам з ідэяй нацыянальнай дзяржавы. Яшчэ **Ж. Бадэн** цалкам справядліва падкрэсліваў, што дзяржава без суверэнітэту немагчыма. І сапраўды, суверэнітэт складае адну з асноватворных сутнасных характарыстык дзяржавы, тым больш сучаснай нацыянальнай дзяржавы. Значнасць і ўніверсальнасць суверэнітэту заключаецца ў тым, што дзяржаве будзе цалкам і выключна належаць вярхоўная ўлада над усімі іншымі канкрэтнымі формамі і праявамі улады на ўсёй тэрыторыі, на якую распаўсюджваецца юрысдыкцыя дадзенай дзяржавы. Суверэнная ўлада не залежыць ад якой-небудзь іншай улады, наадварот, усе астатнія улады залежаць ад яе, бяруць сваю легітымнасць ад яе. Дзяржава можа быць толькі суверэннай. Суверэнітэт -- асноватворны крытэрыі дзяржавы. Калі няма суверэнітэту, то няма і дзяржавы. Суверэнітэт вызначае само быццё дзяржавы. Ён закліканы забяспечыць уніфікацыю, яднанне, самавызначэнне і функцыянаванне ўладнай сістэмы і служыць крытэрыем адрознівання дзяржавы ад дадзяржаўнага стану.

Этапы станаўлення і развіцця беларускай дзяржаўнасці. Пытанне аб характары паходжання беларускай дзяржаўнасці застаецца дыскусійным ў гістарычнай навуцы. Часам навукоўцы займаюць дыяметральна процілеглыя пазіцыі ў поглядах на падзеі, асоб айчыннай гісторыі і сучаснасці. Вядомы айчынны даследчык гэтага пытання М.С. Сташкевіч сфармуляваў асноўныя праблемныя пытанні, па якіх найчасцей узнікаюць спрэчкі.

Па-першае, гэта адносіны Полацка і Кіева. Дакладней, праблема таго, уваходзіла Полацкае княства ў склад Старажытнарускай дзяржавы ці не.

Па-другое, этнічны характар Вялікага Княства Літоўскага. У літаратуры сустракаюцца розныя ацэнкі дадзенай праблемы. Гэту феадальную дзяржаву могуць вызначаць як выключна літоўскую альбо выключна беларускую, а таксама беларуска-літоўскую, літоўска-беларускую, літоўска-рускую.

Па-трэцяе, якое месца займалі беларускія землі ў складзе Рэчы Паспалітай, утворанай на Люблінскім сейме 1569 г.? У новай дзяржаве адчуваўся моцны польскі ўплыў, але пры гэтым дзве яе часткі (Каралеўства Польскае і ВКЛ) захоўвалі пэўную аўтаномію.

Па-чацвёртае, якую ролю ў развіцці беларускай дзяржаўнасці адыграў час знаходжання ў складзе Расійскай імперыі? Тут сустракаюцца два варыянты адказаў. Адны лічаць, што беларускія губерні былі нечым кшталту калоніі. Іншыя ацэньваюць імперскі перыяд як эпоху, што дала магчымасць спакойнага развіцця, калі былі створаны ўмовы для фарміравання сучаснай беларускай нацыі.

Да гэтага кола пытанняў можна дадаць і ключавыя праблемы савецкага часу. Найперш, адкуль адлічваць сучасную беларускую дзяржаўнасць, ад БНР альбо ад БССР? А таксама ўвогуле ацэнку самой эпохі: чаго ў ёй было больш, станоўчага ці негатыўнага?

Больш простая задача тычыцца вызначэння перыядызатыі станаўлення дзяржаўнасці на беларускіх землях.

Першы этап трэба вызначыць як дадзяржаўны. Гэта час прыкладна з V да пачатку IX ст., калі на беларускіх землях ішоў актыўны працэс утварэння племянных саюзаў.

Другі этап традыцыйна называюць старажытнарускім. Першая вядомая дата айчыннай дзяржаўнасці – 862 г., калі жыхары Полацка прынялі ўдзел у закліканні варагаў на кіраванне Руссю. Гэты перыяд ахоплівае як існаванне Старажытнай Русі альбо імперыі Рурыкавічаў, так і абсабленне княстваў, ў тым ліку Полацкага.

Трэці перыяд – утварэнне і існаванне Вялікага Княства Літоўскага як незалежнай феадальнай дзяржавы. Ён ахоплівае час з сярэдзіны XIII ст. да 1569 г.

Чацвёрты этап – уваходжанне ВКЛ ў склад Польска-Літоўскай дзяржавы, вядомай як першая Рэч Паспалітая Абодвух народаў. Ён пачынаецца з Люблінскай уніі 1569 г. і працягваецца да трох падзелаў гэтай дзяржавы ў 1772, 1793 і 1795 гг.

Пяты этап – знаходжанне беларускіх зямель у складзе Расійскай імперыі. Храналагічна ён працягнуўся з канца XVIII ст. да 1917 г.

Шосты – гэта савецкі перыяд, што цягнуўся (з пэўнымі перарывамі) да 1991 г.

Сёмы – абвясчэнне і існаванне незалежнай і сувярэннай Рэспублікі Беларусь.

Пры гэтым у гісторыі Беларусі можна вызначыць два асобныя перыяды, непрацяглыя па часу, але лёсавызначальныя для дзяржаўнасці краіны. Першы з іх – рэвалюцыйны падзеі 1917 – пачатку 1918 гг. Тады аформілася

магчымасць развіцця падзей як па савецкаму шляху, так і па альтэрнатыўнаму. Апошні найбольш яскрава ўвасобіўся ў выглядзе Беларускай Народнай Рэспублікі. Яна хоць і не стала поўнаўвартаснай дзяржавай, але непрацяглы час з'яўлялася пэўным грамадска-палітычным аб'яднаннем.

Другі асобы перыяд – Вялікая Айчынная вайна (1941 – 1945 гг.). У гэты час тэрыторыя Беларусі апынулася пад акупацыяй нацысцкай Германіі. Захопнікі ставілі мэтай поўнае знішчэнне беларускай нацыі. Беларускі народ праявіў лепшыя якасці і масавы гераізм у барацьбе за вызваленне. Нездарма Дзень Незалежнасці ў Беларусі адзначаецца менавіта 3 ліпеня – дзень, калі Мінск быў вызвалены ад акупантаў.

Крыніцы па гісторыі беларуская дзяржаўнасці. Зразумела, паўстае пытанне, адкуль мы бяром інфармацыю па гісторыі развіцця дзяржаўнасці? Яна знаходзіцца ў шматлікіх крыніцах рознага паходжання. Канешне, розныя гістарычныя перыяды асвятляюцца ў іх з рознай ступенню насычанасці. Так, пачатковы этап дзяржаўнасці ў большай ступені апісаны ў «Аповесці мінулых гадоў». Гісторыя Вялікага Княства Літоўскага канца XIII ст. насычана легендамі і паданнямі, за якімі часам нельга дакладна сказаць, калі кіраваў той ці іншы князь. А вось ужо эпоха XIX і XX стагоддзяў пакінула ў архівах мільёны дакументаў, якія патрабуюць асобных метадаў даследавання, каб даследчыку не патануць у гэтым моры.

Усе крыніцы па гісторыі дзяржаўнасці можна падзяліць на некалькі тыпаў. Першую групу складаюць прававыя акты. Першы і адзін з самых вядомых з іх – гэта «Руская Праўда». Яна ўяўляе сабой зборнік прававых тэкстаў Старажытнай Русі, якія складаліся пачынаючы з 1016 года. «Руская Праўда» з'яўляецца агульным здабыткам рускіх, беларусаў і ўкраінцаў. Яна ўключала ў сябе элементы крымінальнага, гаспадарчага, працэсуальнага і прыватнага права. Ад старажытных часоў застаўся і Дагавор паміж Смаленскам, Віцебскам, Полацкам з аднаго боку і Рыгай і Готландам (Гоцкім берагам) – з другога. Гэты дакумент ўстанаўліваў правілы гандлю па Заходняй Дзвіне і часткова Балтыйскім моры. Ён цікавы і тым, што шэраг даследчыкаў бачаць у тэксце дагавора асобныя прыкметы старажытнабеларускай мовы, якая зараджалася ў той час.

Эпоха Вялікага Княства Літоўскага пакінула шматлікія юрыдычныя акты. Да іх адносяцца прывілеі, устаўныя граматы, дагаворы, канстытуцыі соймаў. Самымі знакамітымі помнікамі прававой думкі ВКЛ з'яўляюцца Статуты 1529, 1566, 1588 гадоў. Падрабязней гаворка пра іх пойдзе ў адпаведным раздзеле падручніка.

Найбольш вядомым прававым дакументам першай Рэчы Паспалітай у гісторыі засталася Канстытуцыя 3 мая 1791 г. Яна была значным дасягненнем для свайго часу. Дастаткова сказаць, што гэта другая ў свеце канстытуцыя (пасля Канстытуцыі ЗША) і першая ў Еўропе. Гэта даволі супярэчлівы дакумент, які ў поўнай ступені адлюстроўвае бурлівую эпоху, у якую ён быў прыняты.

У Расійскай імперыі праводзілася мэтанакіраваная і паслядоўная работа па сістэматызацыі заканадаўства. У выніку былі створаны «Поўнае сабранне законаў Расійскай імперыі» і «Звод законаў Расійскай імперыі». Фактычна яны ахоплівалі ўсе бакі жыцця вялізарнай і шматнацыянальнай дзяржавы. Акрамя таго, імператары, Сенат выдавалі свае асобныя пастанаўленні, маніфесты, указы, цыркуляры, якія пастаянна дапаўнялі зводны законы. З 1906 г. да заканадаўчай дзейнасці падключыліся Дзяржаўная дума і Дзяржаўны савет.

Рэвалюцыйны час пакінуў вельмі разнастайныя прававыя дакументы. Гэта і дэкрэты Савецкай улады, выдадзеныя потым асобнымі зборнікамі, і маніфесты, пастановы шматлікіх з'ездаў, дэкларацыі, якія часам мелі моц поўнаважных юрыдычных актаў. Для прыкладу можна прывесці найважнейшыя дакументы для станаўлення беларускай дзяржаўнасці ў ХХ ст.: Дэкларацыю Усебеларускага з'езда снежня 1917 г. і Маніфест Часовага рабоча-сялянскага савецкага ўрада Беларусі, прыняты 1 студзеня 1919 г. БНР таксама выдавала свае акты, якія па форме мелі характар прававых, але не выконваліся ў рэчаіснасці. Найперш, гэта тры Ўстаўныя граматы 1918 г.

З часам савецкае заканадаўства было сістэматызавана. Ё гісторыі БССР былі прыняты чатыры канстытуцыі: 1919, 1927, 1937, 1978 гадоў. Да канстытуцыйных дакументаў савецкай эпохі адносіцца і Дэкларацыя аб дзяржаўным суверэнітэце БССР ад 27 ліпеня 1990 г. Менавіта ў савецкі час асноўнай формай прававых актаў сталі законы.

Сучасная правая сістэма Рэспублікі Беларусь засноўваецца на Канстытуцыі 15 сакавіка 1994 г. са змяненнямі і дапаўненнямі, прынятымі на рэспубліканскіх рэферэндумах 24 лістапада 1996 г. і 17 кастрычніка 2004 г. Аб відах сучасных юрыдычных актах будзе расказана ў адпаведным параграфу падручніка.

Аднак прававыя дакументы не ў поўнай ступені адлюстроўваюць рэчаіснасць. Нярэдка яны толькі дэкларавалі тыя ці іншыя правы і свабоды, а на справе ўсё адбывалася зусім інакш. Таму вельмі важнымі з'яўляюцца агульнагістарычныя крыніцы. Першымі ў нашай гісторыі сталі хронікі і летапісы. Самыя пачаткі ўсходнеславянскай дзяржаўнасці адлюстраваны ў «Аповесці мінулых гадоў», якая дайшла да нас ў Радзівілаўскім, Лаўрэнц'еўскім і Іпац'еўскім спісах. Вядома, што ў Полацкім княстве вёўся свой летапіс, аднак, на жаль, ён не дайшоў да нас.

Традыцыя ствараць летапісныя творы захавалася і ў Вялікім Княстве Літоўскім. У сучаснай гістарычнай навуцы іх прынята называць беларуска-літоўскімі. Зараз вядома чатыры асобных помніка: «Летапісец вялікіх князёў літоўскіх», Летапіс 1446 года (першы звод), «Хроніка Вялікага Княства Літоўскага і Жамойцкага» (другі звод), «Хроніка Быхаўца» (трэці звод).

Пад уплывам заходніх краін пачынаюць пісацца хронікі. Так у XVI ст. з'яўляецца польскамоўная «Хроніка польская, літоўская, жамойцкая і ўсяе Русі» Мацея Стрыйкоўскага. Аднак і летапісная традыцыя працягвалася. У якасці прыкладаў можна прывесці Баркулабаўскі летапіс XVII ст. і Віцебскі летапіс С. Аверкі і М. Панцырнага.

З самых ранніх часоў звесткі пра нашы мясціны можна знайсці ў замежных гісторыкаў і вандроўнікаў. Пра Палессе пісаў ужо антычны «*айцец гісторыі*» Герадот. Візантыйская імперыя на працягу стагоддзяў падтрымлівала сувязі з усходнімі славянамі, таму не дзіўна, што яе храністы надавалі вялікую ўвагу падзеям на Поўначы. Шматлікія сведчанні па айчыннай гісторыі мы можам знайсці ў многіх гістарычных дакументах візантыйскага паходжання, напрыклад, у Пракопія Кесарыйскага, імператара Канстанціна Парфірароднага і інш.

Пытанні і заданні

1. Што такое дзяржава? Растлумачце і параўнайце паняцці дзяржава і дзяржаўнасць. Якія існуюць тэорыі паходжання дзяржавы?
2. Якое значэнне для развіцця і паўсядзённага функцыянавання грамадства мае дзяржава? Якія функцыі выконвае дзяржава?
3. Дайце азначэнні паняццяў «незалежнасць» і «суверэнітэт». Якімі канкрэтнымі рысамі можна ахарактарызаваць суверэнную дзяржаву?
4. Як суадносяцца такія паняцці як нацыя і дзяржава?
5. На якія этапы падзяляецца развіццё беларускай дзяржаўнасці? Дайце агульную характарыстыку кожнаму з этапаў.
6. Растлумачце паняцці «гістарычныя формы дзяржаўнасці» і «нацыянальныя формы дзяржаўнасці».
7. Якія крыніцы дазваляюць прасачыць развіццё беларускай дзяржаўнасці? Як вы лічыце, якія з гэтых крыніц найбольш каштоўныя?
8. Растлумачце спецыфіку кожнай з вылучаных груп крыніц; якія з іх больш аб'ектыўна адлюстроўваюць гістарычную рэчаіснасць?
9. Паразважайце, якія каштоўнасці больш значныя для насельніцтва і асобных людзей: суверэнітэт дзяржавы ці матэрыяльны дабрабыт, асабістая свабода ці заможнае жыццё?
10. Растлумачце выразы, якія прысутнічаюць у прэамбуле Канстытуцыі Рэспублікі Беларусь: паўнапраўны суб'ект сусветнага супольніцтва, права на самавызначэнне, шматвякавая гісторыя развіцця беларускай дзяржаўнасці, непакісныя ўстоі народаўладдзя і прававой дзяржавы.

Тэма 1.2. Першыя дзяржаўныя ўтварэнні на тэрыторыі Беларусі

Раннефеадальныя дзяржаўныя ўтварэнні на беларускіх землях. У сярэдзіне I тысячагоддзя н.э. на тэрыторыі Усходняй Еўропы пачынаюць рассяляцца славянскія плямёны. Дзякуючы перавазе ў ваеннай арганізацыі і ўзроўні земляробча-жывёлагадоўчай гаспадаркі славяне за 3--4 стагоддзі змаглі асвоіць велізарныя лясныя і лесастэпавыя прасторы ад Одара да Дона і волжска-окскага міжрэчча, адціснуўшы, асіміляваўшы ці знішчыўшы пры гэтым мясцовыя фіна-угорскія і балцкія народы.

З'яўленне дзяржавы ўсходніх славян з цэнтрам у Кіеве было вынікам працяглага працэсу сацыяльна-эканамічнага і палітычнага развіцця.

Найбольш важнай умовай стварэння дзяржаўнай арганізацыі было дасягненне пэўнага ўзроўню развіцця прадукцыйнай гаспадаркі, якая давала залішні, а затым і прыбавачны прадукт (адрозніваўся большай стабільнасцю і незалежнасцю ад капрызаў прыроды). Дзякуючы наяўнасці дадатковых рэсурсаў з'яўлялася магчымасць утрымання круга асоб, якія непасрэдна не ўдзельнічалі ў вытворчасці. Так услед за першым і другім грамадскім падзелам працы (размежаваннем працы земляробаў і жывёлаводаў, вылучэннем рамеснікаў) адбылося фармаванне групы людзей, якая засяродзіла ў сваіх руках функцыі кіравання. Гэтыя людзі паступова вылучаюцца з агульнай масы супляменнікаў сваім багаццем і знатнасцю (г.зн. паходжаннем ад вядомых продкаў), іх статус перадаецца па спадчыне. Акрамя таго, умовы пастаяннай знешняй небяспекі прыводзілі да стварэння групы прафесійных воінаў, якія гуртаваліся вакол ваеннага кіраўніка (у славян – князя). Пастаяннае кіраўніцтва групай воінаў, адарваных ад свайго сацыяльнага асяроддзя, давала князю дадатковы рычаг для ўзмацнення сваёй улады ў славянскім грамадстве. Міграцыя славян на новыя тэрыторыі, уступленне ў кантакт з варожым акружэннем прыводзіла да яшчэ большага пашырэння ўладных паўнамоцтваў славянскага князя, першапачаткова выключна ваеннага правадыра.

Павышэнне прадукцыйнасці працы было не адзіным спосабам атрымання дадатковых рэсурсаў для ўтрымання апарата кіравання. Іншую магчымасць даваў удзел у гандлёвых аперацыях (характэрна для паўночнага рэгіёну будучай Русі). Але больш характэрным у перыяд пераходу ад родаплемяннога ладу да дзяржаўнага з'яўлялася ўзрастанне колькасці рабаўніцкіх акцый і навязванне панавання над суседнімі плямёнамі, што знаходзіла адлюстраванне ў выплаце імі даніны-кантрыбуцыі. Гэта акалічнасць тлумачыць шырока распаўсюджанае пазначэнне пераддзяржаўнага перыяду, услед за амерыканскім вучоным **Л.Г. Морганам**, эпохай «ваеннай дэмакратыі». Дадзенае паняцце нельга прызнаць удалым, паколькі асноўнай тэндэнцыяй пераходнага перыяду з'яўлялася ўзмацненне ўлады племянных правадыроў.

Да ліку найбольш важных прычын стварэння дзяржаўнай арганізацыі ва ўсходніх славян адносяцца: 1) неабходнасць нейтралізацыі ўнутраных канфліктаў, якія ўзнікалі з прычыны маёмаснай дыферэнцыяцыі і

ўскладнення сацыяльнай структуры, 2) знешні ціск з боку суседзяў (на поўдні – Хазарскага каганату, на поўначы – скандынаваў-варагаў).

Паводле «Аповесці мінулых гадоў» на тэрыторыі Усходняй Еўропы размясцілася 12 «плямён»: паляне, драўляне, дрыгавічы, валыняне (бужане), севяране, радзімічы, вяцічы, крывічы (іх частка – палачане), славене, улічы, ціверцы, белыя харваты. На сучаснай тэрыторыі Беларусі жылі крывічы-палачане, дрыгавічы, радзімічы, а таксама валыняне (на паўднёвым захадзе). «Плямёнамі» іх называе старажытнарускі летапісец, на самай справе гэта былі аб'яднанні, якія складаліся з больш дробных плямён. Таму гісторыкі завуць іх *саюзамі плямён* або *племяннымі саюзамі*. Прапанаваны таксама тэрмін «Славініі» (паколькі так славянскія «плямёны» называюць візантыйскія аўтары, аднак такі тэрмін выкарыстоўваецца хутчэй у адносіях да этнапалітычных утварэнняў іншага ўзроўню). Хаця ўсходнеславянскія саюзы плямён адрозніваліся некаторымі элементамі матэрыяльнай культуры (гэта адзначаюць археолагі), усё жа ў іх было шмат агульнага, на што ўказваецца і ў летапісу. У той жа час у складзе Старажытнарускай дзяржавы (Кіеўскай Русі) апынуліся і неславянскія – балцкія і фіна-угорскія – народы. Не ўсе яны зліліся са славянамі (былі асіміляваны), некаторыя толькі плацілі даніну, захоўваючы поўную ўнутраную аўтаномію.

Яшчэ да сярэдзіны IX ст. на тэрыторыі, населенай старажытнаславянскімі плямёнамі, пачалі фарміравацца племянныя княжанні. *Племянныя княжанні* – гэта прамежкая стадыя паміж саюзам плямён і дзяржавай. Летапіс сведчыць, што сваё княжанне было ў палачан, дрыгавічоў і інш. У кожнага княжання была свая тэрыторыя, якая складалася з былых родавых абшчын, былі свой князь з дружынай, сістэма падаткаабкладання і права. Улада князя была ўжо спадчынай. Князі разам з дружынамі абаранялі тэрыторыі княжання ад знешніх ворагаў, ажыццяўлялі ваенныя паходы ў суседнія землі, вяршылі суд над сваімі падданымі.

Дзяржаве ўсходніх славян, якую ў навуковай літаратуры прынята называць Старажытнарускай дзяржавай, альбо Кіеўскай Руссю, папярэднічалі пераддзяржаўныя ўтварэнні. Гісторыкі называюць іх «*Паўночнай канфедэрацыяй плямёнаў*» і «*Кіеўскім каганатам*». Магчыма, былі і іншыя палітычныя аб'яднанні. Аб іх захаваліся звесткі ў араба-персідскай гісторыка-геаграфічнай літаратуры IX–XII стст. (загадкавая «Арсанія»).

Сярод першых датаваных падзей старажытнарускай гісторыі ў «Аповесці мінулых гадоў» змешчаны расказ аб складаных адносінах насельніцтва поўначы Усходняй Еўропы са скандынавамі-варагамі. Археолагамі вызначана, што гэта былі галоўным чынам шведы і, у меншай ступені, нарвежцы. Пранікненне скандынаваў (або нарманаў – «жыхароў поўначы») ва Усходнюю Еўропу адзначаецца з сярэдзіны VIII ст. Менавіта тады імі быў заснаваны горад Ладага (пасля перанясення горада ў пачатку XVIII ст. Пятром I яго сталі зваць Старой Ладагай). Скандынавы імкнуліся знайсці найбольш кароткі водны шлях у краіны Усходу. Так быў адкрыты Вялікі Волжскі шлях. Але не толькі з гандлёвымі мэтамі скандынавы

прыходзілі ва Усходнюю Еўропу. Адзначаюцца прыклады перасялення (каланізацыі) скандынаваў. Акрамя таго, як і ў Заходняй Еўропе (дзе яны трымалі ў страху ўсё насельніцтва ўзбярэжжа), скандынавы прыходзілі сюды з рабаўніцкімі мэтамі. Але славяне яшчэ не пабудавалі багатых гарадоў, цэркваў і манастыроў, якія лёгка можна было абрабаваць. Варагі вымушаны былі ўступаць у больш цесныя адносіны з мясцовым насельніцтвам. З часам некаторыя з прадпрыемальных скандынаўскіх конунгаў аказаліся на чале ўсходнеславянскіх пераддзяржаўных утварэнняў: Рурык на поўначы, Аскольд і Дзір – на поўдні (у Сярэднім Падняпроўі).

У летапісу прыводзіцца расказ аб добраахвотным запрашэнні «Паўночнай канфедэрацыяй плямён» уладара з варагаў-русі – князя Рурыка ў 862 г. Пад тым жа годам у летапісу запісана: *«раздая мужемъ своимъ грады, овому Полотескъ, овому Ростовъ, другому Белоозеро»*. Няма падстаў цалкам прымаць інфармацыю летапісу, аднак у гэтым паведамленні бачаць трансфармаванае ўказанне на асноўныя напрамкі ваенна-палітычнай экспансіі Рурыка і яго пераемніка Алега.

Меркаванні гісторыкаў наконт рэальнасці запрашэння Рурыка падзяліліся: хтосьці схільны цалкам давяраць летапісу; іншыя даследчыкі лічаць, што мела месца заваяванне (гэта як быццам пацвярджаюць дадзеныя археалогіі: як раз у 860-я гг. адзначаецца пажар на ўсіх гарадзішчах поўначы будучай Русі). Між тым для некаторых гісторыкаў летапісны расказ служыў доказам няздольнасці славян самастойна стварыць дзяржаўную арганізацыю. Нямецкі гісторык і філолаг А.Л. Шлёцар, які працаваў у Расіі, прама сцвярджаў: «Скандынавы, або нарманы, заснавалі рускую дзяржаву». Супраць падобных поглядаў (гэта і ёсць «нарманская тэорыя») выступілі патрыятычна настроеныя рускія навукоўцы (сярод іх першым – М.В. Ламаносаў). Але барацьба паміж нарманістамі і антынарманістамі часта выходзіла за рамкі чыста навуковай спрэчкі. Антынарманісты сыходзілі ў іншую крайнасць, рашуча адмаўляючы скандынаўскае паходжанне правячай на Русі дынастыі і этноніма русь і наогул які-небудзь уплыў скандынаваў на развіццё Старажытнарускай дзяржавы. У савецкі перыяд антынарманізм у СССР быў афіцыйна замацаваны. У той жа час савецкія гісторыкі зрабілі важныя высновы аб тым, што дзяржаўнасць не можа быць прыўнесена звонку (неабходны доўгі падрыхтоўчы працэс у самім грамадстве) і што скандынавы і ўсходнія славяне ў IX ст. знаходзіліся на аднолькавай стадыі развіцця. На сучасным этапе гісторыкі імкнуцца больш узважана, з апорай на ўвесь комплекс пісьмовых і археалагічных крыніц, падыходзіць да «нарманскай праблемы».

Меркаванні даследчыкаў падзяліліся і па пытанні аб тым, дзе – на поўначы (будучая Наўгародчына) або на поўдні (Сярэдняе Падняпроўе – Кіеўшчына) тэрыторыі рассялення ўсходніх славян – зарадзілася старажытнаруская дзяржаўнасць. На карысць прыхільнікаў першага меркавання як быццам сведчаць дадзеныя летапісу. Прыхільнікі ж другога меркавання адзначаюць апераджальнае гаспадарчае развіццё паўднёвага рэгіёну з даўнімі традыцыямі земляробства. У той жа час звернута ўвага на

слабое гаспадарчае развіццё паўночнага рэгіёну будучай Русі: дрэнныя глебы не дазвалялі дасягнуць тут істотных поспехаў у земляробстве. Да таго ж звяртаецца ўвага на шэраг непаразумеў у летапісным расказе аб запрашэнні Рурыка: у той час яшчэ не існавала Ноўгарада, Белавозера, Растова. Рурык проста не мог быць запрошаны ў Ноўгарад (на ролю цэнтра «Паўночнай канфедэрацыі плямён» высоўваюць Ладагу). Але апаненты паказваюць на іншы фактар – удзел паўночнага рэгіёну ў міжнародным гандлі. Магчыма, праблема «Поўдзень або Поўнач» ніколі не будзе вырашана, і абодва рэгіёна сыгралі роўную ролю ў стварэнні Старажытнарускай дзяржавы.

Аб’яднанне Поўначы і Поўдня, згодна з дадзенымі «Аповесці мінулых гадоў», адбылося ў 882 г. намаганнямі князя Алега, які ў 879 г. пераняў уладу пасля Рурыка ў «Паўночнай канфедэрацыі плямён». Колькасная змена – значнае пашырэнне тэрыторыі ў выніку аб’яднання паўночнага і паўднёвага пераддзяржаўных утварэнняў – прывяла да якаснай – стварэння дзяржаўнай арганізацыі. Велізарная тэрыторыя, заселеная поліэтнічным насельніцтвам, патрабавала фармавання новых механізмаў арганізацыі кіравання.

Пасля стварэння Старажытнарускай дзяржавы (канец IX ст.) пад уладай кіеўскага князя з цягам часу аказаліся ўсе ўсходнеславянскія саюзы плямён. Апошнімі былі падпарадкаваны ў 965 г. вяцічы. Аднак доўгі час асобныя саюзы плямён захоўвалі адносную самастойнасць. У шэрагу з іх захоўваліся свае правіцелі. У дагаворы Русі з Візантыяй 911 г. яны з’яўляюцца «светлымі і вялікімі князямі». У руска-візантыйскім дагаворы 944 г. згадваюцца ўжо толькі баяры кіеўскага князя Ігара (тэксты дагавораў захаваліся ў складзе «Аповесці мінулых гадоў»). Такім чынам, мясцовыя князі пазбавіліся права выступаць на міжнароднай арэне. Аднак унутры краіны яны былі яшчэ досыць моцныя, пра што сведчыць забойства кіеўскага князя Ігара драўлянамі ў 945 г. У летапісу згадваецца драўлянскі князь Мал. Пазней уласныя правіцелі, якія не падпарадкоўваліся Кіеву, аказваюцца ў Полацку і Тураве. Толькі кіеўскаму князю Уладзіміру Святаславічу (980–1015) удалося канчаткова ліквідаваць самастойнасць асобных «плямён».

Сучасная тэрыторыя Беларусі адыграла пэўную ролю ў працэсе складвання Старажытнарускай дзяржавы ў IX ст., але пры гэтым трэба ўлічваць геапалітычнае становішча беларускіх зямель і этнаполітычную сітуацыю на іх у раннім Сярэднявекі. Па-першае, беларускія землі не былі ў перыяд ранняга Сярэднявекі адзінымі: саюзы плямён, якія на іх пражывалі, мелі адрозненні у побыце, узроўні палітычнага развіцця і нават мелі рознае паходжанне. Таму яны адыгралі розную ролю ў развіцці ўсходнеславянскай дзяржаўнасці. Нягледзячы на значны недахоп у асвятленні падзей таго часу ў крыніцах, усё ж такія мы можам адзначыць, што па сваім палітычным развіцці іншыя саюзы плямён апераджалі крывічы-палачане. Па-другое, беларускія землі ў цэлым адыгрывалі пасіўную ролю ў стварэнні Старажытнарускай дзяржавы. Тым не менш, ужо на першым этапе можна заўважыць уключэнасць часткі тэрыторыі Беларусі ў працэс фармавання ўсходнеславянскай дзяржавы. Звязана гэта было ў тым ліку з

тымі абставінамі, што праз усходнюю частку сучаснай тэрыторыі Беларусі праходзіў шлях «з вараг у грэкі» – «станавы хрыбет Старажытнарускай дзяржавы». Варажскія конунгі, якія з цягам часу ператварыліся ў старажытнарускіх князёў, планамерна бралі пад кантроль гэту важную гандлёвую і культурную камунікацыю. Па-трэцяе, розны ўзровень палітычнага развіцця асобных саюзаў плямён на тэрыторыі Беларусі ў раннім Сярэднявекі абумовіў розную ступень іх пазнейшай залежнасці ад Кіева. Калі верыць летапісным дадзеным, палачане былі падпарадкаваны яшчэ першымі князямі ўзнікаючай Старажытнарускай дзяржавы (Рурыкам і пасля Алегам), але ў другой палове X ст. адзначаецца цалкам незалежнае становішча Полацкага княства.

Першымі дзяржаўнымі ўтварэннямі на беларускіх землях былі Полацкая і Тураўская землі.

Полацк і Полацкая зямля адыгралі выключна важную ролю ў станаўленні *гістарычных форм дзяржаўнасці* на беларускіх землях і на тэрыторыі Старажытнай Русі¹. Полацк згадваецца ў летапісах пад 862 г. нароўні з самымі старажытнымі гарадамі на тэрыторыі Усходняй Еўропы (Ноўгарад, Кіеў, Ізборск, Растоў, Ладага і інш.). У той час у Наўгародскай зямлі сеў на княжанне скандынаўскі князь Рурык, пад уладу якога напачатку трапляе і Полацк. Імёны першых полацкіх князёў не вядомы. У трэцяй чвэрці X ст. у Полацку прыходзіць да ўлады скандынаўскі князь **Рагвалод**, які паходзіў не з роду Рурыкавічаў. Менавіта Рагвалод з'яўляецца *першым вядомым полацкім князем*.

Акрамя Наўгародскай зямлі род Рурыкавічаў у пачатку X ст. усталяваў сваю ўладу ў Кіеве. З другой паловы X ст. Рурыкавічы падначальваюць іншыя землі Усходняй Еўропы, якія былі размешчаны на важных адрэзках гандлёвых шляхоў. Тэрыторыя Беларусі знаходзіцца на водападзеле Чорнага і Балтыйскага мораў, па ёй праходзілі важныя адрэзкі шляху «з вараг у грэкі»^{2*} па Дняпры, Заходняй Дзвіне і іншых рэках. Па гэтай прычыне дадзеныя землі на тэрыторыі Беларусі з самага пачатку трапілі пад пільную ўвагу Рурыкавічаў: у 80-х гг. X в. землі радзімічаў у Пасожжы былі прыдапамозе зброі падначалены Кіеву, у канцы X ст. у Тураве княжыў прадстаўнік дынастыі Рурыкавічаў князь Святаполк.

Полацк у сярэдзіне X века стаў важным цэнтрам міжнароднага гандлю на заходнедзвінскім адрэзку шляху «з варагаў у грэкі». На той час на тэрыторыі Беларускага Падзвіння зафіксавана вялікая колькасць скарбаў у выглядзе манет, прэстыжных тавараў і каштоўнасцей. Павелічэнне ролі заходнедзвінскага шляху ў трансэўрапейскім гандлі стала прычынай з'яўлення ў Полацку князя Рагвалода, які паводле летапісаў «прышоў з-за мора».

¹ Паняцці «Русь» і «Руская зямля» з'яўляюцца канфесіональнымі (прыналежнасць да Рускай = Кіеўскай мітраполіі) і палітональнымі (дзяржаўна-генеалагічная агульнасць, створаная Рурыкавічамі).

² Шлях «з вараг у грэкі» – пераважна водны (марскі і рачны) шлях са Скандынавіі з Балтыйскага мора праз Усходнюю Еўропу ў Візантыю ў X – сярэдзіне XIII ст. На тэрыторыі Беларусі асноўнай воднай артэрыяй з'яўлялася р. Днепр, праз яго прытокі па рэках Прыпяць, Бярэзіна, Сож ажыццяўлялася перамяшчэнне тавараў у іншыя рэгіёны да Пабужжа, Панямоння, Заходнедзвінскага басейна і інш.

Сярод шэрага гісторыкаў існуе меркаванне, што на Русі ўсталяваліся дзве скандынаўскія дынастыі – Рурыкавічы і Рагвалодавічы. Улада князя Рагвалода была трывала ўсталявана ў мясцовую сацыяльную сістэму. Палітычная арганізацыя Рагвалода складалася з прадстаўнікоў скандынаваў (у меншай ступені) і мясцовага, славянскага насельніцтва. Галоўным маркерам існавання дадзеных палітычных аб'яднанняў з'яўлялася прыналежнасць іх да новай сацыяльнай эліты, якая была падначалена Рагвалоду, што з'яўляецца яскравай рысай палітычнага ладу Полацкай зямлі ў X ст.

Да моманту прыходу Рагвалода ў Полацку адбываюцца істотныя сацыяльныя змены, якія адлюстраваны ў з'яўленні ў культурным пласце горада прадметаў элітарнай (дружыннай) культуры, сярэбраных манет (пераважна куфіцкіх дзірхамаў), дарагіх рэчаў з каштоўных металаў і нарыхтовак для вытворчасці высокамастацкіх вырабаў, спажывання якіх з'яўляліся прадстаўнікі правячых колаў – князь і яго дружина. Самымі знакамітымі полацкімі скарбамі з'яўляюцца скарб з шасці залатых прадметаў X ст. з вакольнага горада і скарб з больш 20 кг сярэбраных куфіцкіх дзірхамаў з вёскі Каз'яны каля Полацка – адзін з буйнейшых скарбаў дзірхамаў ва Ўсходняй Еўропе. У адрозненне ад першых раннедзяржаўных цэнтраў на тэрыторыі Паўночнай Русі (Ладага і Рурыкава гарадзішча каля Ноўгарада), на якіх у сярэдзіне IX ст. сеў княжыць Рурык са сваімі родамі і скандынаўскай дружынай, у Полацку на ранніх помніках археалогіі (Рагвалодава гарадзішча і вакольны горад) у культурным пласце X ст. прысутнасць скандынаўскіх рэчаў мінімальная. Гэта з'яўляецца сведчаннем таго, што скандынаўская дружина Рагвалода ў Полацку была нешматлікая і апірышчам Рагвалода ў Полацку былі прадстаўнікі мясцовага славянскага насельніцтва. У канцы X ст. Полацк быў развітым пасяленнем і меў ўсе атрыбуты сярэдневяковага ўсходнеславянскага горада (наяўнасць традыцыйных для сярэдневяковага горада дзяцінца і пасада, развітай фартыфікацыі, пражыванне ў горадзе князя і дружны, наяўнасць рамёстваў і «статусных» прадметаў, у тым ліку ў складзе скарбаў). Удзел скандынаваў у сацыяльна-эканамічным жыцці Беларускага Падзвіння ў X ст. на прыкладзе асобных пасяленняў Полацкай зямлі з'яўляецца больш выразным, чым у самім Полацку. Самымі яскравымі прыкладамі такіх археалагічных помнікаў з вялікай колькасцю скандынаўскіх рэчаў з'яўляюцца пасяленні Кардон (Шумілінскі раён) і Маскавічы (Браслаўскі раён) Віцебскай вобласці.

У адносінах з Рурыкавічамі Рагвалод праводзіў асабістую палітычную лінію, што ў выніку прывяло да трагічных для яго асабіста і Полацка наступстваў. Існуе летапісная легенда аб сватаўстве наўгародскага князя Уладзіміра Святаславіча да **Рагнеды** (дачкі Рагвалода), адмове Рагнеды выйсці замуж за Уладзіміра і ваенным паходзе Уладзіміра на Полацк, у выніку якога Рагвалод быў забіты, а Рагнеда стала жонкай Уладзіміра Святаславіча. Гэтыя падзеі мелі месца каля 980 г. і завяршыліся пасаджэннем у Полацку намесніка Уладзіміра Святаславіча. Аб прысутнасці ў Полацку намесніка Уладзіміра сведчыць знойдзеная археолагамі на тэрыторыі аднаго

з гарадскіх пасадаў бронзавая пазалачоная падвеска з выявай трызубца – родавага знака Уладзіміра Святаславіча. Тым не менш, улада намесніка Уладзіміра ў Полацку была нядоўгай і ўжо каля 985 г. у Заслаўі, адным з гарадоў Полацкай зямлі, сеў княжыць сын Уладзіміра і Рагнеды Ізяслаў. У 988 г. Ізяслаў Уладзіміравіч займае полацкі княжацкі стол. Такім чынам, у адрозненні ад іншых заваяваных Рурыкавічамі рэгіёнаў Русі ў **Полацку была адноўлена ўласная княжацкая дынастыя Рагвалодавічаў**. Гэта княжацкая дынастыя на працягу наступных двух стагоддзяў кіравала на землях рэгіёну і актыўна паўплывала на палітычнае жыццё іншых старажытнарускіх княстваў.

Абставіны з’яўлення Ізяслава Уладзіміравіча ў Полацкай зямлі згодна Лаўрэнцьеўскага летапісу выглядаюць наступным чынам: пасля няўдалай спробы забойства Уладзіміра яго жонкай Рагнедай, Уладзімір *«созва боляры, и поведи им, они же рекоша оуже не оубиш ея детяти деля сего, но въздвигни отчину ея и даи еи с сыном своимъ. Володимеръ же оустрои городъ и да има и нареч имя городу тому Изяславль. И оттоле мечь взимають Роговоложи внуци противу Ярославлихъ внуковъ»*. З дадзенага летапіснага паведамлення і пачынаецца ўспрыняцце *«Рагвалодавых»* і *«Яраслававых унукаў»* як дзвюх супрацьдзейнічаючых дынастый на Русі.

Такім чынам, улада прышлага «з-за мора» князя Рагвалода ў Полацку пратрымалася нядоўга, але паклала пачатак фарміраванню ў першай палове XI ст. адасобленай ад іншых Рурыкавічаў дынастычнай лініі полацкіх князёў. Пры гэтым наяўнасць у полацкіх князёў прамых роднасных сувязей з яркім прадстаўніком роду Рурыкавічаў – князем Уладзімірам Святаславічам прадугледжвае дачыненне полацкага княжацкага дома да гісторыка-генеалагічнай агульнасці Старажытнай Русі. Пасля смерці ў 1001 г. Ізяслава Уладзіміравіча, яго нашчадкі па старшынстве* не маглі прэтэндаваць на кіеўскі княжацкі стол. Такім чынам, дынастычная галіна Рагвалодавічаў замацавала сваё выключнае права на Полацкую землю.

**Прынцып старшынства на Русі прадугледжваў перадачу ўлады старэйшаму ў родзе і быў адменены Уладзімірам Манамахам у 1097 г. на Любецкім з’ездзе князёў, на якім полацкі князь Усяслаў Брачыславіч не прысутнічаў. У полацкім княжацкім доме пасля смерці Ізяслава Уладзіміравіча ў 1001 г. улада перадавалася ад бацькі да старэйшага сына.*

У рэпрэзентацыі ўлады полацкія князі Рагвалодавічы выкарыстоўвалі знакавыя, вобразныя і ідэалагічныя сімвалы. Ідэалагічная аснова абгрунтавання ўлады ў Рагвалодавічаў і Яраславічаў была агульнай і заснавана на прынцыпах хрысціянскага светапогляду і маралі. Канфесійная аснова прадвызначыла ў XI–XII стст. адну з галоўных складаючых паняцця «Русь» у шырокім сэнсе. Сярод хрысціянскіх прынцыпаў функцыянавання княжацкай улады на Русі ў сімвалічным значэнні галоўную ролю мелі так званыя «княжацкія» культы і абрады, у прыватнасці, культ святых пакутнікаў Барыса і Глеба, абрад крыжацалавання як вышэйшая форма прысягі.

Існаванне ў Полацку хрысціянскай абшчыны вядома з канца X ст. Самым старажытным з захаваных полацкіх храмаў з’яўляецца Сафіійскі сабор

(каля 1044--1066 гг.). Да эпохі Усяслава Брачыславіча (1044–1101 гг.) належыць згадка сабора ў знакамітым творы «Слова об палку Ігаравым». У XII ст. у Полацку адбываецца росквіт полацкай школы манументальнага дойлідства, самым знакамітым і адзіным цалкам захаваным помнікам якой з’яўляецца Спаса-Праабражэнская царква Спаса-Еўфрасіннеўскага жаночага манастыра.

Спаса-Праабражэнская царква – архітэктурны помнік сусветнага значэння, пабудавана ў другой чвэрці XII ст. па замове Еўфрасінні Полацкай. Сёння праводзяцца маштабныя археалагічныя даследаванні царквы і рэстаўрацыйныя работы па аднаўленні і кансервацыі старажытнага фрэскавага жывапісу. Спаса-Праабражэнская царква – адзіны з усіх помнікаў манументальнага дойлідства Старажытнай Русі XII ст., у якім цалкам захаваўся фрэскавы жывапіс.

З умацаваннем хрысціянскага светапогляду ўзрастае роля полацкіх асветнікаў. У XII ст. у Полацку дзейнічала прападобная Еўфрасіння Полацкая – сусветна вядомая асветніца і грамадскі дзеяч. Еўфрасіння заснавала ў Полацку два манастыры: жаночы і мужчынскі. Да сённяшняга дня дзейнічае жаночы Спаса-Еўфрасіннеўскі манастыр. Падчас археалагічных раскопак у пабудаванай дойлідам Іаанам па загаду Еўфрасінні Спаса-Праабражэнскай царкве XII ст. былі знойдзены дзве свінцовыя актавыя пячаці Еўфрасінні. Адна з іх была манастырскай (параднай) і дазваляла ад імя Еўфрасінні, ігуменні манастыра і духоўнай асобы вельмі высокага статусу, юрыдычна замацоўваць дакументы, другая была асабістай пячаццю Еўфрасінні. Выкарыстанне дзвюх пячацей адной асобай сведчыць пра вельмі высокі дзяржаўны і грамадскі статус іх уладальніцы. На Русі больш няма прыкладаў валодання дзяржаўнымі і грамадскімі дзеячамі дзвюма актавымі пячацямі, што падкрэслівае акрамя іншага высокі сацыяльны статус жанчыны ў Полацкай зямлі.

Полацкая зямля ўспрымалася старажытнарускімі летапісцамі як важная частка Русі, а ў больш позніх беларуска-літоўскіх летапісах імянавалася «вялікім княствам». Пры гэтым падкрэслівалася спецыфіка палітычнага ладу Полацкай зямлі і наяўнасць у ёй традыцый вечавой дэмакратыі. Гістарычная памяць пра дынастыю Рагвалодавічаў захоўвалася да Новага часу не толькі ў асяродку палачан, але і насельніцтва Вялікага Княства Літоўскага, а таксама сумежных дзяржаў: у маскоўскіх летапісах XVI в. Полацкая зямля называлася Рагвалодаўшчынай.

Калектыўная памяць полацкіх князёў Рагвалодавічаў таксама прадстаўляе прыклад выразнай дзяржаўнай самаідэнтыфікацыі. Яе яркім прыкладам з’яўляецца *наяўнасць унікальных і рэдкіх імёнаў князёў, не характэрных для агульнарускага антрапанімікона*³: імя першага полацкага князя Рагвалода, родапачынальніка полацкай дынастыі, знаходзілася ў выкарыстанні выключна сярод полацкіх князёў. Сярод найбольш распаўсюджаных імён сярод полацкіх князёў былі імёны «Усяслаў» і

³ Антрапанімія – сукупнасць антрапонімаў (уласных імён) для імянавання чалавека ў той ці іншай мове.

«Брачыслаў». Калектыўная памяць полацкіх князёў перадавалася праз імёны родапачынальніка дынастыі Рагвалода, а таксама знакавых асоб полацкай сярэдневяковай гісторыі – *Брачыслава Ізяславіча (1003–1044)* і *Усяслава Брачыславіча (1044–1101)*, пры якіх Полацкае княства дасягнула вяршыні сваёй магутнасці.

Станаўленне Полацка як горада ў сацыяльна-эканамічным значэнні дадзенага тэрміна і цэнтра дзяржаўнага ўтварэння – Полацкай зямлі – выдатна ілюструюць даныя археалогіі, якія дазваляюць вызначыць як агульныя рысы, так і адрозненні дзяржаватворчых працэсаў у Полацку ад іншых зямель Русі.

Першапачатковае насельніцтва Полацка – гэта балцкія плямёны днепра-дзвінскай культуры, сляды жыцця якіх на полацкім гарадзішчы фіксуюцца ў пачатку I тыс. н. э. Насельніцтва Полацка ў эпоху жалезнага веку абрала для жыцця гарадзішча на беразе р. Палаты (прыток Заходняй Дзвіны) непадалёк ад яе вусця. У VI–VIII стст. гарадзішча і селішча каля яго падножжа засяляюць плямёны культуры Банцараўшчыны-Тушамлі. Пазней, у канцы VIII ст. н. э. тэрыторыя полацкага гарадзішча была заселена славянамі-крывічамі, заснавальнікімі летапіснага Полацка.

Полацкае гарадзішча ў гістарыяграфіі атрымала назву «*Рагвалодава гарадзішча*» у гонар першага полацкага князя. У дадзяржаўны перыяд гарадзішча было акружана некалькімі пасяленнямі – селішчамі. Археалагамі вызначана, што ў перыяд станаўлення Полацка як дзяржаўнага цэнтра Полацкай зямлі ў пачатку XI ст. селішча вакол гарадзішча перарастае ў вакольны горад. Характар узаемаадносін новага, прышлага насельніцтва (славян) і аўтахтонаў (карэнных жыхароў) – балтаў, насіў мірны характар, паколькі падчас археалагічных даследаванняў слядоў ваеннага канфлікту не было засведчана. Сумарная плошча пачатковага Полацка «*эпохі Рагвалода*» была не менш 8 гектараў.

Падчас раскопак на полацкім гарадзішчы археалагамі было пацверджана летапіснае паведамленне аб існаванні летапіснага «*града*» Полацка ў IX – X стст. Атрыманы дакладныя сведчанні пражывання славян-крывічоў на месцы полацкага гарадзішча раней першай летапіснай згадкі Полацка.

Паступова першапачатковы «град» Полацк значна перамяніўся, на вакольным горадзе і гарадзішчы сталі актыўна развівацца розныя рамёствы і гандаль, гандлёва-рамесныя пасяленні Полацка пераўзышлі межы вакольнага горада і паступова ўтварыліся пасады – месцы пражывання асноўнай часткі гарадскога насельніцтва. Акрамя старажытнарускіх летапісаў, Полацк як вялікі і значны горад Русі і моцная крэпасць з развітой фартыфікацыяй неаднаразова ўзгадваецца ў скандынаўскіх сагах – сярэдневяковых апавядальных літаратурных творах. У выніку развіцця пасадаў у сярэдзіне XI ст. плошча Полацка павялічваецца больш чым у 20 разоў і складае 200 гектараў. Полацк у XI ст. ператвараецца ў буйнейшы горад на тэрыторыі Усходняй Еўропы і займае плошчу, якая пераўзыходзіць на той час па

памерах усе гарады Старажытнай Русі. Полацк становіцца сталіцай магутнага дзяржаўнага ўтварэння – Полацкай зямлі.

Археалагамі ў Полацку было адкрыта чаргаванне ў размяшчэнні баярскіх сядзіб з дварамі прадстаўнікоў рамесных спецыяльнасцей, сярод якіх асабліва вылучаюцца найбольш прывілеяваныя майстры ювелірнай справы. Захаваліся імя полацкага ювеліра Лазара Богшы, які ў XII ст. зрабіў знакіты Крыж Еўфрасінні Полацкай, страчаны ў гады Вялікай Айчыннай вайны. Копію крыжа стварыў па старажытнаму ўзору ў 1997 г. беларускі ювелір Мікалай Кузміч. Археалагамі і гісторыкамі пацверджана, што баяры як прывілеяваная сацыяльная група ў XI–XIV стст. не мелі ў Полацку значнай перавагі перад *«мужамі-палачанамі»*, прадстаўнікамі рамесных прафесій ці гандлевага капіталу. Усе гэта стварала асновы для існавання ў Полацку традыцый народнай дэмакратыі – вечавога ладу. Веча як інстытут улады дзейнічала ў Полацку ў XI–XV стст.

Такім чынам, археалагічныя даныя сведчаць, што працэс станаўлення Полацка як цэнтра першага дзяржаўнага ўтварэння на беларускіх землях пад назвай «Полацкая земля» праходзіў на мясцовай славянскай (крывіцкай) аснове. Летапісная дата заснавання Полацка – 862 г. – знайшла археалагічнае пацвярджэнне. Полацк у XI ст. з’яўляўся найбуйнейшым горадам на тэрыторыі Усходняй Еўропы. Полацкія князі Рагвалодавічы захавалі выключнае права на кіраванне Полацкай зямлёй і калектыўную памяць пра родапачынальніка дынастыі Рагвалода, князей Брачыслава Ізяславіча і Усяслава Брачыславіча, пры якіх Полацкае княства як самастойная ўсходнеславянская дзяржава зведала найвышэйшы росквіт.

Прэтэнзіі Полацкага княства на гегемонію ва ўсходнеславянскім свеце. Аб існаванні поўнай самастойнасці Полацкай зямлі можна ўпэўнена казаць у адносінах да часоў княжання Рагвалода. Нішто не паказвае на тое, што ў гэты час Полацк быў складаючай часткай дзяржавы Рурыкавічаў. Як цалкам самастойных уладароў трактавалі Тура і Рагвалода такія знаўцы праблемы, як А. Прэснякоў і В. Ключэўскі. Да надзвычай цікавых высноў прыйшоў пры вывучэнні палюддзя на землях Беларусі беларускі гісторык А. Груша. Геаграфія палюддзя кампактна ахоплівае поўдзень і паўднёвы ўсход Беларусі, не заходзячы ў Верхняе Панямонне, асвоенае дзяржавай параўнальна позна: у канцы X–XI ст., і тэрыторыю Полацкай зямлі. Той факт, што палюддзе на Полаччыне невядома, можа з’яўляцца дадатковым пацвярджэннем незалежнасці Полацкай зямлі ад улады Кіева ў сярэдзіне X ст.

Зусім іншая рэч – становішча пасля падпарадкавання Полацка Уладзімірам. У гістарыяграфіі даўно звернута ўвага на тую акалічнасць, што пасля няўдалага замаху Рагнеды на Уладзіміра апошні вылучыў «отчину» свайму старэйшаму сыну Ізяславу: Полацкае княства. Паводле родавых законаў, пераемнікам роду, які абарваўся, мог стаць старэйшы нашчадак па жаночай лініі. Таму Ізяслаў быў пераемнікам свайго дзеда па маці – Рагвалода Полацкага. З-за гэтай прычыны полацкі княжацкі стол і быў замацаваны за нашчадкамі Ізяслава.

Немагчыма адмаўляць той факт, што полацкія князі, як і Полацкае княства ўвогуле, займаюць у гісторыі Кіеўскай Русі вельмі адметнае і спецыфічнае месца. Істотнай з’яўляецца тая акалічнасць, што Полацкая зямля ва ўсходнеславянскіх летапісах XI–XII стст. амаль нідзе (выключэннем з’яўляецца паведамленне Наўгародскага I-га летапісу за 1169 г.) у складзе «Рускай зямлі» ў шырокім сэнсе не згадваецца. Апошняе тлумачыцца якраз генеалагічнымі прычынамі. У пачатку XII ст. (у 1128 г.) у летапісы было занесена родавае паданне полацкіх князёў. У ім выразна падкрэсліваецца аднаасобнае права полацкага рода на валоданне Полаччынай і іх генеалагічная асобнасць: 1) яны «*Роговоложи внуци*» і таму адзіныя законныя спадчыннікі Полацкай зямлі; 2) Рагнеда выступае як мсцівіца за вынішчэнне свайго роду і за захоп Уладзімірам «*Отчины*», якая належыць ёй па праву. Гэта права на «*Отчину*» прызнаецца згодна падання і «*болярством*» Уладзіміра. Паданне, як ужо неаднаразова звярталі на гэта ўвагу даследчыкі, слушна перадае сутнасць таго, што адбылося, – «*выдел*» Ізяслава пры жыцці бацькі і зацвярджэнне за яго родам вотчынных правоў на Полацкую землю. Менавіта таму толькі полацкіх Рагвалодавічаў называлі ў летапісах крывіцкімі князямі, бо яны былі пазбаўлены права браць удзел у калектыўным кіраванні Кіеўскай Руссю, якая з’яўлялася вотчынай Яраславічаў. Нашчадкі Яраслава Мудрага лічылі полацкіх князёў чужым элементам, заўсёды падкрэслівалі «іншароднасць» полацкай галіны ў сэнсе іх вылучанасці з агульнародавага ўладання. Атрымаўшы Полацкую землю ў «выдзел», яны пазбаўляліся права прэтэндаваць на іншыя часткі Кіеўскай Русі. Для летапісцаў было зразумела – ёсць Рагвалодавічы і ёсць Яраславічы. Па сутнасці, мы маем справу з двюма асобнымі групамі ў складзе аднаго княжацкага роду Рурыкавічаў. Кожная з гэтых груп замацавала сваю ўладу над асобнай тэрыторыяй, але прэтэндавала пры гэтым на тэрыторыю суседа.

Разам з тым і Брачыслаў Ізяслававіч, і Усяслаў Чарадзеі не пакідалі надзеі апанаваць усю Русь, завалодаць Кіевам ды сцвердзіць сваю вярхоўную ўладу над усходнеславянскімі землямі. Тыя ж скандынавы ў часы панавання Брачыслава Ізяславіча разглядалі Полацкую землю як частку Гардарыкі, хоць і падкрэслівалі асобнасць і важнае значэнне Полацкага цэнтра побач з двума другімі важнейшымі ўсходнеславянскімі цэнтрамі: Кіевам і Ноўгарадам. З 1015 па 1020 гг., як лічыць кіеўскі даследчык В. Ставіскі, Брачыслаў Ізяславіч разам са сваім дзядзькам Яраславам Мудрым былі суправіцелямі ўсіх зямель Кіеўскай Русі. Сваю ўладу яны ажыццяўлялі праз пасрэднікаў і так званыя двары, самі ж знаходзіліся ў Полацку і Ноўгарадзе. З часам парытэт улады быў парушаны Яраславам, які захапіў у свае рукі Кіеў і Кіеўскую землю. Менавіта прэтэнзіямі Брачыслава на вярхоўную ўладу ў Кіеўскай Русі тлумачыў М. Доўнар-Запольскі і яго напад на Ноўгарад. Падобнае меркаванне абгрунтоўвае і расійскі даследчык В. Пятрухін. Надзвычай красамоўны таксама і ўдзел маладога Усяслава Брачыславіча ў «агульнарускіх» справах: паходзе ў 1060 г. з іншымі ўсходнеславянскімі князямі на торкаў.

Беларускі гісторык Ю. Заяц вельмі пераканаўча паказаў, што ў аснове канфлікту паміж Усяславам Брачыславічам і Яраславічамі ляжалі прэтэнзіі полацкага князя на велікакняжацкі кіеўскі «стол». Паказальна, што аўтар «Слова аб палку Ігаравым» называе спадчынай Усяслава не толькі Полацкае княства, а ўсю Рускую землю:

«Вы бо своими крамолами начясте наводите поганья на землю Рускую, на жизнь Всеславию».

Ва ўсходнеславянскіх летапісах пастаянна падкрэсліваецца прыналежнасць полацкай княжацкай дынастыі, «Рагваложых унукаў», да роду Рурыкавічаў:

« <...> В лето 6509(1001) Преставися Изяслав, отец Брячислав, сын Володимирь. <...> В лето 6511(1003). Преставися Всеслав, сын Изяславль, внук Володимирь. <...> 1021 И прииде Бречислав, сын Изяславль, внук Володимирь, на Новгород <...> В лето 6552 (1044) <...> умре Брчислав, сын Изяславль, внук Володимирь, отець Всеславов, и Всеслав, сын его, седе на столе его».

Адзіны культурны ўзор скарыстоўвалі і Полацк, і Кіеў, і Ноўгарад, будуючы саборы Святой Сафіі і выказваючы такім чынам прэтэнзіі на гегемонію сваіх цэнтраў у Кіеўскай Русі. З гэтай канцэпцыяй самым непасрэдным чынам была звязана канцэпцыя «Новага Іерусаліма», які атаясамліваўся «з другім Рымам» і ўспрымаўся як духоўны і свецкі цэнтр Свету, а хрысціяне як «новы Ізраіль», абраны Богам народ, які атрымаў божаскую благадаць пасля непрыняцця іудзеямі навукі Хрыста. Ва ўсходнехрысціянскай, праваслаўнай, традыцыі такім цэнтрам Свету лічыўся Канстанцінопаль, у рыма-каталіцкай – Рым, дзе знаходзілася сталіца вышэйшай духоўнай і свецкай улады – Папы Рымскага і імператара.

Паказальна, што сама гарадская структура Канстанцінопаля адбудоўвалася на ўзор Іерусаліма, чым падкрэслівалася пераемнасць новай хрысціянскай сталіцы ў справе выратавання чалавецтва – роля, страчаная «ветхім» Іерусалімам. Пасля хрышчэння Кіеўскай Русі гэта ідэя была запазычана ўладарамі маладой усходнеславянскай дзяржавы дзеля абгрунтавання роўнага статусу ды незалежнасці Кіева ад Царграда. Кіеў забудоўваўся паводле Канстанцінопальскага ўзору: арганізацыя гарадской прасторы Кіева капіравала гарадскую прастору Канстанцінопаля і магла ўспрымацца сучаснікамі як прэтэнзія на права стаць новым цэнтрам свету, сталіцай богаабранай, абетаванай, ці «абяцанай», зямлі. Гэтыя прэтэнзіі найбольш выразна былі сфармуляваны пры княжанні Яраслава Мудрага: у Кіеве сталі з'яўляцца аналагічныя канстанцінопальскім Залатыя вароты, храм Святой Сафіі, а таксама манастыр Святога Георгія і Святой Ірыны. У гэты ж час ствараецца першы летапіс, у якім выразна падкрэсліваецца ідэя богаабранасці Кіеўскай Русі: *«какo избрa Бог страну нашу на последнее время»*. У разгорнутым выглядзе канцэпцыя богаабранасці і перанясення сталіцы хрысціянскага свету, ператварэння яе ў важнейшы сакральны цэнтр была распрацавана мітрапалітам Іларыёнам у *«Слове аб законе і благадацці»*.

Для нас вельмі важным з’ўляецца факт запазычання гэтай ідэі амаль у той самы час знакамітым полацкім уладаром XI ст. – Усяславам Брачыславічам. Менавіта амбіцыямі Усяслава на гегемонію ва ўсходнеславянскім свеце неабходна тлумачыць і ўзвядзенне Полацкай Сафіі. Л. Аляксееў лічыць, што полацкую Сафію будавала асобная грэчаская будаўнічая арцель – гэта і абумовіла архітэктурную спецыфіку храма. Разам з гэтым, маецца і падабенства паміж усімі трыма храмамі: агульнасць ідэі, усе яны пабудаваны ў новай частцы горада. Калі Кіеў, Ноўгарад і Полацк будавалі гэтыя саборы то, такім чынам, прэтэндавалі на «мадэляванне» самога цэнтра хрысціянскага свету, Візантыйскай імперыі, Канстанцінопаля са Святой Сафіяй і імкнуліся сцвердзіць статус Богаабранасці сваёй сталіцы і зямлі. Аб такой ролі Святой Сафіі недвухсэнсоўна сведчыць і «Беседа Іерусалимская», усходнеславянскі помнік XII ст.: *«То будет на Руси град Иерусалим начальный, и в том граде будет соборная и апостольская церковь Софии премудрости Божия о седмидесяти верхах, сиречь святая святых»*. Па сутнасці, князі Ноўгарада, Кіева і Полацка аспрэчвалі права на статус сакральнага цэнтра менавіта свайго дзяржаўнага ўтварэння і вяршыинства сваёй дынастычнай лініі рода над астатнімі князямі Рурыкавічамі.

Вобраз Полацкай дзяржаўнасці ў гістарычных творах XIX – пачатку XX ст.

Як вядома, для беларускай нацыянальнай гістарыяграфіі, прынамсі з часоў «Нашай Нівы», характэрна адлічваць пачаткі беларускай дзяржаўнасці з часоў Полацкага княства, падкрэсліваць выключнае значэнне гэтага дзяржаўнага ўтварэння ў гісторыі беларускага народа.

Пэўныя сегменты, якія пазней будуць скарыстаны для будучай полацкацэнтрэчнай канцэпцыі беларускай нацыянальнай гістарыяграфіі, у пачатку XIX ст. ужо з’явіліся ў творах польскіх і расійскіх гісторыкаў. Яшчэ у 1803 г. апалячаны шляхціц з пад Пінска, польскі гісторык, каталіцкі біскуп, А. Нарушэвіч, у другім томе сваёй «Гісторыі польскага народа» сцвярджаў, што палачане былі цалкам адрознымі ад іншых русінаў і мелі сваю ўласную дынастыю да Уладзіміра Святога, які забіў іх князя Рагвалода, захапіў у палон яго дачку і княства. Польскі гісторык рабіў акцэнт на самастойнасці Полацкай зямлі ад Кіеўскай Русі. З гэтай жа думкай пагаджаўся і польскі гісторык Я. Лялявель. Выдатны расійскі гісторык М. Карамзін таксама пісаў пра тое, што полацкія князі здаўна жылі самастойным жыццём, жадаючы быць незалежнымі ўладарамі.

Але сістэмнага выкладу менавіта беларускага мінулага ніхто з вышэйзгаданых даследчыкаў зрабіць не здолеў, ніхто з іх не напісаў гісторыю Беларусі як гісторыю асобнага суб’екта гістарычнага працэсу, бо папросту не меў у гэтым патрэбы. Гонар гэтага рэвалюцыйнага перавароту ў айчынай гістарыяграфіі, які і сведчыць аб яе нараджэнні, таму па праву належыць магілёўскаму гісторыку В.Ц. Турчыновічу – аўтару першай гісторыі Беларусі.

Дзякуючы артыкулу беларускай даследчыцы І. Грыбко мы зараз ведаем, што Восіп Турчыновіч нарадзіўся ў верасні 1824 г. у дваранскай каталіцкай сям’і Вікенція Ігнацьевіча і Аўдоцці Андрэеўны Турчыновічаў. Яго бацька, Вікенцій Варфаламей, паходзіў са старажытнага, але збяднелага шляхецкага роду, таму Турчыновічам даводзілася арандаваць землі і ісці на службу. Бацька паклапаціўся, каб усе дзеці атрымалі адукацыю.

І. Грыбко паказала, што акрамя «Обозрения истории Белоруссии с древнейших времен» (1857) з-пад пера В. Турчыновіча выйшлі і іншыя навуковыя творы: «О поземельной собственности и наследстве в Древней Руси» (1853) і «История сельского хозяйства России от времен исторических до 1850 года» (1854).

В. Турчыновіч лічыў самым важным перыядам у гісторыі Беларусі, часам росквіту яе дзяржаўнасці, гісторыю Полацкага княства. Неабходна падкрэсліць тую важную акалічнасць, на якую звычайна ніхто не звяртае ўвагу, што менавіта В. Турчыновіч зрабіў найбольш сістэмны і ёмісты па факталогіі выклад палітычнай гісторыі Полацкага княства. Прынамсі ні ў якой іншай працы XIX ст., да выхаду манаграфій М. Доўнар-Запольскага і В. Данілевіча, так падрабязна палітычная гісторыя Полацкай зямлі не аналізавалася.

Змаганне полацкіх князёў з Яраславічамі пад пером Турчыновіча выступае як трываючая стагоддзямі барацьба нашчадкаў Гарыслава (так ён эмацыйна і з непрыхаванай сімпатыяй называе Рагнеду) за незалежнасць краіны ад Кіева. Паказальны факт – князь Уладзімір нідзе ў тэксце Святым ім не называецца. Аўтар цалкам на баку Рагвалода і Рагнеды. Ён захапляецца характам Рагнеды, называе яе *«прекрасной»*. Іншая справа – Уладзімір. Ён ні больш, ні менш, як *«жестокий победитель»*. Замах Рагнеды супраць мужа – апраўданая кара апошняму за забойства яе сям’і і шлюбныя здрады. Яе тлумачэнні прычын замаху раз’юшанаму мужу – гэта *«справедливые упрёки»*.

Прычыны барацьбы полацкіх князёў супраць Кіева В. Турчыновіч тлумачыць дынастычнымі акалічнасцямі. Паколькі князі Полацкага дому паходзілі ад старэйшага сына Уладзіміра і Рагнеды, як старшыя ў родзеяны лічылі сябе законнымі спадчыннікамі вялікакняжацкага кіеўскага стала: *«Ярославичи всеми силами души ненавидели их, Изяславичей; часто – не преклоняемые ни к единодушию, ни к миру никакими бедствиями отечества, раздираемого их междуусобной враждою – они оставляли все споры и ссоры, делались искренними друзьями, когда соединялись против князей Полоцкого дома»*.

З асаблівым піетэтам намаляваны В. Турчыновічам вобраз Усяслава Брачыславіча. Ці не першым з беларускіх гісторыкаў ён называе князя «Чарадзеём». В. Турчыновіч падрабязна спыняецца на дзяржаўнай і палітычнай дзейнасці гэтага князя, якая характарызуецца ім станоўча, як час росквіту Полацкага княства. Дзяржава Усяслава, паводле В. Турчыновіча, ахоплівала большую частку Беларусі і кантралявала частку Прыбалтыкі:

«В 1101-м г. 14 апреля скончался в Полоцке этот знаменитый чародей, княживший 57 лет. ...Всеслав оставил Полоцкое княжество с весьма обширными пределами, граничившими к югу – с княжеством Киевским и отчасти Черниговским; к востоку – с Смоленским, Псковским; к северу – с Варяжским морем, ибо страна Ятвягов и часть Ливонии зависела от Полоцка; к западу – с Летгалиею. Заключало в собственных пределах, кроме Ливонии, всю нынешнюю Витебскую губернию, часть Могилевской (уезды Оршанский, Сенской, Копыский, Могилевский, может быть и Быховский) и части Минской (уезды Борисовский, Минский, Дисненский, Игуменский и, как кажется, Слуцкий)».

Такім чынам, для В. Турчыновіча – полацкія князі былі «*владельцами независимыми*», іх землі ні што іншае, як «*древняя область Кривичей*», якую перманентна і беспаспяхова стараюцца падпарадкаваць сабе Яраславічы. В. Турчыновіч акцэнтаваў увагу і на такой рысе полацкай гісторыі, як вечавы лад. Народапраўства, развіццё дэмакратычнай традыцыі, якая аб'ядноўвала Полацк з Ноўгарадам і адрознівала ад іншых зямель Русі, нібыта, сцвярджае наш аўтар, прывяло ўрэшце ў далітоўскі час да стварэння Полацкай рэспублікі.

Вельмі важнай падзеяй і для будучай беларускай нацыянальнай гістарыяграфіі, і для абгрунтавання будучай беларускай нацыянальнай ідэнтычнасці было выданне з дазволу віленскай цэнзуры ў друкарні **А. Сыркіна** ў Вільні ў 1863 г. кнігі пад назвай «*Рассказы на белорусском наречии*». У якасці чытанкі для народных школ яна выкарыстоўвалася ў 1863 г. па ўсёй Віленскай акрузе. Тэксты гэтай кніжкі напісаны на розных дыялектах беларускай мовы – заходне-палескім і паўночна-ўсходнім. Найважнейшым для беларускага гісторыка з'яўляецца напісаны на заходне-палескім дыялекце і пастаўлены першым па парадку ў зборніку тэкст «*Хто были наши найдаунейшыя дяды и якая их была доля да унии*». Зборнік на сённяшні дзень, дзякуючы навуковым даследаванням беластоцкага гісторыка беларускага паходжання **А. Латышонка**, дастаткова добра вывучаны.

Ананімны аўтар, відаць, скарыстаў тэорыю польскага гісторыка А. Нарушэвіча аб тым, што крывічы былі асноўным старажытным насельніцтвам сучасных зямель Беларусі і мелі ўласных, полацкіх, князёў. Як трапна заўважыў А. Латышонак, «*Наш аўтар творча развіў думку Нарушэвіча, які даказваў усё гэта дзеля замацавання палітычнасці ў Беларусі, у беларускую нацыянальную тэорыю. Атаясаміў крывічоў з беларусамі, полацкую дзяржаву з Белай Руссю, але Беларусь паказаў як асобную ад Кіеўскай Русі. Такім чынам, аўтара трэба лічыць заснавальнікам нацыянальнай беларускай гістарыяграфіі. Як ні дзіўна, заснавальніцкі крывіцка-полацкі міф беларускай гісторыі аказваецца творам ураджэнцаў Заходняга Палесся, сфармуляваным канчаткова на заходнепалескай гаворцы!*».

Пад пяром невядомага нам аўтара на авансцэну гісторыі выступае асобны, беларускі народ, асобная краіна – Белая Русь. Гісторыя гэтага народа «*хаваецца*» пад старажытнай «нацыянальнай» назвай – крывічы. Паводле

аўтара, абсяг крывічоў, якіх ён атаясамлівае з продкамі сучасных беларусаў, ахопліваў Віцебскую, Магілёўскую, частку Пскоўскай і Смаленскай губерняў, значную частку Мінскай з Мазыром, Пінскам і Туравам, частку Віленскай да рэчкі Дзітвы і вялікую частку Гарадзенскай з Ваўкавыскам і Берасцем. Свайго роду пераходную зону ствараюць Віленская, Пскоўская і Смаленская губерні.

Апісваючы тэрытарыяльны абсяг Беларусі, аўтар, з аднаго боку, падкрэслівае роднасць насельніцтва Беларусі з іншымі ўсходнеславянскімі народамі: *«в гэтуі сторонни зъ вѣлмы давныхъ часувъ живѣ народѣ Словяньскій, рудный з народами, который давши жылы и тѣпѣрѣ живутъ въ полуднѣвыхъ и всхуднихъ русьскихъ краяхъ»*; з другога боку, *«Билорусьскій народѣ»* мае свае граніцы, якія аддзяляюць яго ад сваіх блізкароднасных суседзяў. Аўтар падкрэслівае і моўныя паралелі паміж сучасным яму насельніцтвам Беларусі і яго старажытнымі продкамі: *«Наши диды-Крывычи Полоцькьи»* мелі сваю мову – яна *«у их булла русьская, подобная до тѣпѣрешнѣи нашей мужицькѣи»*. Беларусы выступаюць у гэтым тэксце як старажытны народ, які мае традыцыі ўласнай дзяржаўнасці: *«милы воны своихъ князювъ, и якъ вси Словѣнѣ въ тую пору и воны-диды наши жили въ поганѣстви, нѣ знаючы Бога истынного. Князи Полоцькьи-Билорусьскьи были вѣлмы отважныи, воевалы з соседными своими браттями Словянами»*.

Вялікі князь кіеўскі Уладзімір Святаслававіч для аўтара тэксту з’яўляецца фігурай амбівалентнай. З аднаго боку, ён знішчае Полацкую дзяржаву, але з другога, стаўшы хрысціянінам, здзяйсняе найважнейшую справу ў дачыненні да Беларусі – яе хрышчэнне. Паказальна, што аўтар тэксту і тут па свайму трактуе гэты факт беларускай мінуўшчыны: Уладзімір хрысціць спачатку «сваю» Кіеўскую Русь і толькі потым, асобна, – Беларусь. Вельмі важнае значэнне надаваў Полацкаму княству і прафесар М. Каяловіч. Паводле М. Каяловіча беларусы стварылі ўласную дзяржаўнасць у выглядзе Полацкага княства: *«... Белорусское племя, с главным своим городом Полоцком, по-видимому, начало обособляться от других русских областей с самого начала своей государственности»*.

Не абмінуў увагай гэту тэматыку і будучы класік беларускай гістарыяграфіі – М. Доўнар-Запольскі. Для яго з самых першых крокаў полацкая дзяржаўнасць была дзяржаўнасцю дэмакратычнай, полацкі князь заўсёды быў моцна абмежаваны вечам, яго ўлада была чыста выканаўчай. М. Доўнар-Запольскі ўвогуле сцвярджаў, што полацкія князі былі больш абмежаваны ў сваёй правадзейнасці, былі больш залежныя ад веча, чым нават князі пскоўскія ці наўгародскія: *«они были совершенно отделены от остальной Руси, защиты искать было не у кого, уделов тоже; если они теряли стол в Полоцкой области, то должны были бы скитаться без княжения в чужих землях»*.

Сама ж полацкая дзяржаўнасць для М. Доўнар-Запольскага – гэта суб’ектававаная праява этнаграфічных адметнасцей той часткі Беларусі, якая групавалася вакол Полацка, як свайго галоўнага дзяржаўнага цэнтра, гэта

значыць крывічоў-палачан. Узнікненне ўдзельных княстваў – гэта ні што іншае, сцвярджаў гісторык, як адраджэнне плямёнаў, якія насялялі Беларусь, узнікненне ў іх дзяржаўнага пачатку.

Полацкацэнтрычная плынь беларускай гісторыі, трактаванне Полацкай зямлі як зыходнай кропкі ў гісторыі дзяржаўнасці Беларусі, беларусаў, стала агульным месцам навукова-папулярнай літаратуры напрыканцы XIX – пачатку XX стст. Менавіта таму полацкі гісторык Д. Леанардаў у сваёй працы *«Полоцкий князь Всеслав и его время»* мог сабе дазволіць эмацыянальна і катэгарычна выказацца на гэты конт: *«Всем обитателям прекрасного белорусского края естественно любить родную старину свою и ею интересоваться. ...Именно такими – несокрушимо-вечными должны быть преданья старины глубокой, старины Полоцкой для памяти всех белорусов, в жилах которых еще течет старославянская кровь кривичей»*.

Агульныя рысы і асаблівасці развіцця Полацкага і Тураўскага княстваў. Развіццё ўласнай дзяржаўнасці на беларускіх землях звязана са станаўленнем, перш за ўсё, Полацкага княства. Ля вытокаў самастойнага Полацкага княства стаіць постаць князя *Рагвалода*. Аднак акрамя кароткай летапіснай фразы, аб Рагвалодзе больш нічога не вядома. У *«Аповесці минувших гadoў»* пад 980 г. адзначаецца: *«Бе бо Рогъволодь пришелъ из-заморья, имяше власть свою в Полотъске»*. Менавіта гэта фраза дае падставу зрабіць выснову аб тым, што Рагвалод быў адным са скандынаўскіх конунгаў, такіх як Рурык або Аскольд і Дзір. Паказальна, што ў скандынаўскіх сагах захаваліся звесткі аб праўленні ў Полацку скандынава Эймунда. Слова «власть» у старажытнарускай мове азначала і «воласть». Хто надзяліў Рагвалода Полацкай «воласцю», летапіс не дае адказу. Даследчыкі мяркуюць, што Рагвалод аказаўся ў Полацку (захапіў, быў надзелены, быў запрошаны?) у 60-х гг. X ст. У гэты час Кіеў не мог трывала ўтрымліваць пад сваёй уладай усё ўсходнеславянскія «плямёны», паколькі кіеўскі князь Святаслаў пастаянна знаходзіўся ў паходах – супраць Хазарыі, Балгарыі, Візантыі. Больш таго, Святаслаў Ігаравіч нават збіраўся перанесці сталіцу сваёй дзяржавы на Балканы. Як бы то ні было, на некаторы час Полацк здабыў самастойнасць. Радзівілаўскі летапіс адзначае, што Рагвалод *«держашу и владеюшу и княжашу Полтескою»* (пад 1128 г.). У 980 г. яго захапіў наўгародскі на той момант князь Уладзімір Святаславіч. Неўзабаве ён стаў і кіеўскім князем, забіўшы рукамі варагаў старэйшага брата Яраполка. Так ненадоўга ўсе ўсходнеславянскія землі аказаліся пад уладай аднаго кіраўніка. Між тым у беларускай гістарыяграфіі ў праўленні Рагвалода прынята шукаць вытокі самастойнай полацкай дзяржаўнасці, якая была адноўлена ў **988 г.** у сувязі з вылучэннем Полацка Ізяславу Уладзіміравічу, унуку па матчынай лініі Рагвалода.

У пачатку XI ст. Полацкае княства знаходзілася пад кіраваннем уласнага князя. Яно падпарадкоўвалася Кіеву толькі ў сілу таго, што там на прастоле сядзеў дзед полацкага князя Брачыслава Ізяславіча (1003–1044) Уладзімір Святаславіч (980–1015). Можна не сумнявацца, што ва ўнутранай палітыцы

полацкі князь быў цалкам самастойны. Маюцца ўскосныя дадзеныя, што і на міжнароднай арэне Полацкае княства ўспрымалася як незалежная дзяржава.

Падчас кіравання князя Усяслава Брачыславіча (1044–1101) Полацкая зямля дасягнула найвышэйшай магутнасці. Толькі аб'яднаўшы высілкі правіцелі іншых старажытнарускіх княстваў – у той час гэта сыны Яраслава Мудрага Ізяслаў, Святаслаў і Усевалад – здолелі перамагчы Усяслава ў адкрытай бітве 3 сакавіка 1067 г. Але, мабыць, у полацкага князя яшчэ былі сілы для працягвання барацьбы. Толькі парушыўшы клятву – крыжацалаванне – Яраславічы ўбралі небяспечнага саперніка. Тым не менш вельмі хутка Усяслаў Полацкі аднавіў сваю ўладу ў Полацку.

Паступовае ўмацаванне ўлады полацкіх князёў – *Брачыслава Ізяславіча* (1003–1044) і *Усяслава Брачыславіча* (1044–1101) – прыводзіць і да пашырэння тэрыторыі Полацкага княства, прычым у розных накірунках. Полацк распаўсюджвае сваю ўладу на захад у бок рассялення балцкіх плямёнаў. У той жа час на паўночным захадзе адбываецца сутыкненне з інтарэсамі Вялікага Ноўгарада і Кіева: паўстала пытанне аб тым, каму павінна плаціць даніну мясцовае насельніцтва і хто будзе кантраляваць волакi па гандлёвым шляху «з вараг у грэкі». На працягу XI ст. галоўным чынам афармляецца тэрыторыя Полацкай зямлі: полацкім князям удалося абараніць важныя ў стратэгічных і эканамічных адносінах волакi каля Віцебска і Усвят на захадзе, полацкая ўлада распаўсюдзілася на поўдзень (тэрыторыя будучага Мінскага княства). У той жа час адкрытай застаецца мяжа Полацка на захадзе: у заходнім і паўночна-заходнім накірунку працягвалася славянская каланізацыя, у гэтым жа накірунку рухаліся і полацкія зборшчыкі даніны.

Увогуле найбольш важнай асаблівасцю палітычнага развіцця Полацкай зямлі ў XI ст. было працяглае захаванне стабільнай вярхоўнай улады. На працягу цэлага стагоддзя ў Полацку ўладарылі толькі два князья. У самым жа пачатку XII ст. у Полацкім княстве пачынаецца перыяд палітычнай раздробленасці (раней надыходу раздробленасці Старажытнай Русі ў цэлым).

Тураўская зямля першапачаткова была часткай Кіеўскага княства, г.зн. яго воласцю. Але па падліках украінскага даследчыка А. Грушэўскага, Тураўская воласць на працягу першых ста гадоў пасля смерці Яраслава Мудрага каля 40 гадоў жыла асобным жыццём, 60 гадоў – у злучэнні з Кіевам.

Першым легендарным князем Турава называецца летапісам *Тур* (пад 980 г.). Магчыма, насамрэч у Тураве – дрыгавіцкім племянным цэнтры – сядзелі мясцовыя князі. Але з 988 г. (дата ўмоўная) у Тураве ўсталяваліся прадстаўнікі кіеўскай дынастыі Рурыкавічаў. «Аповесць мінулых гадоў» адзначае, што ў 988 г. Уладзімір «посади Вышеслава в Новогороде, а Изяслава в Полотъске, а Святополк – Турове». Святаполк прыняў актыўны ўдзел у барацьбе за кіеўскі прастол пасля смерці ў 1015 г. Уладзіміра. Мабыць, Святаполк Акаянны пакінуў тураўскі прастол, але ў любым выпадку ўжо ў 1019 г. ён загінуў дзесьці «между ляхы и чахы».

Наступным тураўскім князем называецца Ізяслаў Яраславіч (пад 1054 г., у гэтым годзе ён стаў кіеўскім князем), з якога часу ён знаходзіўся ў Тураве, невядома. Пасля пераходу на кіеўскі пасад Ізяслаў захаваў за сабой і Тураў. Пасля ж забойства Ізяслава ў бітве на Нежацінай Ніве ў 1078 г. новы кіеўскі князь Усевалад Яраславіч пераразмеркаваў валоданне сталамі, перадаўшы, сярод іншага, Уладзіміра-Валынскае княства сыну Ізяслава – Яраполку, да яго «ў прыдачу» быў аддадзены і Тураў. Яраполк быў забіты ў 1086 г., а пад 1088 г. летапіс адзначае, што ў Тураў пераехаў «жители» яго брат Святаполк, перамешчаны Усеваладам Яраславічам з Вялікага Ноўгарада. Мабыць, Тураў яшчэ раней належаў Святаполку, які аддаваў перавагу (як і яго брат Яраполк – ва Уладзіміры-Валынскім) знаходжанню ў больш буйных, чым у малаважных цэнтрах княстваў-валасцей. У 1093 г. Святаполк Ізяславіч перайшоў на кіеўскі пасад, захаваўшы за сабой і валоданне Туравам. У далейшым звесткі аб Тураве не сустракаюцца да 1127 г. Пад гэтым годам паведамляецца, што ў Тураве сядзеў Вячаслаў Уладзіміравіч – сын Уладзіміра Манаха, брат Мсціслава Вялікага, на той момант кіеўскага князя.

Такім чынам працяглы час Тураўская зямля аказвалася цесна злучанай з Кіеўскім княствам. У цэлым у дачыненні да часу да сярэдзіны XII ст. Тураўская зямля «як асобная адзінка са сваёй княжацкай дынастыяй» – гэта сапраўды «навуковая фікцыя», як сцвярджаў савецкі гісторык М.М. Ціхаміраў.

Палітычнае развіццё Полацкага і Тураўскага княстваў у канцы X–XI ст., наколькі дазваляюць судзіць крыніцы, не адрознівалася ад развіцця іншых дзяржаўных утварэнняў на тэрыторыі Старажытнай Русі. Гэта былі тыповыя *раннефеадальныя княствы* з моцнай княжацкай уладай. Падобныя дзяржавы сфармаваліся і на поўначы Еўропы ва ўмовах адсутнасці сінтэзу з развітай міжземнаморскай антычнай культурай. Слабая ступень запазычання (рэцэпцыі) юрыдычных норм Рымскай імперыі прадвызначыла працяглае захаванне перажыткаў родаплемянной эпохі і позняе з’яўленне пісьмовага права. Так, у адносінах паміж князямі, як і ў іх адносінах з падданымі, увесь старажытнарускі перыяд панавала вусная форма дамоў. Нормы старажытнарускага права былі зафіксаваны ў зборніку законаў «Руская праўда» толькі ў другім дзесяцігоддзі XI ст. і дапаўняліся яшчэ на працягу стагоддзя.

Улічваючы тую акалічнасць, што ў ранняй дзяржаве ўсходніх славян адміністрацыйны апарат фармаваўся з персанальнага складу дружыны, прапанавана называць такі тып дзяржавы «*дружынным*» ці «*ваенным*». Княжацкая дружына выконвала не толькі ваенныя функцыі, на яе першапачаткова князь абапіраўся ва ўсіх пытаннях кіравання. Але, як вышэй адзначалася, «дружынны» характар Старажытнаруская дзяржава страціла ў першай палове XI ст.

Хрышчэнне Русі як фактар цывілізацыйнага выбару. Язычніцтва мела глыбокія карані на славянскіх землях. Яно давала свае адказы на пытанні аб паходжанні свету, людзей, розных прыродных з’яў і г.д. Але

язычніцкі светапогляд зусім не адпавядаў патрабаванням грамадства і асобнага чалавека ў Высокім Сярэдневякоўі. Язычніцтва не было адзінай рэлігіяй: у кожнага саюза плямён былі свае галоўныя богі. У адзінай дзяржавы такое становішча не магло доўга захоўвацца. Таму князь Уладзімір, як толькі заняў прастол у Кіеве, стварыў адзіны пантэон язычніцкіх багоў на чале з Пярунам.

Ужо з часу рассялення ва Усходняй Еўропе славяне былі знаёмы з хрысціянствам. І пазней Русь падтрымлівала цесныя сувязі з буйнейшай хрысціянскай краінай – Візантыяй. Дзякуючы дзейнасці хрысціянскіх місіянераў Кірыла і Мефодыя і іх вучняў была створана славянская азбука, на славянскую мову перакладзены свяшчэнныя кнігі.

Хрысціянства давала больш пераканаўчыя адказы на пытанні аб сацыяльных і палітычных з’явах, аб узаемаадносінах грамадства і ўлады. Афармленне дзяржаўнасці, станаўленне княжацкага адзінаўладдзя і іншыя змены ў грамадска-палітычным ладзе мелі патрэбу ў тлумачэнні і абгрунтаванні. Язычніцкае многабожжа для гэтага было непрыдатна. Кіраўніцтва складаным грамадствам з дапамогай спецыяльных службовых асоб выклікала патрэбу ў ведах, пісьменнасці. Патрабаваліся і новыя пісьмовыя законы, якія б зацвярджалі каштоўнасць чалавечага жыцця.

Хрысціянская вера замацоўвала аўтарытэт дзяржаўнай (княжацкай) улады, давала разуменне таго, што да яе трэба адносіцца з павагай, бо ўлада дадзена ад Бога. Той, хто ёю валодае, нясе большую адказнасць перад Богам.

Пранікненне і распаўсюджанне хрысціянства сярод усходніх славян – доўгі працэс. Пачаўся ён яшчэ да стварэння дзяржавы. Найбольш важнай падзеяй стала прыняцце хрысціянства кіеўскім князем Уладзімірам у 988 г. З гэтага часу Старажытная Русь афіцыйна становілася хрысціянскай дзяржавай. Прыкладу князя павінны былі паследаваць яго падданыя. Аднак патрабаваліся яшчэ значныя намаганні для стварэння царкоўнай арганізацыі, падрыхтоўкі святароў, пабудовы храмаў на ўсёй тэрыторыі Русі.

З канца X ст. хрысціянства хутка распаўсюдзілася сярод усходніх славян. Аб поспехах хрысціянізацыі сведчыць шырокае будаўніцтва цэркваў і манастыроў. Толькі мураваных цэркваў у Полацку ў XII ст. было не менш дзесяці. Намнога больш было драўляных цэркваў.

Аднак зусім іншай справай было пераканаць нядаўніх язычнікаў свядома адмовіцца ад веры ў багоў сваіх продкаў. Не да кожнага чалавека, асабліва ў сельскай мясцовасці, глухіх лясных краях, мог дайсці добра адукаваны святар. Патрэбны быў час, каб стварыць школы для падрыхтоўкі святароў.

І пасля хрышчэння ўсходнія славяне доўгі час адзначалі язычніцкія святы і нават таемна маліліся старым багам. Летапісы расказваюць аб з’яўленні і праз сто год пасля хрышчэння Русі некіх валхвоў (вешчуноў). Усіх незадаволеных яны заклікалі вярнуцца да старых багоў. З-за гэтага лічыцца, што некаторы час пасля прыняцця хрысціянства на беларускіх землях існавала *дваверства*.

Хрысціянства значна змяніла ўсходнеславянскае грамадства. Хрысціяне імкнуліся да выратавання сваёй бессмяротнай душы, для чаго трэба было

выконваць шэраг заповедзей: шануй бацьку твайго і маці тваю, не забі, не ўкрадзі, не падмані. Хрысціянства заклікала чалавека жыць па прынцыпу: не рабі бліжняму таго, чаго не жадаеш сабе. Гэта садзейнічала ўсталяванню добрых адносін паміж людзьмі.

Хрысціянскае веравучэнне патрабавала цярпліва пераносіць пакуты зямнога жыцця, бо гэтыя выпрабаванні дадзены суразмерна чалавечым магчымасцям. Хрысціянін павінен заўсёды памятаць пра ахвяру Ісуса Хрыста і рабіць так, каб гэта ахвяра не была марнай.

Хрысціянская царква забараніла ахвярапрынашэнні, што было характэрна для язычніцтва. Паступова адыходзілі ў мінулае кроўная помста, многажонства.

Прыняцце хрысціянства аказала значны ўплыў на развіццё культуры ўсходніх славян. Мураванае дойлідства, іконапіс, фрэскавы жывапіс з'явіліся на беларускай зямлі дзякуючы хрысціянству. Адразу пасля хрышчэння Русь атрымала пісьменнасць на славянскай мове. Гэта стала магчымым таму, што ў свой час асветнікі Кірыла і Мяфодзій і іх вучні склалі славянскую азбуку і пераклалі кнігі для богаслужэння. Праз пасрэдніцтва Візантыі ўсходнія славяне змаглі дакрануцца да здабыткаў антычнай культуры.

Палітычная раздробленасць. Калі для Старажытнарускай дзяржавы ў цэлым раздробленасць асабліва ясна выявілася пасля смерці кіеўскага князя Мсціслава Вялікага (1125–1132), то для Полацкай зямлі – ужо пасля смерці Усяслава Брачыславіча (1044–1101). Характэрнай рысай раздробленасці з'яўляліся бясконцыя ўсобицы паміж князямі – кіраўнікамі асобных зямель і валасцей (часта выкарыстоўваемае паняцце «удзельныя княствы» непрымальна для дадзенага перыяду і ў крыніцах сустракаецца толькі з сярэдзіны XIV ст.).

У пачатку XII ст. Полацкая зямля (якая складалася з некалькіх княстваў-валасцей) уяўляла сабой моцнае, самастойнае дзяржаўнае ўтварэнне. Мабыць, незалежная палітыка полацкіх князёў, якія не падпарадкоўваліся магутнаму кіеўскаму князю Мсціславу Вялікаму, прымусіла апошняга арганізаваць у 1127 г. унушальную аперацыю па захопу Полацка. Полацкая зямля заставалася ў той час ці ледзь не адзінай, у гарадах якой не сядзелі найблізкія сваякі і прыяцелі кіеўскага князя. Пазней, у 1129 г., Мсціслаў ажыццявіў высылку полацкіх князёў у Візантыю і захапіў Полацкую зямлю. Пасля смерці Мсціслава Вялікага (1132 г.) полацкія князі змаглі вярнуць свае ўладанні ў 1140 г. Важна, што менавіта з гэтага часу ў гісторыі Полацкай зямлі стала прыкметна ўзрастанне ролі веча, якое актыўна ўмешвалася ў княжацкія міжусобицы і выбірала кандыдатуры на полацкі прастол. Верагодна, у перыяд адсутнасці ў Полацку прадстаўнікоў мясцовай дынастыі функцыі кіравання ў нейкай меры ўзяло на сябе насельніцтва. І ў наступныя часы насельніцтва ці яго найболей уплывовыя вярхі ў асобе баярства працягвала выяўляць актыўнасць у найбольш важных для жыцця зямлі пытаннях.

Адносна характарыстыкі грамадска-палітычнага ладу Полацкага княства на працягу XII–пачатку XIII ст. у гістарычнай навуцы існуюць дыяметральна процілеглыя меркаванні. Так, вяртаючыся да дарэвалюцыйнай «земска-вечавой тэорыі», прапанавана лічыць, што на першым этапе, у 1120-х гг., адбывалася канстытуяванне веча як самастойнага палітычнага інстытута; на другім этапе, да канца XII ст., веча займала значнае месца ў палітычнай гісторыі Полацка, але з ім суседнічаў полацкі князь, які працягваў адыгрываць важную ролю, напрыклад, кіраўніка ў ваенных мерапрыемствах; на трэцім жа этапе, у перыяд з канца XII ст., у Полацку ўлада веча дамінавала над княжацкай. У цэлым жа Полацкая зямля ўяўляла сабой «*арыстакратычную алігархію*», у якой органы знаці (баярства) кантралявалі масу свабодных грамадзян і фармальнага кіраўніка «рэспублікі» (А.В. Рукавішнікаў). Па меркаванні іншых навукоўцаў, Полацкая зямля ў разгледаны перыяд уяўляла сабою «княства са слаба выяўленымі рысамі арыстакратычнай рэспублікі» (Г.В. Штыхаў). Нарэшце, выказана меркаванне, што ў канцы XII – пачатку XIII ст. адбываецца ўзмацненне княжацкай улады ў Полацку (Д.М. Аляксандраў).

У перыяд палітычнай раздробленасці працягваецца рост значэння гарадоў як умацаваных сацыяльна-эканамічных, палітычных, ідэалагічных і ваенных цэнтраў валасцей. Росту гарадоў спадарожнічае працэс павелічэння значэння мясцовай знаці, пад значным уплывам якой знаходзілася гарадское гандлёва-рамеснае насельніцтва. У той жа час блізкая да князя служылая знаць працягвала інтэгравацца з мясцовай. Гэтыя акалічнасці прыводзяць да фармавання новага вышэйшага пласта насельніцтва – баяраў (раней – прадстаўнікі старэйшай дружыны). Аднак кіраванне Полацкай зямлёй (як і Тураўскай) застаецца ў кампетэнцыі княжацкай улады, замежныя крыніцы адзначаюць таксама захаванне князем прэрагатыў прыняцця рашэнняў па знешнепалітычных пытаннях, на карысць князя ажыццяўляецца збор падаткаў, данін, судовых штрафаў і мытных плацяжоў.

Некаторыя асаблівасці можна знайсці ў грамадска-палітычным развіцці Тураўскага княства. Доўгі час Тураўская зямля не была самастойнай і з’яўлялася воласцю Кіеўскага княства. Тым не менш, значэнне гэтай воласці падкрэслівалася тым, што ёю валодалі будучыя кіеўскія князі (непасрэдна перад тым як заняць найбольш прэстыжны прастол Старажытнай Русі). Сярод асаблівасцей палітычнага ладу Тураўскай зямлі называецца наяўнасць пасад пасадніка і тысяцкага. Паколькі тураўскія князі пераходзілі на кіеўскі прастол, то замест сябе яны пакідалі пасаднікаў. Пасада пасаднікаў захавалася і пазней. Так, у 1146 г. згадваецца пасаднік Жыраслаў. Аднак пасады пасадніка і тысяцкага характэрны і для іншых рэгіёнаў Старажытнай Русі. Сапраўднай жа адметнасцю з’яўляецца адначасовае знаходжане ў Тураве пасадніка і князя, што было немагчыма для іншых княстваў Русі (за выключэннем Наўгародскай зямлі).

Для перыяду палітычнай раздробленасці справядліва думка аб адначасовым існаванні некалькіх дзяржаў на тэрыторыі, заселенай усходнімі славянамі. Гэтыя дзяржавы праводзілі самастойную ўнутраную і знешнюю

палітыку, хаця і існавалі інстытуты, якія дазваляюць разглядаць Старажытную Русь як адзіную этнапалітычную прастору. У княствах, на якія раздрабілася Кіеўская Русь, сфармаваліся свае дынастыі (якія між тым памяталі аб сваёй роднасці), наступны колькасны рост якіх прыводзіў да росту колькасці валасцей. Раней ўсяго дэзынтэграцыйныя працэсы ў Старажытнарускай дзяржаве акрэсліліся ў абасабленні менавіта Полацкага княства. Ужо з канца X ст. тут замацавалася ўласная дынастыя. Аб незалежнасці Тураўскага княства з сваёй правячай дынастыяй варта казаць толькі з 1157 г.

Для першага стагоддзя незалежнасці Полацкага княства было характэрна захаванне моцнай княжацкай улады. Гэту акалічнасць неабходна звязваць з каланізацыйнымі працэсамі, якія працягваліся на тэрыторыі Верхняга Падзвіння, што патрабавала стварэння моцнай ваеннай арганізацыі. Аналагічная сітуацыя склалася ў Паўночна-Усходняй Русі, дзе славянская каланізацыя прывяла да фармавання моцнай вярхоўнай улады. Акрамя таго, полацкімі князямі былі знойдзены дадатковыя рэсурсы для правядзення актыўнай знешняй палітыкі ў выглядзе даніны з перыферыйных балцкіх (лета-літоўскіх) і фіна-вугорскіх плямёнаў.

У князя Усяслава Брачыславіча ў момант смерці заставалася 6 сыноў: Барыс (Рагвалод), Глеб, Давыд, Раман, Святаслаў (Георгій), Расціслаў. Усе яны павінны былі атрымаць воласці ў кіраванне. У той жа час старэйшы сын Усяслава (а затым генеалагічна старэйшы прадстаўнік дынастыі Ізяславічаў) займаў полацкі пасад і непасрэдна валодаў Полацкай воласцю (збіраў з яе даніну). Фармальна полацкі князь заставаўся вярхоўным кіраўніком усёй Полацкай зямлі, узначальваючы іерархію князёў гэтага рэгіёну. Першым пасля Усяслава Полацк атрымаў Давыд, але ў 1127 г. палачане пасадзілі на прастол Рагвалода-Барыса.

Палітычная структура Полацкага княства, як і ўсіх іншых старажытнарускіх княстваў перыяду раздробненасці, заключала ў сабе два ўзроўні: *княствы-землі* і *княствы-воласці*. Яшчэ з канца X–XI ст. Старажытная Русь падзяляецца на воласці (найбольш ранняя воласць – гэта як раз Полацкае княства). У літаральным значэнні «воласць» – гэта валоданне князя (ад слова «власть» – «ўлада»). Да з’яўлення валасцей прыводзяць адміністрацыйныя рэформы кіеўскіх князёў, якія саджалі на мясцовыя прастолы сваіх сыноў. Пры гэтым у адносінах да ўсёй тэрыторыі Старажытнай Русі ўжывалася паняцце «зямля» – «Руская зямля». Пазней – да сярэдзіны XII ст. – на буйныя княствы-воласці распаўсюджваецца найменне «зямля». Так на рэгіянальны узровень была перанесена структура раней адзінай дзяржавы: зямля, а ўнутры яе – воласці (назіранне А.А. Горскага).

Важным крокам на шляху ператварэння валасцей Рускай зямлі ў княствы-землі са сваімі валасцямі стала рашэнне з’езду князёў у Любечы ў 1097 г. Прынятая формула *«кождо да держит отчину свою»* замацоўвала панаванне ў валасцях Рускай зямлі сваіх княжацкіх дынастый (на стагоддзе раней гэта адбылося з Полацкам). Важным прэцэдэнтам пры гэтым паслужыла дзяленне Яраславам Мудрым (1019–1054) Рускай зямлі паміж

сваімі сынамі. Так, у Чарнігаўскай зямлі замацаваліся нашчадкі Святаслава Яраславіча, у Растова-Суздальскай – Усевалада Яраславіча. У княствах-землях захоўвалася намінальнае вяршэнства старэйшага горада, які ў ідэале павінен быў займаць старшы прадстаўнік княжацкай дынастыі, іншыя прадстаўнікі якой займалі меней значныя гарады (цэнтры ўзнікшых валасцей) дадзенай зямлі. Князь, які займаў галоўны, стольны прастол той ці іншай зямлі, становіўся кіраўніком прылеглай воласці, князі ж іншых валасцей захоўвалі ў сваіх уладаннях поўную самастойнасць.

Воласці ў Полацкім княстве, магчыма, з’яўляюцца яшчэ пры жыцці Усяслава Брачыславіча (1044–1101). У цэлым на працягу XII – пачатку XIII ст. у Полацкай зямлі вылучыліся, акрамя Полацкай, *Віцебская, Менская, Друцкая воласці*, а таксама, магчыма, *Лукомльская, Заслаўская, Лагожская і Барысаўская*. Можна адзначыць таксама тэндэнцыю да ператварэння Менскага княства ў самастойную землю са сваімі валасцямі (Ізяслаўль, Гарадзец).

З канца XII ст. Полацкая зямля зусім аслабела і не ўяўляла сабой адзінага дзяржаўнага ўтварэння. Зусім незалежным ад Полацка аказаліся Друцк і Лагожск. Смаленскаму княству належаў Віцебск. Аслабела ўлада самога полацкага князя, усё больш вялікую ролю ў палітычных справах у Полацку стала адыгрываць веча.

Слабасцю Полацкай зямлі спяшаліся скарыстацца суседзі: на поўначы – Наўгародская зямля, на ўсходзе – Смаленскае княства, ужо з канца XII ст. Полацк аказваецца цесна звязаным з Літвой. Апынуўшыся ў варожым акружэнні, Полацк вымушаны быў улічваць знешнепалітычны фактар, лавіруючы паміж рознымі сіламі.

Выгаднае геаграфічнае становішча Турава на гандлёвым шляху ў Цэнтральную Еўропу, прагрэс у земляробстве і рамястве ўмацоўвалі эканамічную незалежнасць Тураўскай зямлі. Здабыццё Тураўскім княствам незалежнасці звязана з падзеямі 1157 г. (па Іпацьеўскім летапісе – 1158 г.). У гэты год памёр (быў атручаны) кіеўскі князь Юрый Даўгарукі, пасля смерці якога новы князь Ізяслаў Давыдавіч паспрабаваў па сваім меркаванні размеркаваць старажытнарускія землі. Незадоўга да сваёй смерці Юрый Даўгарукі аддаў Тураў князю Юрыю Яраславічу, сыну Яраслава Святаполчыча (быў валынскім князем у 1100–1118 гг.). Новы кіеўскі князь імкнуўся перадаць Тураў князю Уладзіміру Мсціславічу. Быў арганізаваны вялікі паход кіеўскай, луцкай, галіцкай і смаленскай дружын. Наваколлі Турава папалілі і палачане. Але аблога Турава (10 тыдняў), абаронай якога кіраваў Юрый Яраславіч, не ўвянчалася поспехам. У 1160 г. на тураўскага князя, які спрабаваў, мабыць, пашырыць свае ўладанні, ізноў быў арганізаваны вялікі паход мноства князёў. Але «стояша поль 3 недеи и не въспеше ничтоже». Пад 1162 г. у якасці тураўскага князя згадваецца ўжо сын Юрыя (Гюргі) Святаполк.

Нашчадкі Юрыя Яраславіча кіравалі ў Тураве і Пінску і пазней. Такім чынам Тураўская зямля замацавалася за новай княжацкай дынастыяй, што сведчыць аб яе самастойнасці. Але ў падзеях другой паловы XII ст. усё ж

можна адзначыць, што тураўскія і пінскія князі дзейнічалі ў рэчышчы палітыкі мацнейшых князёў.

Ужо з канца XII ст. на першае месца сярод гарадоў Тураўскай зямлі выйшаў Пінск. Менавіта гэта дазволіла гісторыкам выкарыстоўваць паняцце Турава-Пінская зямля. Узвышэнне Пінска было звязана з геаграфічным фактарам. Блізкасць Кіева, барацьба за які з наступленнем раздробненасці ўзмацнілася, рабіла вельмі небяспечным становішча тураўскага прастола. Як былой воласцю Кіеўскай зямлі князі, якія аказаліся на стале ў Кіеве, імкнуліся па сваім меркаванні распарадзіцца Туравам. Больш таго, геапалітычнае становішча Турава, які навісаў над Кіевам, прыводзіла да таго, што кіеўскія князі жадалі бачыць на тураўскім пасадзе сваіх саюзнікаў ці васалаў. Так небяспечнае становішча Турава прывяло да таго, што старэйшы князь гэтай зямлі перайшоў у Пінск, які займаў не меней выгаднае становішча на гандлёвым шляху ў Цэнтральную Еўропу.

Тураўскім князям даводзілася лавіраваць паміж моцнымі суседзямі, яны траплялі ў сферу ўплыву то галіцкіх, то чарнігаўскіх князёў. Але пасля нашэсця Батыя Чарнігаўскае княства было моцна аслаблена. Тым часам Турава-Пінскае княства мела патрэбу ў абароне ад новай значнай сілы ў рэгіёне – Літвы. Ужо ў 1246 г. літоўцы захапілі і разрабавалі Пінск. На Пінскую землю сталі нападаць і яцвягі. У сітуацыі, калі і Галіцка-Валынскае княства трапіла пад уладу створанай манголамі дзяржавы – Залатой Арды, невялікім і слабым валасцям Турава-Пінскай зямлі прыйшлося шукаць новага моцнага заступніка. Такім у выніку стала Вялікае Княства Літоўскае, тым больш, што падначаленне літоўскім князям вызваляла ад ардынскага «іга» (абавязку плаціць даніну-«выхад»).

Акрамя Полацкага і Тураўскага княстваў у межах сучаснай Рэспублікі Беларусь у старажытнарускі перыяд у якасці перыферычных княстваў на мяжы з балцкімі землямі паўсталі Гарадзенскае (найболей старажытнае, існавала з першай паловы XII ст.), Ваўкавыскае, Слонімскае і Навагродскае княства (пісьмовыя сведчанні пра тры апошнія адносяцца да сярэдзіны XIII ст.). Асаблівасцю гэтых дзяржаўных утварэнняў была іх цесная сувязь з Кіевам, у адносінах да «далітоўскага» перыяду іх можна разглядаць як воласці Кіеўскай зямлі. Магчыма, у Гарадзенскім княстве зацвердзіліся нашчадкі князя-ізгоя.

Шэраг іншых сучасных беларускіх тэрыторый уваходзіў у склад Чарнігаўскага, Смаленскага, Валынскага (з 1199 г. – Галіцка-Валынскага) і Кіеўскага княстваў. Для іх палітычнага развіцця былі характэрны агульныя для ўсяго старажытнарускага рэгіёну з’явы – далейшае драбненне на княствы-воласці і міжусобная барацьба.

Месца ўсходнеславянскіх зямель у сістэме сярэдневяковых міжнародных адносін. З пачатку XIII ст. ва Усходняй Прыбалтыцы вельмі важна заявіў аб сябе яшчэ адзін фактар – нямецкая экспансія. Першапачаткова пранікненне нямецкіх хрысціянскіх прапаведнікаў у гэты рэгіён, які знаходзіўся ў данніцкай залежнасці ад Полацка і Ноўгарада, насіла

мірны характар. Але ўжо з пачатку XIII ст. нямецкія рыцары-крыжакі прыступілі да сістэматычнага захопу зямель фіна-угорскіх і балцкіх плямёнаў Усходняй Прыбалтыкі, якія заставаліся яшчэ язычнікамі. З'яўленне ў Прыбалтыцы нямецкіх рыцараў прывяло да адмовы мясцовых плямёнаў (перш за ўсё, ліваў) выплачваць даніну Полацку. У вайне з Ордэнам мечнікаў і рыжскім біскупствам (затым архібіскупствам), за якімі стаяла ўся каталіцкая Еўропа, Полацкае княства прайгравала.

Нямецкі націск прымусіў аб'яднацца літоўскія плямёны і ў выніку прывёў да стварэння літоўскай дзяржаўнасці. У першай трэці XIII ст. старажытнарускія летапісы ўсё часцей паведамляюць аб літоўскіх набегам, прычым, у самых розных накірунках. У большасці выпадкаў гэтыя паходы закраналі Полацкую зямлю. Паступовая кансалідацыя ўлады ў самой Літве прыводзіць да змены характару знешняй палітыкі яе кіраўнікоў. Літва была прыступае да далучэння (захопу?) усходнеславянскіх зямель. Літва была вельмі зацікаўлена ў далучэнні менавіта тэрыторыі Полацкага княства, якая з'яўлялася зручным плацдармам для далейшай экспансіі на ўсходнеславянскія землі. Але акалічнасці распаўсюджання ўплыву Літвы на Полацкую зямлю не зафіксаваны ў пісьмовых крыніцах.

У 1240-я гг. радыкальна змянілася становішча ўсходнеславянскага рэгіёну і ў т.л. будучых беларускіх зямель. У 1237–1241 гг. Старажытная Русь падверглася спусташэнню мангольскімі заваёўнікамі.

Лічыцца, што будучыя беларускія землі не патрапілі ў залежнасць ад Залатой Арды – дзяржавы, створанай манголамі ў Паволжы, прычарнаморскіх стэпах, Сярэдняй Азіі і Заходняй Сібіры (1243 г.). Аднак гэта не зусім дакладна. Перш за ўсё частка тэрыторыі Паўднёвай Беларусі знаходзілася ў складзе Кіеўскага (Мазыр, Брагін) і Чарнігаўскага (Слуцк, Клецк, Рэчыца, Рагачоў, Гомель) княстваў. Паколькі гэтыя землі да далучэння да ВКЛ падпарадкоўваліся Ардзе, то і на тэрыторыю Паўднёвай Беларусі распаўсюджвалася ардынскае («мангола-татарскае») «іга», якое знаходзіла выяўленне ў палітычнай залежнасці (неабходнасці зацвярджэння ўлады ў выніку атрымання т.зв. ярлыкоў) і неабходнасці выплаты даніны.

Аднак вялікая частка беларускіх зямель – Полацкая зямля, княствы Панёмання (Гарадзенскае, Новагародскае, Слонімскае, Ваўкавыскае) – не патрапіла ў залежнасць ад Арды. Магчыма, менавіта імкненнем пашырыць сферу свайго панавання тлумачыцца арганізацыя Ардой сумесных татарска-рускіх паходаў у бок Літвы ў другой палове XIII ст. (татары сумесна з ваеннымі сіламі Галіцка-Валынскага, Бранскага, Уладзіміра-Суздальскага княстваў). Звязана гэта было з той акалічнасцю, што гэта тэрыторыя трапіла ў сферу панавання новай дзяржавы, якая атрымала назву Вялікае Княства Літоўскае і Рускае. Больш таго, імкненнем пазбавіцца ад цяжкага абавязку выплачваць даніну і знайсці даволі моцнага абаронцу ад ардынскіх набегав у тлумачыцца хуткае пашырэнне тэрыторыі ВКЛ за кошт былых старажытнарускіх зямель.

Пытанні і заданні

1. Якія фактары, умовы і прычыны садзейнічалі ўзнікненню ўсходнеславянскай дзяржаўнасці?
2. Раскажыце пра асноўныя этапы і абставіны складвання Старажытнарускай дзяржавы.
3. Чаму на вашу думку менавіта Полацк у IX—X стст. стаў сталіцай першага самастойнага дзяржаўнага ўтварэння на тэрыторыі Беларусі — Полацкай зямлі? Якія фактары маглі паўплываць на значнае паскарэнне сацыяльна-эканамічнага развіцця Полацка ў XI ст.?
4. У чым знаходзілі выяўленне прэтэнзій Полацкага княства на гегемонію ва ўсходнеславянскім свеце?
5. Якія агульныя рысы і асаблівасці меліся ў развіцці Полацкага і Тураўскага княстваў? Чым былі выкліканы адрозненні?
6. Чаму прыняцце Руссю (уключаючы беларускія землі) хрысціянства трэба разумець як важнейшы фактар цывілізацыйнага выбару?
7. Што было характэрна для палітычнага развіцця беларускіх зямель падчас палітычнай раздробленасці? Якія станоўчыя і адмоўныя наступствы мела палітычная раздробленасць?
8. Якія знешнепалітычныя фактары ўздзейнічалі на развіццё Полацкага і Тураўскага княстваў?
9. Якую, на вашу думку, ролю адыгрывала дзяржава для абароны інтарэсаў усіх пластоў насельніцтва ў раннесярэдневяковы час? Ці магло насельніцтва існаваць без інстытута вярхоўнай улады і дзяржавы? Ці маюць рацыю гісторыкі-марксісты, якія сцвярджаюць пра класавы характар дзяржавы?
10. Абапіраючыся на тэкст Аповесці пра Святохну, прыведзены ў Гісторыі Расійскай В.М. Тацішчава, дайце характарыстыку палітычнаму ладу Полацкай зямлі пачатку XIII ст.

Тэма 1.3. Вялікае Княства Літоўскае – поліэтнічная феадальная дзяржава Усходняй Еўропы

Прычыны і асноўныя канцэпцыі ўзнікнення ВКЛ.

Галоўнымі прычынамі, якія прывялі да ўзнікнення ВКЛ, быў шэраг фактараў. З аднаго боку – аб’ектыўныя працэсы дзяржаваўтварэння, якія адбываліся ў той час у літоўскім грамадстве. З другога боку – істотнае значэнне меў знешні фактар – мангольскае нашэсце на землі Русі, пагром і знішчэнне туменаў Бату-хана ўсходнеславянскіх княстваў ды экспансія крыжаносцаў на землі балтаў. Толькі аб’яднаўшыся, беларускія землі Русі і балцкая Літва здолелі эфектыўна супрацьстаяць абедзвум пагрозам, стварыць і захаваць новую форму сваёй супольнасці – Вялікае Княства Літоўскае і Рускае. Маладая дзяржава прайшла праз суровыя выпрабаванні на трываласць, выстаяла ў войнах з небяспечнымі ворагамі. Беларускія русіны разам з літоўцамі змагаліся ў адных шэрагах і супраць крыжаносцаў, і супраць мангола-татараў. Гэта быў узаемавыгадны сімбіёз, які дазволіў у цяжкія часы продкам сучасных беларусаў і літоўцаў утварыць двухэтнічную дзяржаву. Мангольскае панаванне і ўзвышэнне літоўскай дынастыі стварала для ўсходнеславянскіх княстваў альтэрнатыву – альбо стаць даннікамі Арды, альбо падтрымаць літоўскую дынастыю і ўвайсці ў склад гэтай дзяржавы.

Вытокі і развіццё асноўных канцэпцый ўзнікнення ВКЛ.

У XVI – першай палове XVII ст. аформіліся зыходныя архетыпы ўсіх важнейшых канцэпцый генезісу ВКЛ, якія пазней былі ўвасоблены ў нацыянальных гістарычных канцэпцыях кожнага з народаў, прэтэндаваўшых на спадчыну гэтай дзяржавы. У пэўных мадыфікацыях яны дажылі да сённяшняга дня. Гэта тычыцца як уласна літоўскай, монацэнтрычнай версіі, дзе толькі літоўцы выступаюць творцамі гэтай дзяржавы, гэтак і кампраміснай, агучанай у помніках дзяржаўнага летапісання ВКЛ XVI ст. У апошняй, з аднаго боку, паказвалася выключная дзяржаватворчая роля ў стварэнні дзяржавы літоўскіх князёў і знаці, а з другога, падкрэсліваўся пераважна мірны характар уваходжання зямель Беларусі ў склад ВКЛ. Да яе шчыльна прымыкала і ўласна беларуска-ўкраінская версія, неаднаразова агучаная ў помніках палемічнай літаратуры першай паловы XVII ст., дзе сцвярджаўся цалкам добраахвотны характар уваходжання Русі ў склад ВКЛ і гарантаваны прывілеямі вялікіх князёў літоўскіх прававы статус, які ў дзяржаве мела «руская» царква і «руская» эліта.

У беларуска-літоўскіх летапісах, створаных у XVI ст., якія ўтрымліваюць легендарную частку аб паходжанні вялікіх князёў літоўскіх, увага надавалася не толькі абгрунтаванню легітымізацыі панавання літоўскай дынастыі над усходнеславянскімі землямі княства, але і ўлічваліся інтарэсы праваслаўнай знаці дзяржавы, складовай часткі «*палітычнага народу ВКЛ*».

У легендарнай частцы летапісаў падкрэслівалася, што далучэнне большасці зямель сучаснай Беларусі адбылося мірным шляхам, літоўская

дынастыя прыходзіць на гэтыя землі пасля спусташэння іх татарамі і выступае як вызваліцель ад ханскага прыгнёту, а не заваёўнік і захопнік. Усе летапісы і хронікі, а таксама **Мацей Стрыйкоўскі** падкрэслівалі, што наваградскія вялікія князі завалодалі паўднёвым захадом Беларусі, не сустракаючы ніякага супраціўлення з боку мясцовага насельніцтва і нават пры яго падтрымцы. Войны супраць валынскіх князёў і татараў паказаны як абарончыя. Мэтазгодна звярнуць увагу ў сувязі з гэтым на два надзвычай важныя моманты: ва ўсіх летапісах другога зводу, як і ў «**Кроніцы**» Мацея Стрыйкоўскага, «*Русь*» з паўднёва-заходніх зямель сучаснай Беларусі выступае не толькі як пасіўны аб'ект, на які скіраваны дзеянні літоўскіх князёў, але як актыўны ўдзельнік, як творца, што супольна з літоўцамі бярэ ўдзел у будаўніцтве новай дзяржавы. Паўсюль падкрэсліваецца значэнне (у асобных летапісах яно ўвогуле выглядае як галоўнае) у перамогах над валынскімі і татарскімі войскамі менавіта «*рускіх*» воінаў з зямель паўднёва-заходняй Беларусі. Вельмі вялікая ўвага і значэнне надаецца Наваградку і наваградскім дружынам. У летапісах падкрэслівалася, што поўнае аб'яднанне трох складовых частак дзяржавы адбылося пры легендарным наваградскім князе **Швінтарогу**, які пасля смерці **Утэнуса** становіцца таксама князем Літвы і Жмудзі. Пасля гэтага дзяржава стала называцца Вялікім Княствам Літоўскім, Жамойцкім і Наваградскім і Рускім; прычым, аб'яднанне адбылося без скарыстання сілы. Паданне пра **Палямона** і яго нашчадкаў, як гэта паказаў у выніку скрупулёзнага даследавання легендарнай часткі летапісаў **М. Улашчык**, узвышае ролю Наваградскай зямлі ў параўнанні з уласна Літвой і Жмуддзю. Каля 80% тэксту легенды датычыць Наваградка і Наваградскага княства, толькі яго ўладары носяць тытул вялікага князя. Падкрэсліваецца, што ўладарылі Наваградкам, і толькі ім, прамыя нашчадкі Палямона, а князі Літвы і Жмудзі – нашчадкі васалаў Палямона, другарадных дзеячаў. Менавіта Наваградак, а не які-небудзь іншы горад, той жа Полацк, стаў сталіцай першапачатковай праваслаўнай літоўскай мітраполіі.

Не менш важны і другі момант. Пры ўсім гэтым ні ў аднаго з летапісцаў не выклікаў сумнення той факт, што легітымнымі ўладальнікамі гэтых зямель «ад старыны» з'яўляліся менавіта «Кіеўскія манархі», і толькі нашэсце Батыя змяніла сітуацыю на карысць літоўскіх князёў. Войны тых жа валынскіх князёў супраць міфічных літоўскіх князёў **Рынгольта**, **Скірмунта** якраз выкліканы іх «дзедічным» правам на гэтыя землі, якога іх пазбавілі літоўскія ўладары, праўда, у выніку іх асабістай слабасці, выкліканай падпарадкаваннем татарам.

Аб распаўсюджанасці ўяўленняў пра мірнае далучэнне ўсходнеславянскіх зямель да Літвы ў асяроддзі палітычнай эліты княства ў XVI ст. сведчыць і «*Размова Паляка з Ліцвінам*», дзе сцвярджаецца, што «Русь» добраахвотна пасля перамогі літоўцаў над татарамі уступіла ў падданства да Літвы. У дадзеным выпадку цікава тое, што падобныя погляды агучваў не русін, а літовец, віленскі войт **Аўгустын Ратундус**. Тэзіс аб добраахвотным далучэнні быў надзвычай важным у першую чаргу для прадстаўнікоў русінскага набілітэту Княства, бо дазваляў ім сцвярджаць, што

іх землі не заваяваныя правінцыі, а часціна шырэйшай дзяржавы, якая зберагла поўнапраўную суверэннасць у сярэдневяковым разуменні *in dominium Suum rex imperator est* (г. зн. падданы вызнае вышэйшага ўладара з умоваю зберажэння неабмежаванага панавання на ўласнай тэрыторыі). Аб тым, якая важнасць надавалася характару менавіта мірнага далучэння, надзвычай красамоўна сведчыць прыклад Жмудзі. У 1554 г. на Віленскім вальным сойме ў адказах вялікага князя на просьбы Жмудзі казалася: « <...> *иж на привилею предков его королевское милости, славное помети королей их милости, великих [князей], никто вам примовляти не имеет, абы есте через меч або зброю были добыты и ку послушенству предков его королевское милости привернены, але предкове ваши сами добровольно предком его королевское милости подали ся суть*». Падобныя ідэі былі шырока распаўсюджанымі і ў першай палове XVII ст. у асяроддзі праваслаўнай украінскай эліты, якая імкнулася давесці факт добраахвотнага, а не прымусовага далучэння ўкраінскіх зямель да Кароны Польскай.

Аднак калі агульнадзяржаўныя летапісы другога зводу ўтрымлівалі кампрамісную версію ўзнікнення ВКЛ, то ў творах, калі іх можна так назваць, ужо ўласна літоўскай нацыянальнай гістарыяграфіі сярэдзіны XVI ст. і легенда аб рымскім паходжанні літоўцаў, і інтэрпрэтацыя далучэння ўсходнеславянскіх зямель да ВКЛ набывае выразную «антырусінскую» скіраванасць. Маецца на ўвазе гістарычныя інтэрпрэтацыя **Міхалона Ліцвіна**. Русіны ў Міхалона Ліцвіна выступаюць як народ, ніжэйшы культурна і цывілізацыйна ў параўнанні з літоўцамі. Гэты аўтар, абапіраючыся на паданне аб рымскім паходжанні літоўцаў і іх мовы, падкрэсліваў іншароднасць старабеларускай моўнай традыцыі для літоўцаў, называў маскоўскім пісьмом старабеларускую кірыліцу: «*рутэнская мова (idioma Rutheniva) чужая нам, ліцвінам, гэта значыць італьянцам, паходзячым ад італійскай крывы*». Супрацьпастаўляецца свабода і незалежнасць літоўцаў у параўнанні з залежнасцю і рабствам «*рутэнаў, над якімі тады, як і над маскавіцкімі, панавалі заволжскія татары*». Толькі літоўцы з'яўляюцца стваральнікамі Вялікага Княства; яны (і толькі яны) без дапамогі мясцовага русінскага насельніцтва вызваляюць землі сучаснай Украіны і Беларусі ад мангола-татараў: «*Тады з уласцівай ім адвагай, выбавіўшы рутэнскі народ (populis Ruthenicis), землі і крэпасці ад татарскага і баскакскага рабства, яны падпарадкавалі сваёй уладзе ўсё ад мора Жамойцкага, званага Балтыйскім, да Понта Эўксінскага <...> распаўсюдзіліся на поўнач да самай ускраіннай і самай блізкай да стольнага горада Масковіі крэпасці, [называнай] Мажайскам*». Сапраўдная літоўская літаратурная мова – лаціна, таму яе патрэбна ўвесці ва ўжытак у законах, пасланнях і нават у паўсядзённым жыцці ў якасці гутарковай мовы. «Руская» (старабеларуская) мова кваліфікавалася ім як мова чужая, грубая і варварская.

Гэта схема русінскай гісторыі выразна кантраставала з «Кронікай...» Мацея Стрыйкоўскага. Знакаміты храніст імкнуўся паказаць гісторыю Кіеўскай Русі ў непарыўным адзінстве з гісторыяй Літвы. У яго не выклікаў

сумненняў той факт, што спадкаемцамі гістарычнай спадчыны Кіеўскай Русі з'яўляюцца русіны, насельнікі беларускіх і ўкраінскіх зямель ВКЛ. Вельмі паказальныя ў сувязі з гэтым згадкі Стрыйкоўскага аб тым, што той ці іншы знакамiты род Вялікага Княства паходзіць ад князёў Кіеўскай Русі. Стрыйкоўскі выступаў выразнікам усяго шматэтнічнага «палітычнага народу» ВКЛ. Разам з гэтым, Стрыйкоўскі падкрэсліваў большую старажытнасць і слаўнасць дзяржаўнай традыцыі і гісторыі Русі ў параўнанні з этнічнай Літвой. Паказальна, што ні адзін спіс агульнадзяржаўнага летапісу другога зводу XVI ст. не ўтрымлівае нават згадкі аб першапачатковай залежнасці літоўскіх плямёнаў ад Русі. Стрыйкоўскі ж дэталёва апісаў у сваім знакамітым творы факты першапачатковай данніцкай залежнасці літоўскіх плямёнаў ад «русінаў», шматлікія перамогі ўсходнеславянскіх князёў над сваімі суседзямі-балтамі, падкрэсліваў першапачатковую культурную перавагу Русі над Літвой. Толькі феадальная раздробленасць, унутраныя разборкі сярод «рускіх» князёў ды мангола-татарскае нашэсце прывялі да таго, што колішнія магутныя «рускія» ўладары мусілі падпарадкавацца сваім былым даннікам, а слаўная традыцыя Кіеўскай манархіі перайшла да Вільні. З аднаго боку, Стрыйкоўскі, безумоўна верыў у рымскае паходжанне літоўцаў, меў дзяржаўны ліцвінскі патрыятызм і з замілаваннем апяваў слаўную мінуўшчыну Літвы і Жмудзі; з другога, ён падкрэсліваў факты мужнасці ды слаўнай вайскавай гісторыі «рускіх» славянскіх народаў яшчэ з часоў **Аляксандра Македонскага**, іх перамогі над візантыйскімі імператарамі і вельмі ранняе набыццё пісьмовага статусу славянскай мовай, пачатак выкарыстання глаголіцы «Русакамі, Масквой і Балгарамі» нашмат раней за ўзнікненне пісьменнасці ў палякаў. Менавіта таму «Кроніка...» Стрыйкоўскага карысталася надзвычайнай папулярнасцю на беларускіх і ўкраінскіх землях. Ніякая другая крыніца так часта не цытавалася і не спрычынілася да ўмацавання русінскай самаідэнтычнасці, як гэты славуты твор. Дзякуючы друкарскаму варштату «Кроніка...» атрымала шырокае распаўсюджанне не толькі ў шляхецкіх, але і мяшчанскіх колах. Такім чынам, можна з упэўненасцю сцвярджаць, што пачатак сваёй дзяржаўнай гістарычнай традыцыі адукаваная частка насельніцтва Беларусі ў XIV–XVI стст. адназначна звязвала з Кіеўскай Руссю. Цікава, што ў беларуска-ўкраінскіх хранографіях (так званых заходнерускіх) ёсць вылучаныя ў асобны раздзел звесткі па гісторыі Кіеўскай Русі, але практычна адсутнічаюць паведамленні, якія маюць дачыненні да Маскоўскай дзяржавы. Гэта пры тым, што ў гэтай групе хранографіаў маецца разгорнутае апісанне гісторыі заходнееўрапейскіх і заходнеславянскіх народаў, складзенае на падставе хронікі **Марціна Бельскага**.

Гістарычная спадчына Кіеўскай Русі была «актуальным мінулым», важным для ўкладальнікаў хранографіаў, у адрозненне ад гісторыі ўсходняга суседа. У XVI ст. на тэрыторыі Беларусі, напэўна, быў жывы былінны эпас «Кіеўскага цыкла», рэшткі якога прасочваліся ў беларускім фальклоры яшчэ нават у канцы XIX–пачатку XX стст. Аб агульнавядомасці былінных сюжэтаў у XVI ст. сведчыць ліст **Філона Кміты-Чарнабыльскага** да

Яўстафія Валовіча. Слынным аршанскім стараста, скардзячыся на неспрыяльныя ўмовы службы на маскоўскай мяжы ў Оршы ў 1574 г., эмацыйна ўсклікаў: *«Нещасный есьми дворянин, згиб есьми з ненды, а больш з жалю: люди на кашы переели кашу, а я з голоду здох на сторожи! Помсти, боже государю, грехопадение, хто разумеет! Бо придет час, коли будет надобе Или Муравленина и Соловья Будимировича придет час, коли будет служб наших потреба!»* Паказальна, што Валовічу сэнс выразу быў сам па сабе зразумелы, бо інакш аршанскі стараста ці растлумачыў бы гэту згадку, ці не рабіў бы яе ўвогуле. Усё гэта азначае, што ў адукаваных беларускіх колах XVI ст. шэраг былінных персанажаў быў вядомы.

Сільвестар Косаў, які паходзіў з Беларусі і быў шмат год праваслаўным епіскапам Мсціслаўскім, Аршанскім і Магілёўскім, у сваім знакамітым «Патериконе» выразна засведчыў аналагічныя ўяўленні аб гістарычным мінулым беларуска-ўкраінскай Русі. Для яго Кіеў – спрадвечная *«сталица княстваў народаў рускіх»*. Шматлікія рукапісныя зборнікі энцыклапедычнага зместу, створаныя на тэрыторыі Беларусі ў XVI–XVII стст., як правіла, пачыналіся гістарычнай часткай: *«Сказанием о русских князьях от кого кто родился»*, дзе пералічваліся ўсе вялікія князі кіеўскія. У Чэцях–Мінеях, іншых жыццёвых зборніках, створаных у беларускіх скрыпторыях у XVI–XVIII стст., абавязкова змяшчалася «Пахвала» князю Уладзіміру Хрысціцелю і яго бабулі княгіне Вользе, жыцці Барыса і Глеба. Гэта традыцыя была аднолькава характэрна і для праваслаўных, і для уніятаў.

Русінацэнтрычныя версіі гісторыі ВКЛ. ВКЛ як дзяржава русінаў, як дзяржаўніцкі твор «Русі Літоўскай».

Выразная гістарычная суб’ектнасць Беларусі ў эпоху ВКЛ прысутнічае ў тэкстах **З. Даленгі-Хадакоўскага (Адама Чарноцкага).** Менавіта пад пяром З. Даленгі-Хадакоўскага Літва выступае як культурны рэцыпіент Русі, *«прымаючы многае ад Русі ў шанаванні багоў, пісьменнасці і дзяржаўнай мове»*. Ды і герб «Калюмны», як сцверджаў наш аўтар, нішто іншае, як знак Рурыкавічаў – «трызуб». Падкрэслім пры гэтым, што З. Даленга-Хадакоўскі выразна адрозніваў уласна балцкую Літву і ўсходнеславянскую Беларусь. Галоўны крытэрыі такога адрознення – прыналежнасць апошняй да Русі і адметная мова -- беларуская (крывіцкая) гаворка.

І. Грыгаровіч таксама выразна падкрэсліваў спецыфіку беларускага мінулага ў параўнанні з велікарускай традыцыяй у эпоху ВКЛ – наданне магдэбургскае права гарадам, дзейнасць праваслаўных брацтваў, надаваў выключна важнае значэнне беларускай мове ў эпоху ВКЛ, якую ён лічыў галоўнай актавай мовай дзяржавы. У працы І. Грыгаровіча абшар беларускай актавай мовы ахопліваў велізарную тэрыторыю -- акрамя Беларусі, Правабярэжная Украіна без Кіеўшчыны, Галіцыя, Пакуцце (вобласць на памежжы Польшчы і Галіцыі), Закарпацце і Літва.

Ідэйныя вытокі трактоўкі ВКЛ як беларускай дзяржавы таксама трэба шукаць у працах уніяцкай прафесуры Віленскага універсітэту, так званага «Беларускага акадэмічнага кола» – **Міхала Баброўскага, Ігнацыя**

Даніловіча, Язэпа Ярашэвіча і Платона Сасноўскага, у якіх ВКЛ паказана як супольная дзяржава Беларусі (Літоўскай Русі) і балцкай Літвы. Пры вывучэнні гісторыі і культуры Літвы апошнія выразна вылучалі і падкрэслівалі славянскі, «рускі», элемент у гэтай дзяржаве, робячы націск на яго выключнае значэнні ў культуры і дзяржаўных формах жыцця ВКЛ, якія былі, як яны лічылі, усходнеславянскімі традыцыямі мясцовай Літоўскай Русі. Уніяцкая віленская прафесура з гонарам падкрэслівала культуртрэгерскую ролю усходнеславянскага, «рускага», элемента ў справе цывілізаванасці Літвы, бо менавіта мовай культуры, дзяржавы і права той дзяржавы стала мова «руская». Яны марылі аб вяртанні ў грамадскае жыццё «Северо-Западного края» гэтай даўняй дзяржаўнай мовы ВКЛ, мовы Літоўскіх Статутаў. І. Данілевіч і М. Баброўскі, услед за выдатным польскім вучоным **Багумілам Ліндэ**, прама называлі мову Статутаў, мову летапісаў ВКЛ – мовай беларускай. М. Баброўскі быў першым беларускім даследчыкам, які згадаў у 1826 г. былую веліч беларускай мовы і беларускай культуры, спасылаючыся ў тым ліку на велічную постаць **Францыска Скарыны** і яго Біблію: «...калісці ў Літве панавала беларуская мова, на ёй друкаваліся палемічныя кнігі, навучанні, катэхізісы і іншыя духоўныя творы; на гэту мову Скарына пераклаў Св. Пісанне: затым, калі Польшча перамагла Літву, пачалася перавага польскай мовы».

З русінацэнтральных пазіцый трактаваў гісторыю ВКЛ і такі віленскі прафесар, як **Язэп Ярашэвіч**. Усе бакі жыцця Літвы, як сцвярджаў Я. Ярашэвіч, развіваліся пад уплывам дзяржаўнасці і права русінаў. Паводле гэтага аўтара толькі хрышчэнне Літвы ў каталіцызм спыніла яе пераўтварэнне ў цалкам «рускую» дзяржаву і паставіла бар’ер паміж літоўцамі і русінамі. Хрышчэнне літоўцаў у праваслаўную веру, сцвярджаў Я. Ярашэвіч, прыводзіла да іх асіміляцыі, пераўтварэння ў русінаў.

Нараджэнне ўсходнеславянскага (беларускага) літвінізма. Працы Ігнацыя Кулакоўскага і Восіпа Сянькоўскага.

Акрамя русінацэнтральнай канцэпцыі гісторыі ВКЛ менавіта ў гэты ж час узнікаюць і больш радыкальныя варыянты прачытання гісторыі Літвы – як гісторыі ўсходнеславянскай дзяржавы, дзяржавы Русі Літоўскай, у якой балцкая Літвы нібыта адыгрывала другасную, падначаленую ролю, альбо ўвогуле ніякай ролі ў якасці гістарычнага суб’екта не мела.

На сённяшні дзень вядомы два аўтары, якія найбольш істотна паўплывалі на фарміраванне падобных поглядаў. Гэтымі творцамі былі выхадцы з Заходняй Беларусі – Ігнацій Кулакоўскі і Восіп Сянькоўскі.

Гродзенскі шляхціц, рыма-каталік па веравызнанні, польскамоўны літаратар-паэт (!) **Ігнацій Кулакоўскі** (1800--1870), у запісцы на імя міністра адукацыі Расіі (1834 г.), як і ў прыкладзеным да яе ўласнаручна напісаным падручніку па гісторыі Беларусі, падкрэслівае выключнае значэнне ўсходнеславянскага (славяна-рускага) элемента «Заходніх Губерняў» у дзяржаўным жыцці ВКЛ. З сумам адзначаючы татальную

паланізацыю высокай культуры ў той час на землях былога ВКЛ, акрэсліваючы планы маштабнай дэпаланізацыі Беларусі ў сваёй нататцы, у т.л. і інстытуталізацыі беларускай мовы, выкладання на ёй вучэбных дысцыплін у школах, ён падкрэслівае, што балцкая Літва першапачаткова была даннікамі «славяна-рускіх» плямёнаў. Потым, заваяваўшы апошніх, не мела моцы канкурыраваць з іх культураю – у выніку літоўская знаць стала ўсходнеславянскай па мове і праваслаўнай па веравызнанні, ды ўвогуле – «літва» ператварылася ў славян. Толькі злучэнне з Польшчаю прывяло да рэгрэсу і знішчэння мясцовай старажытнай высокай «славяна-рускай» культуры, паланізацыі вышэйшых пластоў грамадства.

Але яшчэ больш кампліментарную карціну для ўсходнеславянскага элемента ВКЛ стварыў **Восіп Сянькоўскі** – гадаванец Віленскага ўніверсітэта (скончыў у 1819 г.), вучань Іахіма Лелевеля, ардынарны прафесар па кафедры арабскай і турэцкай славеснасці Санкт-Пецярбургскага ўніверсітэта. Паводле В. Сянькоўскага ў мінулым існавала не адна, а дзве ўсходнеславянскія дзяржавы, дзве Русі і два рускія народы: *«Россия и Литва, то-есть, Россия поработенная и Россия независимая, Русь монгольская и Русь Литовская»*. Балты, аказвацца, не ігралі аніякага значэння ў гісторыі гэтай дзяржавы, уласна літоўцаў трэба зваць *«летувісамі»*, піша аўтар, каб адрозніваць ад сапраўднай славянскай Літвы-Русі. І сталіца дзяржавы Вільня, і дзяржаўная мова – усё гэта гістарычная спадчына Русі Літоўскай, а не балтаў-летувісаў.

Менавіта В. Сянькоўскі стварыў і вобраз ворага той славянскай Літвы. Для нашага аўтара, чалавека, выхаванага ў польскай культуры і скончыўшага польскамоўны Віленскі ўніверсітэт, гэта, без сумненняў, Польшча. І самы негатыўны вобраз здрадніка нацыянальных інтарэсаў Літоўскай Русі, тут для ў яго німа няма сумнення, гэта вобраз Ягайлы. Вестэрнізацыя Літвы праз каталіцкае хрышчэнне, уключэнне краіны ў заходнееўрапейскую цывілізацыю праз Польшчу паставіла крыж на яе самабытным развіцці, знішчыла ролю гэтай дзяржавы ў якасці галоўнага дзеючага фактара на еўразійскай прасторы, калі яна, нібыта, як сцвярджае аўтар, *«вольная Русь»* была цэнтрам ўсёй Азіяцкай сістэмы (!).

Узнікненне канцэпцыі Літоўска-Рускай дзяржавы. Нараджэнне навуковай беларускай гістарыяграфіі.

Імпульсы для інтэрпрэтацый дзяржаўнасці ВКЛ як дзяржаўнасці пераважна рускай, усходнеславянскай, былі зададзены прыкладна ў гэты ж час і ў Расіі. Так, у 1839 г. **М. Устралаў** выдаў працу *«Исследование вопроса, какое место в русской истории должно занимать княжество Литовское»*. Гэты даследчык упершыню уводзіць у навуковы дыкурс расійскай гістарыяграфіі азначэнне «літоўска-руская дзяржава» ў дачыненні да ВКЛ. Азначэнне гэтае потым скарыстоўвалі амаль усе рускія дарэвалюцыйныя гісторыкі. У святле вышэйсказанага выглядае, што гэта адбылося не без уплыву поглядаў М. Баброўскага, Я. Ярашэвіча і В. Сянькоўскага.

У 1857 г. у Санкт-Пецярбургу была выдадзена першая гісторыя Беларусі, напісаная ў Магілёве **В. Турчыновічам** пад назвай «Обозрение истории Белоруссии с древнейших времен». Не будзе вялікім перабольшаннем сказаць, што падзея гэта была знакавай як для далейшага развіцця беларускай гістарыяграфіі, так і для развіцця беларускай нацыі ў будучым. Упершыню за ўсю гісторыю існавання нашых зямель была створана гісторыя Беларусі як асобнай краіны, што мае ўласную гістарычную суб'ектнасць.

Уклад В. Турчыновіча ў далейшае развіццё беларускай нацыянальнай гістарыяграфіі надзвычай высока ацаніў адзін з найбольш дасведчаных яе знаўцаў – сучасны нямецкі гісторык **Райнэр Лінднэр**, аўтар капітальнага манаграфічнага даследавання «Гісторыкі і ўлада. Нацыятворчы працэс і гістарычная палітыка ў Беларусі ў XIX–XX ст.». Нямецкі гісторык звярнуў увагу на той факт, што магілёўскі даследчык праманіфеставаў тэзіс аб тым, што Беларусь мае сваю ўласную гісторыю. Р. Лінднэр паказаў, што В. Турчыновіч першым прапанаваў 5-ступенную перыядызацыю гісторыі Беларусі, якая потым скарыстоўвалася амаль усімі прадстаўнікамі нацыянальнай беларускай гістарыяграфіі: *«Перыядызацыя томіка, які складаўся з дзесяці раздзелаў, дазваляла, тым не менш, пазнаць узорную канцэпцыю для будучых беларускіх інтэрпрэтацыяў гісторыі ды іх п'яціэтапнай класіфікацыі: «Старажытнасць – Полацкае княства – Літва – Польшча – Расія». Таксама пазбяганне ўжывання тэрміна «з'яднанне» беларускіх тэрыторыяў з расійскімі дзяржаўнымі ўладаннямі сведчыць хутчэй пра магілёўскае, чым пра сталічнае светаўспрыманне аўтара».*

Уласна беларускай самабытнай гісторыяй, паводле В. Турчыновіча, з'яўляецца толькі той час, калі краіна мела дзяржаўнасць. Страта дзяржаўнасці для В. Турчыновіча роўная страце гістарычнай суб'ектнасці. Поўны заняпад беларускай дзяржаватворчай традыцыі, паводле магілёўскага гісторыка, – канец XVII ст. Ад гэтага часу няма сэнсу казаць аб уласнабеларускай гісторыі, бо гэта ўжо гісторыя спачатку Польшчы, а потым Расіі; Беларусь з гэтага часу цалкам страчвае ўласную гістарычную суб'ектнасць. Падобная інтэрпрэтацыя гістарычнага кантынuitэту (тэорыя і практыка ў міжнародным праве аб бесперапыннасці дзяржавы як суб'екта міжнароднага права, прадугледжвае захаванне правасуб'ектнасці дзяржавы пры захаванні яе тэрыторыі і насельніцтва, нягледзячы на любыя ўнутраныя змяненні) краін і народаў у залежнасці ад наяўнасці або адсутнасці ў іх дзяржаўнасці і падзелу іх на «гістарычныя» і «негістарычныя» цалкам пабудавана ў рэчышчы філасофіі гісторыі Гегеля, што сведчыць аб знаёмстве В. Турчыновіча з яго творами.

Узнікненне Вялікага Княства Літоўскага (ВКЛ) В. Турчыновічам паказваецца як трыумф дзяржаватворчай традыцыі беларускіх зямель, «Заходняй Русі», як іх новая, супольная з літоўцамі дзяржава.

Вельмі паказальным з'яўляецца і той факт, што В. Турчыновіч стварыў канцэпцыю аб пераемнасці паміж полацкай дзяржаўнасцю і ВКЛ. Менавіта каланізацыя палачанамі зямель часткі Верхняй Літвы, прывяла да таго, як

сцвярджаў аўтар, што частка насельніцтва Літвы Завілейскай складалася з крывічоў. Таму і паўсталае тут ядро новай дзяржавы, якое ад пачатку было Літоўска-Крыўскім, ці Літоўска-Рускім.

Вельмі важнай падзеяй і для будучай беларускай гістарыяграфіі, і для фарміравання будучай беларускай нацыянальнай ідэнтычнасці было выданне з дазволу віленскай цэнзуры ў друкарні А. Сыркіна ў Вільні ў 1863 г. кнігі пад назвай «Расказы на беларусском наречіи». У якасці чытанкі для народных школ яна выкарыстоўвалася ў 1863 г. па ўсёй Віленскай акрузе. Тэксты гэтай кніжкі напісаны на розных дыялектах беларускай мовы – заходне-палескім і паўночна-ўсходнім. Найважнейшым для беларускага гісторыка з’яўляецца напісаны на заходне-палескім дыялекце і пастаўлены першым па парадку ў зборніку тэкст *«Хто былі нашы найдаўнейшыя дзяды і якая іх была доля да уні»*.

Утварэнне ВКЛ паказана як заваёва язычніцкай Літвой Беларусі, але адзначаецца, што беларусы жылі з Літвой у згодзе. Падкрэсліваецца, што першапачаткова, у часы Полацкай дзяржавы, беларускія князі скарыстоўвалі ваяўнічых літоўцаў у сваім войску для войнаў з кіеўскімі князямі, пасля ж узнікнення ВКЛ вялікія князі літоўскія зрабілі тое ж самае – аснову іх войска складалі беларусы. Больш таго, літвіны пераймалі звычаі і мову беларусаў, а тыя з іх, якія жылі побач з беларускім народам, урэшце страцілі сваю мову і пачалі размаўляць па-беларуску. Беларусы выступаюць у тэксце першымі цывілізатарамі Літвы. Менавіта праваслаўныя беларускія святары прыносяць свет веры Хрыстовай у язычніцкую Літву.

Канец гэтай ідыліі звязаны з дзейнасцю Польшчы. Запаветнай марай палякаў, паводле аўтара, было жаданне далучыць Літву і Беларусь да Польшчы. Прычым, аўтар падкрэслівае, што нават калі міждзяржаўная (Крэўская) унія ў часы Ягайлы стала рэальнасцю, Беларусь і Літва захавалі свой асобны Сенат (менавіта такі тэрмін ужывае аўтар), народам мусілі кіраваць не польскія, а ўласныя краёвыя чыноўнікі, кароль не павінен быў раздаваць зямель Беларусі і Літвы польскай шляхце. Аўтар з гонарам падкрэслівае моц тагачаснай беларускай культуры, кажучы, што польскія каралі пісалі і выдавалі законы для Літвы і Беларусі па-беларуску.

Фатальнай падзеяй для Беларусі, паводле аўтара, стала Люблінская унія. Менавіта ў гэты час адбываецца канчатковае зліццё Літвы і Беларусі з Польшчай. Сцвярджалася, што пасля гэтага польскае панства пачынае пераязджаць з Польшчы ў Літву і Беларусь, захопліваць для сябе новыя землі. Каталіцкае ж духавенства ў тэксце выступае як праваднік менавіта польскіх нацыянальных інтарэсаў – наварочванне літвінаў і беларусаў у каталіцызм мела сваёй галоўнай задачай, паводле аўтара, ператварэнне іх у палякаў. Найболей шчыравалі на гэтай ніве, як сцвярджаецца ў тэксце, езуіты. На гэты каталіцкі ордэн ускладаецца галоўная адказнасць за ператварэнне мясцовага жыхарства ў каталікоў і палякаў. Езуіты выступаюць не толькі нацыянальнымі, але таксама рэлігійнымі забойцамі народа Беларусі, бо яны «прыдумалі» і здзейснілі царкоўную унію, учынілі здзек над

праваслаўнай верай народа. Важнейшая ж задача Уніі – найхутчэй усіх апалячыць, падрыхтаваць да поўнай паланізацыі беларускі народ.

Падобныя разважанні былі характэрны і для **М. Каяловіча**. Важнейшым, магістральным пунктам беларускай гісторыі, лічыў М. Каяловіч, было збліжэнне беларускіх зямель з Літвой, якое пачалося ў полацкі перыяд беларускай гісторыі. Гэта знайшло адлюстраванне ў каланізацыі продкамі беларусаў – крывічамі і дрыгавічамі – зямель літоўцаў і яцвягаў. Пранікненне беларусаў у літоўскія землі, іх каланізацыя, прыводзіла да агульнага збліжэння двух народаў. У першую чаргу гэта тычылася супольных вайсковых паходаў, скарыстання літоўскіх дружын полацкімі князямі падчас войнаў. З канца XII ст. і да сярэдзіны XIII ст. (да часоў мангольскага нашэсця) літоўскія дружныны пастаянна нападаюць на землі Пскова, Ноўгарада, Цверы. Паводле М. Каяловіча, такое магло адбывацца толькі ў выпадку дапамогі літоўцам з боку беларускіх зямель, якія не чынілі ніякіх перашкод апошнім, бо ў іх вачах яны былі сваімі. Адсюль і ўзнікненне ВКЛ паказваецца як супольная справа беларусаў і літоўцаў. Пры гэтым, падкрэслівае М. Каяловіч, дзяржаватворчымі кампанентамі новай дзяржаўнасці выступаюць, з аднаго боку, беларусы, а з другога – аўкштайты (верхнія літоўцы ў яго тэрміналогіі). Уласна літоўцы (аўкштайты) на момант стварэння дзяржаўнасці былі добра знаёмы з культурай, мовай і рэлігіяй беларусаў, лёгка яе засвойвалі і выступалі пасрэднікамі ў перадачы гэтых здабыткаў «чыстым» балцкім літоўцам-язычнікам – жмудзінам. Усё згаданае абумовіла бесканфліктнасць у стварэнні Вялікага Княства Літоўскага і адсутнасць антаганізму паміж усходнімі славянамі-беларусамі і балтамі-літоўцамі.

Уся гэта гармонія, як лічыў М. Каяловіч, была парушана ў выніку Крэўскай уніі і канчаткова разбурана Люблінскай ды Берасцейскай уніямі. Берасцейская царкоўная унія выклікала крывавую рэлігійную барацьбу на землях Рэчы Паспалітай у XVII ст. і стала адной з прычын вайны 1654 – 1667 гг.

Погляды **Вацлава Ластоўскага** на ўтварэнне і развіццё ВКЛ цалкам паўтаралі высновы В.Турчыновіча, А.Кіркора і М.Каяловіча. Яго тэкст у «Гісторыі Беларусі» пра ўзнікненне ВКЛ -- дакладная, літаральная кампіляцыя з працы В. Турчыновіча, толькі перакладзеная на беларускую мову: *«Ужо ў XI стагоддзі ў часьці зямель з мешаным беларускім насяленьнем заснавалася Літоўска-Завілейскае княжства, каторае, на нацыянальнасці сваіх жыццелёў, было Літоўска-Крывічанскім, або Літоўска-Рускім княжствам з сталіцай у Навагрудку»*.

Уласна навуковы погляд на праблему ўзнікнення ВКЛ быў сфармуляваны патрыярхам беларускай гістарыяграфіі **М.В. Доўнар-Запольскім**. Паводле М.В. Доўнар-Запольскага беларускія землі ў склад ВКЛ увайшлі трыма асноўнымі шляхамі: мірным дыпламатычным шляхам, іншыя, вытрымаўшы папярэднюю барацьбу з літоўцамі, падпарадкаваліся ім на ўмовах дамовы, і трэцяя «невялікая група зямель склала несумненную здабычу вялікіх князёў літоўскіх».

ВКЛ для М. Доўнар-Запольскага – федэрацыя балцкіх і ўсходнеславянскіх зямель, гістарычная форма дзяржаўнасці не толькі літоўскай, але і беларускай.

Усевалад Ігнатоўскі пачаў першым паслядоўна ўжываць азначэнне «Літоўска-Беларуская дзяржава». Узнікненне ВКЛ ім тлумачылася ў рэчышчы падыходаў, сфармуляваных у свой час Турчыновічам і Каяловічам: *«Асобныя князі і прадстаўнікі варожых у Полаччыне груп грамадзянства, пры павароце шчасця не на іх карысць, павінны былі эміграваць з бацькаўшчыны і шукаць для сябе новай лепшай долі на Літве. Воляю ці няволяю асядаючы тут, яны становіліся як-бы правадырамі ў новую тэрыторыю той культуры і арганізацыі, каторая была ў пакінутай ім Полаччыне. Разам з уцекачамі прыходзіў на Літву і капітал, і ваенная моц. ...Міндоўг збудаваў гаспадарства, каторае з самага пачатку было не проста літоўскім, а літоўска-беларускім. ...І трэба зазначыць, што Полацкая Русь пэўна дала новаму гаспадарству свае парадкі, звычаі, установы і культуру».*

Для сучаснай беларускай інтэрпрэтацыі характару ВКЛ характэрны наступныя тэзісы:

Па першае, ужо з моманту свайго стварэння ВКЛ было не толькі літоўскай, але і беларускай дзяржавай. Беларускія землі ўвайшлі ў яго склад пераважна мірным шляхам (В. Насевіч, А. Краўцэвіч, Г. Сагановіч, А. Кібінь).

Па другое, ініцыятыва стварэння ВКЛ зыходзіла ад прадстаўнікоў усходнеславянскай знаці Беларускага Панямоння (В. Насевіч, А. Краўцэвіч). У найбольш радыкальных тэкстах (Мікола Ермаловіч і яго прыхільнікі) сцвярджаецца, быццам бы яны падпарадкавалі і заваявалі уласна літоўскія землі. Гэта міф, які не адпавядае гістарычнай праўдзе.

Па трэцяе, беларуская культура ў ВКЛ была дамінуючай, а беларусы, асабліва на першым этапе існавання дзяржавы, з’яўляліся своеасаблівымі культуртрэгерамі ў дачыненні да літоўцаў (В. Насевіч, А. Краўцэвіч).

У сучаснай беларускай гістарыяграфіі, як у працах, прэтэндуючых на акадэмізм, навуковасць, гэтак жа як і ў гістарычнай, эмацыйна патрыятычнай, публіцыстыцы, ВКЛ не ўспрымаецца як дзяржава літоўскіх заваёўнікаў. Агульнасць гістарычнай традыцыі ў мінулым паміж двума нашымі народамі абумоўлівае шырокую гаму азначэнняў і ацэнак – ад псеўданавуковых уяўленняў аб ВКЛ як толькі беларускай дзяржаве ў калянавуковай публіцыстыцы да трактавання гэтага дзяржаўнага ўтварэння як калыскі беларускага народа, які мае агульную гісторыка-культурную спадчыну з літоўцамі, якую немагчыма, ды і бесперспектыўна, прыватызаваць па сучаснай нацыянальнай прыкмеце.

Пашырэнне тэрыторыі ВКЛ. Аб’яднанне беларускіх зямель у складзе ВКЛ.

У 1237–1239 гг. мангольскія тумены Бату-хана заваявалі Паўночна-Усходнюю Русь і Чарнігаўскую зямлю, у 1240 г. – Кіеў і Паўднёвую Русь.

Над усёй Усходняй Еўропай навісла рэальная пагроза мангольскага панавання.

Большасць беларускіх зямель пазбеглі гэтага лёсу. У гэты ж час у княствах Беларускага Панямоння і ў Полацку замацавалася дынастыя літоўскіх князёў. З гэтых падзей бярэ адлік працэс узнікнення і развіцця новай формы дзяржаўнасці на нашых землях – Вялікага Княства Літоўскага. З першых крокаў дзяржаваўтварэння ВКЛ фарміравалася як двухэтнічная дзяржава, дзяржава балта-славянская, дзяржаўны твор Літвы і Русі, паўстаўшы на аснове зямель сучаснай Літвы і Беларусі.

Дынастычныя шлюбы, дамовы і ваенныя захопы – вось тыя шляхі, у выніку якіх паўстала дзяржаўная тэрыторыя Вялікага Княства Літоўскага.

На землях сучаснай Літоўскай Рэспублікі археалагічна вылучаюцца дзве балцкія культуры X–XIII стст. – культура грунтавых пахаванняў і культура ўсходнелітоўскіх курганоў. Першая з іх амаль цалкам супадае з гістарычнай Жамойцкай зямлёй, вядомай нам па пісьмовых крыніцах больш позняга часу. Другая ўключала басейн ракі Віліі, у тым ліку і частку сучаснай Беларусі да возера Нарач, Смаргоні, Налібоцкай Пушчы і Ліды. Цэнтр культуры усходнелітоўскіх курганоў знаходзіўся ў раёне пазнейшых палітычных цэнтраў ВКЛ (Кернава, Трокі, Вільня). Большасць даследчыкаў звязвае яе з Літвой пісьмовых крыніц XI – XIII стст. Гэта і ёсць першапачатковая тэрыторыя Літвы ў вузкім сэнсе – асвоеная і заселеная балтамі ў той час.

Землі Літвы знаходзіліся ў данніцкай залежнасці ад Полацкага княства і княстваў Беларускага Панямоння на працягу XI–XII стст. Полацкія князі актыўна выкарыстоўвалі атрады ваяўнічых літоўцаў пад час міжусобных войнаў, гатак жа як князі Паўднёвай Русі полаўцаў. У літоўскай гістарыяграфіі прынята лічыць 1183 год часам выхаду Літвы з данніцкай залежнасці ад Полацка і пачаткам самастойнай экспансіянісцкай літоўскай палітыкі ў дачыненні да зямель Русі. Хутчэй за ўсё гэты працэс не скончыўся ў імгненне вока, бо ў 1198 г. палачане разам з Літвой разрабавалі і спалілі Вялікія Лукі, горад Наўгародскай зямлі. З кантэксту летапісных звестак вынікае, што ініцыятарамі гэтага паходу былі менавіта палачане, Полацк. Пазней па ініцыятыве Полацка, без усялякага ўзгаднення з Літвой, быў заключаны мір з Ноўгарадам. Гэта дазваляе казаць, што і ў гэты час Полацк выкарыстаў вайсковую сілу Літвы для рэалізацыі ўласных мэт.

Працэсы дзяржаваўтварэння на ўласна літоўскіх землях набралі моц у пачатку XIII ст. У гэты час дзяржаўнасці ў балтаў у поўным сэнсе гэтага слова яшчэ не было. Балцкія плямёны на той момант знаходзіліся на стадыі ваеннай дэмакратыі – пераддзяржаўнай стадыі свайго развіцця. На этнічна балцкіх землях Літвы яшчэ не было гарадоў і пісьменнасці. Але у балцкіх супольнасцях вылучылася знаць, якая абапіралася на ваяўнічыя атрады супляменнікаў у ходзе рабаўнічых набегав на суседнія землі. З цягам часу гэтыя атрады трансфармаваліся ў дружыну – воінаў прафесіяналаў, асабіста аддадзеных вайсковому правадыру, для якіх вайна стала асноўным заняткам. На чале балцкіх групавак знаходзіліся дынастыі мясцовых князёў – кунігасаў. Грамадства падзялялася на знаць, просты народ і захопленых у

палон рабоў. Рабства на літоўскіх землях у той час насіла патрыярхальны характар.

Паміж 1245–1250 гг. племянныя кунігасы прызналі ўладу Міндоўга, які ў гэты час становіцца валадаром Літоўскай зямлі ў вузкім сэнсе гэтага слова. Узвышэнню Міндоўга спрыялі як суб'ектыўныя так і аб'ектыўныя фактары. Да суб'ектыўных неабходна аднесці выключныя асабістыя лідарскія якасці Міндоўга, яго талент палітыка і выдатнага ваяра. Не меншую ролю адыгрывала і аб'ектыўная неабходнасць аб'яднання літоўскіх плямёнаў для супрацьстаяння крыжакам. Пагроза была відавочнай – ордэн мечаносцаў (наваны пазней Лівонскім Ордэнам) у канцы XII–першай трэці XIII ст. заваяваў усю тэрыторыю Латвіі і Эстоніі, з 1232 г. з боку Польшчы пачаўся націск Тэўтонскага ордэна на землі прусаў. Яцвягі трапілі пад удар з боку тэўтонаў, мазавецкіх і валынскіх князёў.

Для зямель Русі ў гэты час самай галоўнай катастрофай стала мангольскае нашэсце. Кіеўская Русь, нягледзячы на дэцэнтралізацыю і фактычную незалежнасць асобных княстваў-зямель, успрымалася як адзіная дзяржаўна-генеалагічная агульнасць, сталіцай якой з'яўляецца Кіеў. Гэты погляд у беларускай гістарыяграфіі найбольш паслядоўна адстойвае В. Насевіч. Кіеўская спадчына, як і кантроль над Кіевам, давалі магчымасць прэтэндаваць на вярхоўную уладу над усімі усходнеславянскімі землямі – Рускай зямлёй у шырокім сэнсе, калектыўным валоданні князёў Рурывічаў. Усе князі выдатна разумелі, што ім *«Отчины в Угрех нетуть, ни в Ляхох, токмо в Рускои земли»*. Захоп асноўных жыццёвых цэнтраў Русі манголамі, у тым ліку Кіева, азначаў пераход пад уладу мангольскіх ханаў усёй тэрыторыі Русі. У выніку мангольскага нашэсця ў другой палове XIII ст., як пісаў **А. Насонаў**, *«на Русі прызналі, што Руская зямля стала зямлёй «Канови и Батыеве» (г. зн. зямлёй Батыя і каана, мангольскага імператара) і што «не подобает» на ёй «жители не поклонившиеся има»*. У сувязі з гэтым надзвычай важна знайсці адказ на пытанне, якія землі Русі ў другой палове XIII ст. былі вызначаны як залежныя ад Арды? Ці толькі тыя, што зведалі непасрэдна напады туменаў ваяўнічых качэўнікаў? І тут на дапамогу прыходзіць метада рэтраспекцыі. У гістарыяграфіі добра вядома аб ардынскіх ярлыках вялікім князям літоўскім на «дзяржанне» ўсходнеславянскіх зямель, колішніх мангольскіх даннікаў. **Тахтамыш** у сваім ярлыку **Ягайлу** (1392–1393 гг.) пісаў: *« <...> то поведати вам нашему брату <...> што межи твое земле, суть княжния волости, давали выход Белой Орде. То нам наше дайте а што будет ваше державы под нами, а мы за то не стоим вам. Ищите своего а мы вам дамо»*.

У пачатку XVI ст. для забеспячэння лаяльнасці з боку Крымскага ханства урад ВКЛ пачынае выплачваць «упамінкі» крымчакам за ўсходнеславянскія землі, якія «дзяржаць» літоўскія гаспадары. У 1507 г. **Менглі-Гірэй** выдаў **Жыгімонту Старому** ярлык на «рускія» землі з умовай выплаты *«сполна дани и выхода»*. Гэта акалічнасць дала падставу У. Пічэце ў свой час разглядаць вялікага князя літоўскага як фармальнага данніка хана. Упамінкі выплачваліся штогод у памеры 3000 коп грошай літоўскіх.

Падобная практыка працягвалася да 1538 года. У ярлыку Менглі Гірэя 1507 г. выразна сфармулявана ўяўленне аб тым, што сталіцай усіх «рускіх» зямель, нібыта перададзеных у знак удзячнасці Вітаўту за дапамогу, з’яўляецца Кіеў: « <...> *всим руским людем, князем и бояром, митрополитом и попом, чернцом и всим чорным людем и поспольству. Даем вам ведати, штож великии царь, дядя наш, и великии царь ачжи Кзирей, отец наш, коли их потные кони были, до великого князя Витовта, до Литовское земли в гостинное поехали и за то пожаловали Киевом в головах, многие места дали*».

Найбольш дэталёвы спіс «рускіх» (сучасных беларускіх, украінскіх і часткі расійскіх) зямель, якія былі залежнымі ад Арды да іх ўваходу ў склад ВКЛ, змешчаны ў ярлыку крымскага хана **Саган Гірэя** 1529 г. Варта працытаваць надзвычай цікавы ўрывак з гэтага дакумента: «*К тому теж цар Саган Кирей мает королю его милости во въпокои держати у головах Киев и з землями и водами, Луческ со тьмами и и з землями и водами, Смольнеск со тьмою и з водами и з землями, Полоцко со тьмою и з землями и водами*».

Полацкая зямля, моцна звязаная ў XIII ст. са Смаленскам, як вынікае з ярлыка, таксама успрымалася як залежная ад ардынцаў. З улікам той акалічнасці, што Полацкая зямля з часоў Міндоўга ўжо апынулася пад уплывам Літвы, тая залежнасць, калі яна і была, хутчэй за ўсё, насіла намінальны характар. У больш ранніх ярлыках дарэчы, Полацкая зямля, як залежная ад Арды, не згадваецца. У 1248 годзе у Полацку ўжо з’яўляецца новаахрышчаны князь літовец. Хутчэй за ўсё гэта быў **Таўцвіл**.

Надзвычай цікава, што ў гэтым дэталёвым спісе ўсходнеславянскіх гарадоў і зямель адсутнічаюць беларускія гарады, якія былі састаўной часткай гістарычнай Літвы, – тут няма Наваградка, Гародні, Менска. Не згадваецца і Пінск. Такім чынам, менавіта гэтыя землі ні адной хвіліны, нават фармальна, не залежылі ад Арды і ніколі не плацілі манголам «выхаду». Гэта ўскосна пацвярджае выказанае **В. Насевічам** меркаванне, што баярства Верхняга Панямоння дзеля выратавання ад ардынскай залежнасці пайшло на радыкальны крок: разрыў са старажытнарускай палітычнай сістэмай, пры якой уся Русь лічылася сумеснай вотчынай Рурыкавічаў і нічога не мела супраць усталявання у Наваградку ўлады Міндоўга. Менавіта гэта акалічнасць – поўны разрыў з папярэдняй дынастыяй – дазволіла пазбегнуць падпарадкавання Ардзе.

У сувязі з гэтым неабходна звярнуць увагу на дыскусію, якая трывае ўжо некалькі стагоддзяў – якім чынам ўвайшла ў склад дзяржавы Міндоўга Наваградская зямля? Што гэта было? Захоп? Ці супадзенне аб’ектыўных інтарэсаў «рускіх» і «літоўскіх» эліт гэтага рэгіёна? Аб чым сведчаць крыніцы? І якія іх інтэрпрэтацыі існуюць на гэты конт?

Па першае. Трэба прыгадаць якім чынам Міндоўг стаў адзінаўладаром у самой Літве. Гэта падпарадкаванне уласна балцкіх кунігасаў і падкантрольных ім тэрыторый мірным ніяк не назавеш. Палітычную кар’еру Міндоўг рабіў пры дапамозе мяча, расчышчаючы сабе шлях да трона і

вынішчаючы кроўнароднасных канкурэнтаў: *«нача избивати братьи свою и сыновце свои, а других выгна из земли и нача княжити один во всей земле Литовской»*. Да самага канца свайго праўлення Міндоўг знаходзіўся ў жорсткай апазіцыі як з жамоўцай родавай арыстакратыяй, гэтак і з свамі біжэйшымі родзічамі. Гвалт, прымус, забойствы сукроўнікаў – гэтыя метады ўздзеяння ў арсенале караля Літвы ў яго узаемадачыненнях з балцкім элітарным атачэннем ігралі зусім не апошняю ролю.

Па другое. У 1252 г. Наваградак ужо належаў Міндоўгу, магчыма гэта падзея адбылася раней. У гэты ж год адбылося яго каталіцкае хрышчэнне і каранацыя. Кароль Літвы пасля каранацыі звярнуўся да папы рымскага з просьбай пацвердзіць яго права валодання тэрыторыямі, набытымі на Русі. Размова, безумоўна ішла пра княствы Беларускага Панямоння – Наваградак, Гародня, Слонім і Ваўкавыск. Пры гэтым Міндоўг спасылаецца не на права абрання, а на права заваявання. Гэта красамоўна вынікае з тэксту папскай булы, пасланай у адказ і датаванай сакавіком 1255 г.: *«...з твайго боку было прадстаўлена нам, што ты, з нястомнай энергіяй змагаючыся супраць каралеўства Русі ды яго насельнікаў падпарадкаваў сваёй уладзе некаторыя землі гэтага каралеўства»*.

«Каралеўства Русь» – гэта ні што іншае, як Галіцка-Валынскае княства, уладар якога **Данііл Раманавіч** быў каранаваны незадоўга да таго. Паміж ім і Міндоўгам сапраўды ішла зацятая барацьба за землі Беларускага Панямоння. Той факт, што спрэчная тэрыторыя ўрэшце засталася за Міндоўгам, дазваляла яму трактаваць гэта як сваю вайсковую перамогу. Але справа ў тым, як слухна звярнуў на гэта увагу В. Насевіч, што гэта барацьба пачалася тады, калі Міндоўг ужо кантраляваў Наваградчыну. Таму пытанне аб тым, наколькі гвалтоўным быў першапачатковы захоп, працягвае заставацца адкрытым. Але паўтोरнымся – сутнасна ад факта ці адсутнасці заваявання нічога не мяняецца. Падкрэслім яшчэ раз – літоўскія, балцкія землі Міндоўгам адзначна былі далучаны гвалтоўна, *«праз меч»*, а не ў выніку нейкай мірнай дамовы ці кансэнсуса эліт.

Даніла Галіцкі здзейсніў тры паходы *«на Литву на Новгородок»*. У 1258 г. адбыўся вялікі супольны паход манголаў з удзелам залежнага ад іх галіцка-валынскага войска пад кіраўніцтвам **Бурунда** – *«и взяша татарове всю землю Литовскую»*. Лівонскі ордэн у гэты час узяў пад уласны кантроль большую частку Жамойці.

Войшалк, як Наваградскі князь, заключае мір з Даніілам Галіцкім і перадае Галічу шэраг гарадоў, якія знаходзіліся ў васальнай залежнасці ад яго. Наваградак ад імя Міндоўга, але з рук Войшалка, атрымлівае сын Данііла Галіцкага Раман. Ад сябе асабіста ён перадае Слонім і Ваўкавыск: *«И приде в Холмъ к Данилу, оставив княжение своё и восприемь мниский чин, и вдаст Романови, сынови королеву, Новгородок от Миндога и от себе Вослоним и Волковыск и все городы»*.

Войшалк, прыняўшы праваслаўнае хрышчэнне, у адрозненне ад свайго бацькі Міндоўга, арыентаваўся на Галіцка-Валынскую Русь. Пасля адрачэння ад княжацкага стала Войшалк прымае манаскі чын, зыходзіць у манастыр і

спрабуе адправіцца ў якасці паломніка на святую гару Афон. Спраба скончылася няўдачай. І Войшалк, дайшоўшы да Балгарыі, вяртаецца ў Галіцка-Валынскую Русь. У 1260 г. Войшалк скідае з сябе манаскую расу і аднаўляе сваю палітычную дзейнасць – ён захапіў у палон і хутчэй за ўсё забіў таго самага Рамана Данілавіча, якому раней асабіста аддаў Наваградак у княжанне. Гэта выклікала ваенныя паходы ў адказ з боку галіцкіх князёў – **Васількі і Данілы Раманавіча**. Трэба падкрэсліць яшчэ адну важную акалічнасць – Даніле *прыхілося сілай авалодваць тымі гарадамі*, якія Войшалк перадаў Раману. Даніла пытаўся ўзяць у палон Войшалка, як «ворага своего». Як бачым, насельніцтва Беларускага Панямоння менавіта Войшалка ўспрымала ў якасці «свайго» князя. Таму ён без праблем вярнуў свой кантроль над Наваградскай зямлёй. Галічанам жа прыходзілася усходнеславянскія (!) гарады заваёўваць.

У 1263 г. Міндоўг разам з сваімі двума сынамі быў забіты нальшанскім князем **Даўмонтам**. Як вядома, Міндоўг і Даўмонт былі жанатыя на родных сёстрах. Пасля смерці сваёй жонкі Міндоўг запрасіў на пахаванне яе сястру, а потым не адпусціў яе да Даўмонта і зрабіў сваёй жонкай. Гэты ўчынак і стаў прычынай смерці першага і апошняга караля Літвы. Вялікае Княства Літоўскае апынулася ў руках **Траняты**, які забівае Таўцвіла, прэтэндаваўшага на спадчыну Міндоўга, але сам гіне, не пракняжыўшы нават года.

Войшалк, які «убоявся того же», уцякае ў Пінск. Тут ён сустраў сардэчны прыём, атрымаў дапамогу з боку мясцовага князя. Падтрымка воінаў з Пінска забяспечыла Войшалку магчымасць заняць Наваградак, сабраць там прыхільнікаў бацькі, каб разам з імі пакарыць «Літоўскую зямлю» Пры гэтым летапіс сведчыць аб актыўным удзеле ў той выправе таксама і наваградскай дружыны: *«Воишелк поиде с Пиняны к Новугороду и оттоле поя со собою Новгородце и поиде Литвою княжить, Литва же вся прияше ис радостию своего господича»*.

У Літве Войшалк ажыццяўляе крываваю расправу з сваімі ворагамі – апазіцыйная да яго і яго бацькі балцкая эліта мусіла заплаціць кроўю за здраду і непаслушэнства: *«Воишелк же нача княжити во всей земли Литовской и поча вороги свое избивати, изби их бесчисленное множество, а дружи разбегошася камо кто видя»*.

У 1265 г. быў «велик мятеж в Литовской земле» – толькі ў Пскоў збегла 300 ворагаў Войшалка «с женами и детьми». У гэты ж час адбываецца і запрашэнне на княжацкі стол у Пскоў забойцы Міндоўга, нальшчанскага князя Даўмонта. Ён прыняў праваслаўнае хрышчэнне і новае, «хрысцільнае», імя – Цімафей.

Войшалк пачаў княжыць у Літве, але ён абাপіраўся на галіцкіх і валынскіх князёў, моц іх дружын, яго княжанне праходзіла пад пратэктаратам **Шварна Данілавіча**. З дапамогай Шварна і Васілька Раманавіча Войшалк пакарае Нальшчану і Дзяволтву. Неўзабаве Войшалк ўвогуле перадае княства Шварну і зноў прыймае манаскі чын. Пад час піра, у Уладзіміры Валынскім, у красавіку 1267 г., Войшалк гіне ад рукі Льва

Данілавіча. Пасля забойства Войшалка Львом Данілавічам Галіцкім Шварн Данілавіч канчаткова стаў вялікім князем літоўскім. Але неўзабаве ВКЛ аднавіла сваю незалежнасць – пасля ўкняжання Тройдзена. Галіцка-Валынская Русь так і не здолела ўтрымаць пад сваім кантролем новаствораную дзяржаву.

Не менш цікавым з’яўляецца пытанне аб тым, як насельніцтвам Беларусі успрымалася ўзнікненне новай дзяржавы – ВКЛ – і ўваходжанне ў яе склад усходнеславянскіх зямель. Нельга не адзначыць і вельмі красамоўную пазіцыю «рускай» эліты у адносінах да першых уладароў Літвы і працэсаў дзяржаваўтварэння. Варта пагадзіцца з А. Кібінем, які падкрэслівае, што дамова 1219 г. сведчыць толькі аб адным -- прызнанні літоўскай дынастыі на Валыні «найстарэйшай». Літоўскія лідары, з пункту гледжання навукоўца, не проста ажыццяўлялі рабаўнічыя набегі, але і дасягнулі значнага поспеху ў суперніцтве за месца ва ўзаемнай іерархіі кіраўнікоў Усходняй Еўропы. «Рускі» князь **Ізяслаў Наўгародскі** ў 1238 г. удзельнічае сумесна з Літвой Міндоўга ў паходзе на Мазовію. У старажытнарускіх летапісах, як вядома, імёны князёў размяшчаліся ў залежнасці ад месца ў княжацкай іерархіі. Такім чынам летапісец лічыў Ізяслава Наваградскага менш значным князем у параўнанні з Міндоўгам. Ізяслаў Наваградскі, гэта, хутчэй за ўсё, прадстаўнік пінскай дынастыі -- унук **Юрыя Яраславіча** (князя Тураўскага, Пінскага, у 1140--1160 гг. жанатага з дачкой **Усеваладка Гарадзенскага**). З 40-х гг. XIII ст. Наваградак ужо знаходзіўся пад уладай Міндоўга, верагодна ў гэты час у горадзе непасрэдна княжыў Войшалк. Ваенны захоп горада не пацвярджаецца археалагічнымі крыніцамі. Няма ніякіх слядоў пагрому і спалення Наваградка ў сярэдзіне XIII ст. Улічваючы прыналежнасць Міндоўга і Ізяслава Наваградскага ў канцы 30-х гг. XIII ст. да лагера саюзнікаў Данііла Раманавіча, узвядзенне на прастол літоўскага князя ў Наваградку можна растлумачыць і без ваеннага захопу. У коле саюзнікаў размеркаванне тронаў магло адбывацца ў адпаведнасці з дынастычным правам і становішчам князя ў радавой іерархіі. У крыніцах адсутнічаюць згадкі аб якім-небудзь значным супрацьстаянні Міндоўга і прадстаўнікоў ўсходнеславянскіх дынастый Панямоння і Палесся. Наадварот, пінскія князі падчас вайны 1249--1254 гг. не мелі ніякіх прэтэнзій да Міндоўга і Войшалка. Яны не жадалі ўдзельнічаць у паходзе на Наваградак. Міхаіл Пінскі ўсяляк дапамагаў Літве -- прапускаў іх праз свае ўладанні, папярэджваў аб падыходзе войскаў Данііла і Васілька. Ваўкавыскі князь Глеб быў захоплены ў палон падчас паходу Бурундаевой раці ў 1258 г. Дадзеная акалічнасць паказвае на яго цесныя сувязі і падтрымку Войшалка. Мясцовыя дынастыі не лічылі свае правы парушанымі. Сітуацыя, у якую яны патрапілі, дыктавала ім правілы гульні, выбар найменшага ліха. Улада літоўскай дынастыі выглядала куды больш прывабна, чым залежнасць ад Арды.

Як справядліва падкрэслівае В.Насевіч, калі б літоўская ўлада была навязана ў гарадах Беларускага Панямоння і Падзвіння сілком, ніколі б не здолела Літва пасля некалькіх паходаў манголаў і залежных ад іх галіцка-

валынскіх князёў, у такой складанай знешнепалітычнай сітуацыі, утрымаць іх за сабой. Менавіта з дапамогай «рускіх» княстваў першапачаткова Міндоўг, а затым і яго сын Войшалк, канчаткова ўсталявалі ў Літве сваю ўладу. Мясцовая ўсходнеславянская знаць пры новай уладзе не была цалкам адсунутая ад кіравання і прыняцця рашэнняў. У Міндоўга быў ваявода Хвал, яго ж ваяводам і блізкім дарадцам быў князь альбо баярын Астафій Канстанцінавіч, уцякач з Разані. Мясцовыя дарадцы з полацкага баярства былі і пры двары Таўцвіла, у яго бытнасць полацкім князем. Войшалк карыстаўся істотнай падтрымкай з боку сваіх ўсходнеславянскіх падданных. З дапамогай пінскіх дружын Войшалк змог вярнуць сабе трон у 1263 г.

У сувязі з гэтым дарэчы будзе прывесці некалькі красамоўных фактаў, якія ўмацоўваюць дадзены тэзіс і знайшлі адлюстраванне ў археалагічных крыніцах, звестках тапанімікі і этнаграфіі. На паўночным усходзе Віленшчыны існуе цэлая серыя тапонімаў «Крывічы», «Крывіцішкі». Паселішчы з такімі назвамі не маглі паўстаць пазней чым у XII ст., або ў крайнім выпадку ў XIII ст., таму што нават ва ўсходнеславянскім асяроддзі дадзеная назва выйшла з ужытку не пазней за канец XII ст. Для гэтага рэгіёну характэрна вялікая колькасць паселішчаў з назвай Gudeliai (тэрмінам gudas літоўцы вызначалі прадстаўнікоў ўсходнеславянскага насельніцтва, гэты тэрмін у літоўскай мове да гэтага часу адносіцца да беларусаў). На тэрыторыі Крывого горада ў Вільні (гара Бекеша) найбольш раннія культурныя слаі датуюцца XII–XIII стст., яны носяць выразны ўсходнеславянскі характар. Раскопкі на гары Гедыміна далі рэпрэзентатыўныя ўсходнеславянскія матэрыялы XI–XIV стст., характэрныя для гарадской старажытнарускай матэрыяльнай культуры. У ходзе археалагічных раскопак на тэрыторыі Ніжняга замка, які знаходзіўся на месцы сучаснай катэдральнай плошчы, найбольш раннія даты па С.¹⁴ дазваляюць датаваць драўляныя маставыя часам 910 ± 90 гадоў таму. У XI–XII стст. на гэтай тэрыторыі ўжо існаваў рамесны пасад. Матэрыяльная культура сведчыць аб дамінаванні ўсходнеславянскага насельніцтва ў гэтай частцы Вільні. Знойдзены тыповыя для ўсходнеславянскай высокай культуры самшытавыя грабяні, шыферныя праселкі, шахматныя фігуркі, скураны абутак, каменныя ліцейныя формы, крыжы-энкаліпіёны XII–XIV стст., тыповая ўсходнеславянская кераміка і іншыя рэчы. Драўляныя пабудовы маюць прамыя аналагі з раскопак Менска і Бярэся. Яшчэ больш уражваючыя матэрыялы былі атрыманы падчас раскопак Кернавы і яе наваколля. У літоўскай гістарыяграфіі Кернава пафасна называецца літоўскай Трояй, рэзідэнцыяй Міндоўга. Археалагічныя даследаванні помніка паказалі, што значная частка насельніцтва ў XIII–XIV стст. была носьбітамі «высокай» ўсходнеславянскай культуры. Гэта датычыцца і часткі дружны, і іх сем'яў. Знойдзеныя касцяныя пісалы (літоўцы былі непісьменнымі), крыжы-энкаліпіёны (літоўцы былі язычнікамі), шыферныя праселкі, шкляныя паліхромныя бранзалеты, падвескі-крыны, ўсходнеславянскія скроневыя кольцы. Аб цесных сувязях з Верхнім Панямоннем, Наваградкам (Навагрудкам) красамоўна сведчаць ювелірныя ўпрыгожанні галаўных жаночых вяноў. Частка з іх выканана ў той жа

ювелірнай форме, якая была знойдзена **Ф.Д. Гурэвіч** пры яе раскопках Наваградка. Пахавальная абраднасць гэтага насельніцтва, у адрозненне ад літоўскай язычніцкай, прадстаўлена малаінвентарнымі хрысціянскімі пахаваннямі ў грунтовых могілніках. Дадзеныя факты вельмі красамоўна сведчаць аб прысутнасці ў найбліжэйшым атачэнні Міндоўга прадстаўнікоў ўсходнеславянскага баярства, дружыннікаў з тэрыторыі Верхняга Панямоння, досыць вялікай колькасці ўсходнеславянскага насельніцтва, якія жылі на землях этнаграфічнай Літвы ўжо ў той час. Падкрэслім, размова ідзе аб эліце – дружынніках, іх жонках і гараджанах-рамесніках.

Падчас барацьбы Міндоўга за ўладу ў Літве, а таксама падчас яго кіравання створанай ім дзяржавай, князем Полацка, з некаторымі перапынкамі, з’яўляўся **Таўцівіл**. Ён узгадваецца як князь Полацка пад 1262 г. Хутчэй за ўсё безыменны новаахрышчаны князь Полацка, згаданы ў крыніцы пад 1248 г., гэта менавіта ён. У асобе Таўцівіла Полацк атрымаў князя, здольнага праводзіць эфектыўныя вайсковыя дзеянні ў падтрымку інтарэсаў Полацкай зямлі. Пра гэта можа сведчыць паход палачан сумесна з Літвой на Смаленск альбо сумесны паход пад Юр’еў для дапамогі Ноўгараду і Пскову. Акрамя таго, Таўцівіл стаў саюзнікам Войшалка, які пасля забойства Міндоўга меў прэтэнзіі на літоўскі прастол. Але гэты саюз відавочна не мог падабацца Траняце, які заняў трон Міндоўга пасля яго забойства. Таму ён вырашыў расправіцца з Таўцівілам. Але Таўцівіл, якога ён выклікаў як быццам з мэтай падзелу спадчыны Міндоўга і якога мусіў забіць, марыў аб тым самым – забойстве Траняты. Нездарма яго суправаджалі ўзброеныя полацкія баяры. Аднак з-за здрады баярына Пракопа Таўцівіл быў апырэджаны Транятам і забіты. Полацкія баяры былі захоплены, і, каб выратаваць іх, Полацк быў вымушаны прыняць стаўленіка Траняты. Сын Таўцівіла са сваёй дружынай знайшоў прытулак у Ноўгарадзе.

Вельмі істотная інфармацыя па гэтым пытанні змешчана ў помніках Наўгародскага летапісання: Наўгародскім першым летапісе старэйшага і малодшага ізводаў. Адною з верагодных крыніц інфармацыі для наўгародскага летапісца аб тых падзеях маглі стаць аповеды полацкага епіскапа наўгародскага паходжання Сымона, альбо Сімеона Наўгародца, які быў полацкім архірэем менавіта ў гэты час. Ён згадваецца як адзін з удзельнікаў Уладзімірскага сабору 1274 г. (на самай справе гэта быў Кіеўскі сабор 1273 г.). У летапісу змешчаны ацэначныя характарыстыкі летапісца літоўскіх князёў Міндоўга, Таўцівіла і Войшалка: *«Убиша князя велика Миндовга свои родици, свещавшиеся отаи всех. Того же лета роспревшиея убоици Миндовгови о товар его, убиша добра князя Полотського Товтвила, а бояры полотьския исковаша, и просиша у полочан сына Товтвилова убить же; и он вбежа в Новгород с мужи своими; Тогда Литва посадиша свои князь в Полотьске; а полочан пустиша, которых изымали с князем их, а мир взяша. <...> Воишелг <...> позна истинную веру хрестыянскую <...> По убиении же отца своего, не хотящю ему сего створити, но Богу попущью на них, на поганую Литву, за хрестыянскую кровь, вложи сему в сердце, соимя с себе ризу, обещаю Богу на три лета, како прияти риза своя, а*

устава мнишьского не остая; съвкупн около себе вои отца своего а приятели, помолився кресту честному, шед на поганую Литву, и победи я, и стоя на земли их все лето. Тогда оканьным взда Господь по делом их: всю бо землю оружием поплени, а по христьянской веселие бысть всюда».

Як бачым, гэтыя літоўскія князі характарызуюцца вельмі станоўча. Адмоўных характарыстык заслугоўваюць толькі іх канкурэнты – яны выступаюць у летапісе жывым увасабленнем язычніцкай падступнасці і крывадушнасці. Войшалк не проста помсціць за бацьку, ён -- жывое ўвасабленне Божай кары паганым «за христьянскую кровь». Вельмі красамоўныя і характарыстыкі, што змешчаны ў Іпацьеўскім летапісу. У свой час А.Насонаў выказаў меркаванне аб тым, што агульны арыгінал Іпацьеўскага і Хлебнікаўскага спісаў хутчэй за ўсё быў напісаны ў Тураўскім княстве, у горадзе Пінску. Забойства Войшалка Львом трактуецца летапісцам як справа, інспіраваная д'яблам. Цікава, што пачатак утварэння Вялікага Княства Літоўскага адбіўся і ў мікратапаніміі беларускіх гарадоў. У Наваградку да сённяшняга дня захавалася ўзгорак пад назвай Гара Міндоўга. У прадмесці Пінска – Ляшчы – быў курган Магіла Войшалка. Беларускі даследчык **Эдвард Зайкоўскі**, гаворачы пра курган Войшалка, не без падстаў слухна заўважыў: «У дадзеным выпадку не так істотна, што археалагічныя даследаванні датуюць курган не XIII, а канцом X – пачаткам XI ст. Галоўнае, што імя прадаўжальніка Міндоўгавай справы захавалася ў людской памяці».

У эпоху Міндоўга ядро дзяржавы складалася з этнічнай Літвы, Наваградскай зямлі і прылеглых частак яцвяжскай тэрыторыі. Пад уладай Міндоўга апынуліся Слонім, Ваўкавыск Наваградак. Для гэтых частак дзяржавы была ўласціва палітычная еднасць. Полацкая зямля і Жамойць то ўваходзілі ў склад дзяржавы, то часова адрываліся ад яе. У 70-х гадах XIII ст. літоўскі князь Тройдзень валодаў Гарадзенскай зямлёй. Пры князю **Тройдзеню** (1270–1281 гг.) адбыліся новыя паходы галіцка-валынскіх князёў на Панямонне. Але нягледзячы на такія каласальныя націскі, новая дзяржава выстаяла.

Найбольшае пашырэнне дзяржавы, дасягнутае Міндоўгам у 1260 – 1263 гг., было адноўлена Віценом (1295–1316) на мяжы XIII–XIV стст. Яго вярхоўную ўладу канчаткова прызнала і Полацкая зямля, якая знаходзілася ў арбіце уплыву Літвы ўжо з сярэдзіны XIII ст. Пры Віцeni палітычная структура дзяржавы цалкам паўтарала канфігурацыю, створаную Міндоўгам у 60-х гадах XIII ст. – Літва, Жамойць, Навагародская зямля і Полацкае княства зноў утвараюць адзіную дзяржаву, незалежную ні ад крыжакоў, ні ад мангола-татараў.

Уся тэрыторыя Беларусі канчаткова увайшла ў склад новай дзяржавы пры панаванні новай дынастыі – Гедымінавічаў. У 1315–1377 гг. улада літоўскіх князёў **Гедыміна** і **Альгерда** пашырылася на ўсю тэрыторыю Беларусі.

Гедыміну (1315–1341 гг.) падпарадкоўваўся менскі князь Васіль. Менавіта пры ім Віцебскае, Друцкае, Менскае, Пінскае княствы канчаткова

схіляюцца да Літвы. Часткаю валоданняў князя Гедыміна стаў Віцебск – на дачцы апошняга віцебскага князя ажаніўся яго сын Альгерд. Шлюб з віцебскай князёўнай, дачкой апошняга віцебскага князя, вызначыў легітымны прыход Альгерда да ўлады ў гэтым горадзе. Такі шлюб сведчыў аб прызнанні віцяблянамі ўлады літоўскага князя, узаконьваў яго ўладу і адлюстроўваў пачуцці новых падданных. Дадзеныя фактары мелі каласальнае значэнне з пункту гледжання далейшага супрацоўніцтва віцяблян з князем. Яны не былі заваяваны «праз меч», а ўвайшлі ў склад ВКЛ добраахвотна, прыняўшы на княжацкі стол прадстаўніка літоўскай дынастыі.

У гэты ж час пачынаецца пашырэнне улады Гедымінавічаў і на украінскія землі, землі Галіцка-Валынскай Русі. Сын Гедыміна **Любарт** (у праваслаўным хрышчэнні **Дзмітрый**) пабраўся шлюбам з дачкой аднаго з валынскіх князёў і пасля смерці апошняга мясцовага князя **Баляслава-Юрыя II** замацаваўся у Луцку. Сыны **Карыята** (у праваслаўі **Міхаіла**) Гедымінавіча ўмацаваліся на Падоллі. Галіччына адыходзіць да Польшчы, Валынь – да Літвы. Галоўнымі прынцыпамі, якімі кіраваліся літоўскія дынастыі пры ўключэнні земляў Русі – «**старыны не рушым, навіны не ўводзім**». Землям, якія ўвайшлі ў склад ВКЛ мірным шляхам, добраахвотна, праз заключэнне дамовы («**ряда**») былі гарантаваны іх правы – свабода веравызнання, недатыкальнасць уласнасці, звыклых дзяржаўных інстытуты кіравання. Менавіта пры Гедыміне дзяржава стала называцца Вялікім Княствам Літоўскім і Рускім. У выніку дзяржава стала федэрацыяй, якая складалася з «Літвы», непасрэдна падначаленай вялікаму князю, і амаль цалкам самастойных зямель і княстваў, якія захавалі назву «Русь». Пад Літвой ўжо ў той час разумелі балцка-славянскае ядро зыходнай тэрыторыі дзяржавы – як балцкія землі Літвы ў вузкім сэнсе, гэтак і тэрыторыі ўсходнеславянскіх княстваў Беларускага Панямоння, у тым ліку Наваградскую зямлю. Гэтыя тэрыторыі ў 1413 г. будуць падзелены на два ваяводства – Віленскае і Троцкае. Назву Русі ў часы Гедыміна за сабой захавалі землі сучаснай Паўночна-Усходняй Беларусі – у першую чаргу гістарычная Полацкая зямля (Полацкае, Віцебскае, Друцкае княствы), тэрыторыі Беларускага Падняпроўя.

Забягаючы наперад скажам, што пасля трывалага ўваходжання пасля Грунвальдскай перамогі ў склад дзяржавы Жамойцкай зямлі і атрымання ёй федэратыўнага статусу ў сярэдзіне XV ст. афіцыйная назва дзяржавы пачала гучаць як «Вялікае Княства Літоўскае, Рускае, Жамойцкае і іншых зямель».

Пры **Альгердзе** (1345–1377 гг.) былі падпарадкаваны Вялікаму Княству Літоўскаму Падняпроўскія воласці (Магілёў, Гомель), Мсціслаўская зямля, Кіеўская, Чарнігаўска-Северскія землі. Павялічэнню тэрыторыі дзяржавы спрыяла дэцэнтралізацыя Залатой Арды, яе аслабленне ў гэты час. У другой палове XIV ст. ВКЛ цалкам уключыла ў свой склад землі Падляшша. Этнічныя літоўцы складалі меншасць ў параўнанні з усходнімі славянамі-русінамі – продкамі сучасных беларусаў і ўкраінцаў. Літоўскі элемент дамінаваў у палітычнай, а усходнеславянскі – у культурнай і эканамічнай сферах жыцця дзяржавы. Пры Альгердзе старабеларуская «руская» мова

стала афіцыйнай мовай дзяржавы. У часы Альгерда Літва пачынае спаборнічаць за дамінаванне на Русі з Масквой. Адбываюцца першыя вайсковыя сутыкненні паміж гэтымі дзяржаўнымі цэнтрамі.

На Літоўскай Русі (беларускіх і украінскіх землях) склалася сістэма буйных удзельных княстваў Гедымінавічаў. Захоўваліся таксама і княствы, у якіх правілі нашчадкі Рурыкавічаў – Друцкія, Астрожскія. Удзельныя князі з дынастыі Гедымінавічаў былі інтэграваны ў мясцовую супольнасць, жаніліся на русінскіх князёўнах, прыймалі праваслаўе і іх нашчадкі хутка зліваліся з мясцовай знаццю, з «чужых» становіліся «сваімі». К пачатку XV ст. большасць князёў літоўскага паходжання прынялі праваслаўе, зазналі культурную асіміляцыю і рутэнізаваліся (абеларушыліся.). Сучаснікі ўспрымалі іх менавіта як «русь», гэты погляд падзялілі і самі князі, якія паходзілі з літоўскай дынастыі. Князі былі паўнапраўнымі гаспадарамі у сваіх удзелах: раздавалі землі, «дані», вяршылі суд і збіралі падаткі. Сувязь з Вільняй абмяжоўвалася абавязкам выплочваць даніну і ўдзельнічаць у вайсковых паходах вялікіх князёў літоўскіх. Гэтыя княствы працягвалі традыцыі дзяржаўнасці, якія склаліся на землях Беларусі яшчэ у папярэдні перыяд. Пад час расцягнуўшайся больш чым на два дзесяцігоддзі (1377–1392 гг.) дынастычнай барацьбы за вярхоўную ўладу ў ВКЛ удзельныя князі адчулі сябе сапраўднымі незалежнымі манархамі ў сваіх землях. Сувязь з цэнтрам у іх практычна адсутнічала, яны самі вызначалі характар сваёй знешняй і ўнутранай палітыкі. Падобная сітуацыя ставіла пад пагрозу існаванне дзяржаўнага адзінства. Рашучыя крокі для змены сітуацыі здзейсніў вялікі князь **Вітаўт**. Напрацягу 1393–1395 гг. ён скасаваў буйныя ўдзельныя княствы ў Віцебску, Полацку, Ноўгарадзе Северскім, Кіеве, на Валыні і Падоллі. Ва ўсіх вызваленых удзелах Вітаўт ставіў сваіх намеснікаў. Усе яны былі служылымі людзьмі – панятамі, новай генерацыяй вышэйшай палітычнай эліты, якая была аддадзена волі манарха і дэкларавала яму асабістую вернасць і словам, і справай.

Напрыканцы XIV – пачатку XV стст. у некалькі этапаў быў падпарадкаваны Смаленск. Ужо пры князі **Іване Аляксандравічу** (1313–1358 гг.) Смаленскае ўдзельнае княства трапляе ў арбіту ўплыву ВКЛ. Нягледзячы на адчайныя спробы смаленскага князя **Святаслава Іванавіча** (1356–1386 гг.) захаваць незалежнасць і тэрытарыяльную цэласнасць сваёй дзяржавы ад Літвы, улада апошняй у рэгіёне яшчэ больш ўмацавалася. Пасля гібелі Святаслава Іванавіча ў Мсціслаўскай бітве 1386 г. апошнія смаленскія князі – яго сын **Юрый Святаславіч** (1386–1392) і ўнук **Глеб Святаславіч** (1392–1396) ужо былі даннікамі ВКЛ. Вялікі князь Вітаўт не прамінуў выарыстаць барацьбуй паміж Глебам і Юрыем і ў 1396 г. захапіў Смаленск, ліквідаваў Смаленскае княства і пасадзіў у горадзе свайго намесніка. Глеб Святаславіч быў захоплены і адпраўлены ў ВКЛ, а Юры Святаславіч змог выслізнуць з рук Вітаўта і знайшоў прытулак у Разані, у свайго цесця разанскага князя **Алега Іванавіча**. Апошні не адмовіў у дапамозе свайму зяцю і разанская дружына дапамагла Юрыю Святаславічу ў 1401 г. вярнуць княжацкі стол яго продкаў у Смаленску. Вітаўт ажыццявіў

чатыры спробы з мэтай вяртання пад свой кантроль горада Дзве першыя з іх - ў 1401 і 1402 гг. скончыліся нічым. У 1403 г. Вітаўтам быў захоплены Мажайск, Смаленск апынуўся ў атачэнні зямель, якія належалі ВКЛ. Пытанне страты іх самастойнасці стала толькі справай часу. У 1404 г. Вітаўт нарэшце змог скончыць з мяцежнымі горадамі. У гэтым годзе памірае разанскі князь Алег Іванавіч, Масква не выказвала ніякага жадання ўмяшацца ў канфлікт паміж Вітаўтам і Смаленскам. Выкарыстаўшы дадзеныя абставіны Вітаўт нарэшце вяртае сабе Смаленск. Тры тысячы «бунтовніков» былі пакараны, а Смаленскае княства канчаткова ліквідавана. Пры гэтым у летапісных крыніцах адзначаецца, што ў Смаленску і сярод духавенства, і сярод баярства, заможнага купецтва, існавала ўплывова літоўская партыя, якая лічыла больш мэтазгодным далучэнне Смаленскай зямлі да ВКЛ, чым залежнасць ад Арды. Для ўмацавання лаяльнасці смалянаў Вітаўт выдаў абласны прывілей Смаленскай зямлі.

Смаленск у XV ст. стаў найважнейшым цэнтрам беларускага летапісання, менавіта тут быў створаны першы звод беларуска-літоўскіх летапісаў (Беларуска-літоўскі летапіс 1446 г.), напісана Пахвала Вітаўту. Вывучэнне старажытнейшых беларуска-літоўскіх летапісаў першага зводу дазволіла **В. Чамярыцкаму** прыйсці да высноў, што летапісец, скарыстоўваючы рускія летапісы, спрабаваў упершыню стварыць гісторыю Літвы і Літоўскай Русі (Беларусі і Украіны) у яе сувязі з гісторыяй Русі Маскоўскай і ў яе пераемнасці з гісторыяй Кіеўскай Русі. Вельмі важнымі з'яўляюцца назіранні В. Чамярыцкага аб характары рэдактарскай працы ўкладальніка першага зводу з помнікамі велікарускага летапісання. Даследчык аргументавана і пераканаўча паказаў, што: *«Агульны сэнс усіх гэтых скарачэнняў і апрацовак тэксту рускіх летапісаў укладальнікам першага беларускага зводу зводзіўся да аднаго – змякчэння або і зусім зняцця негатывіўнай характарыстыкі літоўскіх князёў, адмоўную ацэнку іх дзеянняў, пададзеную рускімі летапісцамі»*.

На сённяшні дзень амаль усе даследчыкі лічаць, што большасць твораў, з якіх складены Беларуска-літоўскі летапіс 1446 г., напісаны ў Смаленску і што натхняльнікам гэтай справы быў епіскап (пазней мітрапаліт) **Герасім**, патрыёт ВКЛ і прыхільнік захавання яго цэласнасці.

Такім чынам можна сцвярджаць, што ў гэтым летапісе адлюстраваны гістарычныя погляды праваслаўнага русінскага набілітэта ВКЛ. Летапісы гэтага зводу змяшчаюць у пачатковай частцы скарачаныя варыянты «Аповесці мінулых часоў» і спісы ўсходнеславянскіх князёў, «Сказанне о верных святых князех руських». Перад намі паўстае яшчэ адна схема гісторыі Усходняй Еўропы, у якой Кіеўская Русь выступае як першапачатковая форма ўласнай дзяржаўнасці русінаў ВКЛ. Традыцыі Кіева пераймае Вільня і, адпаведна, ВКЛ трактуецца як легітымная правапераемніца Кіеўскай Русі, як «свая» дзяржава. Паказальна, што ў летапісах першага зводу нідзе не гаворыцца аб першапачатковым генэзісе ВКЛ і аб якіх бы там ні было заваёвах літоўскіх князёў на сучаснай тэрыторыі Паўднёва-Заходняй і Паўночна-Усходняй Беларусі. Выключэннем з'яўляецца толькі апісанне

барацьбы за Смаленск, але і тут падкрэсліваецца тое, пра што ўжо было згадана вышэй, што ў горадзе існавала шматлікая «літоўская» партыя. Русіны бачылі ў вялікім князі літоўскім «свайго» магутнага гаспадара, здольнага абараніць іх маёмасныя і гандлёвыя інтарэсы. Русіны, якія жылі ў ВКЛ, успрымалі сябе як яго частку, як падданных вялікага князя літоўскага – «гаспадарскіх людзей». Аддадзенасць праваслаўю спалучалася ў іх з вернасцю вялікаму князю-іншаверцу і дзяржаве, якую яны лічылі сваёй і за якую змагаліся са зброяй у руках.

Вельмі паказальны і вобраз Вялікага Княства Літоўскага і яго ўладароў, які знайшоў адлюстраванне ва ўнікальным помніку Маскоўскай Русі трэцяй чвэрці XVI стагоддзя – **Ліцавым Летапісным Зводзе**, створаным па загаду маскоўскага цара **Івана Грознага**. Сімвалам суверэннай улады ў мініяцюрах «Зводу» выступае «старажытнаруская княжая шапка». Яе наяўнасць – неад’емны атрибут суверэна, які суадносіцца маскоўскімі кніжнікамі са «сваёй» дзяржаўнай традыцыяй. Цалкам па старажытнарускім каноне намаляваны на мініяцюрах Міндоўт і яго сын Войшалк. Гэта азначае толькі адно – яны ўспрымаліся маскоўскімі кніжнікамі як «свае», усходнеславянскія князі. Альгерд і яго сыны намаляваны ў так званых «літоўскіх» княжацкіх шапках. Аднак тыя дзеці Альгерда, якія прынялі праваслаўе і княжылі ва ўсходнеславянскіх землях, на наступных ілюстрацыях апранутыя як старажытнарускія князі. Асаблівы, адметны ад усіх галаўны ўбор намаляваны на вялікім князю Вітаўце. Вітаўт увенчаны залатым сферычным вянком з дугавым арнамантам. Стваральнікі Ліцавога летапіснага зводу паказвалі яго ў каралеўскай кароне, прызнаючы такім чынам за ім каралеўскую пасадку, хоць у рэальнасці ён так і не быў каранаваны. Усе еўрапейскія манархі (**Сігізмунд Люксембургскі**, кароль **Ягайла** і іншыя каралі) намаляваныя на мініяцюры, ілюструючай з’езд па каранаванні Вітаўта ў Троках і Вільні ў 1430 г., таксама маюць галаўныя ўборы ў выглядзе залатых вяноў, як і Вітаўт.

Такім чынам, для нас, беларусаў, факт існавання ВКЛ, яго гісторыя, неад’емны элемент нашай дзяржаўнай гістарычнай суб’ектнасці і ідэнтычнасці як і ўсходнеславянскай гісторыі ўвогуле.

Надзвычай трапна аб значэнні ў беларускай і ўсходнеславянскай гісторыі ВКЛ выказаўся ў свой час беларускі гісторык В.Насевіч: *«Сэнс жа існавання ВКЛ і тая роля, якую яно адыграла ў гісторыі, у значнай ступені тлумачыцца тым, што яно з самага пачатку ахапіла істотную частку старажытнарускай тэрыторыі і стала гістарычным пераемнікам Русі. Традыцыйна ігнаруючы гэты аспект, літоўскія даследчыкі пастаянна сутыкаюцца з цяжкасцямі ў асэнсаванні і тлумачэнні далейшых падзей. Існавала балцкая дзяржава ці не – у любым выпадку без удзелу рускага кампанента яна не была і не магла стаць Вялікім Княствам Літоўскім і Рускім»*.

Узаемадачынненні з Тэўтонскім Ордэнам і Залатой Ардой.

Крыжаносцы. Першыя 200 год існавання Вялікага Княства Літоўскага і Рускага вызначала зацятае супрацьстаянне з Тэўтонскім ордэнам і Залатой Ардой. Вялікія князі літоўскія Гедымін і Альгерд праводзілі актыўную наступальную палітыку, накіраваную ў першую чаргу на Русь. Уладары ВКЛ імкнуліся да аб'яднання ўсіх зямель гістарычнай Русі ў межах сваёй дзяржавы. Адначасова яны былі вымушаны весці зацятыя абарончыя войны супраць рыцараў Тэўтонскага ордэна. Землі Літвы, Заходняй і Паўночнай Беларусі былі арэнай пастаянных збройных канфліктаў з Тэўтонскім ордэнам. Воіны з зямель сучаснай Беларусі прымалі самы дзейсны ўдзел у гэтым супрацьстаянні. Продкі сучасных беларусаў, супольна з літоўцамі, супрацьстаялі тэўтонскім рыцарам пад час вайсковых канфліктаў, удзельнічалі ва ўсіх вызначальных бітвах.

На мяжы 50-х – 60-х гг. XIII ст. адносіны паміж Тэўтонскім ордэнам і Міндоўгам рэзка пагоршыліся. Міндоўг у гэты час адыходзіць ад хрысціянства, вяртаецца да язычніцтва і пачынае весці з ордэнам адкрытую вайну. Прычынай гэтага сталі тэрытарыяльныя захопы крыжаносцаў. Аб гэтым недвухсэнсоўна паведамляе Лівонская рыфмаваная хроніка: «...у літоўцаў у душах распаліўся агмень гневу, што браты пасяліліся ў іх межах без дазволу».

Тлеючае змаганне з Тэўтонскім ордэнам, якое пачалося яшчэ пры Міндоўгу, выбухнула з новай сілай пры князі **Віцені** (1295–1315 гг.). Канчаткова пакарыўшы прусаў, тэўтонскія рыцары пачалі з 1283 г. здзяйсняць напады на Панямонне і Жмудзь. Пры вялікім князе Гедыміне тэўтонская экспансія была надзвычай адчувальнай пагрозай для дзяржавы – рыцары штогод здзяйснялі «рэйзы» (узброеныя нападзенні) на землі Беларусі і Літвы. Пазней, у часы княжання Альгерда і Кейстута, супольна правіўшых з 1345 г. у Вялікім Княстве, Тэўтонскі ордэн працягваў заставацца асноўнай крыніцай знешняй небяспекі.

Гародня была адным з самых жаданых гарадоў для крыжаносцаў. Горад знаходзіўся на вастрыі удараў рыцарскіх «рэйзаў». З 1280 г. і да пачатку XV стагоддзя на горад і яго ваколіцы крыжакі ажыццявілі каля 20 нападаў. Пастаянная пагроза з боку Ордэна з неабходнасцю абумовіла ўзвядзенне дадатковых ліній ўмацаванняў вакол гарадскіх пасадаў, вядомых у пісьмовых крыніцах з 1325 г. Горад неаднаразова падвяргаўся нападам, спальваўся і разбураўся крыжакамі. У 1284, 1296, 1306, 1311, 1312, 1328, 1361, 1363, 1373, 1375, 1377, 1390, 1393 і 1403 гг. гарадзенцы бачылі пад сваімі сценамі рыцараў Тэўтонскага ордэна. Археалагічныя матэрыялы, культурны пласт горада, гэты найбольш поўны і змястоўны летапіс гарадской матэрыяльнай культуры таго часу, сведчыць пра глыбокі заняпад гарадской культуры ў канцы XIII–XIV стст.

Першая аблога горада крыжакамі ў 1284 г. стала фатальнай для яго абаронцаў з-за здрады двух братаў, прусаў па этнічным паходжанні, якія адкрылі вароты магістру **Конраду Тырнбергу**. Горад быў разрабаваны і спалены. Зіма 1296 г. была таксама нялёгкай -- замак выстаў, але большая

частка гарадскіх пасадаў была аддана агню і мячу, а 200 чалавек былі ўзяты ў палон.

Паходы 1296, 1305, 1306 і 1311 гг. скончыліся для крыжакоў нічым -- замак вытрымаў усе штурмы няпрошаных гасцей. Самым жа страшным ворагам крыжаносцаў ў першай чвэрці XIV ст. быў Гарадзенскі стараста -- Давыд. Гэта легендарная асоба ўвайшла ў беларускую гісторыю пад імем Давыда Гарадзенскага.

Давыд Гарадзенскі (каля 1238—1326 гг.) быў сынам нальшанскага князя Даўмонта, які ў 1266 г. з'ехаў з Крэва з 600 баярамі ў Пскоў пасля крывавай міжусобнай барацьбы з Міндоўгам, якога ён і забіў, змываючы кроўю нанесеную яму крыўду. Міндоўг і Даўмонт былі жанаты на сёстрах. Пасля смерці жонкі Міндоўг не адпусціў пасля пахавання яе сястру і жонка Даўмонта заняла месца сваёй сястры. Апошняя акалічнасць каштавала Міндоўгу жыцця, але пасля прыходу да ўлады Войшалка Даўмонт мусіў пакінуць радзіму, ратуючы ўжо сваё жыццё. Маці ж нашага героя была князёўна Марыя Дзмітрыеўна, унучка Аляксандра Неўскага. Пасля смерці бацькі Давыд ў 1299 г. вяртаецца на землю продкаў, у Вялікае Княства Літоўскае, у Гародню. Праваслаўнага князя Давыда вельмі высока цаніў вялікі князь літоўскі Гедымін. Давыд стаў кашталянам гарадзенскага замка. Гедымін парадніўся з Давыдам, выдаў за яго сваю дачку Бірутэ.

У 1305 г. сумесна з Гедымінам Давыд ушчэнт разбіў пад сценамі Гародні войскі крыжакоў пад камандаваннем каманданта Брандэнбурга комтура **Конрада Ліхтэнхагена**. 1306 г. быў не менш паспяховым для Давыда. Ён з'яўляўся душой абароны гарадзенскага замка супраць войска комтура Кёнігсберга (Круляўца) **Эбэрхарда Вірненбурга**. Сотня рыцараў і некалькі тысяч лёгкаўзброеных воінаў (да 6 тысяч чалавек) вымушаны былі зняць аблогу і сысці ні з чым.

Асабліва праславілі Давыда яго дзеянні супраць войска крыжакоў, узяўшых у аблогу ў верасні 1314 г. Наваградак (Навагрудак). Рыцараў у тым паходзе ўзначальваў сам магістр ордэна **Генрых фон Плоцке**. Давыд Гарадзенскі з невялікім конным атрадам паспяхаўся на дапамогу абкружаным наваградчанам. Перабіўшы ахову ў колькасці 30 чалавек, ён захапіў ваенны лагер рыцараў. У рукі гарадзенскіх воінаў патрапіў вайсковы рыштунак, правіянт, 500 коней і ўвесь непрыяцельскі абоз. Усе прамежкавыя стаянкі крыжакоў, пакінутыя імі на зваротную дарогу, таксама былі знішчаны Давыдам. Рыцары былі вымушаны зняць аблогу Наваградка і пачалі вяртанне дадому. Гэта дарога стала апошняй у жыцці для многіх з іх. Люты голад быў тым самым страшным і нябачным ворагам, які іх пераследваў штохвілінна і штогадзінна. Былі з'едзены ўсе коні, рыцарства было вымушана харчавацца травой і карэннямі, многія памерлі ад знішчэння. Толькі праз 6 тыдняў шляху рэшткі войскаў магістра змаглі вярнуцца дадому.

У «Хроніцы зямлі Прускай» **Мікалая фон Ярошына** вельмі вобразна апісаны пакуты, якія напаткалі падчас таго паходу крыжакоў: *«З-за пагрозы мяча голаду ніхто не мог нікому спачуваць -- усе былі аднолькава роўныя перад ім. Страшныя наступствы галечы пакутліва абцяжарвалі бурную*

душу маршала і як ён сябе адкрыта не паказваў вясёлым рыцарам Госпада, то цяпер ён рыдаў, пасля чаго аддаў распараджэнне войску, што кожны можа скакаць туды, куды ён хоча, каб выраставаць сваё жыццё.

І памчаліся яны ў вялікай спешцы так, што некаторыя праходзілі ў дзень больш за дваццаць міль і палявалі па шляху на радзіму. ... З-за жорсткага моцнага голаду яны выглядалі як счарнелыя ў агні дрэвы, так што іх ледзь можна было пазнаць, паколькі ад самай зямлі крывічоў ні адзін з іх на працягу больш за сотню міль, мы ўжо не гаворым пра тое, што еў, а нават не бачыў хлеба. З ацалелых у жывых пасля гэтага паходу некаторыя ў адно імгненне выпусцілі дух ад ежы, якую, вярнуўшыся, нарэшце атрымалі».

У 1318 г. гарадзенскія дружыны князя Давыда ажыццявілі паход на Прусію, заваявалі і аддалі агню і мячу вобласць Вохеншторф. У 1322 г. Давыд па просьбе Пскова дапамагае апошняму ў барацьбе з крыжакамі. У сакавіку 1323 г. Давыд ізноў прыходзіць на дапамогу пскавічам. Дацкія рыцары захопліваюць частку пскоўскіх зямель, горад Гдоў. Войска гарадзенцаў паспяхова ваяе супраць датчан, разбівае пад сценамі Пскова дацкае войска, выганяе яго з межаў Пскоўскай зямлі і даходзіць да Рэвеля. **Пётр Дусбург** паведамляў, што войска Давыда перабіла больш за 5 тысяч чалавек і з багатай здабычай вярнулася на радзіму. Пскавічам супраць крыжакоў Давыд Гарадзенскі дапаможа яшчэ раз -- ў 1323 г. ён зноў прыйдзе на дапамогу абложанаму Пскову. Гарадзенская дружына разам з пскоўскімі ваярамі зноў выйдзе пераможцам у гэтай сутычцы з крыжакамі і прагоніць рэшткі рыцарскага войска за раку Вялікую.

У 1324 г., у Вялікі Пост, у пачатку сакавіка, рыцарскі атрад напаў на радавы маёнтак Давыда Гарадзенскага ў Верцялішках і цалкам яго разрабаваў і разбурыў.

Давыд адказаў паходам у Мазовію, саюзную з крыжакамі. У 1326 г. Давыд ўзначаліў сумесны паход войскаў Польшчы і ВКЛ на Брандэнбург. Войска Давыда агнём і мячом прайшло па нямецкіх землях, дайшло да Франкфурта-на-Одэры, пасля чаго павярнула назад. Аднак гэты паход стаў апошнім у жыцці легендарнага ваеначальніка. Ён быў забіты мазавецкім рыцарам, **Анжэем Гостам**. У беларускай гістарыяграфіі вельмі папулярная версія пра тое, што нібыта гэты рыцар быў падкуплены крыжакамі здраднік. Аднак гэту версію пераканаўча аспрэчыў беларускі гісторык Ю.Бохан. Ён звярнуў увагу на той факт, што калі польскія рыцары на зваротнай дарозе рушылі ў свае землі, то Давыд вырашыў напрыканцы ажыццявіць паход на Мазовію і пашукаць сабе там дадатковай здабычы. Войска ВКЛ пачало бязлітасна спусташаць мазавецкія зямлі. Па словах Яна Длугаша гвалт над насельніцтвам, рабаванне каталіцкіх храмаў было той страшнай і суровай рэальнасцю, якую неслі ваяры ВКЛ мазаўшанам. Менавіта таму мазавецкі рыцар Анжэй Гост, жадаючы адпомсціць «за крыўды, нанесеныя яму і яго народу літвінам Давыдам, старастам гартэнскім, змяшаўся з літоўскім войскам ... і таго Давыда ў адсутнасць іншых забіў, сам жа ад літвінаў, якія спрабавалі яго дагнаць, уцёк». Воіны прынеслі цела свайго правадыра ў

Гародню. Князь Давыд быў пахаваны ў горадзе, каля сцен Барысаглебскага манастыра.

Зімою 1348 г. у вялікай **бітве каля ракі Стрэва**, прытоку Нёмана, крыжакі разграмілі аб'яднанае войска Альгерда і Кейстута. Як сведчаць крыніцы, у яго складзе былі беларускія дружыны – з Берасця, Віцебска, Полацка, Смаленска.

У 1356 г. тэўтонцы ўпершыню дайшлі да Трокаў (зараз Тракай) і да Вільні (зараз Вільнюс). У 1362 г. тэўтонскія рыцары захапілі Коўна (зараз Каўнас), у 1363 г. – Гародню, спалілі Камянец, абрабавалі іх наваколлі. Напрацягу бліжэйшых двух дзесяцігоддзяў крыжаносцы здзейснілі прыкладна 70 паходаў на ВКЛ – па тры-чатыры на год. У 1370-х гг. лівонскія рыцары нападлі на Полацкую зямлю. Кейстут адказваў паходамі на ордэнскія землі. Ад 1348 да 1382 гг. ім было здзейснена 30 паходаў у Прусію.

Наваградак у гэты час быў адным з ключавых гарадоў у сістэме абароны Панямоння ў супрацьстаянні супраць крыжакоў. Пастаянныя напады ордэнскіх рыцараў з неабходнасцю дыктавалі ўзвядзенне новых умацаванняў. У канцы XIV ст. па загадзе вялікага князя Вітаўта на Замкавай гары пачалося будаўніцтва новага мураванага замка, былі пабудаваны новыя замкавыя вежы і сцены. Крыжакі двойчы -- у 1391 і 1394 гг. спрабавалі перашкодзіць работам, звязаным з будаўніцтвам новых замкавых умацаванняў. Па крыніцах XVI ст. вядома, што ў скончаным выглядзе замак меў 7 вежаў, якія былі злучаны паміж сабой магутнымі каменнымі сценамі таўшчынёй каля 2 метраў і вышынёй да 8 метраў. У ходзе навейшых даследаванняў беларускага археолага **В. Собаля** ўстаноўлена, што сцены каменнага Наваградскага замка сапраўды былі ўзведзены ў канцы XIV ст. Адначасова з імі былі пабудаваны 3 вежы -- Шчытавая, Касцельная і Малая Брама. Усе вежы былі жылымі, яны абаграваліся глінянымі печамі, абкладзенымі гаршковай кафляй.

Актыўны ўдзел у войнах з крыжаносцамі прымала Полацкая зямля. У пачатку XIV ст. у некалькіх паходах Віцены на тэрыторыі ордэна ўдзельнічалі русіны, палачане. У 1333, 1334, 1366, 1381 гг. лівонскія войскі безвынікова спрабавалі ўзяць Полацк. Акрамя таго, 1370-я гг. былі адзначаны войнамі Полацка з лівонцамі. Так, у 1373–1374 гг. полацкія дружыны дайшлі да найважнейшага на тэрыторыі Усходняй Латвіі замка Дунабург, які належаў Ордэну.

Выйсці з крызісу супрацьстаяння з крыжаносцамі істотна дапамагла Крэўская унія, адной з умоў якой было хрышчэнне літоўцаў-язычнікаў у каталіцызм, што і было здзейснена Ягайлай у 1387 г. У выніку – у 1395 г. імператар Свяшчэннай Рымскай імперыі, а ў 1403 г. – Папа Рымскі забаранілі Тэўтонскаму ордэну ваяваць з новаахрышчанай Літвой.

Грунвальдская бітва. У 1409 г. насельніцтва Жмудзі зноў падняла паўстанне супраць сваіх прыгнятальнікаў – нямецкіх рыцараў. Вітаўт пачаў дапамагаць жмудзінам. Польшча рашуча падтрымала ВКЛ і ультыматыўна запатрабавала ў Ордэна спыніць вайсковыя дзеянні. У адказ вялікі магістр **Ульрых фон Юнінген** абвясціў вайну і захапіў польскую зямлю Добжынь.

Пасля непрацяглага міру, падчас якога заходнія манархі сталі на бок Ордэна, Ягайла і Вітаўт канчаткова пераканаліся ў тым, што канфлікт можа быць вырашаны толькі сілай, толькі вайной.

Напачатку ліпеня 1410 г. злучаныя сілы Вялікага Княства Літоўскага і Рускага і Кароны Польскай прыйшлі на тэрыторыю Прусіі для генеральнай бітвы з ордэнам. У войску Вітаўта было больш за 40 харугваў з зямель Вялікага Княства Літоўскага, у тым ліку 28 -- з беларускіх. Каля двух трэцяў яго войска складалі русіны (беларусы і украінцы). У Ягайлы была 51 харугва. Вітаўт прывёў з сабой каля 10--12 тысяч воінаў, Ягайла – 14–20 тысяч. Продкі сучасных беларусаў і украінцаў па колькасці, магчыма, складалі другую пасля палякаў сілу. На дапамогу палякам прыйшлі нанятая рыцары з Чэхіі, якіх узначальваў **Ян Жыжка**. Сілы тэўтонаў складалі каля 16 тысяч чалавек.

Бітва адбылася **15 ліпеня 1410 г.** каля прускіх вёсак Танэнберг і Грунвальд (у беларускай традыцыі – Дуброўна, у літоўскай – Жальгірыс). Гэта бітва была адной з найбуйнейшых у тагачаснай Еўропе. Яна скончылася сакрушальным разгромам ордэнскага войска. Пасля бітвы пераможцам без бою здаваліся прускія замкі і гарады, знаць і біскупы прысягалі на вернасць Вітаўту і Ягайле. Аднак сталіца Ордэна, Мальбарк аказала зацятае супраціўленне, двухмесячная аблога не мела плёну.

Мірны дагавор, падпісаны ў 1411 г. у Торуні, меў значна больш сціплыя вынікі, чым гэтага хацелася Ягайлу і Вітаўту. У межах ордэнскай дзяржавы засталася польскія Кульмская зямля і Памор’е, Жмудзь і Судава былі перадазены Вітаўту толькі на час яго жыцця. У канцы ліпеня 1414 г пачаўся новы ўзброены канфлікт з крыжакамі. Ордэнскі магістр **Міхаэль Кухмайстр** выкарыстоўваў партызанскую тактыку супраць польска-літоўскага войска, выматваў праціўніка, знішчаў правянт. Менавіта таму гэты канфлікт сучаснікі называлі яшчэ «галоднай вайной», бо войска Польшчы і ВКЛ мелі надзвычай сур’ёзныя цяжкасці па набывшцю харчавання. Вайна была спыненая пасламі папы рымскага **Яна XXIII**, які запрасіў варагуючыя бакі на **Канстанцкі сабор (1414–1418 гг.)**. Вітаўт і Ягайла у ходзе пасяджэнняў Канстанцкага сабору атрымалі каласальную дыпламатычную перамогу над Ордэнам. Папа рымскі прызнаў хрысціянскі статус Літвы, адклікаў ранейшыя прывілеі ордэну на поўнае валоданне тымі землямі, якія крыжакі заваююць у будучым. У красавіку 1416 г. Вітаўт атрымаў тытул абаронцы і пратэктара Рыжскай архідыяцэзіі, якая знаходзілася ў межах Лівонскай правінцыі ордэна.

У 1422 г. пачалася новая вайна з крыжакамі. Ваенная ініцыятыва адразу апынулася на баку Польшчы і ВКЛ. 27 верасня 1422 г. каля возера Мельна быў падпісаны **Мелнаўскі мір**. Паводле ўмоў міру Жмудзь і Судава назаўсёды вярталіся Вялікаму Княству Літоўскаму. Мелнаўскі мір паставіў апошнюю кропку ў спыненні крыжацкай агрэсіі ў дачыненні да ВКЛ. Мяжа паміж ВКЛ і Прусіяй пасля гэтай падзеі заставалася нязменнай стагоддзямі.

Барацьба за аб'яднанне зямель Старажытнай Русі. Узаемадачыненні з Залатой Ардой.

Усходняя палітыка уладароў Вялікага Княства, супрацьстаянне з Ардой, ішлі пад сцягамі збірання зямель Русі і вызвалення іх ад іга Арды. Неабходна, каб *«уся Русь цалкам належала Літве»* – гэта фармулёўка вялікага князя Альгерда падмацоўвалася рэальнымі справамі – вайсковымі дзеяннямі, царкоўнай палітыкай, а таксама тытулатурай.

Да часоў Крэўскай уніі вялікія князі літоўскія не чынілі ніякіх перашкод місіянерскай дзейнасці праваслаўнай царквы на ўласна балцкіх этнічных тэрыторыях. Менавіта надзея на поўную хрысціянізацыю Літвы штурхала Канстанцінопаль да ўступак у пытаннях стварэння асобнай праваслаўнай мітраполіі для ВКЛ. У 50-х гг. XIV ст. візантыйскі гісторык **Нікіфар Грыгора** склаў вучоны экскурс, у якім сцвярджаў, што народ Рос падзяляецца на тры альбо чатыры Русі: тры хрысціянскія і адну язычніцкую, якая, як ён з гонарам дадаў, амаль непераможная, супрацьстаіць татарам і не плаціць ім даніну, як гэта робяць іншыя Русі. Гэта чацвертая Русь – Альгердава Літва. Крыніцы з канцылярыі Канстанцінопальскага патрыярхата, у якіх згадваецца аб стварэнні каля 1300 г. літоўскай мітраполіі, таксама ўключаюць Літву ў агульнасць Русі.

Альгерд і Вітаўт рэальна прэтэндавалі на вярхоўны суверэнітэт над усімі ўсходнеславянскімі землямі Старажытнай Русі, а таксама на кіраванне і кантроль над царкоўнай праваслаўнай іерархіяй Кіеўскай мітраполіі. Паказальна, што такія прадстаўленні былі адлюстраваны ў амбіцыйных «самаабвешчаных» царскіх тытулатурах вялікага князя Альгерда і Вітаўта.

Так, Альгерд, у перапісцы з канстанцінопальскім патрыярхам на прадмет магчымасці стварэння ў ВКЛ сваёй мітраполіі, асобнай ад Масквы, называе сябе *«царом»*. Характэрна, што ўкладвае ён гэты тытул у пераказ гаворкі маскоўскага мітрапаліта Алексія, які нібыта так яго заве: *«мітрапаліт скардзіцца табе на мяне, кажа так: «цар Альгерд напаў на нас»*. Разам з тым, з іншых крыніц нам добра вядома, што патрыярх Філафей, якому было адрасавана дадзенае пасланне і які не мог не заўважыць дамаганняў кіраўніка ВКЛ на царскі тытул і высокае прызнанне, называе яго *«вялікім князем»* ці нават проста *«князем»*. Такім чынам, нельга не пагадзіцца з тым тэзісам, што перад намі ўнікальны прыклад самавылучэння кіраўніка ВКЛ на «царства». Неабходна памятаць і тыя геапалітычныя рэаліі, у якіх гэта адбывалася. У 1363 г. Альгерд перамог татараў у **бітве на Сініх Водах**, на землях сучаснай Украіны. Міжрэчча Днястра і Паўднёвага Буга адышло пад яго кантроль. Неўзабаве Альгерд пасадзіў свайго сына Уладзіміра на княжацкі стол у Кіеве. Сакральная сталіца Старажытнай Русі стала належаць ВКЛ. Статус у такім выпадку мог згуляць станоўчую ролю для рэалізацыі гэтай стратэгіі. Тытул цара дазваляў уладару ВКЛ атаясаміць сябе з візантыйскім базілеўсам, незалежным манархам, які валодае неабмежаванай уладай. Таму, ужываючы да сабе тытул «цар», Альгерд не толькі падкрэсліваў свой легітымны статус, але прыраўноўваў сябе да вялікіх уладароў Візантыі.

Больш за тое, царскі тытул у часы праўлення Альгерда сведчыў аб незалежнасці уладара, яго высокім міжнародным статусе. Акрамя гэтага, цар, імператар, знаходзіўся па становішчы вышэй, чым патрыярх, які быў вымушаны лічыцца з яго уладай і воляй. Таму з боку кіраўніка ВКЛ ўжываць такую тытулатуру ў адносінах да сябе было сапраўды смела. Асабліва, калі ўлічыць тую акалічнасць, што рэальнае вянчанне яго на царства было немагчыма ў тыя часы па прычыне таго, што ён быў язычнікам. Разам з тым, нельга не адзначыць, што Альгерд невыпадкова выбраў такія кірунак дамаганняў. Ён выкарыстаў палітычную тэрміналогію, характэрную для праваслаўных князёў, і выкарыстаў тую метамову, і тыя сэнсавыя метафары, якія былі добра вядомы і зразумелы свецкай і царкоўнай эліце як праваслаўнага насельніцтва ВКЛ так і Маскоўскай Русі. Паказальна, што ў шэрагу пазнейшых крыніц хрышчэнне ў праваслаўе прыпісваецца самому Альгерду. Ён фігуруе ў памінальным спісе праваслаўных князёў -- Кіеўска-Пячэрскім патэрыку, пачатым ў 1483 г., як ахрышчаны ў праваслаўную веру пад імем Дзімітрый. Чудоўская аповесць, створаная ў канцы XV ст., сцвярджала, што быццам бы перад смерцю, па патрабаванні жонкі, Альгерд прыняў праваслаўе. Гэтыя весткі паўтараюць і іншыя пазнейшыя крыніцы. Безумоўна, шэраг вартых даверу крыніц уласна яго эпохі не пацвярджаюць гэту версію, князь, хутчэй за ўсё, жыві і памёр язычнікам. Аднак нельга не пагадзіцца з В.Насевічам у тым, што сам факт нараджэння дадзенай версіі сведчыць аб тым, што аб'яднальная дзейнасць Альгерда на тэрыторыі значнай часткі Русі ўспрымалася станоўча і выклікала ідэалізацыю успамінаў пра яго як «сваго» уладара.

Найбольш ярка імкненне да ідэалагічнага афармлення і абгрунтавання вярхоўнага суверэнітэту над землямі Русі выявілася ў эпоху праўлення Вітаўта. Галоўным доказам імкнення не толькі князя адпавядаць аўтарытэту старажытных імператараў Візантыйскай імперыі, але і яго ўспрымання падобным чынам у вачах сучаснікаў, трэба лічыць «Пахвалу Вітаўту», створаную яшчэ пры жыцці ўладара ў праваслаўным Смаленску, у царкоўным праваслаўным асяроддзі. З самага пачатку твора аўтар акцэнтуюе ўвагу чытача на яго, Вітаўта, выбітных здольнасцях, прыраўноўваючы пры гэтым манарха ВКЛ да імператара: *«Сии князь велики Витовт, бяше же ему дръжаще Великое Княжение Литовское и Руское, инии многыи земли, проста реку вся Руская земля. Не токмо же Руская, но еще господарь Угорьскои земли, зовемыи цесарь римьскии, у великой любви живяще с нимь. [...] Некогда суцу тому славному господарю, бывшию ему у своем граде в Луцку у Великомь и послал послы свои королю угорьскому, цесарю римьскому, и повеле ему быти к собе. Он же беза всякого ослушания ускоре приехалъ к нему и своею каролицею, и честь велику и дары многы подаваша имь; оттоле же в нихъ утвердися велико любовь. Како не почудимся чти великаго господаря, иж которыи земли на устоце или на западе приходяче поклоняються славному господарю, иж есть царь надо всею землею, и тои пришед поклонися славному царю великому князю Александру. Еще же и турецькии царь честь велику и дары многы подаваше»*.

Такім чынам, Вітаўт уяўляецца вярхоўным уладаром, роўным рымскаму і візантыйскаму імператарам, уладальнікам і носьбітам абсалютнай суверэннай улады.

У «Пахвале...» Вітаўт выступае як «гаспадар», вярхоўны ўладар ўсёй Русі, не толькі Літоўскай, але і Усходняй, і Паўночнай. Панегерыст малое велічную панараму ўсходнеславянскіх зямель, падуладных грознаму валадару Літвы -- Пскоў, Ноўгарад, Масква, Цвер, Разань. Такім чынам Вітаўту падпарадкавалася і скарылася «*Уся Руская зямля*». Галоўным горадам яго уладанняў у «Пахвале» выступае «*вялікі град*» Кіеў. Вітаўт паказаны пераможцам і уладаром Залатой Арды, татараў. Вельмі сімвалічна падкрэсліванне стваральнікам «Пахвалы» тых абставін, што татарскія ханы падносяць яму дары і прысягаюць у васальнай вернасці менавіта ў Кіеве. Вітаўт, такім чынам, паказаны як манарх, які аднавіў Кіеўскую Русь і вызваліў яе ад татарскага прыгнёту. Пахвала з'яўлялася, акрамя ўсяго іншага, адлюстраваннем рэальнай палітыкі «*агульнарускай*» праграмы «*караля Літвы і Русі*», якую ён паслядоўна праводзіў ва ўзаемаадносінах з Масквой, Цвер'ю, Ноўгарадам, Псковам, Залатой Ардой.

Заўважым, што ўсе гэтыя ўяўленні пра моц улады Вітаўта не варта разглядаць проста як гіпербалізацыю альбо банальную ліслінасць. Факты дазваляюць казаць, што ён сапраўды шмат у чым вызначаў палітычнае развіццё не толькі ва Усходняй Еўропе, але і ў Заходняй, рэальна кантраляваў сітуацыю на землях Арды. У Еўропе, сапраўды, на той момант не было роўных яму манархаў па сваёй сіле і магутнасці.

Бліскучая перамога на Грунвальдскім полі, актыўнае ўмяшальніцтва Вітаўта ў супрацьстаянне гусітаў з Свяшчэннай Рымскай імперыяй германскай нацыі, прымушала лічыцца з ім і Нямецкі Ордэн і Сігізмунда Люксембургскага. Сігізмунд Люксембургскі быў вельмі занепакоены падтрымкай Вітаўтам гусітаў. Як вядома, у адрозненне ад Ягайлы, Вітаўт пагадзіўся прыняць карону Чэхіі, а ў якасці свайго намесніка ў Чэхіі і Маравіі ў 1420 г. прызначыў князя **Жыгімонта Карыбутавіча**, які, прыбыўшы на чале ваеннага экспедыцыйнага корпуса, разгарнуў актыўныя баявыя дзеянні ў Чэхіі і Маравіі. Сігізмунд Люксембургскі быў у жаху ад перспектывы па ўсталяванні панавання Вітаўта ў Чэхіі і Багеміі. Дзеянні Жыгімонта Карыбутавіча былі ўзгоднены з Вітаўтам і вяліся ад яго імя. Сам Вітаўт тытулаваў сябе як «*dominus et Rex Bohemiae*», альбо «*postulatus dominus et Rex Bohemiae*». Вітаўт выкарыстаў гэту сітуацыю для міжнароднага прызнання за сабой усіх літоўскіх зямель, у тым ліку і Жмудзі, на якую працягваў прэтэндаваць Нямецкі Ордэн, а таксама ўвязваў адкліканне Жыгімонта Карыбутавіча з рашэннем пытання аб уласнай каранацыі.

Пра тое, наколькі высокім быў аўтарытэт Вітаўта ў Заходняй Еўропе як магутнага ўладара, які валодаў ў вачах адукаваных еўрапейцаў неабмежаванымі магчымасцямі і нечуванай ваеннай магутнасцю, сведчаць і звесткі хронікі **Германа Корнера**. Па словах храніста, імператар Сігізмунд Люксембургскі адправіў да Вітаўта сваіх паслоў, якія павінны былі яго каранавачь. У абмен Вітаўт нібыта, абавязаўся адправіць у Чэхію 100 тысяч

капійнікаў для барацьбы з «ерэтыкамі-гусітамі» і ўтрымоўваць іх за свой кошт на працягу года. Натуральна, што дадзенае паведамленне мела мала агульнага з рэальнасцю. Але сам вобраз Вітаўта як магутнага манарха Еўропы, за дапамогай да якога звяртаецца сам «рымскі кароль Сігізмунд», вельмі красамоўны, стэрэатыпны і паказальны.

Не вельмі моцна грашыў супраць ісціны аўтар «Пахвалы ...», калі казаў, што, па сутнасці, усе землі Старажытнай Русі прызналі вярхоўную ўладу Вітаўта. Варта ўспомніць палітычныя рэаліі таго часу. Да канца свайго панавання Вітаўт сапраўды ў той ці іншай ступені ажыццяўляў кантроль над усёй Руссю, а не толькі над землямі Літоўскай Русі. Пры Вітаўце было ліквідавана Вялікае княства Смаленскае, а яго зямлі, як і большая частка зямель Чарнігаўскага княства, увайшлі ў склад ВКЛ. Вітаўт, па сутнасці, ажыццяўляў пратэктарат над Вялікім княствам Маскоўскім. Вялікае княства Разанскае прызнала вярхоўны сюзерынітэт Вітаўта. Рэзка ўзмацніўся і ўплыў Вітаўта на палітыку Вялікага Ноўгарада і Пскова.

Вітаўт у крыніцах уяўляецца не толькі незалежным і моцным кіраўніком, уладаром, але і богаабраным царом, улада якога надзелена асаблівай сакральнасцю. У Ніканаўскім летапісе Вітаўт кажа пра тое, што *«Бог покори́л [ему] все земли»*. Больш за тое, у планах у яго -- значнае пашырэнне існуючых межаў ВКЛ, але галоўнае -- прызнанне ўсімі тымі, што жывуць там, народамі яго як «цара»: *«Поидем пленити землю Татарьскую, победим царя Темирь Кутлуя, возьмем царство его и разделим богатство и имение его, и посадим во Орде на царстве его царя Тахтамыша, и на Кафе, и на Озове, и на Крыму и на Азтаракани, и на Заяицкой Орде, и на всем приморьи, и на Казани; и то будет все наше и царь наш, а мы не точию Литовскою землею и Полскою владети имамы, и Северою, и Великим Новымгородом, и Псковом, и Немцы, но и всеми великими княжении Русскими, и со всех великих князей Русских учтем дани и оброки имати, а они нам покорятся и служат и волю нашу творят, якоже мы хотим и повелеваем им»*.

Летам 1399 г. Вітаўт пачаў рэалізацыю гэтай грандыёзнай задумы – з Кіева да межаў Арды, да Воркслы рушыла 20 тысяч рыцараў, шмат гармат, татары Тахтамыша, палякі. З войскамі ішло 50 князёў – цвет усёй палітычнай эліты Вялікага Княства Літоўскага і Рускага. У паходзе брала ўдзела амаль уся знаць ВКЛ, у тым ліку і Альгердавічы – Андрэй Полацкі і Дзмітрый. **Бітва на Ворксле** скончылася, як вядома, катастрафічным паражэннем для Вітаўта і яго саюзнікаў. Пасля разгрому яго войска татары дайшлі да Кіева, рабуючы і знішчаючы ўсё на сваім шляху. Але поўнай катастрофай для Вітаўта гэта падзея ўсё роўна не стала.

Вітаўт сапраўды дасягнуў каласальных поспехаў у падначаленні палітыкі Арды сваім уладным інтарэсам. Прызначэнне і пасаджэнне Вітаўтам ханаў у Крым, у Арду, прычым гэта пасаджэнне ажыццяўлялася ў Вільні, гэта не метафары, гэта рэальнасць апошніх дзесяцігоддзяў яго праўлення. Прэтэнзіі на вярхоўны сюзерынітэт над Ардой і Крымскім ханствам знайшлі адлюстраванне і ў нумізматыцы. Перад трагічнай для Вітаўта і Тахтамыша

бітвай на Ворскле, як сведчыць Ніканаўскі летапіс, адным з патрабаванняў, вылучаных Вітаўтам хану для ўстанаўлення міру, было наступнае: *«Во всей Орде быти на денге ординских знак Витофтово»*. Паказальная сімволіка манет першай эмісіі Вітаўта, чаканеных у Вільні з 1396 па 1399 гг. На аверсе – выбіты надпіс кірыліцай слова «ПЕЧАТ» і намаляваны «Калюмны» Вітаўта. На рэверсе намаляваны Леў, які крочыць направа. У звера прыпаднята левая лапа. Яго хвост пераходзіць у пляцёнку. Як вядома, Леў выкарыстоўваўся ў якасці геральдычнага сімвала Русі, пляцёнка -- сімвал Залатой Арды. Спалучэнне гэтых выяў на манетах -- своеасаблівая дэкларацыя знешнепалітычнай праграмы ўсходняй палітыкі Вітаўта -- Арда і ўсе залежныя ад яе землі Русі павінны належаць ВКЛ. Гэта знешнепалітычная праграма знайшла адлюстраванне і ў скарбах з надчаканкамі «Калюмнаў» Вітаўта на джучыдскіх манетах Крымскага ханства, асноўная маса якіх датавана 1425--1430 гг.

У другой палове 20-х гадоў XV ст., пасля смерці вялікага князя маскоўскага **Васіля I**, яго зяця, уплыў на палітыку Вялікага Княства Маскоўскага з боку Вітаўта яшчэ больш узрос. Ва ўмовах прэтэнзій свайго дзядзькі **Юрыя Дзмітрыевіча** на трон, малалетні **Васіль II** мусіў звярнуцца за апекай і абаронай да свайго магутнага дзеда – Вітаўта. Вітаўт не заставіў сябе чакаць ды цалкам выкарыстаў гэту сітуацыю. Ён здзяйсняе паходы на Пскоў (1426 г.) і Ноўгарад (1428 г.), прыводзіць да прысягі разанскіх і навасільскіх князёў.

Вельмі красамоўны змест данясення пра паездку па землях Уладзіміра-Суздальскай Русі Вітаўта магістру Нямецкага ордэна, якое зыходзіла ад блазна вялікага князя **Генне**, датаванае 14 жніўня 1428 г. Генне, як вядома, з’яўляўся таемным агентам Нямецкага ордэна, таму яго задачай было аб’ектыўнае адлюстраванне рэалій, якія ён бачыў, у адрозненне ад панегерычнага усхвалення Вітаўта. Разам з тым, апісанне паездкі Вітаўта Генне шмат у чым пераклікаецца з тэкстам «Пахвалы ..»: *«Ведайце яшчэ, што ў вялікага князя былі і паслы з Вялікага Ноўгарада, Масквы, Смаленска, і ўвесь час усё прыязджаюць да яго паслы: ад татарскага цара, ад турэцкага султана і ад многіх іншых хрысціянскіх і нехрысціянскіх князёў. Прыязджаюць яны з багатымі падарункамі - цяжка было б іх усе апісаць»*.

У 1430 г. тэрыторыя ВКЛ дасягнула найбольшых памераў за ўсю яго гісторыю – да 900 тысячаў квадратных кіламетраў. Усходнеславянскія землі дзяржавы пераўзыходзілі балцкія ў 12 раз.

Разам з гэтым, літоўскай знаці належала ў дзяржаве вышэйшая ўлада. Менавіта гэты фактар прадвызначыў характар развіцця ВКЛ пасля Крэўскай і Гарадзельскай уніі і палітычнае дамінаванне каталіцкай, пераважна балцкай, эліты ў важнейшых дзяржаўных інстытутах.

Крэўская унія і вестэрнізацыя сацыяльна-палітычных інстытутаў.

У 1385 г. было заключана пагадненне аб дзяржаўнай уніі паміж ВКЛ і Польшчай. Пагадненне было падпісана ў Крэўскім замку, таму і атрымала назву ў навуковай літаратуры як Крэўская унія. Гэта не зусім дакладна.

Крэўскі акт – гэта фактычна перадшлюбныя абяцанні Ягайлы. Вялікі князь літоўскі урачыста абяцаў прыняць каталіцызм, хрысціць у каталіцызм сваіх нехрышчаных падданных і ўзяць у жонкі спадчынніцу польскага прастола **Ядвігу**, што рабіла яго польскім каралём. У дамове аб Крэўскай уніі Ягайла абяцаў *«навечна далучыць»* землі Літвы і Русі да Польшчы. Напачатку 1386 г. Ягайла хрысціўся ў Кракаве, пасля гэтага пабраўся шлюбам з Ядвігай і стаў польскім каралём пад імем Уладзіслава II. Тады ж прынялі каталіцкае хрышчэнне яго браты-язычнікі. Праз год адбылося масавае хрышчэнне літоўцаў, было заснавана Віленскае біскупства. Прывілей 1387 г. караля польскага і вялікага князя літоўскага Ягайлы надаваў асобныя правы землеўласнікам каталіцкага веравызнання, якія не распаўсюджваліся на праваслаўную знаць. Паводле гэтага прывілея каталіцкая знаць, якая была пераважна балцкага паходжання, атрымлівала неабмежаваныя правы валодання і распараджэння сваімі вотчынамі, а таксама вызвалалася ад шэрагу павіннасцей. Акрамя таго, прывілей 1387 г. дазваляў знаці свабодна выдаваць сваіх дачок і сваячак замуж; даваў права ўдовам валодаць маёнткам мужа да паўторнага выхаду замуж, пасля чаго зямля адыходзіла дзецям альбо родным мужа. Практычна землеўласнікам выконваўся толькі адзін абавязак, за які ён атрымліваў землю і займаў месца сярод баяраў-шляхты – ваенная служба, якая дапаўнялася ўтрыманнем і будаўніцтвам дзяржаўных абарончых збудаванняў.

Такім чынам, Крэўская унія спрыяла ўключэнню ВКЛ у арбіту заходнееўрапейскай цывілізацыі, распаўсюджванню на землях княства еўрапейскіх прававых інстытутаў. Крэўская унія стварыла ўмовы для памкненняў з боку Польскага Каралеўства па ліквідацыі і абмежаванню суверэнітэта ВКЛ і паступовай паланізацыі эліты Беларусі, Літвы і Украіны.

Акт Крэўскай уніі выклікаў незадаволенасць часткі эліт ВКЛ, як балцкага, так і ўсходнеславянскага паходжання, якія не хацелі змірыцца з фактычнай стратай незалежнасці ВКЛ. Барацьбу за аднаўленне самастойнасці і раўнапраўны статус з Каронай узначалі Вітаўт. Ён выступіў у 90-я гады XIV ст. з праграмай стварэння самастойнага каралеўства «Літвы і Русі». У саюзнікі, акрамя унутранай апазіцыі ў складзе дзяржавы, Вітаўт паклікаў Тэўтонскі Ордэн, а таксама татарскага эмігранта, залатаардынскага хана Тахтамышы. З Ордэнам на востраве **Салін** было заключана пагадненне, nobili Вялікага Княства, якія прысутнічалі там, абвясцілі Вітаўта «каралём Літвы і Русі». У ходзе баявых дзеянняў з Вітаўтам, саюзнымі з ім крыжакамі, Ягайла зразумеў аб неабходнасці кампрамісу. Ён стала заключанае **5 жніўня 1392 г. Востраўскае пагадненне**, на Гарадзеншчыне, недалёка ад Ліды. Згодна яго Вітаўт быў прызначаны старэйшым сярод родных і стрыечных братоў Ягайлы на землях Літвы, Беларусі і Украіны і непасрэдным уладаром дзяржавы пад вярхоўным суверэнітэтам Ягайлы. Вітаўт пачаў тытулавацца з гэтага часу *«вялікім князем літоўскім»*, або *«вялікім князем Літвы ды панам і дзедзічам Русі»*. Быў зроблены першы крок да аднаўлення суверэнітэту Вялікага Княства Літоўскага і Рускага. Паводле слоў летапісца, укняжанню Вітаўта *«рада была ўся зямля Літоўская і Руская»*.

Пасля трагедыі, якая адбылася ў выніку катастрофічнага паражэння войска Вітаўта і Тахтамышы на Ворскле ў 1399 г., ён мусіў умацоўваць саюз з Ягайлай. У студзені ў Вільні была падпісана **Віленска-Радамская унія**. Яна прызнавала палітычную асобнасць Вялікага Княства Літоўскага. Улада ў ім павінна была пажыццёва належаць Вітаўту. Пасля яго смерці ўлада ў ВКЛ мусіла перайсці да Ягайлы ці яго нашчадкаў. У выпадку, калі б бяздетным памёр Ягайла, польскія паны абавязваліся ўзгадніць новую кандыдатуру караля з Вітаўтам. Вельмі важная акалічнасць – акты Віленска-Радамскай уніі ўпершыню падпісалі не толькі балцкія нобілі, але і ўсходнеславянская знаць: *«прэлаты, бароны, шляхцічы і зямяне зямель літоўскіх і рускіх»*.

У кастрычніку 1413 г. на з'ездзе польскіх і літоўскіх паноў і баяр у **Горадлі** над Бугам была прынята новая унія. Акт уніі прызнаў, што Вялікае Княства Літоўскае захоўваецца як дзяржава і пасля смерці Вітаўта. Літоўскія баяры абавязваліся не выбіраць нікога вялікім князем без згоды Ягайлы, а польскія – не выбіраць новага караля без узгаднення з вялікім князем літоўскім. У мэтах збліжэння з Польшчай заможныя баярскія роды Літвы былі адаптаваны (дапушчаны) да польскіх шляхецкіх гербаў. На польскі ўзор утвараліся ваяводства і кашталяніі. У створаныя Віленскае і Троцкае ваяводства ўвайшлі Падляшша, Палессе, Панямонне, Цэнтральная Беларусь і некаторыя землі Падняпроўя.

Прывілей спрыяў фармаванню новага пануючага стану шляхты і магнатэрыі на пераважна літоўскай этнічнай аснове. Вышэйшую ў свецкай дзяржаўнай іерархіі пасаду віленскага ваяводы з моманту яе ўвядзення ў 1413 г. і на працягу двух наступных стагоддзяў да (1616 г.) займалі 15 асоб, якія належалі да 5 ці 6 радоў (Глябовічы, Манівіды, Даўгірды, Гаштаўты, Кезгайлы, Радзівілы і іх адгалінаванне Судзімонты). Абсалютная большасць з іх мела літоўскае, балцкае, паходжанне і вызнавала каталіцызм. Тая ж сітуацыя назіралася і на другой па значэнні пасадзе – віленскага кашталяна. З 1413 па 1511 гг. гэту пасаду займалі прадстаўнікі ўсё тых жа самых радоў, да якіх дадаўся яшчэ адзін род – князёў Гальшанскіх. Аналагічна выглядала сітуацыя і з займаннем пасады троцкага ваяводы і кашталяна (трэцяй і чацвёртай пасады у дзяржаўнай іерархіі адпаведна).

Гарадзельскі прывілей 1413 г. фіксаваў недатыкальнасць як уладанняў, так і асабістых правоў баяраў-шляхты. Без судовага разбіральніцтва баярын не падлягаў прамой юрысдыкцыі караля. Прывілей 1413 г. замацоўваў для землеўладальнікаў католікаў тыя ж нормы, што і прывілей 1387 г. Прывілей меў яшчэ больш жорсткую антыправаслаўную скіраванасць. Параграф трэці Гарадзельскага прывілею ўстанаўліваў, што *«толькі, Рымскай царкве падушадныя»* маглі валодаць і карыстацца эканамічнымі і палітычнымі прывілеямі і падараваннямі пануючаму саслоўю з боку вярхоўнай улады. У параграфе шостым пацвярджалася забарона на шлюбы паміж католікамі і праваслаўнымі. Асабліва дыскрымінацыйным у дачыненні да знаці праваслаўнага веравызнання з'яўляўся параграф дзевяты, па якім на *«дастоінствы, месцы і пасады»* прызначаліся *«толькі каталіцкай веры прыхільнікі і падушадныя святой Рымскай царкве. Таксама і ўсе пастаянныя*

ўрады земскія...надаюцца толькі спавядальнікам хрысціянскай каталіцкай веры і да савета нашага (вялікакняскай Рады) дапускаюцца і ў ім прысутнічаюць, калі абмяркоўваюцца пытанні аб дзяржаўным дабрабыце». Параграфы адзінаццаты і дванаццаты пазбаўлялі праваслаўную значь права выбарання вялікага князя, гэтым правам карысталіся толькі «паны і шляхціцы зямлі літоўскай, прыхільнікі хрысціянскай рэлігіі, рымскай царкве падуладныя, не схізматыкі ці іншыя паганяныя».

Гарантаваныя прывілеем палітычна-прававыя перавагі забяспечвалі літоўскай каталіцкай эліце манаполію на ўладу ў дзяржаве. Гарадзельскі прывілей, абвешчаны ў ім правы і свабоды, не мелі дачынення да большасці зямель дзяржавы, а тычыліся толькі яе ядра – Віленскага і Троцкага ваяводстваў. Праваслаўныя князі і баяры Вялікага Княства ў гарадзельскім з’езде не ўдзельнічалі ўвогуле. На Полацкую, Віцебскую і Смаленскую зямлю прынятыя акты не распаўсюджваліся і палітычныя правы праваслаўнай значі тут не аспрэчваліся, яны былі гарантаваны абласнымі прывілеямі гэтым землям. Аднак праваслаўная значь у выніку Гарадзельскай уніі страчвала магчымасць уплываць на важнейшыя рашэнні ў дзяржаве, пазбаўлялася ўсялякага ўплыву на дзяржаўную палітыку. Русінскае (беларускае) праваслаўнае насельніцтва складала асноўную частку ў раёнах Русі Літоўскай (Цэнтральная і Заходняя Беларусь), тэрыторыі якіх увайшлі ў Віленскае і Троцкае ваяводства. У выніку – праваслаўная значь зведала сур’ёзную прававую дыскрымінацыю.

Адразу пасля смерці Вітаўта арыстакратыя Вялікага Княства парушыла Гарадзельскую унію і без узгаднення з палякамі абрала вялікім князем літоўскім **Свідрыгайлу**. Крыжацкі мемуарыст дацкаму каралю **Эрыку**, храналагічна блізка падзеям 1432 г., падрабязна апавядае аб тых падзеях. У ім падкрэсліваецца, што прадстаўнікі значі Літвы і Русі самастойна абіраюць Свідрыгайлу, бо Ягайла стаў каралём Польшчы і пакінуў іх. Свідрыгайла мае на гэтых землях такія ж прыродныя правы, як і Ягайла. Крыжацкая крыніца падкрэслівае, што гэта быў выбар значі як каталіцкай (балцкай) так і праваслаўнай (русінскай, беларускай і украінскай): «літоўскія паны, ледзьве толькі памёр іх вялікі князь, сабраліся з рускімі панамі і выбралі вялікім князем *Баляслава, інакш Свідрыгайлу*».

Ягайла мусіў пагадзіцца. Свідрыгайла адразу пачаў абапірацца на эліту не толькі балцкіх зямель, але і ўсходнеславянскіх, не толькі на арыстакратаў катлікаў, але і на праваслаўных арыстакратаў, чым выклікаў незадаволеннасць з боку каталіцкага літоўскага магнатства, якое пазбаўлялася сваёй палітычнай манаполіі ў дзяржаве. Вялікі князь Свідрыгайла парушыў дзявяты артыкул Гарадзельскага прывілея, пачаў раздаваць важныя дзяржаўныя пасады праваслаўнай арыстакратыі, прыцягваць да ўдзелу ў кіраванні дзяржавай «схізматыкаў»-русінаў. Гэтыя арыстакраты былі старымі паплечнікамі Свідрыгайлы. Напрыклад, сведкі **Хрыстмемпельскай дамовы** 1432 г. Шыла Кердзеевіч і Іван Гулевіч паходзілі з Валыні, Васіль Корсак і Мікалай Курэйшавіч – з Полацка. **Ян Длугаш** адзначаў, што Свідрыгайла меў «*павагу русінаў, бо хоць сам быў католікам, большую прыхільнасць*

выяўляў да іхнай веры». Кракаўскі біскуп Збігнеў Алясніцкі абураўся ў 1432 г. тым, што «русiны ўзялі перавагу над літоўцамі, яны трымаюць у сваіх руках амаль усе найважнейшыя гарады і пасады».

У ноч 1 верасня 1432 г. у Ашмяне змоўшчыкамі пры падтрымцы польскіх саюзнікаў быў ажыццяўлены дзяржаўны пераварот і замах на жыццё Свідрыгайлы. На чале змовы стаў князь Жыгімонт Кейстутавіч, які і быў абвешчаны змоўшчыкамі вялікім князем, і Сымон Гальшанскі. Свідрыгайла ледзь уратаваўся і ўцёк у Полацк.

У выніку – федэратыўная дзяржава распалася на два дзяржаўныя ўтварэнні – Вялікае Княства Літоўскае са сталіцай у Вільні і вялікім князем Жыгімонтам Кейстутавічам на чале і Вялікае Княства Рускае са сталіцай у Полацку і вялікім князем Свідрыгайлам на яго чале. Сучаснікі малююць гэты канфлікт як канфлікт Літвы і Русі. Прынамсі так бачыў сітуацыю летапісец: *«И Литва же посадиша великого князя Жигимонта Кесьтутевич на великое княжение на Вильни и на Троцех месяца сентября в 1 день. И приде Швидригайло на Полотеск и на Смоленск, и князи руськыи и бояре посадиша князя Швидригайло на великое княжение на Руское. ...Князь великий Швитригайло собра силу многу рускую и поиде на Литву и повоеваша Литовской земли множество».*

Жыгімонт адразу аднавіў унію з Польшчай, падпісаў з Ягайлай унію ў Гародні, у якой прызнаў вярхоўны суверэнітэт польскага караля над сабой на умовах 1401 г., гэта значыць абмежаваў самастойнасць Вялікага Княства толькі часам свайго жыцця. У дапамогу змоўшчыкам Ягайла прыслаў польскае войска. Адзначым, што ў вачах многіх сучаснікаў дзеянні Жыгімонта выглядалі цалкам нелігітымнымі, бо Свідрыгайла быў звергнуты ў выніку пераварота і паводле права працягваў заставацца легітымным вялікім князем літоўскім.

У выніку крывавай грамадзянскай вайны паміж Свідрыгайлам і Жыгімонтам Кейстутавічам сітуацыя ўрэшце была зменена на карысць праваслаўных. Гэта было ўвасоблена ў вялікакняжацкіх прывілеях 1432 (выдадзены каралём Польшчы Уладзіславам-Ягайлай для Луцкай зямлі) і 1434 гг. (выдадзены Жыгімонтам Кейстутавічам, быў рэалізаваны на практыцы на ўсёй тэрыторыі ВКЛ). Неабходнасць іх выдання тлумачылася жаданнем *«нашыя землі Літоўскія і Рускія прывесці ў парадак і справы іх давесці да найлепшага стану ...каб паміж народамі гэтых зямель не было ніякага разладу ці непатрэбнага ўрону..., каб яны карысталіся роўнымі міласцямі і тым больш горача і настойліва імкнуліся заўсёды да адзінства душ і дапамагалі захавання найшчаслівейшага стану гэтых зямель».*

Восемь пунктаў прывілея даравалі «рускім» князям і баярам права свабоднага распараджэння спадчыннымі маёнткамі, права атрымання ў спадчыну зямельных валоданняў жонкамі і дзецямі і вызвалялі княжацкіх і дзяржаўных падданных ад асобных дзяржаўных падаткаў і павіннасцей; дазвалялі праваслаўнай шляхце мець ва ўжытку нараўне з каталіцкай гербы і знакі шляхецтва. Але параграф 9 Гарадзельскай пастановы, паводле якога праваслаўная знаць не мела права займаць вышэйшыя пасады, так і не быў

адменены. Адмена гэтай дыскрымінацыйнай нормы адбудзецца толькі ў 1563 г.

Паўторымся, што з самага пачатку вайны Полацк падтрымліваў вялікага князя Свідрыгайлу. Верагодна, невыпадкова пасля дзяржаўнага перавароту 1 верасня 1432 г. Свідрыгайла збег менавіта ў Полацк, які быў адным з найбуйнейшых «рускіх» гарадоў краіны. Паказальна, што менавіта Полацк, меўшы найдаўнейшыя традыцыі гістарычнай дзяржаўнасці на землях сучаснай Беларусі, быў абвешчаны сталіцай Вялікага Княства Рускага. Вялікі князь, пазбаўлены ўлады ў Літве, вельмі хутка атрымаў падтрымку ў палачан, віцеблян і смалян. У сувязі з паражэннем, якое Свідрыгайла пацярпеў пад Ашмянамі 8 снежня 1432 г., пскоўскі летапісец адзначыў: «*оу Свидригаила падоша полчани*». Аднак і ў далейшым Полацк аказваў рашучую падтрымку Свідрыгайлу. Полацк і Віцебск сталі апошнімі гарадамі паўночнай часткі дзяржавы, якія падпарадкаваліся Жыгімонту Кейстутавічу. Гэта адбылося толькі ў 1436 г., пасля цяжкіх аблог, якія давалася вытрымаць мясцовым жыхарам. Крыніцы паведамляюць пра жорсткае абыходжанне Жыгімонта Кейстутавіча з палачанамі, якія безпаспяхова спрабавалі дамагчыся ў яго прабачэння за адданасць Свідрыгайлу.

Але Жыгімонт Кейстутавіч не доўга цешыўся вярхоўнай уладай. Князь-тыран, надта жорсткі да арыстакратыі, якую ён імкнуўся замяніць на асабіста аддадзеных яму людзей, 20 сакавіка 1440 г. быў забіты. Гэта падзея выклікала чарговы крызіс у дзяржаве. Рада вяльможаў на чале з Янам Гаштольдам узвяла на вялікакняжацкі прастол 13-гадовага сына Ягайлы **Казіміра**. Зроблена гэта было цалкам самастойна, без узгаднення з элітай Польшчы. У выніку – дзяржава зноў распалася. Аддзялілася Жмудзь. Дзеля ўлашчвання жмудзінаў Казімір Ягайлавіч мусіў выдаць Жмудскай зямлі ў 1441 г. абласны прывілей, якім гарантаваў ёй аўтаномны статус у дзяржаве. **Юры Сямёнавіч Мсціслаўскі** ўзначаліў паўстанне ў Смаленску ў 1440 г., прыняў тытул «гаспадара Смаленскага» і як паведамляюць маскоўскія і наўгародскія летапісы, пачаў княжыць таксама ў Полацку і Віцебску. Шэраг польскіх і нямецкіх даследчыкаў лічыла, што мсціслаўскі князь марыў здзейсніць план Андрэя Полацкага – стварыць незалежную дзяржаву на паўночна-усходніх абшарах Беларусі. Але ўжо ў 1442 г. войска ВКЛ, вернае Казіміру, узяла штурмам Смаленск, Юрый мусіў ратавацца ўцёкамі ў Вялікі Ноўгарад. Смаленск атрымаў устаўную грамату ад Казіміра, у якой ён гарантаваў і пацвярджаў усе наданні сваіх папярэднікаў – Свідрыгайлы і Вітаўта, гарантаваў недатыкальнасць уласнасці і мясцовыя грамадска-прававыя нормы і звычаі. Кіеўская зямля была вернута князю Алельку, а Валынь стала ўдзельным княствам Свідрыгайлы. За ім пажыццёва захоўваўся тытул вялікага князя.

Казімір выдатна разумеў неабходнасць кансалідацыі эліты ў межах усёй дзяржавы. Такім крокам стаў агульназемскі прывілей. Агульназемскі прывілей Казіміра Ягайлавіча 1447 г., які вялікі беларускі гісторык У.Пічэта называў «Вялікай Хартыяй беларускіх вольнасцяей, пацвярджаў, развіваў і

абагульняў шляхецкія вольнасці ў ВКЛ. Князі, паны і баяры, незалежна ад веравызнання, атрымалі новыя правы і свабоды. Яны былі вызвалены ад падаткаў – дзякла і сярэбшчыны, ім было гарантавана вольнае права выезду за мяжу. Для вырашэння такіх важных пытанняў, як збор фінансавых сродкаў, цяпер неабходна было непасрэдна раіцца з вызваленымі ад удзелу ў зборы падаткаў (дзякла і сярэбшчыны) падданымі вялікага князя, каб атрымаць іх згоду.

У дапаўненне да папярэдніх правоў шляхце надавалася права, якое раней належала дзяржаўнай уладзе, – судзіць сваіх падданных. Пад юрысдыкцыю землеўладальніка трапляла належнае яму валасное і гарадское насельніцтва: *«а виноватый, который вину заслужил – пану своему, а не иному будет обязан заплатить»*. Прывілей Казіміра Ягайлавіча гарантаваў тэрытарыяльную цэласнасць і суверэнітэт дзяржавы, а таксама забараняў ўраду раздаваць дзяржаўную маёмасць і пасады іншаземцам.

У чэрвені 1447 г. Казімір Ягайлавіч прыняў польскую карону. Пры гэтым ён заставаўся вялікім князем літоўскім, Княства захоўвала сваю самастойнасць, нягледзячы на спробы палякаў аднавіць Крэўскую унію. Выбранне польскім каралём Казіміра мела негатыўныя наступствы для знешняй палітыкі і ўнутранага стану рэчаў у ВКЛ. Казімір большую частку свайго часу праводзіў у Польшчы. Яго усходнюю палітыку іначай як правальнай назваць нельга. Эліта Ноўгарада Вялікага выказала намер далучыцца да ВКЛ – пры ўмове захавання сваёй прававой сістэмы і мясцовага самакіравання. Але ўсё, што зрабіў Казімір – прыслаў случкага князя Міхаіла Алелькавіча намеснікам у Вялікі Ноўгарад. Ноўгарадская рэспубліка ў супрацьстаянні з Вялікім Княствам Маскоўскім не знайшла той падтрымкі, якую хацела мець. У 1471 г., так і не дачаўшыся дапамогі, наўгародцы пацярпелі паражэнне ад маскоўскага войска, а ў 1478 г. Іван III знішчыў незалежнасць Наўгарадскай рэспублікі і ліквідаваў яе вечавыя інстытуты. Казімір Ягайлавіч не аказаў дапамогі традыцыйным саюзнікам ВКЛ у іх супрацьстаянні з Масквой – у 1485 г. страцілі незалежнасць Вялікае Княства Цвярскае і Вялікае Княства Рязанскае.

Усё гэта выклікала незадавальненне з боку і каталіцкай, і праваслаўнай эліты ВКЛ, якая патрабавала ад Казіміра адмовіцца ад пасады вялікага князя. У якасці магчымага кандыдата на гэту пасаду фігураваў праваслаўны князь Сямён Алелькавіч, праўнук Альгерда. Яго падтрымліваў і віленскі ваявода, католік Ян Гаштольд, і праваслаўны князь Юры Астрожскі (род Астрожскіх паходзіў ад Тураўскіх Рурыкавічаў). Але Казімір катэгарычна адмовіўся.

У выніку – удзельныя князі падрыхтавалі замах на Казіміра з мэтай здзяйснення дзяржаўнага перавароту. Праваслаўныя князі Міхаіл Алелькавіч і Фёдар Бельскі (нашчадкі Альгерда), а таксама Юры Гальшанскі і Іван Глінскі меркавалі забіць Казіміра, які планаваў прыехаць у Кобрын на вяселле Фёдара Бельскага з Ганнай Кобрынскай. Змова была своечасова раскрыта. Юры Гальшанскі і Міхаіл Алелькавіч былі схоплены і пакараны смерцю. 30 жніўня 1481 г. ім адсеклі голавы на плошчы ў Вільні. Фёдар Бельскі і Іван Глінскі здолелі ўцячы ў Маскву. Змова скончылася нічым.

Роля беларускіх зямель у ВКЛ.

Да канца XIV ст. Вялікае Княства Літоўскае з'яўлялася своеасаблівай федэрацыяй. Ядро дзяржавы мела ў крыніцах назву «*Літва*», іншыя тэрыторыі называліся «*землі прыслухоўчыя*». У «*Літву*», зразумелую такім чынам, уваходзілі землі Верхняга і Сярэдняга Панямоння, Павілле, Берасцейшчына, Меншчына, Палессе. Да «*земляў прыслухоўчых*» адносіліся «*рускія*» тэрыторыі Заходняга Падзвіння (Полацкая і Віцебская землі), Магілёўскае і Гомельскае Падняпроўе, Смаленшчына, Кіеўшчына, Валынь і Падолле. Да «*земляў прыслухоўчых*» пазней адносілі і Жамойць пасля яе трывалага ўваходжання ў склад ВКЛ у выніку Грунвальдскай перамогі.

Беларускія землі былі асновай эканамічнай магутнасці ВКЛ. Падатковая сістэма, якая склалася ў ВКЛ, красамоўна сведчыць, па-першае, аб выкарыстанні папярэдняй, старажытнаруускай традыцыі, а па-другое, аб роўнасці ў гэтым плане і ўсходнеславянскіх і балцкіх зямель, адсутнасці якіх-бы то ні было спецыфічных падаткаў, спагнанне якіх магло б быць растлумачана фактам заваёвы і гвалтоўнага падпарадкавання. У выпадку заваёвы на прыгнечанае насельніцтва накладваюцца дадатковыя павіннасці, якія альбо абазначаюцца новымі тэрмінамі, альбо словамі на мове пераможцы. У ВКЛ асноўныя падаткі, якія збіраліся на карысць дзяржавы, падобнай практыкі не адзначаюць. Усюды была распаўсюджана мядовая даніна, прычым і адзінкі абкладання, і адзінкі яе вымярэння абазначаюцца або дубліруюцца славянскімі тэрмінамі нават у тых дакументах, якія напісаны на лацінскай і нямецкай мовах: «*служба*», «*саха*», «*серебщина*», «*статут*», «*лукно*», «*пуд*» і гэтак далей. Некаторыя з павіннасцей, як і пасады тых, хто іх збірае, мясцовага паходжання, былі зафіксаваны яшчэ ў старажытнаруускім летапісанні -- «*палюддзе*», «*падводы*», «*цівун*», «*намеснік*». Адзіным фіскальным тэрмінам, які можа мець літоўскае паходжанне, з'яўляецца «*дзякло*».

Беларускія землі мелі высокі ўзровень урбанізацыі ў ВКЛ. Як вядома, у Беларусі першыя гарады паўсталі ў IX--XI стст., а найбольш інтэнсіўнае развіццё гарадскіх комплексаў прыпадае на XII--XIII стст. У той час на землях сучаснай Беларусі ўжо існавала 35 гарадоў, вядомых нам па пісьмовых крыніцах і ідэнтыфікаваных падчас археалагічных даследаванняў. Ужо ў тую эпоху гарады сучаснай Беларусі з'яўляліся буйнымі цэнтрамі рамяства і гандлю Кіеўскай Русі.

У пачатку XV ст. у Вялікім Княстве Літоўскім налічвалася ўжо не менш 62 гарадоў. Варта пры гэтым улічваць, што працэс урбанізацыі ў той час ішоў не ў самых спрыяльных умовах. Гарады Беларусі ў другой палове XIII--IV стст. перажывалі не самыя лепшыя часы. У першую чаргу на гэта паўплывалі наступствы мангольскага нашэсця, разгром найважнейшых цэнтраў Кіеўскай Русі, у тым ліку і Кіева. Непасрэдна ад туменаў Бату-хана на тэрыторыі сучаснай Беларусі пацярпелі Гомель, гарадзішча Вішчын, Магілёў, Шклоў, спаленыя ў 1239--1240 гг. (такая датыроўка ўстаноўлена на падставе археалагічных дадзеных). Дашчэнт у той час быў спалены невядомы па летапісам старажытнаруускі замак, размешчаны на тэрыторыі

сучаснага Асіповіцкага раёна Магілёўскай вобласці. Яго дзядзінец быў размешчаны на помніку археалогіі пад назвай гарадзішча Свіслач. У ходзе раскопак беларускага археолага В.Кошмана на гэтым помніку былі знойдзены рэшткі спаленай рэзідэнцыі, княжацкага шлема, мангольская зброя. Князь бараніўся да апошняга і загінуў са зброяй у руках на ганку свайго дома. Даследчык атаясамлівае гэтыя артэфакты з палеглым у бітве князем Ізяславам Свіслацкім ды лічыць, што знішчэнне гэтага помніка было звязана з паходам 1258–1259 гг. хана Бурундая на Літву.

Іпацьеўскі летапіс паведамляе аб мангольскім пагроме Піншчыны і Берасцейшчыны. Каля Бярэсця пасля смяротнага праходу манголаў немагчыма было *«ісці ў полі смуроду дзеля і мноства забітых»*, пінскія князі ратавалі сваё жыццё ўцёкамі за мяжу, каб не загінуць ад рук ваяўнічых качэўнікаў. Згодна падлікаў беларускага гісторыка В.Насевіча, усходнеславянскія летапісы і заходнееўрапейскія крыніцы паведамляюць пра не менш за сем мангола-татарскіх паходаў на Літву, пад час якіх сеючыя жах і смерць ваяўнічыя качэўнікі павінны былі праходзіць праз усю тэрыторыю сучаснай Беларусі: у 1258, 1275, 1277, 1286, 1315, 1325 і 1388 гг.

Сярэдзіна XIV ст. была страшнай для ўсёй Еўропы -- чума, «бубенная смерць», сабрала сваё страшнае жніво, у тым ліку і з насельніцтва гарадоў Беларусі. Менавіта таму ў дадзены перыяд пасады старажытных гарадоў не раслі, не павялічваліся ў памерах, у лепшым выпадку заставаліся ў межах старажытнарускога часу -- сярэдзіны XIII ст. Зямлі Беларускага Панямоння, акрамя гэтага, стала знаходзіліся пад пагрозай нападу з боку крыжакоў Тэўтонскага ордэна.

Найбольш значнымі гарадамі, якія канцэнтравалі ў сваіх руках гандаль і з'яўляліся найбуйнейшымі цэнтрамі рамяства, у гэты час былі Вільня, Бярэсце (Брэст), Гародня (Гродна), Наваградак (Навагрудак), Менск (Мінск), Полацк, Віцебск, Мсціслаў і Смаленск. Вялікі князь Вітаўт выдатна разумеў важнасць і значэнне гарадскога рамяства і гандлю. Насельніцтва найбольш развітых у эканамічным плане гарадоў, такіх як Вільня, Полацк, Наваградак, Менск ужо ў той час было вызвалена ад павіннасцей, якія выконваліся раней сумесна з воласцю. Гэта сведчыць пра тое, што ўлада разумела адрозненне ў арганізацыі эканамічнага і сацыяльнага жыцця паміж гарадскім і сельскім насельніцтвам, усведамляла важнасць і самакаштоўнасць гарадской працы і таму спрыяла развіццю «гарадскіх заняткаў» -- рамяства і гандлю.

З другой паловы XIV ст. пачынаецца ажыўленне міжнароднага гандлю. Асабліва гэта тычыцца такіх важных цэнтраў як Полацк і Віцебск, якія мелі даўнія гандлёвыя сувязі з Вялікім Ноўгарадам, Псковам, Рыгай і Ганзейскім саюзам. У гэты час у беларускіх гарадах ВКЛ чуўся голас купцоў з Маскоўскай дзяржавы, Польшчы, Прыбалтыкі, Малдавіі, Чэхіі, Венгрыі, Германіі, Турцыі.

Працэс развіцця гарадоў, аздараўленне эканомікі ў цэлым рэзка паскорыліся пасля Грунвальдскай перамогі. Пасля гэтай вялікай падзеі ў гарадах Беларускага Панямоння, як сведчаць дадзеныя археалогіі, рэзка ўзрастае плошча гарадоў, засяляюцца да гэтага часу бязлюдныя прыгарады,

рэзка павялічваецца насычанасць культурнага пласта рознымі катэгорыямі рэчаў, у тым ліку і імпортных. Характэрная дэталёвая адрознівае дзяржаўныя горады Беларускага Панямоння пасля Грунвальду на працягу XV -- пачатку XVI стст., ад беларускіх гарадоў на ўсходзе -- адсутнасць новых гарадскіх умацаванняў вакол бурна растуць гандлёва-рамесных пасад. Беларускі археолаг і гісторык **А. Краўцэвіч** слушна лічыць, што найважнейшай прычынай існавання неўмацаваных пасад у «гаспадарскіх» (дзяржаўных) гарадах з'яўляецца адсутнасць непасрэднай ваеннай пагрозы для Беларускага Панямоння пасля 1410 г.

Полацк меў без перабольшання каласальнае значэнне для эканомікі ВКЛ. Ён адыгрываў ключавую ролю ў міжнародным гандлі, ажыццяўляў у ім важныя транзітныя і пасрэдніцкія функцыі. Асабліва інтэнсіўны гандаль ішоў па Заходняй Дзвіне. Полацк падтрымліваў цесныя гандлёвыя сувязі з Гомелем, Мінскам, Віцебскам, Смаленскам, Рязанню, Суздалю, Псковам, Вялікім Ноўгарадам, Псковам, Смаленскам, Віцебскам, Вільняй. З старажытнарускага часу палачане вывозілі на экспарт воск і футра, завозілі соль, металы, тканіны. У другой палове XV ст. у полацкім экспартце рэзка ўзрастае доля збожжа і лесу.

Полацк увесь час адчуваў падтрымку з боку вялікакняжацкай улады. Вялікі князь літоўскі паслядоўна абаранялі гандлёвыя інтарэсы Полацка. З пункту гледжання беларускага гісторыка **В. Вароніна**, такая палітыка фактычна ператварыла Полацк у галоўны гандлёвы цэнтр усёй паўночнай часткі дзяржавы. Полацкае купецтва карысталася шматлікімі прывілеямі і льготамі. Прыклад адзін красамойны прыклад -- полацкія купцы былі вызвалены ад выплаты мытных пошлін на ўсёй тэрыторыі ВКЛ.

На працягу XIV – XV стст. Полацк з'яўляўся цэнтрам удзельнага княства ў складзе ВКЛ. Гэта дазволіла яму не толькі захаваць ранейшыя традыцыі сацыяльнага, культурнага і духоўнага жыцця, але і многія палітычныя традыцыі. Захаванне Полацкам значнай аўтаноміі можна растлумачыць тым фактам, што на чале Полацкага княства на працягу амаль усяго гэтага перыяду стаялі блізкія сваякі вялікіх князёў літоўскіх (браты, сыны, пляменнікі і інш.). Як правіла, яны былі паслядоўнымі праваднікамі палітыкі цэнтральнай улады, аднак гэта зусім не выключала канфліктаў, якія перыядычна ўзнікалі паміж удзельнымі полацкімі князямі і вялікімі князямі літоўскімі. У канцы XIII ст. крыніцы згадваюць на княжанні ў Полацку **Яраслава Ізяславіча**, а ў першай палове XIV ст. – **Андрэя Данілавіча**. Першы з князёў быў, верагодна, бацькам Марыі, першай жонкі Альгерда Гедымінавіча. З прычыны позняга сведчання «Хронікі Быхаўца» яго памылкова называюць Яраславам Васільевічам. Час пераходу Яраслава Ізяславіча на княжанне з Полацка ў Віцебск невядомы. Аднак ён, на думку А. Кузьміна, павінен быў адбыцца да 1309 г. З другой паловы 30-х гг. XIV ст. у Полацку кіруюць князі Глеб-Нарымонт і Андрэй Альгердавіч, а мясцовыя князі Ізяславічы, як васалы Літвы, згадваюцца на княжанні ў Менску і Друцку.

Паказальна, што сярод «*рускіх епіскапаў*» полацкі епіскап згадваўся першым у ВКЛ. Гэта адпавядала статусу Полацкай епархіі ў дзяржаве.

Полацкая епархія ў XIII – пачатку XIV ст. была галоўнай праваслаўнай епархіяй у ВКЛ і ахоплівала тэрыторыю Паўночнай і Цэнтральнай Беларусі, а таксама Навагрудак, Мінск, Слуцк, Оршу і суседнія землі. Яе роля некалькі паменшылася толькі са стварэннем мітрапаліцкай кафедры ў Наваградку ў 1316 г. Полацкая зямля валодала высокім узроўнем самастойнасці нават у канцы XIV ст., мела вечавое самакіраванне і здольна была нават аспрэчваць рашэнні вялікага князя літоўскага.

Смерць Альгерда ў 1377 г. кардынальна змяніла расстаноўку сіл у ВКЛ. Андрэй Полацкага адхілілі ад цэнтральнай улады. Новым вялікім князем літоўскім стаў Ягайла. Напэўна, менавіта таму Андрэй здзяйсняе спробу павысіць свой легітымны статус, называючы сябе вялікім князем полацкім у процівагу вялікаму князю літоўскаму. Гэта была заяўка на поўны суверэнітэт зямлі, незалежнасць і роўны статус Андрэя Альгердавіча з Ягайлам. Адпаведна, Полацкае княства пачало называцца Вялікім, а тытулам вялікага князя полацкага карыстаўся не толькі Андрэй, але і некаторыя яго пераемнікі – Міхаіл, сын Андрэя, а таксама Сямён Лугвен Альгердавіч, заснавальнік дынастыі мсціслаўскіх князёў.

У 1386 г., у *«Пасланні савету і купцам Рыгі ...»*, напісаным ад імя жонкі Андрэя Полацкага, ён называецца *«Вялікім князем Полацкім»*. *«Вялікім князем Полацкім»* Андрэй Альгердавіч называе сябе і ва ўкладным запісе, датаваным паміж 1348–1377 гг., і ў даравальнай грамаце на землі, выдадзенай паміж 1370 і 1387 гг. У 1386 г. менавіта ад асобы *«жонкі вялікага князя Полацкага Андрэя Альгердавіча і яе дзяцей Сямёна і Івана»* пішацца ліст Савету Рыгі і замацоўваецца яе асабістай пячаткай з часткова захаваным да нашых дзён надпісам: *«печатка княгіні вяліка Аньдреевъ а...»*.

Андрэй Альгердавіч, ці Андрэй Полацкі, з’яўляецца адной з найбольш яскравых палітычных фігур таго часу. Красамоўны вобраз Андрэя Альгердавіча створаны летапісцам ВКЛ у першым Беларуска-літоўскім зводзе. Асабліва ярка гэта знаходзіць адлюстраванне ў *«Летапісцы вялікіх князёў літоўскіх»*. Як вядома, першая частка летапісца была створана ў момант найбольш напружаных узаемаадносін паміж Вітаўтам і Ягайлам, у 1392 г., з мэтай абгрунтаваць законнасць правоў Вітаўта на вялікакняжацкі прастол. Другая частка твора складаецца з кароткіх звестак пра палітычнае жыццё ВКЛ апошняй чвэрці XIV ст. і прысвечана дзейнасці вялікага князя Вітаўта. Працяг створаны незадоўга да няўдалай каранацыі Вітаўта ў 1430 г. На думку польскага гісторыка Яна Якубоўскага, другая частка *«летапісца»* была створана альбо ў Оршы, альбо ў Мсціславе ў асяроддзі праваслаўнага духавенства, якое ўваходзіла ў блізкае кола Смаленскага епіскапа Герасіма. У дадзенай крыніцы Андрэй Альгердавіч паслядоўна называецца полацкім князем у адрозненне ад Скіргайлы, якога такой тытулатурай летапісец не ўганароўвае. Тая самая тэрміналогія захоўваецца і ў актавых крыніцах таго часу, у тым ліку і ў леннай грамаце Скіргайлы каралю Ягайлу, і ў граматах Андрэя Альгердавіча Нямецкаму ордэну. Андрэй называецца *«Вялікім князем Полацкім»*, *«каралём Полацка»*, а Полацкая зямля – *«Каралеўствам Полацкім»*. Не менш важна і тое, што ў сюжэтах *«Летапісца»*, звязаных з

барацьбой за Полацк паміж Скіргайлам і Андрэем, утрымліваецца яскравае сведчанне пра захаванне ролі веча і вечавых парадкаў на Полацкай зямлі ў разглядаемы перыяд. Палачане не толькі дэманструюць непадпарадкаванне князю Скіргайлу, але і выганяюць яго. Полацкія граматы дазваляюць адназначна сцвярджаюць думку пра высокую актыўнасць і суверэннасць *«полацкага паспольшства»* ў той час, а таксама пра наяўнасць жывой вечавай традыцыі, якая знайшла адлюстраванне ў філіграннай фармулёўцы дакументаў: *«...гэта значыць слова наша ўсяго месца Полацкага»*.

Тытул вялікага князя полацкага насілі сын Андрэя Міхаіл, які загінуў у бітве пад Разанню ў 1385 г., і яго брат Сямён Андрэевіч. Сын Сямёна Андрэевіча Іван таксама выкарыстоўваў дадзены тытул.

Высокі статус у Полацку атрымаў уладар Мсціслаўскага княства Сямён Лугвен, які служыў Вітаўту на працягу некалькіх дзесяцігоддзяў, а пасля яго смерці – некалькі месяцаў вялікаму князю Свідрыгайлу. Сямёна Лугвена традыцыйна называюць полацкім намеснікам, адмаўляючы, што ён тытулаваўся вялікім князем полацкім. Але сведчаннем высокага статусу Сямёна Лугвена можа служыць яго самаідэнтыфікацыя ў якасці *«Вялікага князя полацкага»*, якая знайшла адлюстраванне ў легендзе яго пячаткі. На адным яе баку намаляваны скакучы направа вершнік у востраверхім шлемі, з дзідай у левай руцэ, накіраванай уверх, а з адваротнага боку – надпіс: *«Пячатка князя вялікага Семиона Полацкага»*.

Гэта дазваляе гаварыць пра тое, што палачане ўспрымалі Сямёна Лугвена не проста як мсціслаўскага князя, але ў якасці вялікага князя полацкага. Такім чынам, можна меркаваць, што менавіта Сямён Лугвен, заснавальнік дынастыі мсціслаўскіх князёў, з'яўляецца адначасова і апошнім вялікім князем полацкім. Гэта значыць, што да 1396 г., да прызначэння ў Полацк намеснікам Вітаўта пана Мантыгірда, Вялікае княства Полацкае працягвала існаваць у якасці ўдзельнага княства ў складзе ВКЛ. Пра гэта красамоўна сведчыць і факт асаблівых узаемаадносін палачан з вялікім князем Вітаўтам. З аднаго боку, менавіта Вітаўт ліквідаваў Полацкае княства і пачаў кіраваць Полацкай зямлёй праз сваіх намеснікаў. З другога боку, у 1392–1396 гг. ён у якасці кампрамісу за страту палачанамі статусу ўдзельнага княства замацаваў палітыка-прававыя традыцыі і аўтаномны характар Полацкай зямлі прывілеем (статутнай Граматай). Паказальна, што толькі ў 1407 г. у Полацкай пацвярдзальнай грамаце Копыскай мірнай дамовы Вітаўт упершыню называецца палачанамі князем літоўскім і *«нашым осподарем»*. Такім чынам, палачане, упершыню называючы Вітаўта *«нашым осподарем»*, цалкам прызналі яго ўладу над сваёй зямлёй, чаго раней, пры іншых уладарах, не было ніколі, бо ў палачан быў свой, полацкі, князь. У далейшым палачане, услед за Вітаўтам, будуць называць «аспадарамі полацкімі» вялікіх князёў літоўскіх, а намеснікаў вялікага князя толькі «панамі».

Намеснікі, якіх Вітаўт прызначаў у былыя княствы, карысталіся значна меншымі паўнамоцтвамі і ўладай у параўнанні з удзельнымі князямі. Гэта датычылася, у прыватнасці, адносін з суседнімі дзяржавамі, з якімі намеснік ўжо не мог заключыць дамовы. Пры гэтым ён мог быць у любы момант

адкліканы вялікім князем. Тым не менш Полацк уваходзіў у новую іерархію праўлення намеснікаў паступова. Першымі полацкімі намеснікамі былі асобы, якія мелі княжацкі тытул і вельмі высока стаялі ў іерархіі набілітэту ВКЛ. Сярод іх былі, у прыватнасці, князі Сямён (Лугвен) Альгердавіч і Іван Сямёнавіч Друцкі.

Пры гэтым, ліквідуючы буйныя ўдзельныя княствы, Вітаўт не ставіў перад сабой мэту цалкам пазбавіцца ад рэгіянальнай эліты. Так, на Полаччыне захавалі свой уплыў баяры Корсакі і мяшчане Сарачковічы. Замяняючы ўдзельных князёў на намеснікаў, Вітаўт прызначаў апошнімі не толькі літоўскіх баяраў-католікаў, але і праваслаўных князёў, няхай і пазбаўленых паўнамоцтваў суверэнных кіраўнікоў, але ўспрымаемых мясцовым насельніцтвам як «свае».

Правы і свабоды насельніцтва Полацкай зямлі былі надзейна абаронены выдадзеным вялікім князем Вітаўтам абласным прывілеем. Беларускі даследчык полацкага і віцебскага права **М. Макараў** паказаў, што хоць з гэтага часу і была значна абмежавана знешнепалітычная актыўнасць Полацкай зямлі, аднак ва ўнутраным жыцці прынцыповых змен не адбылося: усе пытанні па ранейшаму вырашаліся на веча, якое паступова трансфармавалася ў мясцовы сойм. Прывілей Вітаўта гарантаваў палачанам недатыкальнасць полацкіх цэркваў і царкоўных зямель, вотчынных і набытых згодна з правам уласнасці маёнткаў. Менавіта прывілей Вітаўта гарантаваў вызваленне ад усіх відаў мытных збораў на тэрыторыі ВКЛ. Прывілей гарантаваў таксама свабоду выбару жыхарства ў межах дзяржавы любому свабоднаму палачаніну. Вялікі князь ўрачыста прысягнуў не перадаваць палачан, якія валодаюць асабістай свабодай, ні пад чыю б там ні было прыватную юрысдыкцыю. Коні палачан не маглі забірацца «въ падводы», ніхто не меў права караць палачан па даносу без правядзення папярэдняга следства. Вітаўт гарантаваў у прывілеі нязменнасць як сваіх уласных папярэдніх судовых рашэнняў, так і рашэнняў судаў сваіх папярэднікаў. Вялікі князь абавязваўся прымаць ад палачан скаргі на прадстаўнікоў вялікакняжацкай адміністрацыі -- «чоломьбитье». Палачанін не мог быць выкліканы на суд за межы Полацкай зямлі. Значна былі абмежаваны таксама і правы «гасподарского» намесніка. Па сваім прыездзе ў Полацк зноў прызначаны намеснік быў абавязаны прысягнуць на крыжы палачанам у тым, што будзе ажыццяўляць свае ўладныя паўнамоцтвы ў адпаведнасці з правам. Ён меў права судзіць палачан толькі ў прысутнасці паўнапраўных прадстаўнікоў мясцовага насельніцтва. Палажэнні прывілея абаранялі палачан і ад самавольных пабораў з боку намесніка -- у ім вызначаліся фіксаваныя памеры судовых пошлін. Прывілей прадугледжваў, што пакараць можна толькі тую асобу, вінаватасць якой даказана ў судзе. Доказам не маглі лічыцца паказанні, атрыманыя ў ходзе катаванняў. Калі за чалавека, які падазраваецца ў здзяйсненні злачынства, паручаліся паважаныя людзі, яго нельга было на час следства пазбаўляць волі. Палачане павінны былі выконваць вайсковую службу ў войску ВКЛ,

аднак вялікі князь не меў права выкарыстоўваць іх для службы ў гарнізонах іншых замкаў за межамі Полацкай зямлі.

На думку **В. Вароніна**, аж да XVI ст. захоўвалася асобная полацкая ідэнтычнасць, а яе носьбіты працягвалі пастуліраваць свой высокі палітычны статус, адстойваючы права на роўнае становішча з найважнейшымі еўрапейскімі ўрбаністычнымі цэнтрамі. Гэта знаходзіла адлюстраванне не толькі ў самастойным заключэнні дагавораў на міжнародным узроўні, але і ў апеляванні да мінулага, у якім Рыга была падкантрольная Полацку, а Полацкая зямля з'яўлялася найважнейшым духоўным і культурным цэнтрам на тэрыторыі сучаснай Беларусі.

Віцебская зямля пасля ліквідацыі Вітаўтам княства і ператварэння яго ў намесніцтва, таксама як і Полацк, атрымала абласны прывілей, у якім Вітаўт гарантаваў віцбічам недатыкальнасць віцебскіх цэркваў і царкоўных зямель, вотчынных і набытых згодна з правам маёнткаў, а таксама права на свабодны выбар жыхарства. Віцебскія купцы, як і полацкія, вызваліліся ад выплаты мытных пошлін на ўсёй тэрыторыі ВКЛ, ім, як і палачанам, быў гарантаваны прававы імунітэт, былі абмежаваны правы гаспадарскага намесніка, таксама як і палачане віцбіляне не павінны былі несці гарнізонную службу ў замках за межамі Віцебскай зямлі.

Магдэбургскае права. У канцы XIV ст. адбываюцца істотныя змены ў жыцці беларускіх гарадоў, пачынае фарміравацца па еўрапейскім узору асаблівае саслоўе -- мяшчанства. Менавіта ў гэты час беларускія гарады ВКЛ пачынаюць атрымліваць прывілеі на гарадское самакіраванне -- магдэбургскае права. Першым магдэбургскае права атрымала сталіца дзяржавы -- **Вільня** (1387 г.). У 1390 г. магдэбургскае права атрымала **Бярэсце**, у 1391 г. **Гародня** (Гродна).

У ВКЛ магдэбургскае права надавалася гарадскому паселішчу прывілеем вялікага князя літоўскага, у прыватных гарадах -- прывілеем уладальніка ці па яго хадайніцтве -- вялікім князем. Магдэбургскае права афармляла горад як самастойную адміністрацыйную адзінку, якая мела ўсе атрыбуты, неабходныя для самакіравання -- тэрыторыю, грамадзянства, інстытут улады і суда, герб, падатковую сістэму.

У аснове сістэмы самакіравання на магдэбургскім праве стаяла гарадская абшчына. Яна з'яўлялася калектыўным суб'ектам права і вырашала найбольш важныя пытанні жыцця. На чале магдэбургскага самакіравання стаяў войт, а ў час яго адсутнасці ў горадзе яго намеснік -- лантвойт. Непасрэднае кіраўніцтва гарадскімі справамі знаходзілася ў руках бурмістраў, радцаў і лаўнікаў, якія складалі магістрат.

На тэрыторыі Беларусі магдэбургскае права датычылася ўсіх мяшчан-хрысціян пэўнага горада, незалежна ад іх канфесійнай прыналежнасці. Такая норма склалася на працягу канца XIV -- канца XV стст. У поліканфесійных гарадах магістрат падзяляўся на праваслаўную і каталіцкую палавіну.

У XVI -- першай палове XVII стст. у Беларусі бурна развівалася ўрбаністычнае асяроддзе -- раслі гарады і мястэчкі. Калі напачатку XVI ст. іх было толькі 48, то ў сярэдзіне XVII ст. -- 467, а ва ўсім Вялікім Княстве --

757. У заходніх паветах Беларусі ступень урбанізацыі была вышэйшай, чым у Падняпроўі і Падзвінні. Па багаццю і колькасці насельніцтва вылучаліся Берасце, Віцебск, Магілёў, Пінск, Полацк, Слуцк. У кожным з гэтых гарадоў налічвалася каля 10 тысяч жыхароў, толькі Полацк да 1563 г. істотна перавышаў па колькасці і багаццю ўсе астатнія з вышэйзгаданых гарадоў.

Войны ВКЛ з Маскоўскай дзяржавай.

Першыя сутыкненні паміж набіраўшым моцы другім цэнтрам, што прэтэндаваў на аб'яднанне зямель былой Старажытнай Русі, Масквой, і ВКЛ пачаліся яшчэ у XIV ст. Але ў часы Альгерда і Вітаўта Вялікае Княства Маскоўскае не было здольна на роўных канкурыраваць з Вільняй у гэтай справе. У 50-я -- 80-я гг. XV ст. адносіны паміж Вялікім Княствам Літоўскім, Рускім і Жамойцкім і Вялікім Княствам Маскоўскім рэгуляваліся дагаворам 1449 г. Казіміра Ягайлавіча і Васіля II. У навуковай літаратуры ён кваліфікуецца як *«вялікі акт падзелу Русі паміж Масквою і Вільняй»*.

Васіль II абавязваўся: *«не вступатися ...ни в Смоленск, ни в Любутеск, ни во Мценск, ни во вси ...украинные места»*. У сваю чаргу Казімір Ягайлавіч адмаўляўся ад прэтэнзій на Ноўгарад Вялікі і Пскоў. Дагавор пафасна заклікаў суседнія дзяржавы *«жыти в любви, быти везде заодин»*.

Сітуацыя была парушана ўжо ў 80-х – 90-х гг. XV ст., калі ў выніку ад'ездаў на бок Масквы з сваімі ўдзельнымі княствамі перайшлі князі Варатынскія, Бялеўскія, Мярэцкія, Вяземскія. Трактаваць гэтыя ад'езды як здраду няма падстаў. Ні Казімір Ягайлавіч, ні яго сын Аляксандр не выконвалі свае прамыя абавязкі ў якасці сюзерэнаў у дачыненні да сваіх князёў васалаў. Вялікія князі літоўскія, згодна з дамовамі, павінны былі аказваць ім вайсковую дапамогу, бараніць іх уладанні, але гэтага не рабілі. У выніку – выбухнула вайна **1492–1494 гг.** У 1494 г. быў заключаны дагавор паміж Масквой і Літвой. Іван III і Аляксандр падпісалі дакумент, у якім прызнаваліся ўсе ад'езды «вярхоўскіх» князёў і іх далучэнне да Маскоўскай дзяржавы. ВКЛ адмаўлялася «на вечныя часы» ад прэтэнзій на Ноўгарад Вялікі, Пскоў, Цвер, Разань. Іван III у сваю чаргу абавязваўся *«не вступатися»* у Смаленск.

З пачатку XVI ст. паміж Вялікім Княствам Літоўскім і Маскоўскай дзяржавай ішлі практычна перманентныя войны (1500 – 1503 гг., 1507 – 1508 гг., 1512 – 1522 гг., 1534 – 1537 гг., 1558 – 1583 гг.).

У ходзе **вайны 1500–1503 гг.** войскі ВКЛ неслі паражэнне за паражэннем. Галоўнай катастрофай стала **бітва на Ведрашы**, што каля Дарагабужа, **14 ліпеня 1500 г.** Маскоўская армія разграміла войска ВКЛ, у палон быў захоплены найвышэйшы гетман князь Канстанцін Іванавіч Астрожскі. На Валынь і Берасцейшчыну ў гэты ж час уварваліся саюзнікі маскоўскага князя – крымскія татары.

У 1501 г. адбыўся паход на Мсціслаў маскоўскіх ваяводаў на чале з князем Сямёнам Мажайскім. Пад сценамі старажытнага Мсціслава ў крывавай сечы ізноў зышліся галоўныя сілы двух ваюючых дзяржаваў. У ходзе гэтай бітвы войска ВКЛ пацярпела яшчэ адно сакрушальнае паражэнне: *«Приидоша воеводы ко Мсциславлю ко граду ноября 4, в*

четверток, и срете их из града князь Михаило Ижеславский, зять княже Юрьев Лугвеньевича, да великого князя Александра Литовского воевода Остафей Дашковичь з двором великого князя заставою и з желныри. И снидошася полци вместо, и Божию милостию одолеша полци великого князя Ивана Васильевича Московстии, и многих Литвы изсекоша, тысящ с седмь, а иных многих поимаша, и знамена их поимаша, а князь Михайло едва утече во град».

Аблога Мсціслава, аднак, аказалася безпаспяховай. Ваяводы спустошылі ваколіцы і вярнуліся ў Маскоўскія межы. Перад гэтым яны *«посады сожгли у Мстиславля»*. Летапісы паведамляюць, што князь Сямён Мажайскі *«з москвичи», «оступивши город Мстиславль, стояли времени мало», «много злого около города вчинивши»*.

У выніку ў красавіку 1503 г. было падпісана пагадненне аб міры на 6 гадоў. Маскоўская дзяржава захапіла велізарныя тэрыторыі – Чарнігаў, Старадуб, Гомель, Ноўгарад-Северскі, Рыльск, Любеч, Пуціўль, Хоцім, Бранск, Любуцк, Дарагабуж, Невель, Вяліж...

Па намове Івана III крымскія татары працягвалі напады на землі сучаснай Украіны і Беларусі. Крымчакі сеялі смерць, бралі палон і выпальвалі паселішча *«да Слуцка, і да Турава, і да Пінска, і да Менска»*. 1503 г. – два вынішчальныя татарскія паходы на Беларусь, 1505 г. -- яшчэ адзін – татары дайшлі да Менска, вывялі шматтысячны палон. Татарская экспансія на беларускія землі была спыненая ўлетку 1506 г. Дванаццацітысячная арда ўварвалася на землі Беларусі, рабуючы і палячы ўсё на сваім шляху ў рэгіёне Слуцк – Клецк – Наваградак – Ліда. Дзесяткі тысяч людзей былі ўзяты ў палон. Дворны маршалак князь **Міхаіл Глінскі ў бітве пад Клецкам** нанёс сакрушальнае паражэнне татарам, разграміў іх войска і вызваліў палон. У выніку – саюзнік вялікага князя маскоўскага, крымскі хан Менглі-Гірэй, на пэўны час мусіў стаць саюзнікам ВКЛ.

Вайна 1507–1508 гг. скончылася нічым для абодвух варагуючых бакоў. Ні ВКЛ не здолела вярнуць раней страчаныя землі, ні Маскоўская дзяржава не атрымала новых тэрытарыяльных прырашчэнняў. Нягледзячы на ўзброенае выступленне былога героя Клецкай бітвы на маскоўскім баку князя Міхаіла Глінскага, які ў пачатку 1508 г. пачаў паўстанне, плёну гэта акцыя не дала. Міхаіл Глінскі меў амбітныя задумы і ўласную палітычную праграму. Ён спадзяваўся ўзнавіць *«Вялікае княства ад Літвы да Русі ...адрадіць кіеўскую манархію»*. Паводле перамоў, якія Міхаіл Глінскі правёў з прадстаўніком Васіля III дзякам Губай Маклаковым, усе занятыя гарады і землі павінны былі стаць тэрыторыяй яго будучай дзяржавы. Маскоўскі манарх трактаваў Міхаіла Глінскага як саюзніка і абяцаў не далучаць захопленых ім тэрыторый да сваёй краіны: *«и которые литовские города возьмут и на тех гродех сидети им, а великому князю в те гроды не вступатися, и на том на всем великого князя дьяк Губа Маклаков правду дал»*.

Цэнтрам паўстання стаў Тураў – спадчыннае ўладанне роду князёў Глінскіх. Адсюль Міхаіл Глінскі рушыў да Мазыра і заняў горад. Глінскі

пачаў ваенныя дзеянні разам з сваімі маскоўскімі саюзнікамі. Але плёну гэтых дзеянняў не мелі. Беларускае насельніцтва, у тым ліку мяшчане, у асноўнай сваёй масе захавалі вернасць Вільні і аказалі актыўнае супраціўленне і Міхаілу Глінскаму, і маскоўскаму войску. Ні адзін з гарадоў, які апынуўся ў аблозе Міхаіла Глінскага і яго маскоўскіх саюзнікаў, узяты не быў – ні Менск, ні Слуцк, ні Орша, ні Мсціслаў, ні Крычаў. Некалькі тыдняў доўжылася аблога Менска, але яна скончылася беспаспяхова, нягледзячы на той факт, што як паведамляў сам Міхаіл Глінскі маскоўскаму вялікаму князю Васілю III, гарадскі гарнізон складаў толькі *«тридцать жолнеров а люди были... на городе велми малые»*. У выніку – атрады Глінскага разам з войскамі Маскоўскай дзяржавы адышлі да Оршы, ухіліліся ад генеральнай бітвы з войскам ВКЛ і перайшлі цераз Дняпро. Глінскі марыў аб бітве, але маскоўскае камандаванне адхіліла ўсе яго ўгаворы на гэты конт. Паводле мірнага пагаднення Глінскаму і яго паплечнікам гарантаваўся вольны выезд у Маскву. Гэта ж пагадненне пацвярджала граніцы, вызначаныя ў часы Івана III і Аляксандра.

Вайна 1512–1522 гг. Чарговая вайна была распачата па ініцыятыве маскоўскага ўладара Васіля III. Вялікі князь маскоўскі заручыўся падтрымкай Крымскага ханства і ўступіў у саюз з Тэўтонскім ордэнам, адтрымаў падтрымку з боку вялікага магістра Альбрэхта Брандэнбургскага.

Галоўнай мэтай пахода 1512 г. быў Смаленск. Маскоўскія раці вынішчалі воласці Оршы, Друцка, Віцебска. Але паход на Смаленск быў няўдалым. Жыхары горада зацята бараніліся, маскоўскае войска так і не здолела ўзяць горад. У 1513 г. Васіль III здзейсніў чарговы, ізноў безвыніковы, паход на Смаленск. 31 ліпеня 1514 г. маскоўскае войска ўзяла Смаленск штурмам, Мсціслаў, Крычаў і Дуброўна капітулявалі. Але ў **бітве пад Оршай 8 верасня 1514 г.** маскоўскае войска было ўшчэнт разбіта войскам ВКЛ, якім кіраваў, здолеўшы ўцячы з маскоўскага палону, праваслаўны князь, найвышэйшы гетман ВКЛ, Канстанцін Іванавіч Астрожскі. Звычайна сцвярджаецца, што войска ВКЛ разам з польскімі саюзнікамі мела колькасць 30 тысяч чалавек. Яму супрацьстаяла, нібыта, 80 тысяч «маскавітаў». Як сведчаць даследванні апошняга часу, гэтыя лічбы істотна перабольшаны. Колькасць маскоўскіх воінаў на Аршанскім полі па розных падліках складала ад 12 – 13 (мінімальная) да 33–40 тысяч чалавек (максімальная). Воінаў, якія удзельнічалі ў бітве на баку ВКЛ, было ад 12 да 13 тысяч чалавек. Гэта перамога была ашаламляльнай і нечаканай для многіх суседзяў ВКЛ. Маскоўскае войска, безумоўна, пацярпела сакрушальнае паражэнне. Выратавацца ўдалося меншай частцы маскоўскіх ваяроў. У палон патрапіла ад 600 да 2000 чалавек, у тым ліку ваяводы, князі, баяры, сярод якіх быў і галоўнакамандуючы маскоўскім войскам **Іван Андрэевіч Чаляднін**. Маскоўскіх ваяводаў у бітве пад Оршай удзельнічала 14 ці 15 чалавек. Па падліках расійскага гісторыка А.Лобіна двое з іх загінулі, двое выратаваліся, а ўсе астатнія трапілі ў палон. Шпіёны Тэўтонскага ордэна паведамлялі аб 2000 палонных «маскавітах» і адзначалі сярод іх 9 ваяводаў і 38 *«паноў герцагаў (князёў) і іншых высакародных людзей»*. Бітва мела

каласальны прапагандысцкі рэзананс. Аршанскую бітву ведалі ва ўсёй Еўропе. Неўзабаве яе сталі называць «Вялікай бітвай».

Але пералому ў вайне Аршанская бітва не прынесла. Ваенныя дзеянні толькі перапыніліся на нейкі час. Ужо праз некалькі месяцаў маскоўскія ратнікі працягвалі спусташаць беларускія землі. Да Мсціслава хадзіла раць князеў Б.Гарбатага і С.Курбскага, да Белай і Віцебска – атрад В.Гадунова, да Дарагабужа – ваяводы князя Данілы Шчэні. 28 студзеня 1515 г. пскоўскі намеснік А.Сабураў захапіў Браслаў. Зімой 1515 г., спусташаючы ўсё на сваім шляху, па землях Вялікага Княства Літоўскага прайшла армія князя В.Шуйскага. 3 поўдня працягвалі актыўна нападаць крымскія татары. Амаль сінхронна з імі ў 1518 г. пачаўся напад чатырох груповак маскоўскага войска на землі Беларусі. Маскоўскія ратнікі агнём і мячом прайшліся па Падняпроўю і Полаччыне, даходзілі да Менска. У вайну на баку Масквы ўступіў Тэўтонскі ордэн.

У 1520 г. вайсковыя дзеянні перапыніліся. Тэўтонскі ордэн зведаў адчувальныя паражэнні, Жыгімонт Стары заключыў саюз з Крымскім ханствам. Гэтыя акалічнасці падштурхнулі Маскоўскую дзяржаву да пошукаў міру з Літвой. У 1522 г. полацкі ваявода Пятро Кішка, які ўзначальваў вялікае пасольства, падпісаў ад імя ВКЛ у Маскве дагавор аб міры тэрмінам на 5 гадоў. Смаленск застаўся ў складзе Маскоўскай дзяржавы.

Вайна 1534–1537 гг. была ініцыявана Вільняй пасля смерці маскоўскага манарха Васіля III (1533 г.) з мэтай вяртання страчаных раней зямель. 16 ліпеня 1535 г. войскамі ВКЛ быў вернуты Гомель, жыхары якога самі расчынілі вароты, Почап і Радагошч. 29 жніўня пасля месячнай аблогі войска ВКЛ авалодала Старадубам.

Маскоўскае войска з чэрвеня 1535 г. вяло ваенныя дзеянні на Полаччыне і Мсціслаўшчыне. У ходзе ваенных дзеянняў на Мсціслаўшчыне маскоўскім войскам былі спалены і разрабаваны Крычаў, Дуброўна, Орша. На Полаччыне маскоўскія ваяводы збудаваў новыя замкі – Завалач і Себеж, а на сваёй тэрыторыі – Веліж. Летам 1535 г. маскоўскія аддзелы былі разгромлены пад Крычавам. Вайсковыя дзеянні пасля гэтага спыніліся. У лютым 1537 г. варагуючыя бакі падпісалі мірнае пагадненне ў Маскве. Гомель з усёй Северскай зямлёй вяртаўся ў склад ВКЛ, Себеж і Завалочча перадавалася Маскоўскай дзяржаве, астатняя мяжа заставалася нязменнай.

Беларуская праваслаўная эліта ўжо ў часы Казіміра Ягайлавіча стала складаючай часткай «палітычнага народу» ВКЛ, а ў XVI ст. яе пазіцыі яшчэ больш умацаваліся. Праваслаўнай свецкай знаці, баярству, духавенству і мяшчанству быў уласцівы дзяржаўны патрыятызм. Русінскае баярства стаяла на смерць і на Ведрашы, і на Крапіўне, разам з мяшчанствам зацята бараніла свае замкі і гарады пад час амаль няспынных маскоўска-літоўскіх войнаў XVI ст. Паказальнай з’яўляецца сітуацыя, якая склалася ў Смаленску ў пачатку XVI ст. Праваслаўнае смаленскае духавенства ў час барацьбы за Смаленск (1512–1514 гг.) дэманстравала адданасць «свайму» каталіцкаму (!) ураду ў Вільні, а не «Маскве». Смаленскі ўладыка **Варсанофій** загадаў у час

аблогі горада ратнікамі Васіля III служыць ва ўсіх гарадскіх цэрквах службы аб дараванні Богам перамогі над маскоўскім непрыяцелем. Больш таго. Адразу пасля перамогі пад Оршай праваслаўны смаленскі епіскап Варсанофій разам з смаленскай знацю, князямі і панами, адправіў да Жыгімонта Старога пляменніка з лістом наступнага зместу: *«Калі пойдеш зараз да Смаленска сам ці ваяводаў прышлеш са многімі людзьмі, то можаш без цяжкасці ўзяць горад»*. Маскоўскі намеснік, князь Васіль Шуйскі, даведаўся аб намеры Варсанофія і яго атачэння, ды арыштаваў апошніх. Калі князь Канстанцін Астрожскі падыйшоў пад сцены Смаленска толькі з шасцю тысячамі войска, спадзяючыся на дапамогу ўладыкі, то ён пабачыў жахлівую карціну: *«И узре князь Василей Шуйский з города силу литовскую и начат князей смоленских и панов вешати в города на осядех»*. На жэрдаках, замацаваных на смаленскіх мурах, гойдаліся павешаныя па загаду князя Шуйскага ўсе змоўшчыкі, акрамя епіскапа Варсанофія, які пазбегнуў смерці. Той, хто атрымаў у падарунак ад маскоўскага князя футра, быў павешаны ў футры, хто атрымаў чару альбо срэбны коўш, таму на шыю навязалі гэтыя падарункі і разам з імі павесілі.

Захоп Смаленска ў 1514 г. прадэманстраваў, якую ўладу праваслаўная эліта горада лічыла сваёй – 50 баярскіх радоў уцякло ад маскоўскіх парадкаў на тэрыторыю ВКЛ. Смаленскае баярства атрымала ўладанні ў раёне Нарачы і на тэрыторыі этнаграфічнай Літвы. Акрамя баяр, родны горад назаўсёды пакінуў і шэраг уплывовых мяшчанскіх праваслаўных радоў, большасць з якіх знайшла сабе прытулак у Магілёве. Польскі храніст **Ёдак Дэцый**, апісваючы падзеі 1514 г., адзначыў, што прычынай вернасці русінаў ВКЛ каралю, якія маюць адзіную, праваслаўную, рэлігію з маскавітамі, з'яўляецца тыранія маскоўскага князя, а таксама тое, што ў Масковіі *«ніхто не валодае багаццем іначай, як з дазволу князя»*.

Красамоўнае стаўленне да знакамітай перамогі пад Оршай 8 верасня 1514 г. знайшло адлюстраванне ў **Валынскім кароткім летапісе**. Для праваслаўнага русіна, напісаўшага панегірык слыннаму гетману ВКЛ Канстанціну Іванавічу Астрожскаму, перамога над маскоўскім войскам сінанімічна перамозе над ворагам веры Хрыстовай: *«Так своею верною послугою господарю своему, великому королю Жикгимонту радость вчинил: напръвеи церкви божьи христианьскии и многих мужей и жон от их насилуваньа оборонил. <...> Великославному господарю королю Жикгимонту Казимировичу буди честь и слава на веки, победившему недруга своего великого князя Василиа московского, а гетману его, вдатному князю Костянтину Ивановичу Острозскому даи божье здоровье и щастье вперед лучшее как ныне; побил силу великую московскую, абы так побивал силную рать татарскую, проливаючи кров их бесурменьскую»*.

Як слушна заўважыў расійскі даследчык **С. Думін**, *«слова гэтыя напісаны не на латыні, не па-польску: яны належаць «русіну», які бачыў у Вялікім Княстве Літоўскім і Рускім сваю дзяржаву, а ў Маскоўскім Вялікім княстве – супраціўніка, такога ж небяспечнага, як драпежныя крымскія мурзы»*.

Інфлянцкая (Лівонская) вайна 1558–1583 гг. не прывяла да змены ў настроях на карысць «Масквы» ў насельніцтва Беларусі. Мяшчане і шляхта засталіся вернымі свайму «прыроджанаму гаспадару». Полацкая шляхта масава ўцякала з акупіраваных войскамі Івана IV зямель, захоўваючы адданасць ураду ВКЛ.

Праваслаўныя русіны з беларускіх зямель бралі актыўны ўдзел у разведвальных мерапрыемствах супраць Маскоўскай дзяржавы, складалі касцяк тых «шпегаў» і «рыскуноў», якія, рызыкуючы сваім жыццём, здабывалі каштоўную інфармацыю, захоплівалі маскоўскіх «языкоў». Кантынгент гэтых людзей быў самым разнастайным, але не апошняе месца сярод іх займалі месцічы з беларускіх гарадоў. Асабліва адзначыўся праваслаўны гараджанін з Барысава Фёдар Якімовіч. Сабраная ім разведвальная інфармацыя аб маскоўскім войску найістотнейшым чынам спрычынілася да бліскучай перамогі войска ВКЛ на **Уле**. За свой гераічны ўчынак Ф.Якімовіч у 1568 г. быў наблітаваны. У тым жа годзе за аналагічныя паслугі ад «гаспадара» (па рэкамендацыі аршанскага старасты Філона Кміты Чарнабыльскага) атрымаў *«два селцы за Дняпром на границы Московскои»* аршанскі мешчанін Ігнат Міхайлавіч.

Люблінская унія. Правое і палітычнае значэнне гэтай падзеі. Катастрафічная сітуацыя на землях Вялікага Княства склалася ў ходзе Інфлянцкай (Лівонскай) вайны, якая пачалася ў 1558 г. У ходзе паспяховых вайсковых дзеянняў маскоўскага войска на тэрыторыі Беларусі ўзнікла рэальная пагроза страты незалежнасці ВКЛ. У 1562 г. маскоўскія войскі стаялі каля Віцебска, Дуброўны, Оршы, Копысі, Шклова. 15 лютага 1563 г. быз захоплены і дашчэнту зруйнаваны найстаражытнейшы горад Беларусі – Полацк. Менавіта гэта сітуацыя каталізавала набходнасць прыняцця Люблінскай уніі. Толькі ў саюзе з Польшчай беларуская, украінская і літоўская шляхта бачыла магчымасць уратавацца ад маскоўскага панавання.

Перадумовамі Люблінскай уніі былі доўгае існаванне персанальнай уніі ВКЛ і Польшчы, паступовае збліжэнне іх палітычных і дзяржаўных інстытутаў. Шляхта беларускіх паведаў на палявым сойме пад Віцебскам прыняла 13 верасня 1562 г. і накіравала вялікаму князю ў Вільню акт з просьбай заключыць унію з Польшчай, каб мець агульныя соймы, выбіраць адзінага караля, разам абараняцца ад ворага і мець аднолькавыя правы з польскай шляхтай. Менавіта русінская (беларуская і украінская) шляхта актыўна выступала за унію з Польшчай, бачыла ў ёй шанс увайсці ў прававую арбіту польскіх *«залатых шляхецкіх вольнасцей»*.

Аднак магнаты на чале з ваяводай віленскім і канцлерам **Мікалаем Радзівілам Чорным** выступілі супраць. Пытанне аб уніі разглядаў Віленскі сойм 1563 г. і выбраў дэлегацыю для перамоў з Польшчай. Магнаты згадзіліся на гэта толькі з умовай шырокай самастойнасці ВКЛ. Перагаворы доўжыліся некалькі гадоў.

10 студзеня 1569 г. пачалася праца Люблінскага сойма, якая працягвалася амаль 6 месяцаў. Калі прадстаўнікі Вялікага Княства імкнуліся захаваць самастойнасць сваёй дзяржавы і хацелі толькі абарончага саюза, то

польскі бок настойваў на інкарпарацыі ВКЛ у склад Кароны Польскай. У адным з найбольш радыкальных польскіх праектаў аб уніі прадугледжвалася нават скасаванне самой назвы ВКЛ і яе змена на «Новую Польшчу».

1 сакавіка паслы ВКЛ у знак пратэсту пакінулі Люблін. Польскія сенатары і дэпутаты ў адказ паставілі пытанне перад **Жыгімонтам Аўгустам** аб далучэнні да Кароны Валыні, Падляшша, Падоліі. Тым больш, што гэтага хацела сама ўкраінская шляхта гэтых ваяводстваў. Дэпутаты Кіеўскага ваяводства таксама далі згоду аб далучэнні да Польшчы. Толькі шляхта Мазырскага павета на гэта не пагадзілася і таму дадзеная тэрыторыя адыйшла да Менскага ваяводства і засталася ў складзе ВКЛ. На працягу сакавіка – чэрвеня ўкраінскія ваяводства ВКЛ увайшлі ў склад Кароны. У выніку ВКЛ страціла велізарныя тэрыторыі. Яго тэрыторыя звужалася да зямель сучаснай Беларусі і Літвы. Паўднёвая мяжа ВКЛ і Польшчы на Палессі – з мінімальнымі адхіленнямі – і да сёння з’яўляецца граніцай паміж Беларуссю і Украінай. Дэпутатам ад ВКЛ быў вызначаны тэрмін для вяртання на Люблінскі сойм.

1 ліпеня 1569 г. быў падпісаны акт Люблінскай уніі. Прыняты праект уніі меў характар кампрамісу паміж першапачатковымі праектамі Польшчы і Вялікага Княства Літоўскага. Класік беларускай гістарыяграфіі **М. Улашчык** звярнуў у свой час увагу на тое, што ў акце Люблінскай уніі былі пункты, якія азначалі поўнае зліццё дзвюх дзяржаў у адну Рэч Паспалітую, але акт не агаворваў шэрагу палажэнняў і не касаваў унутраннага кіравання ВКЛ, дзякуючы чаму Княства працягвала існаваць у якасці саюзнай з Польшчай дзяржавы і пасля уніі, да канца існавання Рэчы Паспалітай.

Актам Люблінскай уніі абвешчалася аб’яднанне на аснове роўнасці Польшчы (Кароны) і ВКЛ у федэратыўную дзяржаву – Рэч Паспалітую. На чале дзяржавы знаходзіўся польскі кароль (ён жа вялікі князь літоўскі), якога пажыццёва выбірала шляхта. Уладу караля абмяжоўваў агульны Сойм з двух палат – Сената і Пасольскай ізбы, у якую выбіраліся павятовымі соймамі па два паслы (дэпутаты). Менавіта Сойм валодаў паўнамоцтвамі па выбару манарха. ВКЛ саступала Польшчы, была другарадным членам Рэчы Паспалітай, хоць і захоўвала ўсе арыбуты асобнай дзяржаўнасці. У саюзе дамінавала Польшча. У агульным Сойме Рэчы Паспалітай ВКЛ атрымала толькі 1/3 месц, гэта значыць было прыроўнена да адной з польскіх правінцый, якіх да гэтага было толькі дзве – Вялікая Польшча з цэнтрам у Познані і Малая Польшча з цэнтрам у Кракаве. Польская эліта мела ў вальным сойме значную перавагу. Прадстаўніцтва ВКЛ у ім абмяжоўвалася максімумам у 71 – 88 чалавек: 25 – 35 сенатараў, 44 – 48 павятовых паслоў і 2 – 3 паслы ад сталічнай Вільні. Польшчу ж прадстаўлялі 225 – 248 дэпутатаў (112 – 121 сенатар і 113 – 127 паслоў ад шляхты і мяшчан). Гэта акалічнасць давала магчымасць Польшчы дыктаваць свае ўмовы на заканадаўчым узроўні. Скасоўвалася мыта паміж ВКЛ і Польшчай, абмежаванні на атрыманне зямлі для польскай шляхты ў ВКЛ, а для беларуска-літоўскай – у Польшчы. Абедзве дзяржавы захавалі свой суверэнітэт, асобную дзяржаўную

адміністрацыю, войскі, прававую сістэму, судовы апарат, фінансавую сістэму, эмісію грошай, мытную сістэму

Статут ВКЛ 1588 г. умацаваў суверэнiтэт ВКЛ і рэвізаваў асобныя палажэнні Люблінскай уніі. Статут забараніў наданне вышэйшых пасадаў «чужаземцам», пад якімі разумеліся ў тым ліку і прадстаўнікі польскай знаці, ды насуперак пастанова Люблінскай уніі забараняў набываць жыхарам Кароны зямлі ва ўласнасць. Вядомы польскі гісторык **Геронім Граля** адзначыў: *«...без цяжкасцей можна знайсці на землях Каралеўства Польскага шматлікія маёнткі Радзівілаў, Сапегаў, Пацаў, Чартарыйскіх, Агінскіх і г.д., дык прыгадаць у адказ якое-небудзь больш-менш буйное ўладанне жыхара Кароны на землях ВКЛ наўрад ці ўдасца – прычым на працягу ўсяго існавання Рэчы Паспалітай!»*

Люблінская ўнія праіснавала да падзелаў Рэчы Паспалітай. Нягледзячы на юрыдычную і палітычную фармальную роўнасць ВКЛ і Кароны Польскай, польскі ўплыў быў вызначальным, бясспрэчным і відавочным. Ён меў надзвычай сумныя наступствы і для беларускай, і для літоўскай, і для украінскай нацыянальнай свядомасці і культуры. У выніку культурнай і дзяржаўнай асіміляцыі, працэсаў паланізацыі, гэтыя народы страцілі сваю арыстакратыю, большую частку шляхецтва і мяшчанства, што надзвычай негатыўна адбілася на працэсах нацыяўтварэння на беларускіх землях.

Становішча беларускіх зямель у складзе Рэчы Паспалітай. Казацка-сялянская вайна (1649–1651 гг.) і вайна Расіі з Рэччу Паспалітай (1654–1667 гг.).

Брэсцкая царкоўная ўнія 1596 г., дыскрымінацыя праціўнікаў уніі і працэсы контррэфармацыі кардынальна мянялі сітуацыю ў грамадстве, парушалі канфесійны мір і спакой, вялі да памнажэння ненавісці, да братазбойчай вайны. У выніку – на землях Украіны пачалася нацыянальна-вызваленчая вайна пад кіраўніцтвам Багдана Хмяльніцкага, якая ў сучаснай украінскай гістарыяграфіі атрымала назву першай нацыянальнай украінскай рэвалюцыі. Выступленне Хмяльніцкага каталізавала аналагічныя працэсы на беларускіх землях, выклікала да жыцця казацка-сялянскую вайну. Выступленні беларускіх паўстанцаў былі жорстка падаўлены. Землі Беларусі неўзабаве зведалі яшчэ адзін страшны ўдар у ходзе вайны Расіі і Рэчы Паспалітай 1654–1667 гг, атрымаўшай назву «Патопа» у польскай культурнай традыцыі.

Усе гэтыя абставіны прывялі да таго, што і частка праваслаўнай шляхты, і мяшчане, і сяляне Беларусі прынялі самы актыўны ўдзел у казацка-сялянскай вайне 1648–1651 гг. Для іх казаччына Хмяльніцкага была «сваёй» вайной – вайной за веру продкаў і русінскую дзяржаўнасць. Неабходна памятаць аб характары гэтай вайны, якая мела не толькі сацыяльныя, але і этнічныя, і канфесійныя прычыны. Пад сцягі Багдана Хмяльніцкага ўсталі ўсе тыя пласты беларускага насельніцтва, якія былі не задаволены насаджэннем уніі і дыскрымінацыяй праваслаўя. У першай палове XVII ст. саслоўная дыферэнцыяцыя беларускага грамадства была ўмацавана этнарэлігійным фактарам. Адбылася палітызацыя рэлігійнага канфлікту, ён

пачаў успрымацца як міжнацыянальны канфлікт паміж русінскім і польскім народамі, улада, дзяржава, згодна з уяўленнямі русінаў таго асяроддзя, цалкам знаходзілася ў руках палякаў. Па ўсёй тэрыторыі Беларусі распаўсюджваліся чуткі аб імкненні «ляхаў» цалкам знішчыць праваслаўе, а разам з ім «*всех белорусцев*». Паказачаныя шляхцічы русіны, якія ўзначалілі атрады мяшчан і сялян адзінаверцаў, супрацьстаялі шляхцічам літвінам (католікам і кальвіністам). Мясцовы католік шляхціч у вачах паўстанцаў перастаў быць сваім. Разам з пераходам у каталіцызм, «*польскую веру*», у вачах паўстанцаў ён стаў «ляхам» – рэнегатам, здраднікам веры продкаў, а значыць чужым. У разрад ворагаў, якіх трэба было бязлітасна знішчаць, патрапіла таксама і яўрэйскае насельніцтва гарадоў і мястэчак. Агонь паўстання ахапіў усю Паўднёва-Усходнюю Беларусь. Беларускае мяшчанства і сялянства масава «паказачвалася». Альберт Віюк Каяловіч у сваёй працы «*Вайна супраць казакаў запарожскіх*» пісаў: «*Большасць рускіх гарадоў і замкаў у пакінутай і здраджанай Рэчы Паспалітай далучылася да казакаў. А раз навіны пра такія поспехі дайшлі да тых, хто выказаў салідарнасць з казакамі і штодзённа наладжваў з імі самыя шчыльныя сувязі, нішто ўжо не магло ўтрымаць жыхароў Белай Русі і Палесся ад яўнай здрады*».

Паўстанцам у 1648 г. практычна без супраціўлення адчынілі брамы Гомель, Лоеў, Чачэрск, Брагін, Бабруйск, Мазыр, Тураў, Пінск, Чэрыкаў, Рэчыца, Кобрын, Горваль. У ліпені 1648 г. паўстаўшыя казакі адчувалі сябе так упэўнена, што перанеслі сваю казну (скарбніцу) з Чарнігава ў Гомель. Усяго ў жніўні 1648 г. пад Брагіным сабралася каля 12 00 казакоў палкоўніка Кізімы, пад Рэчыцай стаяў казацка-сялянскі атрад палкоўніка Кемкі ў 3000 сабляў, у Рэчыцы было 700 мясцовых паказачаных паўстанцаў на чале з казацкім палкоўнікам Пакусіным. Паўстаўшыя жыхары Мазыра стварылі казачы атрад з 400 мяшчан і сялян пад кіраўніцтвам Івана Сталяра, на дапамогу яму ў пачатку жніўня падыйшоў загон у 2000 казакаў Яна Сакалоўскага, а пазней – Міхненкі. Мяшчане Турава стварылі атрад пад кіраўніцтвам Пракопа Цэўкі колькасцю 2000 чалавек. Паўстанскія атрады былі створаны таксама жыхарамі Кажан-Гарадка і Давід-Гарадка. Казацкая харугва была створана па ініцыятыве гаражан горада Ігумена (сучасны Чэрвень Мінскай вобласці). Усе беларускія паўстанцы горда называлі сябе Войскам Запарожскім. Гэта выклікала абурэнне Багдана Хмяльніцкага – ён пагражаў за гэтую самавольную назву паказачаных беларускіх паўстанцаў «горлом карати».

Баявыя дзеянні паўстанцаў у Беларусі мелі важнае значэнне і для поспехаў войска Багдана Хмяльніцкага ва Украіне. У значнай ступені з-за таго, што войска Януша Радзівіла з тэрыторыі Беларусі не здолела нанесці ўдар украінскаму казацкаму войску з поўначы, апошняя атрымала ў верасні 1648 г. перамогу пад Піляўцамі. Гэта перамога, па словам Я. Радзівіла «*падняла дух усёй рускай чэрні не толькі ў Каралеўстве, але і ў Вялікім Княстве Літоўскім*». Паўстанне прыняло такія памеры, што, як паведамляў Я. Радзівіл, «*ва ўсім Вялікім Княстве Літоўскім, акрамя княства Жмудскага, наўрад ці ёсць такія навет, які нельга прылічыць да ліку мяцежных*». Гетмана

вельмі непакоіў рост колькасці казакаў у Беларусі *«з прычыны вялікага папаўнення нашымі хлопамі»*. Ён адзначаў, што *«нават у тых самых месцах, дзе стаіць войска, сяляне, падбітыя казакамі на дзёрскія ўчынкі, пачынаюць паўставаць і збірацца ў лясках»*.

У пачатку кастрычніка 1648 г. некалькі тысяч паўстаўшых сялян Давыд-Гарадоцкай воласці выбралі з свайго асяроддзя палкоўнікаў, сотнікаў *«способом казацким»* і напалі на маёнтак князя М. Чацвярцінскага. Яны разграмілі гаспадарскі двор у Воранаве, да смерці збілі воранаўскага ўрадніка шляхціча К. Дзелячынскага, знішчылі рэестры, інвентары, квітанцыі аб выплаце падаткаў. У вёсцы Струга паўстанцы цалкам разрабавалі двор шляхціча Я. Макрыцкага, а яго самага ўтапілі ў рэчцы.

У тую ж восень 1648 г. адбылося арганізаванае выступленне мяшчан і сялян Тураўшчыны. Некалькі іх паказаных сотняў *«починивши межи себе полковников, сотников, писаров, атаманов, асавул ... внавши се в злость хлопскую ... великие и незносные кривды и шкоды починили»* сваім панам.

У кастрычніку 1648 г. пачалося паўстанне ў Пінску. 25 кастрычніка горад завіраваў, з яго пачаліся масавыя ўцёкі каталіцкага насельніцтва. 26 кастрычніка пачалося паўстанне мяшчан, у ходзе якога яны ўзялі горад пад уласны кантроль. Паўстаўшых узначалілі лентвойт Іван Сулікоўскі, бурмістар Багдан Стаяновіч і Якаў Суліч, а таксама 6 ратманаў, 5 лаўнікаў, 4 цэхмістра. Гарадскі магістрат *«принявши казаков за панов своих»*, узяў актыўны ўдзел у паўстанні. Казакі былі ўрачыста ўпушчаны ў горад. Мала таго – пачалося масавае паказанне пінянаў, магістрат планаваў стварыць мяшчанскі казачы атрад колькасцю 7 тысяч чалавек. Паўстаўшыя не шкадавалі ні католікаў, ні іудзеяў. Згодна яўрэйскіх хронік найбольшая колькасць яўрэяў была знішчана ў Брэсце і Пінску. Паўстанцы супольна з казакамі *«костелы Божии грабили, нападали ... на дома шляхетские»*. Нянавісьць да езуітаў не мела межаў – рэктар Пінскага езуіцкага калегіума ксёндз Станіслаў Тамашэўскі абвінавачваў паўстанцаў у тым, што яны *«стан шляхецкі забівалі, мардавалі, целы з склепаў выцягвалі і ў касцёле езуітаў вялікія гвалты чынілі, абразы рубілі, вокны разбілі, касцёл у пыл ператварылі, целы са склепаў, з трунаў вымаючы, выкідвалі»*.

У канцы кастрычніка войска ВКЛ пад кіраўніцтвам Рыгора Мірскага пачало рыхтавацца да знішчэння Пінскага паўстання, а ў пачатку лістапада яно ўжо знаходзілася каля вёскі Хомск, у 70 км ад горада. Павятовая харугва пінскай шляхты супольна з харугвай В. Гасеўскага 5 лістапада паспрабавала авлодаць горадам. Не сустракаючы супраціўлення, шляхецкі атрад увайшоў у горад, дзе патрапіў ў загадзя падрыхтаваную засаду. Паўстаўшыя бараніліся *«як маглі, хто са стрэльбаў, хто косамі, хто палкамі, іншыя кідаючыся камянямі, паленнямі, ды хто чым мог»*. Атрад быў разгромлены, яго рэшткі ўцяклі. Пінскія мяшчане святкавалі перамогу. Яны ўмацавалі саюз з казакамі заключэннем дамовы, згодна якой казацкі атрад не павінен быў зыходзіць з Пінска да Раства, кожны казак атрымліваў грашовае і пайковае ўзнагароджанне, а ўсяму атраду гарантавалася выплата 10 тысяч злотых. Але неўзабаве горад чакала крывавая трагедыя.

Пінск быў дашчэнтну разбураны войскам ВКЛ у ходзе штурма 7--10 лістапада – паводле маскоўскіх дадзеных у горадзе знішчылі больш 3 тысяч чалавек мяшчан *«и жон их, и детей»*. Канцлер ВКЛ Альбрэхт Радзівіл лічыў, што знішчана было значна больш насельніцтва – 14 тысяч чалавек *«малых і старых»*. Масавое знішчэнне насельніцтва Пінска не было выпадковым. Жорсткасць пераможцаў была наўмыснай і мэтанакіраванай, што салідарна адзначаюць сучаснікі і відавочцы тых падзей. Французскі падарожнік П.Шевалье так выказаўся на гэты конт: *«Паколькі гэты горад быў адным з галоўных казацкіх апірышчаў, палякі для запалохвання іншых абрабавалі яго і ператварылі ў попел»*.

Быў разбураны і разрабаваны Брэст. Жалнеры, якія ўварваліся ў горад пасля адходу казакаў, *«достольное разоряют и поклажесв мещанских и жидовских ищут, и везде землю роют, и остальных мещан и мещанских детей из поклажеев мучат и огнем жгут»*.

11 лістапада 1648 г. быў спустошаны Чэрыкаў – тут шляхецкім войскам на чале з князем Друцкім-Горскім было выразана больш 1500 чалавек – *«белорусцев всех посекли»*.

У пачатку студзеня 1649 г. гетман Я. Радзівіл пачаў свой знакаміты Палескі паход, мэтай якога было адрэзаць беларускія землі ад Украіны і перашкодзіць супольным дзеянням украінскіх і беларускіх казакаў. Па загаду Я. Радзівіла былі перабіты ўсе жыхары Турава. У Мазыры войска ВКЛ знішчыла ўсіх, хто знаходзіўся ў бунтоўным горадзе. Асабліва адзначыліся нямецкія найміты, *«которые не щадавали не только казаков, але і жанчын і дзяцей»*. Гараджане Мазыра змагаліся да апошняга – лічылі за лепшае загінуць, чым здацца войскам Радзівіла: *«Вось гэтак усемагутны Бог учыніў помсту упартым і заядлым паўстанцам, каторыя не толькі жыцця не прасілі, але і ў упартым баю гінулі. Увесь горад быў завалены трупамі, іншых, што на горках і рвах уцякалі, як звяроў якіх стралялі, з гор валаклі, адсякалі галовы»*.

У Чачэрску *«казаков выбрав полтора ста человек, отсеки правые руки по запястья, а 50 де человек на колья посажали, а достальных де казаков и их жен и детей порубили всех»*. Тое ж самае адбылося ў Лоеве, Давыд-Гарадку ...

Бязлітасна абыйшоўся Януш Радзівіл і з жыхарамі Бабруйска, якія здалі горад на літасць пераможцы: *«мещан де всех, которые и город ему отворили мучил из животов и руки отсек 800 чел., постинал 50 человек, на паля повзбизал 100 чел., и такую де невинную кровь пролил без ума, для своей корысти»*.

Аўтар хронікі «Theatrum Europeum», праўда, прыводзіць некалькі іншых дадзеных аб той падзеі: *«8 старшын посаджаны на калы, каля 40 пасцінаны галовы, пры гэтым іх галовы былі пасаджаны на калы, былі адсечаны каля 270 правых рук, пасля чаго астатніх адпусцілі, каб яны маглі пайсці да сваіх братоў і распавесці аб тым, як жорстка чыняць справу над падданымі, калі яны паўстаюць супраць улады»*.

У бітве пад Лоевам 31 ліпеня 1649 г., дарэчы сказаць, значная частка казакага войска складалася з беларускіх русінаў. Яны паміралі, баронячы сваю старажытную сакральную сталіцу – Кіеў. У палон да Януша Радзівіла пасля той бітвы патрапілі нават паказачаныя беларускія шляхціцы з Лідскага павета.

Паказальна, што ў «Реестре войска Запарожскага», складзенага згодна умоў Збораўскага міру, можна пабачыць казакаў, прозвішчы якіх кажуць аб іх беларускім паходжанні: *«Павел Могилевченко, Васько Брагинец, Левон Лоевец, Фесько Литовченко, Улас Литвин, Лаврин Мозыренко»* і шэраг іншых.

І пасля Збораўскага міру, і пасля спалення Янушам Радзівілам Кіева, «беларуская» казаччына так і не была знішчана і разгромлена дашчэнт. На Гомельшчыне яшчэ і ў 1652–1653 гг. дзейнічалі атрады беларускіх партызан – *«лясуноў»*. *«Лясуны»* громілі шляхецкія маёнткі, нападалі на ўмацаваныя гарнізоны. Стражнік Мірскі дакладваў Радзівілу 23 чэрвеня 1653 г. аб дзеяннях карнага коннага атрада, скіраванага супраць *«лесуноў»*, якія дзейнічалі каля Рэчыцы. Мірскі *«ішоў за тымі лесунамі да самага Сожа»*, але дагнаць апошніх так і не здолеў. Паўстанцы, *«маючы падрыхтаваныя чоўны, лёгка пераправіліся і сляян з тога боку з сабой звялі»*.

Таму не дзіўна, што ў 1654 г., на першым этапе вайны Расіі з Рэччу Паспалітай, многія прадстаўнікі праваслаўных русінскіх эліт Беларусі зрабілі стаўку на Казацкую Дзяржаву Багдана Хмяльніцкага, на Гетманства. Палітычная праграма Багдана Хмяльніцкага знайшла жывы водгук сярод праваслаўнай шляхты ВКЛ. Праваслаўны беларускі магнат Міхаіл Статкевіч, сын Самуіла Статкевіча, адкрыта падтрымаў Хмяльніцкага, за што быў абвешчаны здраднікам Айчыны. Род Статкевічаў быў параднёны з казачым родам Выгоўскіх – русінскай шляхты, якая мела радавы маёнтак у Пінскім павеце. Пісар Казацкай дзяржавы Іван Выгоўскі быў жанаты на Алене Статкевіч – дачцы сенатара ВКЛ Багдана Статкевіча.

Сярод казачай старшыны Гетманства, паплечнікаў Багдана Хмяльніцкага, было шмат выхадцаў з зямель Беларусі – Сілуян Мужылоўскі, Ян Сакалоўскі, Міхайла Крычэўскі, Іван (Ян) Дубяга. Дастакова сказаць, што Філон Гаркуша быў родзічам самога Багдана Хмяльніцкага. Сам жа Гаркуша паходзіў родам з Старога Быхава. Іван Нячай, зяць Багдана Хмяльніцкага, належаў да праваслаўнага шляхецкага рода з Мсціслаўскага ваяводства.

Калі ў 1654 г. украінскія казакі занялі першы павет на тэрыторыі ВКЛ – Старадубскі – 188 радоў мясцовай шляхты прызналі запарожскага гетмана сваім уладаром. Яны ўвайшлі ў склад казацкай старшыны і захавалі свае землі. Беларускі шляхціч Пётр Забела стаў палкоўнікам Старадубскага палка і павёў яго супраць ВКЛ. У 1654 г. казакі захапілі і кантралявалі значныя тэрыторыі на паўднёвым усходзе Беларусі – Старадуб, Рэчыцу, Гомель, Чавусы, Жлобін, Прапойск, Рагачоў, Чачэрск і Новы Быхаў.

Летам 1654 г. ствараецца і беларускі казачы полк, які ўзначаліў магілёўскі шляхціц Канстанцін Паклонскі. Апошні ўступіў у вострую канкурэнцыю з украінскім казачым палкоўнікам Іванам Залатарэнкай,

імкнуўся самастойна кантраляваць Магілёўскае Падняпроўе. К.Паклонскі усяляк падкрэсліваў, што запарожцы не могуць прэтэндаваць на землі Беларускай Русі, так як яны сталі падданымі непасрэдна маскоўскага манарха. Аднак сімпатыі значнай часткі беларускіх казакоў былі ўсё ж такі на баку канкурэнта К.Паклонскага, наказнога гетмана Івана Залатарэнкі. Беларускія мяшчане і сяляне пераходзілі з палка К.Паклонскага на бок апошняга. К.Паклонскі скардзіўся на Залатарэнку за тое, што беларускія казакі ад яго *«...отступили и никто со мною уже не хочет быть, но все к нему передалися»*. За гэта К.Паклонскі пагражаў перабежчыкам, *«что головы отсечены будут, которые до войска запорожского пристава будут»*. Адказ з боку беларускіх казакоў не прымусіў сябе чакаць: *«Не порывайся, чтоб еси не посетил реки; мы хотим пана гетмана себе за полковника иметь, нежели на всяко время умирати от наезду татарского и московского»*. Казачы эпізод у жыцці К. Паклонскага быў зусім непрацяглым. 15 лютага 1655 г., пад час аблогі Магілёва Я. Радзівілам, К. Паклонскі вярнуўся на бок Рэчы Паспалітай з часткаю сваіх прыхільнікаў.

Трэба сказаць, што казацкая ўлада мясцовым жыхарам падабалася значна больш, чым маскоўскія парадкі. Казакі Хмяльніцкага адбівалі *«литовский полон»* – сотнямі вызвалялі прымусам гнаных беларускіх сялян у Масковію. У адказ на пратэсты супраць падобных дзеянняў з боку ваяводы Васіля Шарамецьева казацкі ротмістр Васіль Кукін адказаў так: *«Те пленные были не рабы, но христианские крестьяне, они искали спасения»*.

Пад сцягі наказнога гетмана ў Літве і Беларусі беларускага палкоўніка Івана Нечая ў створаны ім «Беларускі полк» сцякаліся мясцовыя казачыя атрады, якія складаліся з беларускіх сялян і мяшчан. Аказачванне на тэрыторыі Беларусі пачало насіць масавы характар. Афіцэрамі казачых беларускіх сотняў стала мясцовая праваслаўная шляхта і мяшчане. Шляхціц Мацей Старынскі стаў палкоўнікам чавускім, Андрэй Хмара – палкоўнікам менскім, а Іван Міцкевіч – ротмістрам наваградскім.

Казакі не дазвалялі маскоўскім ваенным ажыццяўляць паборы з мясцовага насельніцтва, выдалялі з кантраляваных ім тэрыторый маскоўскія заставы. Рабаўніцтвы імі здзяйсняліся, у першую чаргу, у дачыненні да ўладанняў шляхты. Беларусы казакі, меўшыя зямельныя надзелы, не плацілі нікому ніякіх падаткаў і не выконвалі павіннасцей. Іх уладанні лічыліся *«прикормлением»* за вайсковую службу. Яны захоплівалі пустыя валокі і пашні шляхты *«изменников»*, мелі права на вольны шынк гарэлкі, судзіліся палкавым судом.

Паказачаныя беларускія атрады ў 1656 г. таксама кантралявалі Менскі, Барысаўскі, Віленскі і Наваградскі паветы. Беларускія казакі асабліва не цырымоніліся на сваіх тэрыторыях з прысяжнай каталіцкай шляхтай, лаяльнай да маскоўскай улады. Так, напрыклад, шляхта Менскага павета скардзілася маскоўскай акупацыйнай адміністрацыі на казакоў палкоўніка Ф. Будкова, беларускага палка Івана Нечая, меўшага сваёй рэзідэнцыяй горад Ігумен. Казакі паставілі па ўсіх гарадах і вёсках павета казацкія заставы і *«шляхту и их семьи бьют и разоряют»*. У выніку з Менска быў адпраўлены

карны атрад пад камандаваннем Ф. Арсеннева «за теми шляхетскими крестьяны, которые собрався, поделав себе знамена, и менского повету шляхту били». Паказачаныя беларускія сяляне былі разбіты. Маскоўскія ратнікі захапілі вельмі цікавыя трафеі, якія красамоўна сведчаць, за якія ідэалы змагаліся і паміралі гэтыя беларускія паўстанцы, каго яны лічылі сваім палітычным лідэрам: *«На том бою тех воров многих побили и живых поимали, да на том, государь, бою у тех воров взяли два знамени, да барабан. Одно знамя тафтяное, ветчаное, а другое, государь, знамя полотняное белое накрест перешиито сукном красным, на знамени написано имя Богдан Хмельницкий»*.

Такім чынам, крывавы «Патоп» 1654–1667 гг. падзяліў беларускае грамадства на прыхільнікаў і праціўнікаў маскоўскай улады. Але нават на першым этапе вайны цар Аляксей Міхайлавіч не дачакаўся ў поўным аб’ёме чаканай дапамогі з боку праваслаўнага насельніцтва Беларусі. Здача гарадоў была абумоўлена шмат якімі фактарамі, але найперш – немагчымасцю атрымаць дапамогу, усведамленнем безвыходнасці сітуацыі. Але фактам з’яўляецца тое, што Смаленск бараніла не толькі войска, не толькі шляхта, але і гараджане. Прыклады незвычайнай стойкасці прадэманстравалі Стары Быхаў. Частка праваслаўных жыхароў Беларусі, нягледзячы на востры канфесійны антаганізм папярэдніх часоў, працягвала трактаваць ВКЛ, Рэч Паспалітую, як «сваю» дзяржаву (у адрозненне ад украінцаў, казацкая старшыня якіх выступіла ў гэты час з уласнай дзяржаўна-палітычнай праграмай).

Дзеянні маскоўскага войска, забойствы, рабаўніцтвы, прымусовы вывад у маскоўскі палон тысяч беларускіх мяшчан і сялян, інспіравалі шматлікія выступленні супраць маскоўскай улады нават тых, хто першапачаткова бачыў у «маскоўцах» сваіх вызваліцеляў. Пачалася партызанская вайна. Беларуская сялянства са зброяй у руках пачало выступаць супраць маскоўскай адміністрацыі. У гарадах выбухаюць ўзброеныя паўстанні. Адным з самых знакамітых і рэзанансных сярод іх было лютаўскае паўстанне 1661 г. у Магілёве. У ходзе яго паўстаўшымі праваслаўнымі магілёўскімі мяшчанамі быў вынішчаны маскоўскі гарнізон, а маскоўскія ваяводы ў кайданых адпраўлены да караля. Магілёў за гэта паўстанне атрымаў новы герб, быў ураўнаваны ў правах з сталіцай ВКЛ – Вільняй. Падкрэслім, рабіліся ўсё гэта тымі ж людзьмі, якія ў 1654 г. добраахвотна адчынілі браму маскоўскаму войску і гераічна абаранялі горад ад войскаў Януша Радзівіла, не даўшы апошняму аніякіх шанцаў яго захапіць. Паўстанне ў Магілёве не было выпадковай анамаліяй – падобныя падзеі адбываліся ў той час і ў іншых гарадах Беларусі.

Вельмі трапную заўвагу на гэты конт зрабіў С. Думін: *«Здавалася, задумы Масквы вось-вось ажыццявяцца. Але раптам яе націск нібыта наштурхоўваецца на нябачны мур. У час Інфлянскай вайны Іван IV на кароткі тэрмін займае Полацк, але ўтрымаць яго не можа. У сярэдзіне XVII ст., пасля далучэння да Расіі Украіны, царскія войскі займаюць усю тэрыторыю Вялікага Княства (з 1569 г. уваходзіўшага ў склад Рэчы*

Паспалітай «абодвух народаў», захоўваючы ўсе атрыбуты дзяржаўнасці), гарнізон Аляксея Міхайлавіча стаіць у Вільні. Калі верыць працам гісторыкаў 50-х гадоў XX ст., напісаным да юбілею гэтых падзей, мясцовае насельніцтва спрэс паднялося на барацьбу супраць «паноў» і радавалася перспектыве ўз'яднання. Але раптам усё мяняецца нібыта па руху чарадзейнай палачкі: шляхта, нядаўна прысягнуўшая цару, бярэцца за зброю, паўстаюць супраць царскіх гарнізонаў беларускія гараджане».

У выніку казацка-сялянскай вайны 1649–1651 гг. і вайны Расіі з Рэччу Паспалітай 1654–1667 гг. землі Беларусі зведалі каласальныя дэмаграфічныя спусташэнні і гаспадарчы рэгрэс. Насельніцтва Беларусі, паводле дадзеных польскага гісторыка Юзафа Можы, скарацілася больш чым напалову: у першай палове – сярэдзіне XVII ст. яно складала 2 мільёна 900 тысяч чалавек, у 1667 г. застаўся толькі 1 мільён 350 тысяч чалавек. Насельніцтва Беларусі налічвала каля 47% ад даваеннага часу, гарадскога жыхарства засталася толькі 45%. Па сутнасці, загінуў кожны другі. Найбольш страшныя дэмаграфічныя страты панеслі паветы на поўначы і ўсходзе краіны. Полацкі павет страціў 75, Мсціслаўскі – 71,4, Аршанскі – 69,3% даваеннага насельніцтва. У Полацкім, Віцебскім і Мсціслаўскім ваяводствах засталася толькі 30% ад былой колькасці насельніцтва. Дэмаграфічныя страты, знішчэнне жылля, разбурэнне гаспадарчай інфраструктуры фатальна адбіліся на эканоміцы. Практычна не засталася рабочай жывёлы, палова плошчаў ворыўнай зямлі ўвогуле не апрацоўвалася – не было каму, як і чым... Статыстыка ў гэтым выпадку кажа сама за сябе У Віцебскай эканоміі ў 1667 г. не апрацоўвалася 74% зямлі, у Мсціслаўскім ваяводстве – 70%, у Шклоўскім графстве апрацоўвалі менш за 25% ад даваенных плошчаў. Пералік можна доўжыць.

Паўночная вайна (1700–1721 гг.) стала новым акордам дэмаграфічнай і эканамічнай катастрофы на беларускіх землях. Калі ў 1700 г. колькасць насельніцтва дасягнула 2 мільёна 247 тысяч, то ў ходзе вайны яно зноў зменшылася да 1 мільёна 457 тысяч. Крывая гекатомба вайны забрала кожнага трэцяга... Жахліва, але факт – толькі ў сярэдзіне XIX ст. насельніцтва Беларусі па колькасці стала прыкладна такім, якім яно было ў сярэдзіне XVII ст. У 1835 г. у Беларусі жыло каля трох мільёнаў чалавек, у 1858 г. гэта лічба складала 3 мільёна 300 тысяч чалавек.

Вельмі паказальныя і красамоўныя ў сувязі з гэтым і дэмаграфічныя змены ў гісторыі старажытнейшага горада Беларусі – Полацка. У першай палове XVI ст. у ім жыло ад 11 да 50 тысяч чалавек, больш за 10 тысяч чалавек складала насельніцтва горада ў першай палове XVII ст., толькі 700 (!) чалавек засталася пасля вайны 1654–1667 гг., у 30-я – 40-я гг. XVIII ст. у Полацку жыло ад 3 да 4 тысяч чалавек.

У выніку – рамесная вытворчасць у гарадах краіны і напрыканцы XVIII ст. не дасягнула ўзроўню першай паловы XVII ст. Магілёў, адзін з самых развітых гарадоў Беларусі таго часу, на пачатку XVII ст. меў больш за 2 тысячы рамеснікаў, а ў 1745 г. іх колькасць склала толькі 95 чалавек!

Паланізацыя

Працэс паланізацыі беларускай арыстакратыі і шляхецтва пачаўся задоўга да 1569 г. Пасля падпісання Люблінскай уніі ён толькі ўзмацніўся і набраў моцы. Усё большае і большае значэнне атрымлівала польская мова. Яе шырокае выкарыстанне абумоўлівалася інтэграцыйнымі працэсамі ў грамадскім жыцці ў межах усёй дзяржавы. Польская мова была мовай каралеўскага двара і магнатства. Пераймалася не толькі мова, але і культура, і лад жыцця. У выніку культуру ВКЛ у эпоху Рэчы Паспалітай яшчэ называюць «другім выданнем польскай культуры». Хоць у ВКЛ ніколі не спыняліся спробы выкарыстоўваць у пісьменстве старабеларускую і нават літоўскую мовы, але гэтыя моўныя традыцыі станавіліся ўсё больш маргінальнымі. Працэс паланізацыі ахапіў усю палітычную і культурную эліту. У XVII–XVIII стст. паланізацыя ахапіла нават дробную шляхту, вярхушку мяшчанства і ўніяцкае духавенства. Працэс гэты бесперапынна доўжыўся і пасля знікнення Рэчы Паспалітай з палітычнай карты свету, практычна да студзенскага паўстання 1863–1864 гг.

І «літвінскасць», і «рускасць» становяцца формай «краёвай», рэгіянальнай свядомасці мясцовай эліты ВКЛ. Вядома, нельга не пагадзіцца з Юліушам Бардахам, што і літоўская і беларуская шляхта адрознівала сябе ад «караняжаў» (шляхціцаў з Польскага Каралеўства), але і тыя, і другія выразна адчувалі сваю прыналежнасць да супольнай радзімы – Польшчы (сінонім Рэчы Паспалітай у крыніцах другой паловы XVII–XVIII стст.) і трактавалі сябе палякамі найперш у палітычным сэнсе гэтага слова. Працэс атаясамлення шматэтнічнага палітычнага народа Рэчы Паспалітай з «палякамі» пачаўся значна раней; першыя прыклады такога акрэслення шляхты ВКЛ сустракаюцца ў казаннях езуіцкіх казнадзяў ужо ў 30-х гадах XVII ст. У 1631 г. у казанні, выдадзеным у Вільні езуітамі з прычыны смерці каралевы Канстанцыі, пад «*Каралеўствам Польскім*» разумеецца ўжо ўся Рэч Паспалітая. ВКЛ у свядомасці аўтара казання – гэта частка Польшчы. У «*Каралеўстве Польскім*» жывуць разнастайныя народы -- «*Палякі, Літва, Русь, Мазаўшане, Жмудзь, Прусы*». У казанні на пахаванне князя Сімеона Сангушкі, з аднаго боку, падкрэслівалася «рускае» паходжанне нябожчыка, які першым са свайго роду выракся «рускай» веры сваіх продкаў, а з другога, пастаянна пад тэрмінам «*шляхціц польскі*» разумелася шляхта і ВКЛ, і Кароны. Трэба ўлічыць, што важнейшыя сацыякультурныя параметры шляхты і ВКЛ, і Кароны былі аднолькавымі: адзіны шляхецкі этас (ідэалогія сарматызму), аднародная матэрыяльная культура, адзіная рэлігія і адзіная літаратурная (польская) мова. Важнейшую функцыю інтэграцыі шляхецкай эліты Рэчы Паспалітай мела **канцэпцыя сарматызму**. Паводле яе ўся шляхта, і Кароны, і ВКЛ, паходзіць ад ваяўнічых сарматаў і складае адзінае цэлае. Сарматы, паводле гэтага міфа, заваявалі тэрыторыю Рэчы Паспалітай і запрыгонілі мясцовае насельніцтва, склаўшы, такім чынам, знатны слой грамадства. Сармацкі міф інтэграваў усяю шляхту Рэчы Паспалітай у палітычны «народ» на аснове сармацкай свядомасці, падкрэсліваў адзінства іх паходжання. Сармацкая мова – мова польская. Таму кожны шляхціч імкнуўся карыстацца «сармацкай» мовай. Польская мова, такім чынам,

з'яўлялася элементам прыналежнасці да вышэйшага саслоўя, адзнакай эліты. Менавіта XVII ст. стала часам максімальнай распаўсюджанасці і прэстыжнасці польскай мовы на землях Беларусі і Літвы. Характэрнай рысай сарматызму было перакананне шляхты ў абсалютнай перавазе польскай палітычнай мадэлі, звычайў і нават адзення над усімі іншымі народамі і іх звычаямі. Адною з галоўных ідэй сарматызму быў шляхецкі кансерватызм, захаванне ў недатыкальнасці сваіх прывілеяў і недапушчэнне ніякіх змен звонку. Негатыўна ўспрымаліся любыя змены і рэформы, бо лад Рэчы Паспалітай, нібыта, з'яўляецца ідэалам зямной дасканаласці.

Нельга не пагадзіцца з літоўскім гісторыкам А. Бумблаускасам у тым, што ў XVII–XVIII стст. сфармавалася і агульная польская самасвядомасць эліты Рэчы Паспалітай Абодвух Народаў, але з дакладным вылучэннем унутры гэтай Польшчы «другой Польшчы» – ВКЛ. Пры гэтым у асяроддзі магнатаў і шляхты захоўвалася ўсведамленне аб прыналежнасці да «палітычнага народу ВКЛ», палітычнай «літоўскай (літвінскай) нацыі». Па этнічным паходжанні большасць магнатаў і шляхты на нашых землях у той час былі русінамі (беларусамі), па веравызнанню – католікамі (пераважная большасць), па палітычнай тоеснасці – літвінамі, складаючай часткай адзінага «шляхецкага» народу «Польшчы» (Рэчы Паспалітай) – Літвы і Кароны.

Пры гэтым, вельмі цікавымі з'яўляюцца характарыстыкі эліты ВКЛ, вобраз Вялікага Княства Літоўскага ў творы англійскага гісторыка Бернарда Конара. У 1698 г. у Лондане пабачыла свет яго «Гісторыя Польшчы». ВКЛ у Рэчы Паспалітай, у «Польшчы», сцвярджаў Б. Конар, мае статус, падобны з статусам Шатландыі ў Брытаніі: *«Вялікае Княства Літоўскае, якое яго жыхары завуць Літвой, пад уладай караля Польшчы, гэтак жа, як Шатландыя пад уладай караля Англіі, аднак пры гэтым асобная ад каралеўства дзяржава».*

ВКЛ, паводле яго, складаецца з дзвюх частак: *«уласна Літвы і гэтак званай Літоўскай, ці Белай Русі».* Мова літоўскай шляхты – славянская, ды і ўся эліта складаецца з славян, цвердзіў англійскі гісторык: *«...некаторыя італьянскія і лацінскія словы змешваюцца з іх цяперашняй мовай. Таксама і большасць знатных радоў, гэтыя нявыхаваныя тыпы, спрэс славяне».*

Пасля вайны 1654–1667 гг. паміж Маскоўскім Царствам і Рэччу Паспалітай талерантнае стаўленне да не католікаў «дэзунітаў» цалкам адыйшло ў нябыт. І праваслаўе, і пратэстантызм абвяшчаюцца верай здраднікаў і чужынцаў – «маскоўскай» і «шведскай» верай адпаведна. Каталіцызм пасля вайны становіцца важнейшай праявай палітычнай лаяльнасці. Пасля 1667 г. не магчыма было стаць сенатарам, калі ты не быў католікам. Каб стаць навагрудскім ваяводам, сваё кальвінісцкае веравызнанне на каталіцызм мусіў змяніць Крыштаф Валадкевіч. Яго бацька актыўна бараніў праваслаўную веру, а маці была кальвіністкай. Пратэстанцкая шляхта, дзеля атрымання пасадаў, захавання высокага статусу, вымушана была гэта рабіць. Тое самае можна сказаць і пра вызнаваўшых праваслаўе, яно таксама перастае быць легітымнай верай шляхты.

Праваслаўе стала *«здрадніцкай маскоўскай верай»*. Праваслаўнага шляхціца пачынаюць трактаваць у якасці ворага дзяржавы. Менавіта таму канец XVII ст. вызначаўся масавым пераходам праваслаўнай шляхты ў каталіцызм. У 1667 г. памёр апошні беларускі праваслаўны сенатар Аляксандар Агінскі. У 1669 г. яго сын, апошні праваслаўны магнат, князь Марцыян Агінскі перайшоў у каталіцтва, каб атрымаць годнасць сенатара. Зроблена гэта было ім не па добрай волі – такога ўчынку ад яго вымагалі ўлады. Падкаморы аршанскі, Крыштаф Статкевіч, прадстаўнік магутнага праваслаўнага роду, быў вымушаны прыняць уніяцтва, каб не перашкодзіць уласнай кар’еры.

У 1673 г. «дэзуніты» (праваслаўныя і пратэстанты) былі пазбаўлены права ўваходзіць у шляхецкі стан, у 1676 г. – праваслаўныя брацтвы былі пазбаўлены прывілеяў, праваслаўным забараняўся выезд за мяжу, у 1699 г. праваслаўныя гараджане страцілі права займаць выбарныя магістрацкія пасады. Праваслаўе перастала быць вызнаннем эліты – магнатаў і шляхты, і стала з гэтага часу, дарэчы як і унія, верай «простага» народу, плебейскай верай, што знайшло красамоўнае адлюстраванне ў беларускай прымаўцы: *«для пана – плябана, для хлопа – попа»*. Усё гэта прыводзіла і да змены свядомасці эліты – польскасць, «пальшчызна» пачынае станавіцца неад’емным элементам «сваёй» культуры і тоеснасці.

Звернем увагу на тэрміналогію крыніц другой паловы – канца XVII ст., створаных ужо пасля «Патопа». І Агінскія, і Завішы, і Сапегі, і Валовічы – гэта *«дамы Польскія»*, *«належачыя да Польскага света»*, *«гонар Польскага гарызонта»*. Менавіта ў сярэдзіне – другой палове XVII ст. у Рэчы Паспалітай завяршаецца працэс «нацыяналізацыі» (фактычна «паланізацыі») каталіцызму, ствараецца мадэль культуры, у якой адбываецца поўнае атаясамленне «польскай» веры і польскай нацыянальнасці. Вельмі трапна акрэсліў сутнасць этнакультурных змен на беларускіх землях у той час беларускі гісторык П. Лойка: *«Апалячванне пануючага класа на беларускіх землях прывяло недзе ў другой палове XVII ст. да такой сітуацыі, што беларускаму селяніну ці мешчаніну супрацьстаяў ужо не толькі пан-прыгнятальнік, але ўжо і «папешнік» і «лях» – прадстаўнік чужой веры, а значыць, і другога народу»*.

Паказальна ў сувязі з гэтым і выказванні на гэты конт вялікага беларускага гісторыка М. Улашчыка: *«Уяўленні, што ў Беларусі ўсе землі былі захоплены польскай шляхтай, склаліся толькі таму, што беларускія шляхцічы пачынаючы з XVII ст. сталі масава называць сябе палякамі. Феадалы беларускіх радоў (Сапегі, Агінскія, Лукамскія), як і літоўскія (Радзівілы), валодалі землямі Беларусі задоўга да уніі. І хоць у XVII – XVIII стст. на мове, строю і звычаях гэта былі ў пераважнай большасці «палякі», яны ніадкуды не прыйшлі, не заваявалі краіну»*.

У 1697 г. у афіцыйным справаходстве старабеларуская «руская» мова была заменена на польскую. Зроблена гэта па жаданню шляхты беларускіх і літоўскіх зямель – для якіх мовай іх культуры, іх роднай мовай на той момант ужо стала польская. Пры гэтым, усе акты, напісаныя раней па беларуску, захоўвалі сваю моц. Магілёўскі магістрат веў свае кнігі на

беларускай мове яшчэ і ў 1711 г., многія гаспадарчыя дакументы, якія паходзяць з зямель Усходняй Беларусі, амаль да канца XVIII ст. пісаліся польскім шрыфтам на змешанай, беларуска-польскай «трасянцы». Таму казаць, што беларуская мова была забаронена – значыць спрашчаць сітуацыю, якая мела месца ў тую эпоху насамрэч. Гэтыя факты, разам з тым, красамоўна адцяняюць зняйдзаны стан беларускамоўнай традыцыі ў той час, маркіруюць агонію беларускага пісанага слова ў дзяржаўных установах ВКЛ.

У Рэчы Паспалітай у XVIII ст., у эпоху Асветніцтва, працэсы нацыяўтварэння ішлі па тым жа шляху, што і ў Францыі, дзе ўпершыню на еўрапейскім кантыненте (пасля Вялікай Французскай рэвалюцыі) была створана «палітычная» грамадзянская нацыя. Як паказаў Рышард Радзік, атаясамленне паняццяў «нацыя» і «дзяржава» была характэрна для свядомасці абывацеляў Рэчы Паспалітай перад яе падзеламі. У гэтай асветніцкай канцэпцыі нацыі-дзяржавы ўжо не было месца для існавання дзяржавы некалькіх народаў, дзяржавы шматнацыянальнай. Зыходзячы з асветніцкай канцэпцыі нацыі-дзяржавы планавалася ўжо не спантанная, а цалкам свядомая моўная асіміляцыя ўсіх не польскамоўных этнічных супольнасцей Рэчы Паспалітай.

Праўда, гэтыя планы так і не сталі рэальнасцю. Таму мы маем усе падставы паўтарыць словы М. Улашчыка на гэты конт: *«Паланізацыя доўжылася каля 300 гадоў, але поўнай паланізацыі беларускага народа не адбылося».*

Напрыканцы існавання Рэчы Паспалітай у дачыненні да ВКЛ, як правіла, скарыстоўваўся тэрмін «Літоўская правінцыя», уся ж дзяржава звыкла і будзённа называлася «Польшчай». Лагічным вынікам паланізацыйных працэсаў шляхты ВКЛ у XVIII ст. становіцца масавае скарыстанне апошнімі для самаакрэслення тэрміна «паляк». *Нацыянальная* свядомасць у гэтых літвінаў была польская, у якасці *ідэалагічнай радзімы* паўсюль выступае менавіта *Польшча*. Літвінская свядомасць, літвінскае самаакрэсленне – гэта акрэсленне субэтнічнае, правінцыйнае, рэгіянальнае. Ніякіх ідэалагічных нацыянальных літвінскіх канатацый, права на асобную незалежную дзяржаўнасць для Літвы ў будучым, без непадзельнай сувязі з Польшчай, у створаных мясцовай польскамоўнай элітай тэкстах мы проста не знайдзем.

Спецыфічныя традыцыі ВКЛ напрыканцы XVIII ст. былі практычна цалкам страчаны, грамадскія вярхі паланізаваны ў моўным і ў значнай ступені культурным плане. Надзвычай красамоўны прыклад -- ідэнтычнасць знакамитага фаварыта Кацярыны II Пацёмкіна. Як вядома, апошні паходзіў са смаленскай шляхты. Пры гэтым, ён сябе лічыў не «рускім», «беларусам» ці «літвінам», а менавіта «палякам».

Найлепш аб наступствах паланізацыі для развіцця беларускай культуры і нацыянальнай свядомасці выказаўся ў свой час патрыярх беларускай гістарыяграфіі Мітрафан Доўнар-Запольскі: *«Калі ўспамінаеш шэраг бліскучых імён беларусаў, што пайшлі ў лона польскай культуры, то ахоплівае і пачуццё гонару, і пачуццё суму. Гонару – таму, што беларусы далі*

столькі дастойных дзеячаў польскай культуры, суму – таму, што іх праца пайшла не на карысць краю і народу. ...XVIII ст., асабліва канец яго і пачатак XIX ст., г.зн. час узмоцненай паланізацыі Беларусі. У гэты перыяд польская культура выхпіла з асяроддзя беларускай нацыі найвялікшыя розумы. Здаецца, можна без перабольшвання сказаць, што вярышыні росквіту польскай культуры гэтага перыяду ў значнай ступені ўпрыгожыліся беларускімі ўраджэнцамі і часткова такімі, якія не парвалі сувязь з радзімай. ...Варта толькі назваць найбольш славутых дзеячаў, пачынаючы са славутага Касцюшкі, гродзенскага ўраджэнца, яго бліжэйшага памочніка і вядомага пісьменніка Юльяна Нямцэвіча, найвялікшага з польскіх гісторыкаў Адама Нарушэвіча, родам з Пінска, вялікага астранома, прафесара і рэктара Віленскага ўніверсітэта Пачобута. 30-я і 40-я гады далі польскай культуры такіх вялікіх пісьменнікаў з асяроддзя беларусаў, як Адам Міцкевіч і яго школа (напрыклад, Антон Адынец з Ашмянскага павета, Аляксандр Ходзька з Мінскага павета, Юльян Корсак са Слонімскага павета і некаторыя іншыя), Уладзімір Сыракомля, Іосіф Крашэўскі».

«Шляхецкая дэмакратыя» і яе ўплыў на развіццё дзяржавы.

Генрыкавы артыкулы. У 1573 г. польскім каралём і вялікім князем літоўскім быў абраны анжуйскі герцаг Герых Валуа. Пасля перамоў польскага пасольства з Генрыхам на ўрачыстай цырымоніі ў Нотр-Даме 10 верасня 1573 г. ён прынёс прысягу і прыняў на сябе абавязкі выконваць «пакта канвента» і так званыя «генрыкавы артыкулы».

«Пакта канвента» 1573 г. мелі параўнальна вузкі характар: абавязальніцтва выконваць прывілеі шляхты, заключыць вечны мір паміж Францыяй і Рэччу Паспалітай, выплаціць дзяржаўныя і асабістыя пазыкі Жыгімонта-Аўгуста, умацаваць польскі флот на Балтыцы і да т.п.

Больш важнае значэнне мелі генрыкавы артыкулы, якія вызначалі асноўныя прынцыпы грамадска-палітычнага ладу Рэчы Паспалітай. З некаторымі зменамі яны пацвярджаліся кожным новым манархам. Яны абавязвалі: перыядычна склікаць вальныя соймы, выконваць Варшаўскую канфедэрацыю (акт верацярпімасці, роўнасць усіх хрысціянскіх веравызнанняў), браць шлюб толькі з санкцыі сената, адпраўляць і прымаць пасольствы, а таксама зацвярджаць трактаты толькі са згоды сенатараў-рэзідэнтаў, узначальваць паспалітае рушэнне, права на скліканне якога захоўвалася за сеймам, за сваі сродкі забяспечваць належную ахову граніц дзяржавы, не сажаві на трон спадчынніка прастола (вольная элекцыя, кожны шляхціц згодна яе меў права прэтэндаваць на абранне ў якасці караля Рэчы Паспалітай), не выкарыстоўваць уласнай (пакаёвай) пячаткі для зацвярджэння дзяржаўных дакументаў без прысутнасці канцлера, без згоды сейма не ўводзіць новых падаткаў і пошлін.

Для шляхецкай дэмакратыі была характэрна выключная для таго часу прадстаўнічасць шляхецкага саслоўя, якое панавала ў Рэчы Паспалітай: яно складала 8 – 10 % ад ліку насельніцтва. Але грамадска-палітычны лад Рэчы Паспалітай абапіраўся толькі на адно гэта саслоўе. Такім чынам шляхецкая

дэмакратыя ўяўляла сабой саслоўную манархію, якую можна супаставіць з дзяржаўным уладкаваннем Англіі ці Францыі XIII – XV стст. Развіццё шляхецкіх вольнасцей, якія цалкам абмяжоўвалі ўладу караля і нават надавалі магчымасць магнатам і шляхце афіцыйна не падпарадкоўвацца яму, калі той адмовіцца ад прызнання і выканання шляхецкіх прывілеяў, прыводзілі да аслаблення дзяржавы і ўрэшце – да перараджэння шляхецкай дэмакратыі ў магнацкую алігархію. На жаль, у гэтым ладзе было больш анархіі, чым парадку. На сеймах Рэчы Паспалітай афармляецца права *liberum veto* (не дазваляю). Гэта значыць, што ўсе рашэнні на сеймах мусілі прымацца кансэнсусам – аднагалосна. Нават адзін дэпутат мог сарваць рашэнне сейма, накласці на яго вета, ды такім чынам паралізаваць работу парламента і ўсёй дзяржавы ў цэлым. З 1573 па 1763 гг. было праведзена 137 сеймаў, прычым 53 з іх разышліся ні з чым, не здолеўшы прыняць ніякіх рашэнняў – бо іх праца была заблакіравана асобнымі прадстаўнікамі.

У заходніх краінах у супрацьвагу шляхце манархі выкарыстоўвалі трэцяе саслоўе, мяшчанства. Але ў Рэчы Паспалітай гэта так і не стала рэальнасцю. Дзяржаўны лад у XVIII ст. імкліва дэградзіраваў, саслоўная манархія ператварылася ў анархію, у абсалютнае свавольства магнацкіх групавак, якія маніпулявалі дзяржавай, як хацелі, ігнаруючы выракі судаў і здекваючыся з прававых норм. *«Трыбунал з дэкрэтам – Радзівіл з мушкетам»* – гэта прымаўка надзвычай красмоўна адлюстроўвае рэаліі таго часу. У выніку – абсалютыскай манархіяй Рэч Паспалітая так і не стала.

Меркаванне класіка беларускай гістарыяграфіі. М. В. Доўнар-Запольскі аб дэградацыі шляхецкай дэмакратыі: *«Шляхта, наводле слоў аднаго пісьменніка, карысталася правамі вольнага грамадзяніна для таго, каб прадаваць яго на сойміках. Кожны пан прывозіў на соймік падпарадкаваную яму ці падкупленую ім ішляхту. Калі паны на сойміках спрачаліся між сабой, то соймікі не абыходзіліся без крывавай бойні. Чый бок меў болей разбітых насоў і адрэзаных рук, той і уступаў.*

Акрамя ўплыву на сойміках у кожнага вялікага магната была свая службылая ішляхта, якая карысталася ўсімі палітычнымі правамі, але, зразумела, служыла толькі свайму гаспадару. Асабліва гэта было развіта ў Літве і на Русі. ...І сапраўды, уся гэта вялікая колькасць слуг, наводле сведчання сучаснікаў, бавіла час у непрабудным п'янстве і абжорстве. Цэлыя легенды стваралі адносна шчодрасці тых ці іншых хлебасолаў-паноў, пра вялізныя келіхі, якія хадзілі за сталом, і г.д. Але затое, калі пану было трэба, то гэта ўся ўдзячная галота паднімалася як адзін чалавек і вынімала з ножнаў зброю не толькі ў часы бескаралеўя, але нават і ў звычайны час. Часам дзяржава цярпела ад барацьбы і спрэчак паміж вялікімі магнатамі, калі гэтыя спрэчкі ператвараліся ў сапраўдную вайну.

...Такой была сіла ішляхты і такім было становішча ў перыяд развіцця залатой свабоды».

Адносіны з суседзямі і аслабленне Рэчы Паспалітай.

У пачатку XVII ст. вайсковы патэнцыял Рэчы Паспалітай быў яшчэ надзвычай моцны, што дазволіла ёй праводзіць дастаткова эфектыўную

экспасіянісцкую палітыку ў дачыненні да Маскоўскага царства ў эпоху Смутнага часу і пры дапамозе ўласнай марыянеткі, Ілжэдзмітрыя, пэўны час кантраляваць Расійскую дзяржаву, а пасля авантурнай Ілжэдзмітрыяды (1604–1619 гг.) захаваць за сабой землі Смаленшчыны.

Паўстанне Багдана Хмяльніцкага, казацка-сялянская вайна на землях Беларусі і Украіны і справакаваная гэтымі падзеямі вайна 1654 – 1667 гг., істотна змяніла баланс сіл у рэгіёне на карысць грознага суседа на ўсходзе і шмат у чым прадвызначыла заняпад Рэчы Паспалітай у будучым.

Спробы выйсці да Балтыйскага мора і замацавацца ў Лівоніі правакавалі войны паміж Рэччу Паспалітай, Расіяй і Швецыяй. Пад час Лівонскай вайны 1558–1583 гг. ВКЛ і Карона Польская заваявалі значную частку Лівоніі, у тым ліку і Рыгу. Аднак Шведскае каралеўства імкнулася ў гэты час да абсалютнага дамінавання на Балтыйскім моры. Гэта ў выніку выклікала вайсковыя канфлікты паміж Швецыяй і Рэччу Паспалітай, а таксама паміж Швецыяй і Расіяй.

У XVII ст. Рэч Паспалітая ваявала са Швецыяй двойчы: у 1600–1629 і 1655–1660 гг. Войны ўскладняліся тым, што каралі Рэчы Паспалітай з дынастыі Вазаў прэтэндавалі на шведскі трон. У барацьбе за Лівонію было больш зацікаўлена ВКЛ, у якога не было ўласнага марскога порта, у адрозненне ад Польшчы, якая такі порт мела. Ім быў Гданьск. У 1605 г. войска ВКЛ дабілася бліскучай перамогі над шведскай арміяй пад **Кірхольмам** (зараз Саласпілс, Латвія). Але праз пэўны час Швецыя захапіла Рыгу і завалодала Балтыйскім узбярэжжам.

У 1655–1660 гг. шведскія войскі ваявалі на тэрыторыі Польшчы і Літвы. Януш Радзівіл быў ініцыятарам **Кейданскай уніі 1655 г.** Гэта была адчайная спроба, у першую чаргу пратэстантаў ВКЛ, хаця сярод прыхільнікаў уніі была таксама і праваслаўная, і каталіцкая шляхта, вырвацца з арбіты Польшчы і праз унію са Швецыяй вярнуць захопленыя маскоўскім царом Аляксеем Міхайлавічам землі ВКЛ, і пад пратэктаратам Швецыі аднавіць суверэнітэт і тэрытарыяльную цэласнасць дзяржавы.

У гэты ж час магнацтва ВКЛ імкнулася дамовіцца з маскоўскім царом Аляксеем Міхайлавічам аб супольнай дзяржаўнасці – аб уніі ВКЛ з Маскоўскім Царствам на тых самых умовах, на якіх была падпісана Люблінская унія. Гэты праект таксама не быў рэалізаваны. Рэалізаваць дзяржаўныя саюзы са Швецыяй і Расіяй і разарваць унію з Польшчай эліта ВКЛ не здолела.

Надзвычай істотныя наступствы мела для Рэчы Паспалітай **Паўночная вайна (1700–1721 гг.)** паміж Расіяй цара Пятра I і Швецыяй караля Карла XII. Расія, як вядома, разграміла Швецыю. У вайну была ўцягнута і Рэч Паспалітая. У выніку – землі дзяржавы былі спустошаны і разрабаваны сваімі і чужымі войскамі. Беларусь ізноў панесла каласальныя страты. У краіне выразна адчуваўся разлад, пачынала нарастаць анархія. Пётр I бліскуча выкарыстаў гэту сітуацыю на сваю карысць. Ён стаў гарантам «залатых шляхецкіх вольнасцей», умяшаўся ў канфлікт паміж каралём Рэчы Паспалітай Аўгустам II і канфедэратамі, якія пратэставалі супраць

знаходжання саксонскага войска на тэрыторыі дзяржавы. У выніку ў 1716 г. у Варшаве царскі пасол Грыгорый Далгарукі падрыхтаваў невыгодныя для Рэчы Паспалітай умовы міру паміж Аўгустам II і канфедэратамі. Кароль мусіў вывесці саксонскае войска з дзяржавы, а шляхта павінна была адмовіцца ад канфедэрацый, армія ВКЛ скарачалася да 6 тысяч чалавек, і да 18 тысяч у Кароне. Варшаўскі сейм 1717 г. моўчкі прыняў гэтыя ўмовы, таму і ўвайшоў у гісторыю як «нямы».

Рэч Паспалітая ў пачатку XVIII ст. страчвае статус магутнай еўрапейскай дзяржавы. І ўжо тады практычна страчвае палітычную самастойнасць. Магнацкая алігархія выкарыстоўвала дэмакратычныя інстытуты ў сваіх мэтах. У выніку – дзяржава ўсё болей і болей пераўтваралася ў кангламерат феадальных правінцый з самаўладцамі магнатамі на іх чале і з намінальнай цэнтральнай уладай. Усё гэта спрыяла ў «саксонскія часы» (1694– 1763 гг.) умяшальніцтву ў справы Рэчы Паспалітай знешніх сіл, да якіх звярталіся за дапамогай варагаваўшыя між сабою магнацкія групы. Кароль больш не кантраляваў сітуацыі ў дзяржаве. Дзяржаўныя інстытуты ў краіне былі ў стане дэградацыі. Дзяржава аказалася не здольнай захаваць свой суверэнітэт, і негледзячы на адчайныя спробы правесці запозненыя рэформы грамадскага ладу, была асуджана на знішчэнне і падзел суседзямі.

Падзелы Рэчы Паспалітай сталі заканамерным вынікам прадажнасці магнатэрыі і нездольнасці эліт паставіць дзяржаўныя інтарэсы вышэй уласнай меркантильнасці, амбіцый і эгаізма.

Пытанні і заданні

1. Якія фактары і прычыны садзейнічалі ўтварэнню Вялікага Княства Літоўскага? Якія меркаванні на гэты конт існуюць у гістарычнай навуцы?
2. Якія існуюць канцэпцыі ўтварэння Вялікага Княства Літоўскага?
3. Якімі шляхамі адбывалася аб'яднанне ўсходнеславянскіх зямель у складзе ВКЛ?
4. Як Тэўтонскі ордэн і Залатая Арда паўплывалі на развіццё ВКЛ?
5. На якіх умовах была заключана Крэўская унія? Якія наступствы яна мела для ВКЛ?
6. Якое становішча ў складзе ВКЛ займалі беларускія землі?
7. Якія войны адбываліся паміж ВКЛ і Расійскай дзяржавай (Маскоўскім вялікім княствам)?
8. На якіх умовах была заключана Люблінская унія? Якое яна мела значэнне? Якое становішча займалі беларускія землі у складзе Рэчы Паспалітай?
9. У чым выяўляўся працэс паланізацыі, які актыўна адбываўся ў часы Рэчы Паспалітай? Як рост уплыву шляхецкага стану паўплываў на развіццё дзяржавы ў часы Рэчы Паспалітай?
10. Прачытайце тэкст «Пахвалы Вітаўту» (змешчана ў Беларуска-літоўскім летапісе або ў «Хроніцы Вялікага Княства Літоўскага і Жамойцкага») і зрабіце высновы аб ролі асобы ў развіцці дзяржавы. Падумайце, на якія

аспекты гістарычнага развіцця дзяржавы волевыяўленне кіраўніка магло паўплываць найбольш істотна? Прывядзіце прыклады.

Тэма 1.4. Беларусь у складзе Расійскай імперыі

Падзелы Рэчы Паспалітай. Беларусь увайшла ў склад Расійскай імперыі ў выніку падзелаў Рэчы Паспалітай, аслабленнем якой скарысталіся суседнія краіны. Расія, Аўстрыя і Прусія неаднаразова вылучалі розныя праекты раздзялення дзяржавы. Гэтаму садзейнічала супрацьстаянне розных магната-шляхецкіх групавак унутры Рэчы Паспалітай, якія шукалі дапамогі за межамі сваёй краіны. Прыхільнікі рэформ і ўмацавання дзяржавы падтрымалі абранне ў 1764 г. каралём Рэчы Паспалітай Станіслава Аўгуста Панятоўскага. Намер правесці рэформы выклікаў незадаволенасць значнай часткі магнатаў і суседніх краін, якія выкарысталі для ўмяшання ва ўнутраныя справы Рэчы Паспалітай дысідэнцкае пытанне (пытанне аб становішчы некатолікаў). Пры падтрымцы Расіі і Прусіі былі створаны Слуцкая (праваслаўная) і Торунская (пратэстанцкая) канфедэрацыі, якія пры дапамозе расійскіх войскаў дабіліся прыняцця сеймам Рэчы Паспалітай у 1768 г. рашэння аб ураўнаванні ў правах католікаў і дысідэнтаў. Адначасова былі пацверджаны вольнасці шляхты. Гарантам прынятых рашэнняў выступала Расія. Шляхта, якая была незадаволена прынятымі рашэннямі і згодніцкай палітыкай Станіслава Аўгуста Панятоўскага, стварыла ў 1768 г. Барскую канфедэрацыю. Справа дайшла да ўзброенай барацьбы, аднак барскія кафедраты пацярпелі паражэнне. Знясіленая анархіяй і ваеннымі дзеяннямі Рэч Паспалітая ў хуткім часе стала ахвярай сваіх больш моцных суседзяў. У 1772 г. у Пецярбургу было падпісана пагадненне паміж Аўстрыяй, Прусіяй і Расійскай імперыяй, паводле якога кожная з краін атрымала частку тэрыторыі Рэчы Паспалітай. У склад Расійскай імперыі ўвайшла ўсходняя частка Беларусі. Першы падзел прымусіў больш актыўна дзейнічаць прыхільнікаў рэформ у Рэчы Паспалітай, якія спрабавалі змяніць у лепшы бок сітуацыю ў краіне, стварыць умовы для змен у эканамічнай і палітычнай сферах. Было абмежавана выкарыстанне права «ліберум вета», створана Адукацыйная камісія і інш.

У 1788–1792 гг. працаваў Чатырохгадовы сейм, на якім вельмі актыўнымі былі рэфарматары. 3 мая 1791 г. адбылося прыняцце Канстытуцыі, якая істотна змяніла дзяржаўны лад Рэчы Паспалітай. Уводзілася спадчынная манархія, умацоўвалася цэнтральная ўлада, адмянялася права «ліберум вета», забаранялася стварэнне канфедэрацый. Рэч Паспалітая становілася ўнітарнай дзяржавай, што фактычна вяло да ліквідацыі дзяржаўнасці Вялікага Княства Літоўскага. Прыняцце Канстытуцыі выклікала незадаволенасць як унутры краіны, асабліва сярод магнатаў і часткі шляхты, так і з боку суседніх краін, якія не жадалі ўмацавання Рэчы Паспалітай. Шляхта Вялікага Княства Літоўскага была незадаволена фактычнай ліквідацыяй яго самастойнасці. Праціўнікі рэформ аб'ядналіся ў 1792 г. у Таргавіцкую канфедэрацыю, якую падтрымала Расія. Армія Рэчы Паспалітай не змагла супрацьстаяць аб'яднаным сілам расійскіх войскаў і таргавічан. У выніку перамогі канфедэратаў былі ліквідаваны

рашэнні Чатырохгадовага сейма і Канстытуцыя 1791 г. Услед за гэтым у студзені 1793 г. была заключана пруска-расійская дамова аб чарговым падзеле Рэчы Паспалітай. У склад Расійскай імперыі ўвайшла цэнтральная частка Беларусі.

У Рэчы Паспалітай другі падзел выклікаў шок і імкненне з боку эліт знайсці шляхі да захавання і адраджэння дзяржавы. Найбольш радыкальныя з іх імкнуліся дасягнуць мэты праз паўстанне. Узброенае выступленне пачалося ў сакавіку 1794 г. у Кракаве. Кіраўніком яго стаў ураджэнец Беларусі Т. Касцюшка. Мэтай паўстання стала аднаўленне Рэчы Паспалітай у межах 1772 г. і працяг рэформ. На тэрыторыі Вялікага Княства Літоўскага ўзброеныя дзеянні пачаліся ў красавіку і працягваліся да верасня. Тут паўстанцаў узначаліў Я. Ясінскі. У падаўленні паўстання прынялі ўдзел узброеныя сілы Аўстрыі, Расіі, Прусіі. Пасля яго паражэння ў хуткім часе (1795 г.) адбыўся апошні раздзел Рэчы Паспалітай. Заходнія землі Беларусі ўвайшлі ў склад Расійскай імперыі.

Падзелы Рэчы Паспалітай прывялі да таго, што адной з галоўных праблем палітыкі еўрапейскіх краін XIX – пачатку XX ст. стала «польскае пытанне» – праблема аднаўлення дзяржаўнасці на землях, якія ўваходзілі ў склад гэтай дзяржавы. Вакол яе пастаянна ўзнікалі палітычныя і ўзброеныя канфлікты. Уваходжанне беларускіх зямель у склад Расійскай імперыі адкрыла новы этап у айчынай гісторыі. На гэтым этапе адбыліся лёсавызначальныя змены, якія акрэслілі абрысы сучаснай беларускай нацыі, кірунак фарміравання элементаў грамадзянскай супольнасці. Гэта быў час рэформ і контррэформ, які на тэрыторыі Беларусі набыў адметнасць з-за спроб ураду Расійскай імперыі вырашыць нацыянальнае пытанне і прымушаў пастаянна змагацца супраць польскіх уплываў. Абазначаны кірунак урадавай палітыкі наклаў адбітак нават на сацыяльна-эканамічныя мерапрыемствы, вырашэнне сялянскай справы. Беларусь адносілася ў той час да ліку рэгіёнаў Расійскай імперыі, дзе нацыянальнае пытанне стаяла найбольш востра, але ўласна беларускі аспект у ім займаў нязначнае месца. У другой палове XIX ст. фактычна адбылася канчатковая ломка той сацыяльнай сістэмы грамадства ў Беларусі, якая сфарміравалася на старашляхецкіх традыцыях ВКЛ і Рэчы Паспалітай і прадаўжала ў значнай ступені функцыянаваць у першай палове стагоддзя.

Русіфікацыя і дэпаланізацыя. Урад Расійскай імперыі не разглядаў беларусаў як самастойны народ, які мог прэтэндаваць на ўласную этнапалітычную адметнасць. Адсутнасць уласнай незпаланізаванай эліты ўспрымаўся ўрадавымі коламі як сведчанне неразвітасці высокай культуры і мовы, з якімі патрэбна было лічыцца. Накірунак урадавай палітыкі наклаў адбітак на панаваўшы сярод расійскіх эліт погляд на беларусаў як на «рускіх». Тым не менш, у канцы XVIII – пачатку XIX ст. расійскія ўлады дастакова лаяльна паставіліся да ўзмацнення польскага грамадска-культурнага руху на беларускіх землях. Створаны ў 1803 г. Віленскі ўніверсітэт у хуткім часе стаў польскім па свайму духу. Адначасова ён

славіўся сваёй прафесурай і выпускнікамі, быў цэнтрам перадавой думкі. Тут аформіліся патрыятычныя студэнцкія арганізацыі філаматаў і філарэтаў, якія аказалі значны ўплыў на грамадскае жыццё таго часу. Амаль трэцяя частка студэнтаў прыняла ўдзел у паўстанні 1830—1831 гг., што і вырашыла лёс універсітэта. Ён быў зачынены і расійскія ўлады больш не дапускалі магчымасці аднаўлення ўніверсітэцкай адукацыі на тэрыторыі Беларусі.

Пасля паўстання 1830—1831 гг. былі зроблены пэўныя крокі да абмежавання польскіх і ўзмацнення расійскіх уплываў. Да 1840 г. было канчаткова спынена дзеянне Статута Вялікага Княства Літоўскага на тэрыторыі Беларусі і ўведзена расійскае заканадаўства. У 1831 г. расійскі ўрад узмацніў працэс «разбору шляхты» — вырашэння пытання аб прыналежнасці да вышэйшага саслоўя шматлікай шляхты, якая праяўляла высокую сацыяльную актыўнасць і была носбітам гістарычных традыцый Рэчы Паспалітай. З 1831 да 1848 гг. у якасці дарадчага органа пры імператары дзейнічаў Камітэт Заходніх губерняў, які разглядаў праекты адміністрацыйных і палітычных мерпрыемстваў у дачыненні да Беларусі, Літвы і Правабярэжнай Украіны з мэтай іх інтэграцыі ў агульнаімперскую прастору. Аднак рэалізаваць гэту задачу расійскаму ураду не ўдалося да паўстання 1863 г., тым больш, што амаль да сярэдзіны XIX ст. ва ўрадавых колах і арыстакратычных салонах Пецярбурга нярэдка Беларусь разглядалася як частка Польшчы.

У завершаным выглядзе палітыка русіфікацыі аформілася пасля падаўлення паўстання 1863—1864 гг., якое стала важным этапам у эвалюцыі урадавай палітыкі на тэрыторыі Беларусі, фарміравання грамадска-палітычнага руху і думкі. Пасля яго задушэння становіцца менш адчувальным уплыў польскага дэмакратычнага асяродку. У польскім грамадстве пашырылася новая ідэалагічная і грамадская плынь, якая атрымала назву «варшаўскі пазітывізм». Яе прыхільнікі ставілі першачарговую задачу эканамічнага развіцця Польшчы з мэтай ўзбагачэння нацыі. Барацьба за нацыянальнае вызваленне адкладвалася на аддаленую перспектыву. Расійскія ўрадавыя колы і грамадская думка схіліліся ў гэты час да канцэпцыі агульнарускай нацыі, у склад якой уключылі вялікаросаў, маларосаў і беларусаў. У сувязі з гэтым актуальным стаў мэтанакіраваны адрыв насельніцтва беларускіх губерняў ад гістарычнай традыцыі Вялікага Княства Літоўскага і Рэчы Паспалітай, настойлівая рэалізацыя ўніфікацыйных мерапрыемстваў і часам добраахвотная русіфікацыя ў межах мадэрнізацыйнай перспектывы.

Пасля паўстання 1863--1864 гг. беларускія і літоўскія губерні расійскімі ўрадавымі коламі разглядаліся як рэгіён, дзе адбывалася найбольш жорсткае супрацьстаянне польскім уплывам. Русіфікатарскі курс тут некалькі адрозніваўся ад этнічна польскіх зямель. Расійскія чыноўнікі, рэалізоўваючы ўрадавыя мерапрыемствы па ўмацаванні імперскіх пазіцый ў Царстве Польскім, ніколі не ставілі задачу знішчэння польскай мовы і культуры. На тэрыторыі заходніх губерняў сітуацыя выглядала некалькі інакш. Урадавыя колы ў сваім змаганні супраць польскіх уплываў разлічвалі на падтрымку

беларускага сялянства, але добра разумелі, што калі сельскі жыхар дасягаў ступені заможнасці вышэй сярэдняй, то часта ўспрымаў мадэль паводзін польскай эліты.

Пытанне дзяржаўнасці ў грамадска-палітычным жыцці Беларусі першай паловы XIX ст. Ліквідацыя Вялікага Княства Літоўскага ў перыяд падзелаў Рэчы Паспалітай, няўдалая спроба яго аднаўлення ў 1812 г., мэтанакіраваная палітыка расійскіх улад прывялі да паступовага адмірання ідэі аднаўлення дзяржаўнасці на беларускіх землях у выглядзе Вялікага Княства Літоўскага. Таму напярэдадні паўстання 1830–1831 гг. сярод мясцовых зпаланізаваных эліт на першы план выйшла імкненне да аднаўлення Рэчы Паспалітай з далучэннем да яе беларуска-літоўскіх губерняў.

Нацыянальны рамантызм і лібералізм складалі аснову светаўспрымання нешматлікіх тайных студэнцкіх і вучнёўскіх арганізацый на тэрыторыі Беларусі ў 30–50-х гг. XIX ст. Удзельнікі гэтых гурткоў і арганізацый праяўлялі ліцвінскі патрыятызм. Яны любілі і вывучалі родны край, што набліжала іх да сялянскай масы і стварала неабходныя ўмовы для фарміравання ў недалёкім будучым беларускай нацыянальнай ідэі. Пад уплывам рэвалюцыйных падзей у Еўропе ў грамадска-палітычным жыцці Беларусі пачаў фарміравацца рэвалюцыйна-дэмакратычны кірунак. «Дэмакратычнае таварыства» Ф. Савіча (1836–1838 гг.), «Саюз свабодных братоў» пад кіраўніцтвам братоў Ф. і А. Далейскіх (1846–1849 гг.) ужо ўздымалі пытанне аб сацыяльным вызваленні сялянства і выступалі за права народаў на самавызначэнне. Члены «Дэмакратычнага таварыства» прапагандавалі ідэі дружбы народаў у барацьбе супраць расійскага самадзяржаўя. «Саюз свабодных братоў», акрамя прапагандысцкай дзейнасці, вырабляў зброю, рыхтаваў паўстанне, аднак рэалізаваць яго не здолеў.

Прыкладана ў гэты час з польскамоўнага літаратурнага асяродку Беларусі выдзелілася так званая «беларуская школа», творчасць прадстаўнікоў якой было звязана з беларускай тэматыкай. Погляды і творы прадстаўнікоў гэтага кола далёка не заўсёды мелі выразна акрэслены нацыянальны змест, аднак аб'ектыўна яны стваралі фундамент нацыянальнай мастацкай культуры, якая служыла доказам патэнцыяльных магчымасцей развіцця беларускай мовы і саміх беларусаў.

Паўстанні 1830–1831 і 1863–1864 гг. на тэрыторыі Беларусі. У лістападзе 1830 г. у Варшаве пачалося паўстанне, кіраўнікі якога ставілі за мэту аднаўлення Рэчы Паспалітай у межах 1772 г. Вясной 1831 г. паўстанне ахапіла Літву і Заходнюю Беларусь. Віленскі цэнтральны паўстанцкі камітэт як кіраўнічы орган узброенай барацьбы не змог цалкам кансалідаваць дзеянні паўстанцкіх атрадаў. Па сацыяльным складзе паўстанне насіла пераважна шляхецкі характар. Сялянства слаба ўдзельнічала ў паўстанцкім руху, паколькі не бачыла ў ім вырашэння сваіх сацыяльных праблем. З тэрыторыі

Польшчы ў Беларусь і Літву былі накіраваны узброеныя атрады, якія павінны былі стаць ядром паўстанцкага руху. Аб'яднаныя сілы паўстанцаў 19 чэрвеня 1831 г. спрабавалі захапіць Вільню, аднак беспаспяхова. Пасля гэтага паўстанне пайшло на спад і ў жніўні было практычна падаўлена. Яго ўдзельнікі былі рэпрэсіраваны, сотні з іх высланы, многія эмігрыравалі. Зямельныя ўладанні паўстанцаў былі канфіскаваны. Пасля падаўлення паўстання расійскімі ўладамі быў рэалізаваны комплекс мерапрыемстваў, якія быў накіраваны на ўніфікацыю заходніх губерняў да стандарта ўласна рускіх губерняў. Аднак рэпрэсіі не вырашылі нацыянальнае пытанне ў Расійскай імперыі і не змаглі спыніць польскі патрыятычны і рэвалюцыйна-дэмакратычны рух, які становіцца з часам больш радыкальным.

Канец 50-х — пачатак 60-х гг. XIX ст. вызначыліся новым уздымам польскага нацыянальна-вызваленчага руху, які ахапіў Польшчу, Беларусь і Літву. Кульмінацыяй яго стала паўстанне 1863—1864 гг. Напярэдадні ў патрыятычным асяродку аформіліся два крылы, за якімі замацаваліся назвы «белыя» і «чырвоныя». Белыя выступалі супраць паўстання як сродку вырашэння задач нацыянальнага руху, разлічвалі дасягнуць асноўнай мэты — аднаўлення Рэчы Паспалітай у межах 1772 г. з уключэннем у яе склад Беларусі, Літвы і Правябярэжнай Украіны — шляхам дыпламатычнага націску заходнееўрапейскіх краін на расійскі ўрад. У адрозненне ад «белых» «чырвоныя» імкнуліся да ўздыму нацыянальна-вызваленчага паўстання. Падзел на «белых» і «чырвоных» быў характэрны для тагачаснага грамадска-палітычнага жыцця Беларусі і Літвы.

Для падрыхтоўкі і кіраўніцтва паўстаннем «чырвоныя» вясной 1862 г. стварылі ў Варшаве Цэнтральны нацыянальны камітэт (ЦНК). Летам 1862 г. у Вільні быў арганізаваны Літоўскі правінцыяльны камітэт (ЛПК), які непасрэдна займаўся падрыхтоўкай паўстання ў Беларусі і Літве. У склад ЛПК уваходзілі Л. Звяждоўскі, Я. Козел-Паклеўскі, Б. Длускі, З. Чаховіч, К. Каліноўскі і інш. У пачатку 1860-х гг. былі створаны мясцовыя рэвалюцыйныя арганізацыі: гродзенская, мінская, навагрудская і інш. «Левую» частку паўстанцаў у Беларусі ўзначальваў Кастусь Каліноўскі (1838—1864). Разам з В. Урублеўскім і Ф. Ражанскім К. Каліноўскі ў 1862—1863 гг. выдаваў на беларускай мове лацінскім шрыфтам газету «Мужыцкая праўда» (усяго выйшла 7 нумароў). Газета растлумачвала сялянам характар адмены прыгоннага права, заклікала іх не верыць цару і «з мужыкамі з-пад Варшавы... і ўсёй Расіі» са зброяй у руках ісці здабываць «сапраўдную волю і зямлю». З кастрычніка 1862 г. К. Каліноўскі ўзначальваў ЛПК.

Паўстанне пачалося раней вызначанага патрыятычнымі арганізацыямі тэрміну, у студзені 1863 г. у Варшаве, што стала нечаканасцю для рэвалюцыянераў Беларусі і Літвы. У спецыяльнай адозве ЦНК заклікаў насельніцтва Беларусі і Літвы далучыцца да руху. Паўстанне было для ўлад таксама нечаканым. Тактыка баявых дзеянняў, прынятая паўстанцамі, была непадобнай да падзей 1830—1831 гг., калі расійскія войскі мелі справу з рэгулярнай арміяй, сфарміраванай польскім паўстанцкім урадам. У час паўстання 1863—1864 гг. расійскія ўзброеныя сілы сутыкнуліся з тактыкай

партизанскай вайны. Асноўнай баявой адзінкай паўстанцаў выступаў невялікі атрад, выяўленне і знішчэнне якога ва ўмовах лясістай і балоцістай мясцовасці беларускіх губерняў было дастаткова складанай задачай. Заклапочанасць выклікалі і дыверсіі паўстанцаў у тыле расійскай рэгулярнай арміі. Занепакоенасць дапаўнялася верагоднасцю новай еўрапейскай вайны.

1 лютага 1863 г. ЛПК пасля дзесяцідзённага роздуму і ацэнкі сітуацыі звярнуўся да насельніцтва Беларусі і Літвы з заклікам узняцца на ўзброеную барацьбу і падтрымаць паўстанне ў Польшчы. У сваім маніфесце ён прадубліраваў праграмныя дакументы польскага кіраўніцтва. Усе жыхары абвешчались вольнымі і раўнапраўнымі. ЛПК абвясціў сябе Часовым урадам Літвы і Беларусі на чале з К. Каліноўскім. Першыя паўстанцкія атрады ў заходніх паветах Беларусі з'явіліся ў канцы студзеня 1863 г. з Царства Польскага. Мясцовыя фарміраванні пачалі стварацца ў сакавіку-красавіку. Найбольш актыўна дзейнічалі паўстанцы на тэрыторыі Гродзенскай і Віленскай губерняў. У раёне Белавежскай пушчы паўстанцкі атрад стварыў В. Урублеўскі, які стаў ваеначальнікам Гродзенскай губерні. У Кобрынскім павеце ўзняў узброеную барацьбу Р. Траўгут — будучы дыктатар паўстанцаў у Польшчы. У Навагрудскім павеце дзейнічаў атрад У. Борзабагатага, на Міншчыне — А. Трусава і г. д. Аднак агульнага плана дзеяння паўстанцаў не было, адсутнічалі ўзаемадзеянне і ўзаемадапамога паміж атрадамі. Частка іх была знішчана царскімі войскамі яшчэ на стадыі фарміравання, іншыя — бяздзейнічалі, не хапала зброі і г. д. Найбольшага поспеху дамогся атрад Л. Звяждоўскага, які ў ноч на 24 красавіка захапіў г. Горкі. Яго падтрымалі студэнты Горы-Горацкага земляробчага інстытута, які за гэта пазней быў зачынены.

На тэрыторыі Віцебскай, Мінскай і Магілёўскай губерняў паўстанне не атрымала развіцця. Да канца вясны на ўсходзе Беларусі яно было задушана. Толькі ў Гродзенскай губерні паўстанцы працягвалі ўпарта супраціўляцца. Найбольш буйныя сутычкі адбыліся каля мястэчка Мілавіды Слонімскага павета, дзе да 20 мая сабралася некалькі атрадаў паўстанцаў — усяго каля 800 чалавек. На тэрыторыі Беларусі з лютага па жнівень 1863 г. адбылося 46 баёў і сутычак паўстанцаў з урадавым войскам.

Сярод кіраўнікоў нацыянальна-вызваленчага руху адсутнічала адзінства, разгарнулася барацьба за ўладу. У Вільні «белымі» пры падтрымцы былога прадстаўніка Варшавы у ЛПК Н. Дзюлерана быў створаны Аддзел кіравання правінцыямі Літвы, які варшаўскі цэнтр прызнаў адзіным кіруючым органам у Беларусі і Літве. ЛПК быў распушчаны. К. Каліноўскі, радыкалізм і аўтарытэт якога не задавальняў «белых», быў адхілены ад кіраўніцтва і накіраваны паўстанцкім камісарам у Гродзенскую губерню. Аддзел кіравання правінцыямі Літвы імкнуўся паралізаваць мерапрыемствы «чырвоных». У склад мясцовых паўстанцкіх органаў былі ўведзены прыхільнікі «белых».

Расійскім урадам былі кінуты буйныя сілы для падаўлення паўстання. У маі 1863 г. замест больш ліберальнага У.І. Назімава віленскім генерал-губернатарам з неабмежаванымі паўнамоцтвамі быў прызначаны М.М.

Мураўёў, які атрымаў прозвішча «вешальнік» за бязлітасную расправу з удзельнікамі паўстання. Паралельна М. Мураўёў правёў шэраг мерапрыемстваў, якія павінны былі перацягнуць сялян на бок урада. Рэалізаваны былі значныя змены ва ўмовах адмены прыгоннага права ў беларускіх і літоўскіх губернях. Мясцовым органам улады забаранялася выкарыстоўваць супраць сялян узброеную сілу. Сялян сталі запрашаць да нагляду за «польскімі» памешчыкамі, паўстанцамі. Пачатак паўстання, мэты і лозунгі польскіх рэвалюцыянераў не знайшлі падтрымкі ў асноўнай часткі расійскай грамадскасці, выклікалі небывалы ўздым вялікадзяржаўнага шавінізму. Жорсткімі рэпрэсіўнымі мерамі адміністрацыя віленскага генерал-губернатара прымусіла многіх мясцовых памешчыкаў і вышэйшае каталіцкае духавенства адмовіцца ад падтрымкі паўстання.

У сваю чаргу кіраўніцтва паўстаннем не зрабіла рэальных крокаў у бок сялянства з мэтай прыцягнуць яго ў шэрагі змагароў. Па сацыяльнаму складу ўдзельнікаў паўстанне было шляхецкім. У чэрвені 1863 г. былі арыштаваны многія члены Аддзела кіравання правінцыямі Літвы, некаторыя пакінулі свае пасады і эмігрыравалі. У склад Аддзела былі ўведзены К. Каліноўскі і І. Малахоўскі. Кіраўніцтва паўстаннем зноў перайшло ў рукі «чырвоных». У мясцовыя паўстанцкія арганізацыі былі прызначаны новыя кіраўнікі, але рэальных поспехаў дасягнуць не ўдалося. У канцы жніўня 1863 г. варшаўскае кіраўніцтва прыняло рашэнне аб спыненні ваенных дзеянняў. Асобныя паўстанцы ў Беларусі працягвалі барацьбу яшчэ восенню 1863 г. Летам 1864 г. была ліквідавана апошняя паўстанцкая арганізацыя ў Навагрудскім павеце. К. Каліноўскі планаваў зноў узняць паўстанне вясной 1864 г., але ў студзені ён быў арыштаваны, а ў сакавіку пакараны смерцю на Лукішскай плошчы ў Вільні. Знаходзячыся ў турме, К. Каліноўскі напісаў і перадаў на волю «Лісты з-пад шыбеніцы». Паўстанне 1863—1864 гг. змяніла на наступныя дзесяцігоддзі ход грамадска-культурных працэсаў. Істотнае ўзмацненне русіфікацыі пасля падаўлення паўстання стала штуршком для пошукаў самаідэнтыфікацыі сярод інтэлігенцыі Беларусі. Нават мясцовыя праваслаўныя чыноўнікі, сутыкнуўшыся з калегамі, прыбыўшымі з вялікарускіх губерняў, успрымалі сваю этнічную адметнасць, у тым ліку праз часам недобрачылівае стаўленне да прыездных. Невыпадковым стаў паступовы заняпад сярод адукаванага грамадства ідэй «ліцвінскага» патрыятызму і пашырэнне самаўсведамлення беларускай нацыі ў сучасным яе разуменні.

Эканамічнае развіццё беларускіх зямель. Падзелы Рэчы Паспалітай, змена геапалітычных рэалій, уваходжанне ў склад Расійскай імперыі істотна паўплывалі на кірунак і тэмпы эканамічных працэсаў на тэрыторыі Беларусі. У 20-х гг. XIX ст. Беларусь са з'яўленнем першых фабрык і заводаў уступае на шлях да прамысловага перавароту, аб якім у гэты час можна ўзгадваць з вялікай доляй умоўнасці. Узнікненне мануфактурна-фабрычнай сістэмы ў Беларусі, таксама як і ў краінах Заходняй Еўропы, адбылося ў мястэчках і невялікіх населеных пунктах, дзе не было рамесніцкай карпаратыўнай

арганізацыі. Мануфактуры ў Беларусі адкрываліся перш за ўсё ў магнацкіх рэзідэнцыях, і іх з'яўленне выклікала супраціўленне з боку рамесніцкіх цэхаў. Першыя мясцовыя фабрыкі былі таксама адкрыты ў дваранскіх маёнтках.

Да сярэдзіны XIX ст., да адмены прыгоннага права, сяляне не мелі нармальных умоў для жыцця, выканання павіннасцей на карысць дзяржавы і сваіх уладальнікаў. Значная частка памешчыцкіх гаспадарак была нерэнтабельнай. Каб павялічыць даходнасць сваіх маёнткаў, памешчыкі памяншалі сялянскія надзелы, абезземельвалі прыгонных. Імкненне павялічыць даходнасць гаспадарак праз узмацненне эксплуатацыі сялянства сустракала яго супраціўленне. Вызваленне сялян ад прыгону, правядзенне аграрных пераўтварэнняў, нягледзячы на сваю пэўную абмежаванасць, адкрыла шлях для капіталістычнай мадэрнізацыі вёскі.

Прамысловасць Беларусі развівалася ў кірунку перапрацоўкі пераважна мясцовай мінеральнай, лясной і сельскагаспадарчай сыравіны, аднак паступова некалькі змяніліся прыярытэты ў яе структуры. Найбольш буйныя фабрыкі і заводы знаходзіліся ў гарадах. Аднак 2/3 фабрык і заводаў Беларусі і амаль палова занятых на іх рабочых былі сканцэнтраваны ў вёсцы. Гэта ў значнай ступені было абумоўлена спецыялізацыяй беларускай прамысловасці і наяўнасцю ў сельскай мясцовасці таннай рабочай сілы.

Індустрыяльнае развіццё Беларусі на пачатковых этапах было скарэліравана з натуральнымі патрэбамі рэгіёну, заснавана на традыцыйнай структуры эканамічнага жыцця. Узровень развіцця прамысловасці ў Беларусі быў ніжэйшы, чым у сярэднім на еўрапейскай частцы Расійскай імперыі. Яе тэхнічнае пераўзбраенне да канца XIX ст. не завяршылася. У той жа час паралельнае існаванне рамесніцкіх майстэрняў, мануфактур і фабрык не сведчыла аб адсталасці прамысловага развіцця Беларусі. Яно было абумоўлена арыентацыяй на выкарыстанне пераважна сельскагаспадарчай сыравіны, перапрацоўка якой не патрабавала стварэння вялікіх прамысловых магутнасцей, а таксама структурай мясцовых працоўных рэсурсаў, наяўнасці вялікай колькасці танных працоўных рук. Для перапрацоўкі лясной і сельскагаспадарчай сыравіны нават уладальнікам значных капіталаў было больш зручным засноўваць параўнальна невялікія вытворчасці, дзе эканомія на транспартных расходах і заробатную плату перавышала выгады, якія магла даць буйная вытворчасць у параўнанні з дробнай. У Беларусі адсутнічалі буйныя прамысловыя цэнтры, значныя прадпрыемствы па вырабе сродкаў вытворчасці. Попыт на прамысловую прадукцыю ў першыя дзесяцігоддзі пасля адмены прыгоннага права быў не вельмі высокі.

Буржуазныя рэформы 60—70-х гг. XIX ст. сталі вехавай падзеяй. Беларусь лічылася найбольш падрыхтаванай часткай імперыі да рэформ і выкарыстоўвалася ў якасці своеасаблівага палігона для іх выпрабаванняў (напрыклад, падрыхтоўка да адмены прыгоннага права), а з другога боку — уплыў рэформ тут быў больш абмежаваны з-за асаблівасцей рэалізацыі ўрадавай палітыкі. Паралельна правядзенню рэформ у Беларусі быў уведзены рэжым абмежавальных законаў у дачыненні да католікаў, яўрэяў, замежных

грамадзян, ішло змаганне з польскімі ўплывамі. Рэформы ў Беларусі былі скіраваны ў значнай ступені на ўніфікацыю беларускіх губерняў з велікарускім цэнтрам.

Тагачаснаму стану эканомікі Беларусі найбольш адпавядалі дробныя гарады і буйныя мястэчкі. У іх канцэнтравалася значная частка неземляробчага насельніцтва Беларусі. Структура вытворчасці ў такіх паселішчах найбольш адпавядала мясцоваму ўкладу жыцця. Беларускія гарады мелі перавагу над расійскімі ў сферы гандлю, які тут быў больш інтэнсіўным. Мясцовае сялянства вельмі насцярожана ставілася да «гарадской цывілізацыі», выступала за кансервацыю патрыярхальнасці беларускай вёскі. Абмежаванні ў рассяленні яўрэяў прывялі да штучнай канцэнтрацыі іх у гарадах і мястэчках Беларусі і дэфармавалі нацыянальны і часткова саслоўны склад насельніцтва. Гэта сітуацыя ўскладнялася адноснай слабасцю і невялікімі патрэбамі гарадской прамысловасці ў наёмнай рабочай сіле. Сотні тысяч беларускіх сялян вымушаны былі знаходзіць сабе працу на прадпрыемствах і гаспадарках у сельскай мясцовасці ці перасяляцца ў іншыя рэгіёны Расійскай імперыі.

Аграрны крызіс 80-х гг. XIX ст. прывёў да структурнай рэканструкцыі сельскай гаспадаркі Беларусі. Гэта праявілася перш за ўсё ў змене спецыялізацыі сельскагаспадарчай вытворчасці ў жывёлагадоўчым кірунку. На мяжы XIX—XX стст. Беларусь становіцца раёнам развітой малочнай гаспадаркі. У 90-х гг. тут налічвалася больш за 200 прадпрыемстваў па перапрацоўцы малочнай прадукцыі, якая пастаўлялася ў розныя рэгіёны Расіі і за мяжу. У гады аграрнага крызісу ў памешчыцкіх гаспадарках вырасла значэнне вінакурэння.

Доўгі час асноўнымі шляхамі зносін у Беларусі з'яўляліся водныя, шашэйныя і грунтавыя дарогі, якімі карысталіся для арганізацыі ўнутранага і замежнага гандлю. На эвалюцыю структуры гарадскіх паселішчаў, развіццё гандлёва-прамысловай дзейнасці істотны ўплыў аказала чыгуначнае будаўніцтва. Акрамя ваенна-стратэгічных задач яно адпавядала патрэбам агульнарасійскага рынку. Аднак правядзенне чыгуначных магістралей не ўлічвала патрэб развіцця беларускага ўнутранага рынку, структуры гарадскіх паселішчаў, змяніла транзітнае становішча Беларусі ў гандлі Расіі з заходнімі краінамі. Рэгіёны Беларусі, праз якія прайшлі чыгункі, атрымалі значны імпульс для свайго эканамічнага росту. У выніку чыгуначнага будаўніцтва асноўнымі вузламі і цэнтрамі транзітнага гандлю сталі Мінск, Гомель, Орша, Жлобін, Пінск, Мазыр, Слонім, Баранавічы, Лунінец і інш. У сувязі з інтэнсіўным развіццём чыгуначнага транспарту істотна скарацілася будаўніцтва сухапутных шляхоў. Толькі ў канцы XIX ст. пачынаецца пракладка новых шашэйных дарог.

Гады паміж рэвалюцыяй 1905–1907 гг. і Першай сусветнай вайной сталі часам імклівых перамен у сацыяльна-эканамічным развіцці Беларусі. Завяршэнне ў пачатку XX ст. прамыслова-тэхнічнага перавароту знайшло працяг у далейшай тэхнічнай мадэрнізацыі фабрычна-заводскай вытворчасці. Адбываўся рост энергаўзбраення ва ўсіх галінах прамысловасці праз

выкарыстанне паравых, электрычных машын, рухавікоў унутранага згарання. Нягледзячы на поспехі ў развіцці прамысловасці, Беларусь у пачатку XX ст. заставалася аграрным рэгіёнам Расійскай імперыі. Каля 80% даходу прыносіла сельская гаспадарка. Тут адчувальнымі сталі перамены. Перш за ўсё, агранамічная і тэхнічная дапамога з боку земскіх і ўрадавых устаноў, якая істотна павялічылася ў выніку правядзення сталыпінскай аграрнай рэформы, станоўча паўплывалі на культуру земляробства і жывёлагадоўлі.

Паскарэнне тэмпаў эканамічнага развіцця, пашырэнне капіталістычнага прадпрыемства ў прамысловасці, пераарыентацыя памешчыцкіх гаспадарак на рынак, развіццё гандлю і шляхоў зносін, інтэнсіўнае чыгуначнае будаўніцтва спрыялі стварэнню на тэрыторыі Беларусі адзінага эканамічнага рэгіёну, што аб'ектыўна садзейнічала складванню нацыі. Пашырэнне гандлёва-эканамічных сувязяў паміж рознымі часткамі Беларусі дазволіла прадстаўнікам карэннай нацыянальнасці лепш самаўсвядоміць сваю этнічную агульнасць. Аднак гэты аб'ектыўны працэс стрымліваўся агульным кірункам палітыкі ўрада.

Абмежавальныя мерапрыемствы ў дачыненні да яўрэяў і католікаў, эканамічная слабасць гарадоў, немагчымасць знайсці ў іх працу для вялікай колькасці безземельных і малаземельных сялян, фактычна стрымліванне расійскім урадам разлажэння памешчыцкага землеўладання адмоўна адбіліся на працэсах фарміравання сацыяльнай структуры буржуазнага грамадства ў Беларусі, дэфармавалі нацыянальны склад гарадскога насельніцтва і ў канчатковым выніку стрымлівалі станаўленне беларускай нацыі. Прычым беларуская нацыянальная буржуазія знаходзілася на стадыі станаўлення і ўяўляла сабой найбольш нязначную частку мясцовай шматнацыянальнай буржуазіі. Асноўныя капіталы краю знаходзіліся ў распараджэнні польскіх і рускіх памешчыкаў, яўрэйскіх купцоў і прамыслоўцаў. Беларуская аграрная буржуазія, падзеленая па веравызнанні на праваслаўных і католікаў, да канца не ўсвядоміла свайго нацыянальнага адзінства і часта індывідуальна ставілася да праяў беларускага нацыянальнага руху. Слабасць эканамічнай эліты, буржуазіі і дваранства, стала прычынай нешматлікасці і павольнага сталення нацыянальнай інтэлігенцыі. Эліта беларускага грамадства фактычна не дарасла да асэнсавання сваіх уласных дзяржаўна-палітычных ідэалаў.

Заходнерусізм і краёвасць. У сярэдзіне XIX ст. сфарміраваліся інтэлектуальныя асяродкі А. Кіркора ў Вільні, В. Дуніна-Марцінкевіча ў Мінску, А. Вярыгі-Дарэўскага ў Віцебску. Беларуская інтэлігенцыя, якая гуртавалася вакол іх, па грамадска-палітычных поглядах знаходзілася пераважна на ліберальных пазіцыях. Па нацыянальна-культурнай праграме прадстаўнікі названых асяродкаў з'яўляліся прыхільнікамі «краёвага», блізкага да беларускага па сваёй сутнасці, патрыятызму. Адзін з найбольш яркіх прадстаўнікоў беларускага лібералізму **А. Кіркор** зведаў нападкі як з боку прадстаўнікоў польскага грамадскага руху, так і расійскага. Першыя абвінавачвалі яго ў здрадзе польскім нацыянальным інтарэсам, другія бачылі ў ім замаскіраванага ворага Расіі, які служыць польскім экстрэмістам.

«Краёвая» ідэя была шмат у чым працягам «ліцвінскага» патрыятызму ў Рэчы Паспалітай, звязанага з захаваннем аўтаноміі Вялікага Княства Літоўскага ў складзе дзяржавы. Моцным фактарам фарміравання «краёвасці» як палітычнай плыні стала палітыка русіфікацыі і абмежаванняў у дачыненні католікаў і яўрэяў, якая праводзілася ўрадам Расійскай імперыі на тэрыторыі Беларусі і Літвы пасля падаўлення паўстання 1863—1864 гг. Канчаткова «краёвасць» аформілася ў пачатку XX ст. Яе цэнтральнай ідэяй было сцвярджэнне адміністрацыйна-тэрытарыяльнай аўтаноміі з парламентам у Вільні для беларускіх і літоўскіх губерняў. У гады Першай сусветнай вайны гэта ідэя трансфармавалася ў праект дзяржаўнай самастойнасці зямель былога Вялікага Княства Літоўскага. Адным з лідэраў краёўцаў у пачатку XX ст. быў **Р. Скірмунт**, асабісты складаны і супярэчлівы палітычны лёс якога прывёў да актыўнага ўдзелу ў абвешчэнні Беларускай народнай рэспублікі.

Паралельна з «краёвай» ідэяй зараджаецца «заходнерусізм», які на самым пачатку свайго фарміравання як ідэалагічнай плыні меў пэўную ліберальную афарбоўку, што было звязана са спробай з боку рускамоўнага грамадска-культурнага асяродку даказаць няпольскасць беларусаў і тым самым аб'ектыўна садзейнічаць актывізацыі вырашэння пытання аб іх этнічным самавызначэнні. Яны ўсё ж першымі падштурхнулі да пастаноўкі пытання: «А хто такія беларусы?». Спроба адказаць на яго стала адным з фактараў, які садзейнічаў фарміраванню беларускага нацыянальнага руху і ідэалогіі. Асноўныя прынцыпы ідэалогіі «заходнерусізму» былі распрацаваны ў сярэдзіне XIX ст. І. Сямашкам, М. Каяловічам, а таксама знайшлі адлюстраванне на старонках часопіса «Вестник Западной России», які выдаваўся ў 60–70-я гг. XIX ст. К. Гаворскім.

Зыходным пастулатам «заходнерусізму» было сцвярджэнне, што беларусы з'яўляюцца не самастойным этнасам, а заходнім адгалінаваннем рускага народа. Сярод прыхільнікаў гэтай ідэалогіі вылучыліся дзве плыні: больш памяркоўная, ліберальная (М. Каяловіч, А. Пшчолка), і кансерватыўная (К. Гаворскі). Прадстаўнікі першай прызнавалі рэальнасць існавання адметных этнакультурных рыс Беларусі, адзначалі самакаштоўнасць беларускай культуры, магчымасць яе вывучэння для ўзбагачэння агульнарускай, але лічылі справу фарміравання нацыянальнай супольнасці як палітычна шкодную. Наогул прадстаўнікі ліберальнай плыні «заходнерусізму» унеслі значны ўклад у вывучэнне гісторыі і культуры Беларусі, развіццё яе статыстыкі, вывучэнне гаспадарчага жыцця; уносілі прапановы па рэарганізацыі сельскай гаспадаркі, прамысловасці, сістэмы падаткаабкладання. Нярэдка яны свядома імкнуліся сваёй дзейнасцю палепшыць дабрабыт насельніцтва, супрацьстаяць пашырэнню папулярных у той час сярод моладзі сацыялістычных ідэй. Сярод іх сустракаюцца імёны вядомых даследчыкаў Я. Карскага, М. Нікіфароўскага і інш. Прыхільнікі кансерватыўнай плыні лічылі этнічныя асаблівасці беларусаў лакальна-дыялектнымі і вынікам польска-каталіцкай экспансіі, вартымі знішчэння для аднаўлення «рускага» характару краю. У далейшым «заходнерусізм» як ідэалогія і форма этнічнай самасвядомасці часткі гарадскога насельніцтва

Беларусі страціў свой пэўны дэмакратызм і фактычна адмаўляў права карэннага насельніцтва на нацыянальную самабытнасць.

Фарміраванне беларускай нацыянальнай ідэі. Часопіс «Гоман» і дзейнасць беларускіх народнікаў. Беларускі нацыянальна-культурны рух, паводле аднаго вобразнага параўнання, узрастаў паміж спрэчкамі расійскіх і польскіх шавіністаў за ідэалагічна-культурнае і эканамічнае панаванне на тэрыторыі краю. У асяроддзі выкладчыкаў і студэнтаў Віленскага ўніверсітэта ў 1810-х – пачатку 1820-х гг. пачалі з’яўляцца парасткі ідэй будучага беларускага нацыянальнага адраджэння. Прафесары Віленскага ўніверсітэта М. Баброўскі, І. Даніловіч паклалі пачатак збірання і вывучэння помнікаў беларускага пісьменства XVI–XVII стст. Яны садзейнічалі абуджэнню цікавасці да гісторыі, культуры, вуснай народнай творчасці беларусаў-студэнтаў – сяброў таварыстваў філаматаў і філарэтаў, перш за ўсё Я. Чачота, Т. Зана і інш. Беларуская інтэлігенцыя таго часу фарміравалася пераважна з выхадцаў духавенства і збяднелай шляхты.

У 1817 г. з’явілася першая навуковая публікацыя, прысвечаная беларускай народнай культуры. У 1822 г. **К.Ф. Калайдовіч** надрукаваў у «Трудах общества любителей российской словесности» артыкул «О белорусском наречии», у якім адзначаў асобнасць беларускай мовы ад рускай. Вядомы чэшскі славіст П. Шафарык у 1842 г. выдаў даследаванне «Славянскі народапіс», дзе ўпершыню пазначыў тэрыторыю пашырэння беларускай мовы. У сваёй кнізе «Путешествие по Полесью и Белорусскому краю» П. Шпілеўскі акрэсліў ідэю аб чысціні беларускай мовы, яе блізкасці да старажытнай славянскай, пазбаўленасці іншамовных уплываў. У сярэдзіне XIX ст. асобныя творы на беларускай мове стварылі Я. Чачот, Я. Баршчэўскі, А. Рыпінскі, У. Сыракомля. Беларуская мова стала асноўнай для творчасці В. Дуніна-Марцінкевіча. Вялікае значэнне для абуджэння нацыянальнай самасвядомасці мела дзейнасць шматлікіх збіральных і даследчыкаў фальклору, лінгвістаў, гісторыкаў, этнографікаў. У другой палове XIX – пачатку XX ст. з’явіліся грунтоўныя працы І. Насовіча, М. Нікіфароўскага, Е. Раманава. Я. Карскага, М. Доўнара-Запольскага і інш., з выдання якіх пачынаецца развіццё навуковага беларусазнаўства. Стадыя нацыянальнай агітацыі, звязаная з пашырэннем нацыянальнай свядомасці ў больш шырокія слаі насельніцтва, пачынаецца ў 80-х гг. XIX ст., найперш з дзейнасці народніцкай сацыяльна-рэвалюцыйнай арганізацыі «Гоман» і выдання аднаіменнага гектаграфічнага часопіса (1884 г.), беларускіх студэнцкіх арганізацый у Пецяrbургу, Маскве.

У пачатку 80-х гг. XIX ст. узнікла беларуская народніцкая арганізацыя ў Пецяrbургу. Ініцыятарам выступіла беларускае зямляцтва пры ўніверсітэце. У 1881 г. ім быў падрыхтаваны зварот «Да беларускай моладзі», у якім інтэлігенцыя і студэнцтва заклікаліся да шырокай грамадскай дзейнасці на карысць Беларусі. З ліберальна-народніцкіх пазіцый былі падрыхтаваны і надрукаваны на гектаграфе пад псеўданімам Даніла Баравік «Лісты аб Беларусі» (снежань 1882 г.). Даніла Баравік лічыў, што інтэлігенцыя

павінна быць рухавіком народа на шляху яго прагрэсіўнага развіцця пры дапамозе сродкаў, якія адпавядалі ўмовам жыцця людзей і дапамагалі хуткаму фарміраванню самасвядомасці і грамадзянскай волі. З гэтага сцвярджэння ён выводзіў асноўную задачу інтэлігенцыі Беларусі — культурна-асветніцкую: перш за ўсё, вывучэнне быту, звычаяў, традыцый, культуры, гісторыі беларускага народа. У адказ на іх з'явілася ў студзені 1884 г. «Пасланне да землякоў-беларусаў», падпісанае псеўданімам Шчыры беларус, дзе ставілася задача барацьбы за звяржэнне самадзяржаўя. На думку аўтара гэтага публіцыстычнага твора, неабходна пазбавіцца ад ўсіх перашкод, якія стварае расійскае самаўладства на шляху новых ідэй, нацыянальнага і сацыяльнага вызвалення Беларусі. У гэты час з ініцыятывай аб'яднання ўсіх народніцкіх гурткоў Беларусі выступіла група «Гоман» у Пецярбургу, якая выпусціла два нумары аднайменнага перыядычнага органа. Арганізацыя ўтварылася па ініцыятыве і пад кіраўніцтвам былых удзельнікаў Віцебскага рэвалюцыйнага гуртка А. Марчанкі і Х. Ратнера. У склад групы ўваходзілі М. Стацкевіч, У. Крупскі і інш. Яны падтрымлівалі сувязі з гурткамі Мінска, Магілёва, Віцебска і Гродна.

Гоманайцы ўпершыню заявілі аб асобнасці беларускай нацыі і самастойных задачах беларускага нацыянальнага руху. Аўтарамі-выдаўцамі «Гомана» ў якасці цэнтральнай аб'яднальнай ідэі была прызнана задача абуджэння этнічнай самасвядомасці, нацыянальнага і сацыяльнага вызвалення народа. «Вялікая і святая задача беларускай інтэлігенцыі, — адзначалася ў першым нумары «Гомана», — разварушыць магутныя сілы свайго народа, накіраваць прыпыненае прагрэсіўнае развіццё яго, даць яму магчымасць праявіць свой нацыянальны геній...». Аднак утварыць адзіную арганізацыю прыхільнікам «Гомана» так і не ўдалося.

Рэвалюцыйныя падзеі 1905–1907 гг. у Беларусі. У канцы 1904 г. у Расійскай імперыі абвастрылася палітычная барацьба. Пачатак рэвалюцыі непасрэдна звязаны з расстрэлам 9 студзеня 1905 г. у Пецярбургу масавага мірнага шэсця рабочых, якія накіроўваліся да Зімовага палаца з петыцыяй аб паляпшэнні свайго становішча. Гэта падзея адразу ж знайшла водгук на тэрыторыі Беларусі, дзе студзеньскія палітычныя стачкі ахапілі 25 гарадоў і мястэчак, у іх удзельнічалі больш за 33 тыс. рабочых. Акрамя таго, адбыліся 22 вулічныя дэманстрацыі, 44 масавыя сходы, якія часам суправаджаліся ўзброенымі сутычкамі з паліцыяй і вайсковымі патрулямі. З улікам усіх выступленняў антыўрадавы рух ахапіў 30 гарадоў і мястэчак. Ужо 11–17 студзеня прайшлі акцыі пратэсту ў Мінску. Яны ахапілі большасць фабрык і заводаў горада, прыватныя друкарні і рамесніцкія майстэрні. З 12 студзеня пачаліся сходы і мітынгі ў Гомелі. 16 студзеня забастоўка тут набыла агульнагарадскі размах, аднак да яе не далучыліся рабочыя самага вялікага прадпрыемства — чыгуначных майстэрняў. Усяго ў горадзе баставала каля 4 тыс. чалавек. У Сморгоні 13 студзеня забаставала каля 3 тыс. чалавек. Агульнагарадскія стачкі адбыліся таксама ў Гродна, Брэсце, Мазыры, Ашмянах і інш.

У лютым – сакавіку 1905 г. хваля палітычных выступленняў знізілася, пераважалі забастоўкі з эканамічнымі патрабаваннямі. Новы ўздым палітычнага рабочага руху быў звязаны са святкаваннем 1 мая. У красавіку – чэрвені ён ахапіў 56 гарадоў і мястэчак Беларусі. Колькасць удзельнікаў палітычных забастовак дасягнула 100 тыс. чалавек. Больш настойлівай у гэты час стала і эканамічная барацьба працоўных. У многіх выпадках наёмныя работнікі дабіваліся скарачэння рабочага дня да 9–10 гадзін, істотнага павелічэння зароботнай платы і інш. Летам 1905 г. адбыліся палітычныя стачкі ў Мінску, Гомелі, Бабруйску, Брэсце, Гродна.

Разгарнуўся таксама сялянскі рух. У студзені – сакавіку 1905 г. адбыліся 53 сялянскія выступленні. Аднак формы іх засталіся большай часткай традыцыйныя, пераважалі парубкі панскіх лясоў. У чэрвені 1905 г. адбылося ўжо 175 сялянскіх выступленняў. Першым найбольш буйным выступленнем была стачка сялян-падзёншчыкаў і парабкаў у чэрвені 1905 г., якая ахапіла амаль усе маёнткі Навагрудскага павета. Шырокі размах набылі забастоўкі сельскагаспадарчых рабочых у Мінскім, Бабруйскім, Рэчыцкім, Слуцкім, Брэсцкім паветах і інш.

У ліпені 1905 г. салдаты Баранавіцкага чыгуначнага батальёна ў Мінску арганізавалі пратэст супраць адпраўкі іх на Далёкі Усход. Сацыял-дэмакраты вялі агітацыю сярод салдат у гарнізонах Бабруйска, Брэста, Гродна і некаторых іншых гарадоў.

Восенню 1905 г. адбыўся чарговы ўздым рабочага руху. У кастрычніку 1905 г. адбылася палітычная стачка, якая ахапіла амаль усю Расійскую імперыю. Актыўна яе падтрымалі чыгуначнікі, спыніўся рух цягнікоў на 26 магістралях. Стачка суправаджалася мітынгамі, сходамі, дэманстрацыямі. У Беларусі рэвалюцыйны рух падтрымалі, перш за ўсё, чыгуначнікі і рабочыя буйных прадпрыемстваў. Актыўна разгортваліся падзеі ў Мінску. З 12 кастрычніка штодзённа на прывакзальнай плошчы і ў памяшканні вакзала адбываліся мітынгі. Амаль адначасова з рабочымі і навучэнцамі Мінска ў стачку ўключыліся чыгуначнікі Оршы, рабочыя Гомеля. 13 кастрычніка стачка ў Гомелі стала ўсеагульнай. У стачачную барацьбу ўключыліся таксама і чыгуначнікі Пінска, Баранавіч, Лунінца. Для кіраўніцтва рухам выбіраліся стачачныя камітэты. 17–19 кастрычніка да стачкі далучыліся рабочыя Магілёва, Віцебска, Гродна, Брэста.

Кастрычніцкая палітычная стачка прымусіла ўрад пайсці па шляху рэфармавання дзяржаўнага ладу. 8 кастрычніка 1905 г. кіраўнік урада С.Ю. Вітэ выступіў перад імператарам з прапановамі рэформ. Мікалай II даручыў С.Ю. Вітэ падрыхтаваць тэкст Маніфеста, які быў падпісаны 17 кастрычніка. У дакуменце прадугледжвалася прадастаўленне насельніцтву свабоды слова, сумлення, саюзаў і сходаў. Ствараўся парламент з правам заканадаўчай ініцыятывы, без адабрэння якога не мог мець сілу ні адзін закон. За імператарам захоўвалася права распусцаць Думу і накладваць вета на яе рашэнні.

Адразу пасля падпісання Маніфеста 17 кастрычніка да насельніцтва Беларусі дайшлі чуткі аб дараваных свабодах. У Мінску 18 кастрычніка на

плошчы Віленскага вакзала быў арганізаваны мітынг, куды сабраліся каля 15–20 тыс. маніфэстантаў. Мітынг быў расстраляны з санкцыі мінскага губернатара П. Курлова, загінула да 100 чалавек, паранена каля 300 чалавек. Раніцай 18 кастрычніка адбыўся мітынг у Віцебску, удзельнікі якога патрабавалі ад улад пазнаёміць з тэкстам Маніфэста. У выніку мітынг быў разогнаны з прымяненнем агнястрэльнай зброі, 7 чалавек былі забіты, 4 – паранены. Кастрычніцкая палітычная стачка ахапіла ў Беларусі 32 населеныя пункты, колькасць стачачнікаў толькі ў прамысловасці дасягнула 66 тыс. чалавек. Яна знайшла падтрымку ў вёсцы, але некалькі пазней – у лістападзе, калі адбыліся 154 сялянскія выступленні. Найбольшы ўздых барацьбы ў вёсцы назіраўся ў снежні – 286 выступленняў.

Па закліку РСДРП, эсэраў і Бунда 7 снежня 1905 г. у Маскве пачалася ўсеагульная палітычная стачка, якая ў ноч на 10 снежня перарасла ва ўзброенае паўстанне. Снежаньская палітычная стачка ахапіла ў Беларусі 17 гарадоў і мястэчак, аднак нідзе справа не дайшла да ўзброенага паўстання.

Узмацненне рэпрэсіўных мерапрыемстваў з боку ўрада не спыніла рэвалюцыйны рух, аднак значна яго аслабіла. У лютым і сакавіку 1906 г. назіраўся рэзкі спад рабочага руху. Параўнальна высокім заставаўся ўзровень сялянскага руху, аднак і ён у студзені 1906 г. у параўнанні з папярэднім месяцам знізіўся ўдвая, яшчэ больш – у лютым і сакавіку 1906 г. Рабочы рух вясной і летам 1906 г. быў намнога слабейшым у параўнанні з адпаведным перыядам у 1905 г. Знізілася колькасць палітычных выступленняў, вулічныя дэманстрацыі наогул не праводзіліся. У сялянскім руху ў маі-ліпені 1906 г. назіраўся ўздых, нават большы, чым за аналагічны час у 1905 г. Пашыранымі формамі руху былі забастоўкі падзёншчыкаў, збіццё прышлых работнікаў у панскіх маёнтках. Больш актыўна, чым у 1905 г., у беларускай вёсцы гучалі палітычныя патрабаванні.

У другой палове 1906 г. назіраўся спад рабочага руху, адбыліся толькі тры палітычныя стачкі. Эканамічная барацьба аднак прадаўжала быць выніковай, заканчвалася ў асноўным на карысць рабочых. У жніўні-верасні 1906 г. прыблізна напалову скарацілася колькасць сялянскіх выступленняў. Сярод іх пераважала такая форма, як падпалы панскіх сядзіб і гумнаў з сабраным ураджаем. У кастрычніку-снежні 1906 г. на тэрыторыі Беларусі адбылося толькі 16 сялянскіх выступленняў.

У пачатку 1907 г. паглыбіўся спад у рабочым руху. Палітычных выступленняў не было зафіксавана, выніковасць эканамічных знізілася. Прадпрымальнікі ўсё часцей аб'яўлялі лакаўты. Пры адхіленні іх патрабаванняў да рабочых закрывалі прадпрыемства. У выніку расло беспрацоўе, як вынік – зніжалася колькасць стачак і іх удзельнікаў. Толькі святкаванне 1 мая выклікала хвалю аднадзённых забастовак.

У 1907 г. назіралася стомленасць і расчараванне шырокіх народных мас рэвалюцыйным рухам, яго вынікамі. 3 чэрвеня 1907 г. Мікалай II распусціў Думу і адначасова насуперак палажэнням уласнага Маніфэста ад 17 кастрычніка, а таксама Асноўных законаў Расійскай імперыі, змяніў выбарчы закон. Паводле Маніфэста ад 3 чэрвеня права адмяняць выбарчыя законы і

выдаваць новыя захоўвалася за імператарам. Гэта падзея апазіцыйнымі сіламі была расцэнена як дзяржаўны пераварот і стала завяршэннем рэвалюцыі.

«Наша ніва» і беларуская нацыянальная ідэя ў пачатку XX ст. У апошнія дзесяцігоддзі XIX ст. сярод беларускай інтэлігенцыі ішла работа па фарміраванні беларускай нацыянальнай ідэі як асновы развіцця нацыянальна-культурнага руху, ідэалагічнай асновы нацыятворчых працэсаў. Дзеячы беларускага нацыянальнага руху апеліравалі да этнічнай культуры, мовы простага народа як важнейшых каштоўнасцей, абгрунтоўвалі неабходнасць адраджэння іх высокага статусу. Аднак нацыянальная агітацыя ўскладнялася недастатковай развітасцю сродкаў камунікацыі. Акрамя таго, вызначэнне этнічнай прыналежнасці беларускім сялянствам ускладнялася наяўнасцю некаторых стэрэатыпаў, звязаных з неабходнасцю засваення рускай ці польскай моў, з якімі звязвалася магчымасць сацыяльнага поспеху. Для многіх сялян уяўлялася бяспрэчнай перавага рускай і польскай культур над іх вясковай культурай і простаю мовай. Гэта часам выклікала насмешлівае стаўленне да ўсяго свайго вясковага, асабліва сярод тых, хто змог узняцца па сацыяльнай лесвіцы.

Фундаментам ідэалогіі беларускага вызваленчага руху стала публіцыстыка **Ф. Багушэвіча**. У прадмове да зборніка «Дудка беларуская», іншых творах ім дадзена гісторыка-філасофскае і мастацкае асэнсаванне лёсу беларускага народа, падкрэслена пераемнасць багатых дзяржаўна-палітычных традыцый Вялікага Княства Літоўскага з сучаснымі задачамі сацыяльнага і палітычнага вызвалення і культурнага адраджэння беларускага народа.

На пачатку 90-х гг. XIX ст. у Маскве і Пецярбургу дзейнічалі арганізацыі беларускага студэнцтва пад кіраўніцтвам А. Гурыновіча, М. Абрамовіча і інш. Вялікую ролю адыграла літаратурна-грамадская дзейнасць К. Каганца, А. Абуховіча і інш., краязнаўча-збіральніцкая праца Б. Эпімах-Шыпілы і г.д. Існавалі Гурток моладзі польска-літоўскай, беларускай і маларускай, Кружок беларускай народнай прасветы і культуры. Былі спробы выпуску нелегальнай газеты «Свабода», заснавання Рэвалюцыйнай партыі Бelay Русі. У 1902–1903 гг. на аснове нацыянальна-асветніцкіх гурткоў вучнёўскай і студэнцкай моладзі адбылася палітычная самаарганізацыя беларускага нацыянальна-вызваленчага руху. Была створана Беларуская рэвалюцыйная грамада. Яе стваральнікамі і кіраўнікамі выступілі браты Антон і Іван Луцкевічы, Э. Пашкевіч, А. Бурбіс, К. Каганец (К. Кастравіцкі), В. Іваноўскі і інш. У снежні 1903 г. адбыўся I з’езд Грамады, дзе яна характарызавалася як сацыяльна-палітычная арганізацыя беларускага працоўнага народа і атрымала назву Беларуская сацыялістычная грамада. Было вырашана дабівацца для Беларусі краёвай аўтаноміі з сеймам у Вільні.

Глыбокія якасныя змены адбыліся ў нацыянальным руху ў час рэвалюцыі 1905–1907 гг. Са з’яўленнем беларускамоўнага легальнага друку («Наша доля», «Наша ніва», пазней «Беларус», «Лучынка» і інш.), пашырэннем прафесійных, грамадска-культурных аб’яднанняў і гурткоў

(Беларускі настаўніцкі саюз, Гродзенскі гурток беларускай моладзі, Беларускі музычна-драматычны гурток і г. д.), заснаваннем выдавецкіх суполак, нацыянальных тэатральных калектываў узраслі новыя формы і кірункі нацыянальна-культурнага руху.

Вызначальнай рысай урадавай палітыкі на тэрыторыі Беларусі пасля падаўлення рэвалюцыі стаў вялікадзяржаўны імперскі шавінізм, ідэалагі і мясцовыя прапагандысты якога не дапускалі існавання самастойнай беларускай нацыі. Падзел яе праводзіўся па канфесійнай прыкмеце: праваслаўны – рускі, католік – паляк. У такіх умовах беларускі нацыянальны рух вымушаны быў адстойваць сваё права на існаванне, абараняцца ад націску расійскіх манархістаў і польскіх нацыяналістаў. Сферай яго актыўнасці была, перш за ўсё, культурна-асветніцкая дзейнасць. Фактычна ролю ідэйнага і арганізацыйнага цэнтру руху для многіх беларускіх культурна-асветніцкіх таварыстваў выконвала «Наша ніва», якая стала галоўнай мішэнню для цікавання, розных нападак і абвінавачванняў з боку расійскай і польскай рэакцыйнай прэсы. Насуперак абмежаванням папулярнасць і сувязі з падпісчыкамі ў «Нашай нівы» раслі. Яна знаходзіла водгук сярод вясковых і гарадскіх чытачоў.

«Наша ніва» штотыднёва выдавалася ў Вільні з лістапада 1906 г. да жніўня 1915 г. і фактычна склала цэлую эпоху ў фарміраванні беларускай нацыянальнай інтэлігенцыі, выпрацоўцы ідэалогіі нацыянальнага руху. Газета была заснавана братамі А. і І. Луцкевічамі, А. Уласавым, А. Пашкевіч (Цёткай) і інш. Выданне мела шырокую карэспандэнцкую сетку ва ўсіх кутках Беларусі, у многіх рэгіёнах Расіі, за мяжой. Вакол «Нашай нівы» аб'ядналіся аўтары розных веравызнанняў, палітычных поглядаў, якіх аб'ядноўвала жаданне нацыянальна-культурнага адраджэння Беларусі. Тут апублікавалі свае першыя творы многія беларускія пісьменнікі. Рэдакцыя стала месцам, куды прыходзілі мастакі, даследчыкі, музычныя і тэатральныя дзеячы і інш. Тэматыка і характар апублікаваных у газеце матэрыялаў былі вельмі разнастайнымі. Яна адгукалася на самыя розныя пытанні, асвятляла дзейнасць Дзяржаўнай Думы, судаў, паліцыі, правядзенне аграрных рэформ, жыццё сялянства, наёмных работнікаў, навінкі культурнага жыцця і многае іншае. Рэдакцыяй «Нашай нівы» была пакладзена аснова сістэматычнага выдання беларускіх кніг. Як своеасаблівыя дадаткі да газеты выходзілі «Календары», брашуры, зборнікі. У 1914–1915 гг. рэдактарам-выдаўцом «Нашай нівы» быў Я. Купала.

У 1910 г. намаганнямі нашаніўцаў пачаў выходзіць «Беларускі каляндар», які быў дастаткова папулярным сярод вясковых жыхароў. Тыраж яго дасягаў 20 тыс. экзэмпляраў. На аснове сельскагаспадарчага аддзела «Нашай нівы» у 1912 г. стаў выдавацца часопіс «Саха», рэдактарам якога быў А. Уласаў. З выданнем супрацоўнічалі вучоныя-спецыялісты і гаспадары-практыкі, якія давалі свае парады і каментарыі па ўсіх галінах сельскай гаспадаркі. «Саха» атрымала прызнанне і ўзнагароды на сельскагаспадарчых выстаўках у Вільні і Мінску. У 1913 г. рэдакцыяй «Нашай нівы» у Мінску стаў выдавацца літаратурны штотыднёвік для

моладзі «Лучынка», які рэдагавала Цётка. У Вільні ў студзені 1913 г. пачала выходзіць беларускамоўная штотыднёвая газета «Беларус». Друкавалася яна лацінкай пад рэдакцыяй А. Бычкоўскага і Б. Пачопкі. Газета імкнулася пераадолець рэлігійны раскол беларусаў, давесці, што «усе яны – адно племя, адзін народ».

У 1909 г. былі створаны «Гродзенскі гурток беларускай моладзі» і беларускі гурток студэнтаў Юр'еўскага ўніверсітэта, у 1911 г. – Беларускі музычна-драматычны гурток. Узнікаюць таксама Беларускі літаратурна-навуковы гурток студэнтаў Пецябургскага ўніверсітэта, Гурток беларусаў у Капылі, Гурток аматараў «Нашай нівы» у Мінскай духоўнай семінарыі, пашырэнне атрымліваюць аматарскія і прафесійныя беларускія тэатральныя пастаноўкі і многае іншае. Намаганнямі І. Луцкевіча пры рэдакцыі «Нашай нівы» паступова ствараўся Беларускі музей, дзе былі сабраны многія ўнікальныя экспанаты. Усе гэтыя арганізацыі, культурна-асветніцкія мерапрыемствы былі звязаны паміж сабой духоўна і з'яўляліся сведчаннем росту творчых і інстытуцыянальных кантактаў прадстаўнікоў беларускай нацыяльнай інтэлігенцыі, разгортвання беларускага нацыянальна-культурнага руху.

У 1908–1911 гг. у Вільні дзейнічала беларускае выдавецкае таварыства «Наша хата», у 1906–1914 гг. – выдавецтвы «Мінчук», «Палачанін», «Саха», «Вясёлка». Аднак найбольш прыкметны ўклад у развіццё беларускай выдавецкай справы ў той час унесла суполка «Загляне сонца і ў наша аконца», якая была створана вясной 1906 г. у Пецябургу. Ужо ў 1906 г. яе намаганнямі былі выдадзены «Беларускі лемантар, або першая навука чытання», «Першае чытанне для дзетак беларусаў». Характэрнай асаблівасцю беларускага нацыянальнага друку была параўнальна слабая дыферэнцыяцыя супрацоўнікаў па грамадска-палітычнай прыкмеце. У адных выданнях працавалі разам і сацыялісты, і лібералы, і будучыя хрысціянскія дэмакраты і інш. Усіх іх яднала прыналежнасць да беларускага нацыянальна-культурнага руху, агульнасць яго задач.

У 1913 г. у Віцебскім аддзяленні Маскоўскага археалагічнага інстытута А. Сапуноў пачаў чытаць курс лекцый па гісторыі Беларусі. В. Ластоўскі ў 1910 г. выдаў першы абагульняючы нарыс «Кароткая гісторыя Беларусі», дзе даў канцэптуальнае выяўленне нацыянальнай гісторыі. У пачатку XX ст. навуковае абгрунтаванне этнічнай свядомасці знайшло адлюстраванне ў фундаментальнай працы Я. Карскага «Беларусы» (Т. 1–3, 1903–1922 гг.), даследаваннях М. Доўнар-Запольскага і інш.

Беларускі нацыянальны рух набыў больш масавы характар у час Першай сусветнай вайны. Сацыяльныя ўзрушэнні аказалі значны ўплыў на працэсы этнічнай кансалідацыі. Шматлікія бежанцкія арганізацыі адыгралі вялікую ролю ў абуджэнні нацыянальнай свядомасці. Цікаvasць да беларускага руху актывізавалася сярод землеўласнікаў, вышэйшых чыноўнікаў, афіцэраў, кіраўніцтва праваслаўнай і каталіцкай цэркваў у Беларусі. Узрос нацыянальны рух і на акупіраванай тэрыторыі Беларусі. У Вільні быў створаны Беларускі народны камітэт, адкрыты беларускія школы,

настаўніцкая семінарыя ў Свіслачы і г. д. Пасля рэвалюцыйных падзей 1917 г. паўстала надзённае пытанне аб утварэнні беларускай дзяржаўнасці. Яно знайшло і падтрымку значнай часткі беларускага насельніцтва і шляхі рэалізацыі ў абвешчэнні спачатку Беларускай народнай рэспублікі, а затым у больш пэўным утварэнні БССР.

Пытанні і заданні

1. Пры якіх абставінах адбываліся падзелы Рэчы Паспалітай? Якія наступствы яны мелі?
2. У чым выявіліся працэсы русіфікацыі і дэпаланізацыі на беларускіх землях пасля іх далучэння да Расійскай імперыі?
3. Якія мэты пераследвалі паўстанцы ў 1830—1831 і 1863—1864 гг.? Чым завяршыліся гэтыя падзеі?
4. Якія асаблівасці мела эканамічнае развіццё беларускіх зямель у складзе Расійскай імперыі?
5. У чым заключаецца змест ідэй заходнерусізму і краёвасці?
6. У чым выяўлялася фарміраванне беларускай нацыянальнай ідэі?
7. Як адбіліся падзеі рэвалюцыі 1905—1907 гг. на гісторыі беларускіх зямель?
8. Як дзейнасць «Нашай нівы» паўплывала на развіццё беларускай нацыянальнай ідэі ў пачатку XX ст.?
9. Якія становячыя наступствы мела ўключэнне беларускіх зямель у склад Расійскай імперыі?
10. Азнаёмцеся з законам часу Мікалая I ад 19 кастрычніка 1831 г. «Аб разборы шляхты ў заходніх губернях і аб уладкаванні гэтага роду людзей» і паразважайце, ці быў гэты закон справядлівы або, магчыма, меў карны характар. Як вы думаеце, становяча ці адмоўна паўплываў «разбор шляхты» на сацыяльна-эканамічнае развіццё беларускіх зямель?

Тэма 1.5. Нацыянальна-дзяржаўнае будаўніцтва ў 1917–1941 гг.

Першая сусветная вайна на беларускіх землях. Міжнародныя супярэчнасці на мяжы XIX – XX стагоддзяў набылі глабальны характар. Два блокі вядучых краін свету (Антанта і Траісты саюз) ўступілі ў барацьбу за перадел свету. Германія імкнулася пашырыць свае каланіяльныя ўладанні ў Афрыцы, уплыў на Блізкім Усходзе і ў Кітаі. Аўстра-Венгрыя супернічала з Расіяй за ўплыў на Балканах. Англія і Францыя спрабавалі захаваць свой статус-кво.

Падставай да пачатку вайны стала забойства ў сталіцы Босніі – Сараеве аўстра-венгерскага прынца Франца Фердынанда. Аўстра-Венгрыя прад’явіла Сербіі ультыматум, а 28 ліпеня 1914 г. абвясціла ёй вайну. На наступны дзень Расія пачала частковую мабілізацыю. 1 жніўня Германія аб’явіла вайну Расіі, а 3 жніўня – з Францыі. 5 жніўня Вялікабрытанія пачала вайну супраць Германіі. Германскі блок падтрымалі Турцыя і Балгарыя.

У сусветны канфлікт было ўцягнута 38 дзяржаў з насельніцтвам 1,5 млрд чалавек. Ваенная кампанія 1914 г. пачалася наступленнем германскіх войскаў на Заходнім фронце. Каб дапамагчы саюзнікам, адначасова з аперацыяй ва Усходняй Прусіі Расія пачала стратэгічнае наступленне ў Галіцыі. Аўстра-Венгерская армія ў ходзе баёў страціла палову свайго складу (400 тыс. чалавек) і да канца вайны не магла весці актыўных баявых дзеянняў.

Германскія войскі ў верасні 1914 г. былі спынены ў баях пры Марне і адкінуты на тэрыторыю Бельгіі. Да канца года на 700-кіламетровым фронце арміі перайшлі да пазіцыйнай вайны. Ствараліся абарончыя рубяжы, умацаваныя раёны.

Летам 1915 г. беларускія губерні сталі франтавой і прыфрантавой тэрыторыяй. У кастрычніку 1915 г. адбылася стабілізацыя фронту па лініі Паставы – Баранавічы – Пінск.

Летне-восеньскае наступленне нямецкіх войскаў прывяло да таго, што пад акупацыяй апынулася амаль палова тэрыторыі Беларусі. Стаўка Вярхоўнага Галоўнакамандуючага, якая дыслакавалася першапачаткова ў Баранавічах, пераносіцца ў Магілёў. Пасля ўступлення на пасаду Вярхоўнага Галоўнакамандуючага Мікалая II у жніўні 1915 г., Магілёў, дзе размясцілася Стаўка, стаў фактычна «другой сталіцай» Расійскай імперыі.

Вайна істотна паўплывала на палітычнае і сацыяльна-эканамічнае развіццё Беларусі. Па тэрыторыі сучаснай Беларусі праходзіў самы буйны па колькасці вайскоўцаў фронт (паўтара мільёна чалавек), які са жніўня 1915 г. меў назву «Заходні». Адначасова каля 900 тыс. жыхароў беларускіх губерняў былі мабілізаваны ў расійскую армію і змагаліся пераважна на Паўднёва-Заходнім і Паўночным франтах, у складзе Балтыйскага флоту; больш 70 тыс. з іх загінулі ў баях.

Германскае наступленне выклікала эвакуацыю на ўсход прадпрыемстваў і ўстаноў. Яна праходзіла неарганізавана, з вялікімі

стратамі. З заходняй часткі Беларусі ва ўмовах хуткага набліжэння фронту ўдалося эвакуіраваць толькі асобныя фабрыкі і заводы.

Адначасова з перамяшчэннем абсталявання і маёмасці на ўсход рушыў велізарны паток бежанцаў. На пачатку чэрвеня 1915 г. Стаўка Вярхоўнага галоўнакамандуючага прыняла радыкальнае рашэнне аб прымусовым высяленні з франтавой зоны насельніцтва, у першую чаргу мужчын прызыўнога ўзросту ад 17 да 45 гадоў. Гэта выклікала рэакцыю панікі. З восені 1915 г. сяляне сталі пакідаць свае паселішчы і сыходзіць на ўсход. Жыхары усходняй часткі Беларусі са спачуваннем прымалі бежанцаў у свае дамы, дапамагалі з інвентаром, забяспечвалі харчаваннем, але з цягам часу гаспадарчыя і харчовыя запасы непазбежна завяршаліся. Усё большая колькасць беларусаў была вымушаная рухацца далей, углыб расійскіх губерняў. Створаныя ўладамі структуры і ўстановы («Таццянінскі камітэт» і інш.) не мелі магчымасці забяспечыць нават мінімальныя патрэбы перасяленцаў. Беларускія і памежныя з ёй губерні ператварыліся ў велізарны лагер бежанцаў. Родныя дамы пакінулі каля паўтара мільёнаў жыхароў Беларусі.

Ва ўмовах вайны на тэрыторыі Беларусі развіваліся галіны прамысловасці, арыентаваныя на патрэбы арміі. Вытворчасць мірнай прадукцыі знізілася да 15--16% ад даваеннага ўзроўню. Вялікім цяжарам для насельніцтва прыфрантавых губерняў сталі ваенна-абарончыя работы (будаўніцтва мастоў, дарог, капанне акопаў). Істотныя страты сялянскія гаспадаркі мелі ад рэквізіцый жывёлы, хлеба і фуражу, якія сістэматычна праводзілі як вайсковыя, так і грамадзянскія ўлады. Востры недахоп прадуктаў харчавання і фуражу, скарачэнне пагалоўя жывёлы садзейнічалі спусташэнню вёскі. У Беларусі, як і ў прамысловых цэнтрах краіны – Петраградзе, Маскве і іншых гарадах, пачаўся харчовы крызіс.

Цяжкім з'яўляўся лёс беларускага насельніцтва пад нямецкай акупацыяй. Германскія войскі захапілі амаль палову тэрыторыі Беларусі з насельніцтвам да вайны каля 2 млн. чалавек. У аснову планаў нямецкага камандавання былі пакладзены ваенна-стратэгічныя інтарэсы Германіі па германізацыі і каланізацыі заходняй Беларусі. Дзейнічала жорсткая сістэма падаткаў, штрафаў, прымусовых работ. Катастрафічнымі для сялянства былі рэквізіцыі. За кожную спробу супраціўлення насельніцтва чакала жорсткае пакаранне. Нацыянальна-культурная палітыка акупацыйных улад была накіравана, з аднаго боку, на больш выразнае адасабленне краю ад Расіі, з другога – на нейтралізацыю польскага ўплыву, які ўзмацніўся тут пасля зыходу ў бежанства значнай часткі беларускага праваслаўнага насельніцтва. У гэтых мэтах аказвалася падтрымка літоўскай, беларускай, яўрэйскай культуры. У школах выкладанне вялося на нямецкай ці на адной з мясцовых моў, руская мова была забаронена. Выкарыстанне беларускай мовы дазвалялася без абмежаванняў. Разам з іншымі мовамі яна ўжывалася ў зваротах улад да насельніцтва, афармленні пашпартоў. Адкрываліся беларускія школы.

Вайна з'явілася вялікай трагедыяй для беларускага насельніцтва. Агульныя людскія страты Беларусі за час сусветнай і наступнай польска-савецкай войнаў (гібель вайскоўцаў на франтах, смяротнасць сярод грамадзянскага насельніцтва, змяншэнне нараджальнасці, невяртанне з бежанства) ацэньваюцца больш чым у 1,5 млн чалавек. Звыш 400 тыс. жыхароў беларускіх тэрыторый так і не вярнуліся на Радзіму, назаўжды аселі на новых месцах пражывання ў Тамбоўскай, Смаленскай, Саратаўскай, Калужскай губернях, у Маскве і Петраградзе. За час вайны сталі вядомымі многія беларускія гарады, дзе адбываліся падзеі сусветнага маштабу (Смаргонь, Брэст і інш.). вылучыліся простыя беларускія сяляне, з якіх вырасталі будучыя нацыянальныя лідэры (Д. Прышчэпаў і інш.). Адначасова гэтыя падзеі давалі спадзяванне на тое, што «страшная вайна, пра якую яшчэ ўнукі нашы будуць успамінаць, усё ж абудзіць ад сну вялікую грамаду сельскіх людзей» («Наша ніва», 5 снежня 1914 г.).

Актывізацыя нацыянальнага руху ў гады Першай сусветнай вайны.

На працягу жніўня 1914 – лютага 1917 г. Першая сусветная вайна вайна заставалася найважнейшым фактарам, які вызначаў формы і напрамкі дзейнасці беларускіх нацыянальных арганізацый. З пачаткам вайны ў заходніх губернях Расійскай імперыі было ўведзена ваеннае становішча, ваенная цэнзура ў друку, забаронены сходы, маніфестацыі, пачалі дзейнічаць ваенна-палявыя суды. Значна павялічылася колькасць паліцыі і жандармерыі, пашырылася сетка тайнай агентуры. Адначасова праходзілі масавыя мабілізацыі найбольш актыўнай часткі насельніцтва, што істотна абмяжоўвала сацыяльную базу беларускага нацыянальнага руху.

Недахоп сродкаў і жорсткая цэнзура прывялі да закрыцця беларускіх друкаваных органаў (разлічанага на беларускую моладзь часопіса «Лучына», часопіса эканамічнай накіраванасці «Саха», арыентаванай на каталіцкую частку беларускай інтэлігенцыі газеты «Беларус»). Спыніла дзейнасць вядомае Пецярбургскае выдавецтва «Загляне сонца і ў наша аконца», дзе быў выдадзены першы зборнік вершаў Максіма Багдановіча. У першы год вайны многія вядомыя беларускія дзеячы аб'ядналіся на аснове газеты «Наша ніва», але ў сувязі з мабілізацыяй галоўнага рэдактара Янкі Купалы і большай часткі супрацоўнікаў рэдакцыі выданне «Нашай нівы» ў 1915 г. таксама супынілася.

Ва ўмовах вайны з'явіўся новы фактар росту нацыянальнай самасвядомасці і новае поле дзейнасці для працы ў галіне нацыянальнага адраджэння -- беларускія бежанцы. У іх асяроддзі на аснове параўнання сваёй мовы, паводзін і культуры з мовай рускага насельніцтва паскорылася фарміраванне нацыянальнай свядомасці. Апынуўшыся ў іншым этнічным асяроддзі, беларусы адчулі і прынялі як асаблівую каштоўнасць сваё этнакультурнае, моўнае, ментальнае адрозненне. Праз беларускую мову яны ўспрымалі сябе як асобную нацыянальную групу, якая ва ўмовах вайны здолела згуртавацца, сумесна пераадолювала эканамічныя складанасці.

Разам з тым, нават па прычыне свайго ўласнага становішча бежанцы не падтрымлівалі заклікі да поўнай палітычнай і гаспадарчай незалежнасці Беларусі.

Істотным крокам у гэтым дачыненні стала стварэнне (адразу за Літоўскім і Польскім) Беларускага таварыства дапамогі пацярпелым ад вайны. Яго фінансаванне адбывалася за кошт ахвяраванняў прыватных асоб, а таксама дзяржаўных субсідый, пры гэтым апошняя крыніца традыцыйна не мела істотнага значэння. Ва ўмовах Першай сусветнай вайны Беларускае таварыства дапамогі пацярпелым ад вайны з'яўлялася адзінай афіцыйнай беларускай арганізацыяй, якую дазволілі і прызнавалі ўлады. Па ўсёй тэрыторыі Беларусі адкрываліся аддзелы Таварыства, кожны з якіх мог праводзіць працу на неакупіраванай частцы Беларусі незалежна ад цэнтра ў Вільні.

Пасля акупацыі Вільні цэнтрам беларускага нацыянальнага руху становіцца Петраград, найперш Петраградскае таварыства дапамогі пацярпелым ад вайны. На пачатку XX ст. беларусы былі другой па колькасці нацыянальнасцю ў Пецябургу і самай вялікай дыяспарай горада. З мэтай кансалідацыі раскіданых па розных гарадах імперыі беларускіх арганізацый Петраградскае таварыства у лістападзе 1916 г. пачало выпуск штотыднёвіка «Дзянніца».

Акупацыя нямецкімі войскамі заходняй часткі Беларусі вымушала беларускія нацыянальныя сілы змяняць формы і метады сваёй дзейнасці. Частка кіраўнікоў Беларускага таварыства дапамогі пацярпелым ад вайны выехала на ўсход. Антон Луцкевіч і Вацлаў Ластоўскі засталіся ў Вільні, на захопленай Германіяй тэрыторыі. Яны выступілі з ідэяй стварэння канфедэрацыі Літвы і Заходняй Беларусі ў форме Вялікага Княства Літоўскага з мэтай аднаўлення агульнай літоўска-беларускай дзяржавы на аснове незалежнасці Літвы і Беларусі. Аднак, гэта мэта была ўтапічнай ужо па той прычыне, што германскі ўрад не быў зацікаўлены ў такой дзяржаве. Германскае камандаванне абвясціла аб тым, што беларускія землі будуць падпарадкоўвацца «Польскай Кароне». У сувязі з гэтым польскія памешчыкі, ксяндзы пачалі настойліва ажыццяўляць паланізацыю беларускага насельніцтва. На акупіраванай беларускай тэрыторыі была створана шырокая сетка польскіх школ, розных згуртаванняў польскай «злучнасці». Гвалтоўная паланізацыя выклікала абурэнне мясцовага насельніцтва. Ідэя ўтварэння канфедэратыўнай дзяржавы губляла сваіх прыхільнікаў. Не былі зацікаўлены ў такім супрацоўніцтве літоўскія і украінскія палітыкі. У беларускім нацыянальным руху адбыўся раскол. Група беларускіх дзеячаў на чале з Вацлавам Ластоўскім заснавала тайную арганізацыю «Сувязь незалежнасці і непадзельнасці Беларусі», якая ставіла за мэту ўтварыць незалежную Беларусь у яе этнаграфічных межах.

Такім чынам, на працягу 1915--1916 гг. адбывалася паступовая эвалюцыя поглядаў насельніцтва па нацыянальным пытанні. Яна ішла асобнымі географічна аддзеленымі адна ад другой плынямі – бежанскай і

мясцовай. Павольнае злучэнне дзвюх плыней у адну паскорылі рэвалюцыйныя падзеі.

Рэвалюцыі 1917 г. і беларускае пытанне. Расійская рэвалюцыя стала адказам на тыя пытанні, якія не былі вырашаны шляхам рэформ. Важнейшым з іх для сялянскай краіны з'явілася пытанне аб зямлі. Разбурэнні і страты пад час вайны актуалізавалі патрабаванне міру. Народы Расійскай і іншых імперый вайна прымусіла пашырыць сваю барацьбу за сваё існаванне. Не з'яўляліся выключэннем і беларусы.

Прадстаўнікі сацыяльных слаёў і груп па рознаму бачылі шляхі вырашэння акрэсленых пытанняў. З сакавіка па лістапад 1917 г. на тэрыторыі Беларусі дзейнічала 26 палітычных партый і арганізацый, пераважна агульнарасійскіх. Вялікі ўплыў у гарадах і мястэчках меў Бунд. Актывізаваліся арганізацыі прапольскай, літоўскай і украінскай арыентаванасці. У сакавіку 1917 г. аднавіла сваю дзейнасць Беларуская сацыялістычная грамада (БСГ). Яе арганізацыі ўзніклі ў Петраградзе, у Маскве, гарадах неакупіраванай часткі Беларусі. БСГ падтрымала Часовы урад у спадзяванні, што ён будзе дзейнічаць з улікам інтарэсаў беларусаў. За перыяд з сакавіка па кастрычнік свае палітычныя партыі стварылі беларускія памешчыкі, буржуазія, духавенства, інтэлігенцыя. Наяўнасць вялікай колькасці салдат, шматэтнічны і поліканфесійны склад насельніцтва Беларусі абумовілі значныя цяжкасці для аб'яднання нацыянальных сіл. Але паступова акрэсліваўся разуменне таго, што без кансалідацыі намаганняў дасягнуць поспеху немагчыма.

З 25 па 27 сакавіка 1917 г. па ініцыятыве старшыні мінскай арганізацыі БСГ Аркадзя Смоліча адбыўся з'езд беларускіх палітычных партый і арганізацый, на якім прысутнічала каля 150 чалавек: прадстаўнікі БСГ, Беларускай хрысціянскай дэмакратыі, Беларускай партыі народных сацыялістаў, саветаў рабочых і сялянскіх дэпутатаў. Быў створаны Беларускі нацыянальны камітэт для падрыхтоўкі выбараў у Беларускую краёвую раду на чале з Раманам Скірмунтам. Міністру-старшыні Часовага ўрада Г.Я. Львову накіравана запіска аб неабходнасці аўтаноміі для Беларусі. Аднак гэта прапанова не знайшла падтрымкі, паколькі прадстаўнікі Часовага ўрада не лічылі беларусаў асобным народам,

У чэрвені 1917 г. на канферэнцыі ў Петраградзе быў адобраны праект праграмы-мінімум Беларускай сацыялістычнай грамады (БСГ). Да гэтага часу БСГ уяўляла сабой найбуйнейшую беларускую арганізацыю, якая налічвала каля 5 тыс. чалавек. Сярод бліжэйшых задач пазначаліся нацыяналізацыя прамысловасці, стварэнне кааператываў і крэдытных арганізацый, увядзенне 8-гадзіннага працоўнага дня, устанаўленне мінімальнага заробку інш. Вырашэнне важнейшага для беларусаў пытання аб зямлі бачылася праз перадачу зямлі органам мясцовага самакіравання, якія павінны былі размеркаваць яе паміж сялянамі. Нягледзячы на тое, што БСГ канчатковай мэтай абвясціла «увядзенне сацыялістычнага парадку праз

развіццё класавай барацьбы і сацыяльную рэвалюцыю», яна спадзявалася на вырашэнне усіх актуальных пытанняў на Устаноўчым сходзе.

Між тым, Часовы урад не змог вырашыць нават пытанні забеспячэння харчаваннем. Паражэнні на фронце і далейшае абвастрэнне сацыяльных праблем вызвалі наступны палітычны крызіс. 3 - 4 ліпеня ў Петраградзе адбылася масавая несанкцыянаваная дэманстрацыя, якая з дазволу Усерасійскага савета рабочых і салдацкіх дэпутатаў была разогнана. Пачаліся арышты большавікоў, спачуваўшых ім рабочых і салдат. На фронце ўводзіліся смяротная кара і ваенна-палявыя суды. Такім чынам, двоеўладдзе завяршылася. Большавікі ўзялі курс на падрыхтоўку ўзброенага паўстання. Узнікшая сітуацыя вымушала беларускія нацыянальныя сілы да пошуку новых падыходаў.

8–10 ліпеня 1917 г. у Мінску адбыўся II з'езд беларускіх нацыянальных арганізацый, на якім была абрана Цэнтральная рада беларускіх арганізацый на чале з Язэпам Лёсікам, якая распачала намаганні па аб'яднанні нацыянальна арыентаваных сіл. Аднак эсэры, меншавікі, бундаўцы былі супраць палітычнай аўтаноміі Беларусі.

У ліпені-жніўні 1917 г. у беларускіх губернях адбыліся выбары ў мясцовыя органы кіравання: гарадскія думы і земствы. Найбольшую колькасць месцаў у гарадах атрымалі эсэры, бундаўцы, польскія сацыялістычны і яўрэйскія нацыянальныя блокі. На выбарах у валасныя земствы перамогу атрымалі эсэры, у мястэчках – бундаўцы. Такім чынам, летам 1917 г. ні беларускія нацыянальныя партыі, ні большавікі не мелі значнай падтрымкі насельніцтва.

18 ліпеня Вярхоўным галоўнакамандуючым быў прызначаны генерал Л.Г. Карнілаў, які ў канцы жніўня запатрабаваў усталяваць у краіне ваенную дыктатуру. Па загаду Карнілава ў Петраград былі накіраваны вайсковыя падраздзяленні. А.Ф. Керанскі, які ўзначальваў Часовы ўрад, расцаніў гэта патрабаванне як мяцеж і загадаў Карнілаву скласці паўнамоцтвы галоўнакамандуючага. Генерал адмовіўся. Тады Керанскі звярнуўся за падтрымкай да Петраградскага Савета. Улады выпусцілі з турмаў арыштаваных лідараў большавікоў. А.Ф. Керанскі прыняў на сябе кіраўніцтва войскамі. 1 верасня 1917 г. Л.Г. Карнілаў быў арыштаваны.

Актыўны ўдзел у гэтых падзеях прынялі мясцовыя Саветы, якія ўзніклі ў Беларусі ў лютым – сакавіку 1917 г. 30 жніўня быў створаны Часовы рэвалюцыйны камітэт Заходняга фронту. Рэвалюцыйна настроеныя салдаты і рабочыя ўсталявалі кантроль над стратэгічнымі чыгуначнымі станцыямі, арсеналамі.

Большавікі, якія ўзначалілі барацьбу супраць акцыі генерала Карнілава, значна павысілі свой аўтарытэт сярод рэвалюцыйна настроенай часткі насельніцтва. У верасні 1917 г. у ходзе перавыбараў саветаў яны атрымалі большасць у Мінскім савеце рабочых і салдацкіх дэпутатаў.

Вядучыя палітычныя сілы Расіі спрабавалі знайсці выхад з крызісу. 14 верасня ў Маскве адбылася Дэмакратычная нарада, у якой прынялі ўдзел прадстаўнікі буржуазных, рэвалюцыйна-дэмакратычных партый. Дэлегаты

выказаліся за кааліцыю з кадэтамі і стварэнне новага складу Часовага ўрада. Бальшавікі прапанавалі склікаць II Усерасійскі з'езд саветаў, які павінен быў вырашыць пытанне аб уладзе. Быў сфарміраваны новы кааліцыйны склад Часовага ўрада пад старшынствам А. Керанскага, абвешчана рэспубліка. Аднак аўтарытэт улады быў невысокім. Сістэмны крызіс працягваўся. Часовы ўрад праяўляў эканамічную некампетэнтнасць, што вяло дэмакратычную рэвалюцыю да гібелі, а краіну да катастрофы. Разлік на перамогу ў Першай сусветнай вайне быў памылковым. Сяляне стаміліся чакаць аграрную рэформу. Лютаўская рэвалюцыя выклікала да жыцця магутны нацыянальна-вызваленчы рух, але Часовы ўрад не прапанаваў шляхоў вырашэння нацыянальнага пытання.

Бальшавікі вырашылі скарыстаць сітуацыю, якая склалася ў сталіцы для захопу улады. У ноч з 24 на 25 кастрычніка 1917 г. у Петраградзе адбылося ўзброенае паўстанне рабочых і салдат. Увечары 24 кастрычніка атрады Чырвонай гвардыі, некаторыя вайсковыя часці захапілі пошту, тэлеграф, вакзалы, масты. Раніцай была апублікавана адозва Петраградскага ваенна-рэвалюцыйнага камітэта, падрыхтаваная У.І. Леніным, у якой абвешчлася аб звяржэнні Часовага ўрада.

Вечарам 25 кастрычніка 1917 г. адкрыўся II Усерасійскі з'езд саветаў рабочых і салдацкіх дэпутатаў. З 649 чалавек 390 прадстаўлялі бальшавікоў. Ад Беларусі і салдат Заходняга фронту прысутнічаў 51 дэлегат. Ноччу паўстанцы арыштавалі членаў Часовага ўрада. Меншавікі і правыя эсэры пакінулі з'езд саветаў у знак пратэсту супраць перавароту. З'езд прыняў рашэнне аб пераходзе ўлады да Саветаў. Быў заснаваны Савет народных камісараў як Часовы рабочы і сялянскі ўрад. Яго ўзначаліў Уладзімір Ленін. Былі прыняты Дэкрэт аб зямлі, які адмяняў прыватную ўласнасць на зямлю, Дэкрэт аб міры. У краіне ўсталёўвалася новая ўлада.

Звесткі аб паўстанні ў Петраградзе сталі вядомы ў Мінску 25 кастрычніка ў другой палове дня. Выканкам Мінскага савета вывеў на вуліцы горада салдат двух запасных палкоў, вызваліў з турмы каля 800 арыштаваных. 26 кастрычніка 1917 г. выканкам Мінскага савета абвясціў аб пераходзе ўлады ў рукі Савета рабочых і салдацкіх дэпутатаў. З палітычных зняволеных быў створаны 1-ы рэвалюцыйны полк. Супраць пераходу ўлады саветам выступілі меншавікі, эсэры, бундаўцы, беларускія і яўрэйскія нацыянальна-дэмакратычныя партыі. На пасяджэнні Мінскага савета яны асудзілі ўзброены захоп улады ў Петраградзе.

27 кастрычніка быў створаны Камітэт выратавання рэвалюцыі на чале з Т. Калатухіным. Большасць у ім мелі эсэры, меншавікі і бундаўцы. Камітэт увёў у Мінск часці Каўказскай дывізіі, зняў вайсковыя пасты Мінскага савета, адхіліў прызначаных ім камісараў. Мінскі савет пагадзіўся на перадачу ўлады Камітэту пры ўмове, што войскі не будуць накіроўвацца на падаўленне паўстання ў Петраградзе і Маскве. Пасля заключэння пагаднення бальшавікі правялі агітацыю сярод салдат, дзе яны мелі значную падтрымку. У ноч з 1 на 2 лістапада ў Мінск увайшоў браніраваны цягнік, а таксама атрады рэвалюцыйных салдат, якія ўзялі пад абарону

Мінскі савет. У канцы кастрычніка – пачатку лістапада савецкая ўлада была ўстаноўлена ў Віцебску, Гомелі, Полацку, Оршы і іншых гарадах. Абапіраючыся на ствараемыя пры вайсковых фарміраваннях Ваенна-рэвалюцыйныя камітэты, большавікі праводзілі перавыбары Саветаў і забяспечвалі сабе большасць у іх складзе.

У лістападзе 1917 г. адбыліся з'езд саветаў рабочых і салдацкіх дэпутатаў Заходняй вобласці, III з'езд сялянскіх дэпутатаў Мінскай і Віленскай губерняў, II з'езд армій Заходняга фронту. Яны прынялі рашэнне аб стварэнні адзінага органа кіравання. 26 лістапада сфарміраваны Абласны выканаўчы камітэт Заходняй вобласці і фронту (Аблвыкамзах, які ўзначаліў напачатку Мікалай Рагазінскі, а са студзеня 1918 г. – Аляксандр Мяснікоў (Мяснікян)). Са 170 членаў Аблвыкамзаха больш за 100 чалавек з'яўляліся ваеннаслужачымі. Беларусы ў гэтым органе ўлады было ўсяго 3 (левыя эсэры). Непасрэднае кіраўніцтва было ўскладзена на створаны Савет Народных Камісараў Заходняй вобласці (Карл Ландар).

Кіраўніцтва створаных большавікамі структур, найперш Аблвыканзаха, не бачыла перспектывы беларускага нацыянальнага развіцця. Яны меркавалі, што стварэнне нацыянальных рэспублік стане перашкодай для сусветнай пралетарскай рэвалюцыі. З'яўляючыся ў выключнай большасці прадстаўнікамі іншых народаў (В. Кнорын, К. Ландар, А. Мяснікоў), яны не лічылі беларусаў асобнай нацыяй.

У выніку ў нацыянальным пытанні большавікамі Беларусі быў дапушчаны шэраг пралікаў. Апублікаваная ў лістападзе 1917 г. «Дэкларацыя правоў народаў Расіі» садзейнічала стварэнню шэрага асобных дзяржаў каля межаў Беларусі на аснове самавызначэння. У лістападзе 1917 г. была абвешчана Украінская Народная Рэспубліка (прызнаная Савецкай Расіяй), зроблены захады па ўтварэнню Латвійскай дзяржавы. На заходнюю, акупаваную немцамі частку Беларусі (Віленшчыну і Гродзеншчыну) прэтэндавалі Літоўская Тарыба і польскія палітыкі. Сур'ёзную пагрозу для Беларусі стваралі размешчаныя тут арміі расійскага Заходняга фронту, якія знаходзіліся ў стане інтэнсіўнага распаду. Сітуацыя яшчэ больш ускладнялася дзеяннямі 1-га польскага корпуса пад камандаваннем Ю. Доўбар-Мусніцкага. Ва ўмовах нарастання аграрнай рэвалюцыі часці корпуса становіліся на абарону памешчыкаў, учынялі над беларускімі сялянамі жорсткія расправы.

Беларускія нацыянальныя партыі, якія не прынялі ўладу саветаў, пэўныя надзеі звязвалі з выбарамі ва Устаноўчы сход (лістапад 1917 г.). Яны меркавалі, што метадамі парламенцкай дэмакратыі можна дасягнуць поўнага нацыянальнага самавызначэння Беларусі. Выканкам Вялікай беларускай рады пачаў падрыхтоўку свайго Устаноўчага сходу – Усебеларускага з'езда, мэтай якога было стварэнне дэмакратычнай краёвай улады. Паралельна ў гэтым кірунку працаваў Беларускі абласны камітэт, які быў сфарміраваны ў лістападзе 1917 г. пры Усерасійскім савеце сялянскіх дэпутатаў. Беларускі абласны камітэт выступіў з прапановай аб правядзенні 15 снежня з'езда прадстаўнікоў земстваў, саветаў сялянскіх дэпутатаў,

беларускіх палітычных і грамадскіх арганізацый, арміі, настаўніцкага саюза, кааператыўных і культурна-асветніцкіх арганізацый.

Усебеларускі з'езд 1917 г. І Усебеларускі з'езд – знамянальная падзея ў гісторыі дзяржаўнага будаўніцтва Беларусі. Гэта першая ў найноўшай гісторыі спроба беларусаў арганізаваць сваю ўладу на ўласнай этнічнай тэрыторыі. Многія дзяржаўна-прававыя пытанні, якія ўздымаліся на з'ездзе, значна апярэджвалі час.

Асноўнымі ініцыятарамі і арганізатарамі з'езда сталі два палітычныя цэнтры – Вялікая Беларуская рада (з падпарадкаванай ёй Цэнтральнай Беларускай вайскавай радай) у Мінску і Беларускі абласны камітэт у Петраградзе. Гэтыя арганізацыі выяўлялі дзве асноўныя культурна-ідэалагічныя плыні, што суадносілі сябе з беларускай этнічнай супольнасцю і прэтэндавалі на выказванне яе інтарэсаў -- уласна беларускую («адраджэнцкую») і «заходнярускую». Яны па-рознаму вызначалі дзяржаўна-палітычную будучыню Беларусі.

Вялікая Беларуская рада (старшыня Вячаслаў Адамовіч) гуртавала вакол сябе носьбітаў нацыянальнай ідэі, галоўным чынам прыхільнікаў Беларускай сацыялістычнай грамады. Яны выступалі за абранне краёвага цэнтра ўлады, бясплатную перадачу зямлі працоўнаму народу, стварэнне нацыянальнага войска; развіццё беларускай культуры; адстойванне інтарэсаў Беларусі на міжнародным мірным кангрэсе. У якасці канчатковай мэты вызначалася ўтварэнне аўтаномнай, дэмакратычнай Беларускай рэспублікі, якая б на роўных правах з Расіяй і іншымі рэспублікамі павінна была ўвайсці ў агульнарасійскі федэратыўны саюз.

Беларускі абласны камітэт (БАК) (на чале з Язэпам Канчарам) быў створаны 17 лістапада пры Ёсерасійскім савеце сялянскіх дэпутатаў. Асаблівасць палітычнай сітуацыі напрыканцы 1917 года вызначалася тым, што значная частка беларускіх дзеячаў знаходзілася ў Петраградзе. Менавіта яны склалі большасць членаў БАК. Тут мелася шырокае прадстаўніцтва дзесяткаў тысяч бежанцаў беларусаў і петраградскіх рабочых-беларусаў. Па меркаванні прадстаўнікоў БАК, самавызначэнне Беларусі магло адбыцца праз стварэнне аўтаномнай вобласці ў складзе Расіі. Для «абласнікоў» такое развіццё падзей бачылася не заканамерным вынікам развіцця Беларусі, а вымушаным крокам, прадыхтаваным неспрыяльным збегам знешніх абставін. Заўважна блізкай такая пазіцыя была да пункту гледжання наркама па справах нацыянальнасцей РСФСР Іосіфа Джугашвілі (І. Сталіна). У канцы лістапада 1917 г. БАК актывізаваў сваю дзейнасць па скліканню з'езда Саветаў і атрымаў грошы ад савецкага ўрада на яго правядзенне. «Абласнікі» планавалі арганізаваць з'езд без удзелу ВБР. Аднак прадстаўнікі беларускіх бежанцаў змаглі пераканаць кіраўніцтва БАК у неабходнасці аб'яднання намаганняў з Вялікай Беларускай Радай. 24 лістапада ВБР, БАК, ЦБВР прынялі рашэнне аб скліканні з'езда. У адозве «Да ўсяго беларускага народа» гаварылася, што ўлада ў Беларусі павінна належаць Краёвай радзе, абранай дэмакратычным

шляхам. Беларусь павінна быць дэмакратычнай рэспублікай, аб'яднанай з Вялікарасіяй і суседнімі рэспублікамі на аснове федэрацыі.

2 снежня 1917 г. у Брэсце паміж Савецкай Расіяй, з аднаго боку, і Германіяй і яе саюзнікамі -- з другога быў заключаны дагавор аб перамір'і на ўсім расійскім фронце. 9 снежня там пачаліся перамовы аб міры. У цэнтры дыскусій апынулася пытанне аб лёсе акупаваных Германіяй Польшчы, Курляндыі, Літвы, Ліфляндзіі, Эстляндзіі, якое абмяркоўвалася праз прызму самавызначэння нацый. Беларускае праблема ў якасці самастойнай на перамовах не абмяркоўвалася. Гэта актуалізавала неабходнасць канстытуіравання Беларусі ў якасці асобнай і непадзельнай адміністрацыйна-дзяржаўнай адзінкі.

Усебеларускі з'езд пачаў работу 5 снежня 1917 г. У ім прынялі ўдзел 1872 дэлегаты. З'езд прадстаўляў тагачаснае беларускае грамадства (прадстаўнікі Саветаў -- 1 чалавек ад павета), губернскіх, павятовых і валасных земстваў, губернскіх і павятовых самакіраванняў, губернскіх і павятовых зямельных камітэтаў, настаўніцкіх арганізацый, беларускіх нацыянальных арганізацый, дэлегаты ад арміі і флоту, тылу, члены выканаўчых камітэтаў БАК, ВБР, ЦБВР і г.д.

Вечарам 7 снежня, калі сабралася большасць дэлегатаў, было вырашана аб'явіць з'езд правамочным. Ад Бюро па скліканню з'езда эмацыянальна выступіў Сымон Рак-Міхайлоўскі: «Народ беларускі. Мне выпаў высокі гонар адкрыць гэты з'езд. Паўз вашы плечы я бачу ўсю Беларусь. Яна стаіць перад вамі змучаная, поўная журботы і надзеі. Па яе схуднелым шчакам цякуць слёзы. Беларусы! Вы прыйшлі сюды сказаць сваё слова. Працуйце ж на карысць свайго народа. Няхай жыве Вольная Беларусь».

З'езд планаваў абмеркаваць палітычнае становішча краіны і лёс Беларусі, бежанскае пытанне, працэсы дэмабілізацыі арміі. Быў створаны шэраг камісій, дзе абмяркоўваліся актуальныя праблемы развіцця беларускай дзяржаўнасці. У прыватнасці акадэмік Яўхім Карскі выступіў з дакладам аб беларускім універсітэце. У цэнтры ўвагі апынулася пытанне аб арганізацыі краёвай нацыянальнай ўлады ў супрацьвагу Аблвыканкамзах і створанаму ім Саўнаркаму.

Аблвыканкамзах і Паўночна-Заходні камітэт РСДРП(б), усведамляючы пагрозу сваёй уладзе, вызначылі тактыку, накіраваную на зрыў Усебеларускага з'езда. Аднак падтрымка з'езда цэнтральнай савецкай уладай не дазволіла ім пайсці на яго разгон адразу на пачатку снежня 1917 г. Вынікам перамоў Аблвыканказах і БАК з'явілася пагадненне аб удзеле іх прадстаўнікоў у рабоце Усебеларускага з'езда. Кіраўніцтва Заходняй вобласці абяцала акрамя таго забяспечыць бяспеку, харчаванне і транспарт.

17 снежня на нарадзе з лідэрамі фракцый і земляцтваў быў выпрацаваны тэксты пастановы аб самавызначэнні Беларусі і аб часовай краёвай уладзе. Дакумент быў зачытаны ў ноч на 18 снежня. Рэзалюцыя складалася з 15 пунктаў, сярод якіх цэнтральнае месца займаў першы. У ім падкрэслівалася: «...замацоўваючы сваё права на самавызначэнне,

абвешчанае Расійскай рэвалюцыяй, і сцвярджаючы дэмакратычны рэспубліканскі лад у межах Беларускай зямлі, для выратавання роднага краю і засцярогі яго ад падзелу і адрыву ад Расійскай Дэмакратычнай Федэратыўнай Рэспублікі, 1-ы Усебеларускі З'езд пастанаўляе: неадкладна ўтварыць са свайго складу орган краёвай улады ў асобе Усебеларускага Савета сялянскіх, салдацкіх і рабочых дэпутатаў, каторы часова становіцца на чале кіравання краем, уступаючы ў дзелавыя зносіны з цэнтральнай уладай, адказнай перад Саветам рабочых, салдацкіх і сялянскіх дэпутатаў». Вынайдзеная формула ўключала матыў Беларускай рэспублікі, але наймення такога не ўтрымлівала. Яна была прынята ўсімі і пад бурныя авацыі ўхвалена з'ездам. Гэта была безумоўная перамога дэлегатаў – як над уласнымі супярэчнасцямі, так і над раскольніцкай тактыкай балышавіцкага кіраўніцтва Беларусі. Апошнія з мэтай захавання ўлады былі вымушаны выкарыстаць сілу, каб перапыніць работу з'езда. Дэлегаты паспелі аднагалосна прыняць толькі першы пункт рэзалюцыі. З'езд патрымаў савецкую форму ўлады ў Беларусі, але выступіў за беларускія саветы, а створаныя балышавікамі не прызнаваў. У ноч з 17 на 18 снежня 1917 г. з'езд быў разгнаны, а члены прэзідыума з'езда (у тым ліку старшыня з'езда Іосіф Серада) і шэраг дэлегатаў былі арыштаваны.

Разгон Усебеларускага з'езда перапыніў натуральны, легітымны шлях руху беларусаў ў накірунку сучаснай суверэннай палітычнай нацыі. Усебеларускі з'езд 1917 г. з'яўляецца ўрокам для нашчадкаў. Дэлегаты з'езда прадэманстравалі здольнасць да кампрамісаў, да выпрацоўкі ўзаемапрымальных шляхоў прадухілення катастрофічных пагроз, што навіслі над Беларуссю ва ўмовах ваенных і рэвалюцыйных катаклізмаў.

Нацыянальным сілам у снежні 1917 г. не ўдалося рэалізаваць свае кансалідаваныя рашэнні. Далей нейкі час беларускія дзеячы рухаліся рознымі шляхамі будаўніцтва беларускай дзяржаўнасці. Высновы, што прагучалі на з'ездзе, сталі ідэйным падмуркам стварэння Беларускай Народнай Рэспублікі, далі штуршок да набыцця беларускімі палітыкамі досведу самастойнай дзяржаўнай дзейнасці. Адначасова тыя ўдзельнікі Усебеларускага з'езда, якія спадзяваліся на падтрымку кіраўніцтва Савецкай Расіі, працягвалі барацьбу за Савецкую Беларусь (у тым ліку будучыя кіраўнікі БССР Аляксандр Чарвякоў і Зміцер Жылуновіч).

Абвяшчэнне БНР. Храналагічна першым крокам станаўлення беларускай дзяржаўнасці з'явілася абвяшчэнне Беларускай Народнай Рэспублікі. Гэтаму садзейнічаў шэраг знешніх і унутраных умоў. Перамовы на савецка-германскай мірнай канферэнцыі ў Брэсце ў канцы студзеня 1918 г. былі перапынены савецкай бокам. Скарыстаўшы сітуацыю, Германія і Аўстра-Венгрыя 18 лютага 1918 г. аднавілі ваенныя дзеянні на ўсім фронце ад Балтыйскага мора да Карпат. Пасля разгону з'езда частка яго арганізатараў і ўдзельнікаў сабралася ў дэпо Лібава-Роменскай чыгункі. На гэтым пасяджэнні было прынята рашэнне Прэзідыум з'езда пераўтварыць у Выканаўчы камітэт Рады Усебеларускага з'езда. У ноч на 19 лютага перад

пагрозай наступлення германскіх войскаў кіраўнікі Аблвыканкамзаха пакінулі Мінск. Выканаўчы камітэт Рады заявіў, што аб'яўляе сябе вышэйшай уладай у краі. 20 лютага быў створаны Народны сакратарыят на чале з Язэпам Варонка. 21 лютага, напярэдадні ўступлення нямецкіх войскаў у Мінск, Выканкам звярнуўся да народаў Беларусі з Першай Устаўной граматай, у якой дэкларавалася права беларускага народа на самавызначэнне. Народны сакратарыят Беларусі ў складзе 20 міністраў, прадстаўнікоў розных партый абвешчаўся да склікання Устаноўчага сходу часовым урадавым органам.

Да канца лютага 1918 г. нямецкія войскі захапілі большую частку Беларусі да лініі Расоны -- Полацк -- Сянно -- Орша -- Магілёў -- Жлобін -- Навазыбкаў. 3 сакавіка 1918 г. паміж Савецкай Расіяй і Германіяй быў падпісаны сепаратны мірны дагавор, згодна з якім прыкладна 85% этнічнай беларускай тэрыторыі адыходзіла Германіі, 15% -- Савецкай Расіі. Для беларускіх зямель фактычнае спыненне стану вайны доўжылася да лістапада 1918 г., калі пад уплывам рэвалюцыйных падзей у Германіі нямецкія войскі пачынаюць пакідаць тэрыторыю Беларусі. Кайзерам Германіі Вільгельмам II 23 сакавіка 1918 г. была выдадзена Дэкларацыя аб прызнанні незалежнасці літоўскай дзяржавы (Літоўскай Тарыбы) і перадачы ёй беларускіх зямель Беласточчыны, Віленшчыны і Гродзеншчыны. Землі на поўдзень ад Палескай чыгункі перадаваліся Украінскай Народнай Рэспубліцы. Прынятыя палітычныя рашэнні разрывалі беларускія землі на часткі, руйнавалі эканамічныя сувязі.

Падпісанне Брэсцкага міру падштурхнула Выканаўчы камітэт Рады да выдання 9 сакавіка 1918 г. Другой Устаўной граматы. Гэтым дакументам, «у межах рассялення і лічбавай перавагі беларускага народа», зацвярджалася назва краіны: Беларуская Народная Рэспубліка. Меркавалася, што асноўныя законы зацвердзіць Устаноўчы Сойм, што будзе скліканы на асновах агульнага, роўнага, тайнага і прапарцыянальнага выбарчага права. Пацвярджаліся дэмакратычныя свабоды, 8-гадзінны працоўны дзень, адмена прыватнай уласнасці на зямлю.

Між тым, тэрыторыя, на якой дэкларавалася ўлада Рады БНР, кантралявалася нямецкімі акупацыйнымі войскамі і савецкай Расіяй. Беларускія землі большасць еўрапейскіх палітыкаў лічыла часткай Расіі. Выключэннем былі Польшча і Літва, якія частку беларускіх зямель разглядалі як тэрыторыю сваіх дзяржаў (Гродзенскую, Віленскую, частку Мінскай губерняў). Федэратыўная канцэпцыя Юзэфа Пілсудскага тычылася выключна Усходняй Беларусі. Палессе і паўднёвую частку Гродзеншчыны хацела атрымаць Украіна, Віленшчыну і паўночную частку Гродзеншчыны – Літва. Па сутнасці, адзінай дзяржавай, якая прызнала БНР *de facto*, была Фінляндыя.

Дзейсных органаў кіравання на месцах ўрадам БНР створана не было. Можна канстатаваць, што адносіны былі ў лепшым выпадку абыхаковымі. Усе намаганні кабінета Я. Варонкі былі накіраваны на здабыццё палітычнай падтрымкі з боку нямецкай адміністрацыі Обер-Оста ў Берліне. Яму

верылася, што Германія, якая падтрымала ўзнікненне Украінскай Народнай Рэспублікі і Літоўскай Рэспублікі, прызнае і ўрад БНР. Але Германія з Савецкай Расіяй заключылі дамову аб непрызнанні Берлінам новых дзяржаўных утварэнняў, якія паўстануць на тэрыторыі Расіі пасля 3 сакавіка 1918 года. На ноты ўраду Я. Варонкі канцлер Рэйха Георг фон Хертлінг заявіў, што Берлін ставіцца да Беларусі як да часткі Савецкай Расіі. Больш таго, перамовы з нямецкім урадам і стасункі з акупацыйнымі войскамі толькі кампраметавалі БНР. У германскіх войсках беларусы бачылі прыгнятальнікаў і ворагаў, якія неслі голад і разбурэнні.

Адмова савецкага кіраўніцтва ад прызнання Беларускай Народнай Рэспублікі ставіла пытанне аб суб'ектнасці БНР. У такіх умовах з'явілася Трэцяя Устаўная грамата. Яна ўпершыню аб'яўляла Беларусь незалежнай дзяржавай. Задача прызнання незалежнасці на міжнароднай арэне вызначалася як самая галоўная для яе стваральнікаў. Аднак з пункту гледжання Германіі гэта дэкларацыя, якая падкрэслівала незалежнасць ад Расіі, нічога не змяняла. Крокам адчаю з'явілася тэлеграма да імператара Германіі Вільгельма II з падзякай за вызваленне Беларусі ад панавання Расіі і з чарговай просьбай аб падтрымцы БНР як дзяржавы, якую 26 красавіка 1918 г. падпісалі Р. Скірмунт, Я. Варонка і шэраг членаў Рады БНР. Гэты крок быў вельмі негатыўна ўспрыняты левым крылом Беларускай Сацыялістычнай Грамады і прывёў да яе расколу. БСГ распалася на тры партыі: Беларускую сацыял-дэмакратычную партыю, Беларускую партыю сацыял-рэвалюцыянераў і Беларускую партыю сацыялістаў- федэралістаў. Апошнія выказалі незадаволенасць тым, што Р. Скірмунт палітычным партнёрам бачыў Польшчу, а не Расію.

Дататковым фактарам палітычнага крызісу Рады БНР летам і восенню 1918 г. з'явілася пашырэнне партызанскай барацьбы супраць нямецкіх акупацыйных войскаў. Паводле няпоўных звестак, на акупіраванай тэрыторыі Беларусі дзейнічала каля 100 партызанскіх атрадаў. Не змог вырашыць задачу міжнароднага прызнання і змяніўшы Р. Скірмунта на пасадзе кіраўніка Народнага сакратарыята сацыял-федэраліст Іван Серада. Без поспеху вярнулася дэлегацыя, накіраваная ў Кіеў у верасні 1918 г. пад кіраўніцтвам А. Луцкевіча, якая павінна была прывесці да прызнання БНР украінскай дзяржавай. Вельмі складанымі для перамоў былі пытанні аб дзяржаўнай мяжы. На перамовах з Савецкай Расіяй А. Луцкевіч, не адмаўляючы федэрацыі з Савецкай Расіяй, паставіў умову папярэдняга прызнання ўрада БНР. Перайменаванне Народнага сакратарыята ў Раду народных міністраў А.Луцкевіча і новыя спробы наладзіць перамовы з Расіяй адбываліся ва ўмовах нарастання рэвалюцыйных падзей у Германіі. Урад У. Леніна ў жніўні 1918 г. скасаваў усе папярэднія дамоўленасці з Германіяй. Прызнанне БНР ставіла б пытанне аб далейшым руху Чырвонай Арміі на ўсход ва ўмовах росту спадзяванняў на сусветную пралетарскую рэвалюцыю.

10 снежня 1918 г. войскі Чырвонай Арміі ўступілі ў Мінск. Да сярэдзіны лютага 1919 г. лінія фронту замацавалася на лініі Вільня–Ліда–

Слонім–Бяроза–Картузская. У студзені распачала працу мірная канферэнцыя ў Парыжы. Аднак спробы А. Луцкевіча атрымаць падтрымку краін Антанты поспеху не мелі. Напрыканцы лютага 1919 г. германскія войскі пакінулі Гродзеншчыну. Згодна з беластоцкай умовай, на гэтыя тэрыторыі ўвайшлі польскія войскі. У красавіку яны занялі Вільню, а ў жніўні – Мінск. Лёс Беларусі па-ранейшаму залежаў ад акупацыйных улад. Пры гэтым польская адміністрацыя не хацела пагаджацца нават з некаторымі здабыткамі ў нацыянальна-культурнай сферы: дзейнасцю беларускіх гімназій і школ, спробамі адкрыцця беларускай кансерваторыі і ўніверсітэта, пашырэннем беларускага перыядычнага друку і сферы ўжывання беларускай мовы. У такіх умовах дзейнасць урада БНР захоўвала толькі фармальнае значэнне. Ініцыятыва ў барацьбе за беларускую дзяржаўнасць перайшла да той часткі дэлегатаў Усебеларускага з’езда, якія захавалі спадзяванні на супрацоўніцтва і трывалыя кантакты з урадам Савецкай Расіі.

Белнацкам і яго роля ў стварэнні БССР. Пасля разгону Усебеларускага з’езда адбываецца паскарэнне балышавізацыі левага крыла беларускага нацыянал-дэмакратычнага руху. На савецкай тэрыторыі беларуская нацыянальная ідэя была распаўсюджана сярод беларусаў-бежанцаў і тых, хто даўно жыў і працаваў у расійскіх губернях, сярод салдат. У кастрычніку 1917 г. пачаўся працэс стварэння Беларускай сацыял-дэмакратычнай рабочай партыі (БСДРП), блізкай па сваёй ідэалогіі да балышавікоў. Яна была створана ў Петраградзе на аснове Нарвенскай арганізацыі БСГ і спачатку налічвала каля 500 чалавек, у асноўным рабочых. У выканаўчы камітэт уваходзілі Аляксандр Чарвякоў, Уладзімір Скарынка і інш. БСДРП накіравала дэлегатаў на Усебеларускі з’езд і пасля яго разгону падала заяву ў ЦК РСДРП(б) з патрабаваннем стварыць камісію для раследавання гэтага здарэння. 8 студзеня 1918 г. па ініцыятыве БСДРП адбылася нарада з удзелам Петраградскай арганізацыі БСГ, чыгуначнай і вайскавай арганізацыі беларусаў, дзе абмяркоўвалася пытанне аб стварэнні Беларускага нацыянальнага камісарыята. У лютым 1918 г. беларусы ўдзельнічалі ва ўзброенай абароне Петраграда ад германскіх інтэрвентаў.

31 студзеня 1918 г. У. Леніным быў падпісаны дэкрэт, у адпаведнасці з якім ствараўся Беларускі нацыянальны камісарыят на правах аддзела Народнага камісарыята па справах нацыянальнасцей РСФСР. Камісарам Белнацкама да мая 1918 г. з’яўляўся Аляксандр Чарвякоў (пасля Іван Лагун), а яго намеснікам левы эсэр Удадзімір Скарынка. Белнацкам меў аддзяленні ў Петраградзе, Віцебску, Саратаве і Смаленску. З 1 сакавіка 1918 г. пачаў выходзіць друкаваны орган Беларускага нацыянальнага камісарыята газета «Дзянніца», яе рэдактарамі быў пісьменнік Зміцер Жылуновіч (Цішка Гартны). Фактычна Белнацкам і яго мясцовыя аддзяленні былі адзінымі ўстановамі, якія займаліся праблемамі бежанцаў. У пачатку красавіка 1918 г. спыніла дзейнасць БСДРП і былі створаны

беларускія секцыі пры РКП(б), якія дзейнічалі ў розных гарадах РСФСР і складаліся, пераважна, з беларусаў-бежанцаў.

Першая сусветная вайна істотна паўплывала на рост нацыянальнай самасвядомасці. Гэта можна назіраць на прыкладзе параўнання перапісаў насельніцтва. Згодна Першага агульнарасійскага перапісу 1897 г. беларусамі ў Мінскай губерні лічылі сябе 76%, а па выніках перапісу 1917 года, што праводзіўся пасля Лютаўскай рэвалюцыі, беларусы склалі больш 89%. Дзеячы левага крыла нацыянальнага руху у Беларусі знаходзіліся пад уплывам марксізму. Аднак кіраўніцтва Заходняга абласнога камітэта РСДРП(б) і Аблвыканкамзаха адмоўна ставілася да фарміравання беларускай дзяржаўнасці. Больш таго, па іх меркаванню, тыя этнаграфічныя асаблівасці, што аддзяляюць беларусаў ад рускіх, павінны быць ліквідаваны, бо галоўнай задачай павінна было стаць не стварэнне новых нацый, а знішчэнне старых нацыянальных перашкод. Ва ўмовах вайсковага супрацьстаяння і нарастання рэвалюцыйных падзей ў Еўропе пазіцыя В. Кнорына, К. Ландэра і А. Мяснікова становілася яшчэ больш жорсткай. Па іх прапанове нават быў ліквідаваны аддзел па нацыянальных справах пры выканкаме вобласці. У ліпені 1918 г. беларускія секцыі пры РКП(б) і Белнацкам прадпрынялі шэраг намаганняў, каб у назве абласной структуры з'явілася назва «Беларуская». Аднак гэту ініцыятыву не падтрымала абласное кіраўніцтва і скліканы імі ў верасні 1918 г. III з'езд Саветаў Заходняй вобласці абраў назву «Заходняя камуна».

Гісторыя не аднойчы дэманстравала, што сам факт абвешчэння незалежнасці яшчэ не азначае аўтаматычнага станаўлення ўласнай дзяржаўнасці. Неабходны пошук знешняй і ўнутранай падтрымкі, якая рэалізуецца на прагматычнай аснове ініцыятыўнай і патрыятычнай часткай народа, яго лідэрамі. Фарміраванне сацыяльнай базы, на якой грунтуецца ідэя дзяржаўнасці Беларусі, патрабавала ўліку не толькі выключна нацыянальных задач, але і асноўных сацыяльных патрабаванняў насельніцтва. На працягу папярэдняга этапу развіцця беларускага руху сацыяльныя і нацыянальныя задачы заўсёды суседнічалі. Рэвалюцыйныя падзеі іх надзвычай паскорылі і канкрэтызавалі. Ва ўмовах вайны першачарговымі для працоўных з'яўляліся патрабаванні міру, зямлі і хлеба.

У такіх умовах Белнацкам становіўся галоўным цэнтрам, які змагаўся за станаўленне беларускай дзяржаўнасці на савецкай аснове. Белнацкам вёў палітычную і асветніцкую працу сярод беларусаў на тэрыторыі Савецкай Расіі, клапаціўся пра бежанцаў, беларускія арганізацыі і ўстановы, якія былі эвакуіраваны падчас Першай сусветнай вайны. Ён займаўся адкрыццём беларускіх школ і клубаў, выдаваў літаратуру на беларускай і рускай мовах. Пад уплывам гэтай арганізацыі ідэя беларускай савецкай рэспублікі набывала ўсё большую падтрымку. Гэта, у прыватнасці, выявілася ў прыняцці адпаведных рэзалюцый беларускімі сходамі, канферэнцыямі і з'ездамі. У прынятых рэзалюцыях меліся, як правіла, тры асноўныя пункты: непрызнанне БНР і яе ўрада, дэкларацыі ў падтрымку Савецкай улады і

супрацьпастаўленне БНР ідэі Федэрацыі Беларусі з Расіяй як спосабе рэалізацыі права беларускага народа на самавызначэнне.

Найбольш паспяховай з'яўлялася праца Белнацкама сярод бежанцаў, у асяроддзі якіх беларуская ідэя развівалася больш паспяхова. У ліпені 1918 г. у Маскве па ініцыятыве Белнацкама быў скліканы Усерасійскі з'езд бежанцаў з Беларусі, які выказаўся за вольную адзіную рабоча-сялянскую Беларусь у цесным брацкім яднанні з Расійскай Савецкай Рэспублікай. Праз месяц, у жніўні 1918 г. у Петраградзе па ініцыятыве гарадскога аддзялення Белнацкама была склікана першая канферэнцыя беларускіх савецкіх арганізацый і партый, у якой прынялі ўдзел прадстаўнікі ўсіх мясцовых аддзелаў Белнацкама, маракоў Балтыйскага флоту, рабочых Петраграда, Кранштата, Петраградская Беларуска секцыя РКП(б) і сацыял-дэмакраты--інтэрнацыяналісты, эсэры. Аднак імкненне да беларускай дзяржаўнасці нават на аўтаномных пачатках цалкам ігнаравалася кіраўніцтвам Паўночна-Заходняга камітэта РКП(б) і Аблвыканкамзаха. Імкненне да нацыянальнага адраджэння ў любых формах яно разглядала як праявы сепаратызму і нацыяналізму.

У такіх умовах галоўныя спадзяванні Белнацкамам ускладаліся на цэнтральныя органы ўлады Савецкай Расіі. Белнацкам распрацаваў «Праект дэкрэта пра утварэнне беларускай вобласці», які разам з «Тлумачальнай запіскай» накіраваў у Наркамат па справах нацыянальнасцей Расійскай Савецкай Рэспублікі. Яго юрыдычнай асновай з'явіўся артыкул 2 Канстытуцыі РСФСР «Аб аўтаномных абласных саюзах, якія ўваходзяць на падставе федэрацыі ў Расійскую Федэрацыю Савецкіх Рэспублік». У гэтым дакуменце Белнацкам хадатайнічаў перад СНК РСФСР аб ліквідацыі Заходняй вобласці, якая ў складзе Расійскай Савецкай Рэспублікі не мела нават нацыянальнай назвы. Так дасягалася мэты роспуску кіруючых органаў Заходняй вобласці, што былі сфарміраваны пры выпадковых абставінах з вайсковых арганізацый Заходняга фронту. Саўнаркаму РСФСР прапаноўвалася рашэнне беларускага тэрытарыяльнага пытання шляхам стварэння Беларускай вобласці ў этнаграфічных межах «на правах самастойнасці ў сваім гаспадарчым і палітыка-адміністрацыйнай жыцці».

Аднак знешні фактар таксама не мог быць задзейнічаны да таго часу, пакуль большавікі спадзяваліся на сусветную рэвалюцыю. На працягу 1918 г. рэвалюцыйныя падзеі нарасталі, у лістападзе 1918 г. у Германіі адбылася рэвалюцыя. Меркавалася, што у такіх умовах закрываць шлях для руху Чырвонай Арміі на захад праз Беларусь для магчымай дапамогі рэвалюцыйнаму пралетарыату немэтазгодна. Так можна растлумачыць той факт, што ў тэлеграме У. Леніна 29 лістапада 1918 г. галоўнакамандуючаму І. Вацэцісу вызначаецца неабходнасць падтрымкі савецкіх урадаў Латвіі, Літвы, Украіны і Эстляндзі і нічога не гаворыцца пра Беларусь.

Кіраўніцтва Белнацкама не пакінула без увагі змест такога важнага дзяржаўнага дакумента. У газеце «Дзянніца» быў апублікаваны артыкул 3. Жылуновіча пад назвай «Як жа з Беларуссю», у якім выказваліся папрокі ў адрас Наркамнаца РСФСР на чале з І.В. Сталіным і кіраўніцтва Заходняй

камуны аб ігнараванні інтарэсаў беларускага народа. Маскоўскі камітэт беларускіх секцый РКП(б), друкаваным органам якога таксама з'яўлялася «Дзянніца», 27 лістапада 1918 г. выразна выказаўся за абвешчэнне Беларускай рэспублікі.

Падчас нямецкай акупацыі ў падполлі быў створаны Мінскі савет рабочых і салдацкіх дэпутатаў. Пасля ўступлення 10 снежня 1918 г. у Мінск войск Чырвонай Арміі савет абвясціў пра аднаўленне ў горадзе савецкай улады. У гэты дзень быў створаны Мінскі губернскі ваенна-рэвалюцыйны камітэт. Яго старшыня Ісак Рэйнгольд 13 снежня 1918 г. накіраваў тэлеграму Паўночна-Заходняму абласному камітэту РКП(б) з прапановай уключыць у парадак дня VI абласной партканферэнцыі пытанне аб утварэнні беларускай дзяржавы. Аднак прапанова не была падтрымана ні ў Маскве, ні абласным камітэтам РКП(б).

Нігілістычная пазіцыя цэнтральнага савецкага кіраўніцтва і функцыянераў Заходняй вобласці ў адносінах да дзяржаўнасці Беларусі вызвала занепакоенасць Белнацкама і беларускіх секцый РКП(б). На канферэнцыі беларускіх секцый РКП(б), што адбылася ў Маскве 21—23 снежня, было прызнана неабходным стварыць Часовы рабоча-сялянскі ўрад Беларусі, абраць Цэнтральнае бюро беларускіх секцый РКП(б) з ліку прыхільнікаў тэрміновага стварэння беларускай дзяржаўнасці ў складзе пяці чалавек на чале з З. Жылуновічам. У далейшым Цэнтральнаму бюро даручалася склікаць пасля VI Паўночна-Заходняй канферэнцыі Усебеларускі з'езд камуністаў і стварыць нацыянальны партыйны цэнтр. Прынятыя канферэнцыяй дакументы фактычна паставілі ЦК РКП(б) перад неабходнасцю тэрмінова вырашыць праблему беларускай дзяржаўнасці.

Змяняліся і знешнія абставіны. Разлік бальшавікоў на тое, што польская нацыянальная буржуазія не зможа пратрымацца пасля адыходу нямецкіх акупацыйных войскаў, не апраўдаўся. Сталі вядомымі прэтэнзіі польскага боку на частку этнічна беларускіх зямель. Было вырашана стварыць уздоўж заходняй мяжы Расіі своеасаблівы «санітарны кардон» з ліку прыбалтыйскіх рэспублік, Украінскай рэспублікі, а таксама Беларускай савецкай рэспублікі.

Далей падзеі разгортваліся даволі імкліва. 25 снежня, спасылаючыся на рашэнне ЦК, І. Сталін па асабістым указанні У. Леніна меў размову па тэлефоне з А. Мясніковым па беларускім пытанні. У той жа дзень І. Сталін выклікаў да сябе адказных супрацоўнікаў Белнацкама і беларускіх секцый РКП(б), у ходзе якой прапанаваў скласці спіс кандыдатаў на замяшчэнне пасад у Часовым рабоча-сялянскім урадзе Беларусі. Праз два дні, 27 снежня 1918 г. на нарадзе работнікаў Цэнтральнага бюро беларускіх секцый РКП(б) і прадстаўніка Паўночна-Заходняга абкама КП(б) такія прапановы былі выпрацаваны. А. Чарвякову было даручана падрыхтаваць праект Маніфеста Часовага рэвалюцыйнага рабоча-сялянскага ўрада. У той жа дзень, 27 снежня, І. Сталін правёў нараду ў Маскве з кіраўнікамі Паўночна-Заходняга абкама РКП(б) і Аблвыкамзаха А. Мясніковым і Калмановічам, на якой была акрэслена тэрыторыя Беларускай рэспублікі з пяці губерняў:

Гродзенскай, Мінскай, Магілёўскай, Віцебскай і Смаленскай, а таксама вызначаны склад новага ўрада (старшыня і 15 членаў) і паўнамоцтвы рэспублікі.

30 снежня 1918 г. ў Смаленску пачала працу VI Паўночна-Заходняя абласная канферэнцыя РКП(б). У даклад старшыні Паўночна-Заходняга абкама РКП(б) А. Мяснікова па пытанні «Бягучы момант» быў уключаны пункт «Беларуская Савецкая Рэспубліка». Ён змяшчаў прапанову «абвясціць Заходнюю Камуну самастойнай Савецкай Сацыялістычнай Беларускай Рэспублікай». Дэлегаты пагадзіліся з такой прапановай і без абмеркавання амаль адзінагалосна прынялі яе. У пастанове аб тэрыторыі рэспублікі асноўным ядром яе лічыліся Мінская, Смаленская, Магілёўская, Віцебская і Гродзенская губерні з прылеглымі да іх мясцовасцямі суседніх губерняў, населеных пераважна беларусамі. У якасці аргумента вылучаўся міжнародны фактар: «замкнуць ланцуг самавызначыўшыхся ўтварэнняў». Канферэнцыя аб'явіла сябе *Першым з'ездам Камуністычнай партыі (большавікоў) Беларусі -- КП(б)Б*. 1 студзеня 1919 г. быў абнародаваны «Маніфест Часовага Работніча-Сялянскага Ураду Беларусі», які быў напісаны Зміцерам Жылуновічам. 5 студзеня 1919 г. Часовы ўрад СССР пераехаў ў Мінск. Для канчатковага завяршэння працэсу дзяржаўнага будаўніцтва было вырашана склікаць Усебеларускі з'езд саветаў.

Абвясчэнне савецкай беларускай дзяржаўнасці мела выключнае значэнне. З'явілася жыццяздольная аснова пабудовы нацыянальнай дзяржавы. Дзякуючы настойлівым намаганням беларускіх нацыянальных колаў, якія арыентаваліся на большавікоў і падтрымлівалі савецкую ўладу, кіраўніцтва апошняй было вымушана пайсці на абвясчэнне савецкай рэспублікі на тэрыторыі Беларусі.

Стварэнне ЛітБел ССР. Утварэнне беларускай дзяржаўнасці неадназначна было ўспрынята не толькі прадстаўнікамі нацыянальных дэмакратычных партый, але і ўдзельнікамі камуністычнага руху. Так, на пасяджэнні Асобай нарады пры Камісарыяце дзяржаўнага кантролю РСФСР 14 студзеня 1919 г. падкрэслівалася, што «для ўтварэння незалежнай ад Расіі Беларусі высноў не маецца...». І гэта абмяркоўвалася ў той час, калі ССРБ афіцыйна існавала.

16 студзеня 1919 г. на пленуме ЦК РКП(б) было прынята рашэнне выдзеліць з Беларускай рэспублікі Віцебскую, Смаленскую і Магілёўскую губерні, пакідаючы ў складзе Беларусі Мінскую і Гродзенскую губерні. З гэтым не пагадзілася большая частка ўрада БССР. У знак пратэсту ў канцы студзеня ўрад пакінулі тры наркамы – Фабіян Шантыр, Усевалад Фальскі, Язэп Дыла. На пасяджэнні Цэнтральнага бюро КП(б)Б 22 студзеня пры абмеркаванні даклада прадстаўніка ЦК РКП(б) ў Беларусі А. Іофе па пытаннях тэрыторыі рэспублікі і федэратыўных адносін з РСФСР шэраг членаў Цэнтральнага бюро КП(б)Б таксама выступілі з крытыкай рашэння ЦК РКП(б) аб далучэнні этнічных беларускіх зямель да Расіі і аб'яднанні

Беларусі з Літоўскай ССР. Беларускае партыйнае і савецкае кіраўніцтва патрабавала перагляду рашэння ЦК РКП(б).

У гэты час ішла падрыхтоўка I Усебеларускага з'езда саветаў. Ён адбыўся 2–3 лютага 1919 г. У рабоце з'езда прыняў удзел старшыня УЦВК і сакратар ЦК РКП(б) Якаў Свядлоў, які зачытаў пастанову УЦВК РСФСР ад 31 студзеня аб прызнанні незалежнасці ССРБ. З'езд прыняў Канстытуцыю рэспублікі, дэкларацыю аб устанаўленні федэратыўных сувязей з РСФСР, а таксама рашэнне аб аб'яднанні сацыялістычных Рэспублік Беларусі і Літвы ў адну дзяржаву. 27 лютага 1919 г. у Вільні на аб'яднаным пасяджэнні ЦВК Літоўскай і Беларускай рэспублік прынята рашэнне аб аб'яднанні рэспублік і стварэнні ўрада. Савет Народных Камісараў Сацыялістычнай Савецкай Рэспублікі Літвы і Беларусі (ЛітБел) узначаліў адзін з арганізатараў Кампартыі Літвы В. Міцкявічус-Капсукас.

Новае дзяржаўнае ўтварэнне так і не змагло прыступіць да рэалізацыі праграм сацыяльна-палітычнага развіцця. У лютым 1919 г. Урад ЛітБел ССР спрабаваў спыніць польскую агрэсію на літоўска-беларускія землі, звяртаўся «да ўсіх народаў, усіх урадаў» з заклікам мірнага вырашэння спрэчных тэрытарыяльных пытанняў.

У сувязі з захопам большай часткі тэрыторыі Літоўска-Беларускай Рэспублікі У ліпені 1919 г. на пасяджэнні ЦК КП(б)ЛіБ было прынята рашэнне аб ліквідацыі Савета абароны ЛітБела, спыненні работы СНК, і ўрад ЛітБела Афіцыйна завяршыў сваю дзейнасць.

Польска-савецкая вайна і другое абвяшчэнне БССР.

У лістападзе 1918 г. у Варшаве было абвешчана аб адраджэнні Рэчы Паспалітай. Ю. Пілсудскі заявіў аб аднаўленні дзяржавы ў межах 1772 г. Кіраўніцтва Рэчы Паспалітай не абмежавалася этнічнымі польскімі землямі. Польскі сейм заявіў, што «бацькаўшчына Касцюшкі, Міцкевіча і Траўгута належыць да Польшчы, як частка непадзельная». Ужо ў снежні 1918 г. польская армія заняла Аўгустоўскі, Бельскі паветы. Першыя баі з падраздзяленнямі Чырвонай Арміі адбыліся ў студзені 1919 г. У лютым 1919 г. паўночная група польскіх войскаў заняла большую частку Гродзенскай губерні.

16 лютага 1919 г. ЦВК Беларускай рэспублікі і Часовы рэвалюцыйны рабоча-сялянскі ўрад Літвы звярнуліся да польскага ўрада з прапановай мірнага вырашэння «спрэчных тэрытарыяльных пытанняў». Аднак гэты зварот застаўся без адказу. Польскім сеймам былі адхілены прапановы Савецкай Расіі аб правядзенні плебісцыту на памежных спрэчных тэрыторыях. У красавіку польскімі войскамі былі захоплены Слонім, Вільня, Пінск, Баранавічы.

Дыпламатыя не спрацавала. 8 красавіка ЦВК Літоўска-Беларускай ССР уводзіць у рэспубліцы ваеннае становішча. Была праведзена мабілізацыя ў Чырвоную Армію. 1 чэрвеня 1919 г. быў прыняты Дэкрэт УЦВК РСФСР аб ваенна-палітычным адзінстве Украіны, Латвіі, Літвы і Беларусі на чале з савецкай Расіяй.

Заходні фронт быў умацаваны. Аднак летам польскія войскі перайшлі ў наступленне. Была занята Вілейка, потым Маладзечна, Лунінец. 8 жніўня 1919 г. польскія войскі захапілі Мінск, у жніўні-верасні занялі Бабруйск, Барысаў, Жлобін, Рагачоў. Толькі ў кастрычніку іх наступленне было спынена.

На захопленых тэрыторыях Польскі ўрад стварыў Грамадзянскае кіраўніцтва ўсходніх зямель. Беларусь была падзелена на тры акругі (Віленскую, Брэсцкую, Мінскую), якія ў сваю чаргу дзяліліся на паветы. Было адноўлена памешчыцкае землеўладанне.

Польскі рэжым выклікаў рост апазіцыйных настрояў сярод беларускіх палітычных партый і насельніцтва. На захопленай тэрыторыі Беларусі дзейнічала дзесяткі нелегальных партыйных камітэтаў, партызанскіх атрадаў. Акрамя большавікоў актыўна ўключылася ў партызанскую барацьбу партыя Беларускай партыя сацыялістаў-рэвалюцыянераў (БПС-Р), якая мела значны ўплыў у Гродзенскай, Віленскай, Мінскай губернях і з'яўлялася найбольш масавай палітычнай арганізацыяй.

На з'ездзе ў Вільні прадстаўнікі беларускай грамадскасці Віленшчыны і Гарадзеншчыны (9–10 чэрвеня 1919 г.) выказаліся за суверэннасць і непадзельнасць Беларусі. Аднак беларускі нацыянальны рух не змог выпрацаваць адзіную пазіцыю ў адносінах да польскіх улад. 19 чэрвеня ў час знаходжання ў Мінску Юзэф Пілсудскі прыняў дэлегацыю беларускіх дзеячаў на чале са старшынёй Рады БНР Язэпам Лёсікам. Пілсудскі заверыў, што ён з'яўляецца «прыхільнікам беларускай справы». Але ў выніку Начальнік польскай дзяржавы не прызнаў беларускую дзяржаўнасць. У снежні 1919 г. адбыўся раскол Рады БНР, частка яе членаў заявіла аб сваёй прапольскай арыентацыі, але большасць выказалася супраць саюзу з Польшчай. Яны абвясцілі Народную раду БНР на чале з Пятром Крачэўскім і стварылі новы ўрад на чале з Вацлавам Ластоўскім. Польскія ўлады не прызналі Народную раду і арыштавалі В. Ластоўскага.

Вясной 1920 г. адбыліся змены на польска-савецкім фронце. Польскія войскі пачалі наступленне на Палессі. Яны захапілі Мазыр, Калінкавічы. На аснове распрацаванага плана ваенных дзеянняў ў сярэдзіне мая пачалося наступленне Заходняга фронту ў Беларусь. 11 ліпеня быў вызвалены Мінск, 14 ліпеня – Вільна, 19 ліпеня – Гродна, 1 жніўня – Брэст. Была рэальная магчымасць аднаўлення беларускай дзяржаўнасці. Аднак савецкае кіраўніцтва ў Маскве вырашала іншую задачу – правесці «саветызацыю Літвы і Польшчы».

12 ліпеня 1920 г. быў падпісаны мірны дагавор паміж Літвой і РСФСР, згодна з якім значная частка беларускай тэрыторыі Гродзеншчыны і Віленшчыны (з гарадамі Гродна, Шчучын, Ашмяны, Смаргонь, Вільна) прызнана часткай Літвы. Дагавор гарантаваў нейтралітэт Літвы ў ходзе савецка-польскай вайны.

Летам 1920 г. Чырвоная Армія правяла паспяховае наступленне на Варшаву і Львоў. Савецкі ўрад не прыняў да ўвагі ноту міністра замежных спраў Англіі Керзона (11 ліпеня 1920 г.) аб спыненні баявых дзеянняў на

лініі Гродна – Брэст – Карпаты. У пачатку жніўня Чырвоная Армія вяла баі ўжо на тэрыторыі Польшчы. Гэта выклікала магутны нацыянальна-патрыятычны ўздых у Польшчы, спрыяла пашырэнню ваеннай, фінансавай дапамогі еўрапейскіх урадаў. Як паведамляла газета «Дэйлі тэлеграф», дапамога была аказана італьянцамі, амерыканцамі, некаторымі нейтральнымі дзяржавамі. Англічане далі грошы, машыны, неабходны персанал. У справе рэарганізацыі арміі асноўная роля была адведзена французам.

Польскае камандаванне 14–16 жніўня 1920 г. флангавым ударам стварыла пагрозу акружэння Варшаўскай групоўкі савецкіх войскаў. Чырвоная Армія пачала паспешлівае адступленне, несучы вялікія страты. 21 жніўня польская армія заняла Брэст. Пачаліся перагаворы аб заключэнні перамір'я, якія вяліся ў Мінску, а затым былі перанесены ў Рыгу.

Мінск быў вызвалены ад польскіх войскаў у ліпені 1920 г. Для падрыхтоўкі дэкларацыі аб абвешчэнні беларускай дзяржаўнасці была створана камісія. У яе склад увайшлі 4 прадстаўнікі партыі беларускіх эсэраў (Я. Бялькевіч, П. Берднік, І. Мамонька, М. Пашковіч), 2 – ад ЦК КП(б)Б (А. Чарвякоў, В. Кнорын), ад Беларускай камуністычнай арганізацыі – У. Ігнатоўскі, ад Бунда – А. Вайнштэйн. Урачыстае абвешчэнне ССРБ адбылося 31 ліпеня 1920 г. у памяшканні гарадскога тэатра. Беларуская рэспубліка абвешчалася, але толькі ў межах Бабруйскага, Барысаўскага, Ігуменскага, Мінскага, Слуцкага і Мазырскага паветаў. Таму дэкларацыю аб незалежнасці ССРБ не падпісалі прадстаўнікі БПС-Р, якія патрабавалі незалежнасці ССРБ у межах этнічнага самавызначэння.

Падпісанне Рыжскага мірнага дагавора і яго наступствы для беларускай дзяржаўнасці. Жнівеньскія падзеі 1920 г. на польска-савецкім фронце падштурхнулі ваюючыя бакі да пачатку мірных перамоў. Такія перамовы пачаліся 17 жніўня 1920 г. у Мінску. Умовы былі неспрыяльнымі для савецкай дэлегацыі. Польскія войскі 16 жніўня перайшлі ў контрнаступленне і 21 жніўня занялі Брэст. Савецкая дэлегацыя настойвала на правядзенні савецка-польскай мяжы ў адпаведнасці з «лініяй Керзана» з невялікімі адступленнямі на карысць Польшчы ў раёне Беластока і Хелма ва Украіне. Польская дэлегацыя не пагадзілася з гэтым і 25 жніўня выехала ў Варшаву.

Перагаворы з 17 верасня прадоўжыліся ў Рызе. Пазіцыя польскай дэлегацыі была падмацавана новым наступленнем войскаў, якія ў верасні захапілі Бярозу, Ваўкавыск, Пінск.

Кіраўнік савецкай дэлегацыі Адольф Іофе 23 верасня атрымаў тэлеграму Леніна з патрабаваннем у 10-дзённы тэрмін забяспечыць рэальную гарантыю міру. 18 верасня ў Рыгу выехаў старшыня Саўнаркома ССРБ Аляксандр Чарвякоў. Аднак польская дэлегацыя не прызнала яго паўнамоцтва. Не дапусцілі да перамоў і прадстаўнікоў БНР, якія прыехалі ў

Рыгу 5 кастрычніка (Аляксандр Цвікевіч, Уладзімір Пігулеўскі). Лёс Беларусі вырашаўся без беларусаў.

Перагаворы з польскім бокам вяла расійска-ўкраінская дэлегацыя. 23 верасня была апублікавана заява Усерасійскага Цэнтральнага выканаўчага камітэта (УЦВК) у якой прапаноўвалася падпісаць да 5 кастрычніка прэлімінарыяныя ўмовы міру на аснове самавызначэння для ўсіх абласцей, «межы якіх аспрэчваліся ў час вайны». Пацвярджаўся прынцып незалежнасці Украіны, Літвы і Беларусі. УЦВК пагаджаўся вызначыць граніцу з Польшчай «значна больш на ўсход ад лініі Керзана».

12 кастрычніка 1920 г. адбылося падпісанне дагавора аб перамяр'і і прэлімінарыяных умовах міру. Зацвярджалася дзяржаўная мяжа, пацвярджалася незалежнасць Украіны, Беларусі, а ваенныя дзеянні спыняліся праз 6 дзён (18 кастрычніка). У гэты час польскія войскі зноў занялі Мінск (15 кастрычніка), а 17 кастрычніка пакінулі горад. Па ўмовах перамяр'я Мінск заставаўся за савецкім бокам.

Перамовы дэлегацыі савецкай Расіі з дыпламатамі Польшчы ішлі на працягу 5 месяцаў і толькі 18 сакавіка 1921 г. у Рызе быў падпісаны мірны дагавор. Да Польшчы адышла амаль палова беларускай тэрыторыі (Гродзенская губерня, Навагрудскі, Пінскі, частка Слуцкага, Мазырскага і Мінскага павеатаў Мінскай губерні, Лідскі, Ашмянскі, Дзісненскі паветы Віленскай губерні, што складала 98,815 тыс. км² з насельніцтвам 3, 171 млн чалавек). Беларусы складалі большасць насельніцтва Заходняй Беларусі, аднак на дзяржаўным узроўні беларусаў кваліфікавалі нацыянальным меншасцю, не прызнавалі іх права на самавызначэнне.

Гэтыя тэрыторыі разам з Вільняй і бліжэйшымі ўсходнімі паватамі Літвы, захопленымі Польшчай яшчэ ў 1920 г., атрымалі неафіцыйную назву “Заходняя Беларусь”, альбо “крэсы усходнія”. На заходнебеларускіх землях была праведзена ўніфікацыя адміністрацыйна-тэрытарыяльнага дзялення з цэнтральнымі і заходнімі рэгіёнамі Польскай дзяржавы. Тэрыторыя была падзелена на ваяводства, павеатаў, паветы і гміны. Беларускае насельніцтва ў складзе Польскай дзяржавы фармальна атрымала канстытуцыйныя, міжнародныя гарантыі палітычнай і прававой роўнасці, свабоднага развіцця культуры, мовы і выканання рэлігійных абрадаў. Аднак польскі ўрад дамагаўся, як казаў міністр асветы Польшчы С. Грабскі, каб мяжа палітычная стала мяжой этнаграфічнай.. Апорай польскай улады на захопленай тэрыторыі павінны былі стаць асаднікі — ваенныя каланісты з ліку былых удзельнікаў савецка-польскай вайны 1919—1920 гг.

Згодна з Канстытуцыяй 1921 г. Польшча заканадаўчымі органамі ўлады з’яўляліся Сейм і Сенат, выканаўчую ўладу ажыццяўляў прэзідэнт сумесна з міністрамі. Беларускія дэпутаты ўтварылі ў Сейме сваю фракцыю — Беларускі пасольскі (дэпутацкі) клуб і спрабавалі выкарыстоўваць ўсе магчымасці для легальнай барацьбы за свае правы. Пры гэтым да 1924 г. не супынялася партызанская барацьба на захопленай Польшчай тэрыторыях, якая накіроўвалася Камуністычнай партыяй Заходняй Беларусі (КПЗБ)...

У выніку дзяржаўнага перавароту 1926 г. у Польшчы, у тым ліку ў Заходняй Беларусі, быў усталяваны рэжым асабістай улады Юзафа Пілсудскага. Закладзеныя ў Канстытуцыі Польшчы 1921 г. дэмакратычныя правы і свабоды так і не атрымалі рэальнага ўвасаблення ў жыццё ва ўмовах узмацнення аўтарытарнага рэжыму "санацыі". У 1934 г. па распараджэнні Ю. Пілсудскага быў створаны канцэнтрацыйны лагер у Бярозе-Картузскай (цяпер г. Бяроза Брэсцкай вобласці), дзе да 1939 г. утрымліваліся абвінавачаныя ў «антыдзяржаўнай дзейнасці» праціўнікі ўлады. У пошуках лепшай долі беларусы (паводле розных падлікаў, ад 120 да 150 тыс. чалавек.) эмігравалі у Заходнюю Еўропу, ЗША, Канаду, краіны Лацінскай Амерыкі.

Беларуская рэспубліка як суверэнная дзяржава захавала сваё існаванне на тэрыторыі 6 павеатаў былой Мінскай губерні плошчай 52,4 тыс. км² з насельніцтвам 1,544 млн. чалавек. Разрыў адзінага этнасацыяльнага арганізма беларускай нацыі стаў сур'ёзнай перашкодай у дзяржаўным будаўніцтве Беларусі.

Фарміраванне Саюза Савецкіх Сацыялістычных Рэспублік (СССР). 31 ліпеня 1920 г. адбылося абвяшчэнне незалежнасці ССРБ, але на III з'ездзе КП(б)Б (22–25 снежня 1920 г.) па-ранейшаму падкрэслівалася, што Беларусь, як Сацыялістычная Савецкая Рэспубліка, адначасова з'яўляецца састаўной часткай РСФСР. Унесеныя Другім Усебеларускім з'ездам Саветаў (снежань 1920 г.) папраўкі да Канстытуцыі ССРБ 1919 г. фактычна зафіксавалі яе аўтаномны статус у складзе РСФСР, што, безумоўна, супярэчыла Дэкларацыі аб незалежнасці.

Сітуацыя пачынае мяняцца з ліпеня 1921 г. Рэальныя ўмовы паступова прымушалі большавіцкае кіраўніцтва не толькі звярнуцца да абгрунтаванай эканамічнай палітыкі (нездарма названай «новай»), але і перагледзець палітыку нацыянальную. 30 ліпеня 1921 г. адбылася ратыфікацыя саюзнага рабоча-сялянскага дагавора паміж ССРБ і РСФСР (які быў падпісаны 16 студзеня 1921 г.). Аб ССРБ як аўтаномнай адзінцы размова ўжо не вялася. Аднак і ў далейшым заканадаўства РСФСР аказвала істотны ўплыў на развіццё заканадаўства рэспублікі, бо вопыт ўласнай законатворчасці быў яшчэ недастатковым.

На пачатку 1920-х гг. функцыяніравалі аб'яднаныя наркаматы вайсковых спраў, замежнага гандлю, грашовых спраў, працы, шляхоў зносін, пошты і тэлеграфа. Кіраўніцтва імі і кантроль за іх дзейнасцю ажыццяўлялі Усерасійскі з'езд Саветаў і УЦВК, у якія СНК ССРБ толькі пасылаў сваіх прадстаўнікоў (апошнія зацвярджаліся з'ездам Саветаў ССРБ). Наркамат фінансаў РСФСР меў свайго прадстаўніка, які ўваходзіў ва ўрад ССРБ з правам рашаючага голасу. Аналізуючы сацыяльна-эканамічныя працэсы ў БССР да 1924 г., трэба мець ва ўвазе не толькі тое, што тэрыторыя ўсходняй Беларусі не ўваходзіла ў склад новаабвешчанай ССРБ, але і тое, што ўсе мясцовыя падаткі і зборы ў Савецкай Беларусі (уключаючы мэтавыя) устанаўліваліся, збіраліся па ўзгадненню з

Наркаматам фінансаў РСФСР і вызначаліся ў адпаведнасці з Канстытуцыяй РСФСР. Кіраўніцтва ўсімі фінансавымі ўстановамі Наркамата фінансаў на тэрыторыі ССРБ фактычна ажыццяўлялася ўпаўнаважаным Наркамата фінансаў РСФСР пры СНК ССРБ, які адначасова з'яўляўся наркамам фінансаў Беларусі. Нягледзячы на фактычнае існаванне савецкіх рэспублік і дэкларацыі аб іх незалежнасці, дзяржаўныя структуры РСФСР, ў тым ліку Наркамзем на працягу 1921--1922 гг. патрабавалі выканання сваіх дырэктыў, настойваючы на тым, што яны, ўключаючы Украінскую Рэспубліку, ўваходзяць ў склад РСФСР.

З 1921 г. усе заканадаўчыя акты РСФСР, указы Прэзідыума, яго ЦВК і СНК, пастановы неаб'яднаных наркаматаў набывалі сілу толькі тады, калі зацвярджаліся цэнтральнымі дзяржаўнымі органамі ССРБ. Зыходзячы з вядомай практыкі, калі вышэйшым органам дзяржаўнай улады РСФСР належала роля своеасаблівых агульна-федэратыўных органаў, у другой палове 1922 г. дзеянне вышэйшых заканадаўчых актаў РСФСР было распаўсюджана і на Савецкую Беларусь. У прыватнасці, пастановай 3-й сесіі ЦВК БССР з 1 ліпеня 1922 г. у БССР быў уведзены ў дзеянне Крымінальны кодэкс РСФСР, з 15 ліпеня 1922 г. — Крымінальна-працэсуальны кодэкс РСФСР з пэўнымі зменамі і дадаткамі.

Усё адзначанае вышэй дае магчымасць зразумець, чаму ідэя стварэння раўнапраўнага Саюза рэспублік атрымала такі станоўчы водгук у Савецкай Беларусі. Фактычна, гэта быў крок наперад не толькі ў тэарэтычнай пастаноўцы пытання (ад «аўтанамізацыі» да ідэі Саюза), але і ў практычным накірунку, паколькі БССР становілася на адзіны ўзровень з Расійскай Федэрацыяй. Дэлегацыя ад Савецкай Беларусі прыклала шмат намаганняў, каб напоўніць дагавор рэальным зместам. Ад яе імя быў прапанаваны цэлы шэраг паправак і дадаткаў да саюзнага дагавору. У прыватнасці, прапаноўвалася дапоўніць некалькі пунктаў, каб кожная з рэспублік магла мець сваіх паўнамоцных прадстаўнікоў не толькі ў вышэйшых заканадаўчых органах Саюза ССР, але і ў выканаўчых: Саюзным Саўнаркаме і Саюзным Савете Працы і Абароны з правам рашаючага голаса. Акрамя таго, ЦВК БССР прапанаваў захаваць за саюзнымі рэспублікамі права ўводзіць рэспубліканскія падаткі, адзначыў неаднароднасць аб'яднання і пераўтварэння ў саюзна-рэспубліканскія наркаматаў асветы, аховы здароўя, сацыяльнага забеспячэння, рэкамендаваў замацаваць раўнапраўны статус нацыянальнай мовы кожнай з рэспублік СССР. Пэўнае значэнне ў гэтым накірунку мела і ўстанаўленне раўнапраўя двух палат ЦВК СССР (Савета Саюза і Савета Нацыянальнасцей), якое мела на мэце перашкодзіць рашэнням, якія супярэчылі інтарэсам кожнай з рэспублік.

Ваенна-гаспадарчыя дагаворы не прадугледжвалі аб'яднання наркаматаў замежных спраў савецкіх рэспублік. Фармальна Савецкая Беларусь магла праводзіць самастойную знешнюю палітыку. У студзені 1922 г. італьянскі ўрад ад імя арганізатараў запрасіў Расію і асабіста У. Леніна прыняць у Генуэзскай канферэнцыі, але адмовіўся дапусціць да

ўдзелу ў яе рабоце прадстаўнікоў іншых савецкіх рэспублік. Тады, па ініцыятыве РСФСР, у лютым 1922 г. на нарадзе прадстаўнікоў савецкіх рэспублік быў падпісаны пратакол, паводле якога савецкія рэспублікі даручалі РСФСР абараняць іх інтарэсы ў Генуі, заключаць і падпісваць ад іх імя усе акты. Так узнік дыпламатычны саюз рэспублік.

Такім чынам, узнікшыя саюзы мелі розныя ступені паглыблення – ад рысаў самастойнасці да унітарнай дзяржавы. Па гэтых прычынах паміж кіраўніцтвам рэспублік неаднаразова ўзнікалі вострыя рознагалосці. Кіраўніцтва Расійскай кампартыі стварыла камісію, каб пакласці канец гэтым канфліктам. Узначаліў яе Валерый Куйбышаў, але найбольш актыўная роля ў ёй належала Іосіфу Сталіну, які яшчэ з моманту стварэння першага савецкага ўрада ўзначальваў наркамат па справах нацыянальнасцей, да таго ж за ім яшчэ з дарэвалюцыйных часоў замацаваўся аўтарытэт спецыяліста па нацыянальным пытанні. Менавіта яго праект новага дзяржаўнага аб'яднання савецкіх рэспублік быў пакладзены ў аснову рашэння Камісіі Згодна гэтаму *«плану аўтанамізацыі»* было прапанова аб уваходжанне Украіны, Беларусі, Азербайджана, Грузіі і Арменіі ў РСФСР на правах аўтаномных рэспублік. Да гэтага часу фактычна органы РСФСР (З'езд Саветаў, УЦВК, СНК, наркаматы) набылі значэнне агульнафедэральных. Пры гэтым Расійская Федэрацыя змяняла сваю назву на СССР («Саюз Савецкіх Сацыялістычных Рэспублік»).

Азнаёміўшыся з высновамі камісіі ЦК, меркаваннем І. Сталіна і пазіцыяй рэспублік і высветліўшы, што «аўтанамізацыю» не падтрымалі тры з шасці рэспублік (Грузія, Украіна і Беларусь), У. Ленін адхіліў яе і прапанаваў план дзяржаўнага саюза самастойных раўнапраўных рэспублік на аснове добраахвотнага і роўнага аб'яднання з агульнафедэральнымі органамі ўлады. Ён выступіў супраць празмернага цэнтралізму, за неабходнасць умацавання суверэнітэту і атрыбутаў незалежнасці кожнай рэспублікі, як абавязковай умовы аб'яднання народаў. Усім рэспублікам гарантаваліся роўныя правы ўнутры СССР і кожнай тэарэтычна давалася права свабоднага выхаду з Саюза.

Пастановай Пленума ЦК РКП(б) аб форме аб'яднання незалежных савецкіх рэспублік (ад 6 кастрычніка 1922 г.) прызнавалася неабходнасць заключэння дагавора паміж Украінай, Беларуссю, Федэрацыяй загаўказскіх рэспублік і РСФСР аб аб'яднанні іх у Саюз Сацыялістычных Савецкіх Рэспублік. Камісія прыняла прапанову М. Калініна стварыць у якасці вярхоўнага органа ўлады Усесаюзны З'езд Саветаў. IV Усебеларускі З'езд Саветаў (18 снежня 1922 г.) адобрыў і падтрымаў ідэю стварэння Саюза ССР.

18 снежня 1922 г. у Маскве адбылася канферэнцыя паўнамоцных дэлегацый саюзных рэспублік. Яна зацвердзіла праекты Дэкларацыі і Дагавора аб стварэнні СССР, а таксама парадак дня і тэрмін адкрыцця Усесаюзнага З'езда Саветаў.

I Усесаюжны З'езд Саветаў адбыўся 30 снежня 1922 г. у Маскве. Колькасны склад дэлегацый ад рэспублік вызначаўся прапарцыянальна колькасці іх насельніцтва. На I з'ездзе саветаў прадстаўнікамі РСФСР, Украінскай і Беларускай савецкіх сацыялістычных рэспублік, а таксама Закаўказскай федэрацыі (у якую увайшлі Азербайджан, Грузія і Арменія) былі падпісаны *Дэкларацыя аб стварэнні СССР і Саюжны Дагавор*. Ад РСФСР гэтыя дакументы падпісаў М. Калінін, ад УССР — М. Фрунзе, Г. Пятроўскі, ад ЗСФСР — М. Цхакая, ад БССР — А. Чарвякоў.

У Дэкларацыі вызначаліся прычыны і прынцыпы аб'яднання. Саюжны дагавор складаўся з 26 пунктаў, у якіх вызначаліся асновы аб'яднання — кампетэнцыя Саюза ССР, структура органаў улады і кіравання, ўводзілася адзінае грамадзянства і да т.п. У кампетэнцыю саюзных органаў перадаваліся пытанні знешняй палітыкі, знешняга гандлю, фінансаў, абароны, шляхоў зносін, сувязі. Усё астатняе заставалася ў падпарадкаванні саюзных рэспублік. Вышэйшым органам краіны абвешчаўся *Усесаюжны З'езд Саветаў*, а ў перапынках паміж яго скліканнямі — *ЦВК СССР*, які складаўся з дзвюх палат: *Саюзнага Савета і Савета нацыянальнасцей*.

З'езд абраў Цэнтральны Выканаўчы Камітэт СССР (ЦВК СССР), у які ўвайшлі прадстаўнікі ад усіх рэспублік. Старшынёй ЦВК быў абраны М. Калінін, сустаршынямі — Г. Пятроўскі (ад УССР) Н. Нарыманаў (ад ЗСФСР), А. Чарвякоў (ад БССР). Быў сфарміраваны ўрад — *Саўнаркам СССР* — на чале з У. Леніным. Так на заключным этапе развіцця супрацоўніцтва савецкіх рэспублік (другая палова 1922 г.) адбылося іх непасрэднае аб'яднанне ў адзіную саюзную дзяржаву. Ваенна-гаспадарчы і дыпламатычны саюз рэспублік быў дапоўнены саюзам палітычным.

Пасля ратыфікацыі на З'ездах Саветаў саюзных рэспублік 31 студзеня 1924 г. II З'езд Саветаў СССР канчаткова зацвердзіў *Канстытуцыю СССР*. Канстытуцыя СССР 1924 г. складалася з дзвюх частак — *Дэкларацыі аб утварэнні СССР і Саюзнага дагавора*. У Дэкларацыі вызначаліся прынцыпы добраахвотнасці і раўнапраўя пры аб'яднанні рэспублік у Саюз ССР. У Дагаворы замацоўвалася аб'яднанне рэспублік у адну саюзную федэратыўную дзяржаву.

Меркавалася, што рэспублікі будуць самастойна кіраваць асветай, навукай, мастацтвам, вышэйшай школай, аховай здароўя, сацабеспячэннем, а саюзныя органы абмяжуюцца распрацоўкай агульных напрамкаў развіцця гэтых галін. У абмеркаваным на пасяджэнні Цэнтральнага Бюро КП(б)Б ад 7 студзеня 1924 г. праекце Канстытуцыі БССР дэкларавалася як суверэнная дзяржава (гл. V, арт. 23), якая мела права добраахвотнага ўваходжання і свабоднага выхаду з СССР. Нягледзячы на тое, што праект другой Канстытуцыі БССР у 1925 г. не быў падтрыманы ў Маскве, прынятая VIII Усебеларускім з'ездам Саветаў Канстытуцыя БССР 1927 забяспечвала магчымасці рэспубліканскага рэгулявання сацыяльна-эканамічнай сферай. Можна пазначыць той факт, што да 1929 г. адсутнічаў нават такі істотны орган саюзнага кіраўніцтва як Народны камісарыят земляробства (па сутнасці, яго функцыі нейкі час

выконваў Наркамзем РСФСР). Але з канца 1920-х гг. агульнасаюзныя органы кіравання сталі ўзнікаць у тых галінах, дзе іх стварэнне Канстытуцыяй не прадугледжвалася. У некаторых выпадках узмацненне цэнтралізацыі мела пад сабой некаторыя аб'ектыўныя падставы, але ў большасці сваёй гэта вызначалася імкненнем кантраляваць і рэгуляваць усе працэсы, што адбываліся ў саюзных рэспубліках. У выніку да канца 1930-х гг. амаль ва ўсіх сферах сацыяльна-культурнага будаўніцтва (за выключэннем сацыяльнага забеспячэння і сярэдняй школы) былі створаны агульнасаюзныя органы кіравання, а ўстановы культуры з ведання рэспублік былі перададзены ў вядзенне Саюза ССР.

Рэалізацыя нацыянальна-дзяржаўнай мадэлі развіцця і мадэрнізацыйныя працэсы ў Савецкай Беларусі.

Марксісцкая тэорыя аперыравала класамі, аднак сялянства як класа ў буржуазным грамадстве не разглядала. Прыход бальшавікоў да ўлады у пераважна сялянскай краіне вымушаў бальшавіцкіх тэарэтыкаў адаптаваць марксісцкае вучэнне да умоваў і асаблівасцяў тэрыторыі і насельніцтва савецкіх рэспублік.

Варта адрозніваць эканамічную палітыку і пэўны гаспадарчы механізм, які павінен забяспечыць яе рэалізацыю. Аднавядваючая пэўнаму палітычнаму курсу гаспадарчая сістэма складаецца паступова і толькі з часам выцясняе старую сістэму. Замена харчразвёрсткі харчпадаткам (які ж да таго стаўся большым па сваіх памерах для беларускіх вяскоўцаў), з'явіўся па словах Уладзіміра Леніна толькі “першым крокам” насустрач сялянству. На IX Усерасійскім з'ездзе Саветаў, які адбыўся напрыканцы 1921 г. кіраўніком бальшавікоў быў прапанаваны працяглы перыяд развіцця краіны на аснове гандлёвых алносін. У адпаведнасці з рашэннямі IX Усерасійскага з'езда Саветаў у маі 1922 г. прыняты «Асноўны закон аб працоўным землекарыстанні», які ствараў умовы для развіцця вытворчых сіл на вёсцы і даваў права на свабодны выбар формаў гаспадарання, сельскія жыхары маглі адкрыта выкарыстоўваць магчымасці рынку, самастойна рэалізоўваць атрыманы прыбытак, арэндаваць землю і прымяняць наёмную працу.

У 19-пач 20-га ст. сфарміравалася практыка размяшчэння фабрычнай прамысловасці ў Беларусі у сельскай мясцовасці, бліжэй да крыніц сыравіны і працоўнай сілы. Наркам земляробства БССР, А. С. Славінскі, у мэтах захавання маёмасці прадпрыемстваў і іх рабочых, спрабаваў на землях былых памешчыцкіх маёнткаў захаваць саўгасы і камуны. У 1922 г. Адам Сямёнавіч заявіў: “Вы называеце гэта новай эканамічнай палітыкай? Гэта анархія, і анархію неабходна спыніць». Такое асабістае супрацьстаянне з цэнтральным савецкім кіраўніцтвам падштурхнула частку партыйна-гаспадарчага кіраўніцтва БССР да выпрацоўкі ўласных падыходаў, да рэалізацыі прынцыпаў супрацоўніцтва з сялянствам з улікам мясцовых, рэгіянальных фактараў.

У 1921–1924 гг. у складваюцца і аб’ектыўныя перадумовы для выпрацоўкі нацыянальнай мадэлі мадэрнізацыі ў БССР: адмена надзвычайнага становішча, узбуйненне тэрыторыі рэспублікі, адкрыццё ўніверсітэта, сельскагаспадарчых навукова-даследчых і адукацыйных устаноў. Фарміраванне мясцовых органаў кіравання шмат у чым абапіралася на традыцыі сялянскай грамады. Удасканальваліся нацыянальная палітыка («беларусізацыя», «каранізацыя»), сістэма заканадаўства.

Мадэрнізацыя грамадства вызначаецца як працэс накіраваных сістэмных сацыяльных змен. У адрозненне ад трансфармацыі яна прадугледжвае асэнсаванне мэтай, што стаяць перад грамадствам, неабходнасць палітычнай волі і наяўнасць эліты, якая гэтыя мэты фармулюе і рэалізуе. Мадэрнізацыя ўяўляе вельмі складаны працэс сутыкнення старога і новага, у тым ліку праз розныя пакаленні людзей. Пры ўсёй істотнай значнасці індустрыялізацыі, механізацыі, урбанізацыі, галоўнае, што стварае мадэрнізацыя – новага чалавека.

З прычыны перавагі сялянскага насельніцтва менавіта ў справе пераўтварэння беларускай вёскі вызначаюцца ўласныя падыходы да мадэрнізацыі, фарміруецца беларуская савецкая мадэль яе рэалізацыі. Да гэтага далучылася пераважна і тая частка нацыянальнай інтэлігенцыі, што раней адстойвала ідэю БНР. Асабліва заўважнымі з’явіліся адрозненні ў галіне зямельнай палітыкі і зямельнага заканадаўства. Найважнейшым інстытутам, які быў замацаваны ў зямельных кодэксах 1920-х гг., з’яўляўся інстытут «зямельнай грамады». Сялянская грамада заставалася найважнейшым рэгулятарам сацыяльных адносін. Яна ўспрымалася як аб’яднальны пачатак, у якім злучыліся нацыянальныя і сацыяльныя патрабаванні беларусаў. Адмова ад ураўняльнага падыходу выяўлялася ва ўстанаўленні максімальных і мінімальных норм працоўнага землекарыстання, захаванні і падтрымцы паказальных («культурных») гаспадарак, адмаўленні абшчыны і перадзелаў зямлі. У Беларусі меўся надзвычай разгалінаваны прыватнагандлёвы апарат, які ў першай палове 1920-х гг. канцэнтраван у сваіх руках 93% гандлёвай сеткі, а такім чынам, і амаль усё абслугоўванне сялянства.

Істотнымі крыніцамі развіцця мадэрнізацыйных працэсаў разглядаліся людскія рэсурсы вёскі, працавітасць беларускага сялянства, якія маглі быць задзейнічаны пры ўмове стварэння спрыяльных умоў для эфектыўнага гаспадарання. Індустрыялізацыя на першым этапе ахоплівала пераважна сферу перапрацоўкі сельскагаспадарчай прадукцыі на аснове кааперацыйных сувязей з сялянствам і асэнсоўвалася як “індустрыялізацыя сельскай гаспадаркі”. У гэтым накірунку наркам земляробства БССР Дзмітрый Прышчэпаў арыентаваўся на прыклад Даніі, але меркаваў, што кааперацыя стрымае паглыбленне сацыяльных супярэчнасцяў. Дзейнасць наркамата земляробства разгортвалася з удзелам вядучых аграрнікаў і эканамістаў

краіны (Гаўрылы Гарэцкага, Аркадзя Смоліча, Івана Кісякова і інш.), на аснове тэарэтычных і практычных распрацовак, ажыццяўляемых пры створаных сярэдніх і вышэйшых навучальных установах, даследчых станцыях і навукова-даследчым інстытуце.

У 1924–1928 гг. узмацніўся фактар дзяржаўнасці Беларусі. Інтэрэсы рэспублікі далёка не заўсёды супадалі з інтарэсамі саюзнага цэнтра і прымушалі рэспубліканскія ўлады кіравацца інтарэсамі БССР, адстойваць яе правы (якія становіліся адначасова і ўласнымі інтарэсамі рэспубліканскага партыйна-гаспадарчай эліты, што складвалася ў гэты перыяд). Сялянства атрымала магчымасць адукацыі на роднай мове, выбару форм гаспадарання на зямлі, стала крыніцай для вылучэння ў склад партыйна-гаспадарчага кіраўніцтва.

Па-сутнасці, толькі з 1924/25 гасп. года пачынаецца рэалізацыя новай эканамічнай палітыкі ў Савецкай Беларусі як палітыкі, накіраванай на развіццё гаспадарчай ініцыятывы сялянства. Рэалізацыя нацыянальнай мадэлі мадэрнізацыі за кароткі (1924–1928 гг.) тэрмін не выклікала значных змен у сацыяльнай псіхалогіі сялянства, якое павялічвала вытворчасць, але так і не навучылася гандляваць. У выніку павышэння нараджальнасці і памяншэння смяротнасці беларуская вёска перажывае значны дэмаграфічны ўздым, і ўвесь прырост сельскагаспадарчай вытворчасці па вобразнаму вызначэнню наркама земляробства БССР Дзмітрыя Прышчэпава “ішоў у живот”. Між тым, галоўнай умовай рыначнага развіцця з’яўлялася павышэнне таварнасці сельскагаспадарчай вытворчасці. Д.Прышчэпаў вытворчую кааперацыю разумеў не толькі як калгасна-саўгасную вытворчасць, а як пэўны інтэгральны кааператыў, які ўключае таксама цэлы шэраг форм спецыяльнай кааперацыі. Кааперацыя, па яго меркаванню, павінна была вырастаць з ініцыятывы вяскоўцаў. «Гэта не кармавая рэпа, якую вясною пасадзіш, а восенню яна ўжо вырасла», – зазначаў Д.Прышчэпаў. Класавы падыход да падатковай палітыкі спрыяў драбленню і без таго невялікіх гаспадарак.

Супярэчнасці, выкліканыя развіццём гандлёвых адносін з’явіліся адной з прычын, каб адмовіцца ад нэпа, як стратэгічнага накірунку Савецкая мадэрнізацыя ў 1929–1939 гг. характарызуецца перавагай уніфікацыйных працэсаў. Яна была выклікана, найперш, знешнімі фактарамі і рэалізоўвалася ў трох накірунках: як індустрыялізацыя, калектывізацыя і культурная рэвалюцыя. Большасць прамысловых прадпрыемстваў будуюцца ў гарадах, але працэсы урбанізацыі стрымліваліся тым, што з 1932 г. беларускія сяляне не маглі пакінуць вёску без пашпартоў. У БССР, якая знаходзілася на мяжы Саюза ва ўмовах адсутнасці прыродных рэсурсаў, не планавалася будаўніцтва прадпрыемстваў цяжкай прамысловасці. Аднак у беларускіх гарадах акрамя прадпрыемстваў перапрацоўчай прамысловасці (макароннай, каўбаснай і інш.) былі пабудаваны швейная фабрыка «Сцяг індустрыялізацыі» у Віцебску, Магілёўская фабрыка штучнага валакна, Бабруйскі і Гомельскі

дрэваапрацоўчыя камбінаты, Крычаўскі цэментавы і Магілёўскі аўтарамонтныя заводы, Мінскі радыёзавод і інш. Акцэнт у індустрыялізацыі сельскай гаспадаркі пераносіцца на механізацыю сельскай гаспадаркі. У Гомелі быў пабудаваны завод сельскагаспадарчых машын. З мэтай забеспячэння калгасаў тэхнікай утвараліся машынна-трактарныя станцыі (МТС). Першая МТС у БССР была створана ў 1930 г. у мястэчку Койданава (сучасны Дзяржынск). Аднак выкарыстанне трактарнай тэхнікі стрымлівалася забалочанасцю значнай часткі тэрыторыі БССР.

З 1929 г. перавагу атрымліваюць адміністрацыйна-рэпрэсіўныя дзеянні. З прызначэннем у студзені 1930 г. першым сакратаром ЦК КП(б)Б К.В. Гея БССР па тэмпах істотна перавысіла самыя высокія ў СССР паказчыкі калектывізацыі. Нявызначанасць прыкмет такой групы як «кулак» дала магчымасць залічыць да яе частку сярэдняга і нават бяднейшага сялянства, якое не падтрымала суцэльную калектывізацыю. Адной з важнейшых асаблівасцей калектывізацыі ў савецкай Беларусі з'явілася стварэнне калгасаў ў пераважнай ступені за кошт маёмасці раскулачаных гаспадарак. Такім чынам, праводзячы раскулачванне заможнай часткі вёскі, савецкае кіраўніцтва найперш ставіла за мэту стымуляваць суцэльную калектывізацыю, для якой у Беларусі не было ні перадумоў, ні мэтазгоднасці.

Недарод бульбы ў Беларусі ў 1933 г. пашырыў з'явы голаду, якія назіраліся ўжо ў 1931–1932 гг. Уніфікацыя і паскораныя тэмпы калектывізацыі пазбавілі магчымасці мадэрнізацыі беларускай вёскі з улікам асаблівасцей яе гістарычнага развіцця і прыродна-геаграфічных умоў. Аднак спалучэнне выгод буйной і дробнай гаспадаркі спецыфічным чынам рэалізавалася з улікам захавання асабістай гаспадаркі калгаснікаў, якая ва ўмовах адабрання прадукцыі калгасаў становілася не толькі крыніцай выжывання вяскоўцаў, але і істотным складнікам сельскагаспадарчай вытворчасці ў такіх галінах як бульбаводства, мяса-малочная гаспадарка і кустарніцтва.

Амаль адначасова з пачаткам суцэльнай калектывізацыі, пачалося хуткае пагаршэнне дэмаграфічных паказчыкаў, што адлюстравала падзенне ўзроўню жыцця на вёсцы і ўплыў той нявызначанасці, у якой апынуліся многія сялянскія сем'і. Вельмі істотна ўздзейнічаў на дэмаграфічную сітуацыю голад, у выніку значна павялічылася мабільнасць вясковага насельніцтва. Пасля пераадолення наступстваў голаду ў другой палове 1930-х гг. пачаўся прырост насельніцтва, які ў рознай ступені быў засведчаны вынікамі перапісаў 1937 і 1939 гг.

Базісным элементам разумення справядлівасці ў беларускага сялянства з'яўлялася праца. Праз адносіны да працы вызначалася разуменне ўласнасці, найперш за ўсё, уласнасці на зямлю, сацыяльны статус чалавека. Змены адносін уласнасці на зямлі (нацыяналізацыя зямлі) станоўча ўспрымаліся сялянамі пры ўмове магчымасці працаваць на ёй і самастойна распараджацца вынікамі сваёй працы. «Прынцып працы», які зацвердзіўся ў ментальнасці беларусаў як выяўленне справядлівасці

трансліраваўся і на новыя формы гаспадарання. Менавіта гэта прадвызначыла параўнальна высокія вынікі гаспадарання калектывных форм ужо на працягу другой паловы 1930-х гг.

Адным з найбольш эфектыўных накірункаў савецкай палітыкі на вёсцы стала развіццё адукацыі. Разам з тым, старэйшыя пакаленні вясцоўцаў адстойвалі сваю веру і актыўна выступалі за захаванне культавых устаноў. У найбольшай ступені гэта выявілася пад час абмеркавання Канстытуцыі СССР 1936 г. Для беларускага сялянства заставаліся характэрнымі такія рысы як міфалагічнасць і практыцызм, вера ў працу і паважлівыя адносіны да яе вынікаў.

Фарміраванне тэрытарыяльных межаў і адміністрацыйна-тэрытарыяльнага падзелу БССР у 1919–1940 гг. Уз’яднанне Заходняй Беларусі з БССР.

У студзені 1919 г. паўнамоцтвы *Часовага рабоча-сялянскага ўрада ССРБ вызначаліся ў межах* Мінскай, Магілёўскай, Віцебскай, Гродзенскай губерняў, а таксама Смаленскай без некалькіх усходніх паветаў, чатырох паўночных паветаў Чарнігаўскай губерні, трох паўднёвых паветаў (Вілейскі, Свянціцкі і Ашмянскі) Віленскай губерні і інш. (г.зн. ў этнаграфічных межах Беларусі). 5 студзеня 1919 г. урад ССРБ са Смаленска пераехаў у Мінск, які стаў сталіцай рэспублікі.

Аднак у сярэдзіне студзеня 1919 г. бальшавіцкае кіраўніцтва ў Маскве прымае рашэнне аб уключэнні Віцебскай, Магілёўскай і Смаленскай губерняў у склад РСФСР. На Першым з’ездзе Саветаў БССР старшыня Усерасійскага Цэнтральнага выканаўчага камітэта Я.М. Свядлоў заявіў аб прызнанні незалежнасці Сацыялістычнай Савецкай Рэспублікі Беларусі ў складзе Мінскай і Гродзенскай губерняў.

Другое абвешчэнне (абвешчэнне незалежнасці) ССРБ ў ліпені 1920 г. адбывалася ва ўмовах, калі значная частка тэрыторыі Беларусі была захоплена польскімі войскамі. Згодна з Рыжскім мірным дагаворам больш за 110 тыс. км² яе тэрыторыі з насельніцтвам каля 4,5 млн чалавек трапіла ў склад Польскай дзяржавы — Рэчы Паспалітай. За БССР захавалася толькі шэсць паветаў Мінскай губерні: Мінскі, Барысаўскі, Бабруйскі, Ігуменскі, Мазырскі і Слуцкі, у якіх пражывала 1,6 млн чалавек. Дзяржаўная мяжа з Польшчай прайшла ў 30 км на захад ад Мінска. Віцебская і Гомельская губерні, заходнія паветы Смаленскай губерні заставаліся ў складзе РСФСР.

Падпісанне Саюзнай дамовы і фарміраванне агульных межаў Саюзнай дзяржавы давалі спадзяванні на вяртанне ўсходнебеларускіх тэрыторый у склад БССР. VII з’езд Кампартыі Беларусі, які адбыўся ў сакавіку 1923 г., паставіў пытанне аб узбудуванні рэспублікі. ЦВК БССР таксама заявіў, што «праектаванне адміністрацыйна-тэрытарыяльнага дзялення не можа быць выканана ў межах тэрыторыі сучаснай Беларусі без змянення яе ўсходніх межаў». *Першае ўзбудуванне БССР* адбылося ў сакавіку 1924 г. У яго выніку ў склад рэспублікі ўвайшлі паветы Віцебскай, Гомельскай і Смаленскай губерняў, у якіх пераважала беларускае насельніцтва. У сувязі з першым

узбуйненнем тэрыторыі Беларусі ў 1924 г. кіраўніцтва БССР па прапанове А. Смоліча правяло новае раянаванне БССР. Важнейшымі прынцыпамі сталі спрашчэнне апарата кіравання, а таксама набліжэнне мясцовых органаў улады да насельніцтва. На пачатку 1925 г. было зацверджана *новае адміністрацыйна-тэрытарыяльнае дзяленне*. Стваралася новая трохузроўневая сістэма кіравання: *акруга, раён, сельскі савет*. Створана 10 акруг: Бабруйская, Барысаўская, Віцебская, Калінінская, Магілёўская, Мазырская, Мінская, Аршанская, Полацкая і Слуцкая. Акругі аб'ядноўвалі 100 раёнаў і 1202 сельсаветы.

У канцы 1926 г. завяршыўся працэс вяртання усходнебеларускіх зямель у склад БССР. Пастановай ЦВК БССР ад 8 снежня 1926 г. Гомельскі і Рэчыцкі паветы Гомельскай губерні ў іх адміністрацыйных межах з гарадамі Гомель і Рэчыца сталі часткай Беларускай Савецкай Сацыялістычнай Рэспублікі. Напачатку у Гомельскім і Рэчыцкім паветах захоўваліся ранейшыя адміністрацыйныя межы валасцей і сельсаветаў – паветы былі названыя акругамі, а воласці-раёнамі. Яны істотна саступалі па тэрыторыі і насельніцтву адпаведным на той час адміністрацыйным адзінкам БССР. Гэта падштурхнула да змен у адміністрацыйна-тэрытарыяльным дзяленні БССР. У 1927 г. Барысаўская, Калінінская, Рэчыцкая і Слуцкая акругі былі скасаваны, а іх раёны размяркоўваліся па суседніх акругах.

Працэсы цэнтралізацыі, якія вызначыліся на мяжы 20-30-х гг 20 ст. закранулі і адміністрацыйна-тэрытарыяльную сферу. Напачатку, у 1930 г. акругі ўвогуле былі ліквідаваны, на тэрыторыі БССР засталася толькі *раённае дзяленне*. Правы і функцыі акруговых выканкамаў перайшлі да раённых і гарадскіх саветаў. Больш за 100 раёнаў рэспублікі кіраваліся непасрэдна з цэнтра. Узнікшыя праблемы кіравання запатрабавалі стварэння прамежкавага звяна. У студзені 1938 г. у БССР існаваўшыя на той час 90 раёнаў рэспублікі былі размеркаваны паміж *пяццю абласцямі*: Віцебскай, Гомельскай, Мінскай, Магілёўскай, Палескай.

1939 год з'явіўся годам значнага тэрытарыяльнага павелічэння БССР, бо адбылося гістарычнае *ўз'яднанне беларускага народа ў складзе адной дзяржавы*. У выніку тэрыторыя БССР павялічылася болей чым на 100 тыс. кв. км, а колькасць насельніцтва ўзрасла да 10 млн. чал. Згодна новаму адміністрацыйна-тэрытарыяльнаму дзяленню на аснове былых польскіх ваяводстваў стваралася пяць абласцей: Баранавіцкая, Беластоцкая, Брэсцкая, Вілейская і Пінская. У 1940 г. у іх складзе быў выдзелены 101 раён.

У палітычных інтарэсах пасля ўсталявання савецкай улады ў Літве і пры ўключэнні самой Літвы ў склад СССР саюзнае кіраўніцтва прыняло рашэнне перадаць частку тэрыторыі БССР у склад Савецкай Літвы. Афіцыйна гэта было аформлена як прапанова ўрада і Прэзідыума Вярхоўнага Савета БССР аб далучэнні да Літоўскай Савецкай Сацыялістычнай Рэспублікі Свенцянскага раёна і часткі тэрыторыі іншых

раёнаў «з пераважным літоўскім насельніцтвам». У выніку тэрыторыя БССР скарацілася на 2,6 тыс. км².

Супярэчнасці развіцця сацыяльна-культурнай сферы ў 1920-я - 1930-я гг. у БССР. Дасягненні і трагедыі міжваеннага перыяду развіцця БССР.

Па-першае, была створана беларуская савецкай дзяржава, якая акумулявала вопыт папярэдняга тысячагадовага *дзяржаўнага развіцця* ў складзе іншых і супольных дзяржаў. Палітыка нацыянальна-культурнага будаўніцтва павінна была ўлічваць асаблівасці гістарычнага развіцця беларускіх зямель, нацыянальнага складу насельніцтва. Па перапісу 1926 г. беларусы складалі 80% насельніцтва, яўрэі – 8,2%, рускія – 7,7%, палякі – каля 2%. Беларусы жылі пераважна ў вёсцы. Каля паловы насельніцтва гарадоў складалі яўрэі. Горад быў рускамоўным, а вёска – беларускамоўнай.

Нацыянальная дзяржаўнасць будавалася на шматэтнічнай аснове, ствараючы арганізацыйныя і адукацыйныя магчымасці для шырокага ўдзелу ў дзяржаўным жыцці самых шырокіх слаёў насельніцтва. Фактар дзяржаўнасці (інтарэсаў Беларусі і яе інстытутаў) не заўсёды быў звязаны з фактарам нацыянальным і часам далёкім ад этнічнасці, бо любая дзейнасць, накіраваная на абарону паўнамоцтваў рэспублікі, аб'ектыўна садзейнічала ўмацаванню Беларусі як дзяржавы. У межах «каранізацыі», калі ствараліся падставы для развіцця ўсіх этнасаў, якія жылі на тэрыторыі БССР (4 дзяржаўныя мовы найбольш буйных народаў – беларуская, руская, польская і яўрэйская, развіццё нацыянальных сельскіх саветаў -- латышскіх, нямецкіх і інш.), разгортвалася «беларусізацыя». Беларусізацыя ажыццяўлялася не толькі ў сферах адукацыі, навукі і дзяржаўнага жыцця, але і ў вайсковых. Прыклад нацыянальна-дзяржаўнага будаўніцтва БССР у 1920-я гг. не толькі аб'яднаў беларусаў, якія адмовіліся ад ідэі БНР, але і садзейнічаў нацыянальна-вызваленчаму руху ў Заходняй Беларусі.

Супярэчлівымі з'яўляліся і *працэсы саюзнага будаўніцтва*. Стварэнне Саюза ССР дало магчымасць раўнапраўнага супрацоўніцтва з іншымі рэспублікамі, у тым ліку з Расійскай Федэрацыяй, дазволіла дасягнуць вяртання ўсходнебеларускіх тэрыторый у склад БССР. У перспектыве гэта стварыла і падставы для аб'яднання ўсіх беларускіх зямель у складзе БССР і супольнай перамогі ў Вялікай Айчыннай вайне.

Аднак наяўнасць адзінай агульнасаюзнай партыі па меры ўмацавання яе ўлады, па-сутнасці, нівеліравала гэтыя дасягненні. Праз агульнапартыйныя рашэнні і механізмы былі ажыццёўлены ўніфікацыйныя працэсы, якія шмат у чым не ўлічвалі асаблівасці нацыянальнага развіцця. Пры гэтым асобныя з іх былі выкліканы неабходнасцю умацавання абароназдольнасці саюзнай краіны ва ўмовах нарастання міжнародных супярэчнасцей.

Важнейшыя змены адбыліся ў *сацыяльна-эканамічнай сферы*. У 1920-я гг. у межах ажыццяўлення нацыянальнай мадэлі мадэрнізацыі акцэнт рабіўся на індустрыялізацыю сельскай гаспадаркі, якая ўключала не толькі

яе машынізацыю, але а развіццё перапрацоўкі прадукцыі сельскай гаспадаркі, што традыцыйна размяшчалася ў сельскай мясцовасці. З канца 1920-х гг. адбываецца рэалізацыя рашэнняў па фарсіраванай індустрыялізацыі. Да канца 1930-х гг. БССР ператварылася ў *індустрыяльна-аграрную краіну*.

Грандыёзныя планы індустрыялізацыі патрабавалі такой жа тэхнічнай і фінансавай падтрымкі. Аднак асноўныя дасягненні адбываліся не за кошт тэхнічнай аснашчанасці, а праз высокі працоўны энтузіязм і патрыятычны ўздых удзельнікаў індустрыялізацыі, асабліва моладзі. Сярод гэтых пазаэканамічных метадаў найбольш пашыранымі былі ўдарніцтва, стаханаўскі рух, прыём павышаных планаў па ініцыятыве рабочых, ужыванне «грамадскага буксіра» да адстаючых і інш. Патрыятычны рух, які атрымаў назву сацыялістычнага спаборніцтва, ці стаханаўскага руху, ахапіў каля паловы рабочых рэспублікі. Вельмі хутка, аднак, гэты рух быў фармалізаваны. Высокі працоўны энтузіязм і дасягненні асобных перадавікоў сталі тыражыравацца ў справаздачных дакументах. Для надання рэальнасці ўяўным дасягненням шырока ўжываліся прыпіскі.

Для фарсіраванай індустрыялізацыі неабходны былі рэсурсы. Спадзявацца на дапамогу з боку замежных краін не мела сэнсу. Неабходныя магчымасці адшукваліся на вёсцы. Калектыўныя гаспадаркі вызначаліся ў якасці механізма рэквізіцыі збожжа. Традыцыйная спецыялізацыя сельскай гаспадаркі Беларусі была парушана, з'явы голаду ў першай палове 1930-х гг. сталі сістэматычнымі. Катастрафічны характар набыло зніжэнне колькасці жывёлы. З мэтай расколу вяскоўцаў савецкімі ўладамі вызначаюцца розныя ўзроўні рэпрэсіўных мерапрыемстваў у дачыненні да сялян у залежнасці ад іх заможнасці і адносін да калектывізацыі. Селянін паступова адвучаўся думаць і дзейнічаць самастойна.

1920--1930-я гг. адзначаны выдатнымі здабыткамі ў галіне *культурнага жыцця*. Тое, што многія нацыі здабывалі стагоддзямі, у БССР было створана за выключна кароткі тэрмін. У гэтым меліся плюсы і мінусы.

У БССР паспяхова вырашаліся агульныя для СССР пытанні, звязаныя з ліквідацыяй непісьменнасці дарослага насельніцтва, падрыхтоўкай неабходных кадраў для індустрыялізацыі, У 1920-я гг. у БССР праведзена рэарганізацыя агульнаадукацыйнай школы, а на пачатку 1939-х гг. уведзена ўсеагульнае абавязковае пачатковае навучанне. Стваралася сістэма падрыхтоўкі нацыянальных кадраў.

У рэспубліцы пачалі дзейнічаць так званыя рабочыя факультэты для падрыхтоўкі рабоча-сялянскай моладзі да паступлення ў вышэйшыя навучальныя ўстановы. Пачаў працу шэраг інстытутаў: Беларускі політэхнічны інстытут, Беларускі дзяржаўны інстытут сельскай і лясной гаспадаркі, Віцебскі ветэрынарны інстытут. Важнейшай падзеяй стаў пачатак дзейнасці (30 кастрычніка 1921 г.) Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта, рашэнне аб адкрыцці якога было падпісана яшчэ ва ўмовах ваенных дзеянняў 25 лютага 1919 г. У далейшым на яго аснове была створана Нацыянальная бібліятэка

Беларусі, Мінскі медыцынскі, тэхналагічны, педагагічны і шэраг іншых інстытутаў.

У 1922 г. быў створаны Інстытут беларускай культуры (Інбелкульт), які ў 1928 г. быў рэарганізаваны ў Беларускаю акадэмію навук. Першым прэзідэнтам Беларускай акадэміі навук стаў У.М. Ігнатоўскі. У 1920–1930-я гг. у беларускую літаратуру ўвайшла плеяда выдатных пісьменнікаў і паэтаў: К. Крапіва, К. Чорны, М. Лынькоў, М. Гарэцкі, У. Дубоўка. Многія з ураджэнцаў Беларусі сталі вядомымі савецкімі вучонымі.

Быў створаны Першы Беларускі дзяржаўны тэатр, выпушчаны ў пракат першы беларускі мастацкі фільм, сталі заўважнымі рысы беларускай савецкай архітэктуры (пабудаваны Дом Урада, тэатр оперы і балета ў Мінску і інш). 1930-я гг. -- гэта станаўленне беларускай музычнай школы, развіццё творчасці для дзяцей (дзіцячая літаратура, Тэатр юнага гледача). Выяўленчае мастацтва Беларусі было звязана з імёнамі сусветна вядомых мастакоў -- М. Шагала, Ю. Пэна, К. Малевіча, М. Філіповіча, В. Бялыніцкага-Бірулі, Я. Драздовіча і многіх іншых мастакоў. Знакавай была творчасць скульптараў А. Грубэ, А. Бразера, З. Азгура, А. Бембеля, А. Глебава, М. Керзіна, М. Манізера.

Разам з тым, менавіта у 1930-я гг. нацыянальная культура Беларусі панесла незваротныя страты. Яна перажыла некалькі хваляў рэпрэсій. якія закранулі стваральнікаў Інбелкульту, навучальных устаноў, часопісаў і г.д. Было рэпрэсіравана 26 акадэмікаў і 6 членаў-карэспандэнтаў Акадэміі навук БССР, каля 100 яе супрацоўнікаў, з 139 аспірантаў засталася толькі 6. Прэзідэнт Беларускай Акадэміі навук Усевалад Ігнатоўскі пакончыў з жыццём. Былі рэпрэсіраваны большасць выкладчыкаў Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта, работнікаў Дзяржаўнага акадэмічнага Вялікага тэатра і г.д. Пік рэпрэсій супраць нацыянальнай інтэлігенцыі – гэта 1937–1939 гг. Да ворагаў народа былі аднесены нават Я. Купала і Я. Колас.

Пачынаючы з лістапада 1917 і па красавік 1953 года ў БССР па палітычных матывах 250 499 чалавек былі асуджаны судамі ці пакараны рашэннямі пазасудовых органаў. З гэтай колькасці 10 тысяч чалавек былі рэпрэсаваны ў 1917-1929 гадах, 46 тыс. — у 1929-1934 гадах, у 1935 – 1940-х гадах пацярпелі 86 168 жыхароў Беларусі, з іх 28 425 растрэляны. Усяго ў лістападзе 1917 – красавіку 1953 года за “контррэвалюцыйныя злачынствы” да смяротнага пакарання было прысуджана 35 868 чалавек.

Такім чынам, найбольшыя ахвяры беларускі народ, як і астатнія народы СССР, панёс у часы “Вялікага Тэрору” 1937 – 1938 гг. Айцом Вялікага тэрору быў Сталін, рэпрэсіі ішлі пад яго асабістым кантролем, пры гэтым правадыр абапіраўся на дзве элітарныя групы грамадства: органы дзяржаўнай бяспекі і партыйную ідэалагічную верхавіну, якія патрабавалі радыкальнага абнаўлення партыі зверху да нізу, яе ачышчэння ад бюракратыі і карупцыі. Частка гісторыкаў сцвярджае, што масавыя рэпрэсіі былі таксама элементам падрыхтоўкі да сусветнай вайны, якая набліжалася ў той час і барацьбой сталінскага кіраўніцтва краіны з “ленінскай гвардыяй” – уладнымі бюракратычнымі “кланамі” на месцах.

Пачатак “Вялікага тэрору” адлічваюць ад загада НКУС № 00447 аб «кулацкай аперацыі», зацверджаным Палітбюро ЦК ВКП (б) 31 ліпеня 1937 года. Скончыўся “Вялікі тэрор” 17 лістапада 1938 года таксама пастановай Палітбюро. Усяго за перыяд 1937-1938 гг. у СССР было арыштавана прыкладна 1 мільён 550 тысяч чалавек, з якіх у пазасудовым парадку было асуджана 1 мільён 350 тысяч чалавек, з якіх 681 тысяча — да вышэйшай меры пакарання, а астатнія — к тэрмінам ад 8 да 10 гадоў зняволення.

Масавыя рэпрэсіі 1937-1938 гг. былі спынены 17 лістапада 1938 г. сумеснай пастановай СНК СССР і ЦК ВКП(б) «Аб арышце, пракурорскім наглядзе і вядзенні следства», асноўныя палажэнні якога былі ў далейшым канкрэтызаваны загадамі новага кіраўніка НКУС Берыі. Спыняліся масавыя аперацыі, арышты было загадана праводзіць выключна ў індывідуальным парадку з санкцыі пракурора, разгляд спраў «тройкамі» забараняўся. Усе не скончаныя да 17 лістапада следчыя справы «троек» павінны былі быць разгледжаны ў судовым парадку. Усе справы, па якіх «тройкамі» быў вынесены, але не прыведзены ў выкананне смяротны прыгавор, павінны былі быць перагледжаны ў судовым парадку. Даволі шмат арыштаваных, але не асуджаных людзей, былі вызвалены. Адбылася частковая рэабілітацыя пацярпелых. Найбольш запляміўшыя(скампраметаваўшыя) сябе фальсіфікацыяй спраў супрацоўнікі НКУС, у тым ліку і кіраўніцтва наркамата, былі асуджаны, у тым ліку і да вышэйшай меры пакарання — растрэлу.

Каб разумець дасягненні савецкай эпохі, неабходна бачыць іх сацыяльную сутнасць, а менавіта тое, дзякуючы чаму яны сталі магчымымі і якія сацыяльныя пераўтварэнні стаялі за імі, за праявамі прагрэсу ў адукацыі, у навуцы, у тэхніцы і прамысловасці: узнікненне новых катэгорый людзей, новага ладу іх жыцця, новай сістэмы каштоўнасцей і жыццёвых ліній.

Пытанні і заданні

1. Як уздзеяннічала Першая сусветная вайна на развіццё беларускіх зямель? Якія наступствы яна мела для Беларусі?
2. Як праявіўся беларускі нацыянальны рух у гады Першай сусветнай вайны?
3. Як падзеі рэвалюцый 1917 г. паўплывалі на трансфармацыю беларускага пытання?
4. Пры якіх абставінах адбыўся I Усебеларускі з’езд? Якія пытанні на ім абмяркоўваліся? Які яго лёс?
5. Як адбывалася абвешчэнне Беларускай Народнай Рэспублікі? Што ўяляла сабой гэта дзяржаўнае ўтварэнне?
6. У якіх умовах адбылося ўтварэнне БССР? Якую ролю ў стварэнні БССР адыграў Белнацкам? Як на стварэнне і далейшы лёс БССР паўплываў знешнепалітычны фактар?
7. Як змяняліся дзяржаўныя межы БССР у 1919—1939 гг.? Прасачыце гэтыя тэрытарыяльныя змены па картах. Якія фактары ўздзейнічалі на гэты працэс?
8. Якія супярэчнасці выяўляліся ў сацыяльна-культурнай сферы БССР у 1930-я гг.? Якімі дасягненнямі адзначана савецкая эпоха?

9. Ці маюць рацыю тыя даследчыкі, якія сцвярджаюць, што калі б не была абвешчана БНР, не была б створана і БССР?

10. Параўнайце змест двух дакументаў: «3-я Устаўная грамата да народаў Беларусі. 25 сакавіка 1918 г.» і «Манифест Временного Рабоче-Крестьянского Советского правительства Белоруссии. 1 января 1919 г.».

Тэма 1.6. Вялікая Айчынная вайна – ключавая падзея навейшай гісторыі

Прычыны Другой сусветнай вайны. Падзеі Другой сусветнай і Вялікай Айчыннай вайны карэнным чынам паўплывалі не толькі на далейшае развіццё беларускай дзяржаўнасці, але і ўсёй гісторыі чалавецтва. Прычыны гэтай маштабнай катастрофы ляжалі, перш за ўсё, у супярэчнасцях і праблемах Версальска-Вашынгтонскай сістэмы дагавораў, якая ў палітычным, эканамічным і ідэалагічным планах змяніла ўладкаванне пасляваеннай Еўропы. Менавіта яе ўмовы паставілі немцаў у тое становішча, якое дало магчымасць прыйсці да ўлады нацыянал-сацыялістам на чале з А. Гітлерам. Пачатак рэалізацыі яго агрэсіўнай праграмы, якую затым падтрымалі Італія і Японія, стварыў непасрэдную пагрозу развязвання новай ваеннай катастрофы сусветнага маштабу.

У гэтых умовах актуальнай з'яўлялася задача па кансалідацыі разнастайных палітычных сіл для супрацьстаяння нарастаючай пагрозе. З ініцыятывай па стрымліванні патэнцыяльнага агрэсара выступіў СССР, які ў 1934 г. уступіў у Лігу Нацый і стаў пастаянным членам яе Савета. Працягам гэтай палітыкі стала падпісанне ў 1935 г. савецка-французскага і савецка-чэхаславацкага дагавораў.

У гэты ж час у ўрадаў Вялікабрытаніі, Францыі і ЗША мелася свая стратэгія дзеянняў па вырашэнні міжнародных супярэчнасцей – так званая «палітыка ўціхамірвання агрэсара», якая зводзілася да аслаблення германскага націску на Захад і накіраванню яго на Ёсход. Такая пазіцыя вядучых капіталістычных краін прывяла да паступовага ўзмацнення пазіцый фашысцкага блоку – Германіі, Італіі і Японіі. Беспакarana А. Гітлер парушыў шэраг умоў Версальскага дагавора, аднавіўшы ў 1935 г. усеагульную воінскую павіннасць і акупіраваўшы ў 1936 г. Рэйнскую дэмілітарызаваную зону. Адсутнасць адэкватнай рэакцыі з боку краін Захаду на дадзеныя крокі стварыла шырокае поле для далейшай дзейнасці агрэсара. У 1936 г. Германія падпісала пагадненне з Італіяй аб падзеле сфер уплыву, а з Японіяй – антыкамінтэрнаўскі пакт, да якога праз год далучылася Італія. У дадатак, у 1938 г. у склад Трэцяга рэйха была ўключана Аўстрыя. Таксама паводле рашэнняў Мюнхенскай канферэнцыі, якая праходзіла ў гэтым жа годзе пры удзеле кіраўнікоў урадаў Вялікабрытаніі, Францыі, Германіі і Італіі, Судэцкая вобласць Чэхаславакіі была далучана да Германіі, што дало апошняй значныя стратэгічныя перавагі. І толькі пасля канчатковай акупацыі Чэхаславакіі і заключэння так званага «Стальнога пакту» – дагавора аб ваенна-палітычным саюзе Германіі і Японіі, вясной і летам 1939 г. аднавіліся трохбаковыя палітычныя і ваенныя перамовы Вялікабрытаніі і Францыі з СССР. Аднак адсутнасць канструктыўнай пазіцыі з боку заходнееўрапейскіх краін і напружанасць міжнароднага становішча, якая няўхільна ўзрастала, абумовілі падпісанне 23 жніўня 1939 г. так званага пакта Рыбентропа–Молатава – германа-савецкага дагавора аб ненападзенні тэрмінам на 10 гадоў. Да дакумента быў прыкладзены «Сакрэтны дадатковы пратакол», якім размяжоўваліся сферы ўзаемных інтарэсаў.

Падпісанне названага дакумента ў абставінах вострага крызісу міжнароднага становішча, які шмат у чым з'яўляўся вынікам палітыкі ўціхамірвання агрэсара, стала вымушаным крокам для СССР. Прыняцце прапановы германскага боку было альтэрнатывай вайны на два франты – з нацысцкай Германіяй на захадзе і мілітарысцкай Японіяй на ўсходзе. У гэтых умовах Савецкі Саюз атрымаў дадатковы двухгадовы тэрмін на ўмацаванне абараназдольнасці і падрыхтоўку да сур'ёзнага выпрабавання, пачатак якога быў толькі пытаннем часу. Германіі ў сваю чаргу была дадзена свабода дзеяння для распаўсюджвання агрэсіі супраць заходнееўрапейскіх краін.

Уз'яднанне Заходняй Беларусі з БССР.

У верасні 1939 г. над Еўропай навісла пагроза пачатку Другой сусветнай вайны. Савецкі Саюз, разумеючы непазбежнасць нападу, вёў перамовы аб стварэнні антыгітлераўскай кааліцыі. Аднак Францыя і Англія імкнуліся падштурхнуць агрэсію на усход, вынікам чаго з'явілася Мюнхенскае пагадненне. Імкнучыся выйграць час для падрыхтоўкі краіны да вайны, 23 жніўня 1939 г. Вячаслаў Молатаў ад імя СССР падпісаў у Маскве Дагавор аб ненападзе паміж СССР і Германіяй, а таксама дадатковы пратакол да яго. Разумеючы супярэчлівасць гэтых працэсаў, неабходна пазначыць: менавіта гэтыя дакументы стварылі знешнепалітычныя ўмовы для ўз'яднання беларусаў, якія супольна разам з палякамі змагаліся супраць нацыстскай Германіі.

1 верасня 1939 г. гітлераўская Германія напала на Польшчу. Звязаныя з Польшчай дагаворам аб узаемнай дапамозе, Англія і Францыя 3 верасня 1939 г. аб'явілі вайну Германіі. Аднак практычна ваенных дзеянняў супраць фашысцкай Германіі яны не распачалі. Фармальна вайна набывала міжнародны характар, а ў сапраўднасці Польшча ваявала з гітлераўскай Германіяй адна. Маючы велізарную перавагу ў жывой сіле і тэхніцы, германскія войскі акупавалі значныя тэрыторыі Польшчы, у склад якой па ўмовах Рыжскага міру ўваходзіла Заходняя Беларусь. Былі заняты некаторыя заходнебеларускія населеныя пункты, у тым ліку горад Брэст. Брэсцкую крэпасць у верасні 1939 у складзе польскага гарнізона гераічна абаранялі шмат беларусаў, прызваных у польскае войска.

Наркам замежных спраў СССР В. Молатаў *17 верасня 1939 г.* уручыў польскаму паслу ў Маскве ноту, у якой паведамлялася, што савецкі ўрад аддаў загад Чырвонай Арміі перайсці мяжу з Польшчай⁴. Да 25 верасня 1939 г. тэрыторыя Заходняй Беларусі была цалкам занятая Чырвонай Арміяй. “Заходні беларус ведаў, што дзесьці зусім недалёка, на ўсход ад станцыі “Негарэлае”, — мяжа, а за ёй пачынаецца велізарная, у марях выпешчаная і ў песнях апетая вялікая краіна Саветаў, для якой ён свой, у якой жывуць яго браты-беларусы, якая была яму маяком, светачам. І таму, калі на вуліцах населеных пунктаў, на дарогах з'явіліся танкі з чырвонымі

⁴ У сучаснай Рэспубліцы Беларусь 17 верасня – дзяржаўнае свята – Дзень народнага адзінства.

зоркамі на вежах, конніца з байцамі ў будзёнаўках, весялосці народа не было мяжы. Гэта была для нас вялікая гістарычнае падзея. Не выпадкова ў верасні 1945 г., пасля заканчэння вайны, у гонар 65-й гадавіны ўз'яднання беларускага народа ў Мінску адбыўся парад, пасля забыты", - пісала ў сваіх успамінах сястра Сяргея Прытыцкага Іраіда Царук (Прытыцкая).

У некаторых раёнах Заходняй Беларусі яшчэ да прыходу Чырвонай Арміі пад кіраўніцтвам былых членаў Кампартыі Заходняй Беларусі ствараліся ваенна-рэвалюцыйныя камітэты, якія арганізоўвалі ўзброеныя атрады рабочых і сялян, раззбройвалі паліцэйскіх і асаднікаў, бралі пад ахову чыгуначныя масты і ваенныя аб'екты. Па меры прасоўвання Чырвонай Арміі па тэрыторыі Заходняй Беларусі ў ваяводскіх і павятовых цэнтрах ствараліся часовыя ўпраўленні. У іх склад уваходзілі рабочыя, прадстаўнікі інтэлігенцыі, а таксама Чырвонай Арміі. У вёсках і мястэчках на агульных сходах сялян абіраліся сялянскія камітэты.

Да верасня 1939 г. палітычным і культурным цэнтрам Заходняй Беларусі была Вільня. Але па дагавору паміж урадамі СССР і Літвы, падпісанага 10 кастрычніка 1939 г., Вільня і Віленская вобласць агульнай плошчай 900 км², былі перададзеныя Літве. Прычым перадача гэтая праводзілася без згоды насельніцтва гэтых раёнаў і ўліку нацыянальнага складу. У выніку цэнтрам Заходняй Беларусі стаў Беласток: тут знаходзіліся прадстаўнікі Кампартыі, урада Беларусі, камандаванне воінскіх частак. Сюды прыбывалі з турмаў, падполля былыя палітвязні, кіраўнікі падпольных партыйных і камсамольскіх арганізацый Заходняй Беларусі. 22 кастрычніка 1939 г. прайшлі выбары ў Народны сход Заходняй Беларусі.

На Нацыянальным сходзе, які праходзіў у Беластоку 28—30 кастрычніка 1939 г., была прынята Дэкларацыя «Аб дзяржаўнай уладзе», якая абвясціла, што ўся ўлада на тэрыторыі Заходняй Беларусі належыць працоўным горада і вёскі ў асобе Саветаў дэпутатаў працоўных. У Дэкларацыі «Аб уваходжанні Заходняй Беларусі ў склад БССР Нацыянальны сход звярнуўся да Вярхоўных саветаў БССР і СССР з просьбай прыняць Заходнюю Беларусь у склад савецкай дзяржавы. Была абрана камісія, якой даручалася перадаць вышэйшым органам дзяржавы волю насельніцтва Заходняй Беларусі. 2 лістапада 1939 г. V пазачарговая сесія Вярхоўнага Савета СССР, заслухаўшы заяву камісіі, паставіла задаволіць просьбу Нацыянальнага сходу і ўключыць Заходнюю Беларусь у склад СССР. Выніковым заканадаўчым дакументам з'явілася пастанова пазачарговай III сесіі Вярхоўнага Савета БССР ад *12 лістапада 1939 г.* аб прыняцці Заходняй Беларусі ў склад БССР.

У канцы 1939 – пачатку 1940 г. у заходнебеларускім рэгіёне былі створаны органы савецкай улады, партыйныя і камсамольскія арганізацыі. Для іх умацавання з усходніх абласцей БССР накіроўваліся вопытныя спецыялісты. Адною з галоўных мэт у гэты час было ўмацаванне абароназдольнасці СССР, важным складнікам якой была нармалізацыя сітуацыі ў сферы народнай гаспадаркі на заходніх межах краіны.

Напярэдадні Вялікай Айчыннай вайны на тэрыторыі былой Заходняй Беларусі адбывалася рэканструкцыя існаваўшых раней і будаўніцтва новых прамысловых прадпрыемстваў. Дзякуючы гэтаму да канца 1940 г. аб'ём валавой прадукцыі прамысловасці ў параўнанні з 1938 г. павялічыўся больш чым у 2 разы. Сацыялістычныя пераўтварэнні закранулі і заходнебеларускую вёску, у якой беззямельным і малазямельным сялянам раздалі звыш 1 млн га зямлі з мэтай далейшай арганізацыі калектывных гаспадарак. У выніку да сярэдзіны 1940 г. на тэрыторыі былой Заходняй Беларусі пачалі функцыянаваць каля 430 калгасаў, якія аб'ядноўвалі звыш 23 тыс. сялянскіх гаспадарак.

Вялікія намаганні прыкладаліся для нармалізацыі становішча сацыяльнай сферы. Дзякуючы захадам савецкага ўрада была наладжана сістэма бясплатнага медыцынскага абслугоўвання, якое напрыканцы 1940 г. ажыццяўлялі 243 бальніцы і радзільныя дамы, 207 паліклінік і амбулаторый. Не менш грунтоўная праца была праведзена ў галіне народнай асветы, у выніку чаго ў 1940/41 навучальным годзе ў заходнебеларускім рэгіёне функцыянавалі 5959 школ, звыш 4500 з якіх ажыццяўлялі навучанне па-беларуску.

Насельніцтва аб'яднанай Беларусі самааддана працавала ва ўсіх галінах гаспадаркі і культуры, тым самым умацоўвала абараназдольнасць краіны. Шмат у чым яе павышэнню садзейнічала дапамога вайсковым камісарыятам з боку наваствораных ваенных аддзелаў і абаронных камісій, правядзенне камсамольскімі арганізацыямі шырокага кола мерапрыемстваў па абаронна-патрыятычным выхаванні моладзі. Адначасова з гэтым праводзіліся работы па ўдасканаленні інжынернага абсталявання заходняй мяжы, што прадугледжвала з'яўленне чатырох ўмацаваных раёнаў – Гродзенскага, Асавецкага, Замбраўскага і Брэсцкага -- агульнай даўжынёй каля 450 км. Кожны з іх павінен быў мець глыбіню абароны ад 3 да 8 км. Аднак гатоўнасць новай лініі абароны, т. зв. «Лініі Молатава», на чэрвень 1941 г. складала прыкладна 15–20%.

Напад нацысцкай Германіі на СССР. 22 чэрвеня 1941 г. на досвітку германская армія вераломна, без аб'яўлення вайны парушыла межы Савецкага Саюза⁵. Беларусь у ліку першых савецкіх рэспублік прыняла магутны ўдар ворага. Пачалася Вялікая Айчынная вайна савецкага народа супраць нацысцкай Германіі і яе саюзнікаў за свабоду сваёй Радзімы.

Сцэнарый вядзення вайны з СССР пад кодавай назвай «План Барбароса» быў зацверджаны А. Гітлерам яшчэ ў снежні 1940 г. Стратэгічная задумка заключалася ў тым, што тры групы армій «Поўнач», «Цэнтр» і «Поўдзень» павінны былі імклівымі ўдарамі знішчыць асноўныя сілы Чырвонай Арміі ў заходніх абласцях. Па задумцы А. Гітлера гэта кампанія павінна была мець форму «бліцкрыга» («маланкавай вайны»), дзякуючы чаму

⁵ У сучаснай Рэспубліцы Беларусь на 22 чэрвеня прызначана памятная дата – Дзень усенароднай памяці ахвяр Вялікай Айчыннай вайны і генацыду беларускага народа.

тэрыторыя Савецкага Саюза павінна была быць захоплена ў кароткія тэрміны. Аднак на справе ўсё атрымалася інакш.

На працягу першых трох тыдняў вайны варожая армія прасунулася на 450 км на Ленінградскім напрамку, на 600 км – на Смаленскім і на 350 км – на Кіеўскім. На Мінск, Смаленск і Маскву наступала найбольш магутная група армій «Цэнтр» (камандуючы генерал-фельдмаршал Ф. Бок), якая мела добры досвед у вядзенні баявых дзеянняў у Заходняй Еўропе і перавагу ў людскіх рэсурсах і узбраенні. Сілы групы армій «Цэнтр» налічвалі прыкладна 820 тыс. чалавек, мелі на ўзбраенні каля 14,4 тыс. гармат і мінамётаў, 810 танкаў. Падтрымліваў яе другі паветраны флот, які налічваў амаль 1680 самалётаў, што складала прыкладна палову ўсёй ваеннай авіяцыі Трэцяга рэйха. З дапамогай апошніх у першы дзень вайны было знішчана 528 савецкіх самалётаў на аэрадромах і 210 у паветры. Масавым бамбардзіроўкам былі падвергнуты стратэгічныя чыгуначныя вузлы, а таксама такія важныя прамысловыя цэнтры, як Беласток, Брэст, Гродна, Баранавічы і інш.

Групе армій «Цэнтр» супрацьстаяў Заходні фронт (камандуючы генерал арміі Д. Паўлаў), утвораны на базе Заходняй Асобай ваеннай акругі. Войскі Заходняга фронту налічвалі прыкладна 672 тыс. чалавек, мелі на ўзбраенні каля 10 тыс. гармат і мінамётаў, 2,2 тыс. танкаў, прыкладна 2 тыс. самалётаў. Аднак акруга не была падрыхтавана да адпору агрэсіі. Вышэйшае кіраўніцтва краіны памылкова лічыла, што ў выпадку вайны з СССР нацысцкая Германія ў першую чаргу будзе наступаць на Украіну і Каўказ, у сувязі з чым праводзілася ўмацаванне паўднёвага кірунку, а не заходняга.

Пры распрацоўцы плана маланкавай вайны А. Гітлер, верагодна, не ўлічыў адзін фактар – самаадданасць і мужнасць савецкага народа, якія і былі праяўлены пры абароне сваёй Радзімы. У крайне неспрыяльных умовах, несучы велізарныя страты чырвонаармейцы аказвалі рашучае, самаахвярнае супраціўленне. Першымі з нацысцкай агрэсіяй сутыкнуліся савецкія пагранічнікі. Прыкладна 8 гадзін супрацьстаялі агрэсару пад камандаваннем лейтэнанта У. Усава 32 ваеннаслужачыя 3-й заставы 86-га Аўгустоўскага пагранічнага атрада. Гераічна змагаўся гарнізон Брэсцкай крэпасці, у які ўваходзілі прадстаўнікі больш за 30 нацый і народнасцей. Узначальвалі яго маёр П. Гаўрылаў і палкавы камісар Я. Фамін. Вораг разлічваў захапіць крэпасць у першыя гадзіны вайны, але апошнія яе абаронцы змагаліся да канца ліпеня 1941 г.

Самаахвярна змагаліся савецкія лётчыкі. У першы дзень вайны ў небе Беларусі было збіта больш за 100 нямецкіх самалётаў. Пры гэтым лётчыкі Д. Кокараў (у раёне Замораў Беластоцкай вобласці), С. Гудзімаў (у раёне Пружан), П. Рабцаў (над Брэстам), А. Данілаў (каля Ліды) і іншыя таранілі варожыя самалёты ў паветры. Камандзір эскадрыллі М. Гастэла і члены яго экіпажа А. Бурдзянюк, Р. Скарабагаты, А. Калінін здзейснілі (пад Мінскам, каля Радашковіч) наземны таран, накіраваўшы свой самалёт на калону варожай тэхнікі.

Цяжкія баі вялі палявыя войскі Чырвонай Арміі – пехацінцы і артылерысты -- у раёне Беластока, Гродна, Жабінкі, Маларыты і іншых

населеных пунктаў рэспублікі, на падыходзе да Мінска, які абаранялі воіны двух стралковых карпусоў. Мужна трымалі абарону падраздзяленні 64-й, 100-й, 108-й і 161-й стралковых дывізій, якія дзейнічалі ў Мінскім умацаваным раёне. За першыя тры дні абароны Мінска салдаты 100-й дывізіі пад камандаваннем генерал-маёра І. Русіянава знішчылі каля 100 варожых танкаў. Але гераізм воінаў не мог кампенсаваць адсутнасць рэзерваў і прадуманай сістэмы абароны. 28 чэрвеня лёс Мінска ў ваенна-стратэгічным плане быў вырашаны, нягледзячы на тое, што баі ў горадзе і яго ваколіцах працягваліся яшчэ некалькі дзён.

Са стратай Мінска ў акружэнне трапілі каля 350 тыс. салдат і афіцэраў 3-й, 4-й і 10-й і значная частка сіл 13-й савецкіх армій. Большасць асабістага складу была забіта, частка – трапіла ў палон. Аднак, нягледзячы на гэта, спроба германскіх войскаў з ходу фарсіраваць водны рубеж на Бярэзіне і выйсці да Дняпра не завяршылася поспехам. Тры дні ішлі цяжкія абарончыя баі ў раёне Барысава і ў самім горадзе, дзе войскі вермахта (паводле прызнання нямецкага генерала Г. Гудэрыяна) адчулі магутнасць савецкіх танкаў Т-34. Тым не менш 1 ліпеня вораг здолеў авалодаць пераправай і прарвацца на ўсходні бераг Бярэзіны. Праўда трохдзённы калідор даў магчымасць савецкім дывізіям, якія былі падцягнуты з цэнтральных раёнаў краіны, заняць баявыя рубяжы на лініі Дняпра. У наступныя 10 дзён асноўныя сілы групы армій «Цэнтр» сутыкнуліся з адпорам, які быў арганізаваны Чырвонай Арміяй на падыходзе да Магілёва. З 3 па 26 ліпеня гераічна абараняўся гэты горад, дзякуючы чаму савецкае камандаванне выйграла час для падрыхтоўкі наступных баёў.

У гэты ж час (12–16 ліпеня) напружаныя баі за Оршу вяліся войскамі 18-й і 73-й стралковых дывізій 20-й арміі Заходняга фронту ва ўзаемасувязі са знішчальным батальёнам з ліку звыш 1200 мясцовых жыхароў. Менавіта пад Оршай 14 ліпеня ўпершыню нанесла магутны ашаламляльны ўдар па ворагу батарэя рэактыўных устаноў («кацюш») пад камандаваннем капітана І. Флёрава.

Жорсткія баі летам 1941 г. адбыліся пад Бабруйскам, Рагачовам, Жлобінам, Гомелем. У жніўні 1941 г. 20 дзён абараняўся Гомель, дзе вораг страціў больш за 80 тыс. чалавек і значную колькасць баявой тэхнікі. У Віцебску, Гомелі, Магілёве, Пінску, а таксама ў Кастрычніцкім, Ельскім, Лельчыцкім, Рагачоўскім і іншых раёнах ствараліся знішчальныя батальёны, групы самаабароны, якія разам з Чырвонай Арміяй абаранялі свае гарады і вёскі. Аднак, нягледзячы на гераічнае супраціўленне часцей Чырвонай Арміі, да пачатку верасня 1941 г. уся тэрыторыя Беларусі была акупіравана нацысцкімі захопнікамі.

Абарончыя баі на тэрыторыі Беларусі далі магчымасць савецкаму камандаванню разгарнуць войскі другога стратэгічнага эшалона на рубяжы рэк Заходняга Дзвіна–Днепр і мабілізаваць непасрэдныя рэзервы краіны. Вызначаныя камандаваннем вермахта тэрміны захопу Смаленска і Масквы, як у прынцыпе і сама «маланкавая вайна», былі сарваны.

Падчас абарончага этапа Вялікай Айчыннай вайны войскі Чырвонай Арміі страцілі 1,5 млн. чалавек забітымі, параненымі і палоннымі, а таксама 10 тыс. гармат і мінамётаў, 5 тыс. танкаў і 2 тыс. баявых самалётаў. Людскія страты групы арміі «Цэнтр» былі ніжэйшымі ў 10 разоў, страты ў тэхніцы – ніжэйшыя ў 5 разоў. Паражэнне на пачатковым этапе вайны з’яўлялася вынікам стратэгічнай недальнабачнасці вышэйшага кіраўніцтва Савецкага Саюза на чале з І. Сталіным. Аднак, у сваю чаргу, кіраўніцтва вінаваціла ва ўсіх няўдачах камандаванне Заходняга фронту. У выніку камандуючы фронтам Д. Паўлаў, начальнік штаба У. Клімаўскіх, начальнік сувязі А. Грыгор’еў і іншыя военачальнікі былі асуджаны і па прыговору ад 22 ліпеня 1941 г. расстраляны.

Акупацыйны рэжым у Беларусі. На акупіраванай тэрыторыі Беларусі ў чэрвені 1941 – ліпені 1944 гг. быў усталяваны рэжым тэрору, для якога была характэрна сістэма палітычных, эканамічных, ваенных і ідэалагічных мер. Мэтай гэтага рэжыму была не проста ліквідацыя савецкага грамадска-дзяржаўнага ладу, рабаванне нацыянальных багаццяў і рэсурсаў, але і ачыстка гэтай тэрыторыі ад мясцовага насельніцтва.

Акупантамі быў ажыццёўлены адміністрацыйна-тэрытарыяльны падзел Беларусі, паводле якога паўночна-заходнія раёны Брэсцкай і Беластоцкай абласцей з гарадамі Гродна і Ваўкавыск былі перададзены Усходняй Прусіі. Паўднёвыя раёны Брэсцкай, Пінскай, Палескай і Гомельскай абласцей былі ўключаны ў склад рэйхскамісарыята «Украіна». Паўночна-заходнія раёны Вілейскай вобласці былі ўключаны ў генеральную акругу Літвы. Тэрыторыя Віцебскай, Магілёўскай, большыя часткі Гомельскай і ўсходніх раёнаў Мінскай абласцей былі ўключаны ў зону армейскага тылу групы армій «Цэнтр». Усе адміністрацыйныя функцыі тут выконвала ваеннае камандаванне. Баранавіцкая, частка Вілейскай (без паўночна-заходніх раёнаў), частка Мінскай (без усходніх раёнаў) абласцей, паўночныя раёны Брэсцкай, Пінскай, Палескай абласцей, якія складалі 1/3 даваеннай тэрыторыі Беларусі, увайшлі ў склад генеральнай акругі «Беларусь». Гэта тэрыторыя была ўключана ў склад рэйхскамісарыята Остланд з рэзідэнцыяй у Рызе і падзелена на 10 гебітсакруг: Баранавіцкую, Барысаўскую, Вілейскую, Ганцавіцкую, Глыбоцкую, Лідскую, Мінскую, Навагрудскую, Слоніmsкую, Слуцкую. Для кіраўніцтва генеральнай акругай, акругамі і раёнамі ствараўся жорстка цэнтралізаваны адміністрацыйны апарат.

На чале генеральнай акругі Беларусі стаяў генеральны камісарыят, які ўзначальваў гаўляйтар В. Кубэ. Ён праводзіў чалавеканенавісніцкую палітыку нацызму. Пасля знішчэння В. Кубэ мінскімі падпольшчыкамі ў 1943 г. яго месца заняў групенфюрэр войск СС К. Готберг.

Кіраванне акругамі ажыццяўлялі гебітскамісары, гарадамі – штатскамісары, раёнамі – ортскамісары. Акрамя таго былі арганізаваны органы мясцовага самакіравання. Пры гэтым, варта падкрэсліць, што нягледзячы на спадзяванні пэўнай часткі мясцовага насельніцтва, якая не была лаяльнай да савецкай улады, акупанты не мелі планаў адносна стварэння альтэрнатыўнай формы беларускай дзяржаўнасці. Тым не менш, каб склалася ўражанне наяўнасці на

гэтай тэрыторыі пэўных праяў самакіравання і ўзмацнення ўплыву на насельніцтва з ліку мясцовых жыхароў ствараліся гарадскія і раённыя органы ўлады, у вёсках прызначалі старастаў. На іх ускладвалася функцыя правядзення ў жыццё акупацыйных адміністрацыйных і гаспадарчых мерапрыемстваў. Аднак, у адрозненне ад іншых савецкіх рэспублік, жыхары Беларусі не так актыўна ішлі на службу да акупантаў. Таму недахоп мясцовых калабрацыяністаў акупацыйныя ўлады кампенсавалі ўкраінскімі, літоўскімі і латышскімі паліцэйскімі батальёнамі. Але ўсё ж паўната ўлады належала выключна германскай ваеннай і грамадзянскай акупацыйнай адміністрацыі.

Беларускія калабарацыяністы, іх удзел у падрыхтоўцы Другой Сусветнай вайны і ў рэалізацыі акупацыйнай палітыцы нацыстаў на тэрыторыі Беларусі.

Беларускія нацыяналісты імкнуліся знайсці падтрымку па рэалізацыі сваіх памкненняў з дапамогай нацысцкай Германіі. Першапачаткова яны цешылі сябе ілюзіяй з дапамогай Адольфа Гітлера стварыць марыянэтную незалежную беларускую дзяржаву, якая б знаходзілася пад пратэктаратам Рэйха.

У беларускай эміграцыі былі два важных замежных цэнтры. І кожны з іх напярэдадні вайны актыўна супрацоўнічаў з гітлераўцамі:

Берлінскі цэнтр ад пачатку арыентаваўся на Гітлера і менавіта з ім звязваў свой лёс. Гэты цэнтр быў звязаны з дзейнасцю беларускіх фашыстаў, Беларускай нацыянал-сацыялістычнай партыі, створанай у Заходняй Беларусі Фабіянам Акінчыцам;

Другім цэнтрам беларускіх нацыяналістаў, таксама рабіўшым стаўку на Гітлера, быў пражскі. Менавіта ў Празе, напрыканцы 1930-х актывізаваўся доктар Іван Ермачэнка - былы генеральны консул БНР у Канстантынополі і на Балканах.

З 1933 году беларускі нацыянальна-сацыялістычны актыў фінансаваўся нямецкімі нацыстамі. Пры непасрэднай падтрымцы ведамствам Розэнбэрга групойкі Акінчыца ў Вільні з лістапада 1933 г. пачынаецца выдавацца газета „Новы Шлях. З снежня 1939 года ў Берліне выдавалася газета «Раніца» - рупар пранацысцкіх беларускіх нацыяналістычных арганізацый.

Іван Ермачэнка разам з старшынёй Рады БНР Васілём Захаркой 20 красавіка 1939 года, у дзень 50-годдзя са дня нараджэння А. Гітлера, накіраваў фюрэру 16-старонкавы мемарандум з прапановай аб супрацоўніцтве. Ён скончваўся вернападданіцкай заявай Васіля Захаркі:

«Будучи убежденным в том, что какие бы события ни разыгрались в Европе, Германская империя всегда будет играть в них первую роль, я покорнейше прошу ВАШЕ ПРЕВОСХОДИТЕЛЬСТВО поблаговолить иметь при этих событиях ввиду и законные стремления белорусского народа к тому, чтобы стать суверенным хозяином на своей собственной земле... Покорнейше прошу ВАШЕ ПРЕВОСХОДИТЕЛЬСТВО, когда

наступит время, поддержать это право как силой ВАШЕГО гениального авторитета, так и силой возвышенной ВАМИ Германской империи».

Зварот Ермачэнкі і Захаркі быў пачуты кіраўніцтвам Трэцяга Рэйху. У х уткім часе яны былі запрошаны ў Міністэрства замежных спраў Германіі. У пачатку 1940 г. немцы дазваляюць стварыць Беларускі дапамагавы камітэт (БДК) у Германіі. Філіялы гэтай арганізацыі былі створаны і на акупіраваных немцамі тэрыторыях Польшчы. Па ўзгадненню з СД у Варшаве ў чэрвені 1940 г быў створаны Беларускі саюз самапомачы (БССП). У весну 1941 года назва гэтай арганізацыі была зменена на Беларускі камітэт (БК) у Генерал-губернатарстве (у Польшчы). Уся дзейнасць арганізацыі праходзіла пад кантролем нацысцкіх спецслужбаў у рэчышчы выкарыстання беларускага нацыяналістычнага патэнцыяла у межах мерапрыемстваў па падрыхтоўцы нападу Германіі на СССР.

Лідары Беларускага камітэта актыўна супрацоўнічалі з нямецкай разведкай. Абвер трактаваў Беларускі камітэт як вярбовачную базу для дабраахвотнікаў у дыверсійныя і разведвальныя аддзелы. Эмісары з беларускага эміграцыйнага асяроддзя вербавалі ў дыверсантаў ў 1939 – 1940 гг. заходнебеларускіх ваеннапалонных з польскага войска. З ліку надзейных, нацыянальна-свядомых нацыяналістаў, гатовых службы нацыстам, быў створаны “першы беларускі штурмовы звяз”. Беларускія дыверсантаў нацыяналісты, агенты Абвера, якія прайшлі падрыхтоўку ў элітным нацысцкім падраздзяленні спецыяльнага прызначэння “Брандэнбург 800” закідваліся на тэрыторыю БССР з 1939 года. Беларускія дыверсантаў з “першага беларускага штурмавога звязу” былі дэсантаваны малымі групамі для правядзення дыверсій на савецкіх камунікацыях 15, 21 і 22 чэрвеня 1941 г. ў раёне Мінска. Першы беларускі штурмавы звяз увайшоў разам з немцамі ў акупаваную сталіцу Савецкай Беларусі. У верасні 1941 г. асабовы склад штурмавога звязу быў уключаны ў склад мінскай паліцыі парадку. Беларускія нацысты з Мінскай паліцыі прымуць актыўны ўдзел у пагроме ў Мінскім гета 7 лістапада 1941 года.

Акрамя “першага беларускага штурмавога звязу” беларусы нацыяналісты ўключаліся непасрэдна ў спецыяльны 800 вучэбны полк “Брандэнбург 800”, дзе ўдзельнічалі ў правядзенні дыверсійных дзеянняў у тыле Чырвонай Арміі.

Беларускія нацыяналісты з энтузіязмам успрынялі напад нацысцкай Германіі на СССР і гораха віталі гэтую падзею. Вінцэнт Гадлеўскі 22 чэрвеня 1941 года па радыё з Берліна заклікаў беларускае насельніцтва да барацьбы супраць савецкага рэжыма, падтрымцы нямецкіх войск, якія “вызваляюць” беларускую зямлю ад бальшавізму.

Найбольш актыўныя і аддадзеныя нацысцкаму рэжыму беларускія нацыяналісты бралі ўдзел у працы айзанцгрупы (літаральна з нямецкага – “аператыўная сіла”) “Б”і у якасці праваднікоў і шпіёнаў на першапачатковай фазе ўварвання нацысцкіх акупантаў на тэрыторыю Савецкай Беларусі. Яны выконвалі брудную справу – вызначалі савецкіх і партыйных элементаў, прадстаўнікоў мясцовай улады і яўрэяў. Гэтыя людзі бралі ўдзел у

вынішчэнні яўрэяў (Халакосту) з моманта апанавання немцамі нашай зямлі. Увесну 1941 года прафесар Франц Зікс, кіраўнік Інстытута замежных даследаванняў Берлінскага універсітэта, прызначаны камандзірам “авангарду” айнзацгрупы “Б” атрымаў у дапамогу ад варшаўскага Беларускага камітэта самапомачы групу з 40 беларускіх нацыяналістаў, якія выконвалі ролю праваднікоў і шпіёнаў для яго атраду. Пазней усе яны былі ўзнагароджаны нацыстамі – кіравалі органамі мясцовага кіравання ў акупаванай Беларусі – Станіслаў Станкевіч, стане бурмістрам Барысава, Юры Станкевіч у будучым займе пасаду бурмістра Баранавіч і стане кіраўніком “Беларускай самапомачы”. Першым бургамістрам акупаванай сталіцы Беларусі быў прызначаны беларускі нацыяналіст, агент СД, Вітаўт Тумаш.

Наместніцтва Мінскай акругі першапачаткова ўзначаліў Радаслаў Астроўскі. Яго кампетэнцыя распаўсюджвалася на ўсю тэрыторыю Мінскага губіткамісарыята з верасня 1941 г. Намесніцтва налічвала 16 аддзелаў, у якіх працавала 321 чалавек. Яно ведала шырокім колам пытанняў ва ўсіх сферах сацыяльнага жыцця. Пазней было пераўтворана ў паралельнае бюро (Небенбюро) пры Генеральным Камісарыяце Беларусі і атрымала толькі дарадчыя і даследчыя паўнамоцтвы.

У акупаваным Мінску ўся дапаможная адміністрацыя ўжо ў 1941 годзе складалася з беларускіх нацыяналістаў. Мінская паліцыя цалкам кантралявалася нацыяналістамі таксама. У ліпені 1941 г. сюды было накіравана каля 50 беларусаў-эмігрантаў, завербаваных нацысцкімі спецслужбамі яшчэ да пачатку вайны. 30 з іх атрымалі кіраўнічыя пасады ў Мінску, 20 з іх неўзабаве выехала ў Цэнтральную і Усходнюю Беларусь, Смаленск і Бранск на чале з Р.Астроўскім. Яны дапамагалі немцам у арганізацыі тут аддзелаў паліцыі парадку, супрацоўнічалі з СД, дапамагалі ў стварэнні агентурнай сеці з мясцовага насельніцтва. Гэта дзейнасць каардынавалася “беларускім штабам” Р. Астроўскага, які размяшчаўся ў Смаленску. Галоўнымі арганізатарамі мабільных кавалерыйскіх аддзелаў дапаможнай паліцыі з мясцовых калабарантаў сталі супрацоўнікі Астроўскага – беларускія нацыяналісты Зміцер Касмовіч і Міхал Вітушка, яны актыўна супрацоўнічалі з СД. За эфектыўную барацьбу з партызанамі Касмовіч быў прызначаны інспектарам дапаможнай паліцыі (службы парадку) прыфрантавой зоны, а Вітушка – яго намеснікам. Сярод супрацоўнікаў Смаленскага СД таксама былі беларускія нацыяналісты, якія актыўна ўдзельнічалі ў барацьбе супраць партызан і падпольшчыкаў. Найбольш адыёзна вядомы сярод іх – Мікола Альфёрчык. Ён “праславіўся” жорсткасцю і бязлітаснасцю ў антыпартызанскіх акцыях і выяўленні савецкіх патрыётаў на Смаленшчыне.

19 чэрвеня 1941 г. беларускія нацыяналісты стварылі Беларускі Нацыянальны Цэнтр – па іх задуме ён павінен быў стаць марыянеткавым урадам у акупаванай Беларусі. Старшынёй БНЦ быў абраны М. Шчорс. Аднак акупацыйная адміністрацыя не дазволіла яго дзейнасць у палітычным рэчышчы на тэрыторыі акупаванай Беларусі, нават дэкларыраваць памкненні да незалежнасці ў друку былі катэгарычна забаронены. У ліпені 1941 года

камандзіры айнзацгрупы “Б”, якія суправаджалі падраздзяленні вермахта ў Беларусі, катэгарычна заявілі Мікалаю Шчорсу, што нямецкія ўлады не дапускаць ніякіх палітычных амбіцый з боку сваіх беларускіх памагатых, тым больш не магло быць нават гаворкі аб незалежнасці і палітычнай суб’ектнасці Беларусі. Ад самага пачатку “мясцоваму самакіраванню” немцы не збіраліся надаваць аніякай самастойнасці. Яго адзінай задачай, паводле нямецкіх нацыстаў, было “выконваць задачы нямецкіх органаў” ды супрацоўніцтва з нямецкімі спецслужбамі “у выяўленні камуністаў, савецкіх чыноўнікаў, камісараў, інтылігентаў, жыдоў і г.д.”.

Мізэрная частка прадстаўнікоў беларускай нацыянальнай інтэлігенцыі абрала шлях нацыянальнай здрады і калабарацыі. Наталля Арсеньева пісала тэксты ваенных маршаў для беларускіх нацыяналістычных ваеннізаваных калабарацыйных фармаванняў “Беларусь – наша маці-краіна”, “У гушчарах”.

Не менш “адзначыўся” і кампазітар Шчаглоў-Куліковіч, які выдаваў сябе за палымяннага беларускага нацыяналіста ды заклікаў калег будаваць “Новую Еўропу” пад кіраўніцтвам Адольфа Гітлера. Згодна ўспамінаў Сяргея Грахоўскага Шчаглоў-Куліковіч у 1930-я *“ніводнага слова не гаварыў на беларуску (за два гады знаёмства ніколі не чуў)”*. Больш таго:

“А надоечы Анатоль Васільевіч Багатыроў раскажаў, што ў 1940 годзе Шчаглоў прысвяціў кантату Сталіну і адхапіў пасаду ў Міністэрстве культуры, а як прыйшлі немцы, апэратыўна напісаў кантату Адольфу Гітлеру і заслужыў давер, навагу і трывалае становішча ў акупацыйнай адміністрацыі. Такой, выходзіць, была маральная і ідэйная пазіцыя Шчаглова... Я не маю падставаў не давяраць Багатырову, бо ведаю яго з 30-х гадоў, і на рабоце на радыё трохі ведаў заўсёды вясёлага і юркага Шчаглова”.

Галоўнай арганізацыяй беларускіх нацыяналістаў-калабарантаў, афіцыйна прызнанай акупантамі напачатку акупацыі, была Беларуская Народная Самапомач (БНС). Афіцыйна яна была створана 22 кастрычніка 1941 г., з санкцыі генеральнага камісара Беларусі гаўляйтара Вільгельма Кубэ. У абнародаваным статуте БНС гаварылася, што яна *“мае мэту ліквідаваць бяду - бярэмя, выкліканае польскім і камуністычна-жыдоўскім уладарствам, і стварыць беларускаму народу магчымасць лепшага культурнага развіцця”*.

БНС мела наступную структуру: Цэнтральная Рада, акруговыя, раённыя, валасныя аддзелы. Старшынёй Самапомачы па распараджэнню рэйхсміністра акупіраваных усходніх абласцей А.Розенберга быў прызначаны Іван Ермачэнка, упэўнены прыхільнік супрацоўніцтва з Германіяй, які да вайны ўзначальваў Беларускі камітэт у Празе. Яго ідэалам была “расава чыстая” Беларусь – “Беларусь для Беларусаў” – без палякаў, рускіх, “жыдоў” і “камуністых”.

29 чэрвеня 1942 г. Кубэ на ўрачыстым пасяджэнні Беларускай Самапомачы, прысвечаным гадавіне “вызвалення ад бальшавізму”, назначыў І.Ермачэнку сваім дарадчыкам па беларускіх справах – «мужам даверу».

Акрамя таго, ён даў права прапанаваць яшчэ трох чалавек у аддзелы культуры, школ і прапаганды генеральнага камісарыята. Апарат “мужоў даверу” пры генеральным камісарыяце складаўся з чатырох адзелаў: палітыкі (узначальваў І. Ермачэнка), школьніцтва (Яўхім Скурат), культуры (Іван Касяк), прэсы (Антон Адамовіч) Нямецкія акружныя камісары таксама павінны былі мець дарадчыкаў ад БНС.

На гэтым жа пасяджэнні В.Кубэ аб’явіў аб намеры стварыць Беларускаю Самаахову (БСА). Ф. Кушаль па даручэнні Ермачэнкі стварыў праект структуры Самааховы. Згодна з праектам мусілі быць арганізаваны тры дывізіі з месцам дыслакацыі ў Мінску, Баранавічах і Вілейцы. 12 ліпеня 1942 г. брыгадэнфюрэр СС Цэнер выдаў загад, які дазваляў прыступіць да арганізацыі Беларускай Самааховы, галоўным камандантам якой прызначаўся Іван Ермачэнка. Паводле задумы яе творцаў абвяшчалася:

„Самаахова з’яўляецца дапаможнай арганізацыяй для нямецкай паліцыі. Ёйнае заданне — дапамагчы нямецкай і мясцовай паліцыі ў барацьбе супраць бальшавікоў і сабатажнікаў, забяспечыць спакой у Беларусі”.

Была створана вайсковая камісія Беларускай Самааховы пры БНС. Вайсковыя камісіі БСА ствараліся пры акруговых камітэтах БНС кіраўнікамі БСА, як правіла, становіліся акруговыя кіраўнікі БНС. У Мінску былі створаны курсы падрыхтоўкі афіцэраў для БСА. Іх узначаліў Ф. Кушаль. Галоўным камандантам БСА стаў І.Ермачэнка. У яго абавязак уваходзіла агульнае кіраўніцтва Самааховай і яе матэрыяльнае забеспячэнне за лік БНС. Скліканая Ермачэнкам вайсковая камісія прапанавала праект арганізацыі Беларускага корпуса Самааховы ў складзе трох дывізіяў. Аднак немцы гэту прапанову адхілілі, дазваліўшы стварыць у кожным раёне ад роты да батальёна БСА.

Гімлер падазрона ставіўся да памкненняў І. Ермачэнкі і В. Кубэ, які спрабаваў разыграць карту беларускага нацыяналізма на сваю карысць. Кіраўніцтва СС не лічыла правільным падтрымліваць якую б там ні было беларускую палітычную актыўнасць і даваць нейкія палітычныя перспектывы беларускім нацыяналістам. У канцы ліпеня 1942 г. быў адкліканы з Мінска кіраўнік СС і паліцыі Цэнер, які, на думку Гімлера, занадта падтрымліваў Кубэ. Яго прыемнік, В.Шыман, пачаў штучна тармазіць працэс стварэння БСА. У процівагу БСА Шыман стаў ствараць беларускія паліцэйскія батальёны пад нямецкім кіраўніцтвам (шутцманшафт). На статус шутцманшафта новы кіраўнік СС і паліцыі стаў пераводзіць атрады Самааховы. У жніўні 1942г. Ермачэнка быў пазбаўлены пасады Галоўнага каманданта БСА. Хутка немцы распусцілі штаб Самааховы і забаранілі асобныя воінскія званні самаахоўцаў. Замест гэтага Ермачэнку дазволілі мець пры сабе галоўнага рэфэрэнта па справах БСА і акружных рэфэрэнтаў на месцах. Роля беларускіх нацыяналістаў зводзілася толькі да вярбоўкі ў Самаахову і яе матэрыяльнага забеспячэння. Рэфэрэнты падпарадкоўваліся як акружным кіраўнікам БНС, так і нямецкім камандантам паліцыі. Асобныя падраздзяленні самааховы «дажылі» да мая 1943 г., калі іх рэшткі канчаткова былі ўключаны ў склад дапаможнай паліцыі.

Падраздзяленні самааховы, як і ўласна паліцыя, удзельнічалі і ў антыпартызанскіх акцыях, і ў знішчэнні яўрэяў.

4-7 сакавіка 1943 г. адбыўся з'езд акруговых кіраўнікоў БНС і вайсковых реферэнтаў БНС на якім быў выпрацаваны мемарандум да нямецкіх акупацыйных уладаў аб дзяржаўнасці Беларусі, стварэнні беларускага ўрада і арміі.

Гэта ініцыятыва выклікала негатыўную рэакцыю з боку кіраўніцтва нямецкай паліцыі і СС. Пачалося следства вакол дзейнасці БНС і асабіста Ермачэнкі. Ён быў абвінавачаны ў злоўжываннях службовым становішчам і фінансавых махінацыях. У выніку Ермачэнка быў пазбаўлены пасады і выправаджаны з Мінска ў Прагу. Сапраўдныя матывы былі палітычныя, што не адмаўляе схільнасць да крадзяжу і злоўжыванняў з боку І. Ермачэнкі, які жыў на шырокую ногу. Аб гэтым летам 1943 г. начальнік мінскай СД Штраўх зусім недвухсэнсоўна выказаўся ў дакладной запісцы на імя Гімлера:

"... згаданы вышэй Ермачэнка быў паслухмяным інструментам правядзення беларускай палітыкі генеральным камісарам. Ён (Кубэ) даў яму зразумець, што ён мог бы быць беларускім прэм'ерам. Ермачэнка ішоў да гэтай мэты ўсімі існуючымі у яго распараджэнні сродкамі пры падтрымцы гаўляйтэра. Справа магла зайсці вельмі далёка, улічваючы зробленыя намі ў гэтым накірунку памылкі. Лічу дастатковым, калі адзначу, што я цэлы год затраціў на тое, каб загубіць Ермачэнку..."

БНС была перайменавана ў Беларускаю Самапомач (БСП). Яе дзейнасць з гэтага часу была абмежавана двума першапачатковымі накірункамі: аховай здароўя і матэрыяльнай дапамогаю насельніцтву.

Нельга не пагадзіцца з нямецкім гісторыкам Бернгардам К'яры:

"“Дабрачынная” праца БНС пераважна грунтавалася на выніках ажыццяўлення нямецкай палітыкі тэрору. Яна, аб'ектыўна, брала ўдзел у злачыннай нацысцкай дзейнасці па рэалізацыі генацыду. Гэта арганізацыя была ўцягнута ў вынішчэнне яўрэяў. БНС атрымоўвала частку “яўрэйскіх рэчаў”, што ў вялікай колькасці паступалі ў гэту арганізацыю пасля крываваых “зачыстак гета””.

Беларускія нацыяналісты, функцыянеры БНС, ніколі не ставілі пад пытанне забойствы яўрэяў. Яўрэйская ўласнасць была асноўнай крыніцай іх даходаў і жыццядзейнасці. Кіраўніцтва БНС падрыхтавала і выдала дырэктыву нямецкім гебітскамісарам здаваць усе рэчы, *“што засталіся пасля жыдоў”* – каб пазней магчы іх размяркоўваць для рэалізацыі сваіх статутных мэтаў. Больш таго, Ермачэнка, функцыянеры БНС, актыўна арганізавалі, выконвалі загады па выяўленню і складанню спісаў яўрэйскіх дзяцей у дзіцячых дамах Беларусі і выдавалі іх на вынішчэнне паліцыі і СС.

Па загаду Вільгельма Кубэ 27 чэрвеня 1943 года была створана Беларуская Рада Даверу. У яе склад увайшлі 16 чал.: 9 прадстаўнікі мясцовай беларускай адміністрацыі, а — 6 дзеячоў цэнтральнага ўзроўня: мінскі бургамістр Вацлаў Іваноўскі (старшыня), кіраўнік БНС і прадстаўнік Баранавіцкай акругі Ю. Сабалеўскі (намеснік старшыні), Канстанцін Гуло

(прадстаўнік Мінскай акругі), Сымон Цытовіч (Слоніўская акруга), Уладзімір Козел (Глыбоцкая акруга), Віктар Трахімовіч (Барысаўская акруга), Цімафей Гаргесгаймер (Ганцавіцкая акруга), Язэп Душэўскі (Слуцкая акруга), Булак (Наваградская акруга), Ян Галяк (Вілейская акруга), Надзея Абрамава (кіраўнік жаночага аддзела СБМ), Міхась Ганько (кіраўнік мужчынскага аддзела СБМ), Канстанцін Рабушка (кіраўнік Цэнтральнага бюро прафсаюзаў), Аўген Калубовіч. 16-ы член ніколі публічна не называўся. Але гэта быў сам В. Кубэ¹.

Кажучы аб той ролі, якую заклікана была адыграць «Рада», адзін з прадстаўнікоў акупацыйнай гітлераўскай адміністрацыі палкоўнік Шмідт пісаў:

«Мне ўдалося выявіць, што рускія будуць глядзець на гэты факт як на фіктыўны крок, але затое гэта дасць нам магчымасць усе мерапрыемствы, як мабілізацыя ў армію, працоўная павіннасць, збор падаткаў і іншае, праводзіць іх рукамі і ўскласці на іх усю адказнасць».

Беларускія нацысты, напрыклад Бядрыцкі, адданы паплечнік Ф. Акінчыца, глядзелі на справу беларускай дзяржаўнасці пад нямецкай акупацыяй без ружовых акуляраў. Кіраўнік прапагандысцкай групы баранавіцкага гебіткамісарыята склаў для міністэрства Розенберга спецыяльную запіску і схему дзяржаўнага ладу Беларусі пасля вайны:

“З заканчэннем вайны з Саветамі дзяржаўны лад Беларусі (цэнтральнай і акруговай улады) на перыяд прынамсі 30-40 гадоў, нам, ідэалагічным і палітычным прыхільнікам пана Акінчыца Ф. І., уяўляецца ў наступным выглядзе:

1. Аб поўнай дзяржаўнай незалежнасці, як самастойнай дзяржаве, не можа быць і гаворкі”.

22 чэрвеня 1943 года немцамі, з ініцыятывы лідара беларускіх нацыстаў Ф. Акінчыца, быў створаны Саюз Беларускай Моладзі – СБМ. В. Кубэ асабіста ўхваліў стварэнне гэтай арганізацыі пад час урачыстага адкрыцця пачатку яе дзейнасці у Мінскім тэатры (зараз – Нацыянальны тэатр Я. Купалы). СБМ была створана па ўзору гітлерюгенда. Беларуская моладзь у шэрагах СБМ выходзіла ў духу нянавісці да яўрэяў, палякаў, рускіх, як ворагаў беларускага народу. Актывісты СБМ бралі ўдзел у разведвальных падраздзяленнях СД, служылі ў дапаможных аддзелах СС, паліцыі і абвера. Актыўныя і перакананыя СБМ-цы павінны былі быць узорнымі беларускімі нацыянал-сацыялістамі, антысемітамі, аддадзенымі Адольфу Гітлеру. Прысяга чальца СБМ нічым прыносіла не адрознівалася ад прысягі таго, хто ўступаў у СС. Пры гэтым у нямецкіх нацыстаў не было ніякіх ілюзій у дачыненні да беларускай моладзі як асобнай сацыяльнай групы. Так, напрыклад, нямецкі куратар апэратыўнай групы СБМ “Беларусь”, які ажыццяўляў нагляд за дзейнасцю моладзі Беларусі, пісаў: *“найбольш небяспечная ўзростава група – ад 17 да 21 года; без сумневу, яна на 99 %: заражана (большавіцкімі ідэямі) і яе трэба выкрасці са спісу жывых”.*

Напрыканцы 1943 г. Беларуская Рада Даверу была ператворана ў Беларускую Цэнтральную Раду (БЦР). БЦР была створана нацысцкімі

акупантамі ў сувязі з катастрофічнымі наступствамі для іх на Усходнім фронце. Афіцыйнае прызнанне БЦР адбылося 21 снежня 1943 г. Гэта было звязана з пераможным контрнаступам савецкіх войск пасля Курсай бітвы. Менавіта ў гэты ча перастаў існаваць рэйхскамісарыят “Украіна”. Да сярэдзіны 1943 г. у Беларусі былі вызвалены Гомель, Віцебск, Калінкавічы і Мазыр. У Беларусі існавала велізарная колькасць тэрыторый, якія былі партызанскімі зонамі – непадкантрольнымі нацыстам. Курту фон Готбергу, які выконваў пасля забойства Вільгельма Кубэ функцыі Генеральнага Камісара Беларусі, а з чэрвеня 1944 г. – шэфа СС і паліцыі Цэнтральнай Расіі і Беларусі, была неабходна мабілізацыя ўсіх сіл, для змагання з партызанамі і кантроля за акупаванай тэрыторыяй. Менавіта для гэтага была створана БЦР. Беларуская Цэнтральная Рада павінна была стварыць ілюзію беларускага кіраўніцтва і, самае галоўнае, забяспечыць мабілізацыю беларусаў у Беларускаю Краёвую Абарону (БКА). БКА абвешчлася беларускім войскам. Але на самай справе галоўная мэта Готберга ў гэтым выпадку была адна – змаганне супраць партызанскага руху, які набіраў усё большую моц. Готберг падкрэсліваў гэта ў дырэктывах, якія даводзіў да БЦР. Готберг рапартаваў у Берлін, што немцы і пасля абвешчэння БЦР застаюцца поўнымі гаспадарамі становішча ў акупаванай Беларусі: “найважнейшыя суверэнныя правы, такія як абарона, паліцэйскія абавязкі, фінансы і эканоміка, па ранейшаму застаюцца ў руках генеральнага камісара”.

Як бачым, ні пра які незалежны ўрад і суверэннасць не магло быць і мовы. Прэзідэнт БЦР, Радаслаў Астроўскі, быў прызначаны на гэту пасаду Куртам фонт Готбергам. У Статуце БЦР гэта было выразна прапісана. “Прэзідэнт БЦР” прызначаўся і здымаўся з пасады Генеральным Камісарам Беларусі. Ні аб якой самастойнасці ад нацыстскіх акупантаў, тым больш дзяржаўнасці, не ішло. БЦР правяла мабілізацыю. Пры гэтым беларусы, якія падлягалі прызыву, масава ўцякалі пад ахову партызан. Часткова прызыў у БКА быў сарваны. У многіх выпадках акупанты і іх супольнікі ўчынялі дзікія расправы над сем’ямі тых, хто не з’явіўся на прызыўныя пункты. 13 сакавіка 1944 года ў вёсцы Габы была расстраляна група старых, сыны якіх адмовіліся служыць акупантам і пайшлі ў партызаны. Акупанты спалілі вёску Студзенка, жыхары якой рашуча ўхіліліся ад мабілізацыі. Мелі месца пераходы да партызан з БКА у Стоўбцах, мястэчцы Вольнае Гарадзішчанскага раёна, Чырвонай Слабадзе, Дзяржынску.

У выніку супольных намаганняў беларускіх нацыяналістаў і нямецкіх акупацыйных уладаў было створана 39 грэнадзёрскіх і 6 сапёрных батальёнаў БКА, асабовы склад БКА да канца сакавіка ўзняўся да 24—25 тысяч чалавек. Батальёны БКА выкарыстоўваліся ў супрацьпартызанскіх акцыях і карных экспедыцыях. БКА была не проста “беларускім войскам”, не нейкай саюзнай сілай, што існавала на роўных з нямецкім вермахтам, нямецкай арміяй, як пісалі аб гэтым пранацысцкія прапагандысты ў 1944 г., бо менавіта так яны растлумачвалі мэты мабілізацыі і характар БКА. Аналагічна гэту падзею тлумачаць і ўспадкаваўшыя гэту міфалагему сучасныя беларускія нацыяналісты з ультраправымі поглядамі. Курт фон

Готберг меў зусім іншыя планы наконт БКА. 1 сакавіка 1944 г. ён прадставіў праект стварэння ў Беларусі на працягу 4 – 6 тыдняў антыпартызанскага фармавання, т. зв. *Kampfgruppen von Gottberg*, сілаю 20 тысяч чалавек. У яго павінны былі ўліцца казацкія і каўказскія часці, брыгада Камінскага і беларускія батальёны. БКА была дапаможнай сілай СС. Галоўная яе задача – барацьба з партызанамі. Аб гэтым на эміграцыі, у Амерыцы, у прыватным лісце, пісаў сам Францішак Кушаль, былы галаўнакамандуючы БКА:

“Вялікім мінусам БКА было тое, што БКА была падпарадкавана не нямецкаму войску, а войскам СС, і таму немцы ўважалі нас за дапамаговую сілу СС. Аб гэтым факце ў гутарках з амэрыканцамі аб нашай збройнай сіле я замоўчваю. Не ўжываю таксама назовы “СС” калі даводзіцца пісаць пра БКА нават у нашай прэсе. Усе камандзіры БКА, пачынаючы ад галаўнакамандуючага, былі цалкам пад нямецкім кантролем. Я, прыкладам, быў падпарадкаваны начальніку СС паліцыі Гэнэральнага камісарыяту Беларусі гэнэралу Готбергу”.

Апошняя акцыя БЦР стала скліканне “Другога Усебеларускага Кангрэса” у Мінску. Паседжанне адбылося ў будынку Мінскага гарадскога тэатру (зараз – Нацыянальны акадэмічны тэатр імя Янкі Купалы) 27 чэрвеня 1944 г. Паседжанне адбывалася пад грукат савецкай арытелерыі, якая знамянавала пачатак пераможнай аперацыі “Баграціён” па вызваленню ўсёй тэрыторыі Беларусі. Рэжысура кангрэса была падрыхтавана нацыстамі. Усе “дэлегаты” адбіраліся і прызначаліся СД. “Дэлегатам”, нават ва ўмовах татальнага адступлення немцаў з тэрыторыі Беларусі, акупантамі было катэгарычна забаронена абвясціць незалежнасць. Нельга не пагадзіцца з высновай польскага гісторыка беларускага паходжання, Юрыя Туронка аб татальным кантролю гэтай падзеі з боку нацысцкай акупацыйнай улады:

“Кангрэс .. прыняў рэзалюцыю, якая спасылалася на Дэкларацыю незалежнасці Беларусі ад 25.3. 1918 г., прынятую Радай БНР у Менску, аднак толькі на тую яе частку, дзе гаварылася аб поўным разрыве Беларусі з Расійскай дзяржавай ува ўсіх яе формах. ...рэзалюцыя аб разрыве дзяржаўных стасункаў з Расіяй аніяк не магла замяніць дэкларацыі аб нацыянальнай незалежнасці. І справа была ня ў тым, што прыняць такую дэкларацыю перашкодзіла набліжэнне Чырвонай Арміі. Рэжысэрам Кангрэсу было СД, а тэксты выступленняў – зацверджаны Готбергам. Таму яго рэзалюцыі не маглі супярэчыць тагачаснай лініі нямецкай усходняй палітыкі”.

Акупацыйны ваенна-паліцэйскі рэпрэсіўны апарат

Галоўным сродкам падтрымання «новага парадку» былі войскі і розныя службы: СС (ахоўныя атрады); СА (штурмавыя групы); СД (служба бяспекі, галоўны орган разведкі і контрразведкі); гестапа (палітычная паліцыя); жандармерыя і інш.

Штаб галоўнага фюрэра СС і паліцыі «Расія-Цэнтр» размяшчаўся ў Магілёве (з 1943 – у Мінску) і ў цэлым капіраваў апарат фюрэра СС і паліцыі «Беларусі». Яму падпарадкоўваліся мясцовыя (гарнізонныя) фюрэры СС і паліцыі ў наступных населеных пунктах: Баранавічах, Смаленску, Магілёве і

Віцебску. Усяго на тэрыторыі Беларусі дзейнічалі 2 брыгады СС, 7 паліцэйскіх палкоў СС, батальён СС спецыяльнага прызначэння Дырлівангера.

Для рэалізацыі крывавых акцый па вынішчэнню неабходны былі памагатыя. З мясцовых нацыяналістаў – беларускіх, рускіх, украінскіх, літоўскіх латышскіх, эстонскіх стваралася паліцыя парадку. Ахоўная паліцыя з мясцовых здраднікаў – паслухмяная прылада для выканання планаў генацыду і барацьбы з партызанамі.

Пер Андэрс Рудлінг пісаў: *“Недахоп нямецкіх вайсковых кадраў патрабаваў павялічэння даверу да мясцовых калабарантаў. У якасці прылады для “бруднай працы” (Schmutzarbeit), якую мусілі выконваць акупанты, была абрана ахоўная паліцыя, што дзейнічала пад кіраўніцтвам жандармерыі”*.

Брудная праца – знішчэнне яўрэяў, камуністаў, усіх незадаволеных “Новым парадкам”. Асноўныя задачы – змаганне з партызанамі, ператрусы ў гетах іх ачапленне пад час растрэльных акцый, удзел у масавых пакараннях смерцю.

Рост партызанскага руху прымусіў кіраўніцтва III Рэйха стварыць з мясцовых калабарантаў паліцэйскія фармаванні. 6 лістапада 1941 г. Гімлер выдаў загад аб сфармаванні арганізацыі, якую назвалі Шутцманшафтэн (Schutzmannschaften; замацавалася скарачанае назва Шума). Стварэнне мясцовай паліцыі з калабарацыяністаў было даручана камандаванню СС і паліцыі на акупаванай тэрыторыі.

Усяго ў Генеральнай акрузе Беларусь да снежня 1941 г. мясцовая паліцыя налічвала 3682 паліцаёў. Зімой 1941 – 1942 гг. былі яшчэ дадаткова прыцягнуты два літоўскія батальёны, а летам 1942 г. дадаткова былі перакінуты літоўскія, латышскія і эстонскія паліцэйскія батальёны.

Па дадзеным на 1 ліпеня 1942 года, нямецкім камандаваннем было створана ці знаходзілася на стадыі фармавання 97 паліцэйскіх батальёнаў (шутцманшафтбатальёнаў), на службе ў якіх знаходзілася 165128 чалавек. Больш за ўсё такіх аддзелаў было створана ў Прыбалтыцы. Па падліках беларускага гісторыка Аляксея Літвіна, на тэрыторыі Беларусі на 1 ліпеня 1942 года знаходзілася 13 шутцманшафтбатальёнаў агульнай колькасцю больш 7,5 тыс. чалавек. Гэта 3-ці, 12-ы і 15-ы – літоўскія; 18-ы, 24-ы, 26-ы, 266-ы «Е» – латышскія; 46-й, 47-й, 48-й «Е», 104-й, 201-й – украінскія; 36-ы – эстонскі.

У красавіку 1943 г. на тэрыторыі Генеральнай акругі Беларусь ужо дзейнічала 55 паліцэйскіх пастоў, умацаваных жандармерыяй, якія падзяляліся на жандармскія ўправы ў Мінску, Вілейцы і Баранавічах, а таксама 72 паліцэйскіх паста пад адзіным нямецкім кіраўніцтвам. Усяго яны аб'ядноўвалі 6850 чалавек. Так, у Мінску у ліпені 1943 г. паліцэйскі батальён службы парадка аб'яднаў дзеянні 910 чалавек. Ён складаўся з былых ваеннапалонных украінцаў з лагераў Мінска і яго ваколіц. У выніку акупантам атрымалася ў 1943 г. накіроўваць дзейнасць каля 50 тысяч паліцыі парадку і «шума» паліцыі.

У сярэдзіне 1942 г. налічвалася роўна 4,5 тыс., напрыканцы 1942 г. – звыш 10 тыс., у сярэдзіне 1943 г. – звыш 13 тыс. «шуманаў». Некаторыя паліцэйскія фармаванні былі арганізаваны з дапамогай беларускіх калабарантаў у Беластоку, Гродна, Мінску, Слоніме, Барысаве, Дрысе, Чачэрску, Хоцімску, Віцебску. Акрамя таго ў 1943 г. у Генеральным Камісарыяце Валынь-Падолія ў акрузе Брэст налічвалася 360 паліцэйскіх.

Даследчыкі падаюць розныя звесткі пра колькасць беларускіх шума-батальёнаў. Іх колькасць вагалася ад 7 да 11 або 12 у розны час. Згодна з загадам Гімлера ад 29 сакавіка 1943 г. з часткі рэкрутаў шума-батальёнаў пачалі фармаваць іншаземныя стралецкія паліцэйскія палкі, якія складаліся з трох батальёнаў. Адзін батальён заўсёды быў цалкам нямецкім, два іншыя складаліся з мясцовага насельніцтва. У Беларусі быў сфармаваны 36-ы паліцэйскі стралецкі полк (Polizei Schutzen Regiment 36). Два батальёны гэтага палка былі этнічна беларускімі.

Колькасць беларусаў, якія пайшлі служыць у беларускую шума-паліцыю ацэньваюць па рознаму. Але найбольш абгрунтаваная лічба на 1943 г., якая грунтуецца на дадзеных пісьмовых крыніц – 20 тысяч чалавек.

Нацысты стварылі інстытут апекуноў, якія займаліся прапагандай і агітацыяй пад час фармавання паліцыі з мясцовага насельніцтва, а потым праводзілі і ідэалагічную апрацоўку паліцыянтаў у нацыяналізацыйна-нацыяналістычным духу. Такія ўстановы існавалі на ўсім усходнім акупаваным абшары СССР. У Беларусі адказным за такую дзейнасць быў беларускі нацыяналіст Францішак Кушаль. У найбольш значныя паліцыйныя адзінкі з этнічных беларусаў ён накіроўваў ідэалагічна падрыхтаваных беларускіх афіцэраў і падафіцэраў нацыяналістаў. Такія афіцэры былі ў 49-м, 48-м і 60-м паліцыйных батальёнах, а таксама 36-м паліцыйным стралецкім палку і 13-м беларускім батальёне СД. Гэтыя афіцэры выконвалі функцыі ідэалагаў, праводзілі заняткі сярод шэраговага саставу, вучылі асновам нацысцкай ідэалогіі. Заняткі праводзіліся ў духу беларускага этнічнага нацыяналізму, антысемітызму і распальвання нянавісці да “спрадвечных” ворагаў Беларусі – палякаў і рускіх. Нацысцкая Германія абвешчала “вызваліцелем” Беларусі.

У жніўні 1943 года загадам начальніка сілаў СС і паліцыі Курта фон Готберга галоўным апекуном (hauptbetrauber) усёй беларускай паліцыі быў прызначаны Францішак Кушаль. Пры Кушалі існаваў штаб, у кожнай акрузе прызначаўся акруговы апякун (gebietbetrauber) са сваімі супрацоўнікамі.

Можна з пэўнай дакладнасцю казаць аб наяўнасці і дзейнасці на тэрыторыі Беларусі ў 1942 г. 500 гарнізонаў у складзе 20 тыс. паліцэйскіх, 1943 г. – 35 тыс. і каля 600 гарнізонаў, а таксама 20 тыс. паліцыі парадку, 1 тыс. з батальёна чыгуначнай аховы, беларускі батальён №13 (1 тыс. чалавек падпарадкоўваўся СД). Да красавіка 1943 г. налічвалася да 28-30 тыс. паліцэйскіх у складзе сельскіх ахоўных атрадаў. Усяго дзейнічала каля 2,5 тысяч ваенна-паліцэйскіх гарнізонаў, блакпастоў, ахоўных пунктаў, паліцэйскіх участкаў і упраў, з іх больш 1 тысячы знаходзілася на тэрыторыі Генеральнай акругі Беларусь.

Нямецка-фашысцкі генацыд і дэмаграфічныя страты Беларусі ў вайне. Халакост. На аснове плана каланізацыі і германізацыі (Генеральны план «Ост»), які пачаў распрацоўвацца пад эгідай Г. Гімлера з восені 1939 г., прадугледжвалася высяленне і знішчэнне народаў Усходняй Еўропы. Асноўным сродкам яго ажыццяўлення з’яўлялася палітыка генацыду – планамернае знішчэння цэлых груп насельніцтва па расавых, нацыянальных, рэлігійных і іншых матывах. Менавіта за кошт СССР нацысты разлічвалі заваяваць для германскай нацыі «*жыццёвую прастору*». Захопленая заходняя частка СССР павінна была стаць «*германскай Індыяй*», а яе каланізацыя – падабенствам вынішчэння брытанцамі карэннага насельніцтва Аўстраліі.

Адзін з найбольш абазнаных сучасных знаўцаў нашай беларускай трагедыі ў гады Вялікай Айчыннай вайны, шведска-амерыканскаму гісторык, Пер Андэрсу Рудлінгу не сумняваецца які характар мела акупацыйная палітыка гітлераўцаў у дачыненні да беларускага народа:

“Пачатак аперацыі Барбароса быў водападзелам у гісторыі Другой сусветнай вайны. Раней нацысты лічылі баі, што вяліся на Захадзе, “нармальнай еўрапейскай вайной”, але аперацыя “Барбароса” прывяла да зруху парадыхмы. Нацысцкія кіраўнікі пачалі казаць пра “Rassenideologische Vernichtungskrieg”, то бок расавую вайну на знішчэнне. У нацысцкай схеме пасляваеннага ладу, “Генеральным плане “Ост”, не прадугледжвалася перспектывы для беларускага народа: 75% падлягала дэпартацыі. У жніўні 1941 г. Генрых Гімлер заявіў, што напад на СССР вядзе да вынішчэння 30 мільёнаў славян. Маштаб “Генеральнага плана “Ост” быў яшчэ шырэйшым: меркавалася, што будуць знішчаныя каля 50 мільёнаў людзей. Ніводная краіна не пацярпела ад гэтых планаў генацыду больш, чым Беларусь”.

Райхсфюрар СС Гімлер яшчэ ў пачатку 1941 года патлумачыў сваім дванаццаці кіраўнікам групай СС, што знішчэнне мільёнаў славянаў з’яўляецца “*мэтай кампаніі супраць Расіі*”. Адзін са сведкаў з нямецкага боку на Нюрнбергскім працэсе даў паказанні аб тым “што барацьба супраць партызанскага руху была зручнай падставай для знішчэння славянскага і яўрэйскага насельніцтва”. Гітлер ужо к пачатку вайны супраць СССР аддаў указанні, каб занятыя вобласці “*так хутка, як гэта магчыма*” былі супакоены “*...лепш усяго, расстрэльваючы кожнага, хто коса паглядзіць*”.

На паседжанні каманднага складу вермахта ў стаўцы фюрэра 30 сакавіка 1941 г. ужо дэкларавалася: «*Гэта будзе вайна на знішчэнне*». Нацысты, пасля сваёй перамогі над СССР, планавалі выклікаць масавы голад. Ён павінен быў прывесці да знішчэння каля 30 мільёнаў чалавек. Гэты афіцыйны дакумент быў распрацаваны увесну 1941 года міністрам сельскай гаспадаркі Трэццяга рэйха Гербертам Баккэ.

Зразумела, што ніхто з акупантаў не рекламаваў злачынны Генеральны план Ост. Гітлер раіў у прапагандысцкіх мэтах толькі «*падкрэсліваць, што мы прыносім свабоду*». Кажучы аб акупацыі новых земляў, ён заяўляў: «*Ні ў якім выпадку не трэба паказываць, што гэта зроблена назаўсёды. Тым не меней, усе набходныя меры—растрэл,*

перасяленне і на гэта падобнае —мы ўсё роўна здолеем і будзем ажыццяўляць і надалей».

Усходняе міністэства Альфрэда Разенберга ўжо восенню 1941 г. падрыхтавала так званую «Карычневую папку», якая ўтрымоўвала *«прынцыпы грамадзянскага кіравання ў акупаваных усходніх раёнах»*.

Менавіта палажэнні гэтай «Карычневай папкі» перагукаюцца з «Дырэктывай Разенберга» райхскамісару Остланда. Дакумент захоўваецца ў Нацыянальным архіве Беларусі. Нямецкі даследчык Тарэза Фогт адной з першых звярнула пільную ўвагу на гэты дакумент. Яна датуе стварэння дакумента канцом 1941 – пачаткам 1942 года. У «Дырэктыве ...» ясна і недвухсэнсоўна апісана стратэгія Рэйха ў дачыненні і Прыбалтыкі, і Беларусі. Тут утрымоўваецца выразны і адназначны адказ на пытанне аб тым, што нацысты планавалі зрабіць у аканчальным выніку з намі, беларусамі, у выпадку перамогі Германіі. З другога боку, у дакуменце прапісана і іх тактыка, арыентаваная на распальванне нацыяналізма, атрыманне максімальнай выгоды з сітуацыі нацкоўвання беларусаў і рускіх.

А. Разэнберг у гэтым сакрэтным тэксце сцвярджаў:

«Мэтай рэйхскамісара для Эстоніі, Латвіі, Літвы і Беларутэніі павінна быць імкненне да стварэння рэйхспратэктарата, а затым, шляхам вылучэння расава паўнаважных элементаў і мер пасяленчай палітыкі ператварыць гэтую тэрыторыю у частку Вялікагерманскага рэйха. Балтыйскае мора павінна стаць паўночным унутранім морам пад наглядам Вялікай Германіі».

Такім чынам, рашэнне лёсу беларускага народа было абумоўлена стаўленнем нацыстаў да беларусаў як да «адсталлага ў інтэлектуальным плане» народу. Наша Радзіма ў складзе Рэйхскамісарыята «Остланд» павінна была стаць «рэзервацыяй» для перасялення «антыграмадскіх элементаў» з Прыбалтыкі, Генерал-губернатарства (гэта значыць Польшчы) і адабранай Германіяй у Польшчы ў 1939 г. вобласці Варцеланд. Мы павінны былі знікнуць. Германізацыя і дэпартацыя. Смерць нацыі і статус рабоў. Такая была перспектыва Беларусі “у Новай Эўропе” Адольфа Гітлера.

Напрыканцы вайны, як высветліў на падставе нямецкіх крыніц беларускі гісторык Сяргей Новікаў, ваенныя стратэгі рэйха нават планавалі выкарыстаць прыпяцкія балоты ў якасці палігона для выпрабаванняў атамнай бомбы.

Каланізацыя Усхода — канцовая мэта Генеральнага плана «Ост». Не пазней чым праз дзесяць год Гітлер жадаў атрымаць данясенне аб тым, што *«на прылучаных да Германіі ці ж занятых нашымі войскамі усходніх землях жыве як мінімум 20 мільёнаў немцаў»*.

Згодна задумы рэйхсфюрэра СС Г. Гімлера, выкладзенай у «Некаторых думках аб абыходжанні з іншародцамі на Усходзе» на працягу 10 год павінна была рэалізавана праграма германізацыі «расава прыдатных элементаў» з мясцовага насельніцтва — шляхам гвалтоўнага адлучэння у бацькоў дзяцей, якія павінны атрымаць новае імя, адправіцца ў Германію і там быць асіміляванымі. Гэта праграма ў гады акупацыі была рэальнасцю. Яна

рэалізоўвалася і ў Беларусі, і ў Польшчы. Гвалтоўная асіміляцыя і ператварэнне маленькіх беларусаў і палякаў у немцаў – гэта таксама генацыд. Гэта тысячы дзяцей, у каторых забралі іх бацькоў, іх нацыянальнасць і Радзіму. СБМ-аўцы, маладыя беларускія нацыяналісты, бралі ўдзел у рэалізацыі нацысцкіх планаў па германізацыі “расава прыдатных” беларускіх дзяцей. Так, у лагеры СБМ у Альберціне з верасня 1943 г. знаходзіўся дзіцячы прытулак, пераведзены сюды з Бабруйска. Ім кіраваў штандартэнфюрэр СС Гюнтар Пфляўм. Гэты прытулак быў створаны ў 1942 г. Ён прызначаўся не толькі для нямецкіх дзяцей, але і для беларускіх, якія, згодна з нацысцкай расавай дактрынай, былі прыдатныя для германізацыі. Далёка не ўсе дзеці ва ўзросце ад 3 да 12 гадоў былі сіротамі. Многія з іх былі гвалтоўна адабраны ў бацькоў. Гэты прытулак быў выпрабавальнай пляцоўкай для праекта Гімлера, у рамках якога расава каштоўныя дзеці з “усходняй прасторы” адбіраліся і рыхтаваліся для ўсынаўлення ў Германіі. У час працы ў Бабруйску прытулак быў пад непасрэдным кантролем шэфа СС і паліцыі “Цэнтральнай Расіі”. Пасля пераводу прытулка ў Альберцін менавіта актывісты СБМ наглядалі за дзецьмі, абслугоўвалі нацысцкія патрэбы і ў гэтым выпадку. Яшчэ больш злавесную ролю адыграла дружина СБМ з Бабруйска. СБМ-аўцы, разам з беларускай дапаможнай паліцыяй і немцамі, ў канцы мая 1944 г. гвалтоўна адбіралі дзяцей у бацькоў і змяшчалі іх у дзіцячы лагер арганізаваны ў вёсцы Скобраўка. Афіцыйна гэта тлумачылася тым, што нібыта дзецям з набліжэннем фронту пагражае небяспека. У рэальнасці – у дзяцей бралі кроў для патрэб нямецкіх параненых. Адзін з малалетніх вязняў сведчыў: “ ...У ліку іншых гітлераўцы забралі і мяне. У вёсцы Скобраўка знаходзілася прыкладна 2 тысячы дзяцей ва ўзросце ад 3 да 16 гадоў. Усе мы былі размеркаваны па групам колькасцю 30-40 чалавек. На чале такіх груп стаялі рускія, беларускія юнакі і дзяўчаты, якія насілі нарукаўныя павязкі з надпісам “СБМ” ”.

Якія маштабы анямечвання і вынішчэння («перасялення» на эзапавай мове іх людажэрскіх дакументаў) насельніцтва акупаваных абласцей Польшчы і СССР прадугледжвалі нацысцкія планы? Аб гэтым можна меркаваць па «Заўвагам і прапановам па Генеральнаму плану «Ост» рэйхсфюрера СС» ад 27 красавіка 1942 г., падпісаным начальнікам аддзела каланізацыі 1-га галоўнага палітычнага кіравання «усходняга міністэрства» Э. Ветцелем.

Згодна Генеральнаму плану «Ост» на працягу 30 год планавалася высяліць з тэрыторыі Польшчы і заходняй часткі Савецкага Саюза каля 31 мільёна чалавек (80–85% насельніцтва Польшчы, 65% — Заходняй Украіны, 75% — Беларусі) і пасяліць на гэтых тэрыторыях 10 мільёнаў немцаў. Э. Ветцель прапанаваў падвысіць колькасць запланаваных людзей на высяленне да 46–51 мільёнаў чалавек.

Такім чынам, план “Ост” быў злавеснай рэальнасцю, які не даваў ніякіх шансаў на існаванне беларускай нацыі ў будучым, як, дарэчы, і іншым славянскім народам Цэнтральнай і Усходняй Еўропы. Мы ведаем і імя

аўтара, адказнага за гэты план. Ім быў эсэсавец Конрад Мейер, ардынарны прафесар і кіраўнік Інстытута аграрнага і аграрнай палітыкі Берлінскага ўніверсітэта. Апошняя рэдакцыя плана “Ост” у дачыненні да Беларусі, з планами германізацыі і дэпартацыі беларускага насельніцтва, як сведчаць знойдзеныя ў Нацыянальным архіве Рэспублікі Беларусь нямецкія дакументы, працягвала распрацоўвацца, дэталізавацца і ўдакладняцца нават у 1943 годзе!

Па планам нацыстаў, мясцовае насельніцтва павінна было знікнуць — цэлымі этнічнымі групамі і народамі. Выступаючы 16 верасня 1942 г. перад кіраўніцтвам СС і паліцыі ў палявым камандным пункце Хегевальд пад Жытомірам, рэйхсфюрер Г. Гімлер дзяліўся сваімі планами аб практычных кроках па германізацыі Украіны. Але не толькі Украіны, але і па, сутнасці, усёй еўрапейскай частцы СССР: *«За гэтыя 20 год нам неабходна каланізаваць ...сучасныя германскія усходнія правінцыі ад Усходняй Прусіі да Верхняй Сілезіі, усё генерал-губернаторства [гэта значыць Польшчу — заўвага І. Марзалюка]; мы павінны германізаваць і засяліць Беларусію, Эстонію, Латвію, Літву, Інгерманландыю (Ленінградская вобласць — заўвага І. М.) і Крым. У другіх вобласцях узнікнуць, так сама, як мы пачалі тут [пад Жытомірам на Украіне заўвага — І. М.], пад прыкрыццём нашых гарнізонаў малыя гарады (па 15–20 тысяч жыхароў) уздоўж асноўных дарожных і чыгуначных магістраляў і ў месцах размяшчэння аэрадромаў, абкружаныя ў радыусе 10 кіламетраў нямецкімі вёскамі».*

Як разумеў рэйхсфюрер СС Гімлер германізацыю славян, у тым ліку і нас, як ён бачыў наш выніковы лёс, у выпадку іх перамогі? Услухаемся ў яго поўныя чалавеканенавіснаскага цынізму словы:

«Што да смехувартых ста мільёнаў славянаў, лепшых з іх мы выленім у такой форме, якая нам падыходзіць, а астатніх ізалюем у іх свінарніках; а ўсялякі, хто заговорыць аб тым, што трэба берагчы і песціць мясцовых жыхароў, прамым ходам адправіцца ў канцэнтрацыйны лагер!».

У межах рэспублікі разам з філіяламі і аддзяленнямі налічвалася больш за 260 лагераў, з іх 110 — для грамадзянскага насельніцтва, у тым ліку 70 гета, і больш за 150 — для ваеннапалонных. Тут панавала масавая смерць ад голаду, адсутнасці медыцынскага забеспячэння, непасільнай працы, нечалавечых умоў утрымання. Расправы над зняволенымі суправаджаліся пакутніцкімі катаваннямі. Людзей спальвалі ў крэмацыйных печах, знішчалі ў газавых камерах, жывымі закопвалі ў зямлю, расстрэльвалі. На тэрыторыі Беларусі за гады Вялікай Айчыннай вайны было знішчана 1,4 млн цывільнага насельніцтва, з іх 700 тыс. у нацысцкіх лагерах. У Мінску і яго ваколіцах было размешчана 5 такіх лагераў, адзін з якіх — Трасцянецкі — буйнейшае на тэрыторыі Беларусі месца знішчэння людзей, якое знаходзіцца ў адным шэрагу з Асвенцымам, Трэблінкай і Майданэкам. У ім знішчана больш за 206 тыс. чалавек.

Жудаснай з’явай гэтага часу стаў халакост — пераследаванне і масавае знішчэнне яўрэяў, якія жылі ў Германіі, на тэрыторыі яе саюзнікаў і на акупіраваных імі тэрыторыях. На гэтых тэрыторыях дзейнічалі Нюрнбергскія

расавыя законы, паводле якіх прадугледжвалася ізаляцыя асоб яўрэйскага паходжання ў гета і канцэнтрацыйныя лагеры дзеля далейшага знішчэння. На тэрыторыі Беларусі ў гета нацысты змясцілі сотні тысяч яўрэяў як з ліку жыхароў БССР, так і з Аўстрыі, Венгрыі, Галандыі, Германіі, Польшчы, Францыі, Чэхаславакіі і іншых краін. Для яўрэяў ўводзіліся спецыяльныя апазнавальныя знакі – нашыўкі жоўтага колеру ў выглядзе шасціканцовай зоркі («Знак ганьбы»), якія неабходна было насіць на вопратцы спераду і ззаду.

Масавыя забойствы па нацыянальнай прыкмеце пачаліся практычна адначасова з прыходам германскіх войскаў. Спачатку знішчаліся яўрэі ва ўсходняй частцы тэрыторыі Беларусі, а ў заходняй – адбывалася ізаляцыя ад астатняга насельніцтва. З 1942 г. пачалі паступова ліквідавацца гета і на астатняй тэрыторыі Беларусі – у Міры, Клецку, Ляхавічах, Нясвіжы і іншых населеных пунктах. Аднак масавае знішчэнне пачалося з 1943 г. і працягваліся амаль да поўнага вызвалення тэрыторыі Беларусі ад акупантаў. Адно з самых крываваых злачынстваў нацыстаў на беларускай зямлі – масавае знішчэнне яўрэяў у мінскім гета і ў Трасцянецкім лагеры смерці, якое было здзейснена 21–23 кастрычніка 1943 г. У гэтыя дні загінула амаль што 100 тыс. беларускіх і еўрапейскіх яўрэяў. Даследчыкам да гэтага часу дакладна не вядома, колькі ўсяго яўрэйскага насельніцтва было знішчана на тэрыторыі Беларусі за гады акупацыі; па розных падліках гэта лічба вагаецца ад 455 тыс. да 800 тыс. чалавек.

Сродкам рэалізацыі планаў акупантў па знішчэнні насельніцтва былі карныя аперацыі Пад выглядам барацьбы з партызанамі на тэрыторыі Беларусі гітлераўцы правялі больш за 140 карных экспедыцый, падчас якіх спалілі 5454 населеныя пункты разам з усімі ці часткай жыхароў. Адным з іх стала вёска Хатынь Лагойскага раёна Мінскай вобласці, якая 22 сакавіка 1943 г. была спаленая разам са 149 жыхарамі, 76 з якіх былі дзяцьмі. Усяго ж за гады Вялікай Айчыннай вайны былі разбураны і спалены 9200 населеных пунктаў Беларусі.

З вясны 1942 г. карныя аперацыі праводзіліся сістэматычна. Варварскія расправы з грамадзянскім насельніцтвам, знішчэнне населеных пунктаў разам з жыхарамі сталі звычайнай справай акупантаў і тых, хто з імі супрацоўнічаў. Нават дзяцей акупанты прымушалі выконваць непасільную фізічную працу, марылі голадам, змяшчалі ў канцэнтрацыйныя лагеры, вывозілі на катаржныя работы ў Германію. За час акупацыі з Беларусі ў Германію было вывезена больш за 30 тыс. дзяцей.

Злачынствы украінскай і латышскай дапаможнай паліцыі

Жыхароў Мінска тэрарызаваў 41-ы украінскі батальён дапаможнай паліцыі, які таксама браў удзел у знішчэнні яўрэйскага насельніцтва сталіцы. 57-ы украінскі паліцэйскі батальён у маі 1943 года прыймаў удзел у карнай аперацыі «Маланка» і ў прыватнасці ў знішчэнні вёскі Застарынне Навагрудскага раёна. Батальён абкружыў вёску. Усіх жыхароў вёскі сагналі ў дамы і спалілі жыўцом. Усяго было знішчана 287 чалавек. Такі ж лёс быў

наканаваны вёсцы Заполле і Ятра. Пасля аперацыі «Котбус», дзе батальён таксама крывава адзначыўся, ён быў накіраваны ў Баранавічы. У маі 1943 года 102-і ўкраінскі батальён таксама прыймаў удзел у карнай аперацыі «Котбус».

Нельга не прыгадаць аб дзікай, крывавай аперацыі «Зімняе чарадзеяства» супраць партызан і насельніцтва Расонска-Асвейскай партызанскай зоны ў трохвугольніку Себеж – Асвея – Полацк (Дрысенскі, Асвейскі, Полацкі і Расонскі раёны), якая праводзілася ў лютым–сакавіку 1943 года. Мэтай аперацыі было стварэнне «нейтральнай зоны» шырынёй 40 км на граніцы Латвіі і Беларусі. Баявыя дзеянні праводзіліся з 14 лютага па 20 сакавіка 1943 года. У аперацыі бралі ўдзел дзесяць паліцэйскіх батальёнаў, восем з якіх з’яўляліся латышскімі, а таксама 2-і літоўскі і 50-ы ўкраінскі, матарызаваныя падраздзяленні нямецкіх жандараў, сувязі і артылерыі, 2-я авіягрупа асобнага прызначэння. З поўначы і поўдня раён аперацыі быў абкружаны аддзелаў 201-й ахоўнай і 391-й вучэбна-палявой дывізіі. Усяго было знішчана і спалена жывымі 3500 мясцовых жыхароў, 2000 чалавек выгнаны на катаржныя працы ў Германію, больш 1000 дзяцей былі накіраваны ў Саласпілскі лагер смерці (Латвія). Маленькі беларусамі гандлявалі латышскія паліцаі. Яны прадавалі іх у якасці рабоў сельскім гаспадарам у Латвіі. За 10 марак... Было разрабавана і спалена 158 населеных пунктаў, у тым ліку разам з людзьмі згарэлі вёскі Абразеева, Аніськова, Булы, Жарнасека, Калюты, Канстанцінава, Папартнае, Сакалова ды іншыя. Хатынь была спалена праз два дні пасля завяршэння гэтай аперацыі – 22 сакавіка 1943 года.

У снежні 1942 года на тэрыторыю Беларусі з’явіўся 118-ы ўкраінскі паліцэйскі батальён, сфармаваны ў Кіеве з былых ваеннапалонных украінцаў і ўкраінскіх нацыяналістаў з Букавіны. Камандавалі батальёнам немец Эрых Кернер і былы белагвардзейскі афіцэр, маёр польскай арміі паляк Канстанцін Смоўскі. Пост начальніка штаба батальёна займаў Рыгор Васюра – былы камандзір Чырвонай Арміі. Яшчэ да спалення Хатыні на рахунку батальёна быў цэлы шэраг крываваў аперацый. Разам з нямецкімі жандарамі і мясцовай паліцыяй ўкраінскія паліцаі уварваліся ў вёску Чмялевічы Лагойскага раёна, дзе забілі трох жыхароў і спалілі 58 дамоў. Пад час чарговай аперацыі, якой кіравалі начальнік штаба батальёна Р. Васюра і шэф 3-й роты гауптман Ганс Вельке, былі забіты 16 жыхароў вёсак Кацелі і Зарэчча. 40 дамоў было спалена. На іх сумленні трагедыя Хатыні. Галоўным катом тут быў менавіта 118-ы ўкраінскі паліцэйскі батальён. Украінскія паліцаі рабілі гэта супольна ў Хатыні разам з батальёнам СС, камандзірам якога з’яўляўся нацысцкі палач садыст доктар Оскар Дырлівангер.

Стрыжнем, асновай батальёну, быў Букавінскі курэнь, вайсковае фармаванне ўкраінскіх нацыяналістаў “мельнікоўцаў”. Тых, хто лічылі сваім лідарам Андрэя Мельніка, а не Сцяпана Бандэру, які ўзначальваў другое крыло Арганізацыі Украінскіх нацыяналістаў. Украінскі нацыяналіст Уладзімір Катрук, “стралец” з Букавінскага кураня, будзе праяўляць асабліваю актыўнасць – ён ляжаў за кулямётам і чэргамі страляў па ўсіх, хто

спрабаваў уратавацца. Катрук пазбегне адказнасці і ўцячэ ў Канаду. Жыў сабе ў Армстоўне, гарадку ля Манрэаля (правінцыя Квэбэк). Разводзіў пчол, быў актыўным прыхаджанінам украінскай праваслаўнай царквы. Ён даў грошы на пабудову мемарыяла “Героям Букавінскага кураня” у Чарнаўцах і паводле звестак Пера Андэrsa Рудлінга на 2013 год, з ініцыятывы адміністрацыі горада, стаў ганаровым грамадзянінам Чарнаўцоў... Ён ціха сканае ў сваім доме, у Канадзе 29 мая 2015 года. На той момант яму будзе 94 гады. Апошняму кату Хатыні. Забойцу, які падчас іншых карных аперацый закідваў гранатамі зямлянкі з яўрэйскімі дзецьмі ў Налібоцкай пушчы. Дэмакратычная Канада яго так і не выдала. Нікому. Ні СССР, ні Ізраілю, ні Беларусі, ні Расіі.

Не менш актыўным быў і яго камандзір Рыгор Васюра, які асабіста зганяў жыхароў Хатыні ў адрыву і страляў у іх бок. Потым ён стаяў на адлегласці 100 – 120 метраў ад палаючай адрывы, побач з нямецкімі афіцэрамі эсэсаўцамі, ды любавалася відовішчам. Яго ад’ютант Луковіч, афіцэр разведкі і перакладчык, падпаліў дах паходняй. А калі з палаючай адрывы выскачыў ахоплены полымем 6-ці гадовы хлопчык, у яго стрэлілі з пісталета. З той купкі афіцэраў. Адны сведчылі на Васюру, іншыя – на немца Кернера. У ходзе экзекуцыі па адрыве стралялі ўсе. Без выключэння. Білі на энк, на крык чалавечы. З кулямётаў, з аўтаматаў, з вінтовак.

Нельга не ўзгадаць у дадзеным кантэксце пра зондеркаманду Оскара Дырлевангера. Асобны батальён Дырлевангера паліў Боркі на Магілёўшчыне. Браў удзел, як мы ўжо згадвалі, у знішчэнні Хатыні, разам з 118 украінскім паліцэйскім батальёнам. На яго рахунку безліч спаленых вёсак нашай краіны, кроў нашых людзей, кроў паўстанцаў Варшавы. Менавіта пра яго крываваю дзейнасць, пра спалення Боркі, напісаў свой геніяльны твор «Карнікі» наш вялікі Алесь Адамовіч. На жаль, у аддзелах Дырлевангера з 1942 года служылі і беларусы, і рускія, і украінцы. У восені 1942 года батальён складаўся з двух нямецкіх і двух дапаможных рот – украінскай і рускай. У рускай роце служылі рускія і беларусы – ваеннапалонныя і мясцовыя паліцаі. Але з 1943 года ў складзе гэтага крывавага батальёна з’явіцца асобная, нацыянальная, беларуская рота. Асавовы склад – дабраахвотнікі з Лагойшчыны. Яны напоўніцу адзначацца растрэламі і забойствамі падчас аперацыі «Котбус» у маі – чэрвені 1943 года. Будуць паліць і забіваць сваіх суачыннікаў, у тым ліку на тэрыторыі роднага для іх, Лагойскага раёна.

201-ы ахоўны паліцэйскі украінскі батальён браў удзел у антыпартызанскіх акцыях на Віцебшчыне. Ён быў створаны ў канцы 1941 года з асабістага складу двух расфармаваных восенню украінскіх батальёнаў – «Нахтыгаль» і «Роланд». Месцам фармавання батальёна быў Франкфурт-на-Одэры. У батальён залічваліся украінцы, якія далі згоду служыць немцам у якасці наёмнікаў. 1 снежня 1941 года яны падпісалі кантракт тэрмінам на адзін год, без прыняцця прысягі. У склад камандавання 201-га батальёна ўваходзіў Раман Шухевіч. Той самы, будучы камандуючы УПА (Украінскай паўстанскай арміі). Герой бандэраўскага руху. Яго культ створаны ў

незалежнай Украіне. Пра яго зняты мастацкі фільм. У 2007 годзе прэзідэнтам Украіны Віктарам Юшчанкам яму пасмяротна была нададзена годнасць Героя Украіны, што выклікала скандал і пратэсты з боку афіцыйнай Варшавы. Бо для Польшчы Шухевіч гэта чалавек, які нясе адказнасць за “Валынскую разню”, генацыд палякаў 1943 года, які ён ухваліў.

З 1938 года Шухевіч насіў нямецкі мундзір. У 1941 ён камандаваў батальёнам “Нахтыгаль” – фармаваннем вермахта, у якім служылі украінскія нацыяналісты. Яны, разам з сваім бравым камандзірам, будуць растрэльваць яўрэяў у Вінніцы, удзельнічаць у дзікім яўрэўскім пагроме ў Львове 30 чэрвеня 1941 года. У 1942 годзе Шухевіч служыў гаўптманам (капітанам) ахоўнай паліцыі. Яго вышэйшым шэфам і начальнікам у гэты час быў Генрых Гімлер – шэф паліцыі і СС Трэццяга Рэйха. У гэты час Шухевіч быў камандзірам 1-й роты і намеснікам камандзіра 201 украінскага батальёна паліцыі, у які ператварылі яго “Нахтыгаль”. Гэты год для Шухевіча быў беларускім – ён са сваімі падначаленымі нёс службу на Віцебшчыне. Лепель, Ушачы, Бешанковічы – менавіта ў гэтым рэгіёне дзейнічалі ўкраінскія нацыяналісты-бандэраўцы, вялі барацьбу супраць беларускіх партызан. Але каб жа толькі партызан. За 10 месяцаў службы ў Беларусі 201-шы батальён страціў толькі 49 чалавек, а 40 былі параненыя. Пры гэтым яны забілі больш чым 2000 нібыта “партызанаў”. Пер Андэрс Рудлінг, які прысвяціў дзейнасці гэтага батальёна спецыяльную навуковую працу, піша: *“Нават калі ўсе страты 201-ы батальён панёс на палях баёў, то гэта азначала, што на кожнага байца прыпадала больш як 40 забітых “бандытаў”*”. Што гэта азначае на самай справе? Адказ адназначны – большасць забітых, не ўзброеныя партызаны, а мірнае насельніцтва – жанчыны, дзеці, старыя, з нашых беларускіх вёсак. У рапартах за 1942 на імя Гітлера, у якіх гаворыцца аб “змаганні” з партызанамі на тэрыторыі Беларусі і Расіі суадносіны складаюць 1:74. Гэта значыць на аднаго забітага карніка прыпадае 74 забітых у ходзе аперацый людзей. У аперацыі 1943 года “Котбус” 90 працэнтаў забітых ахвяраў не мелі зброі. Хрысціян Герлах падлічыў, што толькі 10-15 працэнтаў ахвяраў антыпартызанскіх акцый у Беларусі на самай справе былі партызанамі. Такі дысбаланс сведчыць пра генацыдны характар вайны на знішчэнне, якая вялася ў духу дырэктываў Кейтэля, Гімлера і Гітлера. Навыкі, набытыя па знішчэнні беларусаў ім прыдадуцца пазней – пры вынішчэнні палякаў на Валыні, у ходзе жудаснай “валынскай разні” у 1943 годзе. Вясной 1943 г. байцы 201-шага батальёна ахоўнай паліцыі, якія прыбылі з Беларусі на Валынь, склалі ядро службы бяспекі (СБ) у арганізацыі украінскіх нацыянальнастаў бандэраўцаў.

Крыніцы сведчаць, што 18 лістапада 1942 года ў карнай акцыі на тэрыторыі Беларусі таксама браў удзел 264-ы «Е» украінскі паліцэйскі батальён.

Злачынствы літоўскай дапаможнай паліцыі.

Літоўская паліцыя брала ўдзел у крывавах карных аперацыях на тэрыторыі Беларусі. Асабліва жудасна і жорстка літоўскія паліцэйскія батальёны вынішчалі яўрэйскае насельніцтва Беларусі. У Лепелі,

Халапенічах, Бягомлі службоўцы з 17-га літоўскага батальёна знішчылі 1100 чалавек. Паліцаі з 15-га літоўскага батальёна бралі ўдзел у растрэлах вязняў у лагеры смерці Трасцянец. На тэрыторыі Беларусі літоўскія карнікі знішчылі больш за 50 тысяч чалавек. 2-гі літоўскі "шума"-батальён пад кіраўніцтвам маёра Антанаса Імпулявічуса ў лютым-сакавіку 1943 года браў актыўны ўдзел у правядзенні жудаснай карнай антыпартызанскай аперацыі "Зімяне чарадзеіства" на мяжы Латвіі і Беларусі, ва ўзаемадзеянні з некалькімі латышскімі і 50-м украінскім шуцманшафтбатальёнамі. Гэты батальён «адзначыўся» вынішчэннем слупкіх яўрэяў. Слуцкая расправа праводзілася такімі дзікунскімі метадамі, што нават нямецкі камісар Слуцка паведаміў свайму кіраўніцтву аб гэтым і прасіў, каб літоўцы ніколі больш не з'яўляліся над падкантрольнай яму тэрыторыі. У Літву ішла больш чым красамоўная інфармацыя аб тым, чым займаўся гэты батальён:

"2-му батальёну дапаможнай паліцыі было даручана растрэльваць прывезеных з Беларусі і Польшчы яўрэяў, рускіх, камуністаў і ваеннапалонных Чырвонай Арміі. Па атрыманым звесткам яны ўжо растралялі звыш 46 тысяч чалавек і навесілі звыш 10 тысяч. Усе гэтыя экзекуцыі фільмуюцца, а асабліва масавым шляхам фільмавалася вешанне, фільмаваліся толькі літоўскія аддзелы – немцы ў гэты час адыходзяць у бок....".

3-ці літоўскі батальён браў удзел у антыпартызанскай аперацыі "Балотная ліхаманка", якая праводзілася ў Баранавіцкім, Бярозаўскім, Івацэвіцкім, Слоніўскім і Ляхавіцкім раёнах у тесным узаемадзеянні з 24-м латышскім батальёнам. Літоўскія карнікі вынішчалі яўрэяў Наваградка.

Літоўская паліцыя са згоды і пры падтрымцы нямецкіх нацыстаў займалася "літуанізацыяй" Віленскага краю – гэта значыць фізічным вынішчэннем палякаў, у першую чаргу польскай інтылігенцыі. Тут у маі 1942 г. літоўскія паліцаі забілі больш за 1200 палякаў.

Злачынствы расійскіх калабарацыйных фарміраванняў

Крывавымі злачынствамі супраць мірнага насельніцтва Беларусі адзначыліся і расійскія нацысты Браніслава Камінскага, так званая "Русская освободительная народная армия" (РОНА). У сярэдзіне 1943 г. яна была перакінута на тэрыторыю Беларусі. На той момант яна ўжо была пераўтворана ў "29-ю грэнадзёрскую дывізію "Вафэн-СС" "РОНА" (руская дывізія №1)". Рускія карнікі "праславіліся" у карных аперацыях на Віцебшчыне. У тым ліку ў аперацыі "Кармаран" 1944 г. Рускія эсэсаўцы пазней адзначыліся жудаснымі зверствамі ў Варшаве пры здушэнні паўстання ў 1944 г.

Не менш крывавы след на зямлі Усходняй Беларусі пакінуў 102 казацкі полк, пазней перайменаваны ў 600 казацкі батальён, а потым – у 600 казацкі полк. Ім камандаваў былы савецкі маёр Конанаў. У красавіку – ліпені 1942 г. казакі-зброднікі палілі вёскі на Магілёўшчыне, у ходзе карнай аперацыі

Бамберг. Большасць ахвяр складалі безабаронныя жанчыны і дзеці. Казакі бралі актыўны ўдзел у вынішчэнні яўрэяў.

Не адставалі ад “калегаў” і ваенна-паліцэйскія падраздзяленні беларускіх нацыяналістаў.

Удзел беларускіх нацыяналістаў у генацыдных злачынствах нацыстаў

Беларускія нацыяналісты-зброднікі былі сапраўднымі саўдзельнікамі ў злачынствах супраць свайго народу. Дзецішчам Францішка Кушаля і ягонай жонкі паэтэсы Наталлі Арсеньевой быў часопіс беларускай паліцыі “Беларус на варце”. Нумар першы за 1943 год утрымоўваў праграмны артыкул “За што мы змагаемся?”: *“Самаперш маладыя і здаровыя беларусы павінны стаць на службу ў паліцыю, у аддзелы СС пры СД ды ў іншыя падобныя арганізацыі. На паліцыі ляжыць вельмі важны абавязак змаганьня з найбольшым у сучасным мамэнце злом на Беларусі – бандытызмам, які называе сябе “партызаничынай””*.

Беларускія нацыяналісты выдатна ведалі пра злачынствы супраць сукрэвічаў. Але нягледзячы на гэта працягвалі супрацоўнічаць з акупантамі. Надзвычай характэрна пазіцыя лідара беларускіх нацыстаў Фабіяна Акінчыца. Ён казаў: *«Беларусы заслужылі, каб іх расстрэльвалі, як сабак, бо яны не хочуць супрацоўнічаць з немцамі»*.

Франц Кушаль дакладваў Беларускай Радзе Даверу 6 жніўня 1943 г.:

«У другой палове ліпеня г.г. нямецкія аддзелы СС праводзілі ачыстку ад партызанаў на тэрыторыі Валожынскага павета. Пры гэтым гэнымі аддзеламі былі жыхары вёсак Пяршайскай воласці: Доры, Дубаўцы, Мішаны, Даўгулеўшчына, Лапіцы, Сярэдняе Сяло, Раманаўшчына, Нялюбы, Палубоўцы і Макрычаўшчына – жыўцом спаленыя разам з забудаваннямі вёсак.

Аддзелы СС ніякага следства не праводзілі, толькі зганялі жыхароў пераважна старых, жанчын і дзяцей у асобныя будынкі, якія пасля спальваліся.

У Дорах жыхары былі сагнаныя ў царкву і разам з царквою спаленыя».

І пасля гэтага рапарта Франішак Кушаль працягваў актыўна супрацоўнічаць з забойцамі свайго народу. Ён адначасова і выконваў, і аддаваў злачынныя загады звязаныя з падаўленнем руху антыфашысцкага супраціву. Сумесна з гітлераўцамі Ф. Кушаль асабіста ўдзельнічаў у карных аперацыях супраць партызан і насельніцтва Мінскага, Заслаўскага, Лагойскага, Плешчаніцкага, Бягомльскага і іншых раёнаў Беларусі.

25 жніўня 1943 года бургамістр Баранавічаў Аляксандр Русак на паседжанні Рады Даверу ў Мінску выступіў з дакладам па пытанню “Аб партызанскім руху”. Ён са скрухай адзначыў, што партызанскі рух ахапіў усю Беларусь. Віна – нямецкія карныя акцыі, бо паленне вёсак, застрашванне, плёну не далі. Таму партызанскі рух умацаваўся, а насельніцтва яшчэ больш страціла давер да акупантаў і іх памагатых. Таму Рада Даверу прасіла, падкрэслім, не абуралася, не патрабавала, а прасіла, немцаў болей гэтак не рабіць, не запалохваць паленнем вёсак мірных беларусаў, не расстрэльваць мірных жыхароў. Ды ініцыятыўна прапаноўвала,

каб быў створаны супольны нямецка-беларускі орган для барацьбы з партызанамі, заклікала пашыраць сетку беларускіх аддзелаў СД і прасіла заснаваць беларускую тайную паліцыю для барацьбы з “бандытызмам” (партызанамі) *“ва ўсякай неабходнай форме там, дзе гэтай паліцыі няма”*.

Беларускія нацыяналісты ў сваіх кантраляваных нацыстамі газетах абвінавачвалі беларускіх партызанаў у тым, што яны разбураюць “натуральны” беларускі-нямецкі саюз – *“Яны хочуць пасварыць беларускі народ з немцамі – нямецкімі ўладамі і жаўнерамі, палажыць на сумленны беларускі народ цёмную пляму”*.

“Беларуская газета” не саромеючыся вяшчала:

“Там, дзе жыхарства падтрымлівае гэтыя партызанскія банды ці хавае іх, або дае прытулак паасобным удзельнікам іх, яно само сабе падпісвае сьмертны прысуд, бо ў краі гаспадарыць не бандыты, а нямецкая армія. У ейных руках знаходзіцца ўлада, і яна будзе бязлітасна выяўляцца ўсюды, дзе трэ будзе зламаць процідзеянне”.

Не менш дзіка гучаць звароты беларускіх нацыяналістаў ў СД і паліцыю, аб больш “справядлівым” пакаранні мясцовага беларускага насельніцтва пад час карных аперацый. Яны сцвярджалі, што нават у “заражаных партызаншчынай” вёсках насельніцтва не на 100% настроенае супраць акупацыйнай улады. Адсюль – наступная прапанова: *“Трэба было б дасягнуць такога становішча, калі тая частка насельніцтва, што добра ставіцца да нас, застаецца жыць у вёсках, а астатнія мусяць быць знішчаныя”*.

У 1942 годзе нацысты пачалі так званую “польскую акцыю” на землях Заходняй Беларусі, Заходняй Украіны і літоўскай Віленшчыне. Яна доўжылася на працягу амаль ўсяго 1943 г. Сэнс акцыі – так званая “дэпаланізацыя” тэрыторыі. З актыўным выкарыстаннем нацыяналістаў Беларусі, Украіны і Літвы была пастаўлена задача па генацыдных акцыях супраць польскага насельніцтва пад выглядам “беларусізацыі”, “украінізацыі” і, адпаведна, “літуанізацыі” тэрыторый. Найбольш вядомая грамадска-дзікая акцыя па генацыду палякаў гэта так званая “валынская разня” 1943 г. Спецыфіка акцыі на беларускіх землях была ў тым, што вынішчвалі ў першую чаргу польскую эліту – інтылігенцыю, ксяндзоў, служачых. Так, уначы з 28 на 29 чэрвеня 1942 г. на тэрыторыі Наваградскага павету распачаліся масавыя арышты палякаў. Арыштаваныя былі кінуты ў турму Баранавіцкага СД. 63 чалавека былі расстраляны 31 ліпеня 1942 г. Арышты адбываліся на падставе імянных спісаў, падрыхтаваных беларускімі нацыяналістамі. Як сведчаць крыніцы польскага падполля найбольшую актыўнасць праявілі ў гэтай бруднай справе Дзяковіч — даваенны магістрацкі чыноўнік і Барыс Рагуля — кіраўнік Саюза беларускай моладзі (СБМ) у Наваградку. Падкрэслівалася, што „малады Рагуля і стары Дзяковіч” былі найбольш зацятымі „палякажэрацамі”. Актыўна ўдзельнічалі ў складанні спісаў на знішчэнне польскай інтылігенцыі Аляксандр Аўдзей (былы дарожны тэхнік, бурмістр Стаўбцоў і Нясвіжа), Бурак з Івянца (былы інжынер) і „рэнегат Кушаль” (Францішак Кушаль, галоўны апякун

беларускай паліцыі). Менавіта гэтыя людзі складалі спісы палякаў, падлеглых ліквідацыі альбо арышту. Па версіі польскага падполля арышты польскай інтэлігенцыі былі таксама выкліканыя даносамі ў гестапа і СД з боку былога сенатара парламента 2-й Рэчы Паспалітай Васіля Рагулі, дзядзькі Барыса Рагулі.

Увосень 1942 г. у Слоніме сярод польскай інтэлігенцыі 84 чалавекі былі растрэляныя, да канца акупацыі з працы выгналі каля 1000 палякаў. У Вілейскай акрузе ўлетку 1942 г. сярод польскай інтэлігенцыі загінула больш за 100 чалавек.

Мясцовыя арганізацыі БНС адпраўлялі на прымусовую працу ў Германію ў першую чаргу палякаў і нават беларусаў каталікоў, якіх падазравалі ў прапольскіх сімпатыях. Ужо ў ліпені 1942 г. у вэрбоўчыя камісіі Заходняй Беларусі паліцыя пераслала загад – высылаць на працу ў рэйх найперш палякаў.

Не менш адыёзнай была і дзейнасць Эмануіла Ясюка. Ён нарадзіўся ў Нясвіжы і навучаўся ў Льежскім універсітэце. Пасля 1939 актыўна супрацоўнічаў з нямецкімі спецслужбамі, разам з нямецкімі айнзацкамандамі вярнуўся ў Беларусь у 1941 годзе. Быў прызначаны бургамістрам Клецка. Падчас нямецкай акупацыі Ясюк служыў у адным з аддзелаў баранавіцкага СД і вызначыўся жорсткасцю і рэпрэсіямі ў дачыненні да польскага насельніцтва. СД. Ясюк склаў спісы прадстаўнікоў польскай інтэлігенцыі ў Баранавіцкай акрузе (каля 30 чалавек, у тым ліку некалькі ксяндзоў). У выніку усе яны, з прычыны яго даносу, былі расстрэляныя. Актыўна ўдзельнічаў у халакосце. Браў удзел у стварэнні гета, а потым арганізаваў сіламі мясцовай паліцыі поўнае вынішчэнне яўрэйскай абшчыны горада і раёна. За гэта Ясюк быў адзначаны сваімі гаспадарамі, атрымаў павышэнне і стаў бурмістрам Стаўбцоў. Браў удзел у дзейнасці БЦР. Пасля вайны супрацоўнічаў з амерыканскімі спецслужбамі ў Заходняй Германіі. Стаў агентам ЦРУ. Гэта дапамагло яму зрабіцца адным з першых беларускіх эмігрантаў, што трапілі ў ЗША. Ясюк быў віцэ-старшынёй Беларускага кангрэсавага камітэта Амерыкі і заснавальнікам Саюза амерыканска-беларускіх ветэранаў.

Браты Іван і Аляксандр Аўдзей падчас нямецкай акупацыі актыўна супрацоўнічалі з баранавіцкім СД і былі прызначаныя кіраўнікамі Нясвіжскага і Стаўбцоўскага паветаў. Іван Аўдзей, у 1942 годзе разам з беларускім нацыяналістам Іванам Калошам, у Нясвіжы склаў спіс са 120 імёнаў «палітычна небяспечных» палякаў (настаўнікі, ксяндзы, афіцэры). І. Аўдзей асабіста ўдзельнічаў у расстрэле арыштаваных (80 чалавек, у тым ліку 4 ксяндзы і 5 манахак) 5 жніўня 1942 года ва ўрочышчы Гайкі за 11 км ад Нясвіжа. Ён таксама быў актыўным ўдзельнікам знішчэння некалькіх тысяч яўрэяў у ваколіцах Нясвіжа.

Не змываемай, ганебнай плямай на сумленні беларускіх нацыяналістаў з’яўляецца Калдычоўскі лагер смерці пад Баранавічамі. Спецыфіка лагера ў тым, што людзей забівалі, здекваліся над імі, не толькі і не столькі немцы, колькі беларускія “нацыянальна-свядомыя” нацысты. Тыя, хто служыў у 13

беларускім батальёне СД. У лагеры быў толькі нямецкі камендант унтэр-афіцэр Франц Іорн і некалькі яго салдат (ад 2 да 4). Іорн аддаваў загады, але выконвалі іх іншыя. Жаўнеры 13-га беларускага батальёна СД. 99 чалавек. Беларусы, беларускія нацыяналісты.

Большасць польскай інтылігенцыі Заходняй Беларусі былі знішчаны менавіта тут. Смерць у Калдычава знайшлі таксама актывісты антынацысцкага супраціўлення, партызаны, падпольшчыкі, яўрэі і цыганы.

Кадры для 13 батальёна СД рыхтаваў асабіста Францішак Кушаль, муж Наталлі Арсеньевай, на 6-месячных курсах. У 13 батальён СД кадры ён адбіраў ледзь не паштучна. Найбольш надзейных, аддадзеных. Набраў 1000 чалавек. Улетку 1943 г. батальён прачэсваў цэнтральныя раёны горада Мінска, а крыху пазней быў задзейнічаны ў вялікай “партызанскай акцыі” непадалёк ад Віцебска, разам з нямецкімі, латышскімі і украінскімі паліцэйскімі батальёнамі. Пад час гэтых аперацыяў батальён забяспечваў свае патрэбы “з краю”, рабаваў насельніцтва і пакінуў за сабой сляды спусташэння.

Батальёны СД – разведка СС. Камандавалі батальёнам нямецкія нацысты – Шмідт, потым Юнкер. Камандіры рот – беларускія нацыяналісты – Калько, Качан, Бабко. Батальён быў абмундзіраваны і ўзброены па стандартам войскаў СС. Самі беларускія нацыяналісты любілі называць яго беларускім батальёнам СС, нацыянальнай гвардыяй, “зародкам” беларускага войска. Вось што пісала беларуская нацысцкая прэса пра аддзел СС (падраздзяленне гэтага батальёна) у Баранавічах:

“Узорнай беларускай гвардыяй Баранавіцкае акругі ёсць Беларускі Аддзел СС у Баранавічах. Імя гэтага аддзелу добра вядомае бальшавіцкім бандам, якія разбязгаюцца хто куды, пры сутычцы з ім...Служба ў Беларускім аддзеле СС ёсць вялікай, ганаровай службай Бацькаўшчыне”.

Байцы 13 беларускага батальёна СД крывава адзначыліся ў 1943 – 1944 гг., калі вялі няспынныя баі з партызанамі, удзельнічалі ў карных аперацыях супраць свайго народа. Негарэлае, Лепель, Бягомль, Плешчаніцы, Слонім, Гарадзішча, Ліда. Карнікі ў ходзе боесутыкненняў з народнымі месціўцамі неслі гора і пакуты простым беларусам, сеючы разбурэнне і смерць

У маі – чэрвені 1943 г. яны бралі ўдзел у дзікай карнай аперацыі «Котбус» у раёне возера Палік. Блакіравалі абшар, дзе ішла зачыстка партызан. Удзельнічалі ў крывавай, бязлітаснай аперацыі «Кармаран» у маі-чэрвені 1944 г супраць партызанаў Барысаўска-Бягомльскай зоны.

Актыўна ўдзельнічалі ў знішчэнні яўрэяў. На іх сумленні ліквідацыя гета ў Глыбокім (жнівень 1943 г.) і Мінску (кастрычнік 1943), душылі людзей ў газанвагенах –душагубках у Трасцяныцы, знішчалі рэшткі гета ў Валожыне, удзельнічалі ў ліквідацыі гета ў Баранавічах, у Нясвіжы і Гарадзішчы.

Ахову Калдычэўскага лагера спачатку ўзначальваў беларускі нацыяналіст Бобка, а пасля – Мікалай Калько. Калько Мікалай – скончыў афіцэрскую школу (курсы) БСА – Беларускай Самааховы. Камандзір узвода, потым камандзір роты ў 13-м беларускім батальёне СД. Прымаў актыўны ўдзел у аблавах на падпольшчыкаў Мінска, у карных экспедыцыях і блакадах

супраць партызан Віцебшчыны, Вілейшчыны. Камендант аховы Калдычоўскага лагера смерці.

Сянькевіч Леанід – радавы эсэсавец, потым камандзір аддзялення, намеснік камандзіра ўзвода, пазней намеснік каменданта лагера. Унтэр-афіцэр.

Кухта Міхаіл. Намеснік камандзіра ўзвода, обер-яфрэйтар. Марадзёр і садыст. Любіў катаваць людзей, ініцыятыўны, вычварны садыст.

Каралевіч Андрэй. З першых дзён акупацыі на службе ў немцаў. Удзельнічаў у масавым знішчэнні насельніцтва Косава, карных экспедыцыях супраць партызан, з пачатку 1943 г. у органах СД, у ахове Калдычоўскага лагера.

Гутырчык Сяргей. Адразу стаў паліцаем, удзельнічаў у расправе над насельніцтвам станцыі Лясная, служыў у 4 роце 13 беларускага батальёна батальёна СД. Пасля ў ахове Калдычоўскага лагера.

У красавіку 1944 г. у адзін дзень у Клецку была арыштавана амаль уся польская моладзь. 60-80 чалавек, сярод якіх былі і 17-гадовыя дзяўчаты, загрузілі ў два грузавікі і вывезлі ў Калдычэва. Там усіх расстралялі пасля доўгіх zdeкаў і катаванняў. Садызм быў ва ўсім. Беларускія вартавыя ў Калдычэўскім лагеры дзеля сваёй забавы змушалі зняволеных рабіць “жабіны скокі” ў брудзе альбо маршыраваць “гусіным крокам” на пляцы. Пасля няўдалых спробаў уцячы або пры наяўнасці іншых правіннасцяў выкрытыя асобы мусілі крычаць пра свае “злачынствы” да стану непрытомнасці, перапыняючы крыкі брэхам па сабачы. Сабак нацкоўвалі для таго, каб пацешыцца. Перад растрэлам “героі” любілі гвалтаваць жанчын. Гэта на мове “нацыянальна-сведамых” садыстаў называлася “спектакль”. Аднаму вязню Калдычэўскага канцэнтрацыйнага лагера, абвінавачваннаму ў сувязях з Арміяй Краёвай, беларускія паліцыянты у прысутнасці нямецкага начальніка лагера праткнулі ступню фінскім нажом, прыгваздзіўшы яго да зямлі. Пад час допыту палонны сканаў. Каб выбіць інфармацыю, іншым зняволеным адразалі пальцы.

Непасрэдна перад уцёкамі з Беларусі пад час пераможнай аперацыі “Баграціён” беларускія нацысты з 13 батальёну СД знішчылі рэшту зняволеных. З 29 на 30 чэрвеня 1944 года яны забілі, а частку закапалі жывымі, 600 вязняў. У зняволенай Яніны Ціхановіч з вёскі Брадкі ў час растрэлу вырвалі з рук дачку, якой было толькі паўтара года і разарвалі яе на вачах страціўшай розум маці. Забойцы эканомілі патроны, кідалі ў ямы жывых дзяцей, а пасля навальвалі на іх трупы расстраляных.

Пасля ўцёкаў з Беларусі склад 13 беларускага батальёна СД возьме актыўны ўдзел у падаўленні Варшаўскага паўстання з 7 жніўня да 3 кастрычніка 1944 г. Яны вынішчалі паўстанцаў у польскай сталіцы ў межах квартала ля Заходняга Вала.

Беларуская паліцыя брала ўдзел у забойствах яўрэяў, была паслухмяным выканаўцам рэалізацыі нацысцкіх злачынных планаў

Халакоста. Так, напрыклад, у Новай Мышы (Наваградская акруга) улетку 1942 г. былі забітыя 600 яўрэяў з мястэчка і прылеглых вёсак. Пры гэтым беларуская паліцыя прымушала жыхароў Новай Мышы капаць “брацкія магілы” для сваіх суседзяў. Некалькіх дзён пасля гэтага здраднікі паліцаі шукалі ў Новай Мышы ацалеўшых яўрэяў. Дарослых і дзяцей, знойдзеных у хатах, або растрэльвалі, тут жа вывеўшы іх на двор, або таксама дастаўлялі на месца пакарання.

Станіслаў Станкевіч. Бурмістр Барысава. За подпісам Станкевіча ў горадзе Барысаве і раёне былі развешаны аб'явы, у якіх гаварылася наступнае:

«Пачэсным абавязкам кожнага грамадзяніна з'яўляецца аказанне дапамогі ў барацьбе з партызанамі. За прадстаўленую мне праўдзівую інфармацыю, якая дасць магчымасць знайсці і затрымаць партызан, будзе выплачана высокая ўзнагарода і гарантавана тайна. Калі ж акажацца, што хто-небудзь ведае аб партызанах і не паведамляе аб гэтым, той будзе сурова пакараны».

Станіслаў Станкевіч – агент СД. Актыўна супрацоўнічаў з нацыстамі. Браў удзел у падрыхтоўкі акцыі па знішчэнню яўрэяў горада Барыса. Станкевіч асабіста кіраваў перапісам насельніцтва Барысаўскага раёна. Галоўная мэта гэтага перапісу – выяўленне яўрэяў. У выніку быў складзены спіс з 400 асобаў яўрэйскай нацыянальнасці. Станкевіч асабіста кіраваў арыштамі савецкіх актывістаў і прадстаўнікоў мясцовай інтылігенцыі. Ён уласнаручна стварыў мясцовую паліцыю і адбіраў будучых катаў для ліквідацыі Барысаўскага гета. Галоўным крытэрам адбору быў імпэт паліцаў праяўлены пры такіх самых папярэдніх растрэлах. Станкевіч як бургамістр, які ажыццяўляў кіраўніцтва гарадской паліцыяй, быў непасрэдным выканаўцам распараджэнняў нямецкай адміністрацыі па арганізацыі Барысаўскага яўрэйскага гета. Станкевіч удзельнічаў у ідэалагічнай апрацоўцы паліцаяў у антысеміцкім духу, калі выступаў напярэдадані растрэла яўрэяў барысаўскага гета на банкете вечарам 19 кастрычніка 1941 г. Банкет ладзіўся адмыслова для заахвочвання і натхнення забойцаў яўрэяў – барысаўскіх паліцаяў. З паказанняў былога паліцая Аляксандра Лясуна ад 14 студзеня 1947 года: “Выступалі намеснік начальніка паліцыі Кавалеўскі, начальнік райуправы Станкевіч, нямецкія афіцэры, якія ў сваіх выступах з нянавісцю казалі аб яўрэйскай нацыянальнасці і заклікалі паліцэйскіх да знішчэння яўрэяў”. На наступны дзень яўрэйская супольнасць Барысава была растрэляна.

У якасці бургамістра Станкевіч кантраляваў продаж і размяркаванне рэчаў і каштоўнасцяў нарабаваных у яўрэяў. Захавалася падпісаная ім справаздача ад 5 мая 1942 года аб размеркаванні атрыманых сродкаў на агульную суму больш 1,5 мільёнаў савецкіх рублёў. Справаздача складзена надзвычай дэталёва – Станкевіч пералічыў нават выдраныя ў трупаў залатыя каронкі...

Пасля вайны Станкевіч стаў агентам ЦРУ і пераехаў у ЗША. Офіс спецыяльных расследаванняў ЦРУ, у сувязі з ўдзелам Станкевіча ў

падрыхтоўцы і рэалізацыі акцыі па знішчэнні яўрэйскага насельніцтва Барысава, у лістападзе 1980 года, планаваў перадаць справу Станкевіча ў суд. Але за два тыдні да таго беларускі калабарацыяніст памёр.

Начальнік беларускай паліцыі ў мястэчку Мір Карэліцкага раёна Сымон Серафімовіч адзначыўся жудаснымі расправамі скіраванымі супраць партызан, цывільнага насельніцтва, палякаў, вынішчэннем яўрэйскага насельніцтва. Пасля вайны Серафімовіч уцёк у Вялікабрытанію. Як актыўны беларускі нацыяналіст стварыў у Англіі суполку Беларускага вызвольнага руху, у якой аб'ядналіся былыя беларускія паліцаі, беларускія нацыяналісты, якія супрацоўнічалі з нацысцкім рэжымам пад час акупацыі Беларусі. Па фактах здзейсненых злачынстваў С. Серафімовіча пад час вайны супраць яго ў Брытаніі была ўзбуджана ў 1996 годзе крымінальная справа, але суд вырашыў, што 85-гадовы Серафімовіч занадта стары і хворы, каб удзельнічаць у працэсе. Неўзабаве ён памёр ад хваробы Альцгайма.

Беларускі нацыяналіст Міхась Зуй пакінуў па сабе крывавую памяць у Шаркоўшчынскім раёне. Зуй арганізаваў паліцэйскі атрад і сам ім камандаваў. Быў прызначаны начальнікам Шаркаўшчынскай управы. Па загаду Зуя былі спалены вёскі Грыбы, Свілы, Жукоўшчына. Растралены яго аднавяскоўцы Купрыян Еўдакімаў, Фёдар Кухта, Андзілеўка ды іншыя. Пасля вайны ўцёк у Аўстралію, праводзіў актыўную нацыяналістычную дзейнасць, крывадушна паказваў сябе шчырым беларускім адраджэнцам.

Крывава адзначылася і так званая “белая каманда Буглая” – ягдкаманда па паляванню за партызанамі, якую ўзначальваў беларускі нацыяналіст з Нясвіжскага раёна, былы польскі афіцэр, Аляксандр Буглай. Яна дыслакавалася на станцыі Уза і была сфармавана з жыхароў Буда-Кашалёўскага, Чачэрскага і Веткаўскага раёнаў. А. Буглай апынуўся ў Гомелі ў 1941 г. разам з 551-й нямецкай камендатурай, дзе быў прызначаны следчым палявой жандармерыі.

Назву “белая каманда” атрымала за колер маскхалатаў, якія дазвалялі зімой незаўважна атачаць вырачаныя на смерць беларускія вёскі. Звычайна пад выглядам савецкіх дэсантнікаў байцы Буглая з’яўляліся ў вёсцы. Распытвалі аб партызанах, прасілі аб дапамозе, выводвалі, хто звязаны з партызанамі і дзе іх дыслакацыя. А на раніцу карнікі ўжо з’яўляліся ў абліччы паліцаяў і бязлітасна вынішчалі патрыётаў. На рахунку “белай каманды” за 1943 – 1944 гг. больш 40 карных аперацый на тэрыторыі Беларусі. Увесну 1943 г. белая каманда 221-й ахоўнай дывізіі была пераўтворана ў роту. А. Буглай атрымаў званне капітана.

Пра “геройствы” буглаеўцаў красамоўна сведчаць іх справы. Камандзір узвода Сямен Лапіцкі, паплечнік А. Буглая, спецыялізаваўся на выкананні смяротных прысудаў. У вёсцы Мяркулавічы Чачэрскага раёна ён з кулямёта растрэляў трох дзяцей і 70-гадовага старога з сям’і партызана. Стрэлам у спіну Лапіцкі забіў 12-гадовага хлопчыка, асабіста растрэляваў жыхароў вёсак Фундаменка, Дзёрбічы і Маісееўка.

Толькі на тэрыторыі Лоеўскага і Увараўскага раёна Гомельскай вобласці на 1 жніўня 1943 года каманда Буглая забіла каля 2700 чалавек і арыштавала 400. У верасні 1943 г. падраздзяленне было перадыслакавана ў Мінскую вобласць і пераўтворана ў “Усходні батальён № 682 імя Буглая”. Сам А. Буглай на той момант меў званне маёра. У ліпені 1944 г. батальён быў разбіты часткамі Чырвонай Арміі. Буглай збег у Германію і з 1945 знаходзіўся ў зоне амерыканскай акупацыі.

“Беларуская газета” пад час акупацыі у сваіх публікацыях паказвала А. Буглая і яго падраздзяленне як узорных “беларускіх герояў”, ды называла яго “беларускім патрыётам”. А. Буглай быў паплечнікам Р. Астроўскага, лідара беларускіх нацыяналістаў, Прэзідэнта БЦР. Ён браў удзел у працы Другога Усебеларускага Кангрэса. У эміграцыі А. Буглай працягваў актыўна падтрымліваць Р. Астроўскага, прыняў удзел у XII пленуме БЦР. Р. Астроўскі прысвоіў яму званне генерала. “Генерал” пасяліўся ў горадзе Саўт-Рывер, у штаце Нью-Йорк, цэнтры беларускай калабарацыянісцкай эміграцыі, прыхільнікаў БЦР. ЗША адмовіліся выдаць А. Буглая СССР.

Актыўны удзел у карных экспедыцыях 68 беларускага батальёна паліцыі, створанага беларускімі нацыяналістамі ў Наваградку, браў яго заснавальнік і камандзір – Барыс Рагуля, намеснік Прэзідэнта БЦР, агент абвера з 1939 г. Гэты батальён беларускія нацыяналісты любілі называць “Беларускім эскадроном”. Рэальныя паводзіны байцоў батальёна выразна кантраставалі з хлуслівымі апісаннямі іх “подзвігаў” створаных імі ж самімі пасля уцёкаў на захад. Напрыклад, рагулеўцы ў красавіку 1944 г. у вёсцы Драчылава Навагрудскага раёна расстралялі жыхарку гэтай вёскі Я. М. Жыгала толькі за тое, што яна асмелілася вечарам выйсці з хаты на двор.

Неаднаразова батальён удзельнічаў у баявых акцыях супраць партызанаў. У маі 1944 г. яны былі выкарыстаны ў буйной карнай экспедыцыі фашыстаў “Кармаран” супраць партызан і насельніцтва Барысаўска-Бягомльскай зоны. У складзе гітлераўскіх войск рагулеўцы некалькі разоў уступалі ў бой з партызанамі на рацэ Поні ў раёне Докшыц і Глыбокім. Спалілі вёскі Таргуны, Дзедзіна, Рачная, Сценка, Несцераўшчына, Старына.

Беларуская Краёвая Абарона таксама запляміла(скампраметавала) сябе братняй крывёй. Гітлераўцы ўключалі падраздзяленні БКА ў карныя экспедыцыі. Так, у другой палове мая 1944 года атрад БКА пад камандай лейтэнанта Лазарэвіча і атрад БКА пад камандай члена БЦР Родзкі разам з эсэсаўцамі бралі ўдзел карнай аперацыі супраць партызан. Першы атрад прымаў удзел у боесутыкненнях на поўнач ад Слоніма, а другі – на паўднёвы ўсход ад Вілейкі. За ўдзел у гэтай аперацыі Родзкі быў узнагароджаны «жалезным крыжам» II ступені, які атрымаў з рук фон Готберга ў горадзе Барысаве.

Атрад эсэсаўцаў і салдат БКА ўварваўся ў пасёлак былога саўгаса “Дзяржынец” Капыльскага раёна Мінскай вобласці. Яны сагналі ў барак 120 жыхароў пасёлка і спалілі іх жывымі. Хто спрабаваў выскачыць праз акно, той таксама знайшоў смерць ад рук карнікаў.

Найбольш маштабна былі задейнічаны батальёны БКА у аперацыі «Кармаран» у маі-чэрвені 1944 г. супраць партызанаў і мірнага насельніцтва Барысаўска-Бягомльскай зоны. З імі разам у карнай аперацыі ўдзельнічалі батальёны літоўскай і беларускай паліцыі (68 беларускі кавельрыійскі батальён Рагулі), 13 беларускі батальён СД, 29 дывізія СС РОНА Браніслава Камінскага (1-я руская). У ходзе аперацыі бязлітасна знішчалася мірнае насельніцтва, паліліся вёскі.

30 мая 1944 г. З пратакола допыта жаўнера батальёна БКА Чурая, узятата ў палон партызанамі брыгады Жалызняк:

“При отправке из Минска, куда нас отправляют – мы не знали. Предполагали, отправляют на фронт. На ст. Парафьяново офицеры сообщили, что по приказу президента Белорусской рады Островского мы должны освободить Беларусь от партизан. ...С прибытием на место нам объявили, что мы должны не пропустить партизан в Западную Беларусь и активными действиями уничтожить деревни в партизанском районе, сковать партизан.

Как вы должны были обращаться с населением.

Немецкий обер-лейтенант, посылая нас наступать, говорил: деревни уничтожить, население забрать или перебить, скот, имущество, эвакуировать. Еще в Минске я слышал, как офицеры говорили: идем на партизан, будем жечь и уничтожать всё. Солдаты боятся немцев и выполняют приказ”.

Архіўныя крыніцы па карнай аперацыі «Кармаран» сведчаць, што на асобных участках знішчэння партызанскай зоны да 60 працэнтаў карнікаў складалі аддзелы Беларускай краёвай абароны.

Такім чынам, дзейнасць беларускіх нацыяналістаў у перыяд акупацыі была скіравана не столькі на рэалізацыю планаў па стварэнню бяларускай дзяржавы, колькі на абслугоўванне патрэбаў акупантаў. Беларускія нацыяналісты запламілі сябе супрацоўніцтвам з нацысцкімі акупантамі, ды бралі непасрэдны ўдзел у злачынных генацыдных акцыях супраць мірнага насельніцтва Беларусі.

Стратэгія і этапы рэалізацыі генацыда беларускага народа нямецкімі нацыстамі

Хрысціян Герлах, буйнейшы спецыяліст сучаснасці па генацыду беларускага народа, прафесар Бернскага ўніверсітэта, у фундаментальным навуковым даследаванні “Германская эканамічная палітыка і палітыка вынішчэння ў Беларусі ў 1941 – 1944 гг.” прысвечанаму злачынствам нацыстаў на тэрыторыі Беларусі, паказаў, што не было проста вайны супраць партызан, а быў план знішчэння беларускага цывільнага насельніцтва: *«Што тычыцца барацьбы з партызанамі, то тут вялося пераважна пра мэтанакіраваныя, арганізаваныя масавыя забойствы»*. Утаймаванне партызан складалася ў асноўным з забойства няўзброеных сялян, а да вынішчэння вёсак дайшло, на думку Герлаха, не ў працэсе барацьбы з

партызанами, а яно паўстала пераважна з эканамічна матываванага плану забойстваў.

Х. Герлах лічыць, што барацьба з партызанамі мела некалькі этапаў. На першым у 1941 г. праз калектыўныя акцыі насілля і *«прэвентыўнай барацьбы»* мусілі быць знішчаныя ў асноўным ваеннапалонныя і цывільнае насельніцтва. Другі этап складаўся з *«Вялікай кампаніі 1942 — пачатку 1943 г.»* і характарызаваўся пераважна неразборлівым масавым вынішчэннем людзей і спальваннем вёсак. Трэці быў у 1943 г. і пазначаны *«Канцэнцыйнай мёртвай зоны»*, а чацвёрты этап (1944 г.) уяўляў сабой *«Wehrdorffprojekt» («Праект абаронных вёсак»)*. На яго думку, акцыі гэтыя былі праявай ці канкрэтнага жадання знішчаць бязвіннае цывільнае насельніцтва, ці патрэбы ў *«эканамічных рабаўнічых нападах»*.

Х. Герлах зыходзіць з тэзіса аб тым, што *“акупацыйная палітыка Беларусі ў гады акупацыі была вызначана эканамічнымі інтарэсамі нацысцкай Германіі”*. Вынікам такога даследавання стала выснова аб асаблівасцях нацысцкай акупацыі Беларусі, дзе па працягласці і жорсткасці падзей эканамічнага кшталту краіна з самага пачатку трапіла да ліку самых пацярпелых краін акупіраванай Еўропы.

У 1942 г. нямецкія ўлады ўвялі палітыку стварэння *“пустынных раёнаў”*, гэта значыць поўнага разбурэння і дэпапуляцыі цэлых раёнаў Беларусі. Беларускія землі імі былі падзелены на тры катэгорыі: *“вызваленыя раёны”*, *“раёны з пагрозай бандытызму”* і *“заражаныя бандытамі раёны”*. *“Вызваленыя раёны”* – раёны з прысутнасцю нямецкіх войскаў і паліцыйных гарнізонаў. Дзве апошнія катэгорыі – былі месцам пастаяннай пагрозы смерці і знішчэння. У *“раёнах з пагрозай бандытызму”* мужчынам дазвалялася працаваць, альбо пакідаць месца жыхарства толькі пад наглядам. Мужчыны, сустрэтыя паасобку, альбо малымі групамі, падлягалі арышту, або растрэлу. У раёнах трэцяй катэгорыі *“заражаных партызанамі”*, усе мужчыны падлягалі дэпартацыі. Да пазнейшага распараджэння мужчыны ва ўзросце да 50 гадоў мусілі быць сабраны вайскоўцамі і мясцовай адміністрацыяй і адпраўлены на цяжкія працы. Пазней мужчыны з гэтых раёнаў мусілі быць растрэляныя.

Спаленыя вёскі забаранялася аднаўляць. Яны разглядаліся як партызанскія. Кожны злоўлены на папялішчы роднага дома, мусіў быць растрэляны. Беларуская прырода, беларускі лес, мусіў таксама цягнуць ад рук карнікаў Пер Андэрс Рудлінг адзначаў: *“Густыя лясы трэба было высакаць ці нават “знішчаць агнём, наколькі гэта магчыма”*. Такое знішчэнне ўвайшло ў практыку, і пазней гэты метада перанялі ЗША ў *В’етнаме”*.

Злачынствы фашыстаў былі беспрэцэдэнтныя па масавасці, планамернасці і вытанчанасці. Паводле афіцыйных даных, акупанты расстрэлялі, закатавалі, павесілі, спалілі жывымі, задушылі ў газавых камерах у Беларусі больш за 2,2 млн чалавек. Паводле ўдакладненых звестак, людскія страты склалі не менш як 2,8–3 млн. чалавек.

Удзел “Арміі Краёвай” і пост-акаўскага падполля ў генацыдзе беларускага народа.

Польскае падполле на “Крэсах Усходніх” актыўна дзейнічала ўжо ў 1939 – 1941 гг. Яшчэ больш актывізавалася гэтая дзейнасць пасля пачатку Вялікай Айчыннай Вайны. Польскія падпольныя структуры напад на СССР нацысцкай Германіі ўспрынялі з радасцю. Германія, згодна іх дактрыны, была ворагам №1, а СССР – ворагам №2. Яны верылі, што Германія абавязкова разаб’е СССР, а лёсы народаў Усходняй Еўропы будуць вырашаць Вялікабрытанія і ЗША.

Менавіта таму баявыя групы польскага падполля білі ў спіну адступаючым часткам Чырвонай Арміі ў 1941 годзе. Пры гэтым, яны не чынілі ніякага супраціўлення гітлераўцам у Заходняй Беларусі на пачатковым этапе вайны.

Васіль Захаравіч Корж дакладваў першаму сакратару ЦК Кампартыі Беларусі Панцяляймону Панамарэнку, аб тым як у першыя месяцы ваенных дзеянняў нешматлікія савецкія партызаны сутыкнуліся не толькі з нямецкімі карнікамі, але і з баявымі групамі польскага падполля, якія актыўна дапамагалі нямецкаму боку ў першыя месяцы вайны.

Армія Краёва – у сучаснай Польшчы дзейнасць гэтай вайскавай фармацыі ўспрымаецца як антынацысцкая. Яе жаўнеры – героі без страху і заганы, якія можна супрацьстаялі і нацыстам, і камуністам. Змагары за адзіную Польшчу у межах 1939 года. Безумоўна – Армія Краёва змагалася супраць нацыстаў. Як фактам ёсць і супрацоўніцтва, і крывавае супрацьстаянне яе аддзелаў з савецкімі партызанамі на розных этапах Вялікай Айчыннай Вайны.

Пры гэтым, услед за беларускім гісторыкам Сяргеем Жумарам, які вывучаў гэтую праблему, адзначым, што невядома ніводнага факта, калі б байцы Арміі Краёвай змагаліся супраць акупантаў-карнікаў за выратаванне жыхароў беларускіх праваслаўных вёсак. А вось пра карныя акцыі супраць беларускага насельніцтва Арміі Краёвай сведчанні мы маем. Чаму яны гэта рабілі? Мірнае жыхарства Заходняй Беларусі ў сваёй асноўнай масе не хацела адраджэння польскай дзяржавы ў межах 1939 года ды падтрымлівала савецкіх партызанаў. Гэта, адпаведна, выклікала нянавісць з боку акаўцаў ды трактаванне імі беларускіх сялян у партызанскіх вёсках як здраднікаў Польшчы з усімі вынікаючымі наступствамі.

У ролі карнікаў мірнага беларускага жыхарства асабліва вызначыліся атрады «Рагнера», «Лупашкі», Пільха, Нуркевіча. У вёсцы Лукашы Заслаўскага раёна акаўцы адзначыліся крывавай расправай над беларускімі сялянамі: абрабавалі, а потым спалілі зажива 26 сялян.

24 і 25 лютага 1944 года легіянеры Арміі Краёвай спалілі вёскі Турэйск і Забор’е Жалудокскага раёна Баранавіцкай вобласці. Папалішчы на месцы 350 хат, забітыя, параненыя і скалечаныя жыхары. Беларусы былі забітыя толькі за тое, што яны беларусы.

Польскія легіянеры Стаўбцоўскага злучэння Арміі Краёвай, па дадзеных, надрукаваным у мемуарах яго камандзіра капітана Пільха

(пазыўны “Тура”), з снежня 1943 года да чэрвеня 1944 года забілі 6000 “бальшавікоў”. Сярод гэтых “бальшавікоў” значную частку складалі жанчыны і дзеці. Нашы, беларускія, жанчыны і дзеці.

Тэрор Арміі Краёвай супраць мірнага беларускага насельніцтва быў звычайнай з’явай. Паводле дадзеных беларускіх гісторыкаў Ермаловіча і Жумара толькі на тэрыторыі Лідскай акругі ад рук акаўцаў у лютым – красавіку 1944 года загінула некалькі тысяч чалавек. Беліцкая воласць – забіта 480 беларусаў. Забойствы суправаджаліся дзікунскімі крывавымі пагромамі і рабаўніцтвам.

Супрацоўнік Баранавіцкага гебіткамісарыята ў справаздачы за красавік 1943 года дакладваў кіраўніцтву: *«Вызначана, што на чале бандаў, аперуючых на тэрыторыі гебіта, стаяць польскія афіцэры. Удзел палякаў у бандах падмацоўвае і той факт, што бандыты рабуюць і забіваюць толькі беларусаў, але не палякаў. Ні адзін ксёндз за апошні час не пацярпеў ад бандытаў, тады як за гэты час шмат праваслаўных святароў-беларусаў было зверскі забіта з сем’ямі ці скалечана і абрабавана».*

Асобная старонка дзейнасці Арміі Краёвай – супрацоўніцтва з нацыстамі, з нямецкімі акупацыйнымі ўладамі. Факты такога супрацоўніцтва мелі месца з канца 1943 года.

9 снежня 1943 года камандзір стаўбцоўскага злучэння Навагрудскай акругі Арміі Краёвай капітан Адольф Пільх (псеўданім “Тура”) заключыў з немцамі дамову і да канца акупацыі атрымліваў ад іх зброю і амуніцыю. Аналагічнае пагадненне з немцамі заключыў у Лідзе 24 снежня 1943 г. камандзір Наднёманскага злучэння паручнік Юзаф Свіда (псеўданім “Лех”), які на працягу студзеня, лютага і сакавіка 1944 года атрымаў ад немцаў пяць абозаў са зброяй. І той, і другі пазней сцвярджалі, што камандаванне Арміі Краёвай ўзгадніла гэтыя дамовы.

У пачатку 1944 г. паміж кіраўніцтвам СС і камендантам АК Віленскага краю палкоўнікам Кшыжаноўскім (“Ваўком”) была дасягнута дамова на Віленшчыне і Наваградчыне. Са згоды Імперскай галоўнай управы бяспекі камандзір СД і паліцыі бяспекі ў Коўне каардынаваў гэтыя перамовы. 7 лютага 1944 г. уступіла ў сілу мірная дамова паміж палякамі і немцамі. “Воўк” аддаў загад аб спыненні баявых дзеянняў супраць вермахта, паліцыі і падпарадкаваных ім злучэнняў. Немцы дапамаглі ўзброіць палякам 2 тысячы чалавек. Кшыжаноўскі даў слова гонару афіцэра, што атрыманая зброя не будзе павернутая супраць нямецкага боку. Афіцыйна брыгада Кшыжаноўскага падпарадкоўвалася нямецкаму камандаванню. “Воўк” дэманстрацыйна прыняў гэты дакумент у прысутнасці прадстаўнікоў СС. Пасля гэтага 3-я брыгада атрымала загад правесці ў Налібоцкай пушчы “пробную акцыю” супраць савецкіх партызан, што і было зроблена 25 лютага 1944 г. Польская брыгада атрымала ад СС неабходны набор тапаграфічных картаў мясцовасці і звесткі нямецкай разведкі аб лакалізацыі партызанскіх лагераў і баз.

Частка Лідчыны і Наваградчыны была, па сутнасці, перададзена нямецкімі акупантамі пад кантроль АК. Немцы таксама выконвалі ўзятая на

сябе перад палякамі абавязкі. Кіраўніцтва АК Наваградскага ваяводства у сваёй справаздачы з задавальненнем рапартавала:

“ Пад канец 1943 – на пачатку 1944 г. абставіны склаліся такім чынам, што шэраг паведаў Наваградчыны апынуўся, уласна кажучы, цалкам у польскіх руках. Немцы, заўважыўшы антыбальшавіцкую актыўнасць войска польскага, выкарысталі яе дзеля ўласнай бяспекі. Яны нечапаюць польскіх атрадаў і нават у многіх выпадках аказваюць ім дапамогу. ... Шчучынскі павет уваходзіць у склад Лідскага гебіткамісарыату... Гэта астравок Польшчы, на якім мясцовыя нямецкія ўлады выказваюць максімум цяргімасці і разумення да арганізаванага і ўзброенага грамадства. ...Натуральна, што справа тут ня толькі ў настроях насельніцтва, але і ў нямецкай паблагліласці. Немцы вызвалілі з шчучынскага астрогу дзевяць хлопцаў, гавораць, што вяртаюць ім свабоду пры ўмове, што яны пайдуць да “белых” ”.

Вядомы выпадкі і прамога ўзаемадзеяння атрадаў Арміі Краёвай з немцамі і паліцаямі падчас карных аперацый супраць савецкіх партызан у Цэнтральнай і Заходняй Беларусі. На Беласточчыне на пачатку 1944 г. 3-я польская брыгада АК (да 400 чалавек), пад нямецкім камандаваннем змагалася супраць савецкіх партызанаў. 1 мая 1944 года акаўцы пры падтрымцы ракаўскай паліцыі атакавалі пазіцыі атрадаў імя Шчорса і «Перамога». Партызаны вымушаны былі адступіць. Акаўцы ўварваліся ў вёску Дзвінячы Заслаўскага раёна і спалілі яе. Жыхароў, якія не паспелі адысці з партызанамі, растралілі.

Віленскі публіцыст Юзаф Мацкевіч надзвычай з’едліва напісаў на конт супрацоўніцтва “акаўскіх” польскіх структур з нямецкімі нацыстамі ў той час:

“ А пакуль што існуе дамова. Немцы паціху даюць нам зброю – лічыцца, што мы яе здабываем, – і не кранаюць. А ўзамен хочучь, каб мы разагналі савецкіх партызан. Як спаткаецца наш атрад з жандарамі на дарозе, дык адны глядзяць у адзін бок, а другія – у іншы, так і разыходзяцца, як дзве лялі. Апошнім часам лідзкі гебіткамісар, уласна кажучы, перадаў увесь “гебіт” у нашыя рукі, каб мы яму ўзамен ачысцілі павет ад бальшавікоў. І мы “ачышчаем”, калі ўдаецца... Хаця... справа ўжо да таго дайшла, што наш камандзір пры поўным парадзе: на канфэдэратцы – тры зоркі, “маўзэр” пры пасе, “жолнеж польскі” ў пілётцы – на козлах сярод белага дня заязджае ў нямецкую гарадскую камендатуру. Выходзіць нямецкі камандзір, салютуе пад казырок. Ідуць на нараду. Выходзяць – зноў пад казырок, наш сядзе і ад’яжджае ў лес. Во што робіцца”.

Пасля вызвалення Беларусі аддзелы АК працягвалі ваяваць. Атрады акаўцаў учынялі дыверсіі на чугунцы, абстрэльвалі эшалоны з чырвонаармейцамі, якія ішлі на фронт, нападлі на тылавыя часткі. Ад іх рук працягвалі гінуць не толькі вайскоўцы, але і мірнае насельніцтва.

Райс Буры, Зыгмунд Шандзяляж, па мянушцы Лупашка, адзначыліся як крывавыя забойцы беларусаў і літоўцаў у пасляваенны час – на Беласточчыне, Віленшчыне, Гарадзеншчыне. На іх руках кроў жыхароў

беластоцкіх беларусаў забітых у Заляшанах. Старых Пухалах. Яны палілі нашы вёскі. Людзей забівалі па нацыянальнай і канфесійнай прыкмеце – за тое, што яны былі беларусамі і праваслаўнымі. Гэта класічны прыклад генацыда супраць нашай нацыі, які здзяйснялі польскія шавіністы.

Нельга не пагадзіцца з беларускім гісторыкам Ігарам Валахановічам у яго ацэнках польскага пасляваеннага падполля на нашых землях як антыбеларускай з’явы, скіраванай супраць нашых нацыянальных інтарэсаў, тэрытарыяльнай цэласнасці Беларусі, супраць нашага нацыянальнага адзінства.

Размах і значэнне партызанскага і падпольнага руху. З першых дзён акупацыі Беларусі на яе тэрыторыі разгарнулася ўсенародная барацьба супраць нацысцкіх захопнікаў. Ужо на другі дзень вайны быў створаны атрад «Старасельскі» (Жабінкаўскі раён) пад кіраўніцтвам маёра В. Дародных, у склад якога ўваходзілі мясцовыя жыхары, а таксама пагранічнікі і воіны 125-га і 84-га стралковых палкоў. На пяты дзень вайны быў сфарміраваны Пінскі партызанскі атрад пад кіраўніцтвам В. Каржа. Да ліку першых належаць атрад «Чырвоны кастрычнік», які дзейнічаў у Кастрычніцкім раёне Палескай вобласці спачатку пад кіраўніцтвам Ц. Бумажкова, затым – Ф. Паўлоўскага, а таксама Суражскі атрад у Віцебскай вобласці пад кіраўніцтвам М. Шмырова. Да 25 ліпеня 1941 г. у Беларусі было сфарміравана больш за 100 атрадаў і груп, якія налічвалі звыш 2,5 тыс. чалавек, 88 з іх былі накіраваны з-за лініі фронту.

Восенню–зімой 1941 г. партызанскі рух пайшоў на спад па прычыне недахопу матэрыяльнага забеспячэння, належнай падрыхтоўкі, а таксама каардынацыі і ўзаемадзеяння партызанскіх атрадаў і груп. У мэтах цэнтралізацыі кіраўніцтва партызанскім рухам з канца 1941 г. пачалася праца па стварэнні Цэнтральнага штаба партызанскага руху (ЦШПР) пры Стаўцы Вярхоўнага Галоўнакамандавання, які быў сфарміраваны ў маі 1942 г. Яго ўзначаліў першы сакратар ЦК КП(б)Б П. Панамарэнка. Гэта падзея дала далейшы штуршок для разгортвання партызанскага руху. Пачалі ажыццяўляцца распрацоўка планаў падрыхтоўкі аперацый, падрыхтоўка кадраў для атрадаў, забеспячэнне партызан зброяй, боепрыпасамі, сродкамі сувязі, медыкаментамі і г.д. У верасні гэтага ж года з мэтай каардынацыі дзейнасці партызан на тэрыторыі Беларусі, удасканалення арганізацыйнай структуры партызанскіх фарміраванняў, планавання баявых аперацый быў створаны Беларускі штаб партызанскага руху (БШПР) на чале з другім сакратаром ЦК КП(б)Б П. Калініным.

Станоўчыя наступствы стварэння ЦШПР і БШПР для набліжэння перамогі былі відавочнымі. Калі ў снежні 1941 г. у Беларусі змагаліся 50 партызанскіх атрадаў, то ў лістападзе 1942 г. – 352. Спрыяла гэтаму і з’яўленне так званых «Віцебскіх» або «Суражскіх варот» – 40-кіламетровага прарыву германскага фронту на стыку баявых парадкаў нямецкіх груп армій «Поўнач» і «Цэнтр», які праіснаваў з 10 лютага па 28 верасня 1942 г. Дзякуючы гэтаму ў 1942 г. значна папоўніўся беларускі партызанскі баявы

арсенал, а ў 1943 г. і людскі – з савецкага тылу былі перакінуты 13 партызанскіх атрадаў і звыш 100 арганізатарскіх і дыверсійных груп. Адбывалася і канцэнтрацыя партызанскага руху. З разрозненых атрадаў ствараліся брыгады, якія ўваходзілі ў партызанскія злучэнні, колькасць якіх на тэрыторыі Беларусі дасягала прыкладна 40. Імі здзяйсняліся рэйды, вызваляліся вялікія тэрыторыі і ствараліся партызанскія зоны, у выніку аб'яднання якіх складваліся цэлыя партызанскія краі. Адзін з іх дзейнічаў на стыку беларускай, расійскай і латвійскай тэрыторый, аб'ядноўваючы 14 раёнаў агульнай плошчай звыш 10 тыс. км² і насельніцтвам больш за 200 тыс. чалавек. Падкантрольныя партызанам тэрыторыі становіліся своеасаблівымі фарпостамі супраціўлення, у якіх не толькі ішла падрыхтоўка баявых кадраў і рэзерву, але і праводзілася выхаваўчая работа і дапамога дзецям, у тым ліку сіротам, аказвалася медыцынская дапамога мясцоваму насельніцтву і г.д. У сваю чаргу мірныя жыхары па магчымасці забяспечвалі партызан адзеннем, абуткам, прадуктамі харчавання, прымалі ўдзел у зборы зброі і боепрыпасаў, выступалі ў якасці сувязных і разведчыкаў, а нярэдка прымалі непасрэдны ўдзел у баявых аперацыях супраць акупантаў.

Адной з найбольш грандыёзных па сваіх маштабах аперацыяй, якая была праведзена партызанамі Беларусі ў 1943–1944 гг., стала аперацыя пад кодавай назвай «Рэйкавая вайна», мэтай якой быў масавы падрыў чыгунак для дэзарганізацыі мілітарызаваных перавозак ворага. Першы яе этап быў прымеркаваны да наступлення Чырвонай Арміі на Белгародска-Харкаўскім напрамку і працягваўся з 3 жніўня да сярэдзіны верасня 1943 г. З 25 верасня па 1 лістапада, калі савецкія войскі ўступілі на тэрыторыю Беларусі, праводзілася другая стадыя аперацыі пад кодавай назвай «Канцэрт». У выніку правядзення двух этапаў аперацыі чыгуначныя перавозкі ў тыле ворага скараціліся амаль на 40%. У дадатак да гэтага акупанты вымушаны былі павялічыць колькасць дывізій для аховы камунікацый, адцягваючы войскі з дзеючай арміі. Трэці этап аперацыі «Рэйкавая вайна» праводзіўся з 20 чэрвеня па 28 жніўня 1944 г. з удзелам усіх мясцовых партызанскіх фарміраванняў, што садзейнічала поспехам Чырвонай Арміі ў вызваленні тэрыторыі Беларусі ад акупантаў.

Важную ролю ва ўмацаванні партызанскага руху адыграла сетка падпольных цэнтраў, арганізацый і груп, якія пачалі ўзнікаць з першых дзён акупацыі Беларусі. Пад кіраўніцтвам партыйных і камсамольскіх дзеячаў падпольшчыкі імкнуліся адстаяць здабытую беларусамі ўласную дзяржаўнасць, шлях да якой быў няпросты і доўгі. Восенню і зімой 1941 г. актыўна дзейнічалі Мінская, Аршанская, Асіповіцкая, Брэсцкая, Магілёўская і іншыя арганізацыі. Падпольшчыкі выпускалі газеты, лістоўкі, праводзілі дыверсійныя акты на чыгунцы і прадпрыемствах, збіралі і перадавалі ў партызанскія атрады звесткі аб руху нямецкіх ваенных эшалонаў, планы размяшчэння варожых ваенных аб'ектаў і г.д.

У чэрвені 1941 г. былі створаны першыя падпольныя арганізацыі ў сталіцы Беларусі, якія затым аб'яднаў Мінскі падпольны гаркам КП(б)Б на чале з І. Кавалёвым. Мінскае падполле налічвала звыш 9 тыс. удзельнікаў,

якімі былі здзейснены звыш 1,5 тыс. гучных падрыўных аперацый. Да іх ліку адносіцца дыверсія на Мінскім чыгуначным вузле ў снежні 1941 г., якая знізіла яго прапускную здольнасць у 20 разоў. У 1943 г. удзельніцамі мінскага падполля А. Мазанік і М. Осіпавай быў знішчаны гаўляйтэр В. Кубэ.

Шырокую вядомасць атрымала дзейнасць Аршанскага патрыятычнага падполля пад кіраўніцтвам К. Заслонава, ўдзельнікі якога знішчалі варожыя эшалоны на шляху па маскоўскім кірунку. З лістапада 1941 г. па люты 1942 г. імі было выведзена са строю звыш 170 паравозаў, сотні вагонаў і цыстэрнаў. У Асіповічах у 1943 г. пад кіраўніцтвам Ф. Крыловіча былі знішчаны 4 эшалоны з тэхнікай, якія накіроўваліся на ўзмацненне нацысцкай арміі ў бітве на Курскай дузе. У ліпені 1941 г. пачалі сваю падрыўную дзейнасць віцебскія падпольшчыкі пад кіраўніцтвам К. Акаловіча, А. Белахвосціка, Л. Бярозкінай, В. Харужай. Віцебскае падполле налічвала 66 груп, якія аб'ядноўвалі звыш 1,5 тыс. чалавек, 56 падпольных арганізацый. Самаахвярна змагаліся з ворагам падпольшчыкі ў Асіповічах, Бабруйску, Баранавічах, Барысаве, Брэсце, Віцебску, Гомелі, Магілёве, Оршы і іншых населеных пунктах рэспублікі.

Спрабуючы ацаніць рух супраціўлення на тэрыторыі Беларусі ў колькасным вымярэнні, варта адзначыць, што за гады акупацыі ў барацьбе супраць ворага ўдзельнічалі звыш 374 тыс. партызан, якія былі аб'яднаны ў 1255 атрадаў. Партызанскія рэзервы складалі больш за 440 тыс. чалавек. Яшчэ каля 70 тыс. чалавек дзейнічала ў падполлі. У заходніх абласцях Беларусі з акупантамі змагаліся антыфашысцкія арганізацыі рознага ўзроўню, якія аб'ядноўвалі больш за 12 тыс. чалавек. За гады Вялікай Айчыннай вайны сіламі супраціўлення быў нанесены істотны ўрон ворагу. Імі было знішчана амаль паўмільёна салдат вермахта і калабарацыяністаў, было пушчана пад адхон звыш 11 тыс. эшалонаў і 34 бронепаязды, пашкоджаны 29 чыгуначных станцый, 948 гарнізонаў і штабоў, падарвана і спалена звыш 18 тыс. аўтамашын, 939 ваенных складаў, 819 чыгуначных і 4710 іншых мастоў, збіта 305 самалётаў, падбіта 1355 танкаў і бронемашын, захоплена вялікая колькасць трафeyaў. Пасля выканання сваёй місіі – вызвалення Беларусі ад нацысцкіх захопнікаў, звыш 180 тыс. партызан уступілі ў шэрагі Чырвонай Арміі. За самаадданасць, мужнасць і адвагу ў вызваленчай антыфашысцкай барацьбе больш за 140 тыс. беларускіх партызан і падпольшчыкаў узнагароджаны ордэнамі і медалямі, а 92 з іх прысвоена званне Героя Савецкага Саюза.

Удзел беларусаў у ключавых бітвах Вялікай Айчыннай вайны. Ураджэнцы Беларусі прымалі актыўны ўдзел не толькі ў змаганні за мірнае жыццё сваёй рэспублікі, але і ў агульнай справе па выгнанні нацысцкага агрэсара з тэрыторыі ўсяго Савецкага Саюза. Сукупна на франтах Вялікай Айчыннай вайны вялі барацьбу каля 1,3 млн ураджэнцаў Беларусі. Усе яны мужна і самааддана змагаліся з ворагам. Некаторыя з іх, аказваючы супрацьдзеянне нечаканай пагрозе, аддалі свае жыцці ў самыя першыя дні

вайны. У баявых дзеяннях на франтах і ў партызанах беларуская зямля страціла каля 600 тыс. жыхароў. Тыя, каму пашанцавала больш, рабілі свой уклад у набліжэнне Вялікай Перамогі на ўсіх франтах Вялікай Айчыннай вайны да самых апошніх яе дзён. Шматлікія з іх здзяйснялі сапраўды гераічныя ўчынкі, дзякуючы якім іх імёны назаўжды ўпісаны ў летапіс ваеннай гісторыі.

Адной з ключавых падзей у гісторыі Вялікай Айчыннай вайны была абарона Ленінграда. Эскадрай караблёў Балтыйскага флоту, якая ўдзельнічала ў гэтых падзеях, камандаваў ураджэнец Гомельскай вобласці віцэ-адмірал В. Дрозд. Восенню 1941 г. пад яго кіраўніцтвам караблі эвакуіравалі абаронцаў паўвострава Ханка, здзейсніўшы гераічны праход у шторм праз мінную загароду. Высокае званне Героя Савецкага Саюза было прысвоена маёру Ц. Пачатураву, ураджэнцу Гомельскай вобласці, які мужна абараняў Ленінград, а пазней удзельнічаў у разгроме японскіх войскаў. На Ленінградскім фронце праявіў сябе і вядомы беларус Ф. Смалячкоў, які паходзіў з Магілёўскай вобласці. Яго па праву лічаць адным з пачынальнікаў снайперскага руху ў гады Вялікай Айчыннай вайны, паколькі васьмнаццацігадовы юнак за тры месяцы не толькі знішчыў 125 варажых салдат, але і падрыхтаваў 10 снайпераў.

У разгром варажых войскаў у адной з найважнейшых аперацый Вялікай Айчыннай вайны – Сталінградскай бітве зрабілі ўклад беларускія партызаны. У самы разгар бітвы на Волзе яны падарвалі чыгуначны мост цераз рэчку Пціч, тым самым рух цягнікоў быў спынены амаль на тры тыдні. Падрыўнікі Другой Мінскай партызанскай брыгады ў кастрычніку–лістападзе 1942 г. пусцілі пад адхон 13 эшалонаў з войскамі, грузамі і тэхнікай праціўніка, якія ішлі на фронт, спалілі 22 масты і падбілі 5 аўтамашын.

Аднак не толькі на Ленінградскім і Сталінградскім франтах праяўлялі сябе выхадцы з Беларусі. Гераічна змагаўся ў Крыме, на Каўказе, Кубані ўраджэнец Віцебскай вобласці Л. Буткевіч. З'яўляючыся выбітным снайперам, ён за гады вайны знішчыў 327 варажых салдат і афіцэраў, з супрацьтанкавай зброі падавіў 22 кулямётныя кропкі праціўніка, падрыхтаваў 125 снайпераў. У баях за Крым і Каўказ, а таксама у небе Румыніі, Балгарыі, Аўстрыі выдатна праявіў сябе У. Наржымскі, які паходзіў з Мінскай вобласці. Вайну ён скончыў на Далёкім Усходзе, дзе правёўшы 35 паветраных баёў, стаў сапраўднай пагрозай для японскіх лётчыкаў. Яшчэ адным вядомым лётчыкам з'яўляўся ўраджэнец Гомельскай вобласці П. Галавачоў. Ён удзельнічаў у абароне Адэсы, вызваленні Украіны і Беларусі, ва Ўсходне-Прускай і Берлінскай аперацыях. Усяго за гады ваеннага ліхалецця П. Галавачоў здзейсніў 457 баявых вылетаў, у 125 паветраных баях збіў 31 самалёт праціўніка. Сваю апошнюю перамогу ён атрымаў 25 красавіка 1945 г. у небе над Берлінам.

Таленавіты савецкі палкаводзец, штабны афіцэр, а з лютага 1945 г. – начальнік Генеральнага штаба Чырвонай арміі А. Антонаў, які паходзіў з г. Гродна, хоць і не прымаў непасрэднага ўдзелу ў баявых дзеяннях, але з

снежня 1942 г. удзельнічаў у распрацоўцы практычна ўсіх значных аперацый савецкіх войск у Вялікай Айчыннай вайне. Урадженцамі Беларусі былі і іншыя выдатныя военачальнікі, якія вырашалі важныя стратэгічныя задачы падчас вайны, а затым сталі маршаламі (В. Сакалоўскі, І. Якубоўскі, С. Красоўскі), генералам арміі (А. Антонаў), генерал-палкоўнікамі (А. Бациня, І. Камера, Ф. Кузняцоў), контр-адміралам (В.Е. Ананіч) і інш.

Гэта толькі дробная частка звестак аб выхадцах з Беларусі, якія сваім удзелам у ключавых бітвах на франтах Вялікай Айчыннай вайны наблізілі вызваленне Беларусі і ўсяго Савецкага Саюза ад нацысцкай напасці. Не менш значную ролю адыгралі ўрадженцы Беларусі ў еўрапейскім руху Супраціўлення, у першую чаргу – на тэрыторыі Францыі, а таксама Бельгіі, Германіі і Аўстрыі. Жыхары заходніх раёнаў Беларусі, якія ў канцы 1930-х – пачатку 1940-х гг. былі дэпартаваны ў Сібір, трапілі ў сфарміраваную на тэрыторыі СССР армію генерала В.Андэрс. На баку саюзнікаў гэта падраздзяленне ўдзельнічала ў вызваленні Італіі ад фашысцкага рэжыму Б. Мусаліні. Вядома, што ўрадженцы Беларусі змагаліся ў вайсковых шэрагах Вялікабрытаніі і ЗША.

Мужнасць, гераізм, самаахвярнасць выхадцаў з Беларусі, якія набліжалі Вялікую Перамогу на прасторах СССР і за яго межамі, былі высока адзначаны. Каля 400 тыс. з іх узнагароджаны баявымі ордэнамі і медалямі, 448 удастоены звання Героя Савецкага Саюза, з іх чацвярым (лётчык П. Галавачоў, камандзіры танкавых злучэнняў І. Гусакоўскі, С. Шутаў, І. Якубоўскі) гэта званне прысвоена двойчы. 89 беларусаў і ураджэнцаў Беларусі сталі поўнымі кавалерамі ордэна Славы. Не ўсе атрымалі гэтыя ўзнагароды пры жыцці, але подзвіг, здзейснены нашымі суайчыннікамі, назаўжды застанецца ў памяці беларускага народа і народаў былых савецкіх рэспублік.

Вызваленне Беларусі. Беларускае стратэгічнае наступальнае аперацыя «Баграціён». Вызваленне тэрыторыі БССР праходзіла ў 2 этапы.

Першы праходзіў восенню 1943 -- зімой 1944 г., калі была вызвалена Усходняя і частка Паўднёвай Беларусі. 23 верасня 1943 г. Чырвоная Армія вызваліла першы беларускі раённы цэнтр – Камарын, а 26 лістапада 1943 г. -- першы абласны цэнтр Беларусі – Гомель. Вызваленню Радзімы актыўна садзейнічалі беларускія партызаны. Напярэдадні вызвалення Беларусі (з 19 верасня па 1 лістапада) яны ажыццявілі другі этап «Рэйкавай вайны». У выніку аперацыі быў паралізаваны рух не толькі чыгуначнага транспарту, але аўта транспарту нямецка-фашысцкіх войск. Да пачатку 1944 г. Чырвоная Армія разам з беларускімі партызанамі вызваліла 40 раёнаў рэспублікі, у тым ліку амаль поўнасю Гомельскую вобласць, часткі Віцебскай, Магілёўскай і Палескай абласцей. На гэтай тэрыторыі пачало аднаўляцца мірнае жыццё. У баях за вызваленне Беларусі ўдзельнічала 1-я польская пяхотная дывізія імя Т. Касцюшкі пад камандаваннем палкоўніка З. Берлінга, сфарміраваная на тэрыторыі СССР. Рэчыца стала першым беларускім горадам, у гонар

вызвалення якога 18 лістапада 1943 г. у Маскве быў дадзены артылерыйскі салют.

З 21 па 24 сакавіка 1944 г. адбылася шостая сесія Вярхоўнага Савета БССР. Паседжанні праходзілі ў прыгарадзе Гомеля -- Нова Беліцы, паколькі ў разбураным абласным цэнтры застаўся толькі адзін будынак. Партыйнае і савецкае кіраўніцтва рэспублікі вызначыла першачарговыя задачы аднаўлення ў прамысловасці, сельскай гаспадарцы, транспарце, жыллёвым будаўніцтве і інш. На гэтай сесіі было прынята рашэнне аб пашырэнні паўнамоцтваў рэспублікі: аб стварэнні наркаматаў абароны і замежных спраў.

Другі этап вызвалення тэрыторыі Беларусі – правядзенне Беларускай наступальнай аперацыі «Баграціён» (23 чэрвеня – 29 жніўня 1944 г.). Перад Чырвонай Арміяй стаяла задача поўнаасцю вызваліць савецкую тэрыторыю ад гітлераўскіх захопнікаў, аказаць дапамогу народам Еўропы ў вызваленні ад фашызму, канчаткова разграміць ворага.

Вясной 1944 г. на беларускім кірунку захоўвалася стабільнасць. Група армій «Цэнтр» утрымлівала свае пазіцыі. У выніку наступлення войскаў Чырвонай Арміі восенню 1943 -- зімой 1944 г. утварыўся выступ у лініі фронту, так званы «беларускі балкон». Яго ўтрыманню нямецкае камандаванне надавала велізарнае значэнне, так як ён прыкрываў галоўныя напрамкі: усходне-прускі і варшаўска-германскі. Лінію абароны называлі «Фатэрлянд» («Айчына») і яна была ўмацавана так старанна, што кожны нямецкі салдат меў бранявы шчыт для вядзення стральбы. Аперацыя па ліквідацыі «беларускага балкона» рыхтавалася ўсебакова. Да дакладнай прапрацоўкі ўсіх дэталяў наступлення ў Беларусі савецкае камандаванне вымушалі няўдачы наступальных аперацый Заходняга фронту ў 1943 – пачатку 1944 гг. супраць цэнтральнай групіроўкі немцаў.

Група армій «Цэнтр» (камандуючы генерал-фельдмаршал Э.Буш, з 28 чэрвеня -- генерал-фельдмаршал В. Модэль) налічвала прыкладна 850 тыс. чалавек, 3,2 тыс. пушак, 500 танкаў і 600 самалётаў. Нацыстамі былі створаны моцна ўмацаваныя лініі абароны па берагах рэк, т.зв. «усходні вал». Загадам А. Гітлера ад 8 сакавіка 1944 г. статус «умацаванага раёна» (УР) быў прысвоены 12 гарадам, якія знаходзіліся ў межах дзеяння групы арміі «Цэнтр»: Мінску, Барысаву, Слуцку, Магілёву, Бабруйску, Віцебску, Оршы, Брэсту, Баранавічам, Пінску, Лунінцу і Вільнюсу. Вакол гарадоў будаваліся тры лініі абароны, будынкi ператвараліся ў апорныя пункты абароны і г.д. 7 красавіка 1944 г. каманданты гэтых УРаў падпісалі абавязацельствы ўтрымліваць іх да апошняга салдата, нават пры поўным акружэнні.

Германскае камандаванне чакала ўдару ва Украіне, мяркуючы, што задачай савецкіх вайсковых фарміраванняў будзе абваліць “беларускі балкон”. Аднак наступленне Чырвонай Арміі нечакана для фашысцкіх войскаў пачалося на тэрыторыі Беларусі.

Падрыхтоўка да аперацыі «Баграціён» ажыццяўлялася надзвычай прадумана. Галоўная задача падрыхтоўчага этапа складалася ў тым каб стварыць уражанне, што савецкія войскі рыхтуюцца да абароны, а не да

наступлення. Пастаўкі тэхнікі, боепрыпасаў ажыццяўляліся толькі ноччу, прымалі да 100 цягнікоў за ноч, з наступленнем раніцы ўсё маскіравалася, спецыяльна выдзеленыя самалёты правяралі маскіроўку. У сувязі з тым, што па прапанове Канстанціна Ракасоўскага адзін з галоўных удараў 1-ы Беларускі фронт павінен быў наносіць у балоцістай мясцовасці, салдаты загадзя рыхтаваліся да пераадолення рачулак, балот, вучыліся арыентавацца ў лесе, майстравалі балотныя лыжы (макрасупы), валакушы для лёгкай артылерыі, фашыны і іншыя прыстасаванні для танкаў. Планы баявых аперацый, загады пісаліся ад рукі, у эфіры панавала поўнае маўчанне.

У выніку камандаванне групы армій «Цэнтр» не заўважыла канцэнтрацыю 2 млн 400 тыс. салдат, больш 3 тыс. пушак і мінамётаў, 5200 танкаў, каля 6 тыс. самалётаў і г. д. Наадварот, яно вырашыла, што рашаючае наступленне Чырвонай Арміі плануецца на поўначы Украіны, і перакінула больш за 4 тыс. танкаў з Беларусі, пакінуўшы тут менш за 600 машын. Галоўнакамандуючы групіроўкай генерал-фельдмаршал Э. Буш за тры дні да пачатку савецкага наступлення адбыў у адпачынак. Сярод часткі нямецкіх ваенных існавала ўпэўненасць, што група армій «Цэнтр» рыхтуецца да маршу на Маскву. 22 чэрвеня 1944 г. немцы арганізавалі ў Мінску культурную акцыю, якая прысвечалася «святу вызвалення ад бальшавізму». Як няўдалую стробу наступлення ацаніла нямецкае камандаванне разведку боем, якую ажыццявілі ў гэты дзень савецкія войскі. Нямецкія ўлады прадаўжалі рабаваць матэрыяльныя каштоўнасці, вывозіць людзей з акупіраванай тэрыторыі.

У тыле акупантаў актывізавалі дзейнічаць партызанскія брыгады і атрады агульнай колькасцю 143 тыс. чалавек. Гэта была цэлая партызанская армія, якая парушала камунікацыі, сувязь, знішчала баявую сілу і тэхніку ворага. За тры дні да пачатку наступлення савецкіх войскаў у ноч на 20 чэрвеня беларускія партызаны ажыццявілі трэці этап «рэйкавай вайны» з мэтай дэзарганізацыі ваенных перавозак. Дзеянні партызан былі высока ацэнены праціўнікам ужо пасля вайны. Адзін з былых афіцэраў вермахта ў 1960 г. пісаў: «... Партызаны Беларусі за адну ноч 19–20 чэрвеня ўзарвалі ўсё чыгуначнае палатно і паралізавалі транспартную сістэму».

Ажыццяўлялі аперацыю «Баграціён» войскі 4 франтоў (з поўначы на поўдзень): 1-ы Прыбалтыйскі (камандуючы – генерал арміі І.Х. Баграмян), 3-і Беларускі (камандуючы – генерал арміі І.Д. Чарняхоўскі), 2-і Беларускі (камандуючы – генерал арміі Г.Ф. Захараў) і 1-ы Беларускі (камандуючы – маршал СССР К.К. Ракасоўскі); Дняпроўская ваенная флатылія (камандуючы – капітан 1-га рангу В.В. Грыгор’еў), войскі супрацьпаветранай абароны, беларускія партызаны, Першая армія Войска Польскага. Каардынавалі іх дзеянні маршалы Г.К. Жукаў і А.М. Васілеўскі.

У адпаведнасці з планам аперацыі прадугледжваўся прарыв абароны праціўніка на шасці накірунках. Асаблівае значэнне надавалася разгрому моцных флангавых групавак у раёнах Віцебска і Бабруйска, што забяспечвала ўмовы для імклівага прасоўвання буйных сіл у накірунку Мінска.

Згодна з планам аперацыі яе здзяйсненне адбывалася ў два этапы. *Першы этап наступальнай аперацыі «Баграціён»* – 23 чэрвеня – 4 ліпеня 1944 г. Асноўныя сілы трох франтоў былі накіраваны на Мінск з мэтай акружэння і знішчэння групы армій «Цэнтр». Войскі 1-га Прыбалтыйскага, 1-га і 3-га Беларусках франтоў наносілі ўдары па флангах нямецкай групы армій «Цэнтр», а 2-га Беларускага -- пераследавалі адыходзячага ворага, не даючы яму магчымасці апамятацца. У выніку правядзення беларускай наступальнай аперацыі ўтварылася некалькі «катлоў». У так званым віцебскім «катле» праціўнік страціў каля 20 тыс. салдат і афіцэраў забітымі, больш за 10 тыс. палоннымі. 29 чэрвеня была ліквідавана бабруйская групоўка гітлераўцаў у складзе 6 дывізій. Раніцай 3 ліпеня 1944 г. 2-гі танкавы корпус пад камандаваннем А.С. Бурдзейнага, пераадолеўшы супраціўленне ворага, уварваўся ў Мінск. Першым гэта зрабіў экіпаж танка на чале з Дзмітрыем Фролікавым. Услед за танкістамі ў горад увайшлі 11-я і 31-я арміі 3-га Беларускага фронту. У сярэдзіне дня ў горад уступіў 1-ы танкавы корпус генерала М.Ф. Панова, а за ім 3-я армія 1-га Беларускага фронту. Савецкім байцам прыходзілася пераадольваць упартае супраціўленне немцаў. Баі прадаўжаліся цэлы дзень і закончыліся позна вечарам 3 ліпеня.

На усход ад Мінска трапіла ў акружэнне 105-тысячная групоўка гітлераўскіх войскаў. У мінскім «катле» было знішчана 70 тыс. і ўзята ў палон каля 35 тыс. гітлераўскіх салдат і афіцэраў, у тым ліку 12 генералаў.

У выніку ажыццяўлення ваенных дзеянняў нямецкая група армій «Цэнтр» пацярпела катастрафічнае паражэнне. Галоўныя сілы былі разбіты. У цэнтры германскага фронту ўтварыўся 400-кіламетровы пралом, закрыць які за кароткі час вораг не змог. Савецкія войскі атрымалі магчымасць паскорыць свой рух на захад.

16 ліпеня 1944 г. у Мінску адбыўся ўрачысты парад партызан, у якім удзельнічала больш за 30 тыс. чалавек. Парад прымаў камандуючы 3-м Беларускам фронтам І.Д. Чарняхоўскі, кіраўнікі партыйных і савецкіх рэспубліканскіх органаў.

Другі этап аперацыі «Баграціён» – 5 ліпеня – 29 жніўня 1944 г. Пасля вызвалення сталіцы БССР наступленне кожнага з франтоў павінна было развівацца па разыходзячыхся кірунках на захад ад Мінска. Савецкія войскі 16 ліпеня вызвалілі Гродна, а 28 ліпеня -- Брэст. У ходзе Беларускай наступальнай аперацыі была разгромлена група армій «Цэнтр» і іншыя вайсковыя групоўкі праціўніка. Савецкія войскі вызвалілі ад германскіх акупантаў частку тэрыторыі Літвы і Латвіі, выйшлі на мяжу з Усходняй Прусіяй і Польшчай. Неабходна пазначыць, што мэтай вайсковай аперацыі «Баграціён» быў разгром нямецка-фашысцкай групы армій «Цэнтр». Поўнае вызваленне Беларусі стала яе вынікам.

Каб паказаць усяму свету маштабы перамогі ў ходзе аперацыі «Баграціён», 17 ліпеня 1944 г. у Маскве быў арганізаваны «парад» нямецкіх ваеннапалонных. У поўнай цішыні, нягледзячы на прысутнасць тысяч масквічоў і замежных гасцей, па вуліцах горада на працягу чатырох гадзін

ішлі ваеннапалонныя нямецкія генералы, афіцэры, салдаты, усяго 57 600 чалавек.

Пасля вызвалення Беларусі Вялікая Айчынная вайна прадаўжалася больш за 10 месяцаў. Вялікім напружаннем сіл усяго савецкага народа і яго арміі былі вызвалены краіны Цэнтральнай, Паўднёвай і Усходняй Еўропы. Баявыя дзеянні супраць Германіі завяршыліся Бярлінскай аперацыяй, вынікам якой стала падпісанне Акта аб безагаворачнай капітуляцыі фашысцкай Германіі ў ноч з 8 на 9 мая 1945 г.

Уклад беларускага народа ў Перамогу. Беларускі народ зрабіў важкі ўклад у набліжэнне Вялікай Перамогі. Пасля вызвалення Беларусі больш за 600 тыс. яе жыхароў былі мабілізаваны ў Чырвоную Армію і адважна змагаліся да поўнай капітуляцыі ворага ў 1945 г. Беларусы ў цеснай сувязі з іншымі народамі, якія стаялі на адных пазіцыях у блоку дзяржаў антыгітлераўскай кааліцыі, прынеслі доўгачаканы мір. Для Беларусі гэта вайна мела ўсенародны і нацыянальна-вызваленчы характар. Адступаючы пад націскам нацысцкай навалы, савецкія салдаты самаахвярна змагаліся з ворагам. Самаадданасць і мужнасць назіралася на пагранічных заставах, на дарогах і пераправах, у паветры – паўсюль, дзе ішлі баі. Партызаны і падпольшчыкі Беларусі наносілі ўдары па камунікацыях і гарнізонах праціўніка, па дарогах, вялі разведвальную работу, рэйкавую вайну, праводзілі рэйды па тылах праціўніка, дэарганізоўвалі іх дзейнасць. У час рэйдаў вялася значная работа сярод насельніцтва, у барацьбу ўступалі ўсё новыя людзі, а тэрыторыя Беларусі пераўтваралася ў сапраўдную рэспубліку-партызанку.

Аднак, адзначаючы заслугі тых, хто непасрэдна ўдзельнічаў у баявых аперацыях на ўсіх франтах Вялікай Айчыннай вайны, нельга забывацца і пра тых, хто набліжаў Перамогу, знаходзячыся ў тыле. Яшчэ да эвакуацыі прамысловая вытворчасць БССР была скіравана на задавальненне ваенных патрэб. У прыватнасці, гомельскія заводы «Гомсельмаш» і «Рухавік рэвалюцыі» займаліся рамонтам вайсковай тэхнікі, станкабудаўнічы завод імя Кірава і Навабеліцкі лесакамбінат перакваліфікаваліся на вытворчасць супрацьтанкавых мін. Гомельскія чыгуначнікі абсталявалі 30 перасоўных майстэрняў для рамонту ў палявых умовах ваенных аўтамабіляў. Рамонтам танкаў і трактароў займаліся ў Клімавічах і Мазыры.

Аднак з актыўным прасоўваннем войскаў вермахта ўглыб Беларусі, пачала праводзіцца эвакуацыя прадпрыемстваў. Дастаткова шмат іх засталася на акупіраванай немцамі тэрыторыі, вывесці ўдалося толькі 120. У 1942 г. больш за 60 беларускіх прадпрыемстваў і 1,5 млн беларусаў актыўна працавалі ў савецкім тыле, павышаючы абараназдольнасць усяго Савецкага Саюза. Стваральная праца савецкага народа, у тым ліку і нашых суайчыннікаў, стала адным з фактараў змянення ў канцы 1942 г. на карысць Чырвонай Арміі суадносін па асноўных відах ваеннай тэхнікі на савецка-германскім фронце. З лета 1943 г. гэта перавага стала яшчэ больш адчувальнай. Так, па сярэднегадавым выпуску гармат палявой артылерыі

СССР пераўзыходзіў Германію больш чым у 2 разы, супрацьтанкавых гармат – у 2,6, мінамётаў – у 5 разоў.

Улічваючы той факт, што на прадпрыемствах абароннай прамысловасці была занята ў асноўным працаздольная частка мужчынскай паловы насельніцтва, і яно ж у асноўным ваявала на франтах, увесь цяжар сельскагаспадарчай вытворчасці ў гады ваеннага ліхалецця на сваіх плячах вынеслі жанчыны, састарэлыя людзі, падлеткі і дзеці.

Самааддана ў савецкім тыле працавалі чыгуначнікі з Беларусі. Шматлікія з іх увайшлі ў склад паравозных калон асобага рэзерву пры Наркамаце шляхоў зносін. З работнікаў Беларускай чыгункі пераважна былі ўкамплектаваны 3-я і 4-я калоны, якія забяспечвалі бесперабойны рух цягнікоў, дастаўку людзей і грузаў на фронт.

У савецкім тыле працавала каля 100 эвакуіраваных з БССР работнікаў вышэйшай школы і навуковага сектара, звыш 400 артыстаў, каля 50 мастакоў, 22 кампазітары і шэраг работнікаў культуры, асветы, аховы здароўя. Усе яны таксама рабілі істотны ўклад у набліжэнне Вялікай Перамогі. Навукоўцы з Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта і Акадэміі навук БССР сканцэнтравалі ўвагу на вырашэнні праблем, якія маглі прывесці да ўзмацнення ваеннай магутнасці Савецкага Саюза, павелічэння яго сыравінных рэсурсаў, знаходжання новых метадаў лячэння і вынаходніцтва новых медыкаментаў.

Цесную сувязь з Чырвонай Арміяй, народам прадэманстравалі работнікі культуры. З першых дзён вайны былі створаны франтавыя брыгады Беларускага тэатра оперы і балета. Ваенная тэматыка займала ключавое месца ў творчасці беларускіх кампазітараў і мастакоў. Беларускія кінааператары на базе Маскоўскай студыі-хронікі штотымся выпускалі кіначасопіс «Савецкая Беларусь». Пры Усесаюзным радыёкамітэце была створана беларуская рэдакцыя радыёвяшчання, якая штодзённа выпускала радыёперадачы. Не спынялі работы беларускі друк, Дзяржаўнае выдавецтва БССР.

Работнікі народнай адукацыі, навукі, літаратуры, мастацтва, сродкаў масавай інфармацыі сваёй працай зрабілі вялікую справу па ўмацаванні духоўных сіл у барацьбе з нацысцкай навалай. Сваёй творчасцю яны выходзілі пачуццё патрыятызму, мужнасці, нянавісці да захопнікаў, натхнялі на непрымірымую барацьбу з ворагам.

Шлях да Вялікай Перамогі быў вельмі цяжкі, але беларускі народ не спыніўся, не скарыўся ворагу. Удзел беларусаў у баявых дзеяннях на франтах, партызанская і падпольная барацьба ў тыле ворага, узаемадзеянні партызан з баявымі аперацыямі Чырвонай Арміі, дапамога савецкага тылу – усё гэта дазволіла беларусам здабыць не толькі Перамогу, але і захаваць сваю дзяржаўнасць.

Вялікая Айчынная вайна ў гістарычнай памяці беларусаў. Вялікая Айчынная вайна з’яўляецца адной з ключавых падзей айчынной гісторыі навейшага часу. Памяць аб падзеях гэтай вайны, яе выбітных удзельніках,

гераічных учынках нашых суайчыннікаў на франтах і самаадданай працы ў тыле, смутак велізарных страт, якія панесла Беларусь у гады ваеннага ліхалецця, духоўна аб'ядноўвае наша сучаснае грамадства і з'яўляецца адным з асноўных складнікаў гістарычнай свядомасці беларускага народа.

У гістарычнай памяці беларусаў Вялікая Айчынная вайна ацэньваецца як сімвалічная падзея для ўсяго народа. З аднаго боку, гэта сімвал смутку, выкліканы шматлікімі людскімі, духоўна-культурнымі і матэрыяльнымі стратамі, якія панесла Беларусь у гады ваеннага ліхалецця. З іншага боку, гэта сімвал велічы, бо па выніках вайны Беларусь выйшла пераможцай і на міжнародным узроўні атрымала прызнанне дзяржаўнага строю, дзяржаўных межаў і нацыянальна-дзяржаўнага суверэнітэту.

Падыходы да ацэнкі падзей і наступстваў Вялікай Айчынай вайны на працягу апошніх дзесяцігоддзяў неаднаразова трансфармаваліся, але па большай ступені застаюцца традыцыйнымі. І аб непарушнасці гэтых падыходаў сведчыць той факт, што адно з найважнейшых свят нашай краіны – Дзень Незалежнасці -- адзначаецца 3 ліпеня, што па сутнасці з'яўляецца працягам нацыянальнай традыцыі святкавання вызвалення краіны ад акупантаў, і ў той жа час гэта напамін пра тое, што патрыятызм, любоў да Радзімы, гатоўнасць да абароны Айчыны – гэта аснова дзяржаўнасці, агульная справа ўсіх грамадзян Рэспублікі Беларусь.

Памяць аб тых людзях, якія прайшлі нялёгкі шлях да вызвалення, і тых, якія аддалі сваё жыццё ў барацьбе з нацыскай напасцю, наблізіўшы Вялікую Перамогу, а таксама найбольш значных падзеях Вялікай Айчынай вайны за папярэднія дзесяцігоддзі ўшанавана і да гэтага часу ўшаноўваецца ў шматлікіх мемарыялах, абелісках, помніках. У 1954 г. у Мінску быў усталяваны велічны помнік воінам Чырвонай Арміі і партызанам, якія загінулі ў гады Другой сусветнай вайны – манумент Перамогі, які вячае выява ордэна Перамогі. У 1974 г. гораду Мінску было прысвоена ганаровае званне «Горад-Герой», а ў 1985 г. адбылося ўрачыстае адкрыццё архітэктурна-скульптурнага комплексу «Мінск – горад-герой». Побач знаходзіцца і новы будынак Беларускага дзяржаўнага музея гісторыі Вялікай Айчынай вайны, які быў урачыста адкрыты Прэзідэнтам Рэспублікі Беларусь А. Лукашэнкам і Прэзідэнтам Расійскай Федэрацыі У. Пуціным 2 ліпеня 2014 г. На сённяшні дзень музей з'яўляецца не толькі найбуйнейшым у Беларусі сховішчам рэліквій Вялікай Айчынай вайны, але і адным з найважнейшых цэнтраў грамадзянска-патрыятычнага выхавання.

Да ліку найбольш значных мемарыяльных комплексаў на тэрыторыі Беларусі адносіцца Брэсцкая крэпасць–герой, якая ўвекавечвае подзвіг, які здзейснілі яе абаронцы ў чэрвені–ліпені 1941 г. Яшчэ да адкрыцця мемарыяла гераічная абарона крэпасці знайшла адлюстраванне ў творах пісьменнікаў, мастакоў і кінематаграфістаў. У 1965 г. Брэсцкай крэпасці прысвоена ганаровае званне «Крэпасць-Герой», а ў 1971 г. адкрыты мемарыяльны комплекс. Скульптурна-археалагічны ансамбль уключае ўцалелыя збудаванні, закансерваваныя руіны, крэпасныя валы і творы сучаснага манументальнага мастацтва.

Памяць аб беларускіх вёсках, якія былі спалены нацысцкімі акупантамі і калабарацыяністамі ў гады Вялікай Айчыннай вайны, нясе ў сабе Мемарыяльны комплекс «Хатынь», які быў адкрыты ў 1969 г. у Лагойскім раёне Мінскай вобласці. Гэты комплекс з'яўляецца сапраўдным сімвалам трагедыі беларускага народа, журботнай старонкай гісторыі часоў ваеннага ліхалецця. У цэнтры мемарыяльнага комплексу ўзвышаецца скульптура «Няскораны чалавек» – сімвал подзвігу беларускага народа, які колькасна за гады вайны хоць і скараціўся на трэць, але не схіліў галаву перад захопнікамі.

У Беларусі створана шмат мемарыяльных комплексаў, якія ўвекавечваюць подзвігі савецкіх воінаў і партызан : Мемарыяльны комплекс «Курган Славы» – помнік, які размешчаны ў Смалявіцкім раёне Мінскай вобласці ў гонар подзвігу воінаў 1-га, 2-га, 3-га Беларускіх і 1-га Прыбалтыйскага франтоў, якія вызвалялі рэспубліку у 1944 г.; мемарыял воінскай славы на Лудчыцкай вышыні ў Быхаўскім раёне, які адкрыты ў 1984 г. на месцы жорсткіх баёў за вызваленне Беларусі ў 1943–1944 гг., мемарыяльны комплекс «Прарыў», які створаны каля гарадскога пасёлка Ушачы ў гонар подзвігу партызан Полацка-Лепельскай партызанскай зоны і інш.

Выдатным помнікам подзвігу беларускага народа стала 146-томнае выданне гісторыка-дакументальных хронік «Памяць», у якіх пайменна ўзгаданы байцы Чырвонай Арміі, загінуўшыя ў баях за Беларусь, воіны-землякі, якія аддалі жыццё на франтах вайны, партызаны, падпольшчыкі, мірныя жыхары – ахвяры нацысцкага генацыду, а таксама ўдзельнікі вайны, якія вярнуліся на радзіму. Памяць пра вайну захоўваюць 29 беларускіх дзяржаўных архіваў. Вялікай Айчыннай вайне прысвечаны шматлікія творы літаратуры, мастацтва, кінематографа. У гонар знамянальных падзей, звязаных з Вялікай Айчыннай вайной, праводзяцца ўрачыстыя мерапрыемствы.

Беларусы памятаюць і пра трагедыю яўрэйскага народа на тэрыторыі Беларусі ў гады Вялікай Айчыннай вайны. Асабліва актыўна праца па мемарыялізацыі халакосту ў Беларусі вядзецца ў апошнія дзесяцігоддзі. Шэраг помнікаў адкрыты на тэрыторыі былога Мінскага гета і ў іншых месцах масавага знішчэння яўрэйскага насельніцтва. У 2019 г. Прэзідэнт Беларусі А. Лукашэнка і федэральны канцлер Аўстрыі С. Курц прынялі ўдзел у адкрыцці помніка ахвярам нацызму «Масіў імён», прысвечанага памяці 10 тыс. аўстрыйскіх яўрэяў, якія былі знішчаны на тэрыторыі нацысцкага лагера смерці ў Трасцянец.

У адрозненне ад некаторых краін, якія ў свой час таксама выступалі на баку антыгітлераўскага кааліцыйнага блока, на тэрыторыі Беларусі не адбываецца рэвізія гістарычнай памяці, якая, у тым ліку, частую суправаджаецца «барацьбой з помнікамі». Беларусы шануюць свае традыцыі і з гонарам адносяцца да мемарыяльнага напаміну аб падзеях Вялікай Айчыннай вайны. На сённяшні дзень, калі яе непасрэдных сведкаў з кожным

годам становіцца ўсё менш, захаванне гістарычнай памяці аб гэтых падзеях становіцца асабліва актуальным.

Пытанні і заданні

1. Якія прычыны прывялі да Другой сусветнай вайны?
2. Якое значэнне мела ўз'яднанне Заходняй Беларусі з БССР? Чым адзначаны пачатак Вялікай Айчыннай вайны ў гісторыі Беларусі?
3. У чым выяўляўся генацыд беларускага народа ў гады Вялікай Айчыннай вайны? Прывядзіце прыклады.
4. Растлумачце паняцце “калабарацыянізм”. Чым была выклікана гэтая з’ява ў Беларусі падчас Вялікай Айчыннай вайны? Прывядзіце прыклады злачынстваў калабарацыяністаў на беларускай зямлі.
5. У чым выяўляўся і якое значэнне меў партызанскі і падпольны рух на акупаванай тэрыторыі Беларусі?
6. Як была вызвалена ад нямецка-фашысцкіх захопнікаў тэрыторыя Беларусі?
7. Які ўклад у Перамогу належыць беларускаму народу?
8. Як адбілася на гістарычнай памяці беларусаў Вялікая Айчынная вайна?
9. Дзякуючы чаму савецкі народ здолеў перанесці выпрабаванні вайны? У чым прычыны Перамогі?
10. Прачытайце загад №227 наркама абароны СССР ад 28 ліпеня 1942 г. «Аб захадах па ўмацаванню дысцыпліны і парадку ў Чырвонай Арміі і забароне свавольнага адыходу з баявых пазіцый» («Ні шагу назад!») і паразважайце, ці неабходны былі ў той час жорсткія меры, якія ён прадугледжваў.

Тэма 1.7. Аднаўленне і пасляваенная мадэрнізацыя БССР

БССР – краіна-заснавальніца ААН. Перамога беларусаў разам з іншымі народамі Савецкага Саюза над нямецка-фашысцкімі захопнікамі акрэсліла кардынальныя змены ў дзяржаўна-палітычным развіцці. На заключным этапе Другой сусветнай вайны вызначыўся істотны рост міжнароднага аўтарытэту і ваенна-эканамічнай магутнасці СССР. Склаліся перадумовы для новага этапа савецкай мадэрнізацыі.

Па-першае, *змяніўся міжнародны статус БССР*. Вярхоўнымі Саветаў БССР і СССР былі прыняты рашэнні аб стварэнні рэспубліканскіх наркаматаў замежных спраў і абароны. Такія рашэнні абумоўліваліся тым, што урад СССР імкнуўся захаваць ранейшы ўплыў на вырашэнне найважнейшых пытанняў сусветнай супольнасці і меркаваў гэта ажыццяўляць праз удзел усіх саюзных рэспублік у новай міжнароднай арганізацыі, рашэнне аб стварэнні якой было зацверджана на Тэгеранскай канферэнцыі трох дзяржаў у лістападзе-снежні 1943 г. Аднак беларускі народ атрымаў такія магчымасці найперш дзякуючы вялікаму ўкладу у разгром фашысцкай агрэсіі і панесеныя ў выніку вайны велізарныя людскія і матэрыяльныя страты. Менавіта з такой фармулёўкай толькі дзве савецкія рэспублікі (Беларуская і Украінская) атрымалі згоду ЗША і Англіі, а разам з тым запрашэнне стаць першапачатковымі членамі-заснавальнікамі новай міжнароднай арганізацыі. Для ўдзелу ў канферэнцыі ў Сан-Францыска у красавіку 1945 г. была накіравана дэлегацыя БССР на чале з наркамам замежных спраў БССР К.В. Кісялёвым, якая 26 чэрвеня 1945 г. разам з іншымі 50 дзяржавамі падпісала Статут Арганізацыі Аб'яднаных нацый, ратыфікаваны Вярхоўным Саветам СССР 30 жніўня 1945 года.

Ужо на першай сесіі Генеральнай Асамблеі ААН, якая пачала сваю працу ў студзені 1946 г., увагу міжнароднай грамадскасці прыцягнулі прапановы дэлегацыі Беларускай ССР аб выдачы і пакаранні ваенных злачынцаў. Прапанаваны БССР праект рэзалюцыі быў падтрыманы міжнароднай супольнасцю і рэкамендаваў усім урадам распачаць меры да таго, каб арыштаваць усіх ваенных злачынцаў і выслаць у краіны, дзе яны здзяйснялі злачынствы для суда ў адпаведнасці з законамі гэтых дзяржаў. Міжнародная дзейнасць БССР разгортвалася ва ўмовах жорсткага супрацьстаяння краін Захаду і СССР («халоднай вайны») і пільна кантралявалася цэнтральным кіраўніцтвам СССР. У гэтых умовах членства БССР у ААН не прывяло да якіх-небудзь істотным змен у становішчы рэспублікі у складзе СССР. Так, 16 жніўня 1945 г., як і раней у 1921 г., без удзелу Беларусі быў падпісаны дагавор аб савецка-польскай мяжы. Са складу БССР Польшчы перадавалася 17 раёнаў Беластоцкай вобласці. Савецка-польская мяжа ў адпаведнасці з рашэннем Крымскай канферэнцыі (люты 1945 г.) прайшла прыкладна па «лініі Керзана» з адхіленнем на карысць Польшчы да 30 км. Аднак дзейнасць Беларусі на міжнароднай арэне аб'ектыўна мела станоўчае значэнне, бо спрыяла росту цікавасці ў свеце да гісторыі і культуры беларускага народа, устанаўленню і развіццю кантактаў з

іншымі краінамі, набыццю дыпламатычнага вопыту і ў перспектыве хуткаму прызнанню яе незалежнасці як краіны – стваральніка ААН.

Дэлегацыя БССР у ліпені-кастрычніку 1946 г. удзельнічала таксама ў рабоце Парыжскай мірнай канферэнцыі, дзе імкнулася адстойваць інтарэсы славянскіх краін. У лютым 1947 г. міністр замежных спраў БССР К.В. Кісялёў падпісаў у Парыжы дагавор аб міры з Балгарыяй і Італіяй, Румыніяй і Венгрыяй. З пачатку 1947 г. міжнародная дзейнасць Беларусі абмяжоўваецца, па сутнасці, удзелам у працы ААН. Варта падкрэсліць, што яшчэ на другой сесіі Генеральнай Асамблеі ААН (1947 г.) Беларуская ССР была абрана на 3 гады ў Эканамічны і Сацыяльны савет ААН – адзін з шасці галоўных органаў гэтай арганізацыі. Акрамя таго, Беларусь стала членам Міжнароднага саюза электрасувязі і Сусветнага паштовага саюза, Сусветнай метэаралагічнай арганізацыі, Міжнароднай арганізацыі працы. Больш спрыяльныя магчымасці ажыццяўлення міжнароднай дзейнасці ў СССР з’явіліся ў другой палове 1950-х гг. у выніку змякчэння міжнароднай напружанасці і пераходу савецкага кіраўніцтва на шлях актыўнага супрацоўніцтва з заходнімі краінамі. У 1958 г. было адкрыта Пастаяннае прадстаўніцтва Беларускай ССР у ААН. Беларусь абіралася непастаянным членам Савета Бяспекі ААН, у Эканамічны і Сацыяльны савет, у розныя функцыянальныя і дапаможныя органы ААН. Беларусь стала адным з аўтараў 10 праектаў рэзалюцый па пытаннях раззбраення. БССР -- член спецыялізаваных устаноў ААН з 1954 года: ЮНЕСКА (Арганізацыя Аб’яднаных Нацый па пытаннях адукацыі навукі і культуры, з 1957 г.), МАГАТЭ (Міжнароднае агенцтва па атамнай энергетыцы, з 1992 г.), Міжнароднага валютнага фонду і інш.

Перадумовы пасляваеннай мадэрнізацыі Беларусі. Перамога ў Вялікай Айчыннай вайне разам з усімі народамі СССР стварыла падставы для *трэцяй хвалі мадэрнізацыі краіны*, якая адбывалася на аснове сацыяльна-эканамічнага патэнцыялу СССР. Па-першае, змянілася геапалітычнае становішча Беларусі. Станаўленне т.зв. «сацыялістычнага лагера» пашырыла межы ўплыву Савецкага Саюза далёка на захад. Гэта садзейнічала стварэнню ў БССР цяжкай прамысловасці, у першую чаргу праз будаўніцтва трактарнага і аўтамабільнага заводаў. З часам яны апынуліся ў межах беларускай сталіцы і стварылі шэраг экалагічных праблем для мінчан. Але на той час гэта была магчымасць прыцягнуць ў Мінск значныя эканамічныя, тэхналагічныя і сацыяльныя рэсурсы. Пры гэтым Беларусь адчувала патрэбу нават у людзях, паколькі загінуў амаль кожны трэці яе жыхар.

Паступова фарміруецца новы склад беларускай партыйна-гаспадарчай эліты. Напачатку яна папаўнялася за кошт былых партызанскіх камандзіраў. П. Панамарэнка, як кіраўнік ЦШПД, аддаваў перавагу менавіта такому падыходу ў кадравай палітыцы. Агульныя гаспадарчыя і арганізацыйныя інтарэсы згуртоўвалі гэту групу шматнацыянальных партызанскіх вылучэнцаў і ўрэшце перадвызначылі прызначэнне на вышэйшыя пасады ўрадженцаў Беларусі, сярод якіх найперш патрэбна адзначыць К.Т. Мазурава і П.М. Машэрава.

Усведамленне традыцый і патэнцыялу Беларусі акрэсліла выпрацоўку канцэпцыі развіцця, накіраванай на стварэнне ў БССР народна-гаспадарчага комплексу на аснове дасягненняў навукова-тэхнічнай рэвалюцыі. Гэта запатрабавала як павышэння агульнаадукацыйнага ўзроўню, так і развіцця ВНУ і навуковых даследаванняў. За перыяд 1961--першай паловы 1970-х гг. Беларусь па колькасці навучэнцаў на 10 000 насельніцтва апярэдзіла Англію і Францыю, Японію, Італію і ФРГ. Тут у 1975 г. працавалі 9442 агульнаадукацыйных школы, 131 сярэдняя навучальная ўстанова, 31 ВНУ.

На гэтым этапе таксама быў істотна задзейнічаны патэнцыял вёскі. У навуковую і прамысловую сферу прыйшлі юнакі і дзяўчаты, звыклыя да цяжкай і руплівай працы. У той жа час у Беларусь з розных рэспублік СССР, найперш з Расійскай Федэрацыі, прыехалі тысячы вучоных, спецыялістаў, выкладчыкаў, якія ўнеслі важны ўклад у сацыяльна-эканамічнае развіццё краіны. Вынікам стала істотнае пашырэнне сферы ўжытку рускай мовы, якая паступова становілася выключнай мовай гарадскога насельніцтва, сферы ВНУ і навукі. Пры гэтым беларуская мова захоўвала трывалыя пазіцыі да таго часу, пакуль пераважная частка насельніцтва жыла і працавала ў вёсцы (канец 1950-х гг.). Штаттысячнымі тыражамі друкаваліся кнігі на беларускай мове, па-ранейшаму выходзіла значная частка радыё- (а са з'яўленнем тэлебачання) і тэлеперадач. Разам з тым пэўную пагрозу для нацыянальнай ідэнтычнасці неслі падручнікі па гісторыі, якія склалася ў выніку разгрому канцэпцыі У.І. Пічэты, дзе адмаўляўся своеасаблівы гістарычны шлях Беларусі.

Народная гаспадарка Беларусі ў першае пасляваеннае дзесяцігоддзе. Развязаная гітлераўскай Германіяй вайна прынесла Беларусі велізарныя людскія і матэрыяльныя страты. Загінуў амаль кожны трэці жыхар. БССР страціла больш за палову нацыянальнага багацця. Па агульным ўзроўні развіцця эканомікі рэспубліка была адкінута да ўзроўню 1928 г., поўнаасцю альбо часткова былі разбураны гарады і больш за 9000 сельскіх населеных пунктаў. Пасля вызвалення ўрад БССР патрабаваў ад Германіі выплаты рэпарацый на суму 1 млрд 500 млн амерыканскіх долараў, што складала каля 10% ад панесеных Беларуссю страт. БССР змагла атрымаць толькі нязначную частку патрабаванай сумы. Аднаўленне народнай гаспадаркі пачалося ад часу вызвалення ад нямецка-фашысцкіх захопнікаў усходніх раёнаў рэспублікі (восень 1943 г.) і працягвалася да пачатку 1950-х гг.

У рамках планавай сістэмы, якая панавала ў СССР, аднаўленне народнай гаспадаркі БССР мелі намер завяршыць на працягу 1946--1950 гг. Акцэнт быў зроблены на паскоранае аднаўленне торфаздабычы, энергетыкі і развіццё машынабудавання, стварэнне такіх галін прамысловасці, якіх раней у Беларусі не існавала: аўтамабілебудаванне, трактарабудаванне і інш. Паварот у бок вытворчасці сродкаў вытворчасці вызначаўся імкненнем кіраўніцтва БССР накіраваць развіццё беларускіх гарадоў па традыцыйным для Расіі шляху індустрыяльных цэнтраў, жаданнем праз будаўніцтва новых

прадпрыемстваў прыцягнуць асігнаванні на жыллёвае будаўніцтва і сацыяльнае забеспячэнне, змяненнем геапалітычнага становішча Беларусі (савецкія войскі знаходзіліся ўжо ў цэнтры Еўропы). Гэта, аднак, натыкнулася на значныя цяжкасці, звязаныя з недахопам кваліфікаваных рабочых кадраў і будаўнічых матэрыялаў.

Першая праблема ў значнай ступені вырашаўся трыма шляхамі: 1) падрыхтоўка рабочых праз сістэму дзяржаўных працоўных рэзерваў (рамесныя вучылішча і ФЗУ); 2) падрыхтоўкай кваліфікаваных кадраў непасрэдна на прадпрыемствах, у тым ліку за межамі Беларусі; 3) накіраванне рабочых і інжынерна-тэхнічнага персаналу з іншых рэспублік СССР.

Да 1950 г. колькасць рабочых і служачых у рэспубліцы павялічылася, у параўнанні з 1945 г., амаль у два разы і склала 100 млн чалавек. Але ў выніку нізкай механізацыі працы на прадпрыемствах рабочых па-ранейшаму не хапала. Беларусь з першых дзён вызвалення атрымлівала з іншых саюзных рэспублік у вялікай колькасці прамысловае абсталяванне, будаўнічыя матэрыялы, дэфіцытнае сыр'ё. Разам з тым з БССР таксама накіроўваліся ў іншыя рэспублікі Саюза эшалоны з ільном, цэглай, вапнай.

Дзякуючы намаганням усіх рэспублік СССР прамысловасць Беларусі была адноўлена на даволі высокім узроўні тэхнічнай і тэхналагічнай аснашчанасці, што ў далейшым абумовіла хуткія тэмпы яе развіцця і прыкметнае месца ў сістэме агульнасаюзнага падзелу працы. Але разам з тым перакос у бок цяжкай прамысловасці ствараў дыспрапорцыі ў развіцці эканомікі рэспублікі.

Калі прасачыць за паказчыкамі, то можна заўважыць, што эканамічнае развіццё заходніх (Брэсцкай і Гродзенскай) абласцей БССР ішло больш хуткімі тэмпамі, чым у цэлым па рэспубліцы. Тут аднаўляліся старыя і будаваліся новыя прадпрыемствы машынабудавання, будаўнічай індустрыі, дрэваапрацоўчай, абутковай, харчовай і іншых галін прамысловасці. У іх ліку былі Ваўкавыскі цэментны завод, Лідскі завод сельскагаспадарчага машынабудавання, Мастоўскі фанерны камбінат, шклозавод «Нёман», тонкасукожны камбінат і інш. Ужо ў 1948 г. валавая прадукцыя прамысловасці заходніх абласцей БССР амаль 61,5 раза перавысіла даваенны ўзровень, а яе ўдзельная вага ў агульным аб'ёме прадукцыі рэспублікі павялічылася ў 2,5 раза.

Адзначаючы пэўныя поспехі ў аднаўленні і развіцці прамысловасці ў першае пасляваенны дзесяцігоддзе, неабходна падкрэсліць арганізатарскую ролю партыйных камітэтаў у спалучэнні з цвёрдай вытворчай дысцыплінай, якая захавалася з ваенных часоў. Нельга таксама адмаўляць і значэнне розных форм спаборніцтваў: руху за эканомію сыравіны, матэрыялаў, выпуск дадатковай прадукцыі, за калектыўнасць наватарства -- пераход ад дасягненняў асобных рабочых да высокапрадукцыйнай працы брыгад, цэхаў, прадпрыемстваў. Энтузіязм адраджэння, такім чынам, умела выкарыстоўваўся партыйна-савецкім кіраўніцтвам, што дазволіла ў

сціснутыя тэрміны вырашыць праблемы не толькі аднаўлення прамысловасці, але і яе развіцця.

Дзякуючы паскоранаму развіццю машынабудавання і металаапрацоўкі прамысловасць рэспублікі ў 1950 г. перавысіла даваенны ўзровень на 20%. Але перакос у бок вытворчасці сродкаў вытворчасці прывёў да таго, што ў заняпадзе засталіся традыцыйныя для Беларусі лёгкая, харчовая галіны, вытворчасць будаўнічых матэрыялаў. Абсталяванне прадпрыемстваў названых галін фізічна і маральна састарэла, не адпавядала патрабаванням навукова-тэхнічнага прагрэсу. Гэта адбівалася на забеспячэнні насельніцтва самым неабходным.

На працягу вывучаемага перыяду цяжкім заставалася становішча ў сельскай гаспадарцы. І прычыны гэтага варта шукаць не толькі ў велізарных стратах у выніку страшнай вайны. Пасляваенная індустрыялізацыі шмат у чым вялася за кошт сельскай гаспадаркі. Адбылося вяртанне да калгасна-саўгаснай сістэмы, хоць для гэтага не існавала ні матэрыяльна-тэхнічных перадумоў (большая частка МТС засталіся без тэхнікі), ні жадання беларускіх вяскоўцаў (шмат з іх спадзяваліся, што калгасы пасля вызвалення будуць распушчаны). Тым калгасам, якія добра працавалі і мелі станоўчыя вынікі, адпаведна павялічвалі нормы абавязковых паставак сельгаспрадукцыі. Зверху загадвалі, што, дзе, калі і як сеяць, колькі мець жывёлы (апошняе ўказанне не заўсёды ўлічвала запасы кармоў). Сельгасарцелі мелі велізарныя выдаткі на вытворчыя патрэбы, прадавалі прадукцыю ніжэй за сабекошт і, у выніку, захоўвалі мізэрны фонд зароботнай і натуральнай аплаты. Таму энтузіязм асобных сельскіх работнікаў слаба падмацоўваўся матэрыяльнымі стымуламі. Нягледзячы на адміністрацыйную адказнасць за невыпрацоўку абавязковай нормы працадзён у 1946 г. каля 11 тыс. дарослых калгаснікаў у БССР не працавалі ніводнага працадня, а больш за 240 тыс. не выканалі абавязковай нормы (мінімум). Вытворчасць жа асабістых гаспадарак, якія ў першыя пасляваенныя гады давалі да 80% жывёлагадоўчай прадукцыі, стрымлівалася наяўнасцю жорсткай падатковай сістэмы (абкладаліся кожны кусцік, дрэўца, кожная галава жывёлы), якая фактычна забірала ўвесь прыбытак.

Істотна пагоршыла сітуацыю ў сельскай гаспадарцы рэспублікі масавая калектывізацыя ў заходніх абласцях Беларусі. Рашэнне аб яе правядзенні было прынята ў лютым 1949 г. на XIX з'ездзе КП(б)Б і за 2 гады яна была завершана. Адначасова адбывалася рассяленне з хутароў, што разам са зменай традыцыйных форм гаспадарання нанесла істотны ўдар па сельскагаспадарчай вытворчасці. Прымусовы характар гэтага мерапрыемства, наяўнасць асобных ўзброеных банд і груп прывялі да істотных ахвяр і рэпрэсій у заходняй частцы Беларусі.

Не палепшылі сітуацыю ў сельскай гаспадарцы і тыя адміністрацыйныя мерапрыемствы, якія былі праведзены ў разглядаемы перыяд: «барацьба» з парушэннямі Статута сельгасарцелі, ўзбуйненне калгасаў. Апошняе было праведзена ў пачатку 1950-х гг. з мэтай больш эфектыўнага выкарыстання сельскагаспадарчай тэхнікі, але без уліку спецыялізацыі вытворчасці

злучаных сельгасарцелей і магчымасці эфектыўна кіраваць такімі велізарнымі калектыўнымі гаспадаркамі.

Па сутнасці сельскагаспадарчая палітыка, якую праводзілі ўлады ў Беларусі ў першыя пасляваенныя гады, пацярпела правал. Нягледзячы на рост пагалоўя жывёлы, у калгасах у 1950 г., у параўнанні з даваенным узроўнем было атрымана на 1/3 менш мяса, чым у 1940 г. Вытворчасць малака не дасягнула 60% даваеннага ўзроўню. Нават паказчык па павелічэнні пасяўных плошчаў не быў выкананы. Калі адзначанае можна аднесці толькі да вынікаў вайны, то з гэтага пункту гледжання складана растлумачыць зніжэнне сельскагаспадарчай вытворчасці ў 1950--1952 гг. (усе паказчыкі былі ніжэй, чым у першы пасляваенны 1946 г.). Са зменай кіраўніцтва СССР у 1953 г. былі зроблены спробы палепшыць сітуацыю ў сельскай гаспадарцы: былі павялічаны закупачныя цэны і ўзрасла вытворчасць сельскагаспадарчай тэхнікі, спісана запазычанасць калгасаў, а самае галоўнае, зменена сістэма падаткаабкладання асабістага надзелу вяскоўца (ён стаў больш плаціць з памеру зямельнай плошчы, а не з таго, што на ёй вырошчвалася). Гэта, безумоўна, стымулявала сельскагаспадарчую вытворчасць, і яе паказчыкі істотна выраслі.

Грамадска-палітычнае жыццё ў першай палове 1940-х--пачатку 1950-х гг. было складаным і супярэчлівым. Беларусы, партызанскія сыны, як пісаў пра іх Янка Купала, лічылі, што савецкае кіраўніцтва павінна зрабіць пэўныя высновы аб змене палітыкі, якая праводзілася раней. Але сталінскі рэжым імкнуўся не толькі аднавіць, але і ўмацаваць свае ідэалагічныя і гаспадарчыя структуры. Пры гэтым улічвалася, што насельніцтва акупаваных гітлераўцамі тэрыторый атрымала шмат інфармацыі пра рэпрэсіі напярэдадні вайны, пра сваю гісторыю. Агульнае стаўленне цэнтральных улад да вызваленых народаў вызначалася недаверам і падазронасцю. Л. Цанава, які напярэдадні і ў першыя пасляваенныя гады ўзначальваў рэпрэсіўны апарат НКУС, меркаваў, што ўсе, хто не прыняў актыўнага ўдзелу ў партызанскай барацьбе з фашыстамі -- здраднікі. Без удакладнення фактаў і на сфальсіфаваных падставах у турмы былі кінуты многія мінскія падпольшчыкі, партызанскія сувязныя, былыя ваеннапалонныя (напрыклад, герой абароны Брэсцкай крэпасці маёр Пётр. Гаўрылаў). Асабліва напружаным было становішча ў заходніх абласцях Беларусі, дзе падчас вайны і ў першыя пасляваенныя гады дзейнічала шмат атрадаў Арміі Краёвай. Менавіта тут бачылася НКУС «гняздо нацыяналізму і кулацтва». Недавер распаўсюджваўся нават на партызан -- мясцовых ураджэнцаў. Быў арыштаваны шэраг дзеячаў Кампартыі Заходняй Беларусі, а крыху пазней рыхтавалася расправа над сакратаром Гродзенскага абкама С. Прытыцкім. Сітуацыя яшчэ больш ускладнілася з пачаткам масавай калектывізацыі (1949) у гэтых раёнах.

Стварэнне рэспубліканскіх наркаматаў абароны і замежных спраў, як і ўдзел у дзейнасці ААН нічога не змянілі ва ўнутрыпалітычным жыцці рэспублікі. Загадныя функцыі ажыццяўляла кампартыя, якая, як вядома, не будавалася па федэратыўным прынцыпе, а было змацавана дысцыплінай

падпарадкавання, што дапаўнялася ўладараннем НКУС. Таму нават узмацненне пазіцый мясцовага партыйнага кіраўніцтва выклікала падазрэнне. У Беларусі вялікі аўтарытэт сярод мясцовых партызанскіх кадраў набыў П. Панамарэнка як начальнік ЦШПР у 1943--1944 гг. У 1947 г. у выніку ўнутрыпалітычнай барацьбы, якая разгарнулася далёка ад Беларусі, ён страціў пасаду першага сакратара ЦК КП(б)Б, а ў 1948 г. быў адкліканы ў Маскву. Замест П. Панамарэнкі быў прысланы сакратар Пермская абкама Мікалай Гусараў. Як калісьці К. Гей, М. Гусараў правёў масавую калектывізацыю, толькі зараз у заходняй частцы Беларусі, выкарыстоўваючы ідэалагічны дыктат у культуры, шмат намаганняў прыклаў да разгрому нацыянальнай канцэпцыі гісторыі Беларусі, якая была створана першым рэктарам БДУ. У. Пічэтам. Пасля вырашэння гэтых задач замест М. Гусарава ў 1950 г. быў прызначаны дасведчаны партыйны работнік Мікалай Патолічаў.

У шэрагу грамадска-палітычных падзей першых пасляваенных гадоў неабходна адзначыць выбары ў Вярхоўны Савет СССР (1946 г.), Вярхоўны Савет СССР (1947 г.), мясцовыя саветы (1948 г.). Безумоўна, вылучэнне кандыдатаў у дэпутаты адбывалася фармальна, аб перадвыбарчай барацьбе казаць не даводзіцца. Аднак для беларусаў перажываных вайну, гэта становілася святам мірнага адраджэння. У многім фармальнай ва ўмовах ўсеўладдзя УсеКП(б) і НКУС заставалася роля Саветаў. Спецыфічнай заставалася роля камсамола і прафсаюзаў, якія не столькі павінны былі выяўляць і абараняць інтарэсы працоўных і моладзі, колькі накіроўваць гераічную цяжкую працу па адраджэнні краіны. Разам з тым, пераважная частка юнакоў і дзяўчат лічылі гэта сваім абавязкам перад тымі, хто не вярнуўся з фронту. У студзені 1948 г. на ўрачыстым пасяджэнні пленума ЦК ВЛКСМ Старшыня Прэзідыума Вярхоўнага Савета БССР Нікіфар Наталевіч ўручыў Саюзу моладзі Беларусі ордэн Чырвонага Сцяга за мужнасць, самаадданасць, праяўленыя камсамольцамі ў гады вайны (сакратарамі ЦК ЛКСМБ у першыя пасляваенныя гады былі К. Мазураў і П. Машэраў). У рэспубліцы, акрамя таго, дзейнічалі філіялы ўсесаюзных грамадскіх арганізацый (ДСААФ, спартыўныя і культурныя аб'яднанні і інш.), удзел ў якіх для большасці працаздольнага насельніцтва пераважна быў абавязковым. Для вырашэння задачы калектывізацыі і ўмацавання калгаснага ладу ў заходняй частцы Беларусі былі створаны такія адміністрацыйна-карныя партыйныя органы, як палітаддзелы МТС.

Каб у поўнай меры прадставіць атмасферу грамадска-палітычнага жыцця першых пасляваенных гадоў, неабходна сказаць некалькі слоў аб матэрыяльным становішчы насельніцтва. У памяці гараджан гэтыя гады захаваліся як час паступовага, але няўхільнага ўздыму іх ўзроўню жыцця. Сапраўды, ужо ў 1946 г. была павялічана заработная плата ў вядучых галінах прамысловасці (лясная, будаўнічая) і т. д. Нізкааплата катэгорыі рабочых і служачых, студэнты і пенсіянеры атрымалі так званую «хлебную надбаўку», якая была ўведзена адначасова з павышэннем пайковых коштаў на хлеб у сувязі з падрыхтоўкай да адмены картачнай сістэмы (1947 г.) і пераходам да свабоднага гандлю. Адмена картачнай сістэмы суправаджалася грашовай

рэформай, якая ўключала, па-першае, замену старых грашовых знакаў новымі, па-другое, ліквідацыю вынікаў інфляцыі часоў вайны шляхам канфіскацыі так званых «непрацоўных даходаў» на ашчадных кніжках (уклады да 3 тыс. абменьваліся 1:1, а астатнія -- у зменшаных памерах), па-трэцяе, устанаўлення адзіных дзяржаўных цэн (у 1948 г. існавала 2 ўзроўні цэн -- камерцыйныя і пайковыя). У выніку грашовай рэформы адбылося першае зніжэнне цэн. Потым цэны зніжаліся па большасці тавараў у 1949--1950 гг. Звычайна гэта адбывалася напярэдадні значных падзей (напрыклад, у 1950 г. -- за 2 тыдні да выбараў у Вярхоўны Савет) і шырока асвятляліся ў друку. Аднак варта мець на ўвазе, што за гады вайны і першае пасляваеннае дзесяцігоддзе цэны выраслі на столькі, што нават пасля трохразовага (1947, 1949, 1950 гг.) зніжэння яны былі яшчэ значна вышэй даваенных.

Сельскія жыхары наогул не атрымалі ніякай выгады ад правядзення грашовай рэформы. Больш за тое, пры яе правядзенні страты ў 20% ад усёй сумы спісвалі за кошт грошай, авансаваных на развіццё вёскі, бо лічылі, што яна «нажылася» за гады камерцыйнага гандлю. Даходы вяскоўцаў заставаліся вельмі нізкімі. У першыя пасляваенныя гады дэмабілізаваныя воіны імкнуліся вяртацца не ў родныя мясціны -- ў вёску, а ў горад, дзе выдаваліся карткі. Не адбылося істотных змен з адменай картачнай сістэмы. Калгасам прыйшлося авансаваць асноўную частку грашовых даходаў на вытворчыя патрэбы: набыццё жывёлы і сельскагаспадарчай тэхнікі, гаспадарчае і грамадскае будаўніцтва. Фонд аплаты працы заставаўся нязначным, і энтузіязм асобных калгаснікаў вельмі слаба падмацоўваўся матэрыяльнымі стымуламі (аплатай за працадзень). Не быў зацікаўлены селянін і ў развіцці сваёй асабістай гаспадаркі, так як кожнае дрэўца, кусцік, галава жывелы прыводзілі да росту падаткаў, цяжар якіх і без таго з'яўляўся нясцерпным.

Адной з асноўных праблем у вёсцы і асабліва ў горадзе быў недахоп жылля. У разглядаемы перыяд яго будаўніцтва ішло высокімі тэмпамі. Дзяржаўныя і кааператыўныя арганізацыі (без калгасаў) на гэтыя мэты выдаткавалі на 53% больш сродкаў, чым за ўсе папярэднія гады савецкай улады (у супастаўных цэнах). Толькі ў 1946--1950 гг. з зямлянак і неўладкаваных памяшканняў перасяліліся ў збудаваныя дамы каля 2 млн жыхароў рэспублікі. Пашырэнне жыллёвага будаўніцтва стрымлівалася адсутнасцю будаўнічых матэрыялаў і працоўнай сілы (яны накіроўваліся перш за ўсё на прамысловае будаўніцтва), нізкай механізацыя работ, а таксама незадавальняючай арганізацыяй працы. У выніку даваенны жыллёвы фонд Мінска быў адноўлены крыху больш, чым на 80%, а ў іншых гарадах толькі на 50%.

Праблема, якая патрабавала першачарговай увагі, -- ахова здароўя. У ходзе вайны было разбурана больш за 80% медыцынскіх устаноў, на 60% скарацілася колькасць дактароў. У многіх раёнах людзі хварэлі тыфам і малярыяй. Улічваючы гэта, ўрад БССР вылучыў значныя сродкі на ахову здароўя. У Беларусь ішла дапамога з іншых рэспублік, з боку ААН. У выніку ўжо ў 1949 г. цалкам была адноўлена сетка медыцынскіх устаноў. Але

забяспечанасць бальнічнымі ложкамі і медыцынскім персаналам у рэспубліцы заставалася ніжэй за сярэднесаюзны ўзровень.

Спробы дэмакратызацыі грамадска-палітычнага жыцця ў другой палове 1950-х – першай палове 1960-х гг.

У 1953 г. у БССР пачынаецца паступовы працэс дэмакратызацыі, аднаўлення калектыўных метадаў кіраўніцтва. Пашыраліся правы рэспублікі ў гаспадарчым і культурным жыцці. Аднак крытыка культу асобы і нават проста крытыка дзейнасці І.В. Сталіна не гучала нідзе. Вуліцы, праспекты, установы па-ранейшаму з гонарам насілі гэта імя. Пераломным стаў 1956 г. і XX з'езд КПСС. Менавіта з гэтага часу актывізуецца працэс рэабілітацыі ахвяр культу асобы, аднаўлення законнасці. У 1956--1961 гг. зноў створаны Вярхоўны Суд БССР, які разам з Трыбуналам Беларускай ваеннай акругі рэабілітавалі дзясяткі тысяч жыхароў рэспублікі. Разам з тым, аднаўленне правоў рэпрэсаваных грамадзян закрануў далёка не ўсіх, хто вынес знявагі, быў асуджаны і расстраляны ў канцы 1920-х -- пачатку 1950-х гг. Нават не ўсе кіраўнікі БССР былі рэабілітаваны (напрыклад, сумленнае імя У. Ігнатоўскага было адноўлена толькі ў канцы 1980-х г.).

Не прывялі да істотных змен і спробы рэарганізацыі органаў кіравання. Нягледзячы на імкненне пашырыць функцыі Саветаў, яны па-ранейшаму заставаліся пад пільным наглядам партыйнай наменклатуры і рэальнай ўлады не мелі. Варта падкрэсліць, што перыяд шматлікіх рэформ і рэарганізацый звязаны ў Беларусі з імем Кірылы Мазурава -- кіраўніка, які ішоў на якія-небудзь змены, толькі старанна ўзважыўшы іх наступствы.

У сярэдзіне 1960-х гг. стомленасць ад непрадуманых рэарганізацый прывяла да кансервацыі сфармаваных за дзесяцігоддзі форм эканамічнага, дзяржаўнага і грамадска-палітычнага жыцця. Аднак у Беларусі захоўвалася пэўная пераемнасць у кіраўніцтве: Кірылу Мазурава на пасадзе першага сакратара ЦК КПБ змяніў такі ж ураўнаважаны, адукаваны кіраўнік -- Пётр Машэраў. Ён таксама вызначыўся папярэдне ў камсамольскай дзейнасці, прайшоў гартаванне вайной.

Перыяд 1965--1985 гг. такі ж неадназначны, як і асоба П. Машэрава. З аднаго боку, рэспубліка сапраўды набывала свой твар, як дзяржава з навукаёмістай тэхналогіяй і вытворчасцю, развітай сельскай гаспадаркай, высокім узроўнем адукаванасці насельніцтва. У той жа час паступова прыходзяць у заняпад нацыянальная культура, імкліва губляе свае пазіцыі беларуская мова. З пачатку 1970-х гг. велізарны размах набываюць шматлікія ідэалагічнай кампаніі. Пры адсутнасці дэмакратычных свабод і ўмацаванні партыйнага бюракратызму ўсё гэта з цягам часу выклікала ў людзей апатыю і песімізм.

Істотны ўплыў на грамадска-палітычную атмасферу 1950--1980-х гг., мела сацыяльныя развіццё рэспублікі. У сярэдзіне 1950-х гг. савецкім кіраўніцтвам былі зроблены спробы павярнуць эканоміку да патрэб чалавека. Было зменена падаткаабкладанне, што дазволіла калгаснікам павялічыць прыбытак ад падсобнай гаспадаркі. Для гараджан з 1955 г. памяншаецца роля

зніжэння цэн як фактару павышэння даходаў. Пераважнае значэнне набывае аплата працы. Цэны і ў 1950--1960 гг. зніжаліся, але ў адрозненне ад папярэдніх гадоў гэта зніжэнне не мела ўсеагульнага характару, а ахоплівала толькі асобныя віды тавараў. Напрыклад, зніжаліся цэны на тавары дзіцячага асартыменту, розныя віды тканін, тэлевізары, радыёпрыёмнікі, гадзіннікі, фотаапараты, ровары і павялічваліся на гарэлку і так званыя прадметы раскошы -- аўтамабілі, дываны, ўпрыгажэнні з каштоўных металаў і т. д. Вялікае значэнне мела прыняцце закона аб дзяржаўных пенсіях (1956 г.). Апошні ўсталёўваў памер пенсіі ў залежнасці не толькі ад памеру зароботнай платы, але і ад працоўнага стажу. Сярэдні памер пенсіі быў павялічаны амаль удвая.

Адзначаныя тэндэнцыі планавалася замацаваць у 1959--1965 гг. Аднак прынятыя планы не ўлічвалі рэальных магчымасцей эканомікі. Вынікам эканамічнага крызісу пачатку 1960-х гг. сталі першыя буйныя забастоўкі на прадпрыемствах Беларусі. На вёсцы такіх выступленняў не адбылося, але атрымалі распаўсюджванне метады пасіўнага супраціўлення: нядобрасумленнае выкананне і адмова ад работ.

Пэўнае павышэнне матэрыяльнага дабрабыту насельніцтва Беларусі адбываецца ў другой палове 1960-х -- пачатку 1970-х гг. Нацыянальны даход за 1960--1970 гг. у параўнанні з папярэднім дзесяцігоддзем павялічыўся амаль у 2 разы, і ў выніку тэмпы росту зароботнай платы былі вышэй агульнасаюзных, хоць у абсалютных памерах адставанне не было пераадолена. З 1970-х гг. разрыў зноў стаў павялічвацца. Тое, што ў сярэдзіне 1980-х гг. Беларусь заставалася ў вачах насельніцтва суседніх рэспублік СССР азісам у сэнсе забеспячэння харчовымі і прамысловымі таварамі, тлумачылася ў тым ліку і адносна больш нізкім узроўнем зароботнай платы.

У 1960-я гг. значна палепшылася сацыяльнае забеспячэнне сельскіх жыхароў (гарантаваная пенсія калгаснікам, павышэнне пенсіі інвалідам). Аднак варта мець на ўвазе, што ўстаноўлены памер пенсій калгаснікаў не забяспечваў пражытачнага мінімуму і быў істотна ніжэй пенсій рабочых (упершыню яны зраўняліся толькі ў 1990 г.).

У разглядаемы перыяд былі пашыраны льготы інвалідам і ўдзельнікам Вялікай Айчыннай вайны. Яны атрымалі перавагі пры аплаце жылля і камунальных паслуг, праезду ў транспарце, у санаторна-курортным лячэнні, медыцынскім абслугоўванні. Разам з тым склалася сістэма льгот і прывілеяў, ад якіх карысць перш за ўсё мелі тыя, хто быў бліжэй да ўлады і размеркавальнікаў.

У цэлым сацыяльнае развіццё 1960--1980 гг. напоўнена супярэчнасцямі. З аднаго боку, грамадзянін мог ганарыцца, што кватэрная плата ў СССР заставалася адной з самых нізкіх у свеце. З іншага -- ён дзесяцігоддзямі вымушаны быў чакаць паляпшэння жыллёвых умоў. Адным з паказчыкаў матэрыяльнага становішча насельніцтва з'яўляўся рост працоўных зберажэнняў на дзяржаўных ашчадных кніжках. Разам з тым гэта сведчыла аб немагчымасці выкарыстоўваць грошы ў сваіх мэтах. Прылаўкі і склады магазінаў былі заваленыя нехадавымі таварамі, а пакупнікі не маглі знайсці

выраб да спадобы. У лексіку савецкага чалавека ўвайшло паняцце «дэфіцыт», які трэба «дастаць». Неабходна таксама мець на ўвазе, што за кошт «вымывання» таных тавараў ішоў працэс росту цэн. Такім чынам, рост зароботнай платы, які назіраўся і ў другой палове 1970-х--1980-я гг., не заўсёды сведчыў аб рэальным паляпшэнне жыцця насельніцтва.

Між тым, рабочыя і служачыя традыцыйна патрабавалі павышэння зарплаты. Так, у 1979 г. на заводзе «Гомсельмаш», у 1980 г. на трактарным і радыёзаводзе ў Мінску ўспыхнулі забастоўкі, якія былі выкліканы зніжэннем расцэнак. Рабочым удалося адстаяць частку сваіх патрабаванняў.

Паступовае абясцэньванне грашовых даходаў на працягу дзесяцігоддзяў стала асабліва адчувальна ў пачатку 1990-х гг., але эпоха 1960--1970-х гг. і нават першай паловы 1980-х гг. засталася ў сацыяльнай памяці насельніцтва як эпоха стабільнасці і ўпэўненасці ў заўтрашнім дні.

Адукацыя і культура. Сярэдзіна 1950-х гг. з'явілася пачаткам новага этапа і для беларускай культуры. Развіццё адукацыі ў гэты перыяд характарызуецца спробамі шматлікіх рэформ і рэарганізацый. У 1958 г. замест сямігадовай адукацыі ўводзілася васьмігадовая. Была праведзена рэарганізацыя сярэдніх школ (дзесяцігадовых) у агульнаадукацыйныя адзінаццацігадовыя з вытворчым навучаннем. Аднак, з 1964 г. школы зноў былі пераведзены на дзесяцігадовы тэрмін навучання. У канчатковым рахунку такая структура захоўвалася на працягу 20 гадоў -- да 1984 г., калі перайшлі да сістэмы адукацыі з шасцігадовага ўзросту і адбылося вяртанне да 11-гадовай школы. Характэрнай рысай сярэдняй адукацыі з 1977 г. з'яўляецца яе ўсеагульны абавязковы характар. Хутка расла колькасць сярэдніх спецыяльных навучальных устаноў. У другой палове 1950-х -- 1980-х гг. сталі працаваць і новыя ВНУ -- Мінскі радыётэхнічны інстытут (1964), Віцебскі тэхналагічны інстытут лёгкай прамысловасці (1965), Брэсцкі політэхнічны інстытут і інш. У 1969 г. на базе Гомельскага педагагічнага інстытута быў створаны Гомельскі дзяржаўны ўніверсітэт, у 1977 г. Гродзенскі педагагічны інстытут быў ператвораны ў Гродзенскі дзяржаўны ўніверсітэт. Цэнтрам універсітэцкай адукацыі і навукі заставаўся Беларускі дзяржаўны ўніверсітэт. У 1980-я гг. на яго факультэтах вучылася каля 15 000 студэнтаў, працавалі 1500 прафесараў і выкладчыкаў. У перыяд рэктарства знакамітага фізіка Антона Сеўчанкі значнае развіццё атрымалі прыродазнаўчыя спецыяльнасці, адкрыты новыя даследчыя інстытуты і факультэты, якія рыхтавалі спецыялістаў для забеспячэння найноўшых галін беларускай прамысловасці і ваенна-прамысловага комплексу (радыёфізікі, прыкладной матэматыкі і інфарматыкі).

Характэрная рыса беларускай навукі гэтага часу -- развіццё фундаментальных даследаванняў у галіне фізікі, матэматыкі, біялогіі і г.д. Аснова фундаментальных даследаванняў была закладзена ў 1952--1969, калі Акадэмію навук БССР узначальваў вядомы беларускі біёлаг В.Ф. Купрэвіч. Яго працу ў гэтым кірунку працягнуў знакаміты даследчык ў галіне спектраскапіі, люмінесцэнцыі і квантавай электронікі М.А. Барысевіч

(прэзідэнт АН БССР у 1969--1985 гг.). 1960-я -- 1980-я гг. рэспубліка ператварылася ў краіну з велізарным навуковым патэнцыялам. Аднак укараненне навуковых распрацовак адбывалася незвычайна павольна. Апошнія тлумачыцца тым, што для прадпрыемстваў больш выгадным было выкананне плана па валавым паказчыку пры нязначных новаўвядзеннях, звязаных з рэалізацыяй навуковых распрацовак.

Сярэдзіна 1950-х гг. характарызувалася актывізацыяй літаратурнага працэсу. Многія вядомыя паэты і пісьменнікі вярнуліся са сталінскіх лагераў і турмаў. Крытычнае пераасэнсаванне вострых праблем гісторыі і сучаснасці выклікала да жыцця і новае пакаленне літаратараў: Ніл Гілевіч, Рыгор Барадулін, Васіль Быкаў, Аляксей Кулакоўскі, Уладзімір Караткевіч і інш. Творы ваеннай тэматыкі ў літаратурнай дзейнасці беларускіх пісьменнікаў і паэтаў па-ранейшаму пераважалі. Але іх ўтрыманне змянілася. У ваеннай прозе галоўнай тэмай становіцца тэма чалавека на вайне. Псіхалагічная насычанасць характарызуе творы Васіля Быкава («Альпійская балада», «Жураўліны крык» і інш.), Івана Навуменкі, Івана Чыгрынава. Дакументальнай праўдзівасцю і эмацыянальнасцю ўражваюць кнігі Алеся Адамовіча («Хатынская аповесць», «Вайна пад стрэхамі» і інш.). Гістарычная тэма ў беларускай прозе знайшла сваё яркае ўвасабленне ў творах Уладзіміра Караткевіча. Яго вядомыя раманы «Дзікае паляванне караля Стаха», «Чорны замак Альшанскі» і інш. лепш многіх падручнікаў таго часу спрыялі росту цікавасці да беларускай гісторыі. Традыцыі, закладзеныя Уладзімірам Караткевічам, працягнулі Кастусь Тарасаў, Вольга Іпатава, Кастусь Дайнека і інш. У жанры паэзіі заявілі аб сабе цікавымі творамі Пятрусь Броўка, Пімен Панчанка, Ніл Гілевіч, Рыгор Барадулін, Алег Лойка і многія іншыя.

Новымі яркімі творамі Кандрата Крапівы, Андрэя Макаёнка і Аляксея Дударова папоўнілася беларуская драматургія. Пастаноўка беларускага драматурга Аляксея Дударова «Радавыя» ў Беларускім дзяржаўным акадэмічным тэатры імя Янкі Купалы была адзначана Дзяржаўнай прэміяй СССР 1985 г. Гісторыка-рэвалюцыйнай тэме ў кінамастацтве прысвечаны фільмы найстарэйшага беларускага кінарэжысёра У. Корш-Сабліна. Шырокай папулярнасцю ў гледачоў карысталіся фільмы аб вайне «Альпійская балада», «Бацька», «Паланэз Агінскага» кінарэжысёра Ігара Дабралюбава. У фільмах Уладзіміра Турава здымаўся вядомы расійскі акцёр і спявак Уладзімір Высоцкі.

Шырокую вядомасць набыў Беларускі дзяржаўны тэатр оперы і балета. Оперы «Алеся» Яўгена Цікоцкага «Зорка Венера» Юрыя Семянякі, «Альпійская балада» Яўгена Глебава памножылі скарбніцу сусветнай музычнай класікі. Тое ж можна сказаць аб пастаноўках балетаў народнага артыста Уладзіміра Елізар'ева «Стварэнне свету» і інш. У папулярызацыі беларускай мовы і музыкі цяжка пераацаніць ролю ансамбля «Песняры» пад кіраўніцтвам Уладзіміра Мулявіна. Яго намаганні памножылі ансамблі «Верасы», «Сябры», вакальна-харэаграфічны ансамбль «Харошкі». У цэлым з пачатку 1960-х гг. пачынаецца абнаўленне беларускага мастацтва. Прыліў моладзі ў мастацтва прадвызначыў імкненне паказваць рэчаіснасць ва ўсёй яе

шматграннасці, з драматызмам і гераізмам. Беларусь у гэтых адносінах перажывала пэўны культурны ўздых, падзеяй якога стала адкрыццё Беларускага дзяржаўнага тэатральнага інстытута.

Дамінуючай тэндэнцыяй у мастацтве становіцца манументалізм. У жанры скульптуры гэта абумовіла з'яўленне мемарыяльных комплексаў «Хатынь» (С. Селіханаў), «Прарыў» (А. Анікейчык), «Брэсцкая крэпасць-герой» (кіраўнік творчага калектыву А. Кібальнікаў), «Курган Славы Савецкай Арміі» (А. Бембель, А. Арцімовіч і інш.). У другой палове 1950-х -- 1980-я гг. у Беларусі з'яўляюцца новыя дынамічныя гарады (Салігорск, Наваполацк, Светлагорск), новыя жылыя раёны ў Мінску (Зялёны луг, Серабранка, Усход, Чыжоўка). Сярод найбольш важных пабудов у беларускай сталіцы можна адзначыць будынак Тэатра музычнай камедыі, гандлёвага цэнтра Камароўскі рынак і інш.

Грамадства-палітычныя працэсы ў БССР на мяжы 80–90-х гг. XX ст.

Ужо на пачатку 1980-х гг. у развіцці эканомікі СССР выявіліся істотныя праблемы развіцця. Яны былі выкліканы найперш крызіснымі з'явамі ў сельскай гаспадарцы, якія кіраўніцтва КПСС паспрабавала вырашыць праз прыняцце Харчовай праграмы. Аднак яе рэалізацыя значных вынікаў не дала, больш таго, пагоршылася сітуацыя ў прамысловасці, сферы абслугоўвання насельніцтва. Наспела неабходнасць у маштабным рэфармаванні як сацыяльна-эканамічнай, так і палітычнай сферы жыцця. Сутнасць рэформаў, якія склалі першы этап пераўтварэнняў, была выкладзена Міхаілам Гарбачовым на красавіцкім 1985 Пленуме ЦК КПСС. Яго ідэалагічным стрыжнем з'яўлялася меркаванне аб тым, што праблемы варта шукаць не ў недахопах сацыялізму, а ў тым што патэнцыйныя магчымасці сацыялістычнага ладу выкарыстоўваліся недастаткова. "Паскарэнне", «перабудова» і «галаснасць» сталі ключавымі паняццямі гарбачоўскіх рэформаў. Паміж імі існавала цесная ўзаемасувязь. Так «галаснасць» азначала выяўленне ўсіх недахопаў, якія перашкаджаюць паскарэнню сацыяльна-эканамічнага развіцця; «перабудова» прадугледжвала ўнясенне структурных і арганізацыйных змяненняў у гаспадарчыя, сацыяльныя і палітычныя механізмы з мэтай дасягнення «паскарэння». Вызначаючы задачу «паскарэння», Міхаіл Гарбачоў ставіў мэту вывесці савецкую эканоміку на сусветны ўзровень, дагнаць перадавыя індустрыяльныя краіны Захаду. Дасягнуць эканамічнага ўзроўню Захаду меркавалася на ўласнай сацыялістычнай аснове, гэта значыць без якіх-небудзь запазычанняў эканамічных і палітычных мадэляў заходняй цывілізацыі.

Такім чынам, уяўленні, якія склаліся ў шасцідзесятыя гады сфарміравалі стратэгічныя падыходы палітыкаў сярэдзіны васьмідзесятых гадоў XX ст.. Неабходных навукова-тэарэтычных напрацовак, якія б канкрэтызавалі тое з чаго пачаць будаваць новую сістэму ў Міхаіла Гарбачова і яго паплечнікаў не было. Час паказаў, што чаканні насельніцтва істотных вынікаў ад заяўленых пераменаў не апраўдаліся. Дэмагагічны

характар праграмы перабудовы становіўся ўсё больш відавочным. На сусветным рынку адбылося падзенне ў 2-3 разы цэн на нафту і газ. Дэклараваны курс на паскарэнне на практыцы не прыносіў эканамічных вынікаў. Сітуацыю ўскладняў шэраг тэхналагічных катастроф, найбуйнейшай з якіх стала аварыя на Чарнобыльскай АЭС, якая адбылася 26 красавіка 1986 года. На працягу некалькіх гадоў пасля аварыі кіраўніцтва СССР лічыла за лепшае трымаць большасць насельніцтва ў няведанні наконт яе наступстваў, каб пазбегнуць непажаданай сацыяльнай незадаволенасці. Замоўчвалі рэальны стан радыёактыўнага забруджвання і яго ўплыў на здароўе людзей і рэспубліканскія ўлады.

На другім этапе “перабудовы” абвяшчаецца пераход ад аўтарытарнай камандна-адміністрацыйнай сістэмы да т.зв. *«гуманнага, дэмакратычнага сацыялізму»*. У канцы 1988 г. былі ўнесены змены ў Канстытуцыю СССР. Вышэйшым органам заканадаўчай улады становіўся З’езд народных дэпутатаў СССР, які фарміраваў Вярхоўны Савет СССР. Быў прыняты новы выбарчы закон, па якім прадугледжваліся свабодныя выбары ва ўсе органы прадстаўнічай улады пераважна на альтэрнатыўнай аснове (1/3 месцаў пакідалася для прадстаўнікоў дзяржаўных грамадскіх арганізацый). У сакавіку 1989 г. адбыліся выбары З’езда народных дэпутатаў СССР, 60 дэпутатаў былі абраныя ад БССР.

Увядзенне элементаў рыначнай эканомікі праходзіла марудна. Захоўваўся кантроль міністэрстваў і ведамстваў над вытворчасцю. Кааператыўны сектар ва ўмовах высокіх падаткаў і цэн на сыравіну і матэрыялы ўяўляў з сябе пераважна спекулятыўны гандаль дэфіцытнымі таварамі. Пагаршэнне спраў у эканоміцы, на харчовым рынку падзенне рэйтыngu партыі і паступовае ўзмацненне напружанасці ў грамадстве прывялі да фарміравання розных падыходаў да вырашэння наспелых праблем. Летам 1989 года ў саюзных рэспубліках пачаліся працяглыя масавыя забастоўкі працоўных калектываў, ініцыятарамі якіх выступілі шахцёры. Беларусь ў сілу назапашанага эканамічнага патэнцыялу заставалася некаторы час своеасаблівым «аазісам стабільнасці» на прасторы СССР. Партыйна-дзяржаўнае кіраўніцтва рэспублікі на чале з першым сакратаром ЦК КПБ Яфрэмам Сакаловым (1987-1990 гг.) крытычна ставілася да хуткіх палітычных пераўтварэнняў, якія рэалізоўваліся саюзным кіраўніцтвам, лічыла іх непрадуманымі і паспешлівымі. У супрацьвагу фарміруецца рух за перабудову “Адраджэньне”, які ўзначальвае Зянон Пазняк.

Разумеючы, што аўтарытэт КПСС ў вачах насельніцтва істотна зніжаецца, кіраўніцтва Савецкага Саюза прапанавала рэформу палітычнай сістэмы. III пазачарговы З’езд народных дэпутатаў СССР (сакавік 1990 г.) адмяніў 6-ы артыкул Канстытуцыі СССР, ліквідаваўшы манаполію КПСС на ўладу ў краіне. Паседжанні і дыскусіі, якія адбываліся на з’ездах, асвятляліся ў сродках масавай інфармацыі, вяліся прамыя трансляцыі, што прыцягвала ў сферу іх абмеркавання шырокія слаі насельніцтва. Гэта паўплывала на дынаміку грамадска-палітычнага жыцця і ў БССР.

На павестку грамадскага абмеркавання выносіцца шэраг вострых праблем. Актualізуецца тэма рэпрэсій 1930-х гг. З экалагічнага і эканамічнага ў моцны палітычны фактар ператварылася Чарнобыльская катастрофа. Гэта адмоўна адбілася на трываласці палітычнай сістэмы і на падтрымцы ўлады. 15 сакавіка 1990 года на трэцім пазачарговым З'ездзе народных дэпутатаў СССР Міхаіл Гарбачоў быў абраны Прэзідэнтам СССР. Аднак шэраг дзеянняў саюзнай улады быў ужо запозненым. Паўплывала і нерашучасць Прэзідэнта СССР, які імкнуўся знайсці кампраміс паміж кансерватыўнай і радыкальнай плынямі ў камуністычнай партыі і грамадстве.

У снежні 1990 года быў скліканы 4-ы з'езд народных дэпутатаў СССР, на якім першы сакратар ЦК КПБ Анатоль Малафееў заявіў аб тым, што ў людзей складваецца ўражанне: у краіне ніхто не можа навесці парадак і заклікаў да таго, каб дэмакратычныя працэсы не перараслі ў анархію. З другога боку, ў часткі партыйнай эліты пачалася распрацоўка больш радыкальных праграм, якія разыходзіліся з праграмамі саюзнага цэнтра. У прыватнасці, у Маскве адбыўся ўстаноўчы з'езд “Дэмакратычнай Расіі”, які ўхваліў альтэрнатыўную праграму пераходу да рынку і запатрабаваў адстаўкі саюзнага ўрада. Такім чынам, ужо ў 1990 годзе ў Расійскай Федэрацыі быў узят курс на суверэнізацыю ўнутранай палітыкі, што паспяхаліся выкарыстаць палітычныя эліты Прыбалтыкі, Украіны і Грузіі. Асновай для разгортвання дэцэнтралізацыйных працэсаў сталі масавыя рухі нацыянальнай арыентацыі (народныя франты).

4 сакавіка 1990 года на аснове новага выбарчага заканадаўства адбыліся дэмакратычныя выбары ў Беларусі. На 310 месцаў у Вярхоўным Савеце СССР прэтэндавала 1769 кандыдатаў. Выбарчая кампанія праходзіла ў некалькі тураў, пасля першага тура галасавання было абрана толькі 98 народных дэпутатаў. Тым не менш у маі 1990 года адбылася першая сесія Вярхоўнага Савета. Дэпутаты прынялі цэлы шэраг заканадаўчых дакументаў аб пераходзе да рынкавых формаў эканомікі, ўзмацненні сацыяльнай абароны насельніцтва, ліквідацыі наступстваў Чарнобыльскай аварыі. Законам ад 28 ліпеня 1990 г. уносяцца змены і дапаўненні ў Канстытуцыю БССР 1978 г. (арт. 6, 7, 49), якія замацоўвалі шматпартыйнасць і прадугледжвалі роўныя ўмовы для дзейнасці розных грамадскіх аб'яднанняў, магчымасць іх удзелу ў выпрацоўцы палітычнага курсу БССР, яе сацыяльна-эканамічным, духоўным развіцці, у кіраванні дзяржаўнымі і грамадскімі справамі. Разам з унясеннем паправак у Канстытуцыю БССР Вярхоўны Савет прымае Пастанову “Аб рэгістрацыі грамадскіх аб'яднанняў у Беларускай ССР”.

У 1991 г. у СССР пачынаецца глыбокі *сацыяльна-эканамічны крызіс*. Спад эканомікі стаў катастрофічным. Пачаўшыся з грашовай рэформы, мэтай якой было скарачэнне грошай у абарачэнні, ён ахапіў усе сферы эканомікі. Рэзка ўзраслі цэны, Змяняецца эканамічная сітуацыя і ў БССР. У красавіку 1991 г. адбываюцца масавыя *забастоўкі рабочых* у розных гарадах Беларусі з патрабаваннямі паляпшэння матэрыяльнага становішча.

Паступова да эканамічных лозунгаў далучаліся палітычныя: дэмакратызацыя грамадска-палітычнага ладу, нацыяналізацыя маёмасці КПСС-КПБ. Нягледзячы на тое, што выключная большасць беларусаў на рэферэндуме 17 сакавіка 1991 г. прагаласавала за захаванне СССР, для ўсіх стала відавочная бездапаможнасць саюзных улад у вырашэнні надзённых пытанняў.

Пытанні і заданні

1. Як Беларусь стала адной з краін-заснавальніц ААН? Як удзел у ААН паўплываў на становішча БССР у складзе СССР?
2. Ці змянілася ўнутраная палітыка савецкіх уладаў пасля Вялікай Айчыннай вайны?
3. У чым выявіліся спробы дэмакратызацыі грамадска-палітычнага жыцця ў другой палове 1950-х — першай палове 1960-х гг.?
4. Што сведчыць пра нарастанне кансерватызму ў палітыцы дзяржавы ў 1970-я — першай палове 1980-х гг.?
5. Якімі найбольш істотнымі грамадска-палітычнымі працэсамі адзначана ў гісторыі БССР мяжа 80-х — 90-х гг. XX ст.?
6. Што было характэрна для жыцця і культуры БССР у 1950–1980-я гг.?
7. Якія дзяржаўныя і партыйныя лідары вызначалі палітыку БССР пасля Вялікай Айчыннай вайны? Складзіце кароткія паведамленні па іх палітычнай біяграфіі.
8. Якія змены ў савецкім грамадстве адбыліся ў другой палове 1980-х — пачатку 1990-х гг.?
9. Дзякуючы якім дасягненням многія людзі ў нашы дні ўспамінаюць савецкія часы з настальгіяй?
10. Параўнайце клятву піянера СССР і клятву скаута ЗША. Якія агульныя рысы і прынцыповыя адрозненні можна знайсці ў ідэалах савецкіх і амерыканскіх падлеткаў? Чым выкліканы адрозненні?

Тэма 1.8. Этапы развіцця незалежнай Рэспублікі Беларусь

Распад СССР і яго прычыны. Распад Савецкага Саюза як адзінай федэратыўнай дзяржавы адбываўся досыць імкліва. У 1989–1991 гг. адбываўся г.зв. «парад суверэнітэтаў», калі асобныя саюзныя рэспублікі, а часам нават і аўтаноміі ў складзе гэтых рэспублік прымалі дэкларацыі аб суверэнітэце. Пры гэтым рэспубліканскі суверэнітэт разумеўся як складовая частка агульнасаюзнага. Але гэта непазбежна прывяло да супярэчнасцей у юрысдыкцыі. Вярхоўны Савет БССР прыняў такую Дэкларацыю 27 ліпеня 1990 г.

Моцныя нацыянальна-дэмакратычныя рухі сфарміраваліся ў Прыбалтыцы і Закаўказ'і. У шэрагу выпадкаў на іх бок пераходзіла і мясцовае партыйна-дзяржаўнае кіраўніцтва. 11 сакавіка 1990 г. Літва абвясціла аб аднаўленні сваёй незалежнасці. Літаральна праз месяц (9 красавіка) Грузія таксама заявіла пра выхад з Савецкага Саюза. 4 мая 1990 г. Дэкларацыю аб аднаўленні дзяржаўнасці прыняла Латвія. 20 жніўня 1991 г. Вярхоўны Савет Эстоніі канчаткова зацвердзіў незалежны дзяржаўны статус сваёй краіны. Разам з тым Малдова і Арменія адмовіліся ўдзельнічаць у перамовах па стварэнні абноўленага Саюза Сувярэнных Дзяржаў.

Імкнучыся захаваць агульную федэратыўную дзяржаву на новых дэмакратычных асновах, саюзнае кіраўніцтва ініцыявала правядзенне рэферэндума. На агульнанароднае галасаванне выносілася пытанне «Ці лічыце Вы неабходным захаванне Саюза Савецкіх Сацыялістычных Рэспублік як абноўленай федэрацыі роўнапраўных суверэнных рэспублік, у якой будучь у поўнай ступені гарантавацца правы і свабоды чалавека любой нацыянальнасці?». Крызіс саюзнай дзяржаўнасці падкрэсліваўся тым фактам, што органы ўлады Грузіі, Літвы, Малдовы, Латвіі, Арменіі і Эстоніі адмовіліся праводзіць галасаванне. Тым не менш, у рэферэндуме прынялі ўдзел 80,03% выбаршчыкаў. Станоўча на пытанне адказалі 76% з іх. У БССР на ўчасткі для галасавання прыйшлі 83,3% грамадзян, якія мелі права голасу. 82,7% з іх падтрымалі захаванне Саюза.

Тым не менш, працэс распаду працягваўся. 1 снежня 1991 г. ва Украіне, якая была другой пасля Расійскай Федэрацыі саюзнай рэспублікай па памерах тэрыторыі, насельніцтву і эканамічнаму патэнцыялу, адбыўся рэферэндум па зацвярджэнню «Акта абвясчэння незалежнасці Украіны». У ім прынялі ўдзел 84,18% выбаршчыкаў, з якіх 90,32% падтрымалі гэта рашэнне. Рэферэндум стаў каталізатарам цэнтрабежных тэндэнцый. Ужо 8 снежня 1991 г. ва ўрадавай рэзідэнцыі Віскулі, што знаходзіцца на тэрыторыі Белавежскай пушчы ў Беларусі, сабраліся дэлегацыі трох саюзных рэспублік: Расіі на чале з прэзідэнтам Барысам Ельцыным, Украіны, якую ўзначальваў прэзідэнт Леанід Кучма, і Беларусі пад кіраўніцтвам старшыні Вярхоўнага Савета Станіслава Шушкевіча. У выніку перамоў было падпісана «Пагадненне пра стварэнне Садружнасці Незалежных Дзяржаў», вядомае таксама як «Белавежскае пагадненне». У яго прэамбуле ўдзельнікі сустрэчы запісалі: «Саюз ССР як суб'ект міжнароднага права і геапалітычная

рэальнасць спыніў сваё існаванне». Такім чынам быў дэнансаваны Дагавор 1922 г. пра стварэнне СССР. Разам з тым было прызнана, што народы Расіі, Беларусі і Украіны маюць гістарычную еднасць, і стваралася Садружнасць Незалежных Дзяржаў як новая міжнадзяржаўная супольнасць.

Пасля некаторых разважанняў да «белавежскай тройкі» далучыліся кіраўнікі яшчэ 8 саюзных рэспублік (Азербайджана, Арменіі, Казахстана, Кыргызстана, Малдовы, Таджыкістана, Туркменістана і Узбекістана). 21 снежня 1991 г. усе разам яны падпісалі ў г. Алматы дэкларацыю і падтрымалі Белавежскае пагадненне. А ўжо 25 снежня таго ж года першы і апошні Прэзідэнт СССР Міхаіл Гарбачоў пайшоў у адстаўку. СССР спыніў сваё існаванне.

Прычыны распаду Савецкага Саюза з'яўляюцца прадметам актыўных даследаванняў і навуковай дыскусіі. Па адных меркаваннях, савецкі лад з самага пачатку быў павінен разваліцца і ўвогуле быў нежыццяздольным. Па другіх – СССР разваліўся выключна пад знешнім уздзеяннем ЗША і іх саюзнікаў, а таксама ў выніку мэтанакіраванай працы пражоўніц дзяржаў унутры краіны.

Калі узважыць усе вядомыя зараз абставіны, то можна вылучыць некалькі блокаў прычын развалу Савецкага Саюза, якія узаемазвязаны паміж сабой.

Галоўнымі прычынамі былі найперш эканамічныя. Планавая адміністрацыйна-камандная эканоміка вяла да празмернага цэнтралізму ў кіраванні ўсёй народнай гаспадаркай. На месцах прыходзілася ўзгадняць з цэнтрам нават самыя дробныя пытанні. Вертыкальнае размеркаванне, а таксама празмерная мілітарызацыя эканомікі выклікалі ўзнікненне хронічнага дэфіцыту тавараў шырокага ўжытку, што раздражняла людзей, выклікала незадаволенасць усім ладам жыцця.

Час ад часу прадпрымаліся спробы рэформ, аднак яны сутыкаліся з немагчымасцю пераадолець ідэалагічныя догмы. Аднапартыйная сістэма, пры якой уся ўлада належала КПСС, вяла да палітычнай стагнацыі, якая ў літаратуры атрымала назву «застой». Калі кіраўнікі партыі здолелі пайсці на кампраміс, то аказалася, што час для такіх кампрамісаў ужо прайшоў.

Таксама вельмі моцна ўздзейнічала распачатая ў 1946 г. халодная вайна. Супрацьстаянне з Захадам і ўсім капіталістычным светам патрабавала вялікіх намаганняў і сродкаў. Савецкі Саюз аказаўся няздольным вытрымліваць такую напружаную барацьбу працягла час. Трэба адзначыць, што заходнія, найперш амерыканскія, лідары гэта добра разумелі і пастаянна ўцягвалі СССР у гонку ўзбраенняў, што самым негатыўным чынам сказвалася на стане спраў унутры краіны.

Палітычны і гаспадарчы крызіс першых гадоў незалежнасці.

Як бачна з вынікаў рэферэндуму сакавіка 1991 г., для большасці беларусаў развал адзінай краіны стаў нечаканасцю і ўспрымаўся вельмі балюча. У грамадстве панавала разгубленасць. Рэспубліканскія кіраўнікі спачатку не маглі прызвычаіцца да прыняцця самастойных рашэнняў без

позірку ў бок саюзнага цэнтра. Да таго ж была разбурана агульная сістэма кіравання гаспадаркай і размеркавання тавараў.

Усе гэтыя абставіны абвастраліся адсутнасцю неабходнай заканадаўчай базы, бо працягвалі дзейнічаць савецкія прававыя нормы. Неабходна было фактычна занава ствараць новую юрыдычную базу дзяржаўнага і эканамічнага будаўніцтва. Аднак гэты працэс ішоў вельмі марудна з-за вострай палітычнай барацьбы ў рэспубліцы.

Паводле ацэнкі экспертаў Сусветнага банка на момант атрымання незалежнасці ў 1991 г. Беларусь лідзіравала сярод рэспублік СНД па паказчыках прыбытку на душу насельніцтва. Рэспубліка мела развіты прамысловы сектар, які з улікам яго долі ва ўнутраным валавым прадукце рабіў яе адной з самых індустрыялізаваных краін свету. Таму крызіс у беларускай эканоміцы пачаўся пазней, чым у іншых рэспубліках СССР. Толькі ў 1991 г. упершыню адбылося абсалютнае падзенне вытворчасці прамысловай і сельскагаспадарчай прадукцыі. Крызіс працягваў паглыбляцца і набыў абвальны характар. Адбыўся спад вытворчасці. З 1991 г. пачаўся нястрымны рост інфляцыі з-за павышэння і частковай лібералізацыі цэн на прадукцыю і ўвядзення новых тарыфаў на транспартныя паслугі. Тэмп інфляцыі ў Беларусі ў 1993--1994 гг. перавышае 2000%. У выніку высокай інфляцыі аб'яцэнняваліся асноўны і абаротны капітал прадпрыемстваў і грашовыя зберажэнні грамадзян. Ва ўмовах інфляцыі пагоршыліся фінансавыя паказчыкі галін і прадпрыемстваў. У гэты крызісны перыяд адбываўся пераліў капіталу з вытворчай дзейнасці ў гандлёва-пасрэдніцкую.

Дэінтэграцыйныя працэсы на тэрыторыі былога СССР асабліва негатыўна адбіліся на Рэспубліцы Беларусь, паколькі яе эканоміка з'яўлялася «зборачным цэхам» і была ў найбольшай ступені інтэгравана з астатнімі часткамі народнагаспадарчага комплексу Савецкага Саюза. Страта эканамічных сувязей, рэзкі рост цэн на энерганосьбіты, імпартуемыя сыравіну і матэрыялы, а таксама глыбокія трансфармацыйныя працэсы ў сістэме сацыяльна-эканамічных інстытутаў сталі прычынамі глыбокіх узрушэнняў, якія перажыла Беларусь у 1-й палове 1990-х гг.

Крызіс стаў сістэмным. Ён ахапіў прамысловую і сельскагаспадарчую вытворчасць, фінансы, сацыяльную сферу. Найбольшы ўплыў на зацяжны характар крызісу аказалі: высокая інфляцыя, якая прывяла да аб'яцэнвання нацыянальнай грашовай адзінкі; рост дэфіцыту гандлёвага балансу; цяжкае фінансavae становішча дзяржавы, прадпрыемстваў і насельніцтва; скарачэнне аб'ёмаў інвестыцый у эканоміку, якое абмяжоўвала да мяжы магчымага абнаўленне вытворчага патэнцыялу, тэхнічнага і тэхналагічнага яго пераўзбраення ва ўмовах вельмі слабага прытоку замежных інвестыцый; недастатковасць стымулаў для развіцця прадпрыемальніцтва.

Адбылося разбурэнне планавых метадаў вядзення гаспадаркі пры адсутнасці дзеючых эфектыўных рынкавых механізмаў, былі моцна аслаблены рычагі кіравання дзяржаўным сектарам эканомікі, што спрыяла нарастанню сацыяльна-эканамічнага крызісу ў рэспубліцы ў цэлым,

падзенню ўзроўню жыцця і ўзмацненню дыферэнцыяцыі даходаў насельніцтва.

Распрацаваныя і прынятыя да выканання рынкавыя па сваёй сутнасці праграмы аказалі істотны ўплыў на далейшае дзяржаўнае будаўніцтва, дазволілі набыць вопыт стварэння рынкавай эканомікі, забяспечылі паступовыя змены ў менталітэце насельніцтва (пераход ад уяўленняў абавязковасці ўраўняльнага размеркавання выгод і ўтрыманства да разумення неабходнасці рынкавай гаспадаркі, якая забяспечвае больш высокія даходы за высокапрадукцыйную працу).

Рэальныя даходы насельніцтва ў выніку інфляцыі знізіліся амаль у 2 разы. На працягу 1991--1994 гг. цэны вытворцаў прамысловай прадукцыі ўзраслі ў 9 тыс. разоў, спажывецкія цэны на тавары і платныя паслугі -- у 3,2 тыс. разоў. Грашовыя даходы насельніцтва рэспублікі павысіліся толькі ў 2,3 раза.

Разам з тым у Беларусі, у адрозненне ад суседніх краін СНД і дзяржаў Балтыі, лібералізацыя цэн спалучалася з захаваннем значнай колькасці рэгулюемых цэн на харчовыя і многія прамысловыя тавары. У выніку ўзмацніўся вываз тавараў з фіксаванымі і рэгуляванымі цэнамі ў суседнія краіны, што спрыяла павелічэнню дэфіцыту на спажывецкім рынку рэспублікі. Не выратавала становішча ўвядзенне так званых талонаў і купонаў, картак спажывца, а таксама прыняцце закона «Аб абароне ўнутранага спажывецкага рынку», рэалізацыя якога з дапамогай адміністрацыйных мер адмоўна адбілася на развіцці рынкавых рэформ.

У 1990-я гг. для ацэнкі пакупальніцкай здольнасці стаў выкарыстоўвацца так званы мінімальны спажывецкі бюджэт (МСБ), які ўяўляе сабой грашовыя выдаткі на набыццё тавараў і паслуг для задавальнення асноўных фізіялагічных і сацыяльна-культурных патрэбнасцей чалавека.

Эканамічны крызіс цяжка адбіўся на многіх паказчыках ўзроўню жыцця. З'явілася беспрацоўе, якога жыхары рэспублікі не ведалі ўжо шмат дзесяцігоддзяў. Колькасць толькі зарэгістраваных беспрацоўных павялічылася з 2,3 тыс. чалавек ў 1991 г. да 101,2 тыс. 1994 г., што складала 2,1% эканамічна актыўнага насельніцтва.

У цэлым на працягу кароткага часу адбылося значнае скарачэнне выдаткаў дзяржавы на сацыяльнае забеспячэнне. Сталі рэзка зніжацца аб'ёмы будаўніцтва жылля і аб'ектаў сацыяльна-культурнага прызначэння. Разам з тым у 1991--1994 гг. захоўваліся станоўчыя тэндэнцыі ў галіне медыцынскага абслугоўвання. Павялічылася колькасць урачоў усіх спецыяльнасцей, колькасць урачэбных устаноў, якія аказваюць амбулаторна-паліклінічную дапамогу. Аднак гэтыя і іншыя пазітыўныя змены былі малалікія і не маглі істотна паўплываць на падзенне матэрыяльнага дабрабыту народа. У цэлым за 1991--1993 гг. узровень жыцця ў Беларусі знізіўся на 34%.

Наглядным паказчыкам глыбіні эканамічнага крызісу і яго негатыўнага ўздзеяння на жыццёвы ўзровень беларускага народа было зніжэнне сярэдняй

працягласці жыцця ў 1991--1994 гг. з 71,1 да 68,9 года, у тым ліку ў жанчын -- з 75,6 да 74,3 года, у мужчын - з 66,3 да 63,5 года. Хуткімі тэмпамі стала расці смяротнасць насельніцтва Беларусі. Пачынаючы з 1993 г. у Беларусі ўпершыню за апошнія 50 гадоў пачала назірацца тэндэнцыя скарачэння колькасці насельніцтва, якая ў 1993 г. скарацілася на 11,2 тыс., у 1994 г. -- на 19,4 тыс. чалавек.

Нягледзячы на ўсе эканамічныя цяжкасці, кіраўніцтва Беларусі не пагадзілася на правядзенне рэформ па так званым метады «шокавай тэрапіі», які прадугледжваў рэзкі пераклад сацыяльнай сферы на рынковыя ўзаемаадносіны. Урад Рэспублікі Беларусь захаваў адказнасць за мінімальны ўзровень сацыяльных гарантый у такіх сферах як ахова здароўя, адукацыя, культура, жыллёва-камунальная гаспадарка. Сацыяльная абарона насельніцтва забяспечвалася пасродкам перагляду мінімальнай заробтнай платы. Дзяржава таксама захавала кантроль за рознічнымі цэнамі і тарыфамі на асноўныя спажывецкія тавары і паслугі, у тым ліку на паліва, газ і электраэнергію для насельніцтва.

Фактычна на той час Беларусь з'яўлялася парламенцкай рэспублікай. Выканаўчая ўлада належала Кабінету міністраў, які ўзначальваў В. Кебіч, а заканадаўчая – Вярхоўнаму Савету 12-га склікання. Функцыі кіраўніка дзяржавы выконваў Старшыня Вярхоўнага Савета. На той час гэту пасаду займаў С. Шушкевіч. У першай палове 1990-х гг. хутка расла колькасць палітычных партый. У сярэдзіне 1993 г. іх налічвалася 12, а таксама 7 грамадска-палітычных аб'яднанняў. Актыўна ствараліся і новыя няўрадавыя грамадскія аб'яднанні. У 1994 г. іх было ўжо 784. Фармальна яны не ставілі сваёй мэтай барацьбу за ўладу, але ва ўмовах палітычнай нестабільнасці часта бралі на сябе функцыі палітычных партый.

Абстаноўку палітычнага крызісу і нават пэўнай хаатычнасці палітычнага жыцця падкрэслівае той факт, што на працягу чатырох гадоў Вярхоўны Савет не мог прыняць Канстытуцыю краіны. У Рэспубліцы Беларусь працягвала дзейнічаць савецкая Канстытуцыя 1978 г. з тымі дапаўненнямі, якія былі ўнесены найперш Дэкларацыяй аб дзяржаўным суверэнітэце і іншымі прававымі актамі перыяду фарміравання незалежнай дзяржавы.

На працягу 1991--1994 гг. Вярхоўны Савет валодаў фактычна абсалютнай уладай у краіне. Ён мог прымаць любыя рашэнні, аднак сама працэдура іх абмеркавання і галасавання вельмі зацягвалася, што самым негатыўным чынам паўплывала на эканамічную сітуацыю, настроі грамадства.

Асноўныя спрэчкі разгарнуліся вакол пытання, якой быць рэспубліцы: прэзідэнцкай альбо парламенцкай. Апазіцыя Беларускіх народных фронт (БНФ) выступала супраць увядзення пасады прэзідэнта з шырокімі паўнамоцтвамі, які б выбіраўся ўсімі грамадзянамі. У той жа час большасць парламента не магла кансалідавацца, бо не мела сталага і харызматычнага лідара. Аднак паступова значная частка выканаўчай улады і дэпутатаў стала аб'ядноўвацца вакол фігуры В. Кебіча. Урад атрымаў дадатковыя паўнамоцтвы ў галіне кіравання, а ў парламенце была створана праўрадавая група дэпутатаў

«Беларусь». У выніку адкрытага супрацьстаяння розных палітычных групавак узнік палітычны крызіс канца 1993 г. Насельніцтва ўсё мацней выказвала незадаволенасць станам рэчаў у гаспадарцы, галечай, татальнай карумпіраванасцю. На фоне такіх настрояў вялікі грамадскі рэзананс меў даклад, зроблены ў кастрычніку 1993 г. на пасяджэнні Вярхоўнага Савета дэпутатам А. Лукашэнкам, які ўзначальваў часовую камісію па барацьбе з карупцыяй. У рэшце рэшт, С. Шушкевіч быў адхілены 26 студзеня 1994 г. большасцю галасоў з пасады старшыні парламента, а Вярхоўны Савет узначаліў М. Грыб. Прэм'ер-міністр В. Кебіч здолеў захаваць уладу.

Прыняцце Канстытуцыі і першыя выбары Прэзідэнта Рэспублікі Беларусь.

Трансфармацыя грамадска-палітычнай сістэмы, з'яўленне ў ёй новых элементаў, глыбокі эканамічны крызіс -- усе гэтыя фактары ставілі перад урадам рэспублікі складаныя задачы і патрабавалі ад яго прымянення новых метадаў кіравання. Беларуская палітычная сістэма мела патрэбу ў моцным цэнтры, які мог бы ўзяць на сябе адказнасць за лёс дзяржавы.

15 сакавіка 1994 г. Вярхоўны Савет Рэспублікі Беларусь прыняў новую Канстытуцыю -- Асноўны Закон краіны. Беларусь абвешчалася ўнітарнай дэмакратычнай сацыяльнай прававой дзяржавай. Канстытуцыя таксама ўводзіла ў краіне прэзідэнцкую форму праўлення, што істотна змяняла характар і структуру выканаўчай улады. Праводзячы канстытуцыйную рэформу, беларуская палітычная эліта ў значнай ступені дзейнічала па прыкладу краін Захаду, дзе інстытут прэзідэнства існаваў на працягу некалькіх стагоддзяў і даказаў уласную эфектыўнасць у якасці аднаго са складнікаў элементаў дэмакратычнай палітычнай сістэмы. Ўвядзенне пасады прэзідэнта ў Беларусі таксама падкрэслівала незалежны і суверэнны статус новаўтворанай дзяржавы, што ў першыя гады самастойнага існавання нават па псіхалагічных матывах было вельмі важна як для палітычнай эліты, так і для ўсяго беларускага грамадства.

У выніку другога тура выбараў 10 ліпеня 1994 г. Прэзідэнтам Рэспублікі Беларусь быў абраны А.Р. Лукашэнка. Прыход ва ўладу маладога палітыка новай фармацыі прывёў да істотнага абнаўлення беларускай палітычнай эліты. З гэтага моманту ў найноўшай гісторыі Беларусі пачаўся этап прэзідэнцкага кіраўніцтва.

Першая палова 1990-х гг. -- найбольш складаны перыяд у гісторыі незалежнай Рэспублікі Беларусь. Эканамічны крызіс аказаў значны негатыўны ўплыў на сацыяльную сферу. Дэстабілізацыя эканомікі і дэарганізацыя сацыяльнай сферы выклікалі ў грамадстве пачуццё нявызначанасці, няўпэўненасці ў заўтрашнім дні і разам з тым істотна павысілі палітычную актыўнасць насельніцтва. Гэта быў час назапашвання палітычнага вопыту, школа палітычнай культуры, першы нялёгкі этап у будаўніцтве ўласнай дэмакратычнай дзяржавы.

У Рэспубліцы Беларусь інстытут прэзідэнцтва быў уведзены адначасова з прыняццем Канстытуцыі 1994 г. Вопыт дзяржаў, якія перажылі

аднапартыйную сістэму, блізкіх па тэрыторыі і колькасці насельніцтва да Беларусі, паказвае, што выхад з эканамічнага крызісу найбольш аптымальна забяспечваецца праз моцную прэзідэнцкую ўладу, перавагай якой з'яўляецца хуткае рэагаванне, прыманне і рэалізацыя найбольш рацыянальных рашэнняў. На моцную асобу арыентаваны і менталітэт беларускага народа. Раней першымі асобамі ў дзяржаве былі Першы сакратар ЦК Камуністычнай партыі Беларусі, Старшыня Вярхоўнага Савета, цяпер ім стаў Прэзідэнт. Увядзенне інстытута прэзідэнцтва ў Беларусі адкрыла новы этап у развіцці беларускай дзяржаўнасці, сведчыла пра ўспрыманне дзяржаўна-палітычных інстытутаў дэмакратычных краін.

Пры выбары мадэлі прэзідэнцтва ў Беларусі вырашальнае значэнне мела тая акалічнасць, што пост прэзідэнта засноўваўся ўпершыню ў гісторыі Беларусі. Таму палітыка-прававы статус інстытута прэзідэнцтва не быў выразна функцыянальна прапрацаваны і зафіксаваны заканадаўчымі актамі. Канстытуцыяй не ўсталёўваўся дзейсны прававы механізм узаемадзеяння прэзідэнта з іншымі ўладнымі структурамі. Прэзідэнт краіны звярнуўся да народа як вышэйшай крыніцы дзяржаўнай улады, выступіўшы ініцыятарам правядзення рэспубліканскага рэферэндуму па пытаннях унясення змяненняў і дапаўненняў у Канстытуцыю Рэспублікі Беларусь. На лістападаўскі рэферэндум 1996 г. былі прадстаўлены прэзідэнтам і парламентам (фракцыямі аграрыяў і камуністаў) 2 праекта новай рэдакцыі Канстытуцыі. У першым варыянце прадугледжвалася рэфармаванне ўсёй сістэмы дзяржаўнай улады з вядучым становішчам прэзідэнта, у другім -- скасаванне пасады прэзідэнта і функцыянаванне дзяржаўнага механізму ва ўмовах вяршэнства заканадаўчага органа.

Інстытут прэзідэнцтва з'яўляецца вядучым органам дзяржаўнай улады, а Прэзідэнт Рэспублікі Беларусь А. Лукашэнка -- не толькі юрыдычна, але і фактычна -- лідэр беларускай дзяржавы, які карыстаецца вялікай падтрымкай насельніцтва краіны. Пацвярджэннем гэтаму з'яўляецца актыўнасць беларускіх выбаршчыкаў на прэзідэнцкіх выбарах: у 2001 г. у галасаванні прынялі ўдзел 83,86% грамадзян ад колькасці ўключаных у спісы, у 2006 г. -- 92,6%, у 2010 г. -- 90,65%. Дзеючы Прэзідэнт Рэспублікі Беларусь А. Лукашэнка ўстойліва лідзіруе: у 2001 г. за яго прагаласавалі 75,76%, у 2006 г. -- 83%, у 2010 г. -- 79,65% ад тых, хто прыняў удзел у галасаванні.

Рэферэндумы 1995, 1996, 2004 гг. і іх уплыў на стабілізацыю абстаноўкі ў краіне.

Выкарыстанне ў Беларусі такіх вышэйшых форм волевыяўлення народа, як Усебеларускія народныя сходы і рэферэндумы яскрава сведчыць пра дэмакратычную накіраванасць дзяржавы.

Канстытуцыя Беларусі, валодаючы прыярытэтам перад любым законам і міжнароднай дамовай, прадастаўляе народу як адзінай крыніцы дзяржаўнай улады ў краіне магчымасць скарыстацца сваім правам на правядзенне рэферэндуму (народнага галасавання).

У Беларусі адбыліся чатыры рэспубліканскіх рэферэндумы (для параўнання: усяго ў свеце іх прайшло больш за 900).

Неабходнасць першага рэферэндуму была выклікана тым, што ў канцы 1980-х -- пачатку 1990-х гг. у многіх саюзных рэспубліках СССР выявіліся працэсы, якія сведчылі пра імкненне значнай часткі насельніцтва не толькі абнавіць Савецкі Саюз, але і будаваць уласныя нацыянальныя дзяржавы, якім ўласцівы поўная самастойнасць і незалежнасць.

Такім чынам, 17 сакавіка 1991 г. адбыўся рэферэндум па пытанні аб захаванні Саюза ССР як федэрацыі раўнапраўных рэспублік. Вынікі галасавання ў Беларускай ССР засведчылі, што абсалютная большасць грамадзян (82,7%) выказалася за захаванне СССР як абноўленай федэрацыі раўнапраўных суверэнных рэспублік, у якой будучы ў поўнай меры гарантавацца правы і свабоды чалавека любой нацыянальнасці.

Датай правядзення другога народнага галасавання стала 14 мая 1995 г., калі адбыўся рэспубліканскі рэферэндум па пытаннях, якія мелі вялікае значэнне для далейшага развіцця маладой суверэннай дзяржавы -- Рэспублікі Беларусь: аб статусе рускай мовы, аб усталяванні новых Дзяржаўнага сцяга і Дзяржаўнага герба, аб эканамічнай інтэграцыі з Расійскай Федэрацыяй, аб датэрміновым спыненні паўнамоцтваў Вярхоўнага Савета Прэзідэнтам Рэспублікі Беларусь.

Вынікі галасавання па кожным пытанні, вынесеным Прэзідэнтам краіны на рэспубліканскі рэферэндум 14 мая 1995 г., былі наступнымі:

- 83,3% беларускіх грамадзян прагаласавалі за наданне рускай мове роўнага статусу з беларускай; супраць выказаліся 12,7%. Прынятае беларускімі грамадзянамі рашэнне аб наданні рускай мове роўнага статусу з беларускай з'явілася адным з фактараў стабілізацыі беларускага грамадства.

Пытанне аб дзяржаўным статусе не толькі беларускай, але і рускай мовы было вырашана ў новай рэдакцыі Закона «Аб мовах у Рэспубліцы Беларусь» ад 13 ліпеня 1998 г. Згодна з Законам дзяржава павінна забяспечваць усебаковае развіццё і функцыянаванне двух моў ва ўсіх сферах грамадскага жыцця.

Важнай гарантыяй правоў беларускіх грамадзян на карыстанне дзвюма дзяржаўнымі мовамі з'яўляецца ўстанаўленне адказнасці службовых асоб за адмову прыняць і разгледзець зварот грамадзяніна на беларускай, рускай мовах са спасылкай на няведанне мовы звароту.

У цяперашні час у беларускім грамадстве пытанне раўнапраўя дзвюх дзяржаўных моў вырашана. Так, сацыялагічнае даследаванне, праведзенае ў 1-м квартале 2007 г., паказала раўнапраўе беларускай і рускай моў. Напрыклад, не назіраецца прамой сувязі паміж мовай, якая выкарыстоўваецца беларускімі грамадзянамі ў паўсядзённым жыцці, і мовай, якую яны лічаць роднай. Сярод тых, хто назваў у якасці асноўнай мовы сваіх зносін рускую, 30,1% адзначылі, што беларуская мова ім бліжэй і радней. У сваю чаргу 41,3% беларускамоўных апытаных адзначылі рускую мову як родную. Сярод тых, хто размаўляе на змяшанай беларуска-рускай мове, 59,1% лічаць роднай рускую, 49,0% -- беларускую мову.

- 75,1% грамадзян з ліку тых, якія прынялі ўдзел у галасаванні, выказаліся за прапанову аб устанаўленні новых Дзяржаўнага сцяга і Дзяржаўнага герба Рэспублікі Беларусь.

Па выніках рэферэндуму Прэзідэнт краіны А.Р. Лукашэнка 7 чэрвеня 1995 г. падпісаў два ўказы: «Аб зацвярджэнні эталона Дзяржаўнага герба Рэспублікі Беларусь і Палажэння аб Дзяржаўным гербе Рэспублікі Беларусь» і «Аб зацвярджэнні Палажэння аб Дзяржаўным сцягу Рэспублікі Беларусь». Так наша краіна набыла дзейсныя цяпер Дзяржаўны герб і Дзяржаўны сцяг.

- Станоўчае рашэнне на рэферэндуме пытання аб эканамічнай інтэграцыі з Расіяй (83,3% -- «за») узмацніла гэты працэс, пацвердзіўшы правільнасць дзеянняў па развіцці інтэграцыйных працэсаў.

2 красавіка 1997 г. у Маскве быў заключаны Дагавор аб Саюзе Беларусі і Расіі, а таксама падпісаны Статут Саюза Беларусі і Расіі. У адпаведнасці з Дагаворам дзве дзяржавы вырашылі на добраахвотнай аснове ўтварыць глыбока інтэграваную палітычна і эканамічна Супольнасць Беларусі і Расіі ў мэтах аб'яднання матэрыяльнага і інтэлектуальнага патэнцыялаў сваіх дзяржаў для пад'ёму эканомікі, стварэння роўных умоў павышэння ўзроўню жыцця народаў і духоўнага развіцця асобы.

Курс беларуска-расійскіх адносін на цесную інтэграцыю застаецца нязменным, паколькі яго аснову складаюць аб'ектыўная ўзаемазалежнасць і ўзаемадапаўняльнасць эканомік, цесныя эканамічныя і культурныя сувязі і, што асабліва важна, шчырае імкненне народаў да яднання.

- Пытанне аб датэрміновым спыненні паўнамоцтваў Вярхоўнага Савета 13-га склікання Прэзідэнтам Рэспублікі Беларусь падтрымалі 77,7% грамадзян, супраць выказаліся 17,8%.

Патрэба ў правядзенні народнага галасавання 24 лістапада 1996 г. была абумоўлена неабходнасцю ўдакладнення шэрагу канстытуцыйных палажэнняў.

На народнае галасаванне выносілася два блокі пытанняў: ініцыяваныя Кіраўніком дзяржавы (чатыры пытанні) і групай дэпутатаў Вярхоўнага Савета (тры пытанні).

Паводле афіцыйных дадзеных, апублікаваных Цэнтральнай камісіяй Рэспублікі Беларусь па выбарах і правядзенні рэспубліканскіх рэферэндумаў, вынікі народнага галасавання 24 лістапада 1996 г. па кожнаму з пытанняў выглядаюць наступным чынам:

- большасць грамадзян (88,18%) з ліку тых, якія прынялі ўдзел у галасаванні, падтрымалі прапанову Прэзідэнта краіны А.Р. Лукашэнка аб пераносе святкавання Дня Незалежнасці на 3 ліпеня і толькі 10,45% выказаліся супраць. І гэтая свята стала сапраўды ўсенародным.

- 70,45% беларусаў ад агульнай колькасці выбаршчыкаў прагаласавалі за праект Канстытуцыі, прапанаваны Кіраўніком дзяржавы, і толькі 7,93% -- за праект, прапанаваны дэпутацкімі фракцыямі камуністаў і аграрыяў. Супраць прагаласавалі адпаведна 9,39 і 71,2%.

- 82,88% грамадзян, якія ўдзельнічалі ў галасаванні, выказаліся супраць свабоднай (без абмежаванняў) куплі і продажу зямлі. За прагаласавалі 15,3%.

- не падтрымалі грамадзяне і адмену ў Беларусі смяротнай казні (80,44% -- «супраць»). Час паказвае, што грамадства яшчэ не гатова да гэтага.

Асноўным вынікам рэферэндуму і важнай вяхой у далейшым развіцці суверэннай беларускай дзяржавы з'явілася ўнясенне змяненняў і дапаўненняў у Канстытуцыю Рэспублікі Беларусь. Прэзідэнцкі варыянт рэдакцыі Асноўнага Закона стварыў цалкам новую мадэль дзяржаўнага ладу Беларусі.

Не менш важнае значэнне для нашай краіны меў чацвёрты рэспубліканскі рэферэндум, які адбыўся 17 кастрычніка 2004 г., на якім народ, па сутнасці, даў ацэнку дзейнасці Кіраўніка дзяржавы за дзесяцігадовы перыяд. Прэзідэнт фактычна трымаў экзамен перад грамадзянамі сваёй краіны.

Насельніцтва Рэспублікі Беларусь падтрымала палітыку (79,42%) Кіраўніка дзяржавы, прагаласаваўшы за прыняцце часткі першай артыкула 81 Канстытуцыі Рэспублікі Беларусь у наступнай рэдакцыі: «Прэзідэнт абіраецца на пяць гадоў непасрэдна народам Рэспублікі Беларусь на аснове ўсеагульнага, свабоднага, роўнага і прамога выбарчага права пры таемным галасаванні».

Выбар рашэння быў натуральным. А.Р. Лукашэнка, па азначэнні -- народны Прэзідэнт, прапанаваў народу дазволіць яму «скончыць будаўніцтва дома, фундамент якога заклалі разам». А значыць, захаваўшы дасягнутае, рэалізаваць новыя планы ў імя працвіцця Беларусі.

Такім чынам, савет з народам -- дэмакратычны спосаб вырашэння важнейшых дзяржаўных пытанняў. І факт правядзення рэферэндумаў толькі пацвярджае, што мы жывем у краіне, дзе народ -- гаспадар сваёй будучыні. І толькі яму вырашаць, як будаваць сваю дзяржаву. Воля народа, выяўленая на рэферэндумах з 1995 і да 1996гг., лягла ў аснову правдзімай эканамічнай і сацыяльнай палітыкі.

Рэферэндум 17 кастрычніка 2004 г. быў звязаны з канстытуцыйным абмежаваннем Прэзідэнта выбірацца на вышэйшую пасаду ў дзяржаве больш за вызначаныя тэрміны. У свеце вядомы розныя спосабы вырашэння такой праблемы. Аднак А.Р. Лукашэнка вырашыў напрамую звярнуцца да грамадзян. На агульнанароднае галасаванне выносілася наступнае пытанне: *«Ці дазваляеце Вы першаму Прэзідэнту Рэспублікі Беларусь Лукашэнка А.Р. удзельнічаць у якасці кандыдата ў Прэзідэнты Рэспублікі Беларусь у выбарах Прэзідэнта і ці прымаеце частку першую артыкула 81 Канстытуцыі Рэспублікі Беларусь на аснове ўсеагульнага, свабоднага, раўнага і прамога выбарчага права пры тайным галасаванні?»*

Усяго ў рэферэндуме прыняла ўдзел 79,42% выбаршчыкаў. Ініцыятыву Прэзідэнта падтрымалі 90,1% тых, хто прыйшоў на выбарчыя ўчасткі. Такім чынам было ўнесена апошняе на цяперашні час змяненне ў дзеючую Канстытуцыю.

Эканамічныя рэформы, фарміраванне беларускай мадэлі сацыяльна-эканамічнага развіцця. Асаблівасці грамадска-палітычнага развіцця ў пачатку ХХІ ст.

У якасці перспектыўнай мадэлі беларуская дзяржава выбрала сацыяльна арыентаваную рыначную эканоміку. Гэта замацавана рашэннямі Усебеларускіх народных сходаў 1996, 2001, 2006 і 2010 гг. Такі выбар, у адрозненне ад ліберальных мадэлей, не прадугледжвае шокавых метадаў, якія нясуць, як паказала практыка шэрага постсацыялістычных краін, велізарныя эканамічныя і сацыяльныя страты для мільёнаў простых людзей.

У 1996 г. аднавіўся эканамічны рост, які спалучаўся з адначасовым зніжэннем інфляцыі. У 1995 і 1996 гг. палепшыўся шэраг макрапаказчыкаў: чысты экспарт тавараў і паслуг склаў адпаведна 4,8 і 3,9% ад валавога ўнутранага прадукту (ВУП); дэфіцыт бюджэту -- 2,7 і 2% ад ВУП. Значна вырасла ў рэальным вылічэнні рэнтабельнасць, а ў 1996 г. яна стала нават станоўчай. Станоўчымі былі і тэмпы росту зароботнай платы і рэальных грашовых даходаў.

У гэты перыяд прыйшло таксама ўсведамленне таго, што разам з неабходнасцю рашэння тактычных задач у сацыяльна-эканамічнай сферы краіны патрабуецца ўлічваць больш аддаленыя стратэгічныя мэты развіцця. Як адказ на гэту патрэбнасць быў распрацаваны комплекс стратэгічных дакументаў сярэдне- і доўгатэрміновай перспектывы. Сярод іх стрыжневую ролю адыгрываюць «Асноўныя напрамкі сацыяльна-эканамічнага развіцця Рэспублікі Беларусь на 1996--2000 гг.», якія былі адобраны Усебеларускім народным сходам. Яны прадугледжвалі рашэнне такіх ключавых задач, як стабілізацыя і павышэнне жыццёвага ўзроўню беларускага народа і паступовае набліжэнне яго да ўзроўню высокаразвітых еўрапейскіх дзяржаў, павышэнне працоўнай матывацыі насельніцтва, стварэнне перадумоў для наступнага росту дабрабыту. Гэтай мэты меркавалася дасягнуць шляхам пабудовы сучаснай высокаэфектыўнай эканамічнай сістэмы, якая валодае стымуламі да высокапрадукцыйнай працы і ўспрымальнасцю да навукова-тэхнічнага прагрэсу.

У якасці прыярытэтаў у Асноўных напрамках былі вызначаны: экспарт, жыллё і харчаванне. Асноўныя напрамкі раскрываюць галоўныя рысы беларускай мадэлі сацыяльна арыентаванай рыначнай эканомікі -- спалучэнне перавагі сучаснай высокаразвітай рыначнай гаспадаркі з забеспячэннем сацыяльнай справядлівасці і эфектыўнай сацыяльнай абароны грамадзян.

Вопыт практычнай рэалізацыі гэтага дакумента пацвердзіў правільнасць выбранага курсу ў пераходны перыяд. Дзякуючы гэтаму ўдалося спыніць спад вытворчасці і забяспечыць эканамічны рост, павелічэнне інвестыцый і паляпшэнне шэрага іншых колькасных і якасных параметраў.

Ідэя сацыяльнай арыентацыі беларускай эканомікі ўвасобілася ў «Нацыянальнай стратэгіі ўстойлівага развіцця Рэспублікі Беларусь да 2010 г.», якая была распрацавана і ўхвалена ўрадам у 1997 г. У гэты перыяд таксама распрацоўваецца і прымаецца шэраг важных праграм, такіх як «Нацыянальная праграма прыцягнення інвестыцый і эканоміку Рэспублікі Беларусь» (1996 г.), «Праграма імпартазамышчэння» (1997 г.), «Праграма

павелічэння экспарту прадукцыі з мясцовай сыравіны» (1997 г.), «Праграма вырашэння праблемы неплацяжоў» (1997 г.) і інш.

Для упарадкавання распрацоўкі і прыняцця дакументаў, якія тычацца перспектывага развіцця, у 1998 г. быў прыняты Закон Рэспублікі Беларусь «Аб дзяржаўным прагназаванні і праграмах сацыяльна-эканамічнага развіцця Рэспублікі Беларусь», у якім сістэматызаваны і абагульнены вопыт па распрацоўцы прагнозных і праграмных дакументаў.

Па ініцыятыве А.Р. Лукашэнкі ў Беларусі быў створаны дзейсны дэмакратычны інстытут, які дазваляе грамадзянам непасрэдна ўдзельнічаць у кіраванні дзяржавай, -- Усебеларускі народны сход.

Як адзначыў Кіраўнік дзяржавы, выступаючы на трэцім Усебеларускім народным сходзе, які вызначыў асноўны кірункі развіцця дзяржавы на 2006—2010 гг., адзін з галоўных арыенціраў развіцця Беларусі ў бліжэйшыя пяць гадоў -- «гэта далейшае развіццё эфектыўнай прававой дзяржавы, якая працуе на карысць народа... Мы павінны яшчэ больш павярнуць дзяржаву тварам да простага працаўніка... Новы этап дзяржаўнага будаўніцтва на будучую перспектыву будзе праходзіць пад лозунгам «Дзяржава для народа, для чалавека».

Па меры дасягнення поспехаў у развіцці рэспублікі, яе прасоўвання да сацыяльна арыентаванай рыначнай эканоміцы, дэмакратыі і сталай грамадзянскай супольнасці ў краіне будуць ўзмацняцца працэсы трансфармацыі грамадскіх адносін, сацыяльных і палітычных структур дзяржавы. Сутнасць гэтых працэсаў -- канцэнтрацыя намаганняў дзяржавы на патрэбах і інтарэсах чалавека, актывізацыя яго сацыяльнай ролі, развіццё ініцыятывы і прадпрымальнасці, узмацненне грамадзянскай адказнасці.

У гэтых мэтах будуць удасканалвацца структура і функцыі органаў дзяржаўнай улады, ажыццяўляцца дэбюракратызацыя дзяржаўных паслуг і павышэнне іх якасць, ўкараненне эфектыўных мадэлі працы з насельніцтвам на аснове заяўнага прынцыпу «адно акно», прымяненне інфармацыйна-камунікацыйных тэхналогій ў дзейнасці дзяржаўнага апарату пры прыняцці рашэнняў.

Галоўным патрабаваннем, што прад'яўляецца да працы кадраў дзяржаўных органаў, з'яўляецца павышэнне яе эфектыўнасці, празрыстасці, падсправаздачнасці грамадзянам. Важным крокам у гэтай справе будзе правядзенне дзейснай кадровай палітыкі, накіраванай на ўдасканаленне інстытута дзяржаўнай службы, падрыхтоўку кіраўніцкага корпуса да вырашэння прынцыпова новых задач і засваення новых форм і метадаў кіравання, прыцягненне ў сферу кіравання высокакваліфікаваных кіраўнікоў з кадравага рэзерву, а таксама ўдасканаленне сістэмы перападрыхтоўкі і павышэння кваліфікацыі дзяржаўных служачых, вызначэнне маральна-этычных стандартаў іх паводзін.

Асабліва ўвага будзе нададзена ўдасканаленню сістэмы мясцовага кіравання і самакіравання, у тым ліку аптымізацыі паўнамоцтваў мясцовых выканаўчых і распарадчых органаў на аснове ўзмацнення ролі органаў

базавага і пярвічнага ўзроўняў, ўдасканалення кіравання дзяржаўнай уласнасцю, пошуку новых арганізацыйных форм кіравання.

У сваім выступленні на трэцім Усебеларускім народным сходзе Прэзідэнт зрабіў акцэнт на далейшым развіцці грамадзянскай супольнасці, паколькі яна выступае адной з асноўных прыкмет дэмакратычнай прававой дзяржавы і з'яўляецца своеасаблівым прамежкавым звяном паміж дзяржавай і грамадзянінам.

«Устойлівая дзяржава не можа абанірацца толькі на ўладу ... Таму вельмі важна, каб у дзяржаве ўсё большую ролю ігралі такія структуры грамадзянскага грамадства, як мясцовыя Саветы, прафсаюзы, маладзёжныя і ветэранскія арганізацыі.

Трэба вітаць развіццё палітычных партый. Гэта таксама структуры грамадзянскай супольнасці, і яны патрэбны для нармальнага дэмакратычнага працэсу ў краіне. Іншая справа, што партыі, рухі або грамадскія аб'яднанні павінны працаваць на канструктыўнай аснове, у рамках Канстытуцыі і Закона і на краіну, на народ. Яны маюць права і павінны адлюстроўваць розныя пункты гледжання нашага насельніцтва па розных праблемах грамадскага развіцця. Але пры гэтым яны павінны абанірацца толькі на свой народ, а не на заакеянскіх «лялькаводаў», -- адзначыў А.Р. Лукашэнка.

Сёння ў Беларусі актыўна дзейнічаюць асноўныя інстытуты грамадзянскай супольнасці -- палітычныя партыі, грамадскія аб'яднанні.

Дзяржаўныя органы не дыстанцуюцца ад грамадскіх аб'яднанняў. Дзяржава аказвае ім інфармацыйную, метадычную, арганізацыйную і, па меры магчымасці, матэрыяльную падтрымку. Падтрымка грамадскіх аб'яднанняў органамі ўлады будзе на аснове дзеючага заканадаўства, назапашанага вопыту ўзаемадзеяння, а таксама значнасці праблем, якія вырашаюцца грамадскімі аб'яднаннямі.

Сучасныя дасягненні беларускай дзяржавы.

Амаль 30 гадоў таму на палітычнай карце свету з'явілася новая маладая незалежная дзяржава -- Рэспубліка Беларусь. Пройдзены больш чым за чвэрць стагоддзя шлях дазваляе асэнсаваць уласны беларускі вопыт. Тым больш у краіне ўжо вырасла цэлае пакаленне грамадзян, якія нарадзіліся ў суверэннай Беларусі. Па якіх прынцыпах яна развіваецца? У чым заключаюцца характэрныя рысы дзяржаўнага ладу і гаспадарчага ўкладу краіны? І якія каштоўнасці беларускага грамадства?

Мадэль беларускага дзяржаўнага развіцця прынята пазначаць двума азначэннямі, якія першапачаткова выкарыстоўваліся як лозунгі, а затым сталі ў кароткай форме ўвасабляць асноўныя мэты і пастулаты Рэспублікі Беларусь: «За моцную і квітнеючую Беларусь» і «Дзяржава для народа». Пры ўсёй сваёй прастаце і сцісласці яны раскрываюць сутнасць беларускай палітычнай сістэмы. Галоўная яе мэта -- забеспячэнне мірнага, стабільнага і шчаслівага жыцця ўласных грамадзян. Эканамічнае ўвасабленне дадзенай мадэлі называюць сацыяльна арыентаванай рыначнай эканомікай, што

дакладна характарызуе эвалюцыю ад планавай гаспадаркі да сучаснага рынку пры захаванні высокага ўзроўню сацыяльных гарантый для насельніцтва.

Для беларускага грамадства характэрна гістарычная пераемнасць. Развал адзінай краіны -- Савецкага Саюза -- ў 1991 г. быў успрыняты большасцю беларусаў як геапалітычная катастрофа. Аднак дыялектыка гістарычнага працэсу паставіла на парадак дня пытанне аб пабудове новай незалежнай дзяржавы. Пры гэтым у Беларусі з павагай ставяцца да гісторыі. Беражлівыя адносіны да памяці аб Вялікай Айчыннай вайне, да ветэранаў вайны, сталі неад'емнай часткай ідэалогіі беларускай дзяржавы. Праз паважлівае стаўленне да мінулага, праз цесную пераемнасць пакаленняў у грамадзян выходзіла адказнасць за сённяшні дзень і будучыню сваёй краіны.

Беларускую дэмакратыю адрознівае спалучэнне шырокага народнага прадстаўніцтва і моцнай цэнтралізаванай улады. Гэта абумоўлена складанымі геапалітычнымі ўмовамі пасля распаду Савецкага Саюза і абставінамі пераходнага перыяду ў эканоміцы.

Найважнейшым інстытутам беларускай дзяржавы з'яўляецца прэзідэнцтва. Менавіта Кіраўнік дзяржавы выступае як гарант выканання Канстытуцыі, правоў і свабод грамадзян. Асноўны закон надае яму ролю арбітра паміж галінамі ўлады, ключавога звяна ў сістэме забеспячэння нацыянальнай бяспекі. Прэзідэнт таксама выбудоввае вертыкаль улады ад рэспубліканскага да мясцовага ўзроўню.

Найважнейшымі функцыямі Нацыянальнага сходу з'яўляюцца заканадаўчая (фарміраванне прававой базы краіны) і прадстаўнічая, галоўная мэта якой -- адлюстраванне інтарэсаў сваіх выбаршчыкаў у дзейнасці органаў улады. Беларускі парламент складаецца з дзвюх палат -- Палаты прадстаўнікоў і Савета Рэспублікі. Дэпутаты Палаты прадстаўнікоў абіраюцца на аснове ўсеагульнага, свабоднага, роўнага, прамога выбарчага права пры тайным галасаванні.

Савет Рэспублікі з'яўляецца палатай тэрытарыяльнага прадстаўніцтва. Акрамя разгляду праектаў законаў, парламент прызначае выбары Прэзідэнта, дае згоду Прэзідэнту на прызначэнне Прэм'ер-міністра, Старшыні Канстытуцыйнага Суда, іншых вышэйшых дзяржаўных асоб краіны. Парламент можа прымаць рашэнні па іншых пытаннях, прадугледжаных Канстытуцыяй краіны.

Выканаўчую ўладу ў краіне ажыццяўляе Урад -- Савет Міністраў Рэспублікі Беларусь, які з'яўляецца цэнтральным органам дзяржаўнага кіравання. Савет Міністраў распрацоўвае асноўныя напрамкі ўнутранай і знешняй палітыкі, прымае меры па іх рэалізацыі, забяспечвае правядзенне адзінай эканамічнай, фінансавай і грашова-крэдытнай палітыкі ў краіне. У сваёй дзейнасці Урад падсправаздачны Прэзідэнту краіны і адказны перад парламентам.

Судовая ўлада ўяўляе сабой самастойны і незалежны дзяржаўны інстытут.

Такім чынам, у Беларусі прысутнічае класічны падзел на тры галіны ўлады пры дэлегаванні значных паўнамоцтваў Прэзідэнту.

Гаворачы аб пабудове грамадзянскай супольнасці, Прэзідэнт Рэспублікі Беларусь А.Р. Лукашэнка ў верасні 2002 г. падкрэсліў, што моцная беларуская дзяржава павінна абапірацца на тры асновы: мясцовыя Саветы, прафсаюзы і маладзёжную арганізацыю. Затым Кіраўнік дзяржавы дадаў да гэтага пераліку ветэранскія і жаночыя арганізацыі. Гэта значыць моцная ўлада не павісае ў паветры, а звязана з грамадствам, з кожным грамадзянінам праз цэлую сістэму грамадскіх аб'яднанняў, якія дазваляюць найбольш поўна раскрыць чалавечы патэнцыял.

У цяперашні час у Беларусі склалася сітуацыя, пры якой грамадскія аб'яднанні (а іх налічваецца больш за 2200) іграюць большую ролю, чым 15 палітычных партый. Гэта сведчыць аб наяўнасці прамога кантакта ўлады і грамадства без пасрэднікаў. Найбуйнейшыя грамадскія арганізацыі -- Федэрацыя прафсаюзаў Беларусі, Беларускі рэспубліканскі саюз моладзі, «Белая Русь».

Пры актыўным развіцці ўсіх галін дзяржаўнага і грамадскага жыцця стаўка робіцца на падтрымку таленавітых людзей, здольных прынесці славу сваёй краіне. Для гэтага створана цэлая сістэма фондаў і грантаў, конкурсаў і фестываляў. За апошнія гады істотна абноўлена матэрыяльная база культурных устаноў, пабудавана мноства новых аб'ектаў, некаторыя з іх сталі шэдэўрамі сучаснай архітэктуры.

Істотным дасягненнем беларускай мадэлі развіцця з'яўляецца захаванне канфесійнай і міжнацыянальнай згоды. Адною з асноў нацыянальнага адзінства стала ўвядзенне ў 1995 г. раўнапраўя беларускай і рускай моў. Мудрасць гэтага калектыўнага рашэння, прынятага на рэферэндуме, становіцца відавочнай на прыкладзе іншых постсавецкіх краін, дзе моўная праблема стала каменем сутыкненняў і каталізатарам палітычных і ўзброеных сутыкненняў.

Знешняя палітыка Рэспублікі Беларусь абапіраецца на выразна сфармуляваную канцэпцыю каардынацыі намаганняў дзяржавы і грамадства на міжнароднай арэне. У яе аснове ляжыць прынцып шматвектарнасці. Ён азначае, што краіна гатова да паўнаважнага і раўнапраўнага развіцця адносінаў з усімі дзяржавамі планеты без якіх-небудзь папярэдніх умоў і прэтэнзій. Рэспубліка Беларусь традыцыйна выступае за фарміраванне шматпалярнага свету, супраць дыктату з боку якіх-небудзь дзяржаў. Афіцыйны Мінск адхіляе падвойныя стандарты пры вырашэнні міжнародных праблем.

Беларусь з'яўляецца лакаматывам інтэграцыйных працэсаў на постсавецкай прасторы. Краіна ўваходзіць ва ўсе міждзяржаўныя арганізацыі, якія закліканы садзейнічаць кааперацыі і супрацоўніцтву па розных напрамках: СНД, АДКБ, ЕАЭС і інш.

Пры гэтым вызначаны два стратэгічных партнёра Беларусі на сусветнай арэне -- Расія і Кітай. Адносіны з Расійскай Федэрацыяй абапіраюцца на вынікі народнага рэферэндума 1995 г., калі быў адобраны курс на інтэграцыю з брацкай краінай. 2 красавіка 1996 г. было ўтворана Супольнасць Беларусі і Расіі, а 8 снежня 1999 г. падпісаны Дагавор аб стварэнні Саюзнай

дзяржавы. У выніку саюзнае будаўніцтва, нягледзячы на ўсе складанасці і перыядычна ўзнікаючыя супярэчнасці, ператварылася ў неад'емны атрибут айчынай грамадска-палітычнай і сацыяльна-эканамічнай мадэлі.

Яшчэ ў сярэдзіне 1990-х гг. была зроблена стаўка на блізкае партнёрства з КНР. У выніку Беларусь стала ключавым пунктам у «эканамічным поясе Вялікага Шаўковага шляху» -- кітайскай ініцыятыве, закліканай актывізаваць эканамічныя і транспартныя сувязі на еўразійскай прасторы. Яркім увасабленнем гэтага новага праекта з'яўляецца кітайска-беларускі індустрыяльны парк «Вялікі Камень», які ўзводзіцца пад Мінскам.

Нягледзячы на складанасці, звязаныя з непрыманням заходнімі партнёрамі незалежнай унутранай і знешняй палітыкі краіны, развіваецца супрацоўніцтва з ЕС і ЗША. Еўрасаюз за апошнія гады ператварыўся ў другога знешнегандлёвага партнёра Беларусі (пасля Расіі). Беларусь з'яўляецца ўдзельнікам праекта «Усходняе партнёрства».

Беларусь мае трывалыя пазіцыі і аўтарытэт у краінах Лацінскай Амерыкі, Блізкага Усходу, Афрыкі, Паўднёва-Усходняй Азіі. Галоўнай задачай знешнепалітычнай актыўнасці на гэтых напрамках з'яўляецца прасоўванне эканамічных інтарэсаў краіны.

Беларусь -- тэрыторыя міру і стварэння. Рэалізаваўшы сваё права на самавызначэнне, Рэспубліка Беларусь праводзіць самастойную знешнюю палітыку. Геаграфічнае становішча нашай дзяржавы, на тэрыторыі якой сыходзяцца найважнейшыя транспартныя шляхі паміж Еўропай і Азіяй, і няпростая гісторыя краіны, якая выпрабавала на сабе разбуральныя наступствы шматлікіх еўрапейскіх войнаў і канфліктаў, абумовілі курс на шматвектарнасць знешняй палітыкі як фундаментальны прынцып, які прадугледжвае развіццё збалансаваных канструктыўных адносін з партнёрамі ў розных рэгіёнах свету.

Прынцыпы знешняй палітыкі Рэспублікі Беларусь -- прагматычнасць і паслядоўнасць, узаемная павага, раўнапраўе, неўмяшанне ва ўнутраныя справы, адмова ад ціску і прымусу.

Стварыўшы ўласную сацыяльна-эканамічную мадэль, Беларусь тым самым забяспечыла эканамічную бяспеку -- краіна корміць сябе і пастаўляе прадукты іншым, прамысловая прадукцыя, нягледзячы на жорсткую канкурэнцыю, прабіваецца на знешнія рынкі. Беларусь годна жыве, зарабляючы на жыццё сваёй працай і розумам.

У 2011--2015 гг. у краіне вялося шырокамаштабнае абнаўленне, нацэленае на якасна новае развіццё Беларусі, ажыццяўляліся рэальныя праекты сістэмнага развіцця экспартна арыентаванай эканомікі, нарошчваюся вытворчы патэнцыял. Першарадная ўвага ўдзялялася мадэрнізацыі тых галін, якія выкарыстоўваюць мясцовыя сыравінныя рэсурсы.

Эфектыўная сацыяльна-эканамічная палітыка дзяржавы дазволіла захаваць у Беларусі сацыяльную стабільнасць і паступальнае развіццё краіны. ВУП на душу насельніцтва па парытэце пакупніцкай здольнасці ў параўнанні з 2010 г. вырас да 17,9 тыс. долараў. За пяцігодку рэальная зароботная плата

павялічылася на 39%, рэальны памер пенсій па ўзросце -- на 37,3%, рэальныя насяляцкія грашовыя даходы -- на 33%.

Дастаткова эфектыўнымі сталі меры па вырашэнню жыллёвай праблемы. Забяспечанасць жыллём вырасла з 25 м² на аднаго чалавека ў 2010 г. да 26,3 м² у 2015 г.

Павысілася эфектыўнасць эканамічнай палітыкі: забяспечаны пераход на гнуткае курсаўтварэнне і ўвязку павышэння зароботнай платы з прадукцыйнасцю працы, радыкальна скарачана эмісійнае крэдытаванне. Палепшыўся бізнес-клімат Беларусі.

На эканамічным развіцці краіны не мог не адбіцца ўплыў сусветнага фінансавога крызісу, што звязана з высокай ступенню інтэграцыі беларускай эканомікі ў сістэму міжнароднага гандлю. Негатыўна адбіліся на развіцці эканомікі санкцыйная «вайна» ЕС і ЗША з Расіяй, узброенае супрацьстаянне ва Украіне. Але рэалізацыя комплексу мер, у тым ліку па стымуляванні экспарту і аптымізацыі ўнутранага попыту, дазволіла стабілізаваць сітуацыю ў знешнім гандлі, фінансавым сектары, збалансаваць тэмпы эканамічнага росту.

У 2011--2015 гг. праведзена мадэрнізацыя базавых галін эканомікі. Гэта дазволіла не толькі абнавіць тэхналогіі, але і істотна скараціць выдаткі на вытворчасць прадукцыі. Паводле ацэнкі спецыялістаў, зніжэнне ўзроўню матэрыялаёмістасці прадукцыі ў арганізацыях прамысловасці за пяцігодку склала каля 9% ў 2015 г. пры заданні пяцігадовай Праграмы сацыяльна-эканамічнага развіцця «мінус» 5--7%.

За пяць папярэдніх гадоў уведзены ў эксплуатацыю і тэхнічна пераабсталяваны 1184 аб'ектаў малочна-таварнага комплексу. Дзякуючы аўтаматызацыі асноўных тэхналагічных працэсаў сельскагаспадарчай вытворчасці прадукцыйнасць працы аграрыяў павялічылася ў 1,4 раза. За вышэйзгаданы перыяд Беларусь стала не толькі самадастатковай ў харчовым забеспячэнні, але і экспартна арыентаванай краінай. Доля прадукцыі АПК у агульным аб'ёме экспарту павялічылася з 13,4% у 2010 г. да 16,6%.

«Моцная дзяржаўная ўлада, моцная сацыяльная палітыка і апора на народ -- вось і ўвесь сакрэт нашых поспехаў», -- так ахарактарызаваў айчынную мадэль сацыяльна-эканамічнага развіцця Кіраўнік дзяржавы на трэцім Усебеларускім народным сходзе.

Павышэнне якасці жыцця насельніцтва гарантавана ўвядзеннем сістэмы дзяржаўных сацыяльных стандартаў. Практычна ўкаранёны 44 стандарты, якія тычацца асноўных сфер жыццядзейнасці. У выніку палепшыліся транспартныя зносіны, бытавое і гандлёвае абслугоўванне, павысіўся ўзровень адукацыйных і медыцынскіх паслуг.

Асноўнай мэтай палітыкі ў галіне занятасці і працаўладкавання, якая праводзіцца ў рэспубліцы, з'яўляецца фарміраванне спрыяльных умоў для скарачэння ўзроўню беспрацоўя, павышэння якасці і канкурэнтаздольнасці працоўнай сілы, сацыяльнай падтрымкі грамадзян, якія часова апынуліся без працы.

У рэспубліцы рэалізуюцца дзяржаўныя праграмы сацыяльнай дапамогі ветэранам, адзінокім пажылым людзям, інвалідам. Прадастаўляецца рознабаковая дапамога сацыяльна неабароненым катэгорыям грамадзян, у тым ліку тым, якія пражываюць у самых аддаленых населеных пунктах. Характэрна, што сацыяльную накіраванасць беларускай эканомікі вымушаны прызнаць і на Захадзе.

Пытанні і заданні

1. Як адбыўся распад СССР? Якія прычыны яго выклікалі?
2. У чым выявіўся палітычны і гаспадарчы крызіс першых гадоў незалежнасці Беларусі?
3. Як праходзілі прыняцце Канстытуцыі і першыя выбары Прэзідэнта Рэспублікі Беларусь?
4. Якія пытанні былі вынесены на Рэспубліканскія рэферэндумы 1995, 1996 і 2004 г.? Якімі былі іх вынікі?
5. Як паўплывалі вынікі Рэспубліканскіх рэферэндумаў на стабілізацыю становішча ў краіне? Што характэрна для беларускай мадэлі сацыяльна-эканамічнага развіцця?
6. Якія асаблівасці мела грамадска-палітычнае развіццё Беларусі ў пачатку XXI ст.?
7. Якімі дасягненнямі адзначана развіццё беларускай дзяржавы на сучасным этапе?
8. Якія падзеі ў навейшай гісторыі Беларусі можна назваць найбольш істотнымі і лёсавызначальнымі?
9. Дзякуючы чаму Беларусі ўдалося найбольш поўна захаваць дасягненні савецкага часу і пазбегнуць цяжкіх выпрабаванняў «шокавай тэрапіі»?
10. Азнаёмцеся са зместам Дэкрэта №8 ад 21 снежня 2017 г. Прэзідэнта Рэспублікі Беларусь «Аб развіцці лічбавай эканомікі» і выкажыце свае меркаванні аб неабходнасці, актуальнасці і перспектывах дадзенага нарматыўнага акта. Якую ролю адыгрывае дзяржава ў развіцці эканомікі?

Раздел 2. Асновы дзяржаўнага ладу Рэспублікі Беларусь

Тэма 2.1. Канстытуцыя як асноўны закон дзяржавы

Фарміраванне прававых традыцый у Беларусі. «Руская праўда» і Статуты ВКЛ. Закон — нарматыўна-прававы акт, які мае вышэйшую юрыдычную сілу. Дакументы заканадаўства — гэта юрыдычныя дакументы, якія выдаюцца вышэйшымі органамі дзяржаўнай улады і маюць вышэйшую юрыдычную сілу ў межах пэўнага дзяржаўнага ўтварэння. Усе астатнія дакументы права павінны адпавядаць законам, прынятым у краіне. На ранніх этапах развіцця дзяржавы закон амаль не адрозніваецца ад судзебнага рашэння па прыватным пытанні..

«Руская Праўда» — першы з дайшоўшых да нас сістэматычных зборнікаў права ўсходнеславянскіх («рускіх») зямель X—XII стст. Ён не з’яўляецца заканадаўчым помнікам у сучасным сэнсе гэтага тэрміна, хоць і заснаваны на асобных княжацкіх пастановах. У дайшоўшых да нас рэдакцыях «Руская Праўда» — гэта звод пастаноў і судовых *звычай*ў. Адначасовае распаўсюджванне ўсіх гэтых прававых норм на тэрыторыі Беларусі азначанага часу можна аспрэчваць. Але нельга адмаўляць уплыў «Рускай Праўды» на так званае мясцовае звычайнае права і наступныя кодэксы права (Судзебнік Казіміра IV 1468 г. і інш.).

Кіеўская Русь аб’яднала ўсходнеславянскія землі толькі на кароткі час (Полацкае княства ўваходзіла ў яе склад крыху больш за 70 гадоў). Яна аб’ядноўвала землі, дзе дзейнічала сваё мясцовае *звычайнае права*. Насельніцтва кожнай зямлі *«имяху бо обычаи свои, и закон отец своих и преданья, каждо свой нрав»*. Звычайным правам у перыяд ранняга Сярэдневякоўя рэгуляваліся ўсе сферы грамадскага жыцця: структура і кампетэнцыя дзяржаўных устаноў, правы і абавязкі розных класаў, саслоўяў і сацыяльных груп насельніцтва, грамадскія, сямейна-шлюбныя, зямельныя, судовыя-працэсуальныя, крымінальныя і іншыя праваадносіны.

Першыя *запісы* звычайнага права Беларусі былі зроблены ў граматах і дагаворах Полацка, Віцебска і Смаленска з Рыгай і Лівонскім ордэнам. Цікава тое, што чалавек, нават будучы халопам, мог самастойна ўдзельнічаць у замежным гандлі і адказваць за даўгі ўласнай маёмасцю. У гэтым дачыненні быў значны крок у галіне правоў чалавека ў параўнанні з «Рускай Праўдай». Нормы звычайнага права змяшчаюцца таксама ў дагаворах палачан і віцяблян з Рыгай і Лівонскім ордэнам, у граматах, дадзеных гэтым землям вялікімі князямі літоўскімі; адпаведнікі такіх норм знаходзім у Статутах Вялікага Княства Літоўскага і г. д.

Істотны прагрэс у галіне абароны правоў чалавека быў дасягнуты на этапе заканадаўства Вялікага Княства Літоўскага, Рускага і Жамойцкага. Ускладненне характару дзяржаўнага жыцця патрабавала забяспечыць адзінства права для ўсёй дзяржавы. Першая спроба ўсталяваць адзінства прававых норм на тэрыторыі ВКЛ, абмежаваць самавольства суддзяў, а таксама ўзмацніць прававую ахову феадальнай маёмасці і ўвесці жорсткія

меры пакарання злачынцаў была зроблена ў Судзебніку 1468 г. Гэты важны дакумент ўтрымліваў шмат прынцыпаў, якія пазней былі ўключаны ва Усеагульную Дэкларацыя Правоў Чалавека. Напрыклад, *Судзебнік Казіміра IV (1468)* абвяшчаў прынцып «*невінаваты, пакуль не даказана адваротнае*». Побач з назвай «судзебнік» ужываліся яшчэ «ліст», «статут», «закон». Магчыма, тэрмін зацвердзіўся ў гістарычнай літаратуры пад уздзеяннем таго факта, што «судзебнікамі» называліся шырокавядомыя дакументы заканадаўства Маскоўскай дзяржавы 1497 і 1550 гг.

Судзебнік Казіміра IV 1468 г. у сістэме развіцця заканадаўства Вялікага Княства Літоўскага дазваляе прасачыць, як на аснове мясцовага звычайнага права з улікам агульнаеўрапейскіх прававых традыцый і судова-адміністрацыйнай практыкі фарміраваліся агульнадзяржаўныя заканадаўчыя нормы. Па звычайным праве агульнай мэтай пакарання была кампенсацыя пацярпеўшаму прычыненай шкоды і спыненне злачыннай дзейнасці. Пры гэтым цяжар гэтай кампенсацыі часам ускладаўся не толькі на сям'ю, але і на вёску, горад.

У Судзебніку 1468 г. ужо прысутнічае індывідуалізацыя пакарання: злачынца павінен быў несці адказнасць перад законам, і ніякі выкуп не пазбаўляў яго ад пакарання. Заўважана ўзмацненне пакарання за парушэнне маёмасных правоў, што адлюстроўвала высокі этап грамадскага развіцця, для якога характэрна ўзмацненне карных функцый дзяржавы і рост феадальнай залежнасці сялянства. Разам з тым Судзебнік Казіміра IV не з'яўляўся яшчэ агульнадзяржаўным кодэксам, ён толькі дапаўняў нормы агульназемскіх прывілеяў. Гэта, магчыма, быў толькі першы крок на шляху да кадыфікацыі і сістэматызацыі феадальнага права, завершаны выданнем трох (рэдакцый) статутаў Вялікага Княства Літоўскага — у 1529, 1566 і 1588 гг.

Праца па падрыхтоўцы першага Статута Вялікага Княства Літоўскага вялася на працягу некалькіх гадоў першай чвэрці XVI ст. Да 1522 г. быў падрыхтаваны праект статута, але ён быў зацверджаны толькі ў 1529 г.

Статут з'яўляўся, па сутнасці, зводам законаў на аснове кадыфікацыі і сістэматызацыі норм мясцовага звычайнага права, пастаноў дзяржаўных і судовых устаноў, прывілеяў. Прозвішчы складальнікаў невядомыя. Спрэчным з'яўляецца меркаванне, што ў складанні і рэдагаванні Статута прымаў удзел Ф. Скарына.

Статут складаўся з 13 раздзелаў і 244 артыкулаў. Пазней былі ўнесены дапаўненні, у выніку якіх колькасць артыкулаў павялічылася да 283. *Першы Статут 1529 г.* пашыраўся ў рукапісных спісах (копіях). Першапачатковы яго спіс, зроблены ў Вільні на старабеларускай мове, не дайшоў да нашага часу. Захаваліся 4 спісы на «рускай» (старабеларускай), 3 перакладныя (лацінская і польская мовы) і 4 спісы XIX ст. Спісы названы па прозвішчах іх уладальнікаў або месцах захавання. Упершыню надрукаваны на беларускай мове ў 1841 г. у Познані, у 1854 г. — кірыліцай у Маскве.

У Статут 1529 г. былі ўпершыню запісаны нормы, што ў пэўнай ступені абмяжоўвалі правы магнатаў, абвяшчалася правіла, паводле яго ўсе асобы (і

ўбогія, і багатыя) павінны былі судзіцца згодна з гэтым Статутам. Вялікі князь абавязваўся захоўваць тэрытарыяльную цэласнасць дзяржавы, не дапускаць іншаземцаў на дзяржаўныя пасады, не даваць ім маёнткаў, зямель, чыноў, захоўваць існуючыя законы. Такім чынам, павялічвалася ступень дэкларатыўнасці, увогуле характэрная для большасці заканадаўчых актаў. Статут пацвярджаў прынцып індывідуальнай адказнасці, рэгламентаваў удзел абаронцаў у працэсе. Урэшце абараняцца перад судом і даказваць сваю невінаватасць абвінавачаны павінен быў сам. Але калі ён не мог здзяйсняць абарону самастойна, то даручаў гэта свайму *даверанаму* ці *пракуратару*. Калі першы — проста давераная асоба абвінавачанага, то другі — прафесійны юрыст — павераны шляхціц, які займаўся адвакацкай практыкай.

У 1551 г. для падрыхтоўкі новага статута была створана камісія з 5 католікаў і 5 праваслаўных. Падрыхтаваны ўжо ў 1561 г., ён быў зацверджаны толькі ў сакавіку 1566 г. У Статут былі ўпісаны Віленскі прывілей 1563 г., які ў чарговы раз дэклараваў ураўнаванне ў правах католікаў і праваслаўных, і Бельскі прывілей 1564 г., які гарантаваў неўмяшанне адміністрацыі (ваявод і старастаў) у судовыя справы шляхты. Асноўнымі крыніцамі **Статута 1566 г.**, акрамя таго, сталі іншыя агульназемскія і абласныя прывілеі (граматы), Судзебнік 1468 г. (магчыма), Статут 1529 г. і некаторыя нормы звычайнага права.

Як і Статут 1529 г., другі Статут Вялікага Княства Літоўскага не быў у XVI ст. надрукаваны. У Статуце 1566 г. захавана з невялікімі зменамі структура Статута 1529 г. Усяго раздзелаў 14 (у параўнанні з папярэднім вызначаны асобна раздзел 4: судовы лад і судовы працэс). Зацвярджалася стварэнне падкаморскіх (межавых) і земскіх (шляхецкіх) судаў. Абвяшчалася прэзумпцыя невінаватасці (раздзел 14, арт. 2); непаўналетнія маглі быць пакараны толькі пасля 14 гадоў.

Імкненне шляхты і магнатаў Вялікага Княства Літоўскага да адраджэння самастойнасці сваёй дзяржавы, жаданне ў большай ступені ўлічыць змены ў сацыяльна-эканамічным жыцці краіны прадвызначылі пачатак працы над новым зборам законаў (статутам). Да канца 1584 г. яна была амаль завершана, але, паколькі новы Статут ігнараваў акт Люблінскай уніі 1569 г., Польшча не згаджалася зацвердзіць яго на агульным сейме Рэчы Паспалітай. У выніку Статут быў зацверджаны велікакняжацкім прывілеем 28.1.1588 г. (гэта мусіў зрабіць Жыгімонт III, каб захаваць велікакняжацкі трон).

Трэці Статут Вялікага Княства Літоўскага дзейнічаў з 1589 г., а пасля ўключэння Беларусі ў склад Расійскай імперыі — у Віцебскай і Магілёўскай губернях — да 1832 г., у Віленскай, Гродзенскай і Мінскай губернях — да 1840 г.

Крыніцамі для распрацоўкі Статута сталі: Статуты Вялікага Княства Літоўскага 1529 і 1566 гг., сеймавыя пастановы 1573, 1578, 1580, 1584 гг., каралеўскія прывілеі, пастановы павятовых сеймікаў. Статут меў 14 раздзелаў і 488 артыкулаў. У раздзелах 1—4 змяшчаліся нормы дзяржаўнага

права і судовага ладу, 5—10 і часткова 13 — шлюбна-сямейнага, зямельнага і грамадзянскага права, 11—12, 14 і часткова 13 — крымінальнага права. Статут падрыхтаваны ў перыяд, калі каралём і вялікім князем быў Стэфан Баторый (1576—1586), на высокім тэарэтычным узроўні кваліфікаванымі правазнаўцамі, працай якіх кіравалі А. Валовіч і Л. Сапега.

Статут 1588 г. заканадаўча аформіў захаванне Вялікага Княства Літоўскага як дзяржавы; насуперак акту Люблінскай уніі, абвяшчаў ідэю верацярпімасці, забараняў перадачу вольнага чалавека за даўгі або злачынства ў няволю, прадугледжваў крымінальную адказнасць шляхціца за забойства простага чалавека. Статут быў надрукаваны на старажытнабеларускай мове ў 1588 г. у Віленскай друкарні Мамонічаў пад наглядам Льва Сапегі, у 1614 г. выдадзены на польскай мове (перадрукоўваўся ў 1619, 1648, 1694, 1744, 1786, 1819 гг.), у 1811 г. — на рускай мове ў Пецярбургу. Меў вялікі ўплыў на працэс кадыфікацыі рускага права, падрыхтоўкі Саборнага ўлажэння 1649 г. З’явіўся адной з важнейшых крыніц (асабліва ў галіне дзяржаўнага права) канстытуцыі Рэчы Паспалітай 1791 г. Найбольш поўнае сучаснае выданне ажыццёўлена ў 1989 г.

Да 1569 г. (Люблінскай уніі) пастановы сейма называліся часцей ухваламі. У Статуце 1588 г. ужываюцца абодва тэрміны. *Ухвалы* (уфалы) — такую назву мелі пастановы сойма Вялікага Княства Літоўскага да Люблінскай уніі 1569 г. Першыя ўхвалы прымаюцца на соймах у першыя дзесяцігоддзі XVI ст., калі ВКЛ вяло напружаную барацьбу за рускія землі з Расійскай дзяржавай. Каралю і вялікаму князю Жыгімонту II патрэбны былі сродкі для ўтрымання войска. Таму зместам першых ухвалаў стала воля вялікага князя пра ўпарадкаванне вайскавай службы і выдзяленне грашовых сродкаў, выяўленая праз рашэнне сойма. Статут 1529 г. дакладна абмежаваў правы вялікага князя пры вызначэнні колькасці прадстаўлення ратнікаў неабходнасцю ўхвалы «земскай», і гэта дазваляе разглядаць «ухвалы і постановленья» сойма як дакументы заканадаўства. Найчасцей яны складаюцца з «прозьб» шляхты ВКЛ, «отказаў» гаспадара, пастанаўляючай часткі.

З пачаткам Лівонскай вайны кароль польскі і вялікі князь літоўскі вымушаны ўсё больш саступаць патрабаванням шляхты. На вальных соймах у Вільні ў 1559, 1563, 1565 гг. прымаліся не ўхвалы, а «отказы» караля і вялікага князя Жыгімонта Аўгуста на «прозьбы» шляхты ВКЛ. Па структуры «отказы» караля вельмі падобныя на ўхвалы. Яны складаюцца з «прозьб» усёй шляхты ВКЛ і «отказаў» на іх караля, наказаў караля ўсёй шляхце, «прозьб» шляхты асобных зямель і паведаў і «отказы» на гэтыя «прозьбы» караля.

Канстытуцыі сеймаў Рэчы Паспалітай падзяляліся на тры групы: 1) тыя, што датычылі ўсёй Рэчы Паспалітай; 2) рашэнні, якія датычылі толькі Польшчы; 3) рашэнні, якія мелі сілу толькі ў Вялікім Княстве Літоўскім. Як правіла, апошнія ў сеймавых дакументах вылучаліся ў спецыяльны раздзел. Працэс прыняцця заканадаўчых рашэнняў у сейме складаўся з некалькіх стадый: 1) падрыхтоўка законапраекта;

2) абмеркаванне і прыняцце яго; 3) абнародаванне закона. Падрыхтоўка законапраекта ажыццяўлялася дзяржаўнай канцылярыяй і спецыяльна створанай камісіяй. Заканадаўчая ініцыятыва належала вялікаму князю і радзе. Абмеркаванне і прыняцце Канстытуцыі праходзілі ў абедзвюх палатах сейма — сенаце і пасольскай палаце («избе»). Канчаткова закон рэдагаваў кароль. Канстытуцыі абнародаваліся на спецыяльных сейміках, пасля ўпісваліся ў адпаведныя кнігі, а таксама ў Метрыку Вялікага Княства Літоўскага (гл. раздзел 3 «Матэрыялы справаводства»), з 1732 г. друкаваліся ў зборы законаў і актаў (*Volumina legum*). Апошняе выданне складзена паводле храналагічнага прынцыпу і ахоплівала перыяд ад 1317 г. да 1782 г., аднак яно не з’яўлялася афіцыйным і не змяшчала ўсіх законаў Рэчы Паспалітай. Да таго ж шэраг дакументаў запазычаны з прац асобных даследчыкаў.

Канстытуцыяй таксама называюць прыняты Чатырохгадовым сеймам Закон аб урадзе ад 3 мая 1791 г. Гэты заканадаўчы акт складаўся з прэамбулы і 11 раздзелаў. Канстытуцыя вызначала правы і абавязкі ўсіх саслоўяў. Прадугледжвалася размежаванне «трох улад»: заканадаўчай, выканаўчай і судовай (сейм, урад, судовыя органы). Дзякуючы Канстытуцыі, у Рэчы Паспалітай была зроблена спроба ажыццявіць прынцып парламенцкага спосабу кіравання, але яе палажэнні не былі поўнаасцю ажыццёўлены па прычыне бунту рэакцыйных колаў, якія абвясцілі вясной 1792 г. у горадзе Таргавіцы канфедэрацыю і стварылі ўмовы для ўмяшання замежных дзяржаў.

У заканадаўстве, якое дзейнічала на тэрыторыі Беларусі ў перыяд яе знаходжання ў складзе Расійскай імперыі, умоўна можна вызначыць наступныя перыяды: 1) канец XVIII — 30-я гг. XIX ст.; 2) 40-я гг. XIX — пачатак XX ст.; 3) 1905—1917 гг.; пры гэтым трэба мець на ўвазе асаблівасці заканадаўчых норм Часовага ўрада і адносіць сюды заканадаўчыя дакументы, якія ўзніклі на працягу таго вельмі кароткага адрэзка часу (верасень-кастрычнік 1917 г.), калі Расія стала рэспублікай, але яшчэ не з’яўлялася савецкай.

Для першага перыяду характэрна дзейнасць на тэрыторыі Беларусі не толькі норм права Расійскай імперыі, але і Статута 1588 г. Лавіраванне расійскага ўрада ў першай трэці XIX ст. паміж інтарэсамі дзяржавы і мясцовай апалячанай арыстакратыі выявілася і ў галіне заканадаўства. Менавіта ў гэты час адбываецца ўпарадкаванне мясцовых нарматыўных актаў. Перакладаецца і перавыдаецца Статут 1588 г. з дапаўняючымі яго сеймавымі пастановамі. «Высочайше утвержденное» палажэнне Камітэта міністраў (17.9.1828 г.) прадугледжвала «учинение перевода Литовского Статута на русский язык с белорусского издания 1588 г.» і «напечатание сего Статута на трех языках: белорусском, польском и русском». Побач з гэтым (у рамках работы над «Зводам законаў Расійскай імперыі») разгортваецца распрацоўка «Зводу мясцовых законаў Заходніх губерняў». Ён з’явіўся апошняй, найбольш значнай сістэматызацыяй мясцовага права, у якой спалучаліся рысы мясцовага і агульнарасійскага права. Праект «Зводу»

не быў уведзены ў дзеянне. Задушэнне паўстання 1830—1831 гг. прадвызначыла змену палітыкі расійскіх улад «в присоединенных провинциях» і адмену мясцовых заканадаўчых норм 1832—1840 гг. Трэба мець на ўвазе, што адменены былі толькі тыя нормы, якія да гэтага часу захавалі сваё дзеянне (у асноўным сямейнага і грамадзянскага права). Што ж датычыць значнай часткі норм дзяржаўнага права, крымінальнага права, то яны фактычна дзейнічалі з моманту ўключэння асобных частак тэрыторыі Беларусі ў склад Расійскай імперыі, хоць заканадаўчага акта, які б адмяніў адпаведныя нормы Статута 1588 г., выдадзена не было.

І першы, і другі перыяд аб'ядноўвае акалічнасць, якая найбольш выразна выявілася ў расійскім заканадаўстве ў XVIII—XIX стст., — *права выдання новых законаў належала толькі цару*. Што датычылася Сената, Сінода, калегій (а пасля міністэрстваў, Кабінета міністраў) і іншых урадавых устаноў, то яны мелі толькі права звяртацца да яго з дакладамі ці прапановамі. Вызначальным было права цара і ў галіне заканадаўчай ініцыятывы. Любое «волевыяўленне» цара мела ці магло набыць сілу закона. У ранг закона ўзводзіліся ўсе дакументы, якія былі пазначаны адабрэннем цара («Быть посему», «Принять к сведению» і г. д.). Адсюль вынікае і велізарная колькасць відаў заканадаўчых актаў, і тая (характэрная найперш для феадалізму) акалічнасць, што адрозніць заканадаўчы акт ад адміністрацыйнага распараджэння вельмі складана (ці ўвогуле немагчыма). Таму гісторыкі паклалі ў аснову пераважна такія прынцыпы: законам лічыцца толькі тое «волевыяўленне» манарха, якое змешчана ў «Полном собрании законов Российской империи» (ПСЗ).

Як эвалюцыю сістэмы заканадаўства пад уздзеяннем першай расійскай рэвалюцыі трэба разглядаць акрэслены *трэці перыяд*. Маніфест ад 17 кастрычніка 1905 г. толькі дэклараваў пачатак канстытуцыйнага ладу і не гарантаваў яго рэальнага ўсталявання (урэшце, дэпутаты Дзяржаўнай думы прысягалі «самадзержцу»). Але пачалася эвалюцыя ад абсалютызму да канстытуцыйнай манархіі; прызнаючы само існаванне Дзяржаўнай думы, замацоўваючы за ёй пэўныя правы, Асноўныя законы 1906 г. усё ж непазбежна прызнавалі і пэўнае абмежаванне правоў манарха. Такая супярэчнасць знайшла сваё ўвасабленне ў заканадаўстве гэтага перыяду. Права Дзяржаўнай думы на заканатворчасць кампенсавалася тым, што за царом захоўвалася больш поўнае і больш значнае па змесце права заканадаўчай ініцыятывы. Артыкул 8 Зводу Асноўных законаў зазначаў: «Гасудару імператару належыць пачын па ўсіх прадметах заканадаўства. Толькі па яго пачыну Асноўныя дзяржаўныя законы могуць належаць перагледу ў Дзяржаўным Савеце і Дзяржаўнай Думе». Да таго ж створаны ў лютым 1905 г. Савет Міністраў літаральна «закідваў» Думу дробязнымі законапраектамі. Мелі месца выпадкі, калі ў выглядзе закона прымаліся адміністрацыйныя распараджэнні. Напрыклад, III Думай былі прыняты законы «Аб отпуску з дзяржаўнага казначэйства дадатковых сродкаў на асвятленне дома ваеннага міністэрства», «Аб парадку ацяплення і

асвятлення месца заключэння і водпуску на гэтыя патрэбы неабходных матэрыялаў» і г. д.

Нязначныя змены былі ўнесены з 1906 г. і ў працэдуру канчатковага зацвярджэння заканадаўчых актаў. Права канчатковага зацвярджэння захавалася за царом, але патрабавалася папярэдняе адабрэнне законаў Дзяржаўнай думай і Дзяржаўным саветам. Гэтае вельмі абмежаванае права абвяшчаў артыкул 86 Зводу Асноўных дзяржаўных законаў, за якім ішоў артыкул 87, што дапускаў прыняцце законаў непасрэдна царом у «надзвычайных абставінах» і ў перыяд прыпынення пасяджэнняў Дзяржаўнай Думы.

Пачынаючы з сакавіка 1917 г. законы выдаваліся Часовым урадам. Звычайна яны падпісваліся міністрам-старшынёй. Так, Пастанова ад 1 верасня аб абвяшчэнні Расіі рэспублікай была падпісана А.Ф. Керанскім.

Савецкія Канстытуцыі 1919, 1927, 1937, 1978 гг. Перыяд 1917—1919 гг. акрэсліў пачатак выключна новага этапа ў развіцці заканадаўства Беларусі. Адбываецца станаўленне беларускай дзяржаўнасці. Існаванне на тэрыторыі Беларусі шматлікіх (часам нядаўгавечных) дзяржаўных утварэнняў, якія да таго ж ахоплівалі толькі частку яе тэрыторыі (да 1939 г.), прадвызначыла характарыстыку заканадаўства Навейшага часу Беларусі (з 1917—1918 гг.) як адну з найбольш складаных. Калі абмежавацца толькі агульнай характарыстыкай, то можна вызначыць наступныя (умоўныя і больш дробныя) перыяды: 1) 1917—1920 гг. — перыяд дзейнасці на тэрыторыі Беларусі кароткачасовых дзяржаўных і адміністрацыйна-тэрытарыяльных адзінак; 2) 1921—1991 гг. — заканадаўства БССР (якое з 1939 г. уключала ўсю тэрыторыю рэспублікі); 3) з жніўня — верасня 1991 г. — заканадаўства Рэспублікі Беларусь.

Першы перыяд — вынік барацьбы суседніх дзяржаў за тэрыторыю Беларусі. Для яго характарыстыкі можна было б прыняць вядомы выраз: найбольш яскравай рысай законнасці гэтага часу з'яўляецца яе адсутнасць. Сапраўды, заходняя і цэнтральная часткі Беларусі знаходзіліся пад акупацыяй, тут дзейнічалі законы ваеннага часу і распараджэнні акупацыйных улад. На ўсходзе Беларусі, дзе была ўстаноўлена ўлада Саветаў, захоўвалася ваеннае становішча. Велізарная колькасць дакументаў заканадаўчага характару выдавалася надзвычайнымі бальшавіцкімі органамі — рэвалюцыйнымі камітэтамі, і вызначальную сілу для вырашэння лёсаў тысяч людзей мелі распараджэнні камандзіраў і РВС армій, палкоў, іншых вайсковых адзінак Чырвонай Арміі.

Разам з тым у гэты ж перыяд разгарнулася заканатворчасць асобных дзяржаўных і адміністрацыйна-тэрытарыяльных адзінак. Храналагічна першай з іх з'яўляецца *Заходняя вобласць (камуна)*. Створаная яшчэ ў першыя месяцы існавання Часовага ўрада на ўсходзе Беларусі, гэта адміністрацыйная адзінка ўрэшце зафіксавала асаблівасці сацыяльна-эканамічнага, культурнага жыцця беларускага рэгіёну. На яе тэрыторыі, як часткі Расійскай Федэрацыі, дзейнічалі заканадаўчыя дакументы, што

прымаліся Усерасійскім з'ездам Саветаў, Вышэйшым Цэнтральным Выканаўчым Камітэтам (ВЦВК), Саветам Народных Камісараў (СНК) і іншымі дзяржаўнымі органамі РСФСР. Разам з тым Заходняя вобласць (камуна) мела свае распарадчыя і выканаўчыя органы: Абласны выканаўчы камітэт Заходняй вобласці і фронту (Аблвыканкамзах) і СНК. Важнейшыя рашэнні (напрыклад, аб зменах межаў вобласці-камуны) прымаліся з'ездам Саветаў РСФСР.

У сакавіку 1918 г. другой *Устаўной граматай* была абвешчана *Беларуская Народная Рэспубліка*. Па сутнасці, пазначаны дакумент замацаваў дзяржаўны лад і асноўныя правы грамадзян. 25 сакавіка трэцяй *Устаўной граматай* абвяшчалася (упершыню ў гісторыі Беларусі) незалежнасць Беларускай Рэспублікі. Устаўныя граматы, як і іншыя дакументы БНР (напрыклад, «Аб грамадзянстве» ад 14.12.1919 г.), з'яўляюцца спецыфічнымі заканадаўчымі дакументамі. Дзейнасць іх норм абвяшчалася на тэрыторыі, якая не кантралявалася створанымі дзяржаўнымі органамі і для правядзення якіх у жыццё не існавала пэўнага механізма выканаўчай улады.

У сваю чаргу 1 студзеня 1919 г. *Маніфест Часовага рабоча-сялянскага ўрада Беларусі* заявіў аб утварэнні *Беларускай Сацыялістычнай Савецкай Рэспублікі*. У Маніфесте ўжывалася некалькі назваў рэспублікі. Спецыяльны пункт Маніфеста адмяняў усе законы і пастановы ўрада БНР, што фактычна з'яўлялася прызнаннем існавання Беларускай Народнай Рэспублікі з боку савецкіх улад. Прынятая ў лютым 1919 г. Канстытуцыя ССРБ не была дакладна распрацаванай, і фактычна на тэрыторыі Беларусі дзейнічалі законы РСФСР (юрыдычна яны былі ўведзены Пастановай Часовага рабоча-сялянскага ўрада Беларусі ад 10.1.1919 г.).

Апошнім з існаваўшых у адзначаны перыяд дзяржаўных утварэнняў на тэрыторыі Беларусі з'яўляецца Літоўска-Беларуская ССР (ЛітБел). На яе тэрыторыі побач з заканадаўчымі нормамі, прынятымі дзяржаўнымі органамі ЛітБел (Саветам абароны, СНК і інш. — аб усеагульнай працоўнай павіннасці, раўнапраўі нацый і г. д.), працягвалі дзейнічаць таксама законы Літоўскай і Беларускай савецкіх рэспублік. Новыя заканадаўчыя акты распаўсюджваліся на тэрыторыю ЛітБел спецыяльнымі пастановамі. Разам з тым на працягу ўсяго гэтага перыяду (канец 1917—1920 г.) значная колькасць законапалажэнняў была выдадзена надзвычайнымі органамі (напрыклад, Мінскім губернскім рэвалюцыйным камітэтам).

Другі перыяд развіцця заканадаўства на тэрыторыі Беларусі (1921—1991) таксама меў некалькі асобных этапаў: 1) этап заканадаўства БССР перыяду новай эканамічнай палітыкі; 2) афармленне адміністрацыйна-загаднай сістэмы (1928—1939); 3) заканадаўства перыяду Другой сусветнай вайны (1939—1945); 4) пасляваенны этап развіцця заканадаўства БССР (1945—1991).

Па сутнасці, на працягу 1917—1920 гг. неакупіраваная тэрыторыя Беларусі заставалася часткай Расійскай дзяржавы, пры гэтым выключныя паўнамоцтвы мелі кіруючыя органы Расійскай кампартыі. Так, згодна з

дырэктывай ЦК РКП(б) ад 1 чэрвеня 1919 г. ВЦВК Расійскай Федэрацыі прыняў дэкрэт «Аб аб'яднанні савецкіх рэспублік», у адпаведнасці з якім ствараліся адзіныя Узброеныя сілы Расійскай Федэрацыі. Другое абвяшчэнне ССРБ 31 ліпеня 1920 г. не змяніла становішча. На III з'ездзе КПБ (22—25.11.1920 г.) падкрэслівалася, што «Беларусь, з'яўляючыся Сацыялістычнай Савецкай Рэспублікай, адначасова з'яўляецца састаўной часткай РСФСР». Унесеныя II Усебеларускім з'ездам Саветаў (снежань 1920 г.) папраўкі да Канстытуцыі ССРБ 1919 г. фактычна зафіксавалі яе аўтаномны статус у складзе РСФСР.

Рэальныя змены ў дзяржаўна-прававым становішчы рэспублікі адбыліся з 1921 г. БССР была прызнана суверэннай супольнасцю, устанавіла дыпламатычныя зносіны з іншымі дзяржавамі, падпісала Саюзны дагавор 1922 г. З 1921 г. усе заканадаўчыя акты РСФСР, указы Прэзідыума яго ЦВК і СНК, пастановы неаб'яднаных наркаматаў набывалі сілу толькі тады, калі зацвярджаліся цэнтральнымі дзяржаўнымі органамі БССР. *Канстытуцыя СССР 1924 г.* замацавала раўнапраўнае становішча ўсіх рэспублік у яго складзе і новую заканадаўчую норму: законы, якія прымаюцца рэспублікамі, павінны адпавядаць законам СССР, пры разыходжанні перавагу маюць апошнія. На пачатку 1920-х гг. былі прыняты ў якасці законаў БССР грамадзянскі, крымінальны, крымінальна-працэсуальны кодэксы і Кодэкс законаў аб працы РСФСР. Улічваючы асаблівасці землекарыстання, быў распрацаваны асобны Зямельны кодэкс БССР. Сацыяльна-эканамічныя і палітычныя змены, што адбываліся на працягу 1921—1928 гг., замацавала *Канстытуцыя БССР 1927 г.* Яна ўпершыню размежавала функцыі заканадаўчай улады (з'езды Саветаў, ЦВК, яго Прэзідыума) і выканаўчай (СНК, створаны ў 1920 г.). Аднак у наступным, на працягу 1930-х гг., гэты прынцып не заўсёды вытрымліваўся.

Другі этап пазначанага перыяду (1928—1939) адрозніваўся не кардынальнай зменай палажэнняў заканадаўства, а рэальнымі парушэннямі з боку дзяржаўнай улады і кіруючай партыі дзеючых прававых норм (напрыклад, замацаваных Канстытуцыяй БССР 1927 г. свабоды выбару форм землекарыстання, выкарыстання беларускай мовы як мовы міжнацыянальных зносін у БССР і інш.). Характэрна спецыфічнае стаўленне да законаў, калі апошнія разглядаліся як «праграма дзеянняў». Да сярэдзіны 1930-х гг. былі дзясяткі найменняў дакументаў заканадаўства: *дэкрэт, маніфест, пастанова, рэзалюцыя*. З прыняццем Канстытуцыі СССР 1936 г. была ўведзена адзіная назва — «закон». Для дакументаў выканаўчай улады захаваны найменні «*пастанова*» і «*распараджэнне*».

Спецыфіку наступнага *этапа развіцця заканадаўства БССР (1939—1945)* складае шэраг дакументаў, якія былі выкліканы ўз'яднаннем Беларусі ў складзе адзінай дзяржавы і пачаткам ваенных дзеянняў на яе тэрыторыі. Першая з адзначаных падзей звязана з функцыянаваннем такога спецыфічнага (для БССР) інстытута, як Народны сход Заходняй Беларусі. Вядома, што права вылучэння кандыдатаў у дэпутаты мелі пераважна органы часовага кіравання гарадоў і паветаў, якія зацвярджаліся

камандаваннем Чырвонай арміі. Аднак у астатнім парадак выбараў у Народны сход быў даволі дэмакратычным: удзел прымалі ўсе грамадзяне, якія дасягнулі 18 гадоў, незалежна ад нацыянальнасці, веравызнання, маёмаснага становішча і г.д. Народны сход прыняў важнейшыя для Заходняй Беларусі заканадаўчыя рашэнні — аб устанаўленні савецкай улады, канфіскацыі памешчыцкіх зямель, нацыяналізацыі банкаў і буйных прадпрыемстваў, аб уваходжанні ў склад БССР.

У перыяд Вялікай Айчыннай вайны быў прыняты шэраг спецыяльных заканадаўчых дакументаў (напрыклад, Указ аб крымінальнай адказнасці за распаўсюджванне чутак, Закон «Аб адказнасці за пасобніцтва нямецка-фашысцкім акупантам» і інш.). У гады вайны працягваў заканадаўчую дзейнасць Вярхоўны Савет БССР. Частка яго дэпутатаў, Прэзідыум эвакуіраваліся ў Магілёў, Гомель, а пасля ў Маскву. Аднак важнейшыя заканадаўчыя рашэнні, якія датычыліся тэрыторыі Беларусі, прымаліся цэнтральнымі дзяржаўнымі органамі СССР (Дзяржаўным Камітэтам Абароны і інш.).

У развіцці заканадаўства БССР пасляваеннага этапа можна прасачыць некалькі стадый. Для другой паловы 1940-х — пачатку 1950-х гг. характэрна захаванне большасці важнейшых заканадаўчых норм і палажэнняў ваеннага часу (крымінальная адказнасць за адміністрацыйныя парушэнні, абавязковы мінімум працадзён і інш.). Важнейшыя законапалажэнні БССР звязаны з дэталізацыяй законаў, прынятых цэнтральнымі органамі СССР.

Новая стадыя ў пасляваенным заканадаўстве — *сярэдзіна 1950-х — 1980-я гг.* Яна характарызуецца паступовай грэабілітацыяй пацярпелых у гады культу асобы (сярэдзіна 1950-х гг.; другая палова 1980-х гг.); пашырэннем паўнамоцтваў саюзных рэспублік; распрацоўкай рэспубліканскіх кодэксаў законаў у адпаведнасці з дзеючай канстытуцыяй. Заканадаўчыя паўнамоцтвы меў Вярхоўны Савет БССР, у перапынках паміж яго сесіямі выдаваліся ўказы Прэзідыума Вярхоўнага Савета (апошнія не павінны былі супярэчыць дзеючым законам). Савет Міністраў рэспублікі заканадаўчых функцый не меў, аднак на справе для гэтага перыяду характэрна вялікая колькасць падзаконных актаў, якія ў значнай ступені скажалі сэнс прынятых законаў.

Працэсы дэмакратызацыі ў СССР, якія закранулі прадстаўнічую сістэму, на мяжы 80—90-х гг. XX ст. распаўсюдзіліся і на Беларусь. Вынікам з'явіліся змены і дапаўненні ў Канстытуцыю 1978 г. Сярод іх найперш патрэбна адзначыць нормы, якія абмяжоўвалі паўнамоцтвы Прэзідыума Вярхоўнага Савета (ён быў пазбаўлены права прымаць указы нарматыўнага характару). У далейшым важнае значэнне набываюць Пастановы Вярхоўнага Савета.

Наступны, трэці, *перыяд пачаўся з 1991 г.*, калі ў жніўні Дэкларацыі аб суверэнітэце Беларускай ССР (27.7.1990 г.) быў нададзены статус канстытуцыйнага акта. Найбольш характэрная рыса заканадаўства гэтага перыяду — вяршэнства законаў Рэспублікі Беларусь на яе тэрыторыі (са

жніўня 1991 г. па сакавік асноўны з іх — Дэкларацыя аб дзяржаўным суверэнітэце БССР, з 15 сакавіка 1994 г. — Канстытуцыя Рэспублікі Беларусь).

Высока ацэньваючы ролю дакументаў, абвяшчаючых незалежнасць, заўважым, што рэальнае набыццё суверэнітэту, яго атрыбуты (незалежная знешняя і ўнутраная палітыка, харчовая бяспека, энергетычная незалежнасць і інш.) фарміраваліся пазней, з пашырэннем паўнамоцтваў Прэзідэнта, з сярэдзіны 1990-х гг.

Канстытуцыя (ад лац. — устанаўленне, пабудова) фармулюе асноўныя прынцыпы грамадскага і дзяржаўнага ладу, характарызуе сацыяльна-эканамічную і палітычную аснову грамадства і дзяржавы. Ва ўмовах ідэалагізацыі ўсіх сфер жыцця ў СССР, канстытуцыі пераважна ствараліся не толькі для рэальнага рэгулявання заканадаўчага працэсу, але і з пэўнымі ідэалагічнымі мэтамі (“Канстытуцыя перамогшага сацыялізму”, “Канстытуцыя развітога сацыялізму”). Пры гэтым змена пэўнай ідэалагічнай канцэпцыі выклікала змену канстытуцыі (найбольш характэрны прыклад — Канстытуцыя СССР 1977 г.).

Першая савецкая канстытуцыя — Канстытуцыя РСФСР была прынята 10 ліпеня 1918 г. Усерасійскім з’ездам Саветаў. Яна стала асновай распрацоўкі канстытуцый іншых савецкіх рэспублік, у прыватнасці першай Канстытуцыі Сацыялістычнай Савецкай Рэспублікі Беларусь (ССРБ). Апошняя была ўхвалена I Усебеларускім з’ездам Саветаў (люты 1919 г.) і мела шэраг адрозненняў. Па-першае, яна была разлічана на кароткачасовы перыяд і з’яўлялася менш распрацаванай (мела не 6 раздзелаў, а 3). Некаторыя важнейшыя канстытуцыйныя нормы (аб выбарчым праве, аб мясцовых органах улады і кіравання, аб бюджэтным праве) не знайшлі тут адлюстравання. Асобныя пункты замацавалі спецыфіку Беларусі: улічваючы, што большасць этнічнага беларускага насельніцтва — сяляне, Канстытуцыя ССРБ вызначыла, што «Беларуская Рэспубліка ёсць свабоднае сацыялістычнае грамадства ўсіх працоўных Беларусі», дзяржава «рабочага класа і бяднейшага сялянства». Як вядома, Канстытуцыя РСФСР — канстытуцыя дзяржавы «дыктатуры пралетарыату» — забяспечвала пэўныя перавагі ў выбарчым праве для рабочага класа, і фактычна гэтыя нормы дзейнічалі на тэрыторыі ССРБ (пасля — БССР).

Утварэнне СССР выклікала неабходнасць заканадаўчага афармлення асноўных прынцыпаў саюзнай дзяржавы. Першая канстытуцыя СССР 1924 г. вызначала структуру вышэйшых органаў агульнасаюзнай улады і кіравання, іх кампетэнцыю. Асноўная асаблівасць гэтай канстытуцыі ў тым, што яна разглядала толькі пытанні новай саюзнай дзяржавы і не датычылася аспектаў вызначэння асноў эканамічнага і палітычнага ладу, правоў і абавязкаў грамадзян і інш.

Асаблівасці сацыяльна-эканамічнага і гістарычнага развіцця нацыянальных рэгіёнаў былі замацаваны ў канстытуцыях саюзных рэспублік. Другая Канстытуцыя БССР распрацоўвалася на працягу некалькіх гадоў. Першы яе праект, прадстаўлены IV сесіі ЦВК VI склікання

ў лютым 1925 г., не быў зацверджаны, паколькі ён празмерна пашыраў функцыі вярхоўных органаў БССР. Пасля дапрацоўкі (у 1927 г.) Канстытуцыя БССР юрыдычна аформіла добраахвотнае і свабоднае ўваходжанне БССР у склад СССР, адлюстравала пашырэнне сацыяльнай асновы Савецкай дзяржавы. У асобных артыкулах (20—23) Канстытуцыі 1927 г. быў дэталізаваны прынцып раўнапраўя нацый (раўнапраўя мясцовых — беларускай, яўрэйскай, рускай і польскай -- моў, статус беларускай мовы як мовы міжнацыянальных зносін, прызнанне забеспячэння навучання на роднай мове, выданне важнейшых заканадаўчых актаў на ўсіх мясцовых мовах). Асноўная рыса Канстытуцыі 1927 г. — дакладнае размежаванне функцый дзяржаўных органаў: з'езд Саветаў і ЦВК БССР. Упершыню ў канстытуцыйным будаўніцтве рэспублікі Канстытуцыя 1927 г. рэгулявала ўзаемаадносіны СНК БССР з падпарадкаванымі яму органамі кіравання, замацоўвала правы статус мясцовых органаў улады. Вызначала, што пытанні аб зменах тэрыторыі рэспублікі павінны разглядацца толькі на з'ездах Саветаў Беларусі. Канстытуцыя захавала за рэспублікай права свабоднага выхаду з Саюза.

У 1936 г. была зацверджана новая Канстытуцыя СССР, якая ўста-наўлівала аднастайнасць дзяржаўна-прававых норм на ўсёй тэрыторыі Савецкага Саюза (на яе аснове ў 1937 г. прынята чарговая канстытуцыя БССР). Важнейшым органам дзяржаўнай улады ў рэспубліцы абвешчаўся Вярхоўны Савет, які выбіраўся тэрмінам на 4 гады і дзейнічаў на аснове Канстытуцый БССР і СССР. Пры гэтым кампетэнцыя заканадаўчых і выканаўчых органаў БССР была значна звужана.

Канстытуцыя 1937 г. дзейнічала па мерках савецкага часу даволі працяглы тэрмін (да 1978 г.), яе асобныя пункты неаднаразова змяняліся і дапаўняліся. У 1938 г. Канстытуцыя ўжо не змяшчала абавязковага прынцыпу публікацыі ўсіх важнейшых законаў на польскай і яўрэйскай мовах. У 1939 г. былі ўнесены папраўкі аб пашырэнні тэрыторыі БССР, у 1944 г. — аб пашырэнні паўнамоцтваў рэспублікі (стварэнні саюзна-рэспубліканскіх наркаматаў абароны і міжнародных спраў), у 1946 г. — аб перайменаванні наркаматаў у міністэрствы і г. д.

Апошняя Канстытуцыя БССР была прынята ў 1978 г. Яна, як і папярэдняя, у значнай ступені з'яўлялася адлюстраваннем і дэталізацыяй палажэнняў агульнасаюзнай канстытуцыі (у дадзеным выпадку — 1977 г.). Абвешчэнне новых Асноўных законаў Саюза і рэспублік было выклікана пераважна ідэалагічнымі меркаваннямі, таму Канстытуцыя 1978 г. з'явілася яшчэ больш дэкларатыўнай (права на жыллё пры захаванні велізарных чэргаў, свабода сумлення пад ідэалагічным кантролем і г.д.). Адпавядаючы Канстытуцыі СССР 1977 г., Канстытуцыя БССР 1978 г. замацавала ролю кампартыі як «кіруючай і накіроўваючай палітычнай сілы».

Робота над новай Канстытуцыяй Рэспублікі Беларусь (1994 г.) пачалася яшчэ ва ўмовах СССР, летам 1990 г. У ліпені 1990 г. была створана Канстытуцыйная камісія. 27 ліпеня 1990 г. была прынята *Дэкларацыя Вярхоўнага Савета аб дзяржаўным суверэнітэце*. Згодна з ёй на тэрыторыі

Беларусі ўстанаўлівалася вяршэнства канстытуцыі і законаў рэспублікі над агульнасаюзнымі нормаўмі. Менавіта гэты дакумент з'явіўся юрыдычнай асновай для далейшага вырашэння лёсу федэратыўнай дзяржавы (СССР).

Пасля таго, як справы стварэння новага саюзу не завяршыліся поспехам, 25 жніўня 1991 г. быў прыняты *Закон Беларускай Савецкай Сацыялістычнай Рэспублікі аб наданні статусу Канстытуцыйнага закона Дэкларацыі Вярхоўнага Савета аб дзяржаўным суверэнітэце*. Упершыню ў практыцы заканадаўчай дзейнасці вышэйшага заканадаўчага органа Беларусі быў прыняты *канстытуцыйны закон*. Да таго ж яму быў нададзены больш высокі статус, чым яго меў Асноўны закон — Канстытуцыя. Згодна з артыкулам 2 закона ад 25 жніўня 1991 г. у выпадках, калі палажэнні дзеючай на той час Канстытуцыі (Асноўнага Закона) БССР уваходзяць у супярэчнасць з палажэннямі Дэкларацыі аб дзяржаўным суверэнітэце, неабходна было кіравацца Дэкларацыяй як асноўным законам. Адсутнасць выверанага юрыдычнага падыходу з'яўлялася праяўленнем хістанняў у вышэйшых эшалонах улады. Да таго ж, магчыма, не было спадзявання, што, як і ва Украіне, насельніцтва Беларусі выкажацца за незалежнасць.

Ва ўмовах фундаментальных пераўтварэнняў пачатку 1990-х гг. Канстытуцыя БССР 1978 г. імкліва пераўтваралася ў архаічны дакумент. Па розных пытаннях змяненні і дапаўненні ў Асноўны Закон Вярхоўным Саветам XII склікання прымаліся больш 15 разоў (у 1990—1994 гг.). Таму пытанне аб распрацоўцы новай Канстытуцыі, якая не толькі адлюстравала б трансфармацыі, што адбыліся, але і вызначыла мэты і прыярытэты на будучыню, займае асаблівае месца ў гісторыі станаўлення Рэспублікі Беларусь. Пачатак працы над новай Канстытуцыяй быў пакладзены 22 чэрвеня 1990 г. пастановай Вярхоўнага Савета БССР «Аб утварэнні Канстытуцыйнай камісіі», персанальны склад Канстытуцыйнай камісіі (74 чалавекі) вызначаны 20 ліпеня 1990 г. 1 лістапада 1990 г. былі створаны дзве падкамісіі, кожная з якіх уключала працоўную групу.

Да сярэдзіны 1991 г. праект новай канстытуцыі быў падрыхтаваны і ўвосень гэтага года перададзены на разгляд сесіі Вярхоўнага Савета, прапанаваны да апублікавання. Істотныя дыскусіі (а ў далейшым і палітычная барацьба) разгарнуліся вакол формы кіравання: прэзідэнцкая альбо парламенцкая рэспубліка. Гэта адбывалася ва ўмовах, калі апазіцыя БНФ ініцыявала такую форму, як рэферэндум, мэтай якога павінен быў стаць роспуск Вярхоўнага Савета. У такіх умовах, з аднаго боку, вызначылася памкненне пашырыць правы парламента, з другога, забяспечыць прыняцце закона аб магчымым дэлегіраванні правоў парламента ўраду — Савету Міністраў Рэспублікі. Абмеркаванне Асноўнага Закона краіны ў маі 1993 г. адбывалася наступным чынам: дэпутаты прымалі альбо адхілялі раздзел, артыкул цалкам, а пры неабходнасці аб'яўлялася паўторнае галасаванне. Толькі на пасяджэнні Вярхоўнага Савета 3 сакавіка 1994 г. былі прыняты апошнія спрэчныя артыкулы (аб дзяржаўнай мове, праве на працу, прызнанні роўнасці на выбарах, рэферэндуме, судзе, Канстытуцыйным Судзе, фінансава-крэдытнай сістэме, змяненні Канстытуцыі).

Урэшце 15 сакавіка 1994 г. Вярхоўны Савет канстытуцыйнай большасцю ў 236 галасоў (пры неабходных 231) прыняў Канстытуцыю цалкам, і затым 237 галасамі быў прыняты Закон «Аб парадку ўступлення ў сілу Канстытуцыі Рэспублікі Беларусь». У адпаведнасці з дадзеным Законом Канстытуцыя ўступіла ў сілу з моманту апублікавання — 30 сакавіка 1994 г.

Каля паловы артыкулаў Канстытуцыі прысвечаны правам і свабодам. Характэрнымі рысамі новай Канстытуцыі з'явіліся: 1) устанаўленне роўнасці дзяржавы і грамадзяніна; 2) замацаванне ў якасці эканамічнай асновы разнастайных формаў уласнасці; 3) раздзяленне і ўзаемадзеянне ўлад. Абвяшчаючы апошні прынцып, Вярхоўны Савет, па сутнасці, пазбаўляў сябе ўлады. На практыцы, аднак, гэтага не адбылося. Патрэбна пазначыць, што яшчэ ў Законе «Аб асноўных прынцыпах народаўладдзя ў Беларускай ССР» была закладзена гучная норма аб тым, што «выключнае права выступаць ад імя ўсяго народа рэспублікі належыць Вярхоўнаму Савету Беларускай ССР» (арт. 1). Выкарыстоўваючы такое права, Вярхоўны Савет на працягу першай паловы 1990-х гг. неаднаразова ўмешваўся ў кампетэнцыю выканаўчай улады. У выніку Прэзідэнт краіны звярнуўся да народа як вышэйшай крыніцы дзяржаўнай улады, выступіўшы ініцыятарам правядзення рэспубліканскіх рэферэндумаў па пытаннях ўнясення змяненняў і дапаўненняў у Канстытуцыю Рэспублікі Беларусь.

Канстытуцыя Рэспублікі Беларусь — асноўны закон Рэспублікі Беларусь, які мае вышэйшую юрыдычную сілу і замацоўвае асноўныя прынцыпы і нормы прававога рэгулявання важнейшых грамадскіх адносін. Да юрыдычных уласцівасцей Канстытуцыі адносяць: устаноўчы характар; вяршэнства як юрыдычнага дакумента ў сістэме права; прамое дзеянне; стабільнасць; асаблівую ахову; выніковы характар і замацаванне перспектывы развіцця грамадства; сістэмаўтваральны дакумент для заканадаўства.

27 лютага 2022 года пасля ўсенароднага абмеркавання на рэферэндуме, большасць грамадзян зацвердзіла праект змяненняў і дапаўненняў Канстытуцыі Рэспублікі Беларусь. У Канстытуцыі 9 раздзелаў, 8 глаў і 148 артыкулаў. Канстытуцыя Беларусі адлюстроўвае дэмакратычныя погляды на ўпарадкаванне грамадства і дзяржавы. Найважнейшай канстытуцыйнай нормай з'яўляецца палажэнне артыкула 2, якое вызначае іерархію каштоўнасцей у краіне. Згодна з гэтым артыкулам чалавек, яго правы, свабоды і гарантыі іх рэалізацыі з'яўляюцца найвышэйшай каштоўнасцю і мэтай грамадства і дзяржавы.

Да ліку асноўных прынцыпаў, што пранізваюць нормы Канстытуцыі, варта аднесці: вяршэнства права; гарантыю і захаванне правоў чалавека і грамадзяніна; дэмакратычны парадак фарміравання органаў улады. Канстытуцыя ўвасобіла ў сабе гістарычны вопыт станаўлення беларускай дзяржаўнасці. Яна грунтуецца на неад'емным суверэнным праве беларускага народа самастойна вызначаць свой лёс і быць паўнапраўным суб'ектам сусветнай супольнасці.

Агульная колькасць грамадзян, уключаных у спісы ўдзельнікаў рэферэндуму, маючых права галасаваць на рэферэндуме, склала 6 мільёнаў 815 тысяч 635 чалавек. Колькасць грамадзянаў, атрымаўшых бюлетэні для галасавання, склала 5 мільёнаў 363 тысячы 628 чалавек. **Удзел у рэферэндуме прынялі 78,61 працэнта грамадзян, альбо 5 мільёнаў 359 тысяч 403 грамадзяніна, ад ліку грамадзянаў, унесены у спісы для галасавання.**

На адзінае пытанне бюлетэня «Ці прымаеце Вы змены і дапаўненні Канстытуцыі Рэспублікі Беларусь?» станю́ча адказалі 4 440 830 грамадзян, або 82,86% ад прыняўшых удзел у галасаванні грамадзян, супраць — 684 946 удзельнікаў рэферэндума, альбо 12,78 % ад прыняўшых удзел у галасаванні грамадзян. Колькасць бюлетэняў, прызнаных несапраўднымі, склала 233 627, ці 4,36%.

У Брэсцкай вобласці свае галасы аддалі 78,89 % грамадзян, унесены у спісы, у Віцебскай вобласці — 81,12 %, у Гомельскай — 81,74 %, у Гродзенскай — 77,43 %. На Міншчыне яўка склала 79,46 %, на Магілёўшчыны — 82,94 %. У сталіцы свае галасы на рэферэндуме аддалі 71,37% грамадзян.

Новая рэдакцыя Канстытуцыі – гэта яшчэ адзін крок да ўмацавання незалежнасці краіны. Дакумент падводзіць рысу пад няпростым постсавецкім перыядам і стварае магчымасць для далейшага росту, развіцця і наступнага рыўка, прарыву ў незалежнасці, якую мы разумеем як годнасць, гонар, як высокія эканамічныя паказчыкі і вартаснае жыццё для ўсіх беларусаў. Новая рэдакцыя Асноўнага Закона дае больш дэмакратычных магчымасцяў для самарэалізацыі. Яна не замянае тым, хто марыць пра партыйную палітычную дзейнасць, разгортвае новыя небакраі для развіцця эканамічнай дзейнасці, гарантуе многія рэчы, якія ўжо сталі беларускім брэндам. Ад звышпрэзідэнцкай мы пераходзім да прэзідэнцкай рэспублікі, у якой важную ролю іграе выканаўчая ўлада, прэм’ер-міністр, Савет Міністраў.

Вядома, мы бачым выразнае ўмацаванне заканадаўчай улады. У першую чаргу Канстытуцыйнага і Вярхоўнага судоў, паглыбленне іх аўтаномнасці, што будзе павялічваць іх незаангажаванасць, моц і ўменне стаяць арбітрам над палітычнымі канфліктамі і супрацьстаяннем розных сацыяльных групаў, калі яны будуць. Гэта ўсё сведчыць аб тым, што беларускае грамадства пасталела: яно патрабуе ўдасканалення палітычнай сістэмы, а гэта магчыма было зрабіць толькі праз наш Асноўны Закон.

Сярод найбольш значных змен, якія былі ўнесены ў дзеючую Канстытуцыю, можна адзначыць шэраг найбольш прыярытэтных.

Удакладнены патрабаванні да кандыдата ў Прэзідэнты Рэспублікі Беларусь, паўнамоцтвы кіраўніка дзяржавы абмежаваны двума тэрмінамі, па 5 год кожны, указаны шэраг палажэнняў, якія рэгулююць функцыянаванне інстытута прэзідэнцтва. Так, арт.80 у новай рэдакцыі абвяшчае, што Прэзідэнтам можа быць абраны грамадзянін Рэспублікі Беларусь па нараджэнні, не маладзейшы за 40 гадоў, які валодае выбарчым правам, пастаянна пражываючы ў Беларусі не менш за 20 гадоў непасрэдна перад выбарамі (раней адпаведна – не маладзейшы за 35 гадоў, і які пастаянна пражывае ў Беларусі не менш за 10 гадоў непасрэдна перад выбарамі).

З'явіўся новы інстытут кіравання – Усебеларускі народны сход (далей – УНС). Згодна з арт.89, УНС атрымаў статус вышэйшага прадстаўнічага органа народаўладдзя Беларусі, які вызначае стратэгічныя напрамкі развіцця грамадства і дзяржавы, забяспечвае «непарушнасць канстытуцыйнага ладу, пераемнасць пакаленняў і грамадзянскую згоду».

Арт.88 у новай рэдакцыі надзяляе Усебеларускі народны сход правам пазбаўлення пасады Прэзідэнта – у выпадку сістэматычнага або грубага парушэння Канстытуцыі або ўчынення дзяржаўнай здрады або іншага цяжкага злачынства. Вызначаны паўнамоцтвы УНС, сярод якіх: зацвярджаць асноўныя напрамкі ўнутранай і знешняй палітыкі, ваенную дактрыну, праграмы сацыяльна-эканамічнага развіцця; прапановуць змяненні і дапаўненні ў Канстытуцыю, правадзіць рэспубліканскіх рэферэндумаў; разглядаць пытанне аб легітымнасці выбараў.

У новай Канстытуцыі ўказана, што выбары дэпутатаў будуць праводзіцца ў адзіны дзень галасавання ў апошнюю нядзелю лютага. Права вылучэння кандыдатаў у дэпутаты зараз ёсць і ў палітычных партый, а вось грамадскія аб'яднанні ўжо не могуць вылучаць сваіх кандыдатаў.

Шэраг артыкулаў з'яўляецца інавацыйным, што максімальна адпавядае патрабаванням сучаснасці да дзяржавы, якая клапаціцца аб дабрабыце сваіх грамадзян, нацыянальных інтарэсах і захаванні гістарычнай памяці. Напрыклад, у арт. 32 удакладнена, што шлюб разглядаецца «як саюз жанчыны і мужчыны» і муж і жонка маюць роўныя правы ў шлюбе і сям'і, згодна з арт. 45 «Грамадзяне клапацяцца аб захаванні ўласнага здароўя», у арт. 54 вызначана, што «Захаваўшы гістарычную памяць аб гераічным мінулым беларускага народа, патрыятызм з'яўляецца абавязкам кожнага грамадзяніна Рэспублікі Беларусь».

Акрамя названага канкрэтызаваны пераход ад бяз'ядзернай зоны і нейтральнасці да недапушчальнасці ваеннай агрэсіі са сваёй тэрыторыі ў адносінах да іншых дзяржаў.

Пытанні і заданні

1. Якія традыцыі складання і выкарыстоўвання агульных для ўсяго насельніцтва прававых актаў мае Беларусь? Што вы ведаеце пра «Рускую праўду» і Статуты ВКЛ?

2. Якія асаблівасці мелі савецкія Канстытуцыі БССР 1919, 1927, 1937 і 1978 гг.?
3. Якое значэнне мела Дэкларацыя аб дзяржаўным суверэнітэце БССР для развіцця беларускай дзяржаўнасці?
4. Калі і пры якіх абставінах была прынята Канстытуцыя суверэннай Беларусі? У чым заключаліся змяненні і дапаўненні, унесеныя ў Канстытуцыю Рэспублікі Беларусь у 1996 г.?
5. Якія складовыя часткі мае Канстытуцыя Рэспублікі Беларусь? Якая структура вышэйшых дзяржаўных устаноў стваралася згодна з Канстытуцыяй Рэспублікі Беларусь?
7. Чым была выклікана неабходнасць прыняцця новай Канстытуцыі ў Рэспубліцы Беларусь? Якія змяненні былі ў яе ўнесены?
8. На падставе зместу Канстытуцыі 1994 г. са змяненнямі і дапаўненнямі 1996 г. і новай Канстытуцыі 2022 г. складзіце схемы арганізацыі вышэйшых выканаўчых, заканадаўчых і судовых органаў Рэспублікі Беларусь.
9. Ці патрэбна, на вашу думку, далейшае удасканаленне зместу Канстытуцыі?
10. Параўнайце змест Канстытуцый Рэспублікі Беларусь і Расійскай Федэрацыі. Якія падабенствы і адрозненні можна знайсці? Чым выкліканы адрозненні?

Тэма 2.2. Прэзідэнт Рэспублікі Беларусь

Развіццё інстытута кіраўніка дзяржавы ў айчыннай гісторыі.

У сучаснай беларускай палітычнай сістэме каласальнае значэнне мае інстытут прэзідэнцтва. Прэзідэнт Рэспублікі Беларусь з'яўляецца Кіраўніком беларускай дзяржавы. Кіраўнік дзяржавы гістарычна – альбо манарх, альбо прэзідэнт. Славянская дзяржаўнасць ужо на ранніх этапах развіцця не ўяўлялася без гэтага інстытута – кіраўніка дзяржавы, вярхоўнага кіраўніка, князя (караля).

Функцыі кіраўніка ў раннефеадальных славянскіх дзяржавах супадаюць з функцыямі дзяржавы. Для раннефеадальнай перыяду можна смела сцвярджаць аб супадзенні інстытутаў дзяржаўнасці і вярхоўнай улады. Кіраўнік у свядомасці падданных і суседзяў ўвасабляў сабой саму дзяржаву, бо менавіта ён распаўсюджваў сваю ўладу на пэўныя зямлі, якія з'яўляюцца дзяржаўнай тэрыторыяй. На ранніх этапах развіцця інстытута княжацкай улады фігура князя ўяўляецца выключна службовай. Князь выконваў грамадска-карысную «працу», якую яму даручала насельніцтва. Паказальныя ў гэтых адносінах прыклады паклікання-запрашэння князёў з іншага асяроддзя, у тым ліку іншаэтнічнага, якія складалі «ряд» (дамову) з насельніцтвам. Кіруючая асоба ўяўляла сабой натуральны сімвал краіны, менавіта з ёй асацыявалася стаўленне да дзяржавы, фармавалася пачуццё патрыятызму.

Інстытут княжацкай улады быў звязаны з шэрагам функцый, якія да гэтага часу працягваюць заставацца прэрагатаывамі Кіраўніка дзяржавы.

Вярхоўны галоўнакамандуючы. Адным з першарадных абавязкаў князя было асабістае правадырства ўзброенымі сіламі, клопат аб абараназдольнасці краіны. Усе пытанні, звязаныя з фарміраваннем узброеных сіл (дружны), стварэнні сістэмы ўмацаванняў, ахове межаў, знаходзіліся пад яго кантролем. Па сутнасці, князь выконваў функцыі вярхоўнага галоўнакамандуючага.

Падатковая сістэма. Фінансы пераходзяць у кампетэнцыю князя, які сам усталёўваў даніны-падаткі і спаганяў іх з дапамогай сваіх органаў прымусу. Вярхоўны кіраўнік меў прэзентацыйныя функцыі, прадстаўляў сваю дзяржаву за мяжой. Яшчэ адну функцыю вярхоўнага кіраўніка славянскіх дзяржаў можна вызначыць як забеспячэнне эканамічных узаемасувязей са знешнім светам. Менавіта вярхоўны кіраўнік рэгуляваў знешні гандаль, забяспечваючы ахову гандлёвых шляхоў, складаючы міжнародныя дамовы, улічваючы пры гэтым і эканамічныя інтарэсы дзяржавы.

Судовая функцыя. У кампетэнцыю князя пераходзіць таксама судоводства. Князь выступаў у ролі вярхоўнага арбітра, які згладжвае супярэчнасці паміж рознымі групамі грамадства. Суд з'яўляўся своеасаблівым спосабам абароны грамадства знутры, яго абаронай ад унутраных разладаў, якія могуць прывесці да распаду дзяржаўнага арганізма.

Функцыя кантролю за зямельным фондам. Князь у славян, з моманту зараджэння дзяржавы, яшчэ з племянной эпохі, атрымаў у спадчыну і права вярхоўнага уласніка на землю. На князя пераносіцца права племені на землю. Князь становіцца вярхоўным і нават непасрэдным уласнікам усёй зямлі ў дзяржаве.

Але важней тое, што ў моцнай княжацкай уладзе былі зацікаўлены ўсе пласты раннефеадальнай грамадства. У сярэдневяковым грамадстве глыбока адчувалася атаясамленне інстытута вярхоўнай улады з яго патрэбамі і чаканнямі. Сярод славянскага насельніцтва ранняга сярэдневякоўя шырока распаўсюдзілася вера ў залежнасць яго дабрабыту ад асобы кіраўніка. З традыцыйнымі вераваннямі звязана таксама ідэя аб ідэнтыфікацыі дзяржавы з чалавечым целам, адзіным і непарушным, дзе князь з'яўляецца галавой, зямля -- тулавам, падданыя -- нагамі.

Нармальнае функцыянаванне грамадства аказваецца немагчымым без ключавой постаці князя. У характэрным для тэолагаў ўсёй раннесярэдневяковай Еўропы трохчленным дзяленні грамадства (*oratores, bellatores, laboratores* -- служыцелі царквы, воіны, работнікі) фігура кіраўніка (у славян -- князя, радзей караля) ўяўляла сабой натуральны інтэгруючы пачатак, які спрыяе ўзаемавыгаднаму ўзаемадзеянню ўсіх слаёў насельніцтва.

Аўтарытэт князя быў вынікам разумення легітымнасці ўлады, якая ў хрысціянскай традыцыі абапіралася на словы апостала Паўла «Усялякая ўлада ад Бога». Асобу князя і вышэйшае права, носбітам якога ён лічыўся ўжо ў сілу свайго нараджэння, ўспрымалі як Божы промысел, бяспрэчны Абсалют. Найважнейшым элементам легітымацыі княжацкай улады ў хрысціянскай усходнеславянскай традыцыі быў рытуал інтранізацыі: «паднясенне» князя на «дэдні і отні стол». Ён праводзіўся, як правіла ў нядзелю альбо святочны дзень. Працэдура «настолавания» пачыналася урачыстым уваходам князя ў горад з удзелам вернікаў і духавенства. Князя сустракаў мітрапаліт (калі гэта было ў Кіеве), або епіскап (у Полацку, Тураве) і суправаджаў яго да кафедральнага сабора. Интранізацыя полацкіх князёў праходзіла ў саборы Святой Сафіі. Падчас урачыстай літургіі князь здзяйсняў пакланенне Хрысту і Маці Божай. Потым ён «сядаў» на «дэдний і отний стол» (престол, трон), які знаходзіўся ў кафедральным саборы. Пры гэтым епіскапам спявалася «салодкая песня» «*Kyrie eleison*» («Памілуй Божа»). Пасля абраду «пасажэння» адбывалася сустрэча князя з народам і заключэнне «рада» (пагаднення), што мела не толькі юрыдычнае, але і сакральнае значэнне: яно сімвалізавала яднанне ўладара з падданымі. Фінальнай часткай абраду было шэсце князя на свой двор (рэзідэнцыю) і ўрачысты баль там з прадстаўнікамі горада і духавенства.

Дадзены рытуал быў выкананы і пры «пасаджэнні» на кіеўскі стол у 1068 г. легендарнага полацкага князя Усяслава Чарадзея. У 1068 г., пасля паражэння Яраславічаў ад полаўцаў на рацэ Альце, кіеўскаму князю Ізяславу прыйшлося бегчы ад раз'юшаных кіяўлян. Зняволенаму ў кіеўскі «поруб» Усяславу зноў усміхнулася ўдача. Вераломна парушыўшы ўласную клятву на крыжы аб яго недатыкальнасці пасля крывавай бітвы на Нямізе і

зняволіўшыя яго ў Оршы Яраславічы -- Ізяслаў і Усевалад вымушаны былі ратавацца ўцёкамі. Кіяўляне вызвалілі полацкага князя са зняволення, сабралі веча і ажыццявілі абрад інтранізацыі: *«Людзі ж закрычалі і пайшлі да вязніцы Усяслава. Ізяслаў жа, бачачы гэта, пабег са Усеваладам з двара, людзі ж вызвалілі Усяслава з турмы -- у 15-ы дзень верасня -- і праславілі яго сярод княжацкага двара. Двор ж княжы разрабавалі -- незлічонае мноства золата і серабра, у манетах і злітках. Ізяслаў жа збег у Польшчу»*.

Пасля ўваходжання беларускіх зямель у склад ВКЛ абрад інтранізацыі не зведаў прынцыповых змен. Польскі гісторык Марцэлі Косман, які спецыяльна займаўся пытаннем «паднясення» вялікіх князёў літоўскіх на «стол», паказаў на падабенства абраду інтранізацыі вялікіх князёў літоўскіх з ўсходнеславянскімі звычаямі ў гэтым пытанні. З ўсходнеславянскай, старажытнарускай, традыцыі прадстаўнікамі літоўскай пануючай дынастыі была запазычана і тытулатура «вялікі князь».

Практычна кожны славянскі народ ранняга сярэднявечаўя стварае вобраз ідэальнага ўладара (старажытнарускія князі Уладзімір, Барыс і Глеб, княгіня Вольга, чэшскі князь Вацлаў, сербскі вялікі жупан Стэфан Нёмане), якія сваёй пабожнасцю працягвалі падаваць прыклад іншым і пасля смерці. У жіццях «святых патронаў» ідэальны кіраўнік выступае і як адважны воін, які абараняе землю ад ворагаў, і як справядлівы суддзя, і як міласэрны чалавек, які ратуе бедных і ўбогіх ад несправядлівасці.

Такой сакральнай асобай, валодаўшай звышнатуральнымі ўласцівасцямі, для сваіх сучаснікаў выступае Усяслаў Чарадзеі. Яшчэ ў 1896 г. Васіль Данілевіч дакладна акрэсліў гэтую акалічнасць: *«Усяслаў з'яўляўся адной з найбольш моцных асобаў свайго часу, і нядзіўна, што ў вачах сучаснікаў ён з'яўляўся нейкай звышнатуральнай істотай, чарадзеём і пярэваратнем»*.

Прычыны захаплення аўтара «Слова аб палку Ігаравым» Усяславам гісторык адзначыў гэтак жа пільна: *«З бліскучай характарыстыкі, зробленай аўтарам «Слова аб палку Ігаравым», відаць, што Усяслаў быў не толькі разумны, энергічны і прадпрымальны, але і справядлівы; наогул, ён уяўляўся аўтару ў такім выгодным святле, што мог, на яго думку, служыць годным перайманнем узорам для сучаснікаў аўтара»*.

Усяслаў выдатна рабіў сваю княжацкую справу, тым і ўрэзаўся ў памяць сучаснікам. Яму сапраўды хацелі прыпадабняцца ў суровыя часы раздробленасці, а нашчадкі дадалі вастрыні паданням, дазволіўшы выдатнаму чалавеку з XI стагоддзя ўвайсці ў легенду.

Найбольш шануемымі сакральным фігурамі на беларускіх землях ВКЛ працягвалі заставацца старажытнарускія князі Уладзімір Святаславіч, Хрысціцель Русі, і яго сын Яраслаў Мудры. Культ Уладзіміра, у сувязі з яго кананізацыяй, ўзмацніўся ў XIII ст. Уладзімір успрымаўся не толькі як князь, які хрысціў Русь, але і які ўсталяваў для яе хрысціянскае права, збор законаў і правілаў аб царкоўным судзе, правах і традыцыях праваслаўнай царквы. Паказальна, што менавіта з Полацкай праваслаўнай кафедрай звязваюць стварэнне ў канцы XIV -- пачатку XV ст. так званага зборніка

Архангельскага тыпу -- у якім утрымліваецца рэдакцыя Статута князя Уладзіміра «Аб дзесяцінах, судах і людзях царкоўных», «Статут князя Яраслава аб царкоўных судах», комплекс разнастайных юрыдычных артыкулаў па царкоўным праве. Дадзеныя крыніцы, з аднаго боку, адлюстроўваюць рэаліі ўзаемаадносін паміж свецкай уладай ВКЛ і праваслаўнай царкоўнай іерархіяй, а з другога боку красамоўна падкрэсліваюць гістарычную самаідэнтычнасць і гістарычную памяць «беларускіх» русінаў аб князях як культурных дэміургах, якія вызначылі іх культурную, царкоўную і прававую традыцыю. У Тураўскіх статутах XIV ст. статут князя Уладзіміра ў асаблівай, мясцовай рэдакцыі, азагалоўлены вельмі недвухсэнсоўна і красамоўна: *«Запаведзь святога і роўнага апосталам князя Уладзімера, імя Васіля, хрысціўшага Рускую зямлю, у лета 6505»*.

Уся палітыка Вітаўта была звернута на стварэнне ўласнага вобраза «святога ўладара» праз прыпадабненне сябе Уладзіміру Святаславічу і вугорскаму манарху Іштвану, які з Іштвана Вялікага стаў Іштванам Святым. Вітаўт верыў, што ў адной з прайграных бітваў ён быў цудам выратаваны самой Найсвяцейшай Дзевай Марыяй. Адразу ж пасля той бітвы ён заклаў у Коўна храм у Славу Багародзіцы. Большасць закладзеных Вітаўтам храмаў прысвячаліся Дзеве Марыі. Менавіта Вітаўт умацоўваў і распаўсюджваў Марыйны культ і ў каталіцкай, і ў праваслаўнай традыцыі ВКЛ.

Вітаўта можна разглядаць як асноўнага пераемніка традыцыі абагаўлення манарха, створанай яшчэ ў Кіеўскай Русі. Пераемнасць такой старажытнай традыцыі найбольш выразна можна прасачыць у «Пахвале Вітаўту». Як вядома, ініцыятарам стварэння «Пахвалы Вітаўту» быў епіскап смаленскі і мітрапаліт кіеўскі Герасім. Менавіта па яго ініцыятыве ў 1428 г. быў створаны гэты панегірык, а ў 1430-я гг. яшчэ некалькі літаратурных твораў, у якіх Вітаўт усхваляецца, паказваецца ідэальным манархам -- Летапіс 1436 г., «Летапісец Вялікіх князёў Літоўскіх» і другая рэдакцыя «Пахвалы Вітаўту».

Чырвонай ніткай прасочваецца ў «Пахвале» і сакралізацыя вобраза Вітаўта. Аўтар «Пахвалы» падкрэслівае, што Вітаўту падпарадкаваны ўсе зямныя ўладары -- ён сюзерэн усіх зямных цароў, гэтаксама як Бог, які з'яўляецца «Царом цароў». Кіеў -- галоўны горад, цэнтр дзяржавы Вітаўта. Сам Вітаўт успрымаў Кіеў у якасці *«старажытнай сталіцы ўсіх рускіх зямель»*. Факт панавання манарха над усёй зямлёй, такім чынам, робіць гэты горад цэнтрам свету, «Новым Іерусалімам». Мы бачым у гэтым тэксце нішто іншае, як тыповую для старажытнарускай традыцыі ідэю аб богаабранасці Русі. Русь -- Новы Ізраіль, Кіеў -- Новы Ерусалім. Дзяржава Вітаўта, такім чынам, выступае як багавыбраная зямля, цэнтр хрысціянскага свету. Беларускі даследчык А. Белы першым звярнуў увагу на той факт, што «Пахвала Вітаўту»: *«падкрэсліваючы высокі міжнародны аўтарытэт Вітаўта, безумоўна перабольшвае яго ўладу над суседнімі дзяржавамі. Гэты тэкст нельга разумець літаральна, тым больш, што ён вельмі моцна нагадвае Псалым 72 (71), на ўзор якога, ён несумненна, ствараўся»*.

Такім чынам, Вітаўт у гэтай крыніцы атаясамлены з біблейскім Давідам. Вельмі красамоўны тэкст «Пахвалы...» змяшчаны ў Слуцкім Летапісе: *«Тайну цареву таіти добро есть, а дело великого господаря поведати добро жь есть. Також и я хочу вамь поведати о славном томь господари, но не мощно исповедати ни писанию предати дела великого господаря, яко бы не мощно кому испытати высота небесная и глубина морьская»*.

Як бачым, дзеянні Вітаўта атаясамліваюцца з Божым Промыслам, з Божымі дзеяннямі. Паводзіны і ўчынкі Вітаўта не могуць быць пазнанымі і да канца спасцігнутымі простымі смяротнымі, як не могуць быць пазнання дзеянні Гасподнія. Роўна як і нельга спасцігнуць таямніцу створанай Богам светабудовы, – *«яко бы не мощно кому испытати высота небесная и глубина морьская»*. Вельмі паказальна і выкарыстанне ў дачыненні да Вітаўта тытулаты «цар», а таксама падкрэсліванне залежнасці і пакоры яго ўладзе ўсіх астатніх манархаў свету:

«Сии князь велики Витовт, бяше же ему дрѣжаще великое княжение Литовское и Руское, инии многыи земли, спроста реку вя Руская земля. Не токмо же Руская, но еще господарь Угорьскои земли, зовемыи цесарь римьскии, у великой любви живяще с нимь. <...> Некогда суцу тому славному господарю, бывшию ему у своем граду Луцку у Великом и послал послы свои королю угорьскому, цесарю римьскому, и повеле ему быти к собе. Он же беза всякого ослушания ускоре приехалъ к нему и своею каролицею, и честь велику и дары многы подаваша имь; оттоле утвердиша у них велика любовь. Како не почюдимся чти великаго господаря, иж которыи земли на устоце или на западе приходяче поклоняются славному господарю, иж есть царь надо всею землею, и тои пришед поклонися славному царю великому князю Александру. Еще же и турецькии царь честь велику и дары многы подаваше. Славному госпадарю, благоверному же и христоролюбивому царю цариградскому, и тому с ним у великой любви живуцу. <...> Еще же и инии цари усточнии служатъ ему».

Вітаўт, такім чынам, выступае не толькі як валадар, які мае роўны статус з хрысціянскімі імператарамі -- рымскім і канстанцінопальскім. Ён не больш і не менш як пераемнік іх імперскай улады. У выпадку з рымскім імператарам пра гэта панегерыст заяўляе вельмі недвухсэнсоўна. Вітаўт: *«повеле ему быти к собе»*. Больш за тое, Вітаўт выступае як сюзерэн не толькі хрысціянскіх, але і мусульманскіх уладароў:

«Еще писахом zde инии у велицей любви живуце с ними, а инии крепко служатъ ему и честь велику и дары великии, и дани многи приношаху ему, не токмо во все лета, но и по вся дни. Славныи господарь великии князь Витовтъ, на которую землю бываше гневен и которую земю самъ хотяше казнити или сильных воевод послати где усхочешь, и которому от тых великих земель повелеваше к собе быти, они без всякого ослушания ускоре прихожаху и со свое земли к нему. <...> Мног бяше и ордынских великих цареи служаху у двору его».

Вельмі красамоўна і выкарыстанне ў дачыненні да Вітаўта панегерыстам тытула «цар». Як вядома, ва ўсходнеславянскай традыцыі дадзены тытул меў глыбокі сакральны сэнс (у адрозненне ад свецкага тэрміна «кароль»). Першапачаткова ва ўсходнеславянскім арэале «царом» называлі візантыйскага імператара і, адпаведна, найменне такім тытулам князя азначала яго прыпадабненне да візантыйскага імператара. Тытул «цар» быў эквівалентам грэчаскага «базілеўс», адпавядаў ён і лацінскаму тытулу «імператар». Адначасова тытул «цар» (таксама як і тытул «базілеўс») супадае з найменнем Хрыста і старазапаветных цароў ў Святым Пісанні. Паколькі ў лацінскай мове найменнем Хрыста і старазапаветных цароў з’яўляецца «гех», пастолькі тытул «цар» адпавядае і лацінскаму тытулу «гех». Цар мае вярхоўны суверынітэт над усімі астатнімі ўладарамі. У «Пахвале..» Вітаўт выступае як Уладар Уладароў. Постаць Вітаўта ў панегірыку набывае аблічча касмакратара, імператара Сусвету.

Такім чынам, у царскай тытулатуры Вітаўта знайшоў адлюстраванне цэлы комплекс ідэй, цесна звязаны і з праваслаўнай, і з каталіцкай канцэпцыяй улады. Вітаўт выступае ў якасці носьбіта вышэйшай улады, якую ён атрымлівае ў спадчыну ад свецкіх уладароў заходняга і ўсходняга хрысціянскага свету. Менавіта таму яго вярхоўнаму сюзерэнітэту павінны падпарадкоўвацца ўсе астатнія зямныя манархі. Памазанне Вітаўта, згодна версіі панегірыста, не адбылося толькі з-за крывадушнасці польскіх магнатаў, якія выступаюць супраць волі рымскага «цэсара».

Паказальна, што ў беларускім фальклоры вобраз Вітаўта зліваецца ў адно арганічнае цэлае з вобразам Уладзімір Святога, Хрысціцеля Русі. Гэта вельмі красамоўна знайшло адлюстраванне ў беларускай песні, змест якой дайшоў да нас у запісах XIX ст. У свой час Я. Карскі даказаў, што яе крыніцай была апакрыфічная «Іерусалімскае гутарка».

Вітаўт у беларускім фальклоры выступае як тыпова міфалагізаваны персанаж, эпічная, сакральная постаць. Імя Вітаўта захавалася ў фальклоры, легендах і паданнях беларускага народа, якія былі запісаны этнографамі ў XIX--XX ст.

Асабліва цікавым з’яўляецца паданне, якое існавала на Магілёўшчыне і беларускай Смаленшчыне і было апублікавана ў Смаленскім этнаграфічным зборніку ў 1891 г. Гэта паданне носіць назву «*Адкуль пайшлі бунты ў Польшчы*». Памірае ў Польшчы кароль-волат. Усё польскае «начальства» не ведае, што рабіць. Вырашаюць падрыхтаваць багатырскага каня ранейшага караля «ў сядле» і ўсклаўшы на яго «меч і вострыя копія» пусціць у «свет». Каго конь прызнае за гаспадара, таго і выбраць каралём. Конь ходзіць два месяцы, нарэшце, прыходзіць у вёску, заходзіць на гумно (хлеў). Там сядзіць стары і «*ўе абрыўкі за клуняй*». Конь, убачыўшы старога, упаў перад ім на калені. Польскія вельможы, бачачы такую пакору каня, прызнаюць старога за «*Круль-Цара*», а так як ён віў вярхоўкі, то і называюць яго Вітаўтам. Пасля гэтага Вітаўт правіў шмат гадоў, мудра і справядліва, «*абараняў іх добра*». Адчуўшы набліжэнне смерці, Вітаўт выклікае сваіх набліжаных і загадвае ім пахаваць сябе з музыкай. Затым ён кажа: «*калі хто вас пакрыўдзіць,*

Польшчу, вазьміце музыку і зайграце над маёй магілай; я ўстану і дапамагу вам». Пасля смерці Вітаўта выбіраюць «каралькоў на час», у паданні падкрэсліваецца, што пана «абралі каральком». Аднак не маглі паверыць вяльможы, не можа быць, казалі, каб ён з мёртвых ўстаў. Вырашылі праверыць, прыйшлі на магілу:

«Паўстае кароль з таго свету:

-- Пра што, дзеці мяне будзіце? Хто вас крыўдзіць?

А яны яму адказваюць;

-- Кароль Вітаўт, нас ніхто не крыўдзіць, а мы думалі, ці сапраўды праўда гэта, што ты сказаў, што ўстанеш.

--Ну, дзеці мае, не гневайцеся. Вы мяне з таго свету ўзбунтавалі і будзеце вы праклятыя ад мяне на стагоддзі на вечны бунт!

З тых часоў і пайшлі бунты ў Польшчы».

Як бачым, у гэтым ўсходнебеларускім паданні Вітаўт выступае «сваім» манархам, манархам, родным па сацыяльным паходжанні, носьбітам беларускай фальклорнай традыцыі. Ён, нібыта, як і яны, селянін. Ён абраны Божым промыслам, яго вобраз у паданні ўтрымлівае рысы Хрыста. Вітаўт здольны уваскрэснуць, як Хрыстос, каб абараніць сваіх падданных ад людской злосці і несправядлівасці. Толькі глупства польскага панства прыносіць вечны праклён «Польшчы». Як тут не ўбачыць паралель з праклёнам богаабранага народа Хрыстом за тое, што яўрэі не захацелі прыняць Месію... Улада пасля Вітаўта таксама малюецца як улада чужая, мяцежная, чалавечая, прафанная. І паставілі то «*Круля*» «*часовага*», і наогул ён зусім чужы для іх «*пан-паляк*».

Вобраз Вітаўта, мудрага кіраўніка, які выступае ў якасці ідэальнага гаспадара, караючага «злых», і міласэрнага у адносінах да «добрых», кіраўніка рэфарматара, кіраўніка, які стаяў на варце закона і інтарэсаў ўсіх яго падданных, менавіта такі, кампліментарны і пазбаўлены ад негатыву вобраз гэтага манарха замацоўваецца і ў беларускай гістарыяграфіі XIX ст.

Паказальна, што такі русафіл, класік заходнерускай школы беларускай гістарыяграфіі якім быў М. Каяловіч, стварае цалкам кампліментарны, станоўчы вобраз Вітаўта Кейстутавіча. Пры гэтым гісторык не звяртаў увагі на такую «дробязь», як каталіцызм Вітаўта. Ва ўсіх бедах і абмежаваннях праваслаўных русінаў-беларусаў ВКЛ вінаваты, натуральна, злы герой той эпохі, здраднік і рэнегат Ягайла, які забыўся пра свой народ і дзяржаву дзеля бляску польскай кароны. Менавіта Ягайла і польская знаць, згодна з інтэрпрэтацыяй М. Каяловіча, падрыхтавалі Гарадзельскую ўнію 1411 г. Вітаўт толькі быў вымушаны яе прыняць, ён сам ахвяра такой палітыкі, больш за тое, гісторык сцвярджаў, што спробы зрабіць рэальнасцю царкоўную унію з боку Вітаўта былі прадыхтаваны толькі клопатам князя аб аднаўленні грамадзянскіх правоў усходнеславянскага насельніцтва ВКЛ. Вітаўт характарызаваўся М. Каяловічам як «*вялікі літоўскі чалавек, які зрабіў, вядома, шмат буйных памылак, але бясспрэчна ўсё жыццё яго не пакідала думка аб незалежнасці, велічы Літоўскага княства*».

У першай беларускамоўнай гісторыі Беларусі, напісанай Вацлавам

Ластоўскім, якая ўбачыла свет у Вільні ў 1910 г., сустракаем усё тыя ж, цалкам кампліментарныя характарыстыкі ў адносінах да Вітаўта. Пад пяром В. Ластоўскага нараджаецца, акрамя таго, вобраз «народнага» кіраўніка, тоесны фальклорным паданням беларускага народа, суроўга да разбэшчаных раскошай і багаццем і міласэрнага і справядлівага ў адносінах да простых людзей: *«Пры Вітаўце Беларусь ўздыхнула лягчэй. Дрэнна было пры ім князям і баярам, але народу лепш жылося»*.

Гэты вобраз мудрага валадара, вялікага ваяўніка, «свайго» князя, працягвае функцыянаваць у масавай свядомасці беларускага грамадства да сёння. Менавіта такім выступае вобраз Вітаўта з падмосткаў Купалаўскага тэатра ў п'есе «Князь Вітаўт» сучаснага беларускага драматурга А. Дударова. Тут жа яму супрацьстаіць і яго антаганіст, увасабленне чалавечых заганаў і сквапнасці -- Ягайла. У папулярных кнігах, краязнаўчай публіцыстыцы, тэлестужках з гістарычнымі сюжэтамі ў сучаснай Беларусі тыражуюцца і трансліруюцца да гэтага часу менавіта такі вобраз Вітаўта Кейстутавіча, слаўнага «князя Гарадзенскага», рыцара без страху і папроку.

Такім чынам, для ментальнасці беларускага народа характэрна перакананне, якое склалася гістарычна, што для эфектыўнага функцыянавання дзяржавы, неабходны яе кіраўнік. Дзяржава без інстытута яе кіраўніка немагчыма, як немагчымы парадак і нармальнае існаванне сям'і без яе кіраўніка – бацькі. Для нашага народа кіраўнік дзяржавы – гэта вярхоўны арбітр, які стаіць над групавымі інтарэсамі і эгаістычнымі памкненнямі асобных груп грамадства. Яго галоўная задача – справядлівы закон для ўсіх.

Гэтыя абставіны, як і гістарычную традыцыю, якая з'яўляецца неад'емным элементам масавай свядомасці беларускага грамадства, неабходна ўлічваць пры адказе на пытанне, чаму сучасная Беларусь стала прэзідэнцкай рэспублікай? Для насельніцтва Рэспублікі Беларусь характэрны тып палітычнай культуры, арыентаваны на моцную асобу.

У сувязі з гэтым будзе слушным нагадаць словы вялікага французскага прэзідэнта Шарля дэ Голя: *«На маю думку, неабходна, каб дзяржава мела галаву, гэта значыць кіраўніка, у якім нацыя можа бачыць стаячага над плынямі чалавека, упаўнаважанага вырашаць галоўнае, і гаранта яе лёсаў»*.

Тэрмін «прэзідэнт» у перакладзе з лацінскай мовы азначае «той, хто сядзіць наперадзе». Мабыць, у антычныя часы прэзідэнтам называлі старшынствуючых на розных сходах. Ад гэтага першапачатковага значэння пасля ўзнікла такая пасада, як прэзідэнт сената. У цяперашнім разуменні тэрмін «прэзідэнт» пачаў ужывацца толькі з канца XVIII ст., калі быў заснаваны інстытут прэзідэнцтва ў ЗША.

Узнікненне інстытута прэзідэнцтва ў свеце было звязана з пошукам ЗША новага спосабу арганізацыі дзяржаўнага кіравання, які прадугледжвае стварэнне моцнай выканаўчай улады і ў той жа час які выключае магчымасць яе ператварэння ў тыранію.

Задуманы першапачаткова як частка выканаўчай улады прэзідэнт ЗША замяніў ў свядомасці грамадзян манарха і стаў ажыццяўляць функцыі

кіраўніка дзяржавы. Сучаснае ўяўленне пра прэзідэнта як раз і грунтуецца на атаясамліванні яго з кіраўніком дзяржавы. Эфектыўнасць функцыянавання прэзідэнцтва ў ЗША спрыяла распаўсюджванню гэтага інстытута ў свеце. Сёння прэзідэнцтва – неад’емны элемент сусветнай палітычнай практыкі. 143 краіны, з іх 140 -- члены ААН, маюць у сваім дзяржаўным ладзе інстытут прэзідэнцтва.

Згодна з Канстытуцыяй 1994 г. Прэзідэнт Рэспублікі Беларусь з’яўляўся кіраўніком дзяржавы і кіраўніком выканаўчай улады, але ў адрозненне ад ЗША дзейнасцю ўрада кіраваў Прэм’ер-міністр. Урад нёс двойную адказнасць -- перад Прэзідэнтам і перад парламентам. Прэзідэнт валодаў шэрагам істотных паўнамоцтваў, аднак, як і ў Расіі, на палітычным Алімпе першае месца займаў парламент.

Істотныя змены ў Канстытуцыю былі ўнесены на рэспубліканскіх рэферэндумах. За ўвесь час існавання суверэннай Беларусі было праведзена тры рэспубліканскія рэферэндумы.

Першы рэферэндум быў праведзены 14 мая 1995 г. па ініцыятыве Прэзідэнта Рэспублікі Беларусь А.Р. Лукашэнкі. Па выніках галасавання была прынятая дзеючая дзяржаўная сімволіка, а рускай мове быў нададзены роўны статус з беларускай мовай, як другой дзяржаўнай.

Другі ў гісторыі Рэспублікі Беларусь рэферэндум быў праведзены 24 лістапада 1996 г. З 7 пытанняў 4 былі ініцыяваны Кіраўніком дзяржавы, 3 -- Парламентам Рэспублікі Беларусь. Па афіцыйных выніках рэферэндуму былі падтрыманы прапановы Прэзідэнта (аб пераносе Дня Незалежнасці на 3 ліпеня і аб унясенні змяненняў і дапаўненняў у Канстытуцыю) і адхілены ўсе прапановы Парламента Рэспублікі Беларусь.

На рэферэндум былі прадстаўлены два праекты новай рэдакцыі Канстытуцыі -- Прэзідэнтам і парламентам (фракцыямі аграрыяў і камуністаў), якія насілі ўзаемавыключальны характар. У першым варыянце прадугледжвалася рэфармаванне ўсёй сістэмы дзяржаўнай улады з дамінуючым становішчам Прэзідэнта, у другім -- скасаванне пасады Прэзідэнта і функцыянаванне дзяржаўнага механізму ва ўмовах вяршэнства заканадаўчага органа. Праект дэпутатаў быў практычна непрымальным для дзяржаўнага ладу Рэспублікі Беларусь. Па-першае, фарміраванне дзяржаўнага ладу Беларусі без інстытута прэзідэнцтва не ўяўлялася магчымым, паколькі гэты інстытут быў успрыняты станоўча большасцю грамадзян Беларусі, пра што сведчыць высокая ступень удзелу выбаршчыкаў у выбарах першага Прэзідэнта краіны -- 78,97% у першым туры і 69,9% -- у другім. Па-другое, скасаванне інстытута прэзідэнцтва, заснаванага гэтым жа парламентам ўсяго два гады таму, сведчыла аб непавазе парламентарыяў да вышэйшага заканадаўчага акта дзяржавы -- Канстытуцыі. Такія «рэвалюцыйныя» змены Асноўнага закона на працягу мізэрнага перыяду часу не мелі пад сабой лагічных абгрунтаванняў. І нарэшце, згодна з дэпутацкім праектам, парламент становіўся непадзельным манапалістам усёй дзяржаўнай улады: прызначаў і звальняў суддзяў вышэйшых судовых інстанцый; прымаў Канстытуцыю і ўносіў у яе змены; прымаў законы і сам іх

прамульгіраваў; меў права выказаць вотум недаверу ўраду на любой падставе, паколькі падставы не былі зафіксаваны ў праекце. Прыняцце парламенцкага варыянта прывяло б да парушэння балансу сіл у дзяржаве на карысць парламента, да ператварэння яго, па сутнасці, у адзіны і бескантрольны орган дзяржаўнай улады.

Прэзідэнцкі варыянт Канстытуцыі, прыняты на рэспубліканскім рэферэндуме, стварыў цалкам новую мадэль дзяржаўнага ладу Беларусі. У ім найбольш паслядоўна замацавана рэалізацыя прынцыпу падзелу ўлад, адноўлена раўнавага трох галін улады, баланс паміж абавязкамі і правамі кіраўніка дзяржавы, умацаваны статус выканаўчай улады ў сістэме дзяржаўных органаў і яе роля ў кіраванні дзяржавай і грамадствам, што адлюстроўвае сусветную тэндэнцыю другой паловы XX ст. Заканадаўчая ўлада ўжо не знаходзіцца ў прывілеяваным становішчы, яна набыла больш цывілізаваную форму функцыянавання, што азначае канчатковую адмову ад савецкай мадэлі вышэйшых органаў дзяржаўнай улады.

Трэці рэспубліканскі рэферэндум адбыўся 17 кастрычніка 2004 г. па ініцыятыве Кіраўніка дзяржавы. Па яго выніках была падтрымана прапанова Прэзідэнта аб унясенні дадатковых змяненняў у Канстытуцыю.

Беларускі правазнавец А.Г. Цікавенка адзначае: *«Новая рэдакцыя Канстытуцыі істотна ўзбагаціла тэорыю і канстытуцыйную практыку падзелу ўлад, значна ўмацавала іх самастойнасць і аўтарытэт, а таксама асновы канстытуцыйнага ладу. У выніку юрыдычна аформілася яшчэ адна галіна ўлады -- прэзідэнцкая, арбітражная па сваёй сутнасці ўлада, ахавальная, якая лідзіруе па сваёй скіраванасці»*.

Прэзідэнт Беларусі больш не з'яўляецца кіраўніком выканаўчай улады, ён -- Кіраўнік Дзяржавы. Надзяленне Прэзідэнта тытулам кіраўніка дзяржавы выцякае з неабходнасці забеспячэння ўзаемадзеяння ўлад, устойлівасці дзяржаўнага механізму, пераемнасці і стабільнасці дзяржаўных органаў. Прэзідэнт прадстаўляе Беларусь ўнутры краіны і ў міжнародных адносінах, яго акты не маюць патрэбы ў контрасігнацыі. Прэзідэнт займае асаблівае месца ў дзяржаўным механізме і ў сістэме падзелу ўлад: у арганізацыйным стаўленні ён самастойны (выбіраецца народам), не ўключаны ні ў адну з галін улады. Прэзідэнт выступае арбітрам паміж рознымі палітычнымі сіламі (прэзідэнт -- беспартыйны), што спрыяе вырашэнню спрэчак паміж імі. Разам з тым ён аказвае істотны ўплыў на фарміраванне і дзейнасць усіх галін улады.

Да Прэзідэнта пераходзяць некаторыя паўнамоцтвы іншых дзяржаўных органаў, у выніку чаго фармуецца асаблівы інстытут прэзідэнцкай улады, які займае дамінуючае становішча ў адносінах да іншых улад. Прэзідэнт Рэспублікі Беларусь прызваны ў рамках сваіх задач аб'ядноўваць усе ўлады, спрыяць іх узгодненаму і эфектыўнаму функцыянаванню. У Беларусі пасрэдніцтва Прэзідэнта выведзена за сферу публічных улад, распаўсюджана на адносіны органаў дзяржаўнай улады, дзяржавы і грамадства. Канстытуцыя Рэспублікі Беларусь адыходзіць ад прамога замацавання юрыдычнай прыроды прэзідэнцкай улады з пункту гледжання падзелу ўлад. Яна не

ўпісваецца ў класічную трыяду улад і не ўключана якім-небудзь чынам у структуру адной з іх, а выдзелена ў асобную главу, з якой пачынаецца выклад паўнамоцтваў асноўных органаў дзяржаўнай улады. Прэзідэнцкія паўнамоцтвы надзвычай шырокія і тычацца па сутнасці ўсіх кірункаў арганізацыі і ажыццяўлення дзяржаўнай улады: рэалізацыя выканаўчай улады; ўдзел у заканадаўчым працэсе; фарміраванне судовай сістэмы; арганізацыя і фарміраванне дзяржапарату. На гэтай падставе ў навуковай літаратуры атрымала пэўнае прызнанне ўяўленне аб прэзідэнцкай уладзе ў кантэксце рэспублікі як чацвёртай улады. Надзяленне Прэзідэнта такім статусам і аб'ёмам паўнамоцтваў неабходна для ажыццяўлення ім функцый, ускладзеных Канстытуцыяй (рэалізацыя асноўных напрамкаў унутранай і знешняй палітыкі; абарона суверэнітэту, нацыянальнай бяспекі і тэрытарыяльнай цэласнасці Беларусі; падтрымка стабільнасці ў дзяржаве, грамадзянскага міру).

Прэзідэнт Рэспублікі Беларусь займае асаблівае месца ў сістэме дзяржаўнага кіравання. Згодна з арт. 79 Канстытуцыі ён з'яўляецца Кіраўніком дзяржавы, гарантам Канстытуцыі Рэспублікі Беларусь, правоў і свабод чалавека і грамадзяніна. Прэзідэнт увасабляе адзінства народа, гарантуе рэалізацыю асноўных напрамкаў унутранай і знешняй палітыкі, прадстаўляе Рэспубліку Беларусь у адносінах з іншымі дзяржавамі і міжнароднымі арганізацыямі.

Кіраўнік дзяржавы прымае меры па ахове суверэнітэту Рэспублікі Беларусь, яе нацыянальнай бяспекі і тэрытарыяльнай цэласнасці, забяспечвае палітычную і эканамічную стабільнасць, пераемнасць і ўзаемадзеянне органаў дзяржаўнай улады, ажыццяўляе пасрэдніцтва паміж органамі дзяржаўнай улады.

Дадзеныя канстытуцыйныя палажэнні з'яўляюцца універсальнымі і ахопліваюць увесь спектр функцый (прадстаўнічыя, кіраўніцкія, гарантыйныя і іншыя), што рэалізуюцца Кіраўніком дзяржавы ў працэсе дзяржаўнага кіравання.

Асноватворныя паўнамоцтвы Прэзідэнта пералічаны ў арт. 84 Канстытуцыі, а таксама ў Законе Рэспублікі Беларусь ад 21 лютага 1995 г. «Аб Прэзідэнце Рэспублікі Беларусь» і іншых заканадаўчых актах.

Прэзідэнт Рэспублікі Беларусь -- гарант Канстытуцыі.

У сувязі з гэтым у рамках прадастаўленых яму паўнамоцтваў ён ажыццяўляе кантроль за тым, каб усе дзяржаўныя органы, арганізацыі і службовыя асобы дзейнічалі ў межах Канстытуцыі і прынятых у адпаведнасці з ёю актаў заканадаўства.

Кіраўнік дзяржавы мае права як па сваёй ініцыятыве, так і на падставе паступаючых да яго зваротаў грамадзян і юрыдычных асоб ініцыяваць вытворчасць аб праверцы канстытуцыйнасці нарматыўных прававых актаў Канстытуцыйным Судом Рэспублікі Беларусь. Больш дэталёва дадзеная функцыя рэгламентавана ў палажэннях Кодэкса Рэспублікі Беларусь аб судаўладкаванні і статусе суддзяў і Закона Рэспублікі Беларусь ад 8 студзеня 2014 г. «Аб канстытуцыйным судаводстве».

Прэзідэнт, акрамя праверкі канстытуцыйнасці нарматыўных прававых актаў, мае права ўнесці ў Канстытуцыйны Суд Рэспублікі Беларусь прапановы аб:

дачы заключэння аб наяўнасці фактаў сістэматычнага або грубага парушэння палатамі Нацыянальнага сходу Рэспублікі Беларусь Канстытуцыі;

прыняцці рашэння аб адпаведнасці міжнародных дагавораў Рэспублікі Беларусь, якія не ўступілі ў сілу, Канстытуцыі;

дачы афіцыйнага тлумачэння дэкрэтаў і ўказаў Прэзідэнта, якія датычацца канстытуцыйных правоў, свабод і абавязкаў грамадзян;

выкладзе пазіцыі аб дакументах, прынятых (выдадзеных) замежнымі дзяржавамі, міжнароднымі арганізацыямі і (або) іх органамі, якія закранаюць інтарэсы Рэспублікі Беларусь, у частцы адпаведнасці гэтых дакументаў агульнапрызнаным прынцыпам і нормам міжнароднага права;

правядзенні праверкі канстытуцыйнасці вызначаных Кіраўніком дзяржавы напрамкаў нарматворчай дзейнасці і правапрымяняльнай практыкі судоў, праваахоўных і іншых дзяржаўных органаў.

Пры гэтым Прэзідэнт -- не адзіны, на каго ўскладзена задача па забеспячэнні захаванасці Канстытуцыі: ён падзяляе яе з усімі дзяржаўнымі органамі. Аднак яго роля больш значная і звязана з тым, што ў выпадку неабходнасці менавіта Кіраўнік дзяржавы павінен «нагадаць» уладам аб іх прамых абавязках, а часам задзейнічаць адпаведныя механізмы для няўхільнага захавання палажэнняў Канстытуцыі.

Прэзідэнт як гарант Канстытуцыі:

мае права адмяняць акты Урада Рэспублікі Беларусь;

непасрэдна або праз ствараемыя ім органы ажыццяўляе кантроль за захаваннем заканадаўства мясцовымі органамі кіравання і самакіравання;

мае права прыпыняць рашэнні мясцовых Саветаў дэпутатаў і адмяняць рашэнні мясцовых выканаўчых і распарадчых органаў у выпадку неадпаведнасці іх заканадаўству.

Іншымі словамі, Кіраўнік дзяржавы забяспечвае ажыццяўленне належнага нарматворчага кантролю ў мэтах безумоўнай абароны канстытуцыйных палажэнняў і захавання прынцыпу вяршэнства права.

Прэзідэнту дадзена права ініцыяваць разгляд пытання ў Парламенце Рэспублікі Беларусь аб змяненні і дапаўненні Канстытуцыі, а таксама выносіць адпаведнае пытанне на рэспубліканскі рэферэндум.

Беларусь свядома выбрала мадэль прэзідэнцкай улады. Інстытут прэзідэнцкай улады найбольш адпавядае гістарычнай і палітычнай традыцыі нашага народа. Гэта той інстытут, які дазволіў дэкларатыўны суверэнітэт зрабіць рэальным. Дзякуючы гэтаму Беларусь сёння -- абсалютна суверэнная дзяржава. І ўся знешняя палітыка дзяржавы вызначаецца ў Мінску, а не дзе-небудзь яшчэ, вызначаецца Асноўным законам краіны, а не чужымі дырэктывамі. Гэта самае галоўнае. Беларусь упершыню набыла нацыянальную дзяржаўнасць у поўным сэнсе слова.

Моцная ўлада ў форме прэзідэнцтва адпавядае гістарычнай традыцыі, ментальных устаноўкам, матывацыйным паводзінам, якія характэрны для

беларускага народа. Для беларусаў характэрна разуменне ўлады, дзе лідар бярэ на сябе паўнату адказнасці. Прэзідэнцкая форма кіравання -- гэта тая мадэль улады, дзе ёсць персаніфікаваны дзяржаўны дзеяч, які з'яўляецца гарантам канстытуцыйных норм, увасабляе беларускія архетыпічныя ідэалы аб моцнай і справядлівай уладзе.

Пытанні і заданні

1. Якую ролю ў развіцці дзяржаўнасці на беларускіх землях адыграў інстытут кіраўніка дзяржавы? Якія функцыі выконваў кіраўнік дзяржавы?
2. Чым характаразуецца манархічная форма праўлення? Для якіх перыядаў у гісторыі Беларусі характэрны абсалютная і абмежаваная манархія?
3. Якія асаблівасці мела арганізацыя кіравання дзяржавай у савецкі час?
4. Калі і пры якіх абставінах Беларусь стала прэзідэнцкай рэспублікай?
5. Які парадак выбараў Прэзідэнта зацверджаны ў нашай краіне?
6. Якія функцыі і паўнамоцтвы належаць Прэзідэнту Рэспублікі Беларусь?
7. Як рэалізуюцца паўнамоцтвы Прэзідэнта Рэспублікі Беларусь як Галоўнакамандуючага Узброенымі Сіламі?
8. Чаму прэзідэнцкая рэспубліка найбольш адпавядае асаблівасцям развіцця нашай краіны і менталітэту яе насельніцтва?
9. У чым прычыны вялікага даверу і аўтарытэту прэзідэнцкай улады ў насельніцтва Рэспублікі Беларусь?
10. Уважліва прачытайце Главу 3 Канстытуцыі Рэспублікі Беларусь 1994 г. са змяненнямі і дапаўненнямі 1996 г. (Артыкулы 79—89). Якія паўнамоцтвы, правы і абавязкі ўскладзены Канстытуцыяй на Прэзідэнта?

Тэма 2.3. Урад як вышэйшы орган выканаўчай улады

Трансфармацыя форм урадавай ўлады ў Беларусі.

Ключавая роля ў сістэме ўлады і кіраванні Старажытнай Русі належала князю, улада якога з’яўлялася індывідуальна-спадчыннай. Да 80-х гг. X ст. манапольнае права на кіраванне тэрыторыяй рассялення ўсходніх славян набылі прадстаўнікі княжацкай дынастыі Рурыкавічаў, якая вяла сваё паходжанне ад запрошанага «паўночнай канфедэрацыяй плямён» скандынаўскага конунга Рурыка. Іерархію князёў-Рурыкавічаў, змацаваных роднаснымі сувязямі, узначальваў кіеўскі князь, якога больш познія крыніцы называлі тытулам «вялікі князь». Захаваліся дадзеныя пра тое, што найбольш магутныя кіеўскія князі (Уладзімір Святаславіч, Яраслаў Мудры) маглі насіць таксама тытулы «каган» і «цар». Князь засяроджваў у сваіх руках усю паўнату вышэйшай адміністрацыйнай, заканадаўчай, судовай, ваеннай і ў дахрысціянскі перыяд, магчыма, сакральнай улады. У цэлым княжацкая ўлада ў Старажытнай Русі – гэта абавязковы аtryбут і ключавы элемент дзяржаўнай сістэмы, без якога не ўяўлялася звычайнае функцыянаванне грамадства.

Дружына, якая сфармавалася вакол князя яшчэ ў пераддзяржаўны перыяд, стала асновай для стварэння судова-адміністрацыйнага апарату. Значная роля дружыны і асобы адносіны паміж князямі і гэтай групай прафесійных воінаў («дружыне нельга загадваць, яе трэба пераконваць») дазволіла некаторым даследчыкам вылучыць перыяд існавання дружыннай формы дзяржаўнасці. Як вядучы фактар палітычнага жыцця, апарат кіравання і судаводства дружына страціла свае пазіцыі толькі ў час кіравання Яраслава Мудрага (1019–1054). Дружына, якая непасрэдна дапамагала князю, складала, акрамя ўсяго іншага, дарадчы орган пры кіраўніку.

Характэрнай рысай структуры адміністрацыйнага апарату Старажытнарускай дзяржавы з’яўлялася змешванне прыватных і агульнадзяржаўных задач. Пры князях і іх намесніках – пасаdnіках існавалі спецыяльныя агенты – цівуны, якія выконвалі розныя функцыі. Цівуны прысутнічалі на судзе князя і пасаdnіка, нярэдка нават замяшчалі іх у судзе, ім даручалася веданне княжацкай гаспадаркай у сёлах і на княжым двары. Па сваім статусе цівуны былі халопамі, г.зн. людзьмі нявольнымі.

Сістэма кіравання вялікай тэрыторыяй Кіеўскай Русі, якая ўключала нароўні з арэалам рассялення ўсходніх славян фіна-угорскія і балцкія плямёны, складалася па меры развіцця самой дзяржавы. У цэлым мясцовае кіраванне эвалюцыянавала ў бок умацавання вярхоўнай улады кіеўскага князя.

Падначаленне ўсходнеславянскіх саюзаў плямён цэнтральнай уладзе выяўлялася галоўным чынам у рэгулярнай выплаце імі даніны (якая збіралася падчас палюддзя) і неабходнасці даваць вайсковыя кантынгенты для буйных знешнепалітычных мерапрыемстваў. У X ст. сцвярджаецца практыка раздачы кіеўскімі князямі «кармленняў». Часам у літаратуры кармленні называюць першай сістэмай мясцовага кіравання, што складваецца ў адзінай дзяржаве.

Гэта не зусім дакладна. Кармленні ў старажытнарускі перыяд азначалі часовую перадачу кіеўскім князем права на збор даніны з вызначанай тэрыторыі, не мяркуючы пры гэтым, што заахвочваная такім чынам асоба будзе выконваць судова-адміністрацыйныя функцыі. Так, некаторы час права збору даніны з «племені» драўлян атрымаў Свенэльд (першая палова X ст.), аднак у драўлян захоўваліся і свой племянны князь, і свая радавая знаць.

У сапраўднасці першай сістэмай кіравання Старажытнай Русі неабходна прызнаць пасадніцтва – размяшчэнне «княжых мужоў» у гарадах з валасцямі, пры надзяленні іх вышэйшымі мясцовымі судова-адміністрацыйнымі функцыямі. Пры гэтым адзінай крыніцай уладных паўнамоцтваў пасаднікаў з'яўлялася княжацкая ўлада. Паводле летапісу яшчэ Рурык і Алёг прызначалі ў асобныя цэнтры ўсходнеславянскіх плямён (сярод іх і Полацк) сваіх «мужоў». Але паслядоўнае ажыццяўленне адміністрацыйнай рэформы стала магчымым толькі пасля ліквідацыі племянных княжанняў – у час праўлення Уладзіміра Святаславіча (980–1015). Для гэтага перыяду характэрна таксама размяшчэнне ў новых цэнтрах на месцах нароўні з пасаднікамі сыноў вялікага князя. Роднасныя сувязі закліканы былі ўмацаваць уладу цэнтра на месцах. У XI–XII стст. пасаднікі выконвалі наступныя функцыі: 1) кантроль за зборам данін і іх размеркаванне ў адпаведнасці з княжацкімі пастановамі; 2) выкананне вышэйшай адміністрацыйнай улады на месцах ад імя князя; 3) збіранне на карысць князя судовых штрафаў ці іх часткі ў сумесным з епіскапам судзе.

Органам мясцовага сялянскага самакіравання заставалася тэрытарыяльная абшчына – верв. Верб – гэта тэрытарыяльная акруга, прадстаўнікі якой былі злучаны кругавой адказнасцю па некаторых судова-паліцэйскіх і фінансавых справах. У яе кампетэнцыю ўваходзілі: зямельныя пераделы (пераразмеркаванне зямельных надзелаў), паліцэйскі нагляд, падаткава-фінансавыя пытанні, злучаныя з абкладаннем падаткамі і іх размеркаваннем, рашэнне судовых спрэчак, расследаванне злачынстваў і выкананне пакаранняў. Мяркуюць, што абшчына была характэрнай і для арганізацыі гарадскога насельніцтва. Гарадской арганізацыяй, аналагічнай сельскай верві, якая мела вызначаныя ўнутраныя і знешнія функцыі, мабыць, была «вуліца».

Функцыі кіравання ў княствах-землях і валасцях былі засяроджаны ў руках князя, які ствараў уласны адміністрацыйны апарат для рэгламентацыі розных сфер жыцця грамадства і тым самым забеспячэння яго звычайнага функцыянавання. Князь з'яўляўся «неабходным элементам грамадскага ладу зямлі» (В.Я. Данілевіч). Адсутнасць князя ўспрымалася як ненармальны стан, і ў гісторыі Полацкай зямлі неаднаразова адзначаюцца прыклады імкнення насельніцтва аднавіць княжацкую ўладу нават пасля выгнання папярэдняга ўладара. Звязана гэта было з той акалічнасцю, што менавіта князь і яго адміністрацыя займаліся паўсядзённым кіраваннем, а орган народнага самакіравання – веча – не валодаў неабходнымі магчымасцямі для яго арганізацыі.

Кіраўнічыя функцыі князя былі вельмі разнастайныя: 1) перш за ўсё князь ведаў ваенную справу, прымаў меры для абароны горада і княства ўвогуле і арганізоўваў, а таксама асабіста ўзначальваў заваявальныя і рабаўніцкія мерапрыемствы; 2) князь прызначаў розных службоўцаў; 3) князь чыніў суд (сам ці даручаў цівунам); 4) князь ведаў адносінамі з іншымі рускімі землямі і замежнымі дзяржавамі, складаў дамовы, абвешчаў вайну, складаў мір; 5) князю належала заканадаўчая ініцыятыва; 6) князі клапаціліся аб царкоўным добраўпарадкаванні; 7) на князя замыкалася ўся фінансавая сістэма зямлі і воласці: ад яго імя збіраліся даніны, розныя падаткі, мытныя і судовыя плацяжы, толькі князь з'яўляўся вярхоўным распарадчыкам выдаткоўвання дзяржаўных сродкаў.

У перыяд палітычнай раздробленасці змяняецца сэнс паняцця «дружина». Гэта ўжо быў не атрад ваяроў, асабіста адданых князю, а складаны сацыяльны калектыў, які ўяўляў сабой арганізацыю кіруючага пласта, які ажыццяўляе кіраванне феадальнай дзяржавай, ваенную службу і асабістую васальную службу князю, звязаную з княжацкім дваром. У XII–XIII стст. тэрмін дружина ўжо адрозніваўся ад паняцця баяры. Дружина, як правіла, – гэта служылыя князю людзі. Сам тэрмін «дружина» ў ранейшым значэнні паступова знікае з крыніц у другой палове XIII–XIV стст. У гэты час асноўныя адміністрацыйныя функцыі ўсё часцей ажыццяўляла малодшая дружина (дзецкія). Менавіта з яе складу князь прызначаў службовых асоб для збору падаткаў-даніны і судовых штрафаў. Змяняецца сам характар адносін князя і дружны: гэта ўжо не супрацоўнікі і дарадчыкі князя, а яго служкі. Гэта знаходзіць адлюстраванне і ў змене тэрміналогіі. Так для пазначэння свабодных служылых князю людзей з'яўляецца тэрмін дваране.

У дадзены перыяд канчаткова змяняецца сістэма дзяржаўнага кіравання – дружынная замяняецца палацава-вотчыннай. Фарміруюцца два цэнтры кіравання: двор (палац) і вотчына. І раней у сістэме княжацкага вайсковага і адміністрацыйна-судовага кіравання былі задзейнічаны вышэйшыя службовыя асобы княжацкага двара – дворскія і цівуны. У першай палове XIII ст. пачынаюць прыцягвацца і іншыя дваровыя службовыя асобы – мечаноша, стольнік (кіраўнік службы княжага стала-прастола), пячатнік (захавальнік княжацкай пячаткі), сядзельнічы (кіраўнік верхавым выездам князя). У гэты час князь, які сумяшчаў у сваёй асобе дзяржаўную ўладу і кіраванне ўласнай гаспадаркай, даваў прадстаўнікам свайго двара даручэнні дзяржаўнага характару. Падаткі-даніны і судовыя пошліны па-ранейшаму збіралі пасаdnікі і цівуны – службоўцы княжацкай гаспадаркі. Вылучаючы з іх дзесяціну царкве, частку сабранага добра яны пакідалі сабе. Пераход асноўных функцый дзяржаўнага кіравання ад дружны да княжацкага двара звязаны з шэрагам фактараў: структурнымі зменамі ў асяроддзі служылых князю людзей, знікненнем інстытута дружны; ростам землеўладання княжых мужоў – баяраў, якія ужо не мелі патрэбы ў сваім забеспячэнні за службу князю; а галоўнае – з палітычнай раздробленасцю краіны. Княжацкі двор – гэта апарат кіравання княжацкай гаспадаркай, група блізкіх да князя слуг, пастаянны воінскі атрад, які існуе паралельна з інстытутамі, якія ўзніклі

на іншай аснове, паступова іх выціскаючы. Так, у гарадах знікае пасада пасадніка (акрамя Ноўгарада, у якім князь іграў асобую ролю), а ў малодшай княжацкай дружыне пачынаюць дамінаваць дваране. Важна, што даследчыкі выяўляюць прамую пераемнасць дваран па дачыненні да дзецкіх і отракаў, а двары – па дачыненні да дружыны.

У XII–XIII стст. вялікае значэнне атрымала сістэма імунітэтаў, якія вызвалілі баярскія вотчыны ад княжацкага кіравання і суда. Усталявалася складаная сістэма васальных адносін і адпавядаючая ёй сістэма пазямельнай феадальнай уласнасці. Баяры атрымалі права свабоднага «ад'езду» – права змяняць сюзерэнаў. Аднак федалізм ва Усходняй Еўропе меў сваю спецыфіку. У палітычнай сферы неабходна адзначыць асобы «сямейны характар» старажытнарускага федалізму: у адрозненне ад заходнееўрапейскай леннай сістэмы ўсе рускія князі з'яўляліся членамі адной сям'і, і іх падначаленне сюзерэну аргументавалася пакорнасцю старэйшым сваякам. Васальна-сюзерэнітэтныя сувязі па-за княжацкай сям'ёй былі заснаваны на асабістай залежнасці служкі і гаспадара, не было характэрных для Заходняй Еўропы дагаворных абавязкаў паміж сеньёрам і васаламі.

У перыяд палітычнай раздробленасці пашыраецца значэнне царкоўнай арганізацыі. Фарміраванне зямельнай уласнасці царквы і пераход пад яе юрысдыкцыю некаторых груп вытворчага насельніцтва (прошчэнніков, прыкладніков, задушных людзей) ператваралі царкоўныя кафедры (епіскапскія кафедры ў «далітоўскі» перыяд былі створаны ў Полацку і Тураве, адпаведна ў 992 і 1005 гг.) у самастойныя гаспадарчыя арганізмы. У гэты перыяд царкоўнае судовае ведамства па колькасці спраў практычна ўрывалася ў жыццё насельніцтва не менш часта, чым княжацкае. Праз епіскапскага валасцеля або цівуна праходзіла ўся маса бытавых канфліктаў у сямейна-шлюбнай сферы. Тым самым царква ў асобе мітрапаліта і епіскапаў з іх кіраваннем ператварылася ў своеасаблівы орган дзяржаўнай улады.

Пасады княжацкай адміністрацыі ў Старажытнай Русі.

Дзяржаўнае кіраванне, прадстаўленае княжацкай адміністрацыяй, ахоплівала розныя сферы: адміністрацыйную, ваенную, фіскальную, судовую, знешнепалітычную, «гандлёва-метралагічную», нарэшце, палацава-вотчынную. Пры гэтым характэрнай асаблівасцю старажытнарускага перыяду была частая непадзеленасць сфер дзейнасці службовых асоб. Князь павінен быў ажыццяўляць свае функцыі кіравання на карысць усёй зямлі, за што ён атрымліваў падтрымку ўсіх пластоў насельніцтва.

Дарадчым органам пры князю была *рада* («совет») (у летапісах сустракаецца як паняцце «сдумаша», адсюль прынятае ў дарэвалюцыйнай гістарыяграфіі яго найменне – «Баярская дума»), у якую ўваходзіла бліжэйшае акружэнне князя, старэйшая дружына, а таксама запрошаныя князем асобы, меркаванне якіх было важна ў сувязі з гаспадарчым, знешнепалітычным і г.д. пытаннем, якое абмяркоўвалася. Так, вядома аб запрашэнні князем на раду, акрамя «браты своей» і «княжих мужей», цівуноў і ключнікаў. У цэлым княжацкая рада ацэньваецца як вышэйшы

орган улады раннефеадальнай дзяржавы, яе называюць «аднапалатным саслоўным органам», «даўнім інстытутам палітычнага ладу старажытнай Русі» (меркаванне савецкага гісторыка Л.У. Чарапніна). У склад рады ўваходзілі васалы князя, баяры, верхавіна духавенства, часам – княжацкія службоўцы і прадстаўнікі горада, у ваенны час – кіраўнікі саюзнікаў. Кампетэнцыя рады была шырокай: на ёй абмяркоўвалі пытанні заканадаўства, кіравання, адносін з царквой, знешняй палітыкі. У радзе разглядаліся і складаныя судовыя цяжбы. Рада магла браць на сябе выкананне функцый князя ў выпадку яго адсутнасці. Цалкам вызначана, што рада існавала пры князях усіх старажытнарускіх зямель і валасцей, у тым ліку Полацкай, Тураўскай зямель, менш значных перыферыяльных княстваў – Гарадзенскага, Ваўкавыскага, Слонімскага і інш. Большае ці меншае значэнне рады залежала ад асабістых якасцей князя, які мог ці цалкам перадааручыць кіраванне сваім набліжаным, ці кіраваць самастойна.

Са складу тых асоб, якія ўваходзілі ў раду і адначасова належалі да старэйшай дружыны, князь прызначаў *пасаdnікаў*. Пасада пасаdnіка адносіцца да ліку найбольш старажытных органаў улады ўсходніх славян. Хаця само паняцце «пасаdnік» упершыню сустракаецца толькі пад 977 г., з ім неабходна звязваць паведамленне летапісу пад 862 г.: «прия власть Рюрикъ, и раздая мужемъ своимъ грады, овому Полотескъ, овому Ростовъ, другому Белоозеро». Аналагічнае па зместу паведамленне прыводзіцца пад 882 г. (пра пасажэнне Алегам «мужъ свои» ў Смаленску і Любечы). Як бы мы ні ацэньвалі гэтыя весткі, неабходна прызнаць, што ўжо на першым этапе фарміравання старажытнаруускай дзяржаўнасці вярхоўная ўлада мела патрэбу ў падобных інстытутах. У наш час зусім адкінута ідэя пра ператварэнне пасады пасаdnіка ў спадчынную, яго трансфармацыі ў тыповага феадала нароўні з пераўтварэннем даніны ў феадальную рэнту. Між тым пасаdnікі маглі атрымліваць ад князёў зямельныя ўладанні, сёла «с людьми и з данью». Несумненна, што ў пасаdnіка заставалася частка сабраных данін-падаткаў і судовых штрафаў і мыт. Разам з рэалізацыяй вышэйшай адміністрацыйнай улады на месцах ад імя князя пасаdnік у поўным аб'ёме засяроджваў у сваіх руках збор данін-падаткаў і збіранне судовых мыт. У асобе пасаdnіка мы выяўляем найстаражытнага прадстаўніка дзяржаўнай адміністрацыі, які выконваў шэраг найбольш важных функцый. Прыцягненне да ўдзелу ў кіраванні княствам – зямлёй ці воласцю асоб некняжацкага паходжання было абумоўлена як аб'ектыўнымі, так і суб'ектыўнымі прычынамі. У адрозненне ад Наўгародскай зямлі няма ніякіх падстаў лічыць, што ў Полацкай, а тым больш у Тураўскай зямлі пасаdnік мог выбірацца на вечы.

З канца X ст. у Старажытнаруускай дзяржаве пачынае фарміравацца *дэцымальна (дзсятковая) сістэма*. У наш час адкінута меркаванне аб паходжанні дзсятковай сістэмы з інстытутаў рода-племянной эпохі і даказана яе стварэнне ў дзяржаўны перыяд шляхам арганізацыі княжацкай адміністрацыяй насельніцтва, якое трапіла ў залежнасць. На чале дзсяткаў былі пастаўлены *дзясяцкія*, а на чале буйнейшых аб'яднанняў у дзсяць дзсяткаў, г.зн. сотні, – *соцкія*. Першапачаткова асноўнай функцыяй

дзясяткіх і соцкіх было ажыццяўленне дзяржаўнага фіску. З дзесяткавай сістэмай, якая фармавалася такім чынам, неабходна звязаць і пасаду *тысяцкага*, хаця ў сведчаннях крыніц тысяцкія ўяўляюцца, перш за ўсё, у якасці ваенных кіраўнікоў. Аднак да ліку найбольш важных абавязкаў тысяцкіх варта аднесці менавіта грамадзянскія справы; улічваючы ж прыналежнасць тысяцкіх да дзесяткавай сістэмы, сярод найважных іх функцый варта назваць збор падаткаў-даніны. У той жа час узнікае пытанне аб размеркаванні абавязкаў паміж тысяцкімі і пасадамі. Несумненна, статус пасады быў вышэй у параўнанні з тысяцкім. Паколькі пасада замяняў князя, па неабходнасці тысяцкі аказваўся ў падпарадкаваным яму стане. У той жа час у выпадку прысутнасці ў горадзе князя пасада пасады касавалася. Вядомы толькі адзін прыклад адначасовай наяўнасці ў горадзе князя і пасады (без уліку Наўгародскай зямлі). Так, пад 1146 г. у Іпаццеўскім летапісе знаходзіцца паведамленне аб тым, як заняўшы кіеўскі пасада Ізяслаў Мсціславіч адабраў тураўскі прастол у свайго дзядзькі Вячаслава: «И отъя отъ него Туровъ, и епископа туровского Акима, и посадника его Жирослава Ивановича». Пры князю менавіта тысяцкі станаўся галоўнай службовай асобай у той ці іншай зямлі і воласці. Аднак кампетэнцыі тысяцкага былі некалькі вузэйшыя, чым пасады (такім чынам і князя). Дзесятковая сістэма, як цалкам вызначана, існавала ў Тураўскім княстве. Распаўсюджанае меркаванне аб адсутнасці дзесяткавай сістэмы ў Полацкай зямлі ці наўрад справядліва. Гэта пацвярджаюць пазнейшыя сведчанні актаў, якія захаваліся ў складзе Метрыкі ВКЛ.

Звесткі аб службовых асобах княжацкай адміністрацыі на беларускіх землях у «далітоўскі» перыяд вельмі фрагментарныя. У Полацкай зямлі ўжо ў складзе Вялікага Княства Літоўскага ў якасці судовых «службоўцаў» сустракаюцца *цівуны* і падпарадкаваныя ім *служы*. Паказальна, што ўлада цівуноў была абмежавана выбарнымі ад абшчыны «мужми». З пазнейшай Полацкай граматы (канца XIV ст.) вядома, што вагі знаходзіліся ў непасрэдным веданні «весчого», акрамя таго спецыяльны службовец – «пристав» – суправаджаў замежных купцоў у іх паездках па Полацкай зямлі.

У старажытнарускім «*тиуне*» неабходна бачыць радавое паняцце, да цівуноў прыналежалі і *агнішчанін* («тиун огнищный»), і *канюшы*, і *ключнік*. Апошняю выснову прама пацвярджае артыкул 110 «Рускай праўды» прастраннай рэдакцыі, які згадвае «тивуньство без ряду или привяжетъ ключъ к собе без ряду». У «Рускай праўдзе» сустракаецца яшчэ «тиун княжеский или ратайный». Магчыма, да цівуноў можна аднесці і згаданых у летапісах «даннікаў». Такім чынам, цівун – гэта агульнае паняцце, якое азначае службоўцаў, якія выконвалі самыя розныя функцыі па даручэнні князя: ажыццяўленне суда, кіраўніцтва княжацкай гаспадаркай, збор данін з падпарадкаваных перыферычных неславянскіх плямёнаў, эксплуатацыя асобных катэгорый насельніцтва (смерды) і г.д.

Да асобай галіны кіравання варта аднесці княжацкую гаспадарку, але ў старажытнарускі перыяд кіраванне ёю не было адлучана ад кіравання дзяржавай у цэлым. *Дворскі* (вядомы з матэрыялаў Галіцка-Валынскай Русі),

агнішчанін, канюшы, ключнік з'яўляліся адначасова і людзьмі княжацкага двара, і дзяржаўнымі службовымі асобамі. Ніжэйшае звязно кіравання княжацкай гаспадаркай складалі *сельскія і ратайныя старасты*. Да княжацкага двара адносіліся і дзецкія (першапачаткова прадстаўнікі малодшай дружыны), добра вядомыя з пазнейшых дакументаў Метрыкі ВКЛ. Дзецкія ў старажытнарускі перыяд выконвалі розныя даручэнні князя, іх параўноўваюць са «службоўцамі асобых даручэнняў» (В.Я. Данілевіч). У якасці «службоўцаў судова-адміністрацыйнага апарата» (В.М. Ляўко) маглі выступаць і іншыя прадстаўнікі княжацкай дружыны – отракі. Верагодна, на дзецкіх і отракаў, якія складалі княжацкі двор, з часам у Паўночна-Усходняй Русі распаўсюдзілася паняцце «*дваране*» (тэрмін вядомы і ў Вялікім Княстве Літоўскім).

Далейшае развіццё сацыяльных інстытутаў у Полацкай і Тураўскай землях прывяло да пашырэння службовага апарату. Так, функцыянаванне судовай і фіскальнай сістэм у Старажытнай Русі падтрымлівалася цэлай групай службовых асоб, якія з'яўляліся памочнікамі ўжо названых прадстаўнікоў княжацкай адміністрацыі. Да іх ліку варта аднесці *вірнікаў, мечнікаў* (магчыма, тоесныя «метальнікам», варыянт: «мяцельнікам» «Рускай праўды»). Верагодна, мечнікі, як прадстаўнікі ваеннай арганізацыі – дружыны, суправаджалі асоб, якія непасрэдна займаліся зборам падаткаў-даніны і вядомых пад найменнем «даннікаў», «цівуноў». У зборы разнастайных падаткаў удзельнічалі і іншыя прадстаўнікі малодшай дружыны – дзецкія. У «Рускай праўдзе» (прастраннай рэдакцыі) у якасці памочніка зборшчыка судовых мыт – вірніка – называецца *мяцельнік*.

На ўсёй тэрыторыі Старажытнай Русі, не выключаючы Полацкага і Тураўскага княстваў, дзейнічалі адзіныя прававыя нормы. Гэта выснова справядліва і для пачатку XIII ст. Так, аналіз зместу дамовы Смаленска з Рыгай і Гоцкім берагам 1229 г., заключанай ад імя полацкага і віцебскага князёў, паказвае, што ён засноўваўся на нормах прастраннай «Рускай праўды». Вышэйшая судовая ўлада, несумненна, належала князю. Паводле названага акта 1229 г. князь мог адабраць у вінаватага ў злачынстве ўсю яго маёмасць, а жонку і дзяцей аддаць у халопства. Аднак па аб'ектыўных і суб'ектыўных прычынах (князь не мог паспець асабіста разгледзець усе цяжбы ў сваёй зямлі) ён усё часцей перадаваў судовыя функцыі сваім цівунам, недастатковы аўтарытэт якіх, а таксама і злоўжыванні, выклікалі незадаволенасць і скаргі насельніцтва. Захавалася звестка, што полацкі князь другой паловы XIII ст. Канстанцін сам сказаў аб цівунах: «Цівун несправядліва судзіць, хабар бярэ, людзей ацягчае, мучыць».

Асноўныя службовыя пасады цэнтральнага апарату ў ВКЛ.

Пасля ўтварэння Вялікага Княства Літоўскага на беларускіх землях даволі працяглы час захоўвалі сваё значэнне ранейшыя органы кіравання і службовыя пасады. Усходнеславянскія традыцыі арганізацыі дзяржаўнага кіравання былі цалкам успрыняты ў новай дзяржаве, аднак паступова ў Вялікім Княстве Літоўскім, Рускім і Жамойцкім выпяваюць свае асаблівасці

ў дадзенай сферы палітычнага жыцця грамадства.

Асаблівасцю дзяржаўнага апарату ВКЛ з'яўлялася адсутнасць калегіяльных галіновых органаў кіравання. Замест іх была створана шырокая сістэма вышэйшых і дваровых пасадаў, заснаваных на прынцыпах адзіначалля, прызначэння, персанальнай адказнасці. Гэтыя службовыя асобы, называемыя *ўрадамі*, узначальвалі асобныя галіны кіравання і ажыццяўлялі паўсядзённае непасрэднае кіраўніцтва дзяржаўнымі справамі. Самі пасады зваліся *ўрадамі* (*урядами*). Урады падзяляліся на *вышэйшыя* і *ніжэйшыя*.

Да ліку вышэйшых адносілася пасада *вялікага (дзяржаўнага) канцлера*. Ён ведаў дзяржаўнай канцылярыяй, ажыццяўляў кантроль за працай пісараў, сакратароў і іх памочнікаў (дзякаў), захоўваў дзяржаўную пячатку і дзяржаўны архіў – Метрыку ВКЛ, сачыў за ўлікам усяго ўваходнага допісу, які паступае на імя князя (скаргі, прашэнні, данясенні, судовыя справы), дакладваў гаспадару пра паступіўшыя справы, удзельнічаў у распрацоўцы нарматыўных актаў, рыхтаваў матэрыялы да пасяджэнняў рады, рэдагаваў прынятыя рашэнні, мог выдаваць меней важныя акты за сваім подпісам. Намеснікам канцлера быў *падканцлер* – захавальнік малой дзяржаўнай пячаткі. Гэта пасада была ўведзена ў 1566 г.

Сама ж канцылярыя аформілася ў XIV ст., спачатку як асабістая канцылярыя вялікага князя Вітаўта, але з XV–XVI ст. яна набыла статус юрыдычнай установы.

У канцылярыі пад кіраўніцтвам канцлера і падканцлера працавалі *перакладчыкі, рэгенты, сакратары, пісары, дзякі*. Найбольш уплывовым быў рэгент – вышэйшы саноўнік ВКЛ. Асноўную працу выконвалі пісары і сакратары, якія прызначаліся канцлерам або падканцлерам і завярджаліся князем. З сярэдзіны XVI ст. прызначэнне на «пісарства» стала ажыццяўляцца гаспадарскімі прывілеямі. Служба на гэтых пасадах лічылася ганаровай і не зводзілася да чыста тэхнічных абавязкаў. Пісары і сакратары складалі дакументы і займаліся іх канчатковым рэдагаваннем. Яны часта ўключаліся ў склад пасольстваў у якасці паўнапраўных членаў дэлегацый, удзельнічалі ў перамовах. Некаторыя пісары атрымалі пастаяннае месца ў радзе. Яны рыхтавалі дакументы, складаючы тэксты на падставе распараджэнняў радных паноў ці таго, што пачулі на пасяджэнні рады.

Розніца паміж пісарамі і сакратарамі складалася ў тым, што першыя з'яўляліся больш дзяржаўнымі службоўцамі, а другія – асабістымі даверанымі памочнікамі гаспадара. Гэта асаблівасць знайшла адлюстраванне ў афіцыйных назвах сакратарскай і пісарскай пасадаў: «Сакратар яго каралеўскае міласці» і «Пісар Вялікага Княства Літоўскага». Да 1566 г. колькасць пісараў у канцылярыі не была вызначана. Рэарганізацыя, зробленая Жыгімонтам II Аўгустам, абмежавала іх колькасць да пяці, і яны атрымалі назву пісараў «вялікіх», у адрозненне ад пісараў «скарбовых» і «польных» (ваенных). У 1586 г. колькасць пісараў была скарачана да чатырох.

Дзякі з'яўляліся ніжэйшымі службоўцамі, якія непасрэдна выконвалі

тэхнічную працу па складанні дакументаў (запіс тэкстаў, іх пераклад і г.д.). Да XVI ст. іх статус яшчэ не быў выразна вызначаны, змешванне функцый дзякаў і пісараў было распаўсюджанай з'явай. Да сярэдзіны XVI ст. дыферэнцыяцыя паміж пісарамі і дзякамі стала адчувальнай. Значэнне дзякаў звязалося да ролі пісцоў – ім даручалася перапісванне начыста чарнавікоў падрыхтаваных пісарамі дакументаў, а таксама занясенне іх у спецыяльныя капійныя кнігі.

У канцылярыі былі таксама пісары арабскія і татарскія, якія выкарыстоўваліся ў зносінах з мусульманскімі краінамі, выконваючы функцыі пісараў і перакладчыкаў («талмачоў», ці «талкачоў»). Яны неслі службу пры вялікім князю, гетманах і іншых вышэйшых саноўніках, удзельнічалі ў пасольствах, нярэдка асабіста адпраўляліся з дыпламатычнымі даручэннямі і дакументамі. На працягу XVI ст. талмачы таксама адпраўляліся ў паветы для дастаўкі літоўскім татарам розных пасланняў гаспадара.

Асноўнай задачай канцылярыі з'яўлялася дакументаванне рашэнняў гаспадара, рады і сейма. Тут жа захоўваўся дзяржаўны архіў. Але дзейнасць канцылярыі не абмяжоўвалася толькі справаводчымі пытаннямі. У ёй выявіліся рысы пасольскай службы, яна выконвала функцыі дзяржаўнай пошты. Акрамя таго, яе службоўцы выконвалі самыя розныя даручэнні ў якасці рэвізораў, мернікаў, камісараў, якія ніяк не былі звязаны са справаводствам. На канцылярыю і яе службоўцаў былі ўскладзены таксама і судовыя функцыі. Паслугамі канцылярыі карысталіся амаль усе службовыя асобы. Яна ўяўляла адзіны для ўсіх сфер дзяржаўнага кіравання цэнтральны выканаўчы орган, які толькі тэхнічна не прымаў самастойных рашэнняў у кіраванні дзяржавай. Разам з тым, службоўцы канцылярыі адносіліся да ліку найбольш адукаваных людзей дзяржавы, складалі яе эліту, часта сумяшчалі канцылярскія абавязкі з іншымі важнымі пасадамі.

Фінансавыя пытанні знаходзіліся ў веданні *земскага (вялікага) падскарбія*, які веў улік падаткаў і збораў, якія паступалі ў дзяржаўную казну (скарб), ажыццяўляў іх захоўванне, а таксама па ўказанні гаспадара і рады ажыццяўляў выдачу грошай з дзяржаўнай казны, штогод даючы справаздачу пра сваю працу на сеймах. Ён ведаў здачай у арэнду дзяржаўнай маёмасці, ажыццяўляў агульнае кіраванне ўсёй дзяржаўнай маёмасцю. У падначаленні ў падскарбія *земскага* знаходзіліся *скарбнікі*, якія сачылі за своєчасовым паступленнем сродкаў у казну і разглядалі фінансавыя справаздачы ключнікаў, дзяржаўцаў, цівуноў і іншых асоб мясцовай гаспадарчай адміністрацыі. У распараджэнні падскарбія *земскага* знаходзіўся і дзяржаўны арсенал (зброя і амуніцыя), пры якім працавалі і зброевыя майстры. Роля падскарбія *земскага* значна ўзрасла ў сярэдзіне XVI ст., калі ён стаў фактычна займацца асноўнымі пытаннямі дзяржаўнай эканомікі. Яго памчнікам і намеснікам быў *падскарбі дворны*, у распараджэнні якога знаходзілася палацавая казна вялікага князя, яго каштоўнасці і грошы, якія ішлі на ўтрыманне гаспадара і яго прыдворных. Ён вырашаў усе фінансавыя гаспадарчыя пытанні па ўтрыманні палаца.

Важнае месца сярод цэнтральных ураднікаў займаў *гетман вялікі (найвышэйшы)*, які ведаў узброенымі сіламі дзяржавы, іх камплектаваннем і забеспячэннем. Падчас ваеннага паходу ён надзяляўся самымі шырокімі паўнамоцтвамі. У яго кампетэнцыю ўваходзіў разгляд спраў пра злачынствы, якія здзейснілі па службе вайсковыя службовыя асобы, пра нез'яўленне на ваенную службу без паважлівых прычын, пра самавольны сыход з поля бою. У мірны час улада гетмана была меней значнай. Ён кіраваў рэгістрацыяй і зборам служылых людзей, размяркоўваў іх па асобных вайсковых адзінках. Намеснікам гетмана вялікага быў *гетман польны*, які ўзначальваў частку ўзброеных сіл, часцей за ўсё размешчаных у памежжы.

У войску таксама знаходзіўся *земскі харунжы* з земскай харугвай. Ён ўзначальваў прыватныя і павятовыя харугвы, якія далучыліся да гетманскага войска, выконваў функцыю захоўвання і нашэння падчас цырымоній і ваенных дзеянняў вялікакняжацкай харугвы.

Асобае месца сярод вышэйшых ураднікаў займаў *земскі (вялікі) маршалак*, які ажыццяўляў распарадча-паліцэйскую функцыю ў месцы знаходжання гаспадара і правядзення соймаў. Ён быў захавальнікам парадку і этыкету пры двары. У яго абавязкі падчас сойма ўваходзілі скліканне, старшынстваванне на пасяджэннях сойма і рады пры адсутнасці князя. Ён прымаў паслоў, наведвальнікаў са скаргамі і чалавічымі, размяшчаў прыбылых на сойм ці аўдыенцыю да князя, вызначаў цвёрдыя кошты на мясцовым рынку, судзіў за злачынствы, зробленыя на сойме.

Да вышэйшых ураднікаў належалі *дворныя ўраднікі*, якія ведалі пытаннямі непасрэднага кіравання дваром вялікага князя. Сістэма дворных урадаў паўтарала сістэму земскіх з той толькі розніцай, што сфера іх дзейнасці абмяжоўвалася тэрыторыяй княжацкага двара, а іх спецыялізацыя была больш вузкая.

На чале дворных ураднікаў стаяў *дворны маршалак*, які ажыццяўляў распарадча-паліцэйскія функцыі пры двары гаспадара. Гаспадарча-фінансавыя пытанні адносіліся да кампетэнцыі *дворнага падскарбія*, палацавай вартай ведаў *дворны гетман*. Існавала пасада *палацавага харунжага*, які захоўваў харугву пры вялікім князю і камандаваў атрадам дваран.

Па асобных галінах палацавай гаспадаркі прызначаліся і іншыя ўраднікі, сярод якіх: *дворны стольнік і падстолі*, якія адказвалі за сервіроўку гаспадарскага стала; *падчаішы і чаішнік*, якія адказвалі за захоўванне гаспадарскіх напояў, прыслугоўвалі князю падчас прыдворных урачыстых абед, спрабавалі напоі; *краўчы*, які адказваў за падрыхтоўку і нарэзку мясных страў для гаспадарскага стала; *кухмайстар*, што складаў меню для гаспадарскага стала; мечнік, які трымаў вялікакняжацкі меч падчас розных урачыстасцей. У падначаленні дворных ураднікаў знаходзіліся прыдворныя слугі, якія набіраліся, як правіла, з заможных сялян: *скаццёртныя, кухары і пекары, конюхі, вазніцы, саколнікі, псарцы* і інш.

Апроч вышэйшых ураднікаў існаваў шэраг меней значных службовых асоб, якія адносіліся да ніжэйшых ураднікаў і ведалі яшчэ больш вузкім

кругам пытанняў кіравання – *канюшыя, падключыя, ключнікі, лоўчыя, стайнікі* і інш.

Усе службовыя асобы дзейнічалі не самастойна, а пад кантролем князя і рады, выконваючы іх распараджэнні і ўказанні. Яны прызначаліся на пасады з ліку феадалаў, якія мелі асабістыя заслугі перад князем і карысталіся яго асобым распалажэннем. Пасады даваліся пажыццёва ці да прызначэння на іншую, больш высокую пасаду. Дапушчалася прызначэнне аднаго чалавека адначасова на некалькі пасадаў.

Спецыфічнае становішча сярод службовых асоб дзяржаўнага апарату займалі *гаспадарскія дваране* (ураднікі) – слугі вышэйшых службовых асоб. Яны выконвалі шматлікія даручэнні гаспадара і радных паноў па дзяржаўным кіраванні. Іх рассылалі з рознымі даручэннямі – выконваць судовыя рашэнні, уводзіць у валоданне маёнткамі, праводзіць следчыя дзеянні і рэвізіі, прыглядаць за будаўніцтвам дарог, мастоў і замкаў, суправаджаць пасольствы за мяжу і г.д. Колькасць дваран пры двары вялікага князя вагалася ад 100 да 150 чалавек. Пры дварах радных паноў іх было менш.

Пасля аб’яднання Вялікага Княства Літоўскага і Польскага каралеўства ў “дзяржаву абодвух народаў” – Рэч Паспалітую – у арганізацыі кіравання і структуры цэнтральных ураднікаў не адбылося істотных змен. Не адбылося і пранікненне ў шэрагі вышэйшых службовых асоб палякаў. Больш за тое, згодна з палажэннямі новага Статута ВКЛ 1588 г. іншаземцы былі пазбаўлены магчымасці займаць у Вялікім Княстве дзяржаўныя пасады і зямельныя ўладанні. У 1581 г. быў створаны і з 1582 г. пачаў працаваць Трыбунал Вялікага Княства Літоўскага – вышэйшы апеляцыйны суд. Ягонныя пастановы былі роўнымі пастановам сойма Рэчы Паспалітай. Аднак гэта не спыніла павольную паланізацыю шляхецкай эліты ВКЛ.

Важнейшай тэндэнцыяй палітычнага развіцця Рэчы Паспалітай з’яўлялася ўзрастанне ўладавых магчымасцяў вузкага колу буйнейшых землеўласнікаў – магнатаў. Уплывовыя магнаты прыбралі да рук усе галоўныя дзяржаўныя пасады, што дазваляла ім кантраляваць разам з палітычнай сферай таксама і фінансы, і эканоміку, і войска. Гэта выклікала незадаволенасць асноўнай масы шляхты. Пад яе ціскам сойм ВКЛ 19 чэрвеня 1697 г. прыняў акт “Ураўнаванне правоў Вялікага Княства і Кароны”. Асноўная сутнасць гэтай пастановы бачна з яе назвы, лічыцца, што яна павінна была прывесці да абмежавання магнацкага свавольства, аднак у сапраўднасці гэтага не адбылося. Згодна з “Ураўнаваннем правоў” былі зменшаны паўнамоцтвы падскарбія – права збору падаткаў было перададзена абраным шляхтай на сойме зборшчыкам. Быў пазбаўлена права недатыкальнасці гетман, з гэтага часу ён мог быць прыцягнуты да суда за супрацьпраўныя ўчынкі. Таксама была адменена ўстойлівая практыка, згодна з якой рашэнне Трыбунала ВКЛ атрымлівала сілу толькі пасля яго замацавання пячаткай вялікага канцлера. Такім чынам, прэрыгатывы органаў улады ВКЛ, якія знаходзіліся пад кантролем магнатаў, былі значна абмежаваны. Аднак, трэба паўтарыцца, магнатэрыя і надалей толькі

ўзмацнялася. Іншым адмоўным бокам разгледжанай і іншых пастаноў з’явілася абмежаванне аўтаноміі ВКЛ у складзе Рэчы Паспалітай.

Разам з ўраўнаваннем правоў шляхты Польскай Кароны і ВКЛ ўзмацніўся працэс паланізацыі апошняй, як і ўвогуле грамадства Вялікага Княства. Так, з 1696 г. мовай дзяржаўнага справаводства становіцца польская мова.

З’яўленне міністэрскай формы арганізацыі выканаўчай улады. Беларусы на вышэйшых дзяржаўных пасадах у Расійскай імперыі.

Міністэрская форма арганізацыі выканаўчай улады стала вядома ў Беларусі ў перыяд уваходжання яе тэрыторыі ў склад Расійскай імперыі. Рэарганізацыя цэнтральнага кіравання адбылася ў пачатку XIX ст. і не без уплыву паспяховага вопыту дзейнасці міністэрстваў у Францыі. Бюракратычная падпарадкаванасць і строгая іерархія чыноўніцкага апарату, адносная аператыўнасць яго дзейнасці, дакладнасць арганізацыі і справаводства міністэрстваў у найбольшай ступені адпавядалі задачам рэфармавання імперскага ўзроўню кіравання ў Расіі. Маніфестам ад 8 верасня 1802 г. былі ўтвораны пасады васьмі міністраў (ваенна-сухапутных сіл, марскіх сіл, замежных спраў, юстыцыі, унутраных спраў, фінансаў, камерцыі, народнай асветы), паміж якімі былі размеркаваны калегіі, якія дзейнічалі ў краіне да гэтага часу. Аднак першапачатковае спалучэнне двух пачаткаў у кіраванні выклікала павольнасць і недакладнасць у вырашэнні спраў, забытанасць справаводства, захаванне недахопаў ранейшага ўладкавання. У ліпені 1803 г. Аляксандр I прыняў рашэнне канчаткова ліквідаваць калегіі, стварыць у складзе міністэрстваў дэпартаменты, умацаваць прынцыпы адзіначалля ў іх працы. Увядзенне міністэрстваў выклікала шматлікія спрэчкі паміж прыхільнікамі і праціўнікамі рэформы, але 25 ліпеня 1810 г. імператар Аляксандр I зацвердзіў праект закона «О разделении государственных дел на особые управления». Канчатковае афармленне міністэрскай арганізацыі, размежаванне функцый міністэрстваў, вызначэнне іх месца ў сістэме ўлады ў Расійскай імперыі адбылося паводле законадаўчага акта «Общее учреждение министерств» ад 25 чэрвеня 1811 г. Уводзілася ўніфікаваная арганізацыйная пабудова галіновых ведамстваў. Пры міністры і яго таварышу (намесніку) дзейнічалі канцылярыя і савет. Выканаўчы апарат міністэрстваў складаўся з некалькіх дэпартаментаў, якія падзяляліся на аддзяленні, а аддзяленні – на сталы. Канцылярыя міністра здзяйсняла фактычна яго сувязь са структурнымі падраздзяленнямі і падпарадкаванымі ўстановамі, савет быў дарадчым органам пры міністры. Закон фактычна ўвёў поўнаўладнасць міністраў над замацаванымі за імі ведамствамі. Агульная колькасць міністэрстваў мала змянялася на працягу XIX ст. Пасля рэформы 1810–1811 гг. было 9 міністэрстваў і 3 галоўныя ўпраўленні, у 1860 г. – 11 міністэрстваў і 2 галоўныя ўпраўленні.

Адначасова з міністэрствамі 8 верасня 1802 г. быў створаны Камітэт міністраў, у склад якога ўвайшлі міністры і роўныя ім па рангу кіраўнікі ведамстваў, пазней – страшыня Дзяржаўнага савета, а таксама чыноўнікі па

асобнаму прызначэнню імператара. Камітэт міністраў займаўся шырокім спектрам спраў, перш за ўсё тых, якія не маглі вырашыць міністры па прычыне недахопаў, супярэчнасцей у заканадаўстве ці прысутнасці інтарэсаў іншых ведамстваў. На працягу XIX – пачатку XX ст. Камітэт міністраў захоўваў статус вышэйшай адміністрацыйнай установы ў Расійскай імперыі, аднак ён у сувязі са сваёй загрузанасцю справамі не паспяваў займацца каардынацыйнай дзейнасцю асобных міністэрстваў і ведамстваў. Такі парадак прывёў да арганізацыі спачатку неафіцыйна, а з 12 лістапада 1861 г. афіцыйна новага ўрадавага органа – Савета Міністраў, які ўзначаліў імператар і куды ўвайшлі міністры, старшыні Камітэта міністраў і Дзяржаўнага савета, набліжаныя да манарха асобы. У адрозненне ад Камітэта міністраў Савет разглядаў справы агульнадзяржаўнага ўзроўню. Савет Міністраў дзейнічаў кароткі тэрмін, у 70-я гг. XIX ст. яго пасяджэнні праводзіліся рэдка, а з 1882 г. спыніліся наогул. Аднак яго дзейнасць актуалізавалася ў перыяд рэвалюцыйных падзей 1905–1907 гг. 19 кастрычніка 1905 г. Савет Міністраў быў пераўтвораны ў пастаянна дзеючую вышэйшую ўрадавую установу, на якую ўскладвалася «кіраванне і аб’яднанне» дзеянняў «галоўных начальнікаў ведамстваў» у сферах заканадаўства і вышэйшага дзяржаўнага кіравання. У склад Савета Міністраў уваходзілі ўсе міністры, галоўнаўпраўляючы землеўладкавання і земляробства, обер-пракурор Сінода і дзяржаўны кантралёр. Усе «галоўныя начальнікі» былі падпарадкаваны старшыні Савета Міністраў. Адносную самастойнасць захавалі толькі ваенны і марскі міністры, міністр двара. Савет Міністраў выконваў і пэўныя законадарадчыя функцыі, незалежна ад дзейнасці Дзяржаўнай думы. Камітэт міністраў быў скасаваны 23 красавіка 1906 г. Яго функцыі былі перададзены большай часткай Савету Міністраў, а таксама дэпартаментам Дзяржаўнага савета. Старшыня Савета міністраў і міністры прызначаліся імператарам і былі адказнымі перад ім. Перагрузанасць Савета Міністраў адміністрацыйнымі справамі выклікала неабходнасць вылучэння ў снежні 1909 г. найбольш дробных з іх у кампэтэнцыю асобных пасяджэнняў савета ў скарачаным складзе – неафіцыйна Малага Савета Міністраў.

Фарміраванне чыноўніцкага апарату на тэрыторыі Беларусі адбывалася пераважна за кошт прыездных служачых. Яшчэ ў сярэдзіне XIX ст. П. Баброўскі адзначаў, што многія пасады ў вышэйшай адміністрацыі Гродзенскай губерні займалі рускія чыноўнікі, якія «не зліваюцца з мясцовым чыноўніцтвам». Мясцовыя ўрадженцы маглі ў лепшым выпадку прэтэндаваць на ніжэйшыя пасады ў мясцовай адміністрацыі. Губернатары, віцэ-губернатары і блізкія да іх па статусу службовыя асобы былі пераважна выхадцамі з цэнтральных ці прыбалтыйскіх губерняў Расійскай імперыі. Найбольш паслядоўна такі падыход да камплектавання чыноўніцкага апарату выявіў сябе пасля падаўлення паўстання 1863—1864 гг. і фарміравання новага імперскага курсу ва ўнутранай палітыцы Расіі, звязанага з рэалізацыяй абмежавальных мерапрыемстваў у дачыненні да каталіцкага і яўрэйскага насельніцтва. Служба ў заходняй частцы Расійскай імперыі лічылася для

прыездных прадстаўнікоў бюракратычнага апарату найбольш выгаднай і прывілеяванай. Указам імператара ад 5 сакавіка 1864 г. устанаўлівалася 50-працэнтная надбаўка да аклада рускім чыноўнікам у беларускіх і Ковенскай губернях за кошт кантрыбуцыйных збораў з памешчыцкіх уладанняў. Праўда, далёка не заўсёды прынятыя ільготы апраўдваліся. Нярэдка губернатары скардзіліся на тое, што прыезджыя чыноўнікі часта не мелі высокіх маральных і прафесійных якасцей. Ахвочымі да прапанаваных прывілеяў былі чыноўнікі авантурыстычнага складу, якія не стваралі аўтарытэту расійскім уладам сярод мясцовага грамадства.

Выхадцы з беларускіх губерняў мелі больш перспектывы паспяховай кар’еры па-за межамі радзімы. Прыкладам таму можа служыць лёс вядомага дыпламата і палітычнага дзеяча Рэчы Паспалітай і Расійскай імперыі, кампазітара Міхаіла Клеафаса Агінскага. Многія прадстаўнікі беларускіх дваранскіх родаў займалі высокія дзяржаўныя пасады ў міністэрствах, губернскіх адміністрацыях у іншых рэгіёнах Расійскай імперыі. Іх дзеці, народжаныя па новым месцы службы бацькоў, мелі сувязь з радзімай продкаў, як правіла, праз сямейныя паданні. У іх ліку вядомы расійскі ваеначальнік, генерал-фельдмаршал, герой руска-турэцкай вайны 1877–1878 гг. І. Гурко – сын ураджэнца Віцебскай губерні, камандуючага ўсімі рэзервовымі і запаснымі войскамі Расійскай імперыі генерала У. Гурко. Шырока вядома дыпламатычная дзейнасць І. Гашкевіча – першага афіцыйнага прадстаўніка Расійскай імперыі ў Японіі, ураджэнца Мінскай губерні, вядомага ўсходазнаўца, лінгвіста. Ураджэнец Мінскай губерні граф Эмерык Гутэн-Чапскі закончыў Маскоўскі ўніверсітэт, займаў пасады Наўгародскага і Пецябургскага губернатараў, камергера імператарскага двара, кіраваў Лясным камітэтам Міністэрства дзяржаўных маёмасцей Расійскай імперыі. З дваранскага роду Віленскай губерні паходзіў генерал, начальнік Маскоўскага арсенала В.В. Крукоўскі. Яго дачка С. Кавалеўская стала выдатным матэматыкам, першай у свеце жанчынай-прафесарам, членам-карэспандэнтам Пецябургскай Акадэміі навук.

Урад Савецкай Беларусі.

Першы ўрад Савецкай Беларусі, створаны 31 снежня 1918 г., складаўся з прадстаўнікоў Аблвыкамзаха і беларускіх камуністаў, якія працавалі ў гэты час у Маскве. Часовы рабоча-сялянскі ўрад узначаліў Зміцер Жылуновіч. 2 лютага 1919 г. ён перадаў свае паўнамоцтвы І Усебеларускаму з’езду Саветаў рабочых, сялянскіх і чырвонаармейскіх дэпутатаў. Адобраная з’ездам Канстытуцыя Сацыялістычнай Савецкай Рэспублікі Беларусь вызначала структуру і кампетэнцыю вышэйшых органаў дзяржаўнай улады. На сваім першым пасяджэнні 5 лютага 1919 г. Цэнтральны Выканаўчы Камітэт (ЦВК) стварыў Вялікі і Малы рэзідыўмы. У Вялікі прэзідыўм уваходзілі ўсе камісары, і дадзены орган фактычна з’яўляўся Саветам Народных Камісараў (СНК).

Вышэйшым органам улады на неакупіраванай польскімі войскамі тэрыторыі стаў Мінскі губернскі рэўкам. 31 ліпеня 1920 г. была

зацверджана Дэкларацыя аб абвяшчэнні незалежнасці Савецкай Сацыялістычнай Рэспублікі Беларусь, згодна з якой да склікання З’езда Саветаў уся паўната ўлады ў ССРБ належала Ваенна-рэвалюцыйнаму камітэту. На месцах была створана сістэма валасных і павятовых рэўкамаў і толькі ў вёсках — сельскія Саветы. Такая сітуацыя тлумачылася наяўнасцю ваеннага становішча ў прыфрантавой паласе, часткай якой з’яўляліся 6 паветаў Савецкай Беларусі.

Перад Другім з’ездам Саветаў (13—17 снежня 1920 г.) стаяла задача далейшага развіцця на канстытуцыйных асновах беларускай дзяржаўнасці. З’ездам былі прыняты «Дапаўненні да Канстытуцыі ССР Беларусі». У адпаведнасці з новым законам прадугледжвалася стварэнне *ўрада* — *Савета Народных Камісараў* як распарадчага і выканаўчага органа. Ён надзяляўся правам выдаваць дэкрэты, распараджэнні, інструкцыі, прымаць усе меры, неабходныя для штодзённага кіраўніцтва. Пра ўсе свае пастановы і рашэнні СНК павінен быў паведамляць у ЦВК, які меў права адмяніць або прыпыніць іх дзеянне, хоць у абодвух органаў быў адзіны старшыня (Аляксандр Чарвякоў). Члены СНК ўзначальвалі органы галіновага кіравання — народныя камісарыяты. Дапаўненні да Канстытуцыі прадугледжвалі стварэнне наркаматаў: па замежных справах, па ваенных справах, унутраных спраў, юстыцыі, працы, сацыяльнага забеспячэння, народнай адукацыі, фінансаў, земляробства, сувязі, аховы здароўя, а таксама Савета народнай гаспадаркі, Рабоча-сялянскай інспекцыі, Надзвычайнай камісіі.

З утварэннем Саюза ССР быў сфарміраваны ўрад — Саўнаркам СССР — на чале з Уладзімірам Леніным. У 1924 г. кіраўніцтва ЦВК і СНК Беларускай ССР размежавалі. Старшынёй урада стаў Іосіф Адамовіч. У межах будаўніцтва Саюза была распрацавана другая Канстытуцыя БССР, якая пасля шматлікіх дыскусій з цэнтральнымі ўстановамі СССР і агульнасаюзнай Кампартыі была прынята 11 красавіка 1927 г. VIII Усебеларускім з’ездам Саветаў. Асноўная рыса Канстытуцыі 1927 г. — размежаванне функцый дзяржаўных органаў: Адмянялася права СНК БССР у неадкладных выпадках самастойна выдаваць заканадаўчыя акты. Абмежаванне кампетэнцыі СНК ператварала яго ў выключна выканаўчы дзяржаўны орган, падсправаздачны ЦВК. У 1927—1937 гг. пасадку старшыні СНК БССР займаў Мікалай Галадзед.

Такога ж кшталту змены адбыліся праз 10 гадоў на агульнасаюзным ўзроўні. У адпаведнасці з Канстытуцыяй СССР 1936 г. ЦВК СССР фарміраваў урад — Савет Народных Камісараў, які з’яўляўся выканаўчым і распарадчым органам. Ён быў адказны перад ЦВК СССР і яго Прэзідыумам.

Згодна Канстытуцыі БССР 1937 г. Савет Народных Камісараў БССР з’яўляўся выканаўча-распарадчым органам. Ён ствараўся ЦВК БССР для непасрэднага кіравання асобнымі галінамі дзяржаўнага жыцця рэспублікі. Згодна з арт. 39 Канстытуцыі ў склад СНК уваходзілі: Старшыня, намеснікі Старшыні, старшыня Савета народнай гаспадаркі, народныя

камісары: фінансаў, працы, гандлю, рабоча-сялянскай інспекцыі, земляробства, унутраных спраў, юстыцыі, асветы, аховы здароўя, сацыяльнага забеспячэння; кіраўнік Цэнтральнага статыстычнага ўпраўлення — з правам рашаючага голасу; старшыня Дзяржаўнага палітычнага ўпраўлення БССР і ўпаўнаважаныя народных камісарыятаў СССР: па замежных справах, па ваенных і марскіх справах, шляхоў зносін, пошт і тэлеграфаў — з правам рашаючага або дарадчага голасу (вызначалася пастановай ЦВК БССР).

Згодна з Законам СССР ад 15 сакавіка 1946 г. і Указам Прэзідыума Вярхоўнага Савета БССР ад 26 сакавіка таго ж года СНК БССР пераўтвораны ў Савет Міністраў БССР. Барацьба супраць уплыву, які займаў у партызанскай рэспубліцы былы кіраўнік Цэнтральнага штаба партызанскага руху Панцеляймон. Панамарэнка, акрэсліла адмову ад сумяшчэння пасады Першага сакратара ЦК КП(б)Б і Старшыні Савета Міністраў БССР. Нягледзячы на гэта, падпарадкаванасць кіраўніка ўрада партыйнаму кіраўніцтву з часам толькі ўзмацнялася. Невыпадкова, большасць насельніцтва вызначала “эпоху Машэрава”, не захоўваючы ў памяці прозвішчы кіраўнікоў урада.

Функцыі і задачы сучаснага ўрада. З набыццём незалежнасці функцыі выканаўчай ўлады ў Рэспубліцы Беларусь былі замацаваны за Саветам Міністраў. Такая назва беларускага ўрада захавалася з часу прыняцця апошняй Канстытуцыі БССР у 1978 г. і захоўвалася да пачатку дзеяння Канстытуцыі Рэспублікі Беларусь 1994 г. З увядзеннем інстытута прэзідэнцтва ўрадавыя паўнамоцтвы былі ўскладзены на Кабінет Міністраў Рэспублікі Беларусь, які паводле Канстытуцыі 1994 г. ствараўся пры Прэзідэнце Рэспублікі Беларусь для рэалізацыі паўнамоцтваў выканаўчай улады ў галінах эканомікі, знешняй палітыкі, абароны, нацыянальнай бяспекі, аховы грамадскага парадку і іншых сферах дзяржаўнага кіравання. Непасрэднае кіраўніцтва дзейнасцю Кабінета Міністраў ускладалася на Прэм’ер-міністра. Прызначаць і вызваляць ад пасады членаў Кабінета Міністраў меў права выключна Прэзідэнт Рэспублікі Беларусь. Пры гэтым, неабходна адзначыць, што Прэм’ер-міністр, яго намеснікі, міністр замежных спраў, міністр фінансаў, міністр абароны, міністр унутраных спраў, Старшыня Камітэта дзяржаўнай бяспекі Рэспублікі Беларусь маглі быць прызначаны і вызвалены ад пасады толькі са згоды Вярхоўнага Савета Рэспублікі Беларусь.

Паводле зменаў, якія былі ўнесены ў Канстытуцыю Рэспублікі Беларусь па выніках правядзення Рэспубліканскага рэферэндуму 24 лістапада 1996 г., выканаўчую ўладу ў краіне ажыццяўляе Савет Міністраў Рэспублікі Беларусь. Канчаткова ўрадавыя паўнамоцтвы ад Кабінета Міністраў да Савета Міністраў перайшлі ў студзені 1997 г.

Савет Міністраў Рэспублікі Беларусь уяўляе сабой калегіяльны цэнтральны орган дзяржаўнага кіравання, які ў адпаведнасці з Канстытуцыяй Рэспублікі Беларусь ажыццяўляе выканаўчую ўладу і кіраўніцтва сістэмай

падпарадкаваных яму органаў дзяржаўнага кіравання і іншых дзяржаўных арганізацый, а таксама мясцовых выканаўчых і распарадчых органаў. Урад Рэспублікі Беларусь валодае шырокімі паўнамоцтвамі ў эканамічнай і фінансавай сферах, у галіне навукі і адукацыі, у галіне культуры, у сферы архіўнай справы, у галіне аховы здароўя, у галіне сацыяльнага забеспячэння, аховы і аплаты працы, у галіне аховы навакольнага асяроддзя, у галіне гідраметэаралагічнай дзейнасці, у галіне забеспячэння законнасці і правапарадку, у галіне забеспячэння нацыянальнай бяспекі і абараназдольнасці дзяржавы, у галіне ўнутранай і знешняй палітыкі Рэспублікі Беларусь, у галіне кадравай палітыкі. Савет Міністраў Рэспублікі Беларусь ажыццяўляе і іншыя паўнамоцтвы, якія ускладзены на яго Канстытуцыяй Рэспублікі Беларусь, законамі Рэспублікі Беларусь і актамі Прэзідэнта Рэспублікі Беларусь.

Савет Міністраў Рэспублікі Беларусь валодае правам заканадаўчай ініцыятывы. Па даручэнні Прэзідэнта, па ўласнай ініцыятыве, а таксама ў выпадках, якія прадугледжаны законамі, Савет Міністраў Рэспублікі Беларусь арганізуе распрацоўку праектаў законаў Рэспублікі Беларусь. Савет Міністраў Рэспублікі Беларусь на падставе і ў мэтах выканання Канстытуцыі Рэспублікі Беларусь, законаў Рэспублікі Беларусь, актаў Прэзідэнта Рэспублікі Беларусь прымае пастановы і кантралюе іх выкананне. Урад забяспечвае кантроль за выкананнем сваіх пастановаў непасрэдна або праз падпарадкаваныя яму органы дзяржаўнага кіравання і іншыя органы выканаўчай улады. Пастановы Савета Міністраў Рэспублікі Беларусь могуць быць адменены ўказам Прэзідэнта Рэспублікі Беларусь.

Урад або любы член Урада маюць права заявіць Прэзідэнту аб сваёй адстаўцы, калі лічаць немагчымым далейшае ажыццяўленне ўскладзеных на іх абавязкаў. Урад заяўляе Прэзідэнту аб адстаўцы ў выпадку выказвання Палатай прадстаўнікоў вотуму недаверу Ураду.

Структура Урада Рэспублікі Беларусь. У склад Савета Міністраў Рэспублікі Беларусь уваходзяць Прэм'ер-міністр Рэспублікі Беларусь, Кіраўнік Адміністрацыі Прэзідэнта Рэспублікі Беларусь, Старшыня Камітэта дзяржаўнага кантролю, намеснікі Прэм'ер-міністра Рэспублікі Беларусь, міністры, старшыні дзяржаўных камітэтаў, Кіраўнік Апарату Савета Міністраў Рэспублікі Беларусь, Старшыня Прэзідыума Нацыянальнай акадэміі навук Беларусі, Старшыня Нацыянальнага статыстычнага камітэту, Старшыня праўлення Беларускага рэспубліканскага саюза спажывецкіх таварыстваў.

Структура Урада Рэспублікі Беларусь за апошнія амаль 30 гадоў неаднаразова змянялася. На аптымізацыю сістэмы органаў дзяржаўнага кіравання і іншых дзяржаўных арганізацый, якія падначалены Ураду Рэспублікі Беларусь, скіраваны Указ Прэзідэнта Рэспублікі Беларусь «Аб структуры Урада Рэспублікі Беларусь» ад 5 мая 2006 г., у які неаднаразова ўносіліся змены і дапаўненні. Па стане на 2020 г. структура Урада Рэспублікі Беларусь выглядае наступным чынам: Прэм'ер-міністр Рэспублікі Беларусь, намеснікі Прэм'ер-міністра Рэспублікі Беларусь, Прэзідыум Савета

Міністраў Рэспублікі Беларусь, Апарат Савета Міністраў Рэспублікі Беларусь.

Прэзідыум Савета Міністраў Рэспублікі Беларусь дзейнічае ў якасці яго пастаяннага органа ў складзе Прэм'ер-міністра Рэспублікі Беларусь, яго намеснікаў, Кіраўніка Адміністрацыі Прэзідэнта Рэспублікі Беларусь, Старшыні Камітэта дзяржаўнага кантролю Рэспублікі Беларусь, Міністра эканомікі, Міністра фінансаў, Міністра замежных спраў. Пасяджэнні Прэзідыума Савета Міністраў Рэспублікі Беларусь праводзяцца па меры неабходнасці, але не радзей за адзін раз у месяц пад старшынствам Прэм'ер-міністра Рэспублікі Беларусь, а пры яго адсутнасці – у тым жа парадку, што і пасяджэнні Савета Міністраў. Рашэнні Прэзідыума Савета Міністраў Рэспублікі Беларусь прымаюцца большасцю галасоў ад агульнай колькасці яго членаў, афармляюцца ў выглядзе пастаноў Савета Міністраў Рэспублікі Беларусь і павінны адпавядаць актам, прынятым на пасяджэннях Савета Міністраў Рэспублікі Беларусь. У выпадку роўнасці галасоў прынятым лічыцца рашэнне, за якое прагаласаваў старшынствуючы. Па асобных неадкладных пытаннях або пытаннях, якія не патрабуюць абмеркавання, пастановы Савета Міністраў Рэспублікі Беларусь могуць прымацца шляхам апытання членаў Прэзідыума Савета Міністраў Рэспублікі Беларусь (без разгляду на пасяджэннях).

Для арганізацыі і кантролю выканання прынятых Саветам Міністраў Рэспублікі Беларусь рашэнняў, ствараецца Апарат Савета Міністраў Рэспублікі Беларусь. Кіраўнік Апарату Савета Міністраў Рэспублікі Беларусь па статусе з'яўляецца міністрам, прызначаецца на пасаду і вызваляецца ад пасады Прэзідэнтам Рэспублікі Беларусь па прадстаўленню Савета Міністраў Рэспублікі Беларусь.

Апарат Савета Міністраў Рэспублікі Беларусь з'яўляецца юрыдычнай асобай, мае самастойны баланс, рахункі ў банках, у тым ліку валютны. Структура і штатны расклад Апарату Савета Міністраў Рэспублікі Беларусь, памер аплаты працы і ўмовы матэрыяльна-бытавога, медыцынскага забеспячэння яго работнікаў вызначаюцца Саветам Міністраў Рэспублікі Беларусь у адпаведнасці з заканадаўствам Рэспублікі Беларусь.

Работнікі Апарату Савета Міністраў Рэспублікі Беларусь у сваёй дзейнасці падсправаздачныя Прэм'ер-міністра Рэспублікі Беларусь, яго намеснікам і Кіраўніку Апарата Савета Міністраў Рэспублікі Беларусь.

Звяртаючыся да рэспубліканскіх органаў дзяржаўнага кіравання, якія падпарадкаваны Савету Міністраў Рэспублікі Беларусь і праводзяць дзяржаўную палітыку, ажыццяўляюць рэгуляванне і кіраванне ў пэўнай галіне (сферы дзейнасці) і каардынуюць дзейнасць у гэтай галіне (сферы) іншых рэспубліканскіх органаў дзяржаўнага кіравання, варта адзначыць, што па стане на 2020 г. у Рэспубліцы Беларусь дзейнічаюць 24 міністэрствы, 7 дзяржаўных камітэтаў і 6 дзяржаўных арганізацый, падпарадкаваных Савету Міністраў Рэспублікі Беларусь. Сярод іх:

– міністэрствы: абароны; адукацыі; антыманапольнага рэгулявання і гандлю; архітэктуры і будаўніцтва; аховы здароўя; жыллёва-камунальнай

гаспадаркі; замежных спраў; інфармацыі; культуры; лясной гаспадаркі; па падатках і зборах; па надзвычайных сітуацыях; працы і сацыяльнай абароны; прыродных рэсурсаў і аховы навакольнага асяроддзя; прамысловасці; сельскай гаспадаркі і харчавання; спорту і турызму; сувязі і інфарматызацыі; транспарту і камунікацый; унутраных спраў; фінансаў; эканомікі; энергетыкі; юстыцыі;

– дзяржаўныя камітэты: па маёмасці; па навучы і тэхналогіях; па стандартызацыі; Камітэт дзяржаўнай бяспекі; дзяржаўныя ваенна-прамысловыя, пагранічныя, мытныя камітэты;

– дзяржаўныя арганізацыі, падпарадкаваныя Савету Міністраў Рэспублікі Беларусь: Беларускі дзяржаўны канцэрн харчовай прамысловасці «Белдзяржхарчпрам»; Беларускі дзяржаўны канцэрн па нафце і хіміі; Беларускі дзяржаўны канцэрн па вытворчасці і рэалізацыі тавараў лёгкай прамысловасці; Беларускі вытворча-гандлёвы канцэрн лясной, дрэваапрацоўчай і цэлюлозна-папяровай прамысловасці; Беларускі рэспубліканскі саюз спажывецкіх таварыстваў; Рэспубліканскі цэнтр па аздаравленню і санаторна-курортнаму лячэнню насельніцтва.

Ураду таксама падпарадкаваны ўпаўнаважаны па справах рэлігій і нацыянальнасцей.

Прэм’ер-міністр. Работа ў Урада ў Рэспубліцы Беларусь кіруе Прэм’ер-міністр, які ажыццяўляе непасрэднае кіраўніцтва дзейнасцю Урада і нясе персанальную адказнасць за яго работу; падпісвае пастановы Урада; у двухмесячны тэрмін пасля свайго прызначэння прадстаўляе Парламенту праграму дзейнасці Урада, а ў выпадку яе адхілення прадстаўляе паўторную праграму дзейнасці Урада на працягу двух месяцаў; інфармуе Прэзідэнта аб асноўных напрамках дзейнасці Урада і аб усіх яго найважнейшых рашэннях; выконвае іншыя функцыі, звязаныя з арганізацыяй і дзейнасцю Урада. Іншыя паўнамоцтвы Прэм’ер-міністра вызначаюцца законамі, ўказаўмі Прэзідэнта, пастановамі Урада. Пры гэтым Прэм’ер-міністр вырашае найбольш важныя пытанні, сярод якіх агульныя пытанні эканамічнай рэформы, пытанні міжнародных фінансава-крэдытных арганізацый, абароны, унутраных і замежных спраў, юстыцыі, бюджэту і фінансаў. Ва ўрадзе ён курыруе працу найбольш важных структурных падраздзяленняў.

Распараджэнні Прэм’ер-міністра Рэспублікі Беларусь выдаюцца па пытаннях, што ўваходзяць у кампетэнцыю Прэм’ер-міністра Рэспублікі Беларусь, а таксама пры наяўнасці даручэння Урада Рэспублікі Беларусь па пытаннях, якія ўваходзяць у кампетэнцыю, але не адносяцца да канстытуцыйных паўнамоцтваў Савета Міністраў Рэспублікі Беларусь, калі іх рэгуляванне не патрабуе прыняцця рашэнняў, якіяносяць нарматыўны характар.

Рашэнні па асобных пытаннях могуць афармляцца ў выглядзе пратаколаў пасяджэнняў (нарад) у Прэм’ер-міністра Рэспублікі Беларусь і яго намеснікаў, а таксама іх указанняў і даручэнняў, якія з’яўляюцца абавязковымі для выканання службовымі асобамі Апарату Савета Міністраў Рэспублікі Беларусь, рэспубліканскімі органамі дзяржаўнага кіравання,

іншымі дзяржаўнымі арганізацыямі, падпарадкаванымі Савету Міністраў Рэспублікі Беларусь. Пры гэтым названыя даручэнні і ўказанні не могуць насіць нарматыўны характар.

За гісторыю незалежнай Рэспублікі Беларусь Урад Рэспублікі Беларусь узначальвалі В. Кебіч (1991–1994), М. Чыгір (1994–1996), С. Лінг (1996–2000), У. Ярмошын (2000–2001), Г. Навіцкі (2001–2003), С. Сідорскі (2003–2010), М. Мясніковіч (2010–2014), А. Кабякоў (2014–2018), С. Румас (2018–2020), Р. Галоўчанка (2020 – па сённяшні дзень).

Пытанні і заданні

1. Як былі арганізаваны ўлада і кіраванне на беларускіх землях у старажытнарускі час? Якія службовыя асобы дапамагалі князю ў кіраванні дзяржавай?
2. Якія службовыя асобы складалі цэнтральны апарат кіравання ў Вялікім Княстве Літоўскім?
3. Калі на беларускіх землях з’явілася міністэрская форма кіравання? У чым яе асаблівасць?
4. Прывядзіце прыклады выхадцаў з беларускіх зямель, якія займалі вышэйшыя дзяржаўныя пасады ў Расійскай імперыі.
5. Што ўяўляў сабой урад БССР? У чым заключаліся асаблівасці яго становішча, якія функцыі ён выконваў?
6. Як ажыццяўляецца фарміраванне Савета Міністраў Рэспублікі Беларусь? Якую ён мае структуру?
7. Якія функцыі выконвае ўрад сучаснай Рэспублікі Беларусь?
8. Складзіце схему арганізацыі выканаўчай улады ў Рэспубліцы Беларусь.
9. Наколькі, на вашу думку, залежыць эфектыўнасць працы ўрада ад асобы, якая яго ўзначальвае?
10. Азнаёмцеся са зместам Закона Рэспублікі Беларусь 23 ліпеня 2008 г. №424—З «Аб Савеце Міністраў Рэспублікі Беларусь». На якія галіны жыцця краіны распаўсюджваюцца паўнамоцтвы беларускага ўрада (Артыкулы 11—23)? Як размяжоўваюцца паўнамоцтвы Савета Міністраў, Прэзідэнта і асобных міністэрстваў?

Тэма 2.4. Заканадаўчая і судовая галіны ўлады

Перадпарламенцкія формы прадстаўніцтва: вечы і сеймы.

З другой паловы XI ст. летапісы адзначаюць актывізацыю дзейнасці вечы ў дзяржавах-княствах. Звязана гэта было з ростам насельніцтва гарадоў, павелічэннем колькасці купцоў і рамеснікаў і ў цэлым з узрастаннем іх эканамічнай моцы. Услед за гэтым адзначаецца і ўздым палітычнага значэння гарадоў. Варта адрозніваць народныя сходы рода-племянной дадзяржаўнай эпохі і зборы насельніцтва гарадоў і воласці ў дзяржаўны перыяд. Нягледзячы на тое, што яны завуцца аднолькава – «веча» – гэта розныя з’явы. Актыўнасць гараджан у перыяд палітычнай раздробленасці стала падставай для некаторых даследчыкаў (І.Я. Фраянаў, А.Ю. Дворнічанка) для высновы аб існаванні ў Старажытнай Русі своеасаблівых «рэспублік, якія прынялі форму горада-дзяржавы». Гэтыя «гарады-дзяржавы» (да іх аднесена не толькі Наўгародская зямля, але і ўсе іншыя старажытнарускія землі, перш за ўсё, Полацкая і Смаленская), па меркаванні даследчыкаў, выяўляюць падабенства з полісамі антычнага міру. Гэты пункт гледжання не знайшоў шырокай падтрымкі спецыялістаў. Старажытнарускія княствы-землі нельга прызнаць «рэспублікамі», у іх даволі моцнай была ўлада князёў (манархія), якія засяроджвалі ў сваіх руках асноўныя функцыі кіравання. Крыніцы сведчаць, што насельніцтва гарадоў праяўляла сябе толькі ў экстраардынарных выпадках у сувязі з няздольнасцю княжацкай улады вырашыць тую альбо іншую праблему, з-за знешніх акалічнасцей, пры адсутнасці князя (напрыклад, у перыяд *inter regnum*) і інш. Звяртае на сябе ўвагу часты ўдзел насельніцтва Полацка ў XII – пачатку XIII ст. у рашэнні найбольш важных пытанняў жыцця зямлі, перш за ўсё замяшчэнні княжацкага пасаду. Звязана гэта было, галоўным чынам, з нестабільнасцю княжацкай улады ў Полацку: пасля Усяслава Брачыславіча ў полацкай дынастыі не знайшлося гэтакай жа моцнай асобы. У той жа час нельга разглядаць актыўнасць насельніцтва ў Полацку як яго спецыфічную асаблівасць. Гэта аспрэчвае нават паведамленне летапісу, якое прама сведчыць, што ва ўсіх воласцях Рускай зямлі насельніцтва сходзіцца на вечы. Неабходна таксама адзначыць, што вечы ў Полацку (у адрозненне ад Ноўгарада Вялікага) не было пастаянна дзеючым органам і не вырашала паўсядзённых, бягучых пытанняў жыцця зямлі. Між тым на вечы маглі разглядацца найбольш важныя дзяржаўныя пытанні, але толькі ў тым выпадку, калі па нейкім прычынам ад іх рашэння аказваўся адхіленым князь. Акрамя пытання аб замяшчэнні прастола, на вечы маглі прымацца рашэнні аб замежнапалітычных кроках, з меншай упэўненасцю можна казаць аб кампетэнцыі вечы ў пытаннях унутранага кіравання і суда.

Органы народнага самакіравання ў «далітоўскі» перыяд яшчэ не склаліся ў развітую, пастаянна функцыянуючую сістэму (за выключэннем, верагодна, ніжэйшага ўзроўню самакіравання ў абшчыне-верві) і былі прадстаўлены ў гарадах вечам, а ў сельскай мясцовасці – абшчыннымі народнымі сходамі. Абавязковымі ўдзельнікамі народных сходаў у гарадах

былі вышэйшыя асобы: князі, царкоўныя іерархі, баяры, багатыя купцы. Як правіла менавіта яны і кіравалі вечавымі сходамі. Кампетэнцыя вечавых сходаў была даволі шырокая: вечы ведала пытаннямі вайны і міру, распараджалася княжацкім сталом, фінансавымі і зямельнымі рэсурсамі воласці, санкцыяніравала грашовыя зборы, удзельнічала ў абмеркаванні заканадаўства, скідала непажаданую адміністрацыю. Але ў адрозненне ад заходне-еўрапейскіх гарадоў старажытнарускія гарады не сталі самастойнай грамадска-палітычнай сілай у жыцці Русі (за выключэннем Ноўгарада і Пскова). Гарады кіраваліся князямі або княжацкай адміністрацыяй (пасадамі, тысяцкімі) і ў іх адсутнічалі выбарныя муніцыпальныя структуры адміністрацыйна-судовага і вайсковага самакіравання.

У цэлым органы дзяржаўнага (княжацкага) кіравання ў старажытнарускіх княствах на сучасных беларускіх землях дамінавалі над органамі народнага самакіравання, яркім выражэннем якога ў Полацкім княстве з'яўлялася вечы. Вечы выяўляла сябе толькі ў экстраардынарных сітуацыях, паўсядзённае ж, поліфункцыянальнае кіраванне ажыццяўлялася князем і яго адміністрацыяй. Але і княжацкае кіраванне шмат у чым было недасканалым. У наяўнасці было змешванне функцый шэрага службовых асоб; скрыжаванне іх кампетэнцый, відаць, вырашалася воляй князя. У той жа час крыніцы не дазваляюць дакладна абзначыць абавязкі асобных службовых асоб апарата дзяржаўнага кіравання. Да гэтага варта дадаць фарміраванне ўласнай гаспадаркі князя, прадстаўнікі адміністрацыі якой удзельнічалі ў ажыццяўленні агульнадзяржаўных функцый. Шмат у чым і асобныя інстытуты, і цэлыя звёны сістэмы кіравання, якія склаліся ў старажытнарускі перыяд, захаваўся ў Вялікім Княстве Літоўскаму, што ўвабрала ў сябе разам з тэрыторыямі Полацкага, Менскага, Турава-Пінскага, Віцебскага і іншых княстваў традыцыі дзяржаўнага кіравання.

Умацаванне эканамічных сувязей унутры Вялікага Княства Літоўскага, умацненне працэсу цэнтралізацыі выклікалі неабходнасць шырэйшага прыцягнення шляхты да рашэння агульнадзяржаўных пытанняў – і асабліва да больш актыўнага іх удзелу ў выкананні рашэнняў цэнтральных органаў. У сувязі з гэтым для рашэння найбольш важных дзяржаўных спраў з XIV ст. пачынаюць склікацца агульнадзяржаўныя сходы прадстаўнікоў класа феадалаў – *Вальныя сеймы (соймы)*. Як орган дзяржаўнай улады сойм утварыўся са старажытных вечавых сходаў асобных зямель-княстваў.

Сойм ВКЛ складаўся толькі з асоб прывілеяванага саслоўя. Склад Вальнага сойма не быў дакладна вызначаны. Першапачаткова ў яго склад уваходзілі ўсе буйныя феадалы, якія засядалі ў радзе, найважнейшыя асобы не толькі цэнтральнай, але і мясцовай адміністрацыі, а таксама ўся шляхта.

У XVI ст. сойм з усесаслоўнага ператвараецца ў прадстаўнічы орган, на пасяджэнні якога з'яўлялася не ўся шляхта, а толькі яе прадстаўнікі – па два дэпутата (пасла) ад кожнага павета, якія абіраліся на павятовых сойміках. Гэта становішча было ўведзена ў 1512 г. у сувязі з тым, што часта з асобных паветаў ніхто не з'яўляўся. У пасяджэннях сойма па-ранейшаму маглі браць удзел гасудар, усе паны-рады, службовыя асобы цэнтральнага і мясцовага

кіравання, каталіцкія і праваслаўныя біскупы і ігумены манастыроў. У 1568 г. мяшчане сталічнай Вільні атрымалі месца на сойме па прыкладзе Кракава. Ім было дадзена права дасылаць на Вальны сойм 2–3 бурмістраў, якія маглі выказвацца толькі тады, калі гаворка ішла пра іх горад.

Збіраліся соймы па меры патрэбы, загадзя вызначаных тэрмінаў склікання сойма не было. Па Статуце 1566 г. яны склікаліся гаспадаром, панамі-раднымі ці па просьбе шляхты. Не было і пастаяннага месца іх правядзення: яны збіраліся ў розных гарадах і замках. Працягласць пасяджэнняў магла складаць 2–3 дня, а часам – некалькі месяцаў, але часцей за ўсё яны працягваліся 2–4 тыдні.

Кола пытанняў, якія разглядаліся на пасяджэннях, вызначалася традыцыйным правам, і толькі ў другой палове XVI ст. была зроблена спроба ў заканадаўчым парадку вызначыць кампетэнцыю сойма. Да яго ведання з гэтага часу сталі адносіцца: выбар гаспадара, абмеркаванне ўмоў міжнародных дамоў, пытанні вайны і міру, увядзенне новых і змена старых падаткаў і павіннасцей, усталяванне мытных падаткаў, прыняцце новага і змена дзеючага заканадаўства, разгляд асобных крымінальных спраў, якія закраналі інтарэсы дзяржавы, вялікага князя ці знатных асоб. Акрамя таго, падчас соймаў падаваліся рознага роду чалавічаны і хадайніцтвы павятовай шляхты.

Рашэнні, як правіла, выносіліся вялікім князем і панамі-раднымі, дробная і сярэдняя шляхта толькі фармальна сцвярджала прапанаваныя імі рашэнні, гэта значыць мела дарадчы голас. Галоўная задача, якая ўскладалася на шляхецкіх дэпутатаў, складалася ў прапагандзе сярод шырокіх пластоў насельніцтва прынятых на сойме рашэнняў і арганізацыі іх выканання на месцах.

Новым этапам у развіцці прадстаўніцтва ў Вялікім Княстве Літоўскім стала стварэнне новай структуры вышэйшых органаў улады ў створанай у 1569 г. дзяржаве – Рэчы Паспалітай. Згодна з актам Люблінскай уніі 1 ліпеня 1569 г. Карона Польская і ВКЛ зліваліся ў адно “непадзельнае цела” і цяпер уяўлялі “адну агульную Рэч Паспалітую, якая з дзвюх дзяржаў і народаў у адзін люд і дзяржаву” ператварылася. Новая дзяржава ўзначальвалася адным манархам, які адначасова з’яўляўся і каралём польскім, і вялікім князем літоўскім. Аб’ядноўваліся і соймы (яны павінны былі быць “спольныя”, “абодвух народаў”), а месцам іх правядзення прызначалася Варшава (каранацыйных –Кракаў). Люблінскі сойм прыняў таксама “Парадак Рады Кароннай і Літоўскай”. Гэты дакумент вызначаў склад Сената – верхняй палаты вальнага сойма. У супольны Сенат Рэчы Паспалітай, што складаўся з 90–95 асобаў, ад ВКЛ ўвайшлі два біскупы, 9 ваяводаў і жамойцкі стараста, 10 кашталянаў, міністры. У ніжнюю палату – Пасольскую ізбу – ад ВКЛ было ўключана 44 паслы: па 2 ад кожнага шляхецкага сойма і 2 асобна ад Вільні. У вальны сойм Рэчы Паспалітай увайшлі і паслы ад Каралеўства Прусія (у той час васал Польшчы). У выніку ў складзе Пасольскай ізбы вальнага сойма Рэчы Паспалітай першапачаткова налічвалася 170 паслоў, з ліку якіх 48 дэпутатаў (каля 28%) накіроўваліся з ВКЛ.

Депутаты (паслы) у Пасольскую ізбу выбіраліся на соймаках ад кожнага павета выключна мясцовай шляхтай. Усяго ў Рэчы Паспалітай збіралася каля 70 соймакаў, з якіх 24 прыходзілася на ВКЛ. Соймікі перад Вальным соймам склікаліся каралём Рэчы Паспалітай, які высылаў для гэтага свайго легата з каралеўскім лістом (легацыяй). У апошнім тлумачыліся падставы для склікання Сойма. Пасля азнаямлення з легацыяй і выбараў паслоў соймак складаў агульную інструкцыю паслам – наказ, які ўтрымоўваў указанні па пытаннях будучага сойма.

Склалася традыцыя, згодна з якой перад вальным соймам Рэчы Паспалітай выбраныя на соймаках паслы разам з сентарамі ВКЛ збіраліся на свой “генеральны соймак”, на якім на аснове інструкцыяў павятовых соймакаў выпрацоўвалася агульная праграма і ўзгаднялася агульная пазіцыя ВКЛ. Адбываліся яны ў Ваўкавыску, а потым у Слоніме за два тыдні да вальнага сойма ў Варшаве. Та таго ж у 1570-х гг. у ВКЛ з’явіўся яшчэ адзін агульнадзяржаўны інстытут парламентарызму – генеральны, або галоўны з’езд, празваны віленскай канвакацыяй (з-за таго, што першы адбыўся ў Вільні). Такім чынам па-сутнасці былі адноўлены вальныя соймы ВКЛ да заключэння Люблінскай уніі. Канвакацыю звычайна склікаў манарх, але рабілася гэта па патрабаваннях сенатараў, а разглядаліся на ёй дзяржаўныя справы, якія датычыліся абароны, фінансаў і падаткаабкладання. Віленская канвакацыя праіснавала да канца XVII ст. Аднак цалкам функцый вялікага вальнага сойма яна не пераняла. Так, прыняцце законаў і абкладанне падаткамі заставалася прэагатывай “спольнага” сойма Рэчы Паспалітай. Пэўным поспехам шляхты ВКЛ стала правядзенне з 1673 г. кожнага трэцяга вальнага сойма Рэчы Паспалітай у Гародні.

Крызісны стан, у якім аказалася Рэч Паспалітая ў сувязі з аслабленнем вярхоўнай улады, патрабаваў неадкладнага рэфармавання арганізацыі кіравання, эканомікі, вайскавай справы, адукацыі. Аднак рэфармацыйная ініцыятыва некаторых прагрэсіўных дзеячаў Рэчы Паспалітай натыкалася на супраціў магнатаў і шляхты. Яшчэ ў 1764–1766 гг. былі зроблены рэформы па ўпарадкаванню дзейнасці сейма. Так, быў зацверджаны парадак, згодна з якім нязначныя пытанні ў жыцці дзяржавы, названыя “эканамічнымі матэрыямі”, можна было прымаць большасцю галасоў. Такім чынам, абмежоўвалася права “ліберум вета”, хаця па-ранейшаму для “статусных матэрыяў” патрабавалася адзінагалоссе. Акрамя таго, было вырашана пазбавіць магчымасці ўдзелу ў соймаках немажоннай шляхты, якая па сутнасці з’яўлялася магнацкай кліентэлай.

Да ліку першых рэформаў адносіліся і пераўтварэнні ў сферы адукацыі, што цалкам адпавядала агульным ідэям таго часу – так званай эпохі Асветы. У 1773 г. у Еўропе згодна з рашэннем папы рымскага Клімента XIV быў скасаваны Ордэн езуітаў. Маёмасць апошняга на тэрыторыі Рэчы Паспалітай была перададзена Камісіі нацыянальнай асветы (Адукацыйнай камісіі), якая такім чынам з’явілася першым у Еўропе міністэрствам асветы Новага часу. Адукацыйная камісія заснавала свецкія школы – сярэднія і пачатковыя, рэфармавала праграму навучання, распрацавала агульны статут для ўсіх

школ. Тэрыторыя Беларусі ўвайшла ў Літоўскую правінцыю Адукацыйнай камісіі, у якой вышэйшай навучальнай установай стала Галоўная школа ВКЛ – рэфармаваная ранейшая Віленская езуіцкая акадэмія.

Рэфармаванне органаў кіравання было працягнута ў 1775 г., калі для кантролю над дзяржаўнымі органамі ўлады была створана агульная для ВКЛ і Польскай Кароны Пастаянная Рада. Гэтая ўстанова складалася з 18 сенатараў і 18 паслоў і падзялялася на пяць дэпартаментараў – ваеннага, бюджэтнага (скарбу), замежных спраў, паліцыі і юстыцыі. З ліку дэпутатараў Рады выбіраўся маршал, які мог выступаць у якасці старшыні замест караля.

Наканец, у 1788 г. у Варшаве пачаў работаць “Вялікі”, або “Чатырохгадовы” сойм. Менавіта пад час яго работы быў ажыццяўлены шэраг важных рэформаў, вяршыняй якіх была зацвярджэнне “Урадавага статута” – Канстытуцыі 3 мая 1791 г. Гэты асноўны закон уладкавання дзяржавы рэгуляваў правы і абавязкі насельніцтва, а таксама прынцыпы арганізацыі дзяржаўнай улады. Разам з Канстытуцыяй ЗША 1787 г., французскай Канстытуцыяй 1791 г. Канстытуцыя Рэчы Паспалітай 3 мая 1791 г. была першым пісьмовым асноўным законам свайго часу.

Канстытуцыя Рэчы Паспалітай 3 мая 1791 г. адмяняла выбарнасць караля, “ліберум вета” і канфедэрацыі, выканаўчую ўладу перадавала каралю і радзе міністраў, названай “Вартай законаў”. Соём заставаўся двухпалатным. Палата дэпутатараў фарміравалася з прадстаўнікоў павятовай шляхты (усяго 204 чал.), выбраных на соёміках; аднак у яе склад былі даданы “упалнамочаныя гарадоў” у колькасці 24 чал. (яны атрымалі права дарадчага голасу і толькі па справах, якія іх датычаца). Сенат павінен быў складацца са 132 чал., у асноўным са службовых асоб. Старшынёй “Варты законаў” абвяшчаўся кароль, у склад увайшлі прімас (гнезненскі архіепіскам, кіраўнік польскай каталіцкай царквы), старшыня Адукацыйнай камісіі і 5 міністраў.

Наступныя падзеі прывялі да скасавання праведзеных рэформаў і ў выніку спынення існавання Рэчы Паспалітай. Тэрыторыі, якія былі ўключаны ў склад Расійскай імперыі, на доўгі час былі пазбаўлены традыцый дзеяння саслоўных ці іншых прадстаўнічых органаў.

Беларускія дэпутаты ў Дзяржаўных думах Расійскай імперыі. Рэвалюцыйны націск 1905 г., актывізацыя грамадскіх сіл, у тым ліку ліберальнай апазіцыі прымусілі Мікалая II пайсці на ўступкі і зацвердзіць 6 жніўня 1905 г. праект стварэння Дзяржаўнай думы, якая павінна была папярэдне распрацоўваць і абмяркоўваць заканадаўчыя прапановы, якія затым перадаваліся ў Дзяржаўны савет і далей на разгляд імператара. Праект быў распрацаваны ў Міністэрстве ўнутраных спраў пад кіраўніцтвам міністра А.Р. Булыгіна. Прапанаваны праект Думы прадугледжваў шматступенчатыя выбары, высокі маёмасны і ўзроставы цэнз. Абмежаваная ў сваіх паўнамоцтвах Дума, урэзаныя выбарчыя правы не задаволілі грамадства.

Ва ўмовах актывізацыі рэвалюцыйных падзей расійскія ўлады вымушаны былі пайсці на ўступкі. Маніфестам 17 кастрычніка 1905 г. прадугледжвалася пашырэнне кола выбаршчыкаў і наданне Думе права

заканадаўчай ініцыятывы. У канцы 1905 – пачатку 1906 г. разгарнулася палітычная барацьба розных партый і груп у сувязі з выбарамі ў I Дзяржаўную думу. Урадавыя пазіцыі адстойвалі манархічныя партыі, найбольш уплывовым з якіх быў чарнасоценны «Саюз рускага народа». Пospехам агітацыя чарнасоценцаў карысталася ў рэгіёнах з шматнацыянальным складам насельніцтва, да ліку якіх адносіліся і беларускія губерні. У саюзе з чарнасоценцамі на выбарах у Думу ў беларускіх губернях выступала права-ліберальная партыя акцыябрыстаў. Вельмі актыўна выбарчую кампанію праводзілі кадэты. Яны прадстаўлялі сабой самую левую з легальных палітычных партый, выступалі з апазіцыйнымі заявамі ў дачыненні да ўрада, не скупіліся на абяцанні рабочым і сялянам. У беларускіх губернях кадэты ўступалі ў перадвыбарчыя аб'яднанні з польскімі, яўрэйскімі, літоўскімі арганізацыямі. У выбары актыўна ўключылася таксама Канстытуцыйна-каталіцкая партыя Літвы і Беларусі. Сацыялістычныя, рэвалюцыйна-дэмакратычныя партыі і арганізацыі, якія спадзяваліся на новы рэвалюцыйны ўздых, выступілі з тактыкай байкоту выбараў у I Дзяржаўную думу. Гэтай жа пазіцыі прытрымлівалася і Беларуская сацыялістычная грамада. Аднак у большасці выпадкаў гараджане і сяляне пайшлі на выбары.

Выбары ў I Дзяржаўную думу адбываліся ва ўмовах масавых рэпрэсій з боку ўрада ў сувязі са снежаньскімі рэвалюцыйнымі выступленнямі. Перамогу на выбарах у I Дзяржаўную думу атрымалі кадэты. З 36 дэпутатаў, выбраных ад беларускіх губерняў, прыхільнікамі кадэтаў былі 29 чалавек. У іх лік уключаны таксама прадстаўнікі Канстытуцыйна-каталіцкай партыі Літвы і Беларусі і сіяністаў. Астатнія дэпутаты былі сялянамі па сацыяльным паходжанні, з іх пяць адносілі сябе да беспартыйных, адзін – да правых і адзін – да сацыял-дэмакратаў.

Дзейнасць Дзяржаўнай думы пачалася 27 красавіка 1906 г. У ходзе работы Думы пад уплывам вострай палемікі змяніліся палітычныя пазіцыі большасці дэпутатаў ад беларускіх губерняў. Толькі 8 дэпутатаў уступілі ў фракцыю кадэтаў, 13 дэпутатаў – прыхільнікаў Канстытуцыйна-каталіцкай партыі Літвы і Беларусі, разышліся з кадэтамі па аграрным пытанні і далучыліся да фракцыі аўтанамістаў, 7 сялянскіх дэпутатаў лічылі сябе беспартыйнымі і ў залежнасці ад пазіцыі па абмяркоўваемым пытанні падтрымлівалі пры галасаванні кадэтаў, аўтанамістаў ці манархістаў. У пачатку мая дэпутаты ад Канстытуцыйна-каталіцкай партыі Літвы і Беларусі стварылі самастойную тэрытарыяльна-нацыянальную групу «Тэрытарыяльнае кола», якую ўзначалілі князь І. Друцкі-Любецкі, А. Лядніцкі, Ч. Янкоўскі.

Адным з найбольш вострых пытанняў у рабоце Думы стала аграрнае. Аўтанамісты з беларускіх губерняў Р. Скірмунт, Н. Сангайла, Б. Ялавецкі адстойвалі неабходнасць захавання памешчыцкай і сялянскай уласнасці на землю. Князь І. Друцкі-Любецкі, які падтрымліваў у Думе кадэтаў, выступіў супраць законапраекта сваіх аднапартыйцаў, лічыў немэтазгодным прымаць агульны для ўсёй Расійскай імперыі аграрны закон, падкрэсліваў асаблівае

стаўленне беларускіх сялян да зямельнай уласнасці. Прадстаўнікі Канстытуцыйна-каталіцкай партыі Літвы і Беларусі таксама заяўлялі, што аграрнае пытанне павінна было вырашацца ў кожнай вобласці з улікам мясцовых традыцый. Для гэтага мэтазгодным было прадстаўленне ім аўтаноміі ці абласнога самакіравання. У сувязі з нязгодай Дзяржаўнай думы з урадавай праграмай вырашэння аграрнага пытання Мікалай II указам ад 9 ліпеня 1906 г. распусціў Думу і прызначыў новыя выбары.

У канцы 1906 – пачатку 1907 г. разгарнулася барацьба вакол выбараў у II Дзяржаўную думу. Спад рэвалюцыйнай барацьбы, узмацненне ўрадавых рэпрэсіўных мерапрыемстваў далі магчымасць умацаваць свае пазіцыі ў беларускіх губернях акцыябрыстам і «Саюзу рускага народа». Прадстаўнікі гэтых арганізацый у кастрычніку 1906 г. на з’ездзе ў Вільні ўтварылі «Рускі ўскраінны саюз». Фактычна гэта быў перадвыбарны блок, які выступіў пад лозунгам «Расія для рускіх і толькі рускія павінны кіраваць ёю». Сваю дзейнасць ён скіраваў супраць яўрэйскіх і польскіх уплываў ў беларускіх губернях. «Рускі ўскраінны саюз» патрабаваў пазбавіць палякаў і яўрэяў выбарчых правоў, не прызнаваў асобнасць беларускага народа, а беларускі нацыянальны рух лічыў польскай інтрыгай. Кадэты на тэрыторыі Беларусі ў час выбараў страцілі падтрымку мясцовых аўтанамістаў. Сацыялістычныя партыі перагледзелі сваё стаўленне да выбараў у Думу. Ва ўмовах спаду рэвалюцыйнай барацьбы байкот выбараў страціў свой сэнс.

Перамогу на выбарах у II Дзяржаўную думу ад беларускіх губерняў атрымалі два блокі: з аднаго боку – саюз акцыябрыстаў і праваманархічных (чарнасоценных) арганізацый (15 месц), з другога – аўтанамісты (11 месц). Левыя (народніцкія і сацыял-дэмакратычныя) партыі ў Беларусі пацярпелі паражэнне. Наогул жа па Расійскай імперыі вынікі выбараў прынцыпова адрозніваліся – левыя партыі і кадэты заваявалі большасць месц у Думе. Дума другога склікання аказалася больш радыкальнай, чым першая. Відавочна, што на сітуацыю ў Беларусі паўплываў нацыянальна-канфесійны фактар. Рускім і польскім нацыяналістычным арганізацыям пры дапамозе праваслаўнага і каталіцкага духавенства ўдалося больш паспяхова ўздзейнічаць на пазіцыі сельскіх выбаршчыкаў.

Дзейнасць Дзяржаўнай думы другога склікання пачалася 20 лютага 1907 г. Галоўным у яе працы, як і ў Думе папярэдняга складу, стала аграрнае пытанне. Дэпутаты-аўтанамісты з Беларусі падтрымалі сваіх калег з Каралеўства Польскага, якія ўтварылі «Польскае кола» на чале з Р. Дмоўскім. Аўтанамісты па ранейшаму звязвалі вырашэнне аграрнага пытання з атрыманнем шырокага мясцовага самакіравання. Нязgodу з імі выказвалі дэпутаты-сяляне з беларускіх, асабліва Мінскай, губерняў, якія з’яўляліся членамі «Рускага ўскраіннага саюза». Яны бачылі ў ініцыятывах аўтанамістаў імкненне падпарадкаваць уладзе польскіх землеўласнікаў праваслаўных сялян.

У 1907 г. ва ўмовах спаду сацыяльных пратэстаў урад вырашыў распусціць Думу і змяніць без яе згоды выбарчы закон. Прычынай гэтага стала немагчымасць наладзіць канструктыўнае ўзаемадзеянне паміж урадам і

Думай. Апошняя адхіляла ўсе ўрадавыя законапраекты. 3 чэрвеня 1907 г. Мікалай II распусціў Думу і адначасова насуперак палажэнням уласнага Маніфеста ад 17 кастрычніка, а таксама Асноўных законаў Расійскай імперыі, змяніў выбарчы закон. Паводле Маніфеста ад 3 чэрвеня, права адмяняць выбарчыя законы і выдаваць новыя захоўвалася за імператарам. Выбарчы закон ад 3 чэрвеня 1907 г. павялічваў прадстаўніцтва ў Дзяржаўнай думе тых слаёў насельніцтва, якія ўспрымаліся ўрадам як сацыяльная апора існуючага дзяржаўнага ладу. У беларускіх губернях захоўвалася адносна большае, чым у еўрапейскай частцы Расійскай імперыі ў цэлым, прадстаўніцтва ад сялянства. Звязана гэта было з імкненнем аслабіць на выбарах у Думу пазіцыі польскага каталіцкага дваранства. Па новаму выбарчаму закону ў асобных мясцовасцях Расійскай імперыі былі ўтвораны «рускія» курыі. Выбарчы закон даваў міністру ўнутраных спраў права дзяліць павятовыя з'езды землеўласнікаў і гарадскіх выбаршчыкаў па нацыянальнай прыкмеце і такім чынам размяркоўваць колькасць выбаршчыкаў у інтарэсах «аховы правоў карэннага рускага насельніцтва». Гэта было асабліва актуальна для заходніх ускраін, у тым ліку беларускіх губерняў, Расійскай імперыі.

У другой палове 1907 г. выбарчая кампанія ў III Дзяржаўную думу была ў цэнтры ўвагі палітычных сіл і партый у Расійскай імперыі. У час перадвыбарчай кампаніі аслабленым быў ліберальна-апазіцыйны лагер. Прапольскія землеўласнікі і каталіцкія святары на з'ездзе ў ліпені 1907 г. утварылі «Польскі дэмакратычны саюз Беларусі». З'езд заклікаў дабівацца шырокага мясцовага самакіравання ў заходніх губернях з гарантыяй выбарчых правоў «польскага» насельніцтва.

Вельмі актыўна і наступальна ўключыліся ў выбары праваманархічныя партыі і арганізацыі. З імі ў саюзе выступаў «Саюз 17 кастрычніка». У беларускіх губернях узмацніў дзейнасць «Рускі ўскраінны саюз». Для манархічных групавак Віленскай, Віцебскай, Гродзенскай, Магілёўскай, Ковенскай губерняў і Царства Польскага была выпрацавана асобная выбарчая платформа, накіраваная на ўзмоцненую барацьбу супраць палякаў і яўрэяў. Лідэры «Рускага ўскраіннага саюза» праз газеты «Новое время», «Окраины России», «Минское слово», «Могилевский вестник», часопіс «Крестьянин» і іншыя выданні патрабавалі русіфікацыі беларускіх губерняў, выступаючы за «адзіную і непадзельную Расію». Вынік выбарчай кампаніі аказаўся фактычна запраграмаваным. З абраных ад беларускіх губерняў 36 дэпутатаў III Думы было 12 землеўласнікаў, 7 прадстаўнікоў праваслаўнага духавенства, 5 чыноўнікаў, 11 сялян і адзін каталіцкі святар. З іх 19 чалавек увайшлі ў фракцыю думскіх правых, 7 — да памяркоўна-правых, 4 — да акцыбрыстаў, адзін — да міраабнаўленцаў, 6 — польска-літоўскай-беларускай групы. Дзяржаўная дума III склікання пачала сваю працу 1 лістапада 1907 г. Ні адна з думскіх фракцый не валодала большасцю месц. Такое становішча было вельмі зручным для ўрада, давала яму магчымасць лавіравання. Як і раней, аграрнае пытанне займала значнае месца ў працы III Думы. Правыя дэпутаты ад беларускіх губерняў падтрымалі вялікадзяржаўную

нацыянальную палітыку ўрада. Яны выказваліся за тое, каб руская мова была адзінай мовай навучання ў беларускіх губернях, не дапускалі магчымасці выкарыстання польскай, беларускай, яўрэйскай моў.

Лідэрамі кампаніі па выбарах у IV Дзяржаўную думу, якія адбыліся восенню 1912 г., выступалі праваманархічныя сілы і праваслаўныя брацтвы. Ад беларускіх губерняў былі абраны дэпутаты, якія па сваёй партыйна-палітычнай прыналежнасці размеркаваліся наступным чынам: 27 мандатаў – прыхільнікі праваманархічных (чарнасоценных) партый і арганізацый, 6 – акцыябрысты, 6 -- лібералы. Дзейнасць IV Думы пачалася 15 лістапада 1912 г. Правыя дэпутаты ад беларускіх губерняў неаднаразова крытыкавалі ўрад за адсутнасць праграмы дзеянняў, лічылі, што шлях думскага і канстытуцыйнага развіцця прывядзе да гібелі манархіі. Некаторыя з іх (Г. Замыслоўскі, К. Акаловіч) патрабавалі ад урада рашучых мер супраць «засілля» палякаў і яўрэяў у заходніх губернях.

Ад Цэнтральнага Выканаўчага Камітэта да Вярхоўнага Савета.

Першы Усебеларускі з'езд саветаў рабочых, сялянскіх і чырвонаармейскіх дэпутатаў, які праходзіў 2–4 лютага 1919 г., вызначыў вяршэнства з'езда Саветаў Беларусі, а ў перыяд паміж з'ездамі — Цэнтральнага Выканаўчага Камітэта (ЦВК). У адпаведнасці з Канстытуцыяй ЦВК Беларусі з'яўляўся вышэйшым заканадаўчым, распарадчым і кантралюючым органам. Цэнтральны Выканаўчы Камітэт стварыў Вялікі і Малы прэзідыумы. Вялікі прэзідыум, куды ўваходзілі ўсе камісары, фактычна з'яўляўся Саветам Народных Камісараў. Узначаліў новы ўрад, які складаўся з былых кіраўнікоў Аблвыканкамзаха, А. Мяснікоў. Беларусы, у тым ліку Д.Ф. Жылуновіч, у склад ЦВК не увайшлі. Увогуле схема пабудовы органаў улады і кіравання нагадвала абласную структуру, узятую ад Заходняй вобласці. З'езд, прадстаўніцтва якога было вызначана партыйным кіраўніцтвам, фактычна адмовіўся ад часткі сваёй тэрыторыі (усходняя частка тэрыторыі абвешчанай ССРБ была перададзена РСФСР).

Пасля таго, як прайшлі з'езды ў валасцях і паветах БССР, 13–17 снежня 1920 г. у Мінску адбыўся *Другі Усебеларускі з'езд Саветаў*. З'езд падцвердзіў, што вышэйшым органам дзяржаўнай улады ў рэспубліцы застаецца *З'езд Саветаў*, а паміж з'ездамі ўсю паўнату ўлады ў рэспубліцы будзе ажыццяўляць *Цэнтральны Выканаўчы Камітэт* і яго *Прэзідыум*. З'езд Саветаў павінен быў складацца з прадстаўнікоў гарадскіх, валасных і павятовых саветаў.

Змены, якія адбыліся ў далейшым, былі звязаны з Саюзным будаўніцтвам, развіццём нацыянальных працэсаў мадэрнізацыі. 30 снежня 1922 г. у Маскве на I з'ездзе саветаў прадстаўнікамі РСФСР, Украінскай і Беларускай савецкіх сацыялістычных рэспублік, а таксама Закаўказскай федэрацыі былі падпісаны *Дэкларацыя аб стварэнні СССР і Саюзнага Дагавор*. Згодна прынятай Канстытуцыі СССР 1924 г. *ЦВК СССР* пад старшынствам М. Калініна складаўся з двух раўнапраўных палат: *Саюзнага савета* і *Савета нацыянальнасцей*. Саюзны савет абіраўся З'ездам Саветаў

СССР з прадстаўнікоў саюзных рэспублік прапарцыянальна насельніцтву кожнай. Яны прадстаўлялі ўсе саюзныя і аўтаномныя рэспублікі, аўтаномныя вобласці і губерні. Законапраекты, разгледжаныя ЦВК СССР, атрымлівалі сілу закона толькі пры ўмове іх адабрэння як Саветам Саюза, так і Саветам нацыянальнасцей.

ЦВК СССР не з'яўляўся пастаянна дзеючым органам, ён склікаўся на сесіі тры разы на год. У перыяд паміж сесіямі ЦВК СССР вышэйшым заканадаўчым, выканаўчым і распарадчым органам улады СССР з'яўляўся *Прэзідыум ЦВК СССР*, які выбіраўся на сумесным пасяджэнні Саюзага савета і Савета нацыянальнасцей і вырашаў не толькі бягучыя, але і шэраг важнейшых дзяржаўных рашэнняў.

У 1924 г. у выніку рэалізацыі нацыянальнай мадэлі савецкай мадэрнізацыі ажыццяўлялася распрацоўка яе прававой асновы. Прадстаўлены на абмеркаванне Цэнтральнага Бюро КП(б)Б 7 студзеня 1924 г. праект Канстытуцыі БССР дэклараваў БССР як суверэнную дзяржаву (гл. V, арт. 23), якая мела права дабраахвотнага ўваходжання і свабоднага выхаду з СССР. Згодна прынятай VIII Усебеларускім з'ездам Саветаў Канстытуцыі БССР 1927 г. вярхоўным органам улады вызначаўся ЦВК, а СНК быў яму падсправаздачны (арт. 31). Згодна арт. 43 любая пастанова Савета Народных Камісараў магла быць адменена ці прыпыненая ЦВК ці яго Прэзідыумам. З'езды Саветаў БССР павінны былі склікацца ЦВК штогод, але заканатворчым органам, па сутнасці, з'яўляўся ЦВК БССР. Старшынёй ЦВК БССР і яго Прэзідыума да 1937 г. быў *Аляксандр Чарвякоў*.

Рэалізацыя аўтарытарна-цэнтралісткай мадэлі мадэрнізацыі, якая ігнаравала асаблівасці нацыянальнага развіцця, не мела патрэбы ў дакладным функцыяніраванні заканадаўчых структур рэспублікі. Ужо на пачатку 1930-х гг. пачынае парушацца рэгулярнасць склікання З'ездаў Саветаў БССР. Яны збіраліся для таго, каб пацвердзіць ужо прынятыя рашэнні выканаўчых і партыйных органаў. Значна пашырыліся паўнамоцтвы Прэзідыума, які зацвярджаў ад імя ЦВК і СНК БССР рашэнні саюзных і рэспубліканскіх партыйных органаў.

Аднастайнасць грамадска-палітычнага жыцця выявілася, па сутнасці, у капіраванні тых структур на рэспубліканскім узроўні, што ствараліся ў СССР. Важнейшыя змены былі акрэслены прыняццем 5 снежня 1936 г. VIII Надзвычайным З'ездам Саветаў Саюза ССР новай Канстытуцыі СССР, якая ўнесла значныя змены ў сістэму вышэйшых органаў улады і кіравання, у выбарчую сістэму. З прыняццем Канстытуцыі СССР 1936 г. спынілі сваё існаванне З'езды Саветаў. Замест іх і ЦВК СССР быў створаны *Вярхоўны Савет СССР*. Вярхоўны Савет СССР — вышэйшы орган дзяржаўнай улады, які быў правамоцны вырашаць усе пытанні, аднесенныя да ведання СССР, у тым ліку: прыняцце і ўнясенне змяненняў у Канстытуцыю, прыняцце ў склад СССР новых рэспублік, стварэнне новых аўтаномных рэспублік і інш. Вярхоўнаму Савету СССР была нададзена важная кантрольная функцыя — права прызначаць следчыя і рэвізійныя камісіі,

што намінальна дазваляла яму кантраляваць дзейнасць усяго дзяржаўнага апарату. Вярхоўны Савет СССР, як і раней ЦВК СССР, складаўся з дзвюх раўнапраўных палат: *Савета саюза і Савета нацыянальнасцей*. Пры наяўнасці рознагалоссяў паміж палатамі вырашэнне спрэчнага пытання перадавалася ў пагаджальную камісію.

У гады вайны Вярхоўны Савет БССР працягваў заканадаўчую дзейнасць. Пачынаючы з чэрвеня 1942 г. да 1945 г. Прэзідыум Вярхоўнага Савета БССР адкладаў штогод выбары, прадаўжаючы паўнамоцтвы існуючага складу Вярхоўнага Савета. Аднак важнейшыя заканадаўчыя рашэнні, якія датычыліся тэрыторыі Беларусі, прымаліся цэнтральнымі дзяржаўнымі органамі СССР (Дзяржаўным Камітэтам Абароны і інш.).

Старшыня Прэзідыума Вярхоўнага Савета БССР (пасля вайны быў абраны М. Наталевіч, затым у 1948 г – В. Казлоў) ніколі не з’яўляўся першай дзяржаўнай асобай, хоць і займаў пэўнае месца ў партыйна-савецкай іерархіі.

Адзіным адрозненнем ад структуры і схемы працы саюзных органаў улады заставалася аднапалатнасць Вярхоўнага Савета БССР. Між тым гістарычная традыцыя сведчыла аб наяўнасці падзелу заканадаўчай галіны улады на вышэйшую і ніжэйшую палаты. Пры гэтым, частка прадстаўнікоў вышэйшай палаты прызначалася кіраўніком дзяржавы. Аднак улік асаблівасцей нацыянальнага развіцця стаў магчымым толькі ва ўмовах суверэнітэта і развіцця ўласнай дзяржаўнасці.

Нацыянальны сход — двухпалатны парламент у сучаснай Беларусі. Структура і функцыі Савета Рэспублікі і Палаты прадстаўнікоў.

Прававую аснову дзейнасці Нацыянальнага сходу Рэспублікі Беларусь складаюць Канстытуцыя Рэспублікі Беларусь, Законы «Аб Нацыянальным сходзе Рэспублікі Беларусь», «Аб статусе дэпутата Палаты прадстаўнікоў, члена Савета Рэспублікі Нацыянальнага сходу Рэспублікі Беларусь».

Нацыянальны сход з’яўляецца вышэйшым прадстаўнічым і заканадаўчым органам і складаецца з дзвюх палат: Палаты прадстаўнікоў (ад выбаршчыкаў) і Савета Рэспублікі (палаты тэрытарыяльнага прадстаўніцтва). Ён выконвае прадстаўнічую і заканадаўчую функцыі.

Тэрмін паўнамоцтваў Парламента – чатыры гады. Паўнамоцтвы Парламента могуць быць прадоўжаны на падставе закона толькі ў выпадку вайны.

Прадстаўнічая функцыя Парламента ў структуры інстытутаў улады азначае, што ў яго складзе працуюць прадстаўнікі народу, якія выбіраюцца ім і часткова назначаюцца, якія атрымалі права ад імя народа прымаць законы і прадстаўляць інтарэсы людзей. Менавіта ў парламенце прадстаўлены і сутыкаюцца разнастайныя інтарэсы розных сацыяльных груп.

Заканадаўчая функцыя азначае, што асноўная задача Парламента — заканатворчая.

Склад Палаты прадстаўнікоў — 110 дэпутатаў. Выбранне дэпутатаў Палаты прадстаўнікоў ажыццяўляецца ў адпаведнасці з законам на аснове ўсеагульнага, свабоднага, роўнага, прамога выбарчага права пры тайным галасаванні. Дэпутатам Палаты прадстаўнікоў можа быць грамадзянін Рэспублікі Беларусь, які дасягнуў 21 года. Дэпутат Палаты прадстаўнікоў можа адначасова з'яўляцца членам Урада.

Членам Савета Рэспублікі можа быць грамадзянін Рэспублікі Беларусь, які дасягнуў 30 год і які пражыў на тэрыторыі адпаведнай вобласці, горада Мінска не менш за пяць гадоў.

Члены Савета Рэспублікі выбіраюцца на пасяджэннях дэпутатаў мясцовых Саветаў дэпутатаў базавага ўзроўню кожнай вобласці і горада Мінска тайным галасаваннем па восем членаў. Восем членаў Савета Рэспублікі назначаюцца Прэзідэнтам Рэспублікі Беларусь.

Адна і тая ж асоба не можа адначасова з'яўляцца членам двух палат Парламента. Дэпутат Палаты прадстаўнікоў не можа быць дэпутатам мясцовага Савета дэпутатаў. Член Савета Рэспублікі не можа быць адначасова членам Урада. Не дапускаецца сумяшчэнне абавязкаў дэпутата Палаты прадстаўнікоў, члена Савета Рэспублікі з адначасовым заняткам пасады Прэзідэнта або суддзі.

У выпадках і ў парадку, прадугледжаных Канстытуцыяй, паўнамоцтвы Палаты прадстаўнікоў або Савета Рэспублікі могуць быць спынены датэрмінова. Са спыненнем паўнамоцтваў Палаты прадстаўнікоў або Савета Рэспублікі па рашэнні Прэзідэнта могуць быць таксама спынены паўнамоцтва адпаведна Савета Рэспублікі або Палаты прадстаўнікоў.

Паўнамоцтва Палаты прадстаўнікоў або Савета Рэспублікі таксама могуць быць датэрмінова спынены на падставе заключэння Канстытуцыйнага Суда ў выпадку сістэматычнага або грубага парушэння палатамі Парламента Канстытуцыі.

Рашэнні па гэтых пытаннях Прэзідэнт прымае не пазней чым у двухмесячны тэрмін пасля афіцыйных кансультацый са старшынямі палат.

Палаты збіраюцца на дзве чарговыя сесіі ў год. Першая сесія адкрываецца 2 кастрычніка; яе працягласць не можа быць больш за восемдзесят дзён. Другая сесія адкрываецца 2 красавіка; яе працягласць не можа быць больш за дзевяноста дзён. Калі 2 кастрычніка або 2 красавіка даводзяцца на нерабочы дзень, то сесія адкрываецца ў першы наступны за ім рабочы дзень.

Палата прадстаўнікоў, Савет Рэспублікі ў выпадку асобай неабходнасці запрашаюцца на пазачарговую сесію па пэўным парадку дня па ініцыятыве Прэзідэнта, а таксама па патрабаванні большасці з не менш двух трэціх галасоў ад поўнага складу кожнай з палат. Пазачарговыя сесіі збіраюцца ўказамі Прэзідэнта.

Палата прадстаўнікоў выбірае са свайго складу Старшыню Палаты прадстаўнікоў і яго намесніка.

Савет Рэспублікі выбірае са свайго складу Старшыню Савета Рэспублікі і яго намесніка.

Палата прадстаўнікоў і Савет Рэспублікі са свайго складу выбіраюць пастаянныя камісіі і іншыя органы для вядзення заканапраектнай работы, папярэдняга разгляду і падрыхтоўкі пытанняў, якія датычацца кампетэнцыі палат.

У Палаце прадстаўнікоў працуюць на прафесійнай аснове ў адрозненне ад Савета Рэспублікі. Права заканадаўчай ініцыятывы належыць дэпутатам Палаты прадстаўнікоў і Савету Рэспублікі.

Палата прадстаўнікоў:

1) разглядае па прапанове Прэзідэнта або па ініцыятыве не менш 150 тысяч грамадзян Рэспублікі Беларусь, якія валодаюць выбарчым правам, праекты законаў аб унясенні змяненняў і дапаўненняў у Канстытуцыю, аб тлумачэнні Канстытуцыі;

2) разглядае праекты законаў, у тым ліку аб зацвярджэнні асноўных напрамкаў унутранай і знешняй палітыкі Рэспублікі Беларусь; ваеннай дактрыны; аб асноўным змесце і прынцыпах ажыццяўлення правоў, свабод і абавязкаў грамадзян; аб правах нацыянальных меншасцей; аб зацвярджэнні рэспубліканскага бюджэту і справаздачы аб яго выкананні; устанаўленні рэспубліканскіх падаткаў і збораў і інш.;

3) назначае выбары Прэзідэнта;

4) дае згоду Прэзідэнту на прызначэнне Прэм'ер-міністра;

5) заслухоўвае даклад Прэм'ер-міністра аб праграме дзейнасці Урада і адабрае або адхіляе праграму; паўторнае адхіленне палатай праграмы азначае выяўленне вотуму недаверу Ураду;

6) разглядае па ініцыятыве Прэм'ер-міністра пытанне аб даверы Ураду;

7) па ініцыятыве не менш адной трэці ад поўнага складу Палаты прадстаўнікоў выказвае вотум недаверу Ураду; пытанне аб адказнасці Урада не можа быць пастаўлена на працягу года пасля адабрэння праграмы яго дзейнасці;

8) прымае адстаўку Прэзідэнта і інш.

Савет Рэспублікі:

1) адабрае або адхіляе прынятыя Палатай прадстаўнікоў праекты законаў аб унясенні змяненняў і дапаўненняў у Канстытуцыю; аб тлумачэнні Канстытуцыі; праекты іншых законаў;

2) дае згоду на прызначэнне Прэзідэнтам Старшыні Канстытуцыйнага Суда, Старшыні і суддзяў Вярхоўнага Суда, Старшыні і суддзяў Вышэйшага Гаспадарчага Суда, Старшыні Цэнтральнай камісіі па выбарах і правядзенні рэспубліканскіх рэферэндумаў, Генеральнага пракурора, Старшыні і членаў Праўлення Нацыянальнага банка;

3) выбірае шэсць суддзяў Канстытуцыйнага Суда;

4) выбірае шэсць членаў Цэнтральнай камісіі Рэспублікі Беларусь па выбарах і правядзенні рэспубліканскіх рэферэндумаў;

5) адмяняе рашэнні мясцовых Саветаў дэпутатаў, якія не адпавядаюць заканадаўству;

б) прымае рашэнне аб роспуску мясцовага Савета дэпутатаў у выпадку сістэматычнага або грубага парушэння ім патрабаванняў заканадаўства і ў іншых выпадках, прадугледжаных законам і інш.

Рашэнні Палаты прадстаўнікоў прымаюцца ў форме законаў і пастановаў. Пастановы Палаты прадстаўнікоў прымаюцца па пытаннях распарадкага і кантрольнага характару.

Рашэнні Савета Рэспублікі прымаюцца ў форме пастановаў.

Рашэнні палат лічацца прынятымі пры ўмове, што за іх прагаласавала большасць ад поўнага складу палат, калі іншае не прадугледжана Канстытуцыяй.

Гістарычныя формы судовых органаў у айчыннай гісторыі.

Даволі развітая і разнастайная сістэма судовых органаў складалася ў Вялікім Княстве Літоўскім. Судовыя органы ВКЛ з'яўляліся складовай часткай дзяржаўнага апарату. Іх сістэма складалася паступова і ў завершаным выглядзе сфарміравалася ў XVI ст., калі былі створаны і атрымалі заканадаўчае замацаванне земскія, падкаморскія і Галоўны суды. У той жа час працягвалі дзейнічаць і раней створаныя суды, якія разам з ізноў створанымі сфарміравалі досыць прагрэсіўную судовую сістэму Вялікага Княства Літоўскага, якая дзейнічала ў некалькі змененым выглядзе ў Беларусі аж да 1830 г. Прагрэсіўнымі рысамі гэтай судовай сістэмы былі: *усесаслоўнасць некаторых судоў, addзяленне некаторых судоў ад адміністрацыі, выбарнасць большасці членаў судоў, высокія патрабаванні маральнага і прафесійнага характару да кандыдатаў на пасады суддзяў, выразны падзел судоў на інстанцыі, перавага калегіяльнасці пры разглядзе справы, публічнасць.*

Першапачаткова судовая ўлада на месцах належала вялікакняжацкім ураднікам, ваяводам, старатам і дзяржаўцам. Спецыяльнымі судовымі органамі для простага народа былі *копныя суды* для сялян і *магістрацкія* для мяшчан. Такое становішча было зафіксавана ў Статуце 1529 г.

Вышэйшым судовым органам з'яўляўся Гаспадарскі (Вялікакняжацкі) суд, які да 1581 г. (да стварэння Галоўнага суда) выступаў як апеляцыйны суд і як суд першай інстанцыі па найбольш важных справах, якія закраналі інтарэсы дзяржавы і шляхты. Гаспадарскі суд быў вышэйшым усесаслоўным калегіяльным судом. Ён ажыццяўляўся вялікім князем з панамі-раднымі і іншымі ўраднікамі. Колькасны склад Гаспадарскага суда не быў рэгламентаваны: магло быць 2–3 чалавека, магло быць 20 і больш. Усё залежала ад важнасці справы, месца і часу, а таксама ад таго, якое службовае становішча займалі ісцец і адказчык. Гаспадарскі суд засядаў у выглядзе сесій, якія праходзілі звычайна ў лістападзе. Пасяджэнні Гаспадарскага суда маглі праходзіць у любым месцы, дзе знаходзіўся князь, але толькі ў межах тэрыторыі Вялікага Княства Літоўскага.

Кампетэнцыя Гаспадарскага суда была даволі шырокай. У якасці суда першай інстанцыі ён разглядаў найбольш важныя справы, напрыклад, спрэчкі аб сіле і значэнні розных дараваных грамат, якія закраналі інтарэсы

дзяржаўнай казны, палітычныя злачынствы (уцёкі ў непрыяцельскую землю, непадпарадкаванне рашэнню гаспадара па судовых справах, непаважлівае стаўленне да афіцыйных актаў і іх падробка), ухіленне ад ваеннай службы, скаргі на злоўжыванне ўладай службовымі асобамі.

У якасці другой інстанцыі Гаспадарскі суд разглядаў любыя справы, якія паступалі да яго ў парадку апеляцыі з ніжэйстаячых судов. Рашэнні Гаспадарскага суда лічыліся канчатковымі і абскарджанню не падлягалі. З 1581 г. кампетэнцыя Гаспадарскага суда звужаецца і паводле Статуту 1588 г. ён дзейнічае толькі як суд першай інстанцыі па справах пра дзяржаўныя злачынствы; па справах, якія закранаюць маёмасныя інтарэсы дзяржавы; пра незаконныя дзеянні вышэйшых ураднікаў; пра пацвярджэнне прыналежнасці да саслоўя шляхты.

Часта разгляд спраў даручаўся панам-радным ці спецыяльна прызначаным князем асобам – камісарам. *Суд паноў-радных і камісарскі суд* з'яўляліся разнавіднасцю Гаспадарскага суда. Калі суд паноў-радных па даручэнні гаспадара разглядаў розныя справы, то камісарскі суд ствараўся для разгляду адной пэўнай справы, якая паступіла на імя князя. Рашэнні гэтых судов, вынесеныя без папярэдняга паведамлення аб меркаванні вялікага князя, можна было абскардзіць князю.

Разнавіднасцю Гаспадарскага суда таксама з'яўляўся *маршалкаўскі суд*, на чале якога стаялі адзін ці два маршалка. Гэты суд разглядаў справы па даручэнні князя, месцам яго пасяджэнняў звычайна з'яўляўся княжацкі двор. Акрамя маршалкаў члеамі гэтага суда былі прызначаныя гаспадаром асобы. Маршалкаўскі суд мог разглядаць самыя разнастайныя справы з тых, што паступілі на разгляд Гаспадарскага суда. Як пастаянная ўстанова пры вялікім князю маршалкаўскі суд з'явіўся ў канцы XV ст.

Часам асобныя крымінальныя і грамадзянскія справы разглядаліся гаспадаром і панамі-раднымі на сойме. Такі суд паўстаў у канцы XV ст. і называўся *сеймавым*. У яго апроч гаспадара і радных паноў, паводле Статуту 1588 г., уваходзіла яшчэ 8 дэпутатаў сойма. Гэты суд дзейнічаў толькі ў перыяд працы сойма. Рашэнні яго лічыліся канчатковымі. Калі на сеймавым судзе князь адсутнічаў ці яго пункт гледжання разыходзіўся з меркаваннем большасці, то за ім захоўвалася права памілавання.

Гаспадарскі суд, які быў адначасова судом першай і другой інстанцыі, быў перагружаны і дзейнічаў вельмі павольна, а колькасць грамадзянскіх і крымінальных спраў з года ў год павялічвалася. Для таго каб паскорыць выдзенне судаводства і разгрузіць Гаспадарскі суд, граматай караля Стэфана Баторыя ад 1 сакавіка 1581 г. быў заснаваны *Галоўны суд*, ці *Галоўны літоўскі трыбунал*. У гэтым жа годзе быў прыняты Статут аб арганізацыі і кампетэнцыі Галоўнага суда.

Сесіі Галоўнага суда праводзіліся кожны год у Вільні, а ў Менску і Навагрудку – папераменна праз год. Кожная сесія магла працягвацца не больш за 22 тыдняў, потым суддзі пераязджалі ў наступны горад. Уся тэрыторыя Вялікага Княства Літоўскага, такім чынам, была ўмоўна

падзелена на 3 судовых акругі, з улікам якіх і разглядаліся судовыя справы ў названых гарадах.

Галоўны суд вёў усе справы па апеляцыйных скаргах. Па першай інстанцыі ён разглядаў некаторыя справы, якія раней былі падсуднымі Гаспадарскаму суду. Асобую катэгорыю спраў прадстаўлялі скаргі на незаконныя дзеянні і злоўжыванні мясцовых службовых асоб і суддзяў.

Членамі Галоўнага суда былі шляхцічы, выбіраныя штогод на павятовых соймах у колькасці дзвюх. Выбранымі маглі быць толькі шляхцічы, якія валодалі нерухомасцю, разбіраліся ў мясцовым праве і звычаях. Колькасць членаў Галоўнага суда не была пастаяннай, але, як правіла, іх было каля 40 чалавек. Колькасць суддзяў – членаў Галоўнага суда – пры разглядзе спраў магла быць рознай, кворум суда па грамадзянскіх справах вызначаўся ў 6 чалавек. Усёй працай Галоўнага суда кіраваў выбраны суддзямі маршалак. На гэты пост рэкамендаваўся радай адзін з радных паноў. Для разгляду спраў, звязаных з іскамі з-за царкоўнай уласнасці, стваралася сумесная калегія Галоўнага суда. Яна складалася з членаў Галоўнага суда і прадстаўнікоў духавенства, якіх прызначалі біскупы.

Кожны член Галоўнага суда павінен быў удзельнічаць у яго працы на працягу не меней 6 месяцаў, а затым мог не з'яўляцца на сесіі як выканаўшы свае абавязкі. Па заканчэнні тэрміну паўнамоцтваў ізноў абрацца членам Галоўнага суда можна было толькі праз 6 гадоў.

На месцах дзейнічалі суды першай інстанцыі, сярод якіх асноўным лічыўся *замкавы (гродскі) суд* – усесаслоўны суд, які дзейнічаў штомесяц, але не быў адлучаны ад адміністрацыі. Замкі даваліся ў кіраванне ваяводам, а таксама старастам, якія ажыццяўлялі адміністрацыйныя, фінансавыя і судовыя функцыі. Ваявода ці стараста разглядалі справы не аднаасобна, а з удзелам мясцовых феадалаў. Часам стараста ці ваявода перадавалі свае абавязкі па гродскаму суду намеснікам – падстарасце ці падваяводзе. У дадзеным выпадку ў склад гродскага суда ўваходзілі падстараста (падваявода), гродскі суддзя і гродскі пісар, якія прызначаліся старастай ці ваяводай. Пасяджэнні гродскага суда праходзілі штомесяц з першага дня месяца і доўжыліся на працягу двух тыдняў. У кампетэнцыю гродскага суда ўваходзіў разгляд крымінальных і некаторых грамадзянскіх спраў (невыкананне дамовы пазыкі, арэнды). Але галоўным чынам гродскі суд разглядаў крымінальныя справы, прычым толькі ў тых выпадках, калі злачынец быў затрыманы на месцы або злоўлены на працягу 24 гадзін пасля здзяйснення злачынства ці калі заява была пададзена не пазней тыдню пасля яго здзяйснення. Ва ўсіх іншых выпадках трэба было звяртацца ў земскі суд.

Гродскі суд ажыццяўляў і адміністрацыйныя функцыі: выконваў рашэнні земскага, Галоўнага суда, фіксаваў завяшчанні, акты дарэння, куплі-продажу, закладу, пазыкі, усынаўлення. Пры гродскім судзе знаходзіліся кат і турма, у якой утрымліваліся зняволеныя па рашэнні гродскага, земскага і Галоўнага судаў.

Земскі суд, замацаваны Бельскім прывілеям у 1564 г., быў выключна выбарным, калегіяльным і цалкам адлучаным ад адміністрацыі судом. У

земскі суд не маглі быць выбраны асобы, якія знаходзіліся на іншай пасадзе, а таксама асобы духоўнага звання. Але гэта быў і чыста саслоўны суд, які фарміраваўся толькі са шляхты і разглядаў справы толькі ў адносінах шляхты. Рэгламентацыя складу земскага суда, яго кампетэнцыя былі замацаваны ў Статутах 1566 і 1588 гг. У склад земскага суда ўваходзілі тры чалавека: земскі суддзя, падсудак і земскі пісар, выбраныя са шляхты дадзенага павета. Паводле Статуту 1588 г. шляхта павета высоўвала па чатыры чалавека, з якіх затым гаспадар зацвярджаў аднаго на пасадзе пажыццёва. Да кандыдата прад'яўляліся адпаведныя цэнзы – маёмасны, адукацыйны, аселасці і добранадзейнасці, акрамя таго, улічваліся грамадзянства і вера (толькі хрысціянская). Законам не быў выразна вызначаны ўзроставы цэнз, але звычайна патрабавалася, каб асоба была не маладзей 23 гадоў.

Земскі суд працаваў пасесійна, праводзячы 3 сесіі ў год – у студзені, чэрвені і канцы верасня. Працягвалася сесія суда паводле Статуту 1588 г. «поки sprawy судовые отсужоны и окочены быти могуть», часцей за ўсё – 2–3 тыдні.

Кампетэнцыя земскага суда была даволі шырокай. Галоўным чынам ён разглядаў справы па маёнтках, з якіх спраўлялася земская ваенная служба, іскі пра незаконны збор прыватнымі асобамі гандлёвай мыты ці павелічэнне яе памеру, спрэчкі пра прыналежнасць да шляхецтва, а таксама іншыя крымінальныя і грамадзянскія справы. Усё справаводства знаходзілася ў ваданні земскага пісара і яго памочнікаў – падпіскаў, колькасць якіх вызначалася самім земскім пісарам.

Справы, якія тычацца зямельнай уласнасці, былі ў веданні спецыяльна створанага ў 1565 г. на Віленскім сойме падкаморскага суда. Гэта быў выбарны, выключна шляхецкі і адлучаны ад адміністрацыі суд. Ён засноўваўся ў кожным павеце і разглядаў толькі адну катэгорыю грамадзянскіх спраў – межавыя спрэчкі па маёнтках. Прычым ажыццяўлялася гэта не калегіяльна, а адным суддзёй – *падкаморыям* -- на месцы знаходжання спрэчнай зямлі. Пры адсутнасці скаргі рашэнне суда прыводзілася ў выкананне адразу ж шляхам усталёўкі межавых знакаў – канцоў і слупоў. Суддзя-падкаморы спачатку прызначаўся, а па Статуте 1588 г. выбіраўся на павятовым сойміке пажыццёва. Патрабаванні да кандыдата на гэту пасаду прад'яўляліся такія ж, як і да іншых суддзяў. Яго прававое становішча сярод адміністрацыі павета было даволі высокім. Памочнікамі падкаморыя былі землямеры – *каморнікі*, якія прызначаліся ім з ліку шляхцічаў, якія мелі зямельныя ўладанні. Каморнікі па даручэнні падкаморыя маглі разглядаць справы ў адносінах да зямлі памерам не больш за 1 валок.

Каптуровы суд з'яўляўся часовым надзвычайным судом і дзейнічаў у перыяд безкаралеўя. Ён ствараўся на аснове спецыяльнай пастановы Вальнага сойма з ліку мясцовых суддзяў. Членамі гэтага суда былі ўсе члены земскага, падкаморскага і гродскага судаў. Колькасны склад каптуровага суда не быў вызначаны, але рашэнне яго лічылася законным, калі выносілася

ў прысутнасці пяці членаў. Кампетэнцыя яго была шырокай, а рашэнні – канчатковымі і абскарджанню не падлягалі. Упершыню каптуровы суд у Беларусі быў заснаваны па пастанове Віленскага сойма ад 29 студзеня 1587 г.

Судамі для простага народа, у прыватнасці для сялян, апроч суда службовых асоб і феадала, былі *копныя суды* – сходы сялян, скліканыя для разгляду крымінальных спраў. Суддзямі былі прадстаўнікі сялянскіх органаў самакіравання – старцы, а таксама копныя мужы, да якіх адносіліся не ўсе сяляне, а толькі гаспадары. Колькасць членаў копнага суда не была пастаяннай і выразна вызначанай. Гэта залежала ад шматлікіх акалічнасцей (важнасці справы, пары года, надвор'я і г.д.). Але звычайна суд лічыўся правамоцным, калі ён складаўся з 10–20 членаў. Дзейнічалі копныя суды на падставе норм традыцыйнага права. Кампетэнцыя суда была даволі шырокай: ён разглядаў і асоба небяспечныя злачынствы, і дробныя правапарушэнні. Гэта былі хуткадзейныя суды: любое пакаранне аж да пакарання смерцю адразу ж прыводзілася ў выкананне. Пры разглядзе спраў у копным судзе маглі прысутнічаць і прадстаўнікі адміністрацыі, якія ажыццяўлялі кантроль за правільнасцю копнага судаводства.

Для мяшчан гарадоў, якія атрымалі граматы на магдэбургскае права, засноўваліся магістрацкія (*войтаўска-лаўніцкія* і *бурмістарска-радзецкія*) суды. Першы з іх, у які ўваходзілі войт і лаўнікі (присяжныя), разглядаў крымінальныя справы. У складзе другога былі бурмістры і радцы. Гэты суд разглядаў спрэчкі па грамадзянскіх справах. Жыхары гарадоў без магдэбургскага права судзіліся ў гродскім судзе.

Пасля першага падзелу Рэчы Паспалітай адной з палітычных саступак Кацярыны II насельніцтву далучаных тэрыторый Беларусі стала частковае захаванне ранейшай судовай сістэмы, якая базіравалася на мясцовых нормах і правілах. Крымінальныя справы перадаваліся з юрысдыкцыі мясцовых судаў да створаных расійскімі ўладамі органаў мясцовага самакіравання – губернскіх і правінцыйных канцэлярыяў. Разам з тым, у беларускіх гарадах крымінальныя справы разглядаліся магістратамі, якія дзейнічалі яшчэ з часоў Рэчы Паспалітай. Яны ж разглядалі і іскі па грамадзянскіх справах, якія ў пазагарадскай мясцовасці першапачаткова адносіліся да кампетэнцыі земскіх і падкаморскіх судаў, а з 1773 г. – губернскіх і земскіх судаў. Існаванне на ўсходнебеларускіх землях сістэмы правасуддзя у такім выглядзе было непрацяглым.

У 1775 г. у Расійскай імперыі была праведзена рэформа, вынікам якой стала стварэнне новай сістэмы судаў з яскрава выражаным саслоўным пачаткам. На Полацкую і Магілёўскую губерні яе палажэнні распаўсюдзіліся ў 1778 г. З гэтага часу судаўладкаванне ўключала тры інстанцыі павятовага і губернскага ўзроўняў – ніжнюю, сярэднюю і верхнюю, а таксама вышэйшую судовую інстанцыю – Сенат. Судамі першай (ніжняй) і другой (сярэдняй) інстанцый для дваран з'яўляліся павятовы і верхні земскі суды адпаведна, для купцоў і мяшчан – гарадскі і губернскі магістраты, для вольных сельскіх жыхароў – ніжняя і верхняя расправы. У губернскіх гарадах знаходзіліся

суды трэцяй (верхняй) інстанцыі – палаты грамадзянскага і крымінальнага суда, якія мелі ўсесаслоўны характар.

Нягледзячы на структурныя змены, якія адбыліся ў сістэме судовых органаў на тэрыторыі Беларусі, у грамадзянскім судаводстве пры разглядзе спраў працягвалі выкарыстоўвацца нормы Статута ВКЛ 1588 г. На далучанай пасля другога падзелу Рэчы Паспалітай тэрыторыі Беларусі адпаведная сістэма судовых устаноў была распаўсюджана ў 1795 г. На астатніх жа беларускіх землях судаводства ўзору 1775 г. не было ўведзена, што было звязана з уваходжаннем на расійскі трон Паўла I. Правёўшы адміністрацыйна-тэрытарыяльную рэформу, згодна з якой беларускія землі былі аб'яднаны ў тры губерні – Беларускаю, Мінскую і Літоўскую, імператар надаў яе жыхарам шэраг прывілеў, адзін з якіх зводзіўся да аднаўлення тут падобнай да часоў Вялікага Княства Літоўскага сістэмы судаўладкавання. Губернскія судовыя ўстановы замяняліся галоўнымі судамі, якія ўяўлялі сабой вышэйшую судовую інстанцыю ў губерні і складаліся з крымінальнага і грамадзянскага дэпартаменту. Пры гэтым Галоўны суд Літоўскай губерні па сваёй структуры нагадваў Галоўны Літоўскі Трыбунал. Акрамя таго быў заснаваны Літоўскі надворны суд. У Беларускай і Мінскай губернях замест саслоўных павятовых судоў і ніжніх распраў былі ўведзены павятовыя і падкаморскія суды, а ў Літоўскай губерні – гродскія суды. Усе названыя ўстановы ў свой час існавалі ў Вялікім Княстве Літоўскім.

Пасля правядзення ў 1801 г. адміністрацыйна-тэрытарыяльнай рэформы, у выніку якой замест трох беларускіх губерняў былі створаны пяць (Віленская, Віцебская, Гродзенская, Магілёўская, Мінская), тут адбыліся змены і ў судаўладкаванні. Зніклі Літоўскі надворны суд і Галоўны суд Літоўскай губерні, замест якіх у Віленскай і Гродзенскай губернях, як і на астатняй тэрыторыі Беларусі, былі заснаваны галоўныя суды. Аднак прынцыпы судаводства захаваліся ранейшымі – крымінальныя справы разглядаліся па агульнарасійскаму заканадаўству, грамадзянскія – па мясцоваму.

Істотныя змены ў сферы судаводства адбыліся пасля падаўлення паўстання 1830–1831 гг. Імкнучыся аслабіць польскі ўплыў на тэрыторыі Беларусі, з 1831 г. у пяці беларускіх губернях пачала распаўсюджвацца судовая сістэма па агульнарасійскаму ўзору. З 1831 г. адмянялася дзеянне Статута ВКЛ 1588 г. у Магілёўскай і Віцебскай губернях, з 1840 г. – Мінскай, Гродзенскай і Віленскай.

Чарговая трансфармацыя судаўладкавання і судаводства адбылася ў выніку правядзення судовай рэформы 1864 г., паводле якой абвяшчаліся шэраг дэмакратычных прынцыпаў: усесаслоўнасць, незалежнасць суда ад адміністрацыі, нязменнасць суддзяў, выбарнасць часткі судовых органаў, спаборнасць і галоснасць судовага працэсу. Сістэма судаводства значна скарачалася. Першай інстанцыяй стаў міравы суд з адзіным суддзёй, другой – павятовы з'езд міравых суддзяў. Яны фарміравалі мясцовую галіну судовай сістэмы. Агульную галіну прадстаўлялі акруговыя суды (у губернях) і судовыя палаты (аб'ядноўвалі некалькі губерняў). Прадугледжвалася

выбарнасць міравых суддзяў на павятовых земскіх сходах і ў гарадскіх думах. Пры гэтым члены судовых палат і акруговых судаў зацвярджаліся імператарам, а міравыя суддзі – сенатам. Нагляд за дзейнасцю судовых устаноў ажыццяўлялі пракуроры, якія падначальваліся непасрэдна міністру юстыцыі. Вышэйшай апеляцыйнай інстанцыяй для названых судаў заставаўся Сенат.

Пры разглядзе крымінальных спраў прадугледжваўся ўдзел у судовым працэсе прысяжных засядацеляў, якія незалежна ад суддзяў выносілі рашэнне. Для юрыдычнай дапамогі падсудным быў створаны інстытут прысяжных павяраных (адвакатаў), якія не знаходзіліся на дзяржаўнай службе і не залежалі ад урада. Працэс папярэдняга следства перадаваўся ад паліцыі судовым следчым.

Разам з тым, шэраг спраў трапляў пад юрысдыкцыю валасных (сялянскіх), ваенных, духоўных (кансісторыі) і іншых судаў, якія не былі падначалены Міністэрству юстыцыі. Вышэйшыя дзяржаўныя чыны падлягалі Вышэйшаму крымінальнаму суду.

У Беларусі судовая рэформа пачалася толькі ў 1872 г. з увядзення міравых судаў. Паколькі ў Беларусі адсутнічалі земствы, то міравыя суддзі, у адрозненне ад цэнтральных губерняў Расіі, тут не выбіраліся, а прызначаліся міністрам юстыцыі па рэкамендацыі мясцовай адміністрацыі. Акруговыя суды, судовыя палаты, прысяжныя засядацелі і прысяжныя павяраныя з'явіліся ў беларускіх губернях толькі ў 1883 г. Спіс прысяжных засядацеляў таксама зацвярджаўся ўладамі.

У агульных рысах такая сістэма судаводства захоўвалася да апошніх дзён існавання Расійскай імперыі. З новай уладай прыйшла і новая сістэма судаў. Адпаведнымі дэкрэтамі, якія былі выдадзены органамі савецкай улады ў 1917–1918 гг., былі створаны Рэвалюцыйныя і Касацыйныя трыбуналы. У БССР яны былі заменены Вышэйшым Судом і Вышэйшым Касацыйным Судом толькі падчас правядзення судовай рэформы 1922–1923 гг. На працягу 1920–1930-х гг. судаўладкаванне БССР неаднаразова змянялася і было канчаткова аформлена з прыняццем у 1938 г. Закона «Аб судаўладкаванні саюзных і аўтаномных рэспублік». Паводле дадзенага нарматыўнага акту крымінальныя справы і грамадзянскія справы па ісках фізічных асоб былі аднесены да кампетэнцыі народных судаў. Грамадзянскія справы па ісках юрыдычных асоб і арганізацый разглядаліся абласнымі судамі. Пад іх юрысдыкцыю траплялі і справы аб контррэвалюцыйных злачынствах і крадзяжах сацыялістычнай уласнасці. Функцыі кантролю за гэтымі судамі былі ўскладзены на Вярхоўны Суд БССР. Акрамя таго, дзейнічалі спецыяльныя суды: ваенныя трыбуналы і лінейныя суды (чыгуначнага і воднага транспарту). Фактычна, у такім выглядзе судаўладкаванне захоўвалася ў БССР на працягу амаль двух наступных дзесяцігоддзяў. Змяняліся толькі пэўныя функцыі і кампетэнцыі.

У пачатку 1950-х гг. былі скасаваны неканстытуцыйныя судовыя органы. У 1953 г. у кампетэнцыю Вярхоўнага Суда БССР былі перададзены справы аб цяжкіх дзяржаўных злачынствах, якія раней былі падсудныя

ваенным трыбуналам. У 1954 г. у складзе вярхоўных судов рэспублік і абласных судов былі ўтвораны прэзідыумы, якія надзяляліся правам пераглядаць у парадку нагляду прысуды, рашэнні і касацыйныя вызначэнні па крымінальных і грамадзянскіх справах, што ўзмацняла ролю гэтых органаў.

Чарговая буйная рэформа ў сістэме судаўладкавання СССР адбылася ў 1958 г. Паводле яе былі вызначаны два ўзроўні судовых органаў – агульнасаюзны і рэспубліканскі. Да першага былі аднесены Вярхоўны Суд СССР і ваенныя трыбуналы, да другога – Вярхоўны Суд, абласныя суды і народныя суды. Такая судовая сістэма, хоць і з пэўнымі зменамі, дзейнічала да 1990-х гг.

Віды і паўнамоцтвы сучасных судов у Рэспубліцы Беларусь.

Сучасная судовая сістэма будзеца на прынцыпах тэрытарыяльнасці і спецыялізацыі і складаецца з Канстытуцыйнага Суда і сістэмы судов агульнай юрысдыкцыі.

Суды агульнай юрысдыкцыі ажыццяўляюць правасуддзе па грамадзянскіх, крымінальных, адміністрацыйных і эканамічных справах. Сістэму судов агульнай юрысдыкцыі складаюць раённыя (гарадскія) суды, эканамічныя суды абласцей (горада Мінска), абласныя (Мінскі гарадскі). У сістэме судов агульнай юрысдыкцыі могуць стварацца спецыялізаваныя суды. Колькасны склад суддзяў судов агульнай юрысдыкцыі ўстанаўліваецца Прэзідэнтам Рэспублікі Беларусь па прадстаўленню Старшыні Вярхоўнага Суда Рэспублікі Беларусь. Узначальвае сістэму судов агульнай юрысдыкцыі Вярхоўны Суд.

Раённы (гарадскі), спецыялізаваны суды ствараюцца ў раёне, горадзе абласнога падпарадкавання, які не мае раённага дзялення, раёне ў горадзе. Дапускаецца стварэнне аднаго раённага (гарадскога) суда на раён і горад, а таксама аднаго спецыялізаванага суда на некалькі раёнаў. Раённыя (гарадскія) суды складаюцца са старшыні суда і суддзяў. Раённы (гарадскі) суд: разглядае ў межах сваёй кампетэнцыі ў якасці суда першай інстанцыі і па абставінах грамадзянскія справы, якія зноў адкрыліся, а таксама ў якасці суда першай інстанцыі крымінальныя справы і справы аб адміністрацыйных правапарушэннях; разглядае ў межах сваёй кампетэнцыі скаргі (пратэсты) на пастановы па справах аб адміністрацыйных правапарушэннях; вывучае і абагульняе судовую практыку, вядзе судовую статыстыку; ажыццяўляе іншыя паўнамоцтвы ў адпаведнасці з заканадаўчымі актамі. Спецыялізаваны суд разглядае справы, аднесеныя заканадаўчымі актамі да яго кампетэнцыі; вывучае і абагульняе судовую практыку, вядзе судовую статыстыку; ажыццяўляе іншыя паўнамоцтвы ў адпаведнасці з заканадаўчымі актамі.

У кожнай вобласці Рэспублікі Беларусь дзейнічаюць абласны суд і эканамічны суд вобласці, а ў горадзе Мінску – Мінскі гарадскі суд і эканамічны суд горада Мінска.

Абласны (Мінскі гарадскі) суд складаецца з суддзяў абласнога (Мінскага гарадскога) суда, у тым ліку старшыні абласнога (Мінскага

гарадскога) суда, першага намесніка і намеснікаў старшыні абласнога (Мінскага гарадскога) суда. Абласны (Мінскі гарадскі) суд: разглядае ў межах сваёй кампетэнцыі ў якасці суда першай інстанцыі, у парадку нагляду і па абставінах, якія зноў адкрыліся, грамадзянскія, крымінальныя справы і справы аб адміністрацыйных правапарушэннях; разглядае ў адпаведнасці з заканадаўчымі актамі ў межах сваёй кампетэнцыі грамадзянскія і крымінальныя справы ў апеляцыйным парадку, а таксама скаргі (пратэсты) на пастановы раённых (гарадскіх) судаў па справах аб адміністрацыйных правапарушэннях; ажыццяўляе нагляд за судовай дзейнасцю ніжэйшых судаў, аказвае ім дапамогу ва ўжыванні заканадаўства; вывучае і абагульняе судовую практыку, вядзе і аналізуе судовую статыстыку; ажыццяўляе іншыя паўнамоцтвы ў адпаведнасці з заканадаўчымі актамі.

Эканамічны суд вобласці (горада Мінска) складаецца з суддзяў эканамічнага суда вобласці (горада Мінска), у тым ліку старшыні эканамічнага суда вобласці (горада Мінска) і намеснікаў старшыні эканамічнага суда вобласці (горада Мінска). Эканамічны суд вобласці (горада Мінска): разглядае ў межах сваёй кампетэнцыі эканамічныя справы ў якасці суда першай інстанцыі, у апеляцыйным парадку і па абставінах, якія зноў адкрыліся, справы аб адміністрацыйных правапарушэннях у якасці суда першай інстанцыі, а таксама скаргі (пратэсты) на пастановы па справах аб адміністрацыйных правапарушэннях; вывучае і абагульняе судовую практыку, вядзе і аналізуе судовую статыстыку; рыхтуе прапановы аб удасканаленні заканадаўства, якое рэгулюе адносіны ў сферы прадпрымальніцкай і іншай гаспадарчай (эканамічнай) дзейнасці; ажыццяўляе іншыя паўнамоцтвы ў адпаведнасці з заканадаўчымі актамі.

Вярхоўны і Канстытуцыйны суды.

Вярхоўны Суд Рэспублікі Беларусь ўзначальвае сістэму судаў агульнай юрысдыкцыі і з'яўляецца вышэйшым судовым органам, які ажыццяўляе правасуддзе па грамадзянскіх, крымінальных справах, справах аб адміністрацыйных правапарушэннях, эканамічных справах, ажыццяўляе нагляд за судовай дзейнасцю судаў агульнай юрысдыкцыі, рэалізуе іншыя паўнамоцтвы ў адпаведнасці з заканадаўчымі актамі.

Вярхоўны Суд складаецца з суддзяў Вярхоўнага Суда, у тым ліку Старшыні Вярхоўнага Суда, першага намесніка і намеснікаў Старшыні Вярхоўнага Суда. У складзе Вярхоўнага Суда вылучаюцца Пленум, Прэзідыум, судовая калегія па грамадзянскіх справах, судовая калегія па крымінальных справах, судовая калегія па эканамічных справах, судовая калегія па справах інтэлектуальнай уласнасці. Пры неабходнасці Прэзідэнтам Рэспублікі Беларусь па прадстаўленню Старшыні Вярхоўнага Суда Рэспублікі Беларусь у Вярхоўным Судзе Рэспублікі Беларусь могуць утварацца іншыя судовыя калегіі для спецыялізаванага разгляду спраў. Колькасны склад суддзяў Вярхоўнага Суда вызначаецца Прэзідэнтам па прадстаўленні Старшыні Вярхоўнага Суда.

Вярхоўны Суд Рэспублікі Беларусь разглядае ў межах сваёй кампетэнцыі справы ў якасці суда першай інстанцыі, у касацыйным парадку, у парадку нагляду і па абставінах, якія зноў адкрыліся, а таксама скаргі (пратэсты) на пастановы абласных (Мінскага гарадскога) судаў і пастановы эканамічных судаў абласцей (горада Мінска) па справах аб адміністрацыйных правапарушэннях; разглядае ў адпаведнасці з заканадаўчымі актамі ў межах сваёй кампетэнцыі справы ў апеляцыйным парадку; уносіць у Канстытуцыйны Суд Рэспублікі Беларусь прапановы аб дачы заключэнняў у адпаведнасці з часткай другой артыкула 112 і часткай чацвёртай артыкула 116 Канстытуцыі Рэспублікі Беларусь; вывучае і абагульняе судовую практыку, вядзе і аналізуе судовую статыстыку судаў агульнай юрысдыкцыі і дае тлумачэнні па пытаннях прымянення заканадаўства; ажыццяўляе кантроль за выкананнем ніжэйшастаячымі судамі пастаноў Пленума Вярхоўнага Суда. Акрамя таго Вярхоўны Суд Рэспублікі Беларусь аказвае дапамогу суддзям судаў агульнай юрысдыкцыі па ўжыванні заканадаўства; распрацоўвае прапановы аб удасканаленні заканадаўства; вывучае дзейнасць судаў агульнай юрысдыкцыі, заслухоўвае інфармацыю старшыняў, першых намеснікаў, намеснікаў старшыняў і суддзяў судаў агульнай юрысдыкцыі аб дзейнасці адпаведных судаў; ажыццяўляе арганізацыйнае, матэрыяльна-тэхнічнае і кадравое забеспячэнне дзейнасці судаў агульнай юрысдыкцыі, а таксама арганізацыйнае і матэрыяльна-тэхнічнае забеспячэнне органаў судзейскай супольнасці; вырашае ў межах сваёй кампетэнцыі пытанні, якія вынікаюць з міжнародных дагавораў Рэспублікі Беларусь, а таксама пытанні супрацоўніцтва з судамі замежных дзяржаў, замежнымі і міжнароднымі арганізацыямі; ажыццяўляе іншыя паўнамоцтвы ў адпаведнасці з заканадаўчымі актамі.

Канстытуцыйны Суд Рэспублікі Беларусь заснаваны ў красавіку 1994 г. у адпаведнасці з Канстытуцыяй Рэспублікі Беларусь. Канстытуцыйны Суд з'яўляецца органам судовага кантролю за канстытуцыйнасцю нарматывных прававых актаў у дзяржаве і забяспечвае вяршэнства Канстытуцыі і яе непасрэднае дзеянне на тэрыторыі краіны.

Канстытуцыйны Суд ажыццяўляе наступныя паўнамоцтвы: дае заключэнні аб канстытуцыйнасці нарматывных прававых актаў, міжнародных дагаворных і іншых абавязацельстваў Рэспублікі Беларусь, актаў міждзяржаўных утварэнняў, у якія ўваходзіць Рэспубліка Беларусь; дае заключэнне аб наяўнасці фактаў сістэматычнага або грубага парушэння палатамі Нацыянальнага сходу Канстытуцыі; прымае рашэнні аб канстытуцыйнасці законаў, прынятых Нацыянальным сходам (за выключэннем законаў, падрыхтаваных у сувязі з заключэннем, выкананнем, прыпыненнем дзеяння і спыненнем міжнародных дагавораў Рэспублікі Беларусь), да іх падпісання Прэзідэнтам Рэспублікі Беларусь; прымае рашэнні аб адпаведнасці Канстытуцыі міжнародных дагавораў Рэспублікі Беларусь, якія не ўступілі ў сілу; прымае рашэнні аб наяўнасці фактаў сістэматычнага або грубага парушэння мясцовымі Саветамі дэпутатаў патрабаванняў заканадаўства; дае афіцыйнае тлумачэнне дэкрэтаў і ўказаў

Прэзідэнта Рэспублікі Беларусь, якія датычацца канстытуцыйных правоў, свабод і абавязкаў грамадзян; выкладае сваю пазіцыю аб дакументах, якія прыняты (выдадзены) замежнымі дзяржавамі, міжнароднымі арганізацыямі і закранаюць інтарэсы Рэспублікі Беларусь у частцы адпаведнасці гэтых дакументаў агульнапрызнаным прынцыпам і нормам міжнароднага права; праводзіць праверкі канстытуцыйнасці асобных напрамкаў нарматворчай дзейнасці і правапрымяняльнай практыкі судаў, праваахоўных і іншых дзяржаўных органаў; прымае рашэнні аб ліквідацыі ў нарматыўных прававых актах прабелаў, выключэнні ў іх калізій і прававой недакладнасці; прымае штогадовыя пасланні Прэзідэнту Рэспублікі Беларусь і палатам Нацыянальнага сходу аб стане канстытуцыйнай законнасці ў Рэспубліцы Беларусь.

Грамадзянін па пытанні канстытуцыйнасці нарматыўных прававых актаў не можа звярнуцца ў Канстытуцыйны Суд напрамую, але ён мае права накіраваць свой зварот упаўнаважаным органам, дзе прадугледжаны спецыяльны механізм па разглядзе такіх зваротаў. Правам звароту ў Канстытуцыйны Суд валодаюць Прэзідэнт Рэспублікі Беларусь, палаты Нацыянальнага сходу, Вярхоўны Суд, Савет Міністраў.

Парадак падбору і прызначэння суддзяў.

Канстытуцыйны Суд фарміруецца ў колькасці 12 суддзяў з высокакваліфікаваных спецыялістаў у галіне права: шэсць суддзяў прызначаюцца Прэзідэнтам, шэсць суддзяў выбіраюцца Саветам Рэспублікі Нацыянальнага сходу. Суддзі Канстытуцыйнага Суда прызначаюцца (абіраюцца) на 11 гадоў і могуць быць прызначаны (абраны) на новы тэрмін. Старшыня Канстытуцыйнага Суда прызначаецца Прэзідэнтам Рэспублікі Беларусь са згоды Савета Рэспублікі з ліку суддзяў Канстытуцыйнага Суда тэрмінам на 5 гадоў. Суддзёй Канстытуцыйнага Суда Рэспублікі Беларусь можа быць прызначаны (абраны) грамадзянін Рэспублікі Беларусь, які валодае беларускай і рускай мовамі, мае вышэйшую юрыдычную адукацыю, з'яўляецца высокакваліфікаваным спецыялістам у галіне права, мае, як правіла, вучоную ступень і валодае высокімі маральнымі якасцямі.

Кандыдатам на пасаду суддзі суда агульнай юрысдыкцыі можа быць грамадзянін Рэспублікі Беларусь, які дасягнуў 25-гадовага ўзросту, валодае беларускай і рускай мовамі, мае вышэйшую юрыдычную адукацыю, стаж працы па спецыяльнасці не менш за тры гады, не здзяйсняў учынкаў, якія яго могуць зняважыць, і здаў кваліфікацыйны экзамен на пасаду суддзі. Суддзі раённых (гарадскіх), спецыялізаваных, абласных (Мінскага гарадскога) судаў, эканамічных судаў абласцей (горада Мінска) прызначаюцца Прэзідэнтам Рэспублікі Беларусь па прадстаўленню Старшыні Вярхоўнага Суда. Суддзі Вярхоўнага Суда Рэспублікі Беларусь прызначаюцца Прэзідэнтам Рэспублікі Беларусь са згоды Савета Рэспублікі па прадстаўленню Старшыні Вярхоўнага Суда.

Пытанні і заданні

1. Якія формы прадстаўніцтва існавалі ў сярэдневяковую эпоху? Якія пласты насельніцтва прымалі ўдзел ў вечы і сойме? Якія паўнамоцтвы мелі гэтыя органы?
2. Якім было прадстаўніцтва з беларускіх зямель у Дзяржаўных думах Расійскай імперыі?
3. У чым заключаліся асаблівасці савецкай формы народнага прадстаўніцтва? Якія паўнамоцтвы меў Вярховны Савет?
4. У чым асаблівасці фарміравання, арганізацыі работы і структуры Нацыянальнага сходу Рэспублікі Беларусь?
5. Якія функцыі выконваюць і якія паўнамоцтвы маюць Савет Рэспублікі і Палата прадстаўнікоў?
6. Як было арганізавана судаводства на беларускіх землях у часы Старажытнай Русі і Вялікага Княства Літоўскага?
7. Якія віды судоў існуюць у сучаснай Рэспубліцы Беларусь? Якія функцыі на іх ускладзены?
8. У чым заключаюцца паўнамоцтвы Вярхоўнага і Канстытуцыйнага судоў Рэспублікі Беларусь? Як адбываецца фарміраванне іх асабовага складу?
9. Як, на вашу думку, павінны быць размеркаваны паўнамоцтвы паміж парламентам і кіраўніком дзяржавы?
10. Уважліва прачытайце тэкст Главы 4 Канстытуцыі Рэспублікі Беларусь 1994 г. са змяненнямі і дапаўненнямі 1996 г. (Артыкулы 90—105) і складзіце схему арганізацыі вышэйшай заканадаўчай установы. Як размеркаваны паўнамоцтвы паміж Саветам Рэспублікі і Палатай прадстаўнікоў?

Тэма 2.5. Рэгіёны Беларусі

Гістарычныя формы адміністрацыйна-тэрытарыяльнага падзелу на беларускіх землях.

Найважнейшымі дзяржаўнымі ўтварэннямі на тэрыторыі Беларусі ў перыяд Высокага сярэдневякоўя з'яўляліся Полацкае і Тураўскае княствы. Полацкае княства ўжо з канца X ст. валодала поўнай незалежнасцю ад кіеўскага вялікага князя. Значна пазней (сярэдзіна XII ст.) здабыла незалежнасць Тураўскае княства.

Палітычная структура Полацкага і Тураўскага княстваў, як і ўсіх іншых старажытнарускіх княстваў перыяду палітычнай раздробненасці, заключала ў сабе два ўзроўні: княствы-зямлі і княствы-воласці. Яшчэ з канца X–XI ст. адбыўся падзел Старажытнай Русі на воласці (найбольш ранняя воласць – гэта як раз Полацкае княства). У літаральным значэнні «воласць» – гэта валоданне князя (ад слова «улада»). Да з'яўлення валасцей прыводзяць адміністрацыйныя рэформы кіеўскіх князёў, якія саджалі на мясцовыя прастолы сваіх сыноў. Пры гэтым у адносінах да ўсёй тэрыторыі Старажытнай Русі ўжывалася паняцце «зямля» – «Руская зямля». Пазней – з сярэдзіны XII ст. – на буйныя княствы-воласці распаўсюджваецца найменне «землі». Так на рэгіянальным узроўні была паўторана структура раней адзінай дзяржавы: зямля, а ўнутры яе – воласці (назіранне А.А. Горскага).

Важным крокам на шляху ператварэння валасцей Рускай зямлі ў княствы-землі са сваімі валасцямі стала рашэнне з'езда князёў (снем) у Любечы у 1097 г. Прыняцце формулы «кождо да держит отчину свою» замацоўвала панаванне ў валасцях Рускай зямлі сваіх княжацкіх дынастый (на стагоддзе раней гэта адбылося з Полацкам). Важнейшым прэцэдэнтам пры гэтым паслужыла дзяленне Яраславам Мудрым (1019–1054) Рускай зямлі паміж сваімі сынамі. Так, у Чарнігаўскай зямлі замацаваліся нашчадкі Святаслава Яраславіча, у Растова-Суздальскай – Усевалада Яраславіча. У княствах-землях захоўвалася намінальнае вяршэнства старэйшага горада, які ў ідэале павінен быў займаць старэйшы прадстаўнік княжацкай дынастыі, іншыя прадстаўнікі якой займалі менш значныя гарады (цэнтры ўзнікаючых валасцей) дадзенай зямлі. Князь, які садзіўся на галоўны, стольны трон той ці іншай зямлі, становіўся кіраўніком прылеглай воласці, а князі іншых валасцей захоўвалі ў сваіх уладаннях поўную самастойнасць.

Воласці ў Полацкім княстве, магчыма, з'яўляюцца яшчэ пры жыцці Усяслава Брачыславіча (1044–1101). У цэлым на працягу XII – пачатку XIII ст. у Полацкай зямлі вылучыліся, акрамя Полацкай, Віцебская, Менская, Друцкая воласці, а таксама, магчыма, Лукомльская, Ізяслаўская, Лагожская і Барысаўская. Можна адзначыць таксама тэндэнцыю да ператварэння Менскага княства ў самастойную землю са сваімі валасцямі (Ізяслаўль, Гарадзец), што выразна праявілася ў дзейнасці менскага князя Глеба Усяславіча (1101–1119).

З канца XII ст. Полацкая зямля зусім аслабла і не ўяўляла сабой адзінага дзяржаўнага ўтварэння. Цалкам незалежным ад Полацка аказаліся Друцк і

Лагожаск. Да Смаленскага княства адышла Віцебская воласць. Аслабла ўлада самога полацкага князя, усё большую ролю ў палітычных справах у Полацку стала адыгрываць веча.

Слабасцю Полацкай зямлі спяшаліся скарыстацца суседзі: на поўначы – Наўгародская зямля, на ўсходзе – Смаленскае княства, ужо з канца XII ст. Полацк аказваецца цесна звязаным з Літвой. Апынуўшыся у варожым асяроддзі, Полацк вымушаны быў ўлічваць знешнепалітычны фактар, лавіруючы паміж рознымі сіламі.

Тураўская зямля першапачаткова была часткай Кіеўскага княства, г.зн. яго воласцю. Але па падліках ўкраінскага даследчыка А. Грушэўскага, Тураўская воласць на працягу першых ста гадоў пасля смерці Яраслава Мудрага каля 40 гадоў жыла асобнай жыццём, 60 гадоў – у злучэнні з Кіевам. У цэлым у дачыненні да часу да сярэдзіны XII ст. Тураўская зямля «як асобная адзінка са сваёй княжацкай дынастыяй» – гэта сапраўды «навуковая фікцыя», як сцвярджаў савецкі гісторык М.М. Ціхаміраў.

Выгаднае геаграфічнае становішча Турава на гандлёвым шляху ў Цэнтральную Еўропу, прагрэс у земляробстве і рамястве ўмацоўвалі эканамічную незалежнасць Тураўскай зямлі. Здабыццё Тураўскім княствам незалежнасці звязана з падзеямі 1157 г. (па Іпацьеўскім летапісе – 1158 г.). З гэтага года на тураўскім прастоле замацавалася ўласная дынастыя нашчадкаў Юрыя Яраславіча (які ў сваю чаргу вёў сваё паходжанне ад Святаполка Ізяславіча). Але ў падзеях другой паловы XII ст. усё ж можна адзначыць, што тураўскія і пінскія князі дзейнічаюць у рэчышчы палітыкі больш моцных (у той час – уладзіміра-суздальскага і галіцка-валынскіх) князёў.

Ужо з канца XII ст. на першае месца сярод гарадоў Тураўскай зямлі выйшаў Пінск. Менавіта гэта дазволіла гісторыкам выкарыстоўваць паняцце Турава-Пінская зямля. Узвышэнне Пінска было звязана менавіта з геаграфічнымі фактарам. Блізкасць Кіева, барацьба за які з надыходам раздробненасці ўзмацнілася, рабіла вельмі небяспечным становішча тураўскага прастола. Як былой воласцю Кіеўскай зямлі князі, якія апынуліся на стале ў Кіеве, імкнуліся па сваім меркаванні распарадзіцца Туравам. Больш за тое, геапалітычнае становішча Турава, які навісаў над Кіевам, прыводзіла да таго, што кіеўскія князі жадалі бачыць на тураўскім прастоле сваіх саюзнікаў або васалаў. Так небяспечнае становішча Турава прывяло да таго, што старэйшы князь гэтай зямлі перайшоў у Пінск, які займаў не менш выгаднае становішча на гандлёвым шляху ў Цэнтральную Еўропу.

У склад Тураўскай зямлі ўваходзілі Тураўская, Пінская і Гарадзецкая воласці, з часам вылучылася таксама Дубровіцкая воласць. Пазней, у пачатку XIII ст., ёсць сведчанні аб прыналежнасці да Турава-Пінскай зямлі Чартарыйскай воласці.

Акрамя Полацкага і Тураўскага княстваў у межах сучаснай Рэспублікі Беларусь у старажытнарускі перыяд у якасці перыферыйных княстваў на мяжы з балцкімі землямі паўсталі Гарадзенскае (найбольш старажытнае, існавала з першай паловы XII ст.), Ваўкавыскае, Слонімскае і Навагародскае княствы (пісьмовыя сведчанні аб трох апошніх адносяцца да сярэдзіны XIII

ст.). Асаблівасцю гэтых дзяржаўных утварэнняў была іх цесная сувязь з Кіевам, у дачыненні да «далітоўскага» перыяду іх можна разглядаць як воласці Кіеўскай зямлі. Магчыма, у Гарадзенскім княстве зацвердзіліся нашчадкі князя-ізгоя.

Шэраг іншых сучасных беларускіх тэрыторый уваходзіў у склад Чарнігаўскага, Смаленскага, Валынскага (з 1199 г. – Галіцка-Валынскага) і Кіеўскага княстваў. Для іх палітычнага развіцця былі характэрны агульныя для ўсяго старажытнарускага рэгіёну з’явы – далейшае драбленне на княствы-воласці і міжусобная барацьба.

Межы асобных княстваў-зямель і княстваў-валасцей ў старажытнарускі перыяд не былі дакладна вызначаны і тым больш маркіраваны. Прыналежнасць да той ці іншай воласці вызначалася данніцкімі абавязацельствамі насельніцтва. Паселішчы, насельніцтва якіх выплачвала даніну пэўнаму («свайму») князю, складалі тэрыторыю княства. Для арганізацыі збору даніны з ініцыятывы княжацкай улады з сярэдзіны X ст. ствараюцца спецыяльныя пункты – пагосты. Менавіта ў пагосты непасрэдныя вытворцы, аб’яднаныя ў абшчыны-верві, павінны былі перадаваць частку вырабленых матэрыяльных каштоўнасцей. У цэлым вертыкальную структуру падаткова-данніцкай сістэмы старажытнарускіх княстваў можна прадставіць наступным чынам: непасрэдны вытворца – абшчына (верв) – пагост – горад (цэнтр воласці) – горад (цэнтр зямлі). Мяркуецца, што пагосты з прыналежным да іх наваколлем (некалькі сельскіх паселішчаў), з’яўляліся прамежковым звяном паміж насельніцтвам і воласцю («княствам»). Арганізацыя збору падаткаў-даніны з’яўлялася найважнейшай задачай мясцовых органаў улады.

У 1240-я гг. радыкальна змянілася становішча ўсходнеславянскага рэгіёну і ў тым ліку беларускіх зямель. У 1237–1241 гг. Старажытная Русь падвергнулася спусташэнню мангольскімі заваёўнікамі. Значная частка ўсходнеславянскіх зямель аказалася ў падпарадкаванні новага дзяржаўнага ўтварэння, створанага заваёўнікамі, – Залатой Арды; іншая (у тым ліку беларускія землі) – у арбіце ўплыву Вялікага Княства Літоўскага.

На працягу XIII–XIV стст. да Вялікага Княства Літоўскага быў далучаны шэраг княстваў былой Старажытнай Русі. Працэс уключэння зямель у склад ВКЛ ажыццяўляўся рознымі шляхамі: у адных выпадках – ваеннай сілай, у іншых – шляхам дынастычных шлюбаў, у трэціх – на падставе дамовы паміж князямі ці паміж кіруючымі коламі дзвюх дзяржаў. На добраахвотна-дамоўнай аснове ў склад ВКЛ увайшлі, напрыклад, Менскае і Полацкае княствы, на аснове дынастычнага шлюбу – Віцебскае княства.

Тэрыторыя Вялікага Княства Літоўскага падчас найбольшага пашырэння складала 900 тыс. км². На поўначы ў сярэдзіне XV ст. яно межавала з Лівоніяй, Пскоўскай і Наўгародскай землямі, на ўсходзе – з Маскоўскім, Цверскім і Разанскім княствамі, на паўднёвым усходзе – з Залатой (Вялікай) Ардой, на поўдні – з Крымскім ханствам, на паўднёвым захадзе – з Малдаўскай дзяржавай, на захадзе – з Польшчай.

Дзяржаўны лад і адміністрацыйна-тэрытарыяльнае дзяленне складаліся па меры фарміравання самой дзяржавы. Першапачаткова дзяржаўны лад ВКЛ характарызаваўся дзяленнем краіны на дзве часткі: цэнтральную (галоўную) і землі мяжуючыя («якія прыслухоўваюцца»). Адносіны паміж цэнтрам і мяжуючымі землямі будаваліся на асабістай залежнасці князёў асобных зямель ад вялікага князя, г.зн. на аснове сюзерэнітэту-васалітэту.

У склад цэнтральнай часткі ўваходзілі Ашмянская, Берасцейская, Віленская, Вілкамірская, Ваўкавыская, Гарадзенская, Клецкая, Кобрынская, Капыльская, Лідская, Менская, Нясвіжская, Наваградская, Пінская, Рэчыцкая, Слоніўская, Слуцкая, Троцкая, Тураўская і Упіцкая землі, якія ў гістарычных дакументах мелі агульную назву – Літва. Тут размяшчаўся асноўны масіў дзяржаўных і вялікакняжацкіх зямельных уладанняў, гэта частка дзяржавы мела вялікую шчыльнасць насельніцтва, з якога спаганялася асноўная частка дзяржаўных падаткаў і з якога фарміравалася вялікая частка войска.

Да зямель мяжуючых адносіліся: Падляшша, Валынь, Падолле, Кіеўшчына, Чарнігава-Северская, Смаленская, Віцебская, Полацкая землі і Жмудзь. Яны захоўвалі сваю дзяржаўна-прававую адасобленасць. Тут працягваў дзейнічаць адасоблены мясцовы апарат дзяржаўнага кіравання на чале са сваімі ранейшымі князямі, якія захавалі свае ранейшыя тытулы. У Полацку і Віцебску працягвала функцыянаваць веча, дзе вырашаліся шматлікія пытанні мясцовага самакіравання.

Такім чынам, адміністрацыйна-тэрытарыяльнае дзяленне дзяржавы ў другой палове XIII – XIV ст. было прадстаўлена ранейшымі межамі, якія існавалі паміж асобнымі княствамі да стварэння ВКЛ. Захаванне старога адміністрацыйна-тэрытарыяльнага дзялення, мясцовых органаў кіравання, мясцовых прававых звычаяў, судова сведчыць пра тое, што дзяржаўны лад Вялікага Княства Літоўскага характарызаваўся наяўнасцю шырокай аўтаноміі асобных зямель-княстваў, якія ўваходзілі ў яго склад. Разам з тым гэтыя землі не былі цалкам самастойнымі. Іх насельніцтва падпарадкоўвалася цэнтральным органам і несла вызначаныя агульнадзяржаўныя павіннасці.

Пасля абрання на вялікакняжацкі пасад Альгерда (1345–1377) цэнтральная частка была падзелена на дзве ваенна-адміністрацыйныя акругі, якія затым атрымалі назву ваяводстваў – Віленскага і Троцкага, што было выклікана неабходнасцю адбіваць на захадзе напады Польшчы і крыжакоў, а на ўсходзе – ардынцаў. На адбіццё агрэсіі немцаў і палякаў накіроўваліся ў першую чаргу сілы Троцкага ваяводства, а супраць ардынцаў – Віленскага.

Напачатку XVI ст. у ВКЛ была праведзена адміністрацыйна-тэрытарыяльная рэформа, у выніку якой было заснавана яшчэ 5 ваяводстваў – Віцебскае, Полацкае, Наваградскае, Смаленскае і Падляшскае. Віленскі сойм 1565–1566 гг. падзяліў ВКЛ на 13 ваяводстваў і 30 павеатаў, дзе кіравалі намеснікі вялікага князя – ваяводы і старасты. Рэформа 1565–1566 гг. не здолела цалкам пераадолець хаос у адміністрацыйна-тэрытарыяльным дзяленні ВКЛ. У тэрыторыі павеатаў і ваяводстваў укліньваліся каралеўскія эканоміі, існавалі таксама воласці, войтаўствы, староствы, графствы,

ардынаціі. Тым не менш, рэформа была перспектыўным крокам, накіраваным на далейшую цэнтралізацыю.

Адміністрацыйна-тэрытарыяльная рэформа 1565–1566 гг. павінна была падрыхтаваць аб'яднанне Вялікага Княства Літоўскага і Каралеўства Польшча ў адзіную дзяржаву (што неўзабаве адбылося па ўмовах Люблінскай уніі 1569 г.); паздедам усей тэрыторыі дзяржавы на ваяводствах і паветы адбывалася ўніфікацыя з адміністрацыйным падзелам у Польшчы. У выніку беларускія землі ў складзе ВКЛ былі падзелены на наступныя ваяводствах і паветы: Берасцейскае (у складзе Берасцейскага і Пінскага паветаў), Віленскае (Браслаўскі, Віленскі, Лідскі, Ашмянскі паветы, а таксама Вількамірскі павет, тэрыторыя якога зараз належыць Літоўскай Рэспубліцы), Віцебскае (Віцебскі і Аршанскі паветы), Менскае (Менскі, Рэчыцкі і з 1569 г. – Мазырскі павет), Мсціслаўскае (не было падзелу на паветы), Навагродскае (Ваўкавыскі, Навагродскі і Слоніўскі паветы), Полацкае (не было падзелу на паветы), Троцкае (Гродзенскі, а таксама Ковенскі, Троцкі, Упіцкі паветы, якія зараз у складзе Літоўскай Рэспублікі). Існаваўшыя ў складзе ВКЛ Кіеўскае (акрамя Мазырскага павета) і Падляшскае ваяводствах ў 1569 г. былі ўключаны ў склад Каралеўства Польшча.

Пасля ўваходжання беларускіх зямель у склад Расійскай імперыі іх адміністрацыйна-тэрытарыяльны падзел спазнаў значныя змены. Пасля першага падзелу Рэчы Паспалітай на далучаных тэрыторыях былі створаны Магілёўская і Пскоўская губерні. З Пскоўскай губерні ў хуткім часе была выдзелена Полацкая, куды ўвайшлі галоўным чынам беларускія землі. На беларускіх землях, якія засталіся ў складзе ВКЛ, у 1791 г. былі створаны новыя паветы: у Берасцейскім ваяводстве Пінска-Зарэчанскі і Кобрынскі, у Віленскім ваяводстве – Завілейскі і Эшчпшскі, у Навагродскім – Слуцкі.

У выніку тэрытарыяльных набыткаў для Расійскай імперыі пасля другога і трэцяга падзелаў Рэчы Паспалітай былі ўтвораны Мінская, Віленская і Слоніўская губерні, якія хутка сталі намесніцтвамі. Некаторы час – паміж другім і трэцім падзеламі Рэчы Паспалітай – на землях, якія заставаліся ў складзе ВКЛ, існавала Гарадзенскае ваяводства (было ўтворана з Гарадзенскага павета Троцкага ваяводства). Пасля рэформы 1796–1797 гг. у сучасных межах Беларусі і Літвы ўжо існавалі Беларуская з цэнтрам у Віцебску, Мінская і Літоўская з цэнтрам у Вільні губерні.

У пачатку XIX ст. у выніку новай рэформы быў уведзены той адміністрацыйна-тэрытарыяльны падзел, які пратрымаўся без змен амаль 40 год – створаны Віленская, Віцебская, Гродзенская, Мінская і Магілёўская губерні. Віцебская і Магілёўская губерні ўвайшлі ў склад Беларускага генерал-губернатарства, Віленская, Гродзенская і Мінская – Літоўскага. У 1863 г. беларускія губерні былі аб'яднаны пад агульным кіраўніцтвам віленскага генерал-губернатара.

Пасля падпісання Тэльзіцкага мірнага дагавора (1807 г.) Расійскай імперыі была перададзена частка зямель былой Рэчы Паспалітай, якія ўвайшлі ў склад утворанай у 1808 г. Беластоцкай вобласці. У выніку гэтай

падзеі невялікая частка сёняшняй Гродзеншчыны трапіла ў склад Расійскай імперыі. Указам ад 18 снежня 1842 г. былі зменены адміністрацыйныя межы губерняў: тэрыторыя Беластоцкай вобласці перададзена ў склад Гродзенскай губерні, створана Ковенская губерня, частка Гродзенскай губерні ўвайшла ў склад Віленскай (Лідскі павет) і Мінскай (Навагрудскі павет) губерняў, Дзісенскі і Вілейскі паветы перадаваліся з Мінскай у Віленскую губерню. Уведзены адміністрацыйна-тэрытарыяльны падзел практычна без змен пратрымаўся да пачатку XX ст. У гэты час у сёняшніх дзяржаўных межах Беларусі існавалі 35 паведаў (усяго ў адміністрацыйных граніцах пяці беларускіх губерняў – 47 паведаў).

Губерні як больш буйныя адзінкі падзяляліся на паветы, якія ў сваю чаргу -- на воласці. Як адміністрацыйная адзінка воласць з'явілася ў Расійскай імперыі ў гады праўлення імператара Паўла I для кіравання казённымі сялянамі. Пасля адмены прыгоннага права (1861 г.) такая форма кіравання была пашырана на былых прыватнаўласніцкіх сялян. Фактычна гэтым рашэннем завяршылася фарміраванне адзінай сістэмы адміністрацыйна-тэрытарыяльнага кіравання «губерня – павет – воласць». Воласць уяўляла сабой у той час ніжэйшую адміністрацыйную адзінку сялянскага самакіравання, якая ўтваралася з сумежных сельскіх таварыстваў (грамадстваў), часта ў межах аднаго царкоўнага прыхода, з колькасцю насельніцтва ад некалькіх соцень да некалькіх тысяч чалавек.

Губерню ўзначальваў губернатар, які меў абавязак нагляду за ўсімі ўстановамі ў губерні. Свае паўнамоцтвы ён павінен быў здзяйсняць калегіяльна, з дапамогай губернскага праўлення, якое займалася агульным адміністрацыйным кіраваннем губерняй, абнародавала законы, указы, распараджэнні імператара, Сената і іншых вышэйшых дзяржаўных устаноў, здзяйснялагляд за іх выкананнем, вырашала справы, якія не патрабавалі судовага разбіральніцтва і інш.

Усталяванне савецкай улады, стварэнне беларускай савецкай дзяржавы на пачатку не перадвызначыла змены ў назве беларускіх рэгіёнаў. Захоўваўся падзел на губерні і паветы. У Заходняй Беларусі згодна канстытуцыі Польшчы вызначаліся ваяводства і гміны. *Заходняя вобласць*, створаная пасля Лютаўскай рэвалюцыі 1917 г. у складзе Віленскай, Мінскай і Магілёўскай губерняў з цэнтрам у Мінску, пасля Кастрычніцкай рэвалюцыі ўключала Віленскую, Віцебскую, Магілёўскую і Мінскую губерні. У сувязі з акупацыяй часткі Беларусі нямецкімі войскамі ў лютым 1918 г. цэнтр вобласці быў перанесены ў Смаленск. У красавіку 1918 г. у склад Заходняй вобласці ўвайшла Смаленская губерня. У снежні гэта вобласць была перайменавана ў Заходнюю камуну. Апошняя была скасавана пасля абвешчэння ССРБ 1 студзеня 1919 г.

У прынятай I Усебеларускім з'ездам саветаў рабочых, сялянскіх і чырвонаармейскіх дэпутатаў 2–4 лютага 1919 г. Канстытуцыі нічога не было сказана аб *мясцовых органах дзяржаўнага кіравання*. У студзені — лютым 1919 г. у Беларусі была створана адзіная сістэма дзяржаўнай улады:

камбеды былі аб'яднаны з саветамі, былі ліквідаваны ваенна-рэвалюцыйныя камітэты.

Рэўкамы валодалі ўсёй паўнатай улады, у сваёй дзейнасці зыходзілі з указанняў партыйных, савецкіх, ваенных улад. Гэтымі ж органамі яны і ствараліся са складу Чырвонай Арміі або з мясцовых ці камандзіраваных актывістаў. Рэўкамы хутчэй і энергічней, чым саветы, забяспечвалі задавальненне патрэб арміі, аказвалі садзейнічанне ваенным уладам у выкананні абарончых работ, садзейнічалі правядзенню мабілізацыі і раскватэраванню вайсковых часцей, аднаўлялі разбураную гаспадарку, наладжвалі кіраванне ў вызваленых раёнах, таму што абапіраліся на рэвалюцыйнае насілле. Склад рэўкама быў, у асноўным, рабоча-сялянскім.

У лістападзе–снежні 1920 г. адбыліся выбары сельскіх саветаў, праведзены валасныя і павятовыя з'езды, на якіх замест рэўкамаў былі абраны выканкамы. Рэўкамы захоўваліся толькі ў так званай нейтральнай зоне, уздоўж мяжы з Польшчай.

Мясцовыя органы ўлады ў разглядаемы перыяд падвяргаліся частым рэарганізацыям. Звязана гэта было не толькі з неаднаразовай зменай адміністрацыйна-тэрытарыяльнага дзялення рэспублікі, але і са спробамі «ажывіць» дзейнасць мясцовых саветаў, на якія ўскладалася важная місія — практычнае ажыццяўленне абвешчанага вышэйшымі органамі ўлады курса.

У пачатку 1920-х гг. мясцовыя органы ўлады былі прадстаўлены павятовымі і валаснымі з'ездамі саветаў, гарадскімі і сельскімі саветамі і іх выканаўчымі камітэтамі. У выканках былі створаны галіновыя аддзелы (земляробства, юстыцыі, сацыяльнага забеспячэння, народнай асветы, працы, прадуктаў харчавання, дарожна-будаўнічы, аховы здароўя і інш), якія, па сутнасці, сталі падведмаснымі ўстановамі адпаведных наркаматаў. Наркаматы мелі права даваць ўказанні адпаведнаму аддзелу выканкамаў любога ўзроўню. Праца выканкамаў як калегіяльных органаў кіравання вялася фармальна. Са складу выканкама абіраўся прэзідыум, які і вырашаў усе важныя для грамадзян пытанні.

У сярэдзіне 1920-х гг у БССР было праведзена раянаванне. Сельсаветы абіраліся ад вёсак, хутароў і іншых населеных пунктаў (ад 2 да 4 тысяч, 1 дэпутат на кожныя 200 чалавек насельніцтва). У сельскіх мясцовасцях з малой шчыльнасцю насельніцтва (на тэрыторыі з колькасцю не менш за 500 чалавек) маглі быць створаны з дазволу акруговага выканаўчага камітэта сельсаветы з колькасцю дэпутатаў не менш за 10 чалавек. Прэзідыум сельсавета складаўся з 3 асоб на чале са старшынёй. На аснове раянавання замест 3277 сельсаветаў было створана 1202 узбуйненых сельсавета, з якіх 42 нацыянальных і 48 месiachковых. Стварэнне нацыянальных сельскіх Саветаў ажыццяўлялася ў адпаведнасці з пастановай 2-й сесіі ЦВК БССР VI склікання «Аб адміністрацыйным дзяленні БССР». Было выдзелена 19 яўрэйскіх сельсаветаў, 14 польскіх, 5 латышскіх, 2 нямецкіх, 1 польска-яўрэйскі і 1 вялікарускі, у якіх пражывала каля 73 тыс. чалавек. Справаводства, як і іншая дзейнасць у гэтых сельсаветах, ажыццяўлялася на аснове моў гэтых нацыянальнасцей. Разам з тым, у складзе сельскіх і

местачковых саветаў па нацыянальнасці на працягу 1926–1927 гг. удзельная вага беларусаў узрасла (да 91,23 %).

Раяніраванне суправаджалася найперш паляпшэннем агранамічнай дапамогі сялянству: пры невялікім скарачэнні аграучасткаў вырасла колькасць агранамічнага персаналу. Былі прыняты меры па перадачы сялянам зямель дзяржаўнага фонду і лясных насаджэнняў, паскарэнні землеўпарадкавання, забяспячэння сялянскіх гаспадарак сельскагаспадарчым інвентаром і інш. Палепшыўся і ўзровень адукацыі. Калі да раяніравання было 3904 школ пры 287 575 навучэнцах, то пасля раяніравання – 4155 пры 336 577 школьнікаў.

Заўважнымі сталі зрухі і ў развіцці аховы здароўя. 93% раёнаў былі забяспечаны бальніцамі, павялічылася колькасць медыцынскага персаналу. Калі да раяніравання адзін бальнічны ложка абслугоўваў 2965 жыхароў, то пасля раяніравання – 2511. Колькасць фельчарскіх пунктаў узрасла з 28 да 84 у 1926 г.

Па БССР на 1 студзеня 1925 г. налічвалася 30 659 населеных пунктаў, найбольшая колькасць якіх знаходзілася ў Віцебскай акрузе, трохі саступала па гэтым паказчыку Полацкая акруга. На адзін раён у сярэднім прыпадала 12 сельсаветаў, а на адзін сельсавет – каля 25 населеных пунктаў. Дзякуючы раяніраванню ўдалося істотна скараціць штат, а адпаведна і выдаткі, узяць зароботную плату работнікам сельскіх устаноў. Сярод работнікаў сельскіх саветаў і раённых выканаўчых камітэтаў пераважалі мужчыны (97–98%). Пераважная большасць з іх мела невысокі ўзровень адукацыі ці не атрымала яго наогул. Сітуацыю імкнуліся выправіць з дапамогай кароткатэрміновых курсаў па падрыхтоўцы старшыняў і сакратароў сельсаветаў. Пры сельскіх саветах ствараліся пастаянныя камісіі, перш за ўсё сельскагаспадарчая, культурна-асветніцкая і санітарная, фінансава-падатковая, мясцовай гаспадаркі і добраўпарадкавання, гандлёва-кааператыўная і рэвізійная. Да гэтай працы прыцягвалася таксама мясцовая інтэлігенцыя (аграномы, каморнік, настаўнікі, дактары і т.д.).

Сярод пытанняў, якімі займаліся сельсаветы, значнае месца займалі збор сельскагаспадарчага падатку, рамонт дарог і мастоў, рамонт школ, упарадкаванне лясоў мясцовага значэння, арганізацыя маторных дружын і меліярацыйных таварыстваў. Па водгуках насельніцтва раяніраванне дазволіла адчуць наяўнасць мясцовай улады. Разам з тым, сялянства скарысталася перавыбарамі, каб правесці сваіх дэпутатаў і пазбавіцца ад камуністаў. Перадвыбарчыя сходы, якія былі перагружаны справаздачамі, не вельмі турбавалі сялян, занятых надзённымі сельскагаспадарчымі справамі. У выніку многія з іх ператвараліся ў звычайную «гаварыльную» («слухалі і прынялі да ўвагі»). З мясцовых органаў улады наверх накіроўваліся лісты, ў якіх сяляне скардзіліся, што адносіны сялянства да працы сельсаветаў «фамільярныя, пераходзячыя да грубай непавагі», у адной са справаздач паказвалася, што ў асобе свайго савета яны бачылі «не ўладу, а слугу, які іх абслугоўвае і абавязаны абслугоўваць, так як ён ад іх залежыць, так як на службу могуць і не абраць». Разам з тым, ужо ў 1920-я

гг. перапоўнены прыкладамі таго, што работнікі сельсаветаў выкарыстоўвалі сваё становішча для ўласнага ўзбагачэння. Адначасова ўлады імкнуліся замяніць выбарныя пасады пастаяннымі работнікамі сельскіх саветаў. Гэта закранула сакратароў сельскіх саветаў, якія вялі справаводства і ў хуткім часе ў вачах селяніна ператварыліся ў галоўнага прадстаўніка савецкай улады ў вёсцы

У 1924 г. на тэрыторыі БССР было скасавана ранейшае і зацверджана новае адміністрацыйна-тэрытарыяльнае дзяленне – акругі з падзелам на раёны, пасля акругі былі скасаваны, уведзена абласное дзяленне. Да верасня 1939 г. БССР складалася з 5 абласцей: Віцебскай, Гомельскай, Мінскай, Магілёўскай і Палескай.

Вынікам савецка-польскай вайны 1919–1920 гг. было далучэнне да Другой Рэчы Паспалітай заходніх тэрыторый Беларусі (Заходняй Беларусі). На гэтых землях асноўнымі адміністрацыйна-тэрытарыяльнымі адзінкамі з’яўляліся ваяводства (Беластоцкае, Навагрудскае, Палесскае ваяводства) і ў іх складзе – паветы. У красавіку 1922 г. была створана Віленская зямля на правах ваяводства, якая ўключала Браслаўскі, Віленска-Троцкі, Ашмянскі і Свянцянскі паветы. У ліпені 1922 г. да Віленскай зямлі былі далучаны Вілейскі, Дзісенскі і Данілавіцкі паветы. Нарэшце, у снежні 1925 г. было створана Віленскае ваяводства.

Пасля далучэння Заходняй Беларусі да БССР Вільня і Віленскі край у лістападзе 1939 г. па рашэнню кіраўніцтва СССР былі перададзены Літве. На астатняй тэрыторыі Заходняй Беларусі былі створаны 5 абласцей (Баранавіцкая, Беластоцкая, Брэсцкая, Вілейская і Пінская вобласці) і 101 раён.

У лістападзе 1940 г. у склад Літоўскай ССР была перададзена частка тэрыторыі БССР, у выніку былі скасаваны 3 раёны: Гадуцішкаўскі, Парэцкі і Свянцянскі.

Падчас Вялікай Айчыннай вайны акупіраваная германскімі захопнікамі тэрыторыя БССР была падзелена на генеральную акругу «Беларусь» (уваходзіла ў склад рэйхскамісарыята «Остланд»), тылавы раён групы армій «Цэнтр», акругу «Беласток» (уключана ў склад правінцыі «Усходняя Прусія»). Частка беларускіх зямель аказалася ў складзе рэйхскамісарыята «Украіна» і генеральнай акругі «Літва».

Пасля вызвалення тэрыторыі Беларусі ад германскіх захопнікаў 3 раёны Брэсцкай і 17 раёнаў Беластоцкай абласцей у верасні 1944 г. былі перададзены ў склад Польшчы. Пры гэтым Беластоцкая вобласць была скасавана.

20 верасня 1944 г. былі створаны новыя вобласці: Бабруйская, Гродзенская, Полацкая, Маладзечанская. Такі адміністрацыйна-тэрытарыяльны падзел на 12 абласцей праіснаваў да 1954 г.

З сярэдзіны 1950-х гг. да сярэдзіны 1960-х гг. адбылася чарговая рэарганізацыя адміністрацыйна-тэрытарыяльнага падзелу БССР. 8 студзеня 1954 г. былі скасаваны Баранавіцкая, Бабруйская, Пінская, Палеская і Полацкая вобласці, іх раёны былі пераразмеркаваны паміж іншымі

абласцямі. 20 студзеня 1960 г. была скасавана Маладзечанская вобласць. Акрамя таго на працягу 1956–1962 гг. у БССР адбывалася ўзбуйненне раёнаў за кошт скасавання шэрага з іх. Пазней – у 1965–1966 гг. – было праведзена аднаўленне, а таксама стварэнне новых раёнаў.

У далейшым істотных змен не адбывалася. Існаваўшы з таго часу падзел Беларусі на 6 абласцей – Брэсцкую (16 раёнаў), Віцебскую (21 раён), Гомельскую (21 раён), Гродзенскую (17 раёнаў), Мінскую (22 раёны), Магілёўскую (21 раён) – захаваўся да сённяшняга часу.

Сялянская грамада.

Шырока вядомыя ўсім беларусам словы Янкі Купалы: «А хто там ідзе, а хто там ідзе. У агромністай такой грамадзе?— Беларусы.»

Распаўсюджана меркаванне аб тым, што супольныя адносіны ў Цэнтральнай і Заходняй Беларусі перасталі існаваць у выніку рэалізацыі «валочнай памеры». В.Ф. Голубеў лічыць інакш і ўжывае тэрміны «сялянская абшчына», «сельская абшчына», «сельская таварыства» як тоесныя. Ён вызначае грамадства (у шырокім значэнні) як сход, што прадстаўляе думку альбо волю гэтага аб'яднання, удзел у якім прымаюць яго дарослыя члены. А.І. Маскевіч па адносінах да другой паловы XIX ст. ужо адрознівае «сельскую грамаду» («форма грамадскай арганізацыі сялян, адзінка самакіравання») і сялянскую суполку -- «форму сялянскага землеўладання, якая існавала ў сельскай грамадзе поруч з падворным». На яе думку, сельская грамада як адміністрацыйна-тэрытарыяльная адзінка сялянскага самакіравання ў Беларусі пачала дзейнічаць пасля 1861 г., а абшчына з гэтага часу становіцца выключна прававой адзінкай, якая кантралявала пытанні землекарыстання. Сельская грамада вызначаецца ў другой палове XIX ст. асноўнай формай арганізацыі сельскага жыцця і побыту. Характарызуючы сялянскія ўзаемаадносіны ў пачатку XX ст. М.В. Доўнар-Запольскі таксама акрэсліваў ролю грамады. Традыцыйныя рысы супольных адносін, уключаючы перадзелы зямлі, паступова зніклі, але грамада, на яго думку, у Беларусі захоўвала значныя функцыі, вызначаныя звычайным правам. Пры гэтым у яе ўласнасці знаходзіліся землі агульнага карыстання (перш за ўсё лес і выпасы). Беларускі селянін выяўляў да сваёй «грамады» не меншую павагу, чым рускі селянін у дачыненні да абшчыны.

Грамада («зямельнае таварыства») у Беларусі заставалася найважнейшым сацыяльным інстытутам і ў 1920-я гг., калі прыватная ўласнасць на зямлю была ліквідавана, але сялянская грамада з'яўлялася найважнейшым рэгулятарам сацыяльных адносін, перш за ўсё ў сферы зямель агульнага карыстання (лес, выганы, сенажаці). Яна ўспрымалася як калектывны, аб'яднальны пачатак, у якім спалучыліся нацыянальныя і сацыяльныя патрабаванні беларусаў. Традыцыя, як сутнасць сялянскага жыцця, спрыяла пераемнасці ва ўсіх сферах, уключаючы вытворчую.

Хуткая дынаміка змяненняў стварала пэўныя выклікі для стабільнага функцыянавання сістэмы сялянскага жыцця. Палажэнні Зямельнага кодэкса БССР 1923 г. дазвалялі выкарыстоўваць ў якасці нарматыўных дакументаў

статуты (прысуды) зямельнага грамадства і мясцовыя звычаі, калі іх прымяненне не супярэчыць закону. У сувязі з узбуйненнем БССР у 1924 г. адпаведны пункт Зямельнага кодэкса 1925 захоўваў толькі ўдакладненне «для зямельных таварыстваў таксама (прысудамі)», выключыўшы дзеянне мясцовых традыцый. Разам з тым, прыкметна захаванне традыцый яшчэ ў адным істотным аспекце. Калі зямля доўгі час не апрацоўвалася, то землекарыстальнік (як раней уладальнік) губляў сваё права на яе і надзяляўся пры вяртанні ўжо на іншых асновах і ў іншым месцы (п. 16 кодэксаў 1923 г., 1925 г.).

У зямельных кодэксах БССР 1920-х гг. галоўным органам, які вырашаў усе справы зямельнага грамадства, вызначаўся сход. Калі сельсаветы знаходзіліся далёка ад населенага пункта, менавіта сход становіўся адзіным легітымным органам сялянскага волевыяўлення. Сельскі сход вырашаў найважнейшыя пытанні на мясцовым узроўні: падаткаабкладанне і школьныя справы, перавыбары вясковай міліцыі і выбары дзясяцкіх, падпіску на перыядычныя выданні. На сходзе вызначалася нават тое, як сабраць сродкі, каб купіць паперу для сельсавета, абіраўся школьны савет і фарміраваліся сродкі на куплю падручнікаў для школы. Сход вызначаў парадак землекарыстання, пытанні карыстання ўгоддзямі агульнага карыстання (выгоны, прагоны, вады і г.д.), ўхваляў статут, выключэнне і ўступленне ў грамадства, вырашаў пытанні аб падзеле зямлі. Зямельнае грамадства мела магчымасць набываць маёмасць, заключаць дамовы, шукаць і адказваць у судзе і хадайнічаць у іншых арганізацыях

Звыкламу вырашаць усе пытанні на сваім сходзе сялянству ўладам даводзілася тлумачыць, што «пытанні Канстытуцыі, як асноўнага закона дзяржавы, не падлягаюць перагляду сходамі асобных грамадзян і іх на галасаванне ставіць нельга». Гучалі таксама патрабаванні сялянства аб тым, каб на сельскіх сходах абмяркоўваць пытанні падаткаабкладання. Згодна з зямельным кодэксам БССР 1925 г. (пп. 50–52), паказвалася, што агульны сход вырашаў «найважнейшыя пытанні жыцця грамадства: выхад на хутары і вотрубы, карыстання агульнымі ўгоддзямі і інш.». Па меры калектывізацыі функцыі грамады замяняюцца рашэннямі калгасных сходаў. У далейшым і такія дэмакратычныя з'явы фармалізуюцца і знікаюць. Аднак, немагчыма адмаўляць, што уплыў традыцый грамады шырока ўздзейнічаў на многія пакаленні беларусаў, ва ўсякім разе да таго чвсу, пакуль большасць насельніцтва жыла ў вёсцы (прыкладна да канца 1950- пачатку 1960-х гг.).

Сучасны адміністрацыйна-тэрытарыяльны падзел Рэспублікі Беларусь.

Яшчэ ў 1960-я гг. у БССР усталяваўся адміністрацыйна-тэрытарыяльны падзел, які ў агульных рысах захоўваецца да нашых дзён. Згодна з Канстытуцыяй Рэспублікі Беларусь тэрыторыя Беларусі адзіная і неадчужальная (арт. 9). У адміністрацыйных адносінах Рэспубліка Беларусь падзяляецца на тэрыторыю сталіцы – горад Мінск – і тэрыторыі абласцей. У цяперашні час Беларусь складаецца з 6 абласцей: Брэсцкай (з цэнтрам у

горадзе Брэсце), Віцебскай (з цэнтрам у горадзе Віцебску), Гомельскай (з цэнтрам у горадзе Гомелі), Гродзенскай (з цэнтрам у горадзе Гродна), Мінскай (з цэнтрам у горадзе Мінску), Магілёўскай (з цэнтрам у горадзе Магілёве). У сваю чаргу вобласці падзяляюцца на тэрыторыі раёнаў і гарадоў абласнога падпарадкавання. Трэці адміністрацыйна-тэрытарыяльны ўзровень складаюць тэрыторыі, на якія падзяляюцца раёны: тэрыторыі гарадоў раённага падпарадкавання, пасёлкаў і сельсаветаў. Па стане на 1 студзеня 2020 г. колькасць раёнаў у Рэспубліцы Беларусь складае 118: 16 раёнаў – у Брэсцкай вобласці, 21 – у Віцебскай, 17 – у Гродзенскай, 21 – у Гомельскай, 22 – у Мінскай, 21 – у Магілёўскай. Што датычыцца тэрыторый населеных пунктаў, якія не з’яўляюцца адміністрацыйна-тэрытарыяльнымі адзінкамі, яны разам з іншымі тэрыторыямі ўваходзяць у прасторавыя межы сельсаветаў.

Да ліку тэрытарыяльных адзінак Беларусі адносяцца населеныя пункты, у якіх не створаны мясцовыя саветы дэпутатаў, выканаўчыя і распарадчыя органы, акрамя таго – тэрыторыі спецыяльнага рэжыму выкарыстання: нацыянальныя паркі, запаведнікі, заказнікі, тэрыторыі помнікаў прыроды, тэрыторыі абарончага прызначэння і інш.

Згодна з Канстытуцыяй Рэспублікі Беларусь пытанні адміністрацыйна-тэрытарыяльнага ўладкавання дзяржавы ўваходзяць у кампетэнцыю Палаты прадстаўнікоў Нацыянальнага сходу Рэспублікі Беларусь (арт. 97).

У сувязі з тым, што існуючы адміністрацыйна-тэрытарыяльны падзел Рэспублікі Беларусь усталяваўся больш за палову стагодзя таму, калі існавала іншая сацыяльна-эканамічная (арыентацыя на калектывізацыю і індустрыялізацыю) і грамадска-палітычная (зрастанне дзяржаўнага апарату з партыйным) сітуацыя, узнікае пытанне аб магчымым яго рэфармаванні. Адзначаецца таксама існаванне значнага адрознення асобных раёнаў Беларусі па колькасці насельніцтва, узроўню сацыяльна-эканамічнага развіцця і забяспечаннасці інфраструктурай. 14 раённых цэнтраў змяшчаюцца на адлегласці больш за 200 км ад свайго абласнога цэнтра (Паставы, Ляхавічы, Лельчыцы і інш.), а 16 райцэнтраў знаходзяцца бліжэй да Мінска, чым да свайго абласнога цэнтра (Асіповічы, Ашмяны і інш.).

Па даручэнні Прэзідэнта Рэспублікі Беларусь Нацыянальная акадэмія навук яшчэ з 2003 г. распрацоўвала ідэю па ўдасканаленні мясцовага кіравання і самакіравання. Аднак новая канцэпцыя рэфармавання дадзенай сферы афіцыйна не была прынята. Распрацаваны дакумент разглядаецца ў тым ліку ў Савеце Рэспублікі, дзе створана спецыяльная група па вывучэнні пытання аб адміністрацыйна-тэрытарыяльным падзеле нашай дзяржавы. У 2011 г. УП «БЕЛНДІГРАДАБУДАЎНІЦТВА» распрацавала важнейшы градабудаўнічы дакумент краіны да 2030 г. – «Дзяржаўную схему комплекснай тэрытарыяльнай арганізацыі (ДСКТА-2030)», які прадугледжвае ўдасканаленне планіровачнай арганізацыі Беларусі.

Найбольш радыкальны варыянт пераўтварэння адміністрацыйна-тэрытарыяльнага падзелу прадугледжвае пераход ад трохступчатай (сельсавет–раён–вобласць) да двухступенчатай (раён–акруга) арганізацыі.

Замест існуючых зараз шасці абласцей і асобнага рэгіёну Мінска павінны быць створаны 18 акруг на аснове ўнутрыабласных рэгіёнаў (звязаных паміж сабой населеных пунктаў, якія змешчаны ў 1,5–2 гадзінах язды ад цэнтра). Дадзены варыянт рэфармавання разлічаны на захаванне межаў цяперашніх абласцей, унутры якіх будуць створаны новыя акругі: у межах Гродзенскай вобласці – дзве акругі, Брэсцкай – тры, Мінскай – чатыры, Віцебскай – чатыры, Гомельскай – тры, Магілёўскай – дзве; Мінск застанецца сталіцай са статусам горада еўрапейскага значэння. Увогуле запланавана стварэнне наступных акруг: Мінскай, Барысаўскай, Маладзечанскай, Слуцка-Салігорскай, Брэсцкай, Баранавіцкай, Пінскай, Віцебскай, Аршанскай, Полацка-Новаполацкай, Глыбоцкай, Гомельскай, Жлобінскай, Мазырскай, Гродзенскай, Лідскай, Магілёўскай, Бабруйскай. Разам з тым прадугледжваецца скасаванне базавых і першасных узроўняў адміністрацыйна-тэрытарыяльных адзінак: замест існуючых 118 раёнаў і 1173 сельскіх і пасялковых Саветаў павінны быць створаны да 475 новых раёнаў з даступнасцю да цэнтра 14–17 км. У надрукаванай у 2009 г. навукоўцамі НАН Беларусі калектыўнай манаграфіі «Філасофія і ідэалогія жыццядзейнасці Беларусі: тэарэтычныя асновы антыкрызіснай мадэлі і механізмы яе рэалізацыі» абгрунтаваны падобны варыянт стварэння на тэрыторыі нашай краіны 15 абласцей: Баранавіцкай, Бабруйскай, Барысаўскай, Брэсцкай, Віцебскай, Гомельскай, Гродзенскай, Лідскай, Мінскай, Магілёўскай, Мазырскай, Маладзечанскай, Пінскай, Полацкай і Слуцкай. Колькасць раёнаў прапаноўваецца павялічыць да 250–275 з разлікам, каб радыус іх складаў 14–17,5 км, дзякуючы чаму адпадзе неабходнасць у сельсаветах.

Другі, больш мяккі, варыянт рэфармавання адміністрацыйна-тэрытарыяльнага падзелу прадугледжвае далучэнне раёнаў з насельніцтвам менш за 20 тыс. чалавек да прылеглых больш буйных раёнаў. Таксама плануецца ўзбуйненне малаколькасных сельсаветаў і аб'яднанне буйных гарадоў з раёнамі ў адну адміністрацыйна-тэрытарыяльную адзінку (напрыклад, Бабруйск, Пінск, Баранавічы), у сельскай мясцовасці захаванне толькі адміністрацыі пры адмове ад выбараў мясцовых дэпутатаў. Разам з тым разглядаецца варыянт стварэння самастойнай адміністрацыйна-тэрытарыяльнай адзінкі – Мінскай сталічнай акругі ў складзе Мінскага раёна, які аб'яднае гарады-спадарожнікі сталіцы Беларусі. У любым выпадку абгрунтаванне розных варыянтаў рэфармавання адміністрацыйна-тэрытарыяльнага падзелу Беларусі патрабуе ўлік меркаванняў эканамістаў, юрыстаў, экалагаў, сацыёлагаў, архітэктараў, будаўнікоў, прадстаўнікоў органаў мясцовага кіравання і самакіравання, ініцыятыўных груп мясцовых супольнасцей, а таксама, магчыма, гісторыкаў.

Апошні раз буйное адміністрацыйнае пераўтварэнне ў краіне адбылося ў 1989 г.: у Горацкі раён Магілёўскай вобласці перасялілася шмат жыхароў з адселеных з-за аварыі на Чарнобыльскай АЭС вёсак, таму са складу раёна вылучылі новы – Дрыбінскі. Між тым некаторыя пераўтварэнні ў сферы адміністрацыйна-тэрытарыяльнага падзелу Беларусі ўжо неаднаразова

ажыццяўляліся ў апошнія гады. Так, у Мінскай вобласці ў 2006 г. змены адбыліся ў Салігорскім, Пухавіцкім, Мядзельскім раёнах; у 2007 г. – у Клецкім і Бярэзінскім; у 2009 г. былі зменены тэрыторыі 32 сельсаветаў. Пастаянна змяняюцца межы гарадоў (асабліва Мінска). Адбываліся дробныя змены і дзяржаўнай граніцы: напрыклад, за апошнія гады некалькі разоў мянялі лінію граніцы з Украінай – у Лельчыцкім і Лоеўскім раёнах.

Найбольш істотныя змены адбыліся ў 2019 г. Згодна з указам Прэзідэнта Рэспублікі Беларусь ад 15 сакавіка 2019 г. змяніліся граніцы Брэсцкай, Гродзенскай і Мінскай абласцей (уступіў у сілу з 1 снежня 2019 г.). Гэтыя змены датычацца 55 раёнаў (16 – у Брэсцкай вобласці, 22 – у Мінскай і 17 – у Гродзенскай); патрабавалася прывесці ў адпаведнасць межы сельскіх саветаў, якія знаходзіліся на стыку дадзеных абласцей і раёнаў. Неабходнасць у гэтых пераўтварэннях была выклікана ажыццяўлённымі раней меліярацыйнымі і іншымі гаспадарчымі работамі, будаўніцтвам аб'ектаў транспартнай інфраструктуры, што ў выніку прывяло да несупадзення адміністрацыйных межаў з цвёрдымі контурамі мясцовасці (рэкамі, меліярацыйнымі каналамі, дарожнай сеткай, ляснымі масівамі, прасекамі і інш.). Найбольш буйная змена заключалася ў перанясенні вёскі Карытніца, якая была адзіная ў Лідскім раёне на левым беразе Нёмана, у Дзятлаўскі раён.

Функцыі і паўнамоцтвы мясцовага кіравання і самакіравання.

На ўсіх узроўнях публічнай улады дзяржаўныя органы выконваюць адну і тую ж мэту – найбольш эфектыўна распарадзіцца дэлегаванай грамадствам уладай для рашэння агульнадзяржаўных задач. Асновы прававога становішча органаў мясцовага кіравання і самакіравання, асобных форм непасрэднай дэмакратыі замацаваны ў Законе ад 4 студзеня 2010 г. «Аб мясцовым кіраванні і самакіраванні ў Рэспубліцы Беларусь». Агульнай арганізацыі мясцовага кіравання і самакіравання прысвечаны Раздзел V (артыкулы 117–124) Канстытуцыі Рэспублікі Беларусь. У адпаведнасці з заканадаўствам у Рэспубліцы Беларусь organамі мясцовага кіравання і самакіравання з'яўляюцца мясцовыя Саветы дэпутатаў, выканаўчыя і распарадчыя органы, органы тэрытарыяльнага грамадскага самакіравання, мясцовыя рэферэндумы, сходы і іншыя формы прамога ўдзелу ў дзяржаўных і грамадскіх справах.

Мясцовыя Саветы дэпутатаў выбіраюцца жыхарамі адпаведных адміністрацыйна-тэрытарыяльных адзінак (вёскі, горада, раёна, вобласці) тэрмінам на чатыры гады. Саветы дэпутатаў працуюць у форме сэсій, якія збіраюцца не радзей аднаго разу ў квартал. На сэсіях дэпутаты мясцовых Саветаў зацвярджаюць праграмы эканамічнага і сацыяльнага развіцця свайго горада або раёна, распараджаюцца выдаткамі і даходамі мясцовых бюджэтаў, камунальнай уласнасцю, усталёўваюць мясцовыя падаткі і зборы, абмяркоўваюць іншыя пытанні, звязаныя з развіццём сваёй тэрыторыі. У камунальнай уласнасці, як правіла, знаходзіцца маёмасць дзяржаўных органаў раёна, горада ці іншай адміністрацыйна-тэрытарыяльнай адзінкі,

жыллёвы фонд і жыллёва-камунальная гаспадарка падведанай тэрыторыі, а таксама прамысловыя, будаўнічыя, сельскагаспадарчыя прадпрыемствы, прадпрыемствы гандлю, бытавога абслугоўвання насельніцтва і транспарту, іншыя прадпрыемствы, арганізацыі, установы аховы здароўя, адукацыі, культуры, фізічнай культуры і спорту.

Па пытаннях, разгледжаных на сесіях, Савет дэпутатаў прымае рашэнні. Саветы дэпутатаў падсправаздачныя ў сваёй дзейнасці грамадзянам, якія пражываюць на адпаведнай тэрыторыі, і адказныя перад імі. Дзейнасць Саветаў дэпутатаў забяспечваецца за кошт сродкаў адпаведнага мясцовага бюджэту.

Увогуле ў функцыянаванні мясцовага самакіравання ў дзяржаве знаходзіць выяўленне права грамадзян на мясцовае самакіраванне – адзін з фундаментальных элементаў дэмакратычнай дзяржавы, выяўляецца народаўладдзе. Пры гэтым мясцовае кіраванне зыходзіць з таго, што інтарэсы калектыву грамадзян на мясцовым узроўні атрымліваюць прыярытэт над інтарэсамі як асобнага грамадзяніна, так і грамадства ў цэлым.

Рэалізацыя кіраўніцкіх функцый мясцовымі органамі ў нашай краіне ажыццяўляецца як у форме мясцовага кіравання, так і ў форме самакіравання. Сістэма мясцовых органаў кіравання ў Рэспубліцы Беларусь складаецца з абласных, гарадскіх, раённых, пасялковых і сельскіх выканкамаў, а таксама мясцовых адміністрацый. Выканкамы і мясцовыя адміністрацыі ўваходзяць у адзіную сістэму органаў выканаўчай улады (у адрозненне ад органаў мясцовага самакіравання, сярод якіх, напрыклад, мясцовыя Саветы дэпутатаў з'яўляюцца прадстаўнічымі органамі).

Выканаўчым і распарадчым органам на тэрыторыі вобласці, раёна, горада, пасёлка, сельсавета з'яўляецца выканаўчы камітэт з правамі юрыдычнай асобы. Вылучаюць тры віды выканаўчых камітэтаў:

- першасны ўзровень – сельскія, пасялковыя, гарадскія (гарадоў раённага падпарадкавання);
- базавы ўзровень – гарадскія (гарадоў абласнога падпарадкавання);
- абласны ўзровень – абласныя і Мінскі гарадскі.

Такім чынам, асноўным выканаўчым і распарадчым органам на тэрыторыі адміністрацыйна-тэрытарыяльнай адзінкі з'яўляецца мясцовы выканкам – калегіяльны орган кіравання агульнай кампетэнцыі. Ён забяспечвае вырашэнне ўсіх пытанняў кіравання на адпаведнай тэрыторыі.

Выканаўчы камітэт складаецца са старшыні выканкама, яго намеснікаў, кіраўніка спраў (або сакратара) і членаў выканаўчага камітэта. Першы намеснік старшыні, намеснікі старшыні, кіраўнік спраў і члены абласнога (Мінскага гарадскога) выканаўчага камітэта прызначаюцца на пасаду і вызваляюцца ад пасады старшынёй выканаўчага камітэта па ўзгадненні з Прэзідэнтам Рэспублікі Беларусь. Першы намеснік старшыні, намеснікі (намеснік) старшыні, кіраўнік спраў (сакратар) і члены раённага, гарадскога, пасялковага, сельскага выканаўчых камітэтаў прызначаюцца старшынёй адпаведнага выканаўчага камітэта па ўзгадненні з вышэйстаячым выканаўчым камітэтам.

Абласныя і Мінскі гарадскі выканаўчыя камітэты падсправаздачныя і падкантрольныя Прэзідэнту Рэспублікі Беларусь і Савету Міністраў Рэспублікі Беларусь па пытаннях, што ўваходзяць у кампетэнцыю Урада Рэспублікі Беларусь, выканаўчыя камітэты пярвічнага і базавага ўзроўня – Прэзідэнту Рэспублікі Беларусь і вышэйстаячым выканаўчым і распарадчым органам. Выканаўчы камітэт адказны перад адпаведным Саветам па пытаннях, аднесеных да кампетэнцыі Савета.

У межах сваіх паўнамоцтваў выканаўчы камітэт прымае рашэнні, якія зацвярджаюцца простаі большасцю галасоў ад устаноўленага складу выканаўчага камітэта, падпісваюцца старшынёй выканаўчага камітэта і кіраўніком спраў (сакратаром) выканаўчага камітэта. Пасяджэнні выканаўчага камітэта склікаюцца старшынёй выканаўчага камітэта па меры неабходнасці, але не радзей аднаго разу на месяц і лічацца правамоцнымі, калі ў іх прымае ўдзел не менш за 2/3 членаў ад устаноўленага складу выканаўчага камітэта. Выканаўчы камітэт па меры неабходнасці, але не радзей аднаго разу на год дакладвае аб сваёй дзейнасці Савету, а таксама інфармуе грамадзян на сходах працоўных калектываў і па месцы жыхарства.

Што датычыцца канкрэтнага выяўлення дзейнасці выканаўчага камітэта, ён распрацоўвае і ўносіць для зацвярджэння ў Савет схему кіравання мясцовай гаспадаркай і камунальнай уласнасцю, прапановы па арганізацыі аховы грамадскага парадку і абароны правоў грамадзян; распрацоўвае і ўносіць для зацвярджэння ў Савет праекты праграм эканамічнага і сацыяльнага развіцця, мясцовага бюджэту, прымае меры па ажыццяўленні праграм і выкананні мясцовага бюджэту, прадстаўляе Савету справаздачы аб іх выкананні; забяспечвае на адпаведнай тэрыторыі выкананне Канстытуцыі і законаў, рашэнняў Савета і рашэнняў вышэйстаячых дзяржаўных органаў, прынятых у межах іх кампетэнцыі. Акрамя таго выканаўчы камітэт прымае рашэнні аб стварэнні, рэарганізацыі і ліквідацыі прадпрыемстваў, арганізацый, устаноў і аб'яднанняў камунальнай уласнасці, па пытаннях сваёй дзейнасці стварае камісіі, вызначае іх паўнамоцтвы і кіруе іх дзейнасцю; аказвае ніжэйстаячым выканаўчым камітэтам і мясцовым адміністрацыям неабходную дапамогу; вырашае ўскладзеныя на яго заканадаўствам задачы па арганізацыі выбараў і рэферэндумаў, а таксама абмеркаванні іншых найважнейшых пытанняў мясцовага і рэспубліканскага значэння. На выканаўчыя камітэты ўскладзены таксама шэраг іншых паўнамоцтваў.

Рашэнні мясцовых Саветаў дэпутатаў, якія не адпавядаюць заканадаўству, могуць быць скасаваны вышэйстаячымі Саветамі дэпутатаў, Саветам Рэспублікі Нацыянальнага сходу Рэспублікі Беларусь, а таксама прыпыняюцца Прэзідэнтам Рэспублікі Беларусь. Рашэнні мясцовых Саветаў дэпутатаў, выканаўчых і распарадчых органаў, якія абмяжоўваюць ці парушаюць правы, свабоды і законныя інтарэсы грамадзян, а таксама ў іншых прадугледжаных заканадаўствам выпадках, могуць быць абскарджаны ў судовым парадку (артыкул 122 Канстытуцыі Рэспублікі Беларусь).

Выканаўчы камітэт непасрэдна кіруе дзейнасцю ўсіх сваіх ўпраўленняў, аддзелаў, іншых органаў. Непасрэдна і праз падпарадкаваныя яму органы выканкам накіроўвае і кантралюе дзейнасць аб'ектаў мясцовай гаспадаркі па пытаннях, пералічаных у заканадаўстве. Да ліку аддзелаў і ўпраўленняў выканкамаў адносяцца мясцовыя органы галіновай або міжгаліновай кампетэнцыі (напрыклад, фінансавы аддзел, аддзел сацыяльнага забеспячэння і г.д.). Яны ўзначальваюцца начальнікамі ці загадчыкамі. Гэта адзіначальныя органы. У пасялковых, сельскіх выканкамах аддзелы і ўпраўленні не прадугледжаны. Пры выканкамах ствараюцца рознага роду камісіі: адміністрацыйныя, па справах непаўналетніх, назіральныя. Гэта юрысдыкцыйныя і наглядна-кантрольныя органы, якія могуць разглядаць справы аб адміністрацыйных правапарушэннях і накладаць адміністрацыйныя спагнанні за іх здзяйсненне і сачыць за выкананнем правілаў у галіне выканаўчай і распарадчай дзейнасці.

У сістэме выканаўча-распарадчых органаў існуюць і іншыя мясцовыя органы дзяржаўнага кіравання, якія арганізацыйна не падпарадкоўваюцца выканкамам. Гэта мясцовыя тэрытарыяльныя органы Міністэрства абароны, Камітэта дзяржаўнай бяспекі, Міністэрства па падатках і зборах і інш. Утвараюцца такія мясцовыя органы кіравання адпаведнымі міністэрствамі. У сваёй дзейнасці па кіраванні непасрэдна падпарадкаванымі аб'ектамі гэтыя органы супрацоўнічаюць з адпаведнымі выканаўчымі камітэтамі.

Асобна трэба казаць аб мясцовай адміністрацыі, якая з'яўляецца выканаўчым і распарадчым органам на тэрыторыі раёна ў горадзе. Мясцовыя адміністрацыі валодаюць правам юрыдычнай асобы, уваходзяць у сістэму органаў выканаўчай улады і адносяцца да органаў мясцовага кіравання. Мясцовая адміністрацыя – калегіяльны орган агульнай кампетэнцыі, які складаецца з кіраўніка мясцовай адміністрацыі, яго намеснікаў і членаў мясцовай адміністрацыі. Мясцовыя адміністрацыі былі створаны пасля скасавання ў гарадах раённых Саветаў дэпутатаў і іх органаў у адпаведнасці з Указам Прэзідэнта Рэспублікі Беларусь ад 19 верасня 1995 г. №383 «Аб правядзенні рэформы органаў мясцовага кіравання і самакіравання». Паўнамоцтвы мясцовай адміністрацыі шмат у чым супадаюць з паўнамоцтвамі раённых выканаўчых камітэтаў. Кіраўнік мясцовай адміністрацыі прызначаецца на пасаду і вызваляецца ад пасады Прэзідэнтам Рэспублікі Беларусь або ва ўстаноўленым парадку. Мясцовая адміністрацыя падсправаздачная і падкантрольная гарадскому выканаўчаму камітэту, які зацвярджае яе структуру і штатную колькасць. Мясцовая адміністрацыя не радзей аднаго разу на год робіць справаздачу перад гарадскім выканаўчым камітэтам, а таксама інфармуе грамадзян аб сваёй дзейнасці.

Такім чынам, органы мясцовага кіравання ўключаюць ў сябе мясцовыя выканаўчыя камітэты, мясцовыя адміністрацыі, аддзелы і ўпраўленні выканкамаў (мясцовых адміністрацый). Дадзеныя органы ажыццяўляюць выканаўчую ўладу на тэрыторыі вобласці, раёна, горада, пасёлка, сельсавета. Увогуле галоўнай мэтай іх дзейнасці з'яўляецца вырашэнне пытанняў

мясцовага значэння з улікам агульнадзяржаўных інтарэсаў і інтарэсаў насельніцтва, якое пражывае на адпаведнай тэрыторыі.

Пытанні і заданні

1. На якія тэрытарыяльная адзінкі падзяляліся беларускія землі ў часы Старажытнай Русі? Як у іх было арганізавана кіраванне?
2. Якія трансфармацыі адбываліся ў адміністрацыйна-тэрытарыяльным дзяленні Вялікага Княства Літоўскага?
3. На якія адміністрацыйна-тэрытарыяльныя адзінкі падзяляліся беларускія землі ў складзе Расійскай імперыі?
4. Якія змены адбываліся ў адміністрацыйна-тэрытарыяльным дзяленні БССР у 1919—1991 гг.?
5. Што ўяўляе сабой адміністрацыйна-тэрытарыяльная структура сучаснай Беларусі?
6. Як арганізавана мясцовае кіраванне і самакіраванне ў сучаснай Беларусі?
7. Якія выконваюць функцыі і маюць паўнамоцтвы сучасныя органы мясцовага кіравання і самакіравання?
8. Ці можна выявіць пераемнасць у развіцці мясцовых органаў кіравання ў гісторыі Беларусі?
9. Якое адміністрацыйнае дзяленне Рэспублікі Беларусь, на вашу думку, трох узроўняў (як зараз) ці двух узроўняў больш рацыянальна для нашай дзяржавы?
10. З дапамогай карт «Вялікага гістарычнага атласа» прасачыце змены граніц дзяржаўных утварэнняў, існаваўшых на беларускіх землях, і выкажыце меркаванні наконт асаблівасцей фарміравання сучаснай дзяржаўнай граніцы Рэспублікі Беларусь.

Тэма 2.6. Палітычныя партыі і грамадскія аб'яднанні

Гістарычная рэтраспектыва развіцця палітычных партый і грамадскіх аб'яднанняў у Беларусі.

У канцы XIX ст. на арэну палітычнай барацьбы выходзіць новая сіла – рабочы клас, які заявіў пра сябе эканамічнымі забастоўкамі. У 1898 г. ў Мінску на Першым з'ездзе была абвешчана Расійская сацыял-дэмакратычна рабочая партыя (РСДРП). У Беларусі народніцкія арганізацыі вялі прапагандысцкую працу сярод працоўных, інтэлігенцыі шляхам распаўсюджвання літаратуры, стварэння гурткоў, правядзення сходаў. У сярэдзіне 1880-х гг., напрыклад, у народніцкім гуртку ў Мінску займалася каля 160 рабочых. Імі была распрацавана праграма рабочых членаў партыі «Народная воля» ў Паўночна-Заходнім краі», якая лічыла задачу вызвалення працоўнага саслоўя з-пад эканамічнага, палітыка-грамадскага і маральнага прыгнёту справай саміх рабочых.

У раздзеле праграмы, прысвечаным эканамічнай платформе, пабудова новага грамадства звязвалася з пераходам зямлі і прылад працы ў агульную ўласнасць ўсіх працоўных, ва ўласнасць сацыялістычнай дзяржавы, заменай наёмнай працы агульнай працай. Палітычная частка праграмы абвяшчала свабоду слова, друку, саюзаў, сходак, самакіраванне палітычных груп і г.д. У вобласці маральнасці – свабода сумлення, пачуццяў, думкі, навукі, абавязковае бясплатнае навучанне і г.д.

Зыходзячы з таго, што галоўным кірункам у рабочым руху была эканамічная барацьба, прафесійныя арганізацыі выступалі ініцыятарамі і кіраўнікамі забастовачных выступленняў. Рабочыя гурткі часта арганізавалі так званыя «баявыя атрады», прызначэнне якіх заключалася ў тым, каб шляхам тэрору ўздзейнічаць на ўладальнікаў майстэрняў, а таксама тых працоўных, якія пасля абвяшчэння стачкі працягвалі працаваць. У 1895--1997 гг. у Беларусі было зарэгістравана 114 групавых і асобных стачак, у якіх прыняло ўдзел больш за 5 тыс. рабочых.

Урад прымаў розныя меры для навядзення парадку. Разам з пашырэннем карных мер, царызм спрабаваў уздзейнічаць на рабочы рух праз палітычныя і грамадскія арганізацыі. Ідэю стварэння легальных арганізацый высунуў начальнік маскоўскага ахоўнага аддзялення С.В. Зубатаў. У Беларусі такой арганізацыяй з'явілася створаная ў 1901 г. «Яўрэйская незалежная рабочая партыя», на чале якой стаяла М. Вільбушэвіч. Створаная пры падтрымцы ахранкі партыя вылучыла праграму дзейнасці, якая заключалася ў замене рэвалюцыйнага вучэння эвалюцыйным, адмаўленні ўсіх форм і відаў насілля. Значную частку працоўных такая праграма задавальняла. Колькасць членаў партыі ў Мінску дасягнула 1,5 тыс. чалавек. У другой палове 1903 г. эксперымент Зубатава не атрымаў развіцця. Узнікаюць народніцкія гурткі, якія адмяжоўваюцца ад эвалюцыянізму і пачынаюць называць сябе сацыялістамі-рэвалюцыянерамі.

Адным з цэнтраў, дзе стваралася эсэраўскіх партыя, была Беларусь. У Мінску адбылося аб'яднанне груп народніцкага кшталту у «Рабочую партыю

палітычнага вызвалення Расіі». Г.А. Гершуні прыехаў у Мінск, арганізаваў народныя чытанні пры Мінскім таварыстве лекараў. Садзейнічаючы распаўсюджванню нелегальнай літаратуры, Гершуні ўсталяваў кантакты з рэвалюцыйнымі гурткамі не толькі Мінска, але і іншых гарадоў.

Па сваім складзе «Працоўная партыя палітычнага вызвалення Расіі» была ў асноўным з рабочых. Створаная партыя імкнулася ўсталяваць сувязь з рэвалюцыйнымі арганізацыямі Расіі і замежжа. Мінскія сацыялісты-рэвалюцыянеры арганізавалі ў Серабранцы друкарню, у якой працавалі Каплан, Мішкін. Увесну 1900 г. у мінскай друкарні была надрукавана брашура «Свабода», якая мела праграмны характар. У ёй партыя вылучыла сваёй мэтай ўсталяванне новага грамадскага ладу. У брашурцы ў якасці галоўнага сродку дасягнення гэтай задачы абгрунтоўвалася тактыка тэрору супраць членаў урада, непасрэдна зацікаўленых у захаванні існуючага дэспатычнага ладу.

Да ліку найважнейшых напрамкаў дзейнасці арганізацыі адносілася прапагандысцкая праца сярод моладзі, інтэлігенцыі, рабочых, салдат шляхам стварэння гурткоў асветы.

Была распрацавана арганізацыйная структура партыі. Меркавалася стварыць яе як арганізацыю аўтаномных мясцовых груп, аб'яднаных на аснове агульнай праграмы. У 1900 г. мінскі гурток «Рабочай партыі палітычнага вызвалення Расіі» налічваў 60 чалавек. У сакавіку-красавіку 1900 г. мінская арганізацыя была правалена, яе друкарня разгромлена паліцыяй. Тых сацыялісты-рэвалюцыянеры, якія засталіся на волі, працягвалі працу. Іх арганізацыі існавалі ў Мінску, Гомелі і іншых гарадах. Была створана новая друкарня. У хуткім часе на базе гэтых гурткоў была створана Партыя сацыялістаў-рэвалюцыянераў (эсэры).

Да народніцкіх партый належала і партыя Беларуская Сацыялістычная Грамада (БСГ), якая з'явілася ўвосень 1903 г. Беларуская Рэвалюцыйная Грамада ў снежні 1903 г. прыняла сваё новае найменне -- Беларуская Сацыялістычная Грамада. Яно захавалася да яе распаду ў ліпені 1918 г., калі рэспубліку акупавалі нямецкія войскі. Партыя зарадзілася ў Мінску. Яе арганізатарамі былі А.І. Луцкевіч (А. Навіна), І.І. Луцкевіч, К. Кастравіцкі (К. Каганец), Ф. Стацкевіч, А. Пашкевіч (Цётка) і інш.

Перад рэвалюцыяй 1905--1907 гг. нешматлікія групы БСГ былі ў Менску, Вільні і Пецярбургу. Праграма Грамады, прынятая на першым з'ездзе ў 1903 г., грунтавалася на ідэях партыі сацыялістаў-рэвалюцыянераў (ПСР) і польскай партыі сацыялістычнай (ППС). Грамада лічыла сябе сацыяльна-палітычнай арганізацыяй «працоўнага народа». У паняцце «працоўнага народа» ўключаліся рабочыя і ўсе сяляне. Аграрная праграма БСГ у агульных рысах была запазычана ў эсэраў. БСГ заяўляла, што яна будзе імкнуцца да знішчэння прыватнай уласнасці на землю і змагацца за прадастаўленне кожнаму чалавеку права на індывідуальнае карыстанне зямлёй без права карыстання чужой наёмнай рабочай сілай пры адначасовым распаўсюджванні ідэі ўсебаковай кааперацыі як сродку пераходу да сацыялізму. Бліжэйшай палітычнай мэтай Грамада аб'яўляла звяржэнне

самадзяржаўя. Пры гэтым дэкларавалася, што БСГ будзе імкнуцца да незалежнасці нацыянальнасцей. Беларуская Сацыялістычная Грамада – першая ў рэспубліцы нацыянальна-дэмакратычная партыя сацыялістычнага кірунку. Была складаючай часткай рэвалюцыйна-дэмакратычнага патоку нацыянальна-вызваленчага руху.

Паводле свайго сацыяльнага складу БСГ з’яўлялася аб’яднаннем прадстаўнікоў розных слаёў беларускай нацыі, сярод якіх пераважалі выхадцы з шляхты, заможных слаёў сялянства, інтэлігенцыі і чыноўніцтва. Біяграфічныя дадзеныя яе лідараў сведчаць, што гэта былі ў асноўным прадстаўнікі двух класаў, двух галоўных палітычных плыняў – ліберальна-буржуазнага і дэмакратычнага. Магчымасць такога аб’яднання ў рамках адной палітычнай партыі абумоўлівалася параўнальна слабой класавай дыферэнцыяцыяй беларускай нацыі, якая фармавалася ў той час.

Гэта адбілася і на праграмных дакументах. Праграмная заява, якая з’яўлялася па сутнасці накідам праграмы, эклектычна аб’ядноўвала многія тэарэтычныя палажэнні розных палітычных партый, перш за ўсё ППС, эсэраў, а пазней Бунда і меншавікоў. У ёй абвяшчалася сацыялістычная арыентацыя. Першы з’езд, які праходзіў у снежні 1903 г. у Вільні, прыняў новую назву партыі і лозунг «Пралетарыі ўсіх краін, яднайцеся!», які захаваўся да пачатку першай рускай рэвалюцыі. Аднак у праграме адсутнічала прынцыповае адрозненне паміж пралетарыятам, сялянствам і іншымі пластамі працоўных. Падобна эсерам, яна аб’ядноўвала іх у адну сацыяльна-эканамічную катэгорыю – працоўны народ і ў роўнай ступені імкнулася абаперціся і на рабочы клас, і на сялянства, і на інтэлігенцыю.

БСГ дамагалася звяржэння самадзяржаўя і абвясціла сваёй канчатковай мэтай зацвярджэнне сацыялізму ў Беларусі. Вядома, што ўсе палітычныя партыі лявей кадэтаў не адмаўлялі сацыялістычную ідэю, кожная з іх пасвойму яе разумела. БСГ, як і эсэры, выступала з абвінавачваннем марксістаў у тым, што яны нібыта падмянілі этычны бок сацыялізму прагматычнай класавай цікавасцю. БСГ разглядала сацыялізм як вышэйшы ідэал барацьбы, у імя ажыццяўлення якога павінны быць аб’яднаны ўсе сілы нацыі -- рабочыя, сяляне, інтэлігенцыя. Высоўваючы ў сваёй праграме задачу звяржэння самадзяржаўя, яна лічыла галоўным наблізіцца да ажыццяўлення сацыялістычнай ідэі шляхам паслядоўных сацыяльна-эканамічных рэформ.

Яе нацыянальная праграма ўключала патрабаванні «*магчыма большай незалежнасці нацыянальнай*» і аўтаноміі не для Беларусі, а для ўсяго Заходняга краю з сеймам у Вільні. «*Мы стаім за нацыянальную аўтаномію, але сойм мы патрабуем не для беларусаў, а для ўсяго краю, -- у сойме павінны быць прадстаўнікі ўсіх народнасцей Паўночна-Заходняга краю*». Праграма па нацыянальным пытанні патрабавала знішчэння нацыянальнага прыгнёту, раўнапраўя нацый і іх права на самавызначэнне. Аднак БСГ своеасабліва спрабавала вырашаць нацыянальнае пытанне. У адрозненне ад сацыял-дэмакратаў, асабліва іх радыкальнай плыні -- большавікоў, якія разглядалі яго як складаючую частку барацьбы за сацыялізм, БСГ,

прызнаючы ў цэлым класавую барацьбу, фактычна адмаўляла яе унутры беларускай нацыі.

У сацыял-дэмакратычным і рабочым руху ў заходніх губернях вядучую пазіцыю займаў Бунд. Пасля ўступлення ў Бунд у 1900 г. Гомельскага камітэта, у Беларусі не засталася практычна ні адной арганізацыі РСДРП, якая б не залежала ад Бунда.

На Другім з'ездзе РСДРП, які адбыўся за мяжой летам 1903 г. у перыяд бурнага ўздыму рабочага руху ў Расіі, было завершана стварэнне партыі. З'езд прыняў распрацаваную рэдакцыяй газеты «Іскра» праграму РСДРП, у якой вызначаліся гістарычныя задачы працоўнага класа краіны: разбурэнне буржуазнага грамадскага і дзяржаўнага ладу. На з'ездзе Бунд выйшаў з партыі. А пры выбары кіраўніка партыі большасць падтрымала У.І. Леніна. Пацярпеўшыя паражэнне меншавікі адмовіліся падпарадкоўвацца статуту партыі і ўтварылі сваю фракцыйную групоўку, што фактычна азначала раскол РСДРП на большавікоў і меншавікоў.

Выхад Бунда з партыі адкрыў шлях для стварэння інтэрнацыянальных пралетарскіх арганізацый у Заходнім краі. У канцы 1903--1904 гг. групы РСДРП з'явіліся ў Мінску, Гомелі, Віцебску, Барысаве, Карме і інш. Ўзначалілі іх Палескі і Паўночна-Заходні камітэты РСДРП, створаныя ў студзені-сакавіку 1904 г. На пярэдні план у рабоце гэтых арганізацый вылучаліся задачы барацьбы з носьбітамі нацыяналізму і сепаратызму ў рабочым руху. Сувязнымі партыйных цэнтраў у Мінску быў ваенны лекар К.А. Хроснікаў і інжынер М.Н. Кузняцоў. Улетку 1904 г. у складзе Мінскай групы функцыянавала каля 12 гурткоў. Колькасць членаў арганізацыі дасягала 100 чалавек. Стварэнне груп і камітэтаў РСДРП у Беларусі сустрэла жорсткае супраціўленне з боку Бунда. Таксама пашырэнне РСДРП у той час тармазілася вострым недахопам літаратуры.

Маладыя партыйныя арганізацыі перш за ўсё імкнуліся ўзмацніць свой уплыў у асяроддзі фабрычна-завадскога і чыгуначнага пралетарыяту. Разуменьне выключнае значэнне саюза працоўнага класа і сялянства для лёсаў рэвалюцыі, групы і камітэты РСДРП у Беларусі імкнуліся распаўсюдзіць свой уплыў і ў вёсцы. Распаўсюджванне сацыял-дэмакратычнай літаратуры сярод сялян ў 1904 г. зафіксавана ў Гомельскім, Рэчыцкім, Мінскім, Слуцкім, Вілейскім і іншых паветах.

У друкарні Палескага камітэта ў 1904 г. перадрукаваны дзве часткі з працы У.І. Леніна «Да выясовай беднаты» пад назвай «Барацьба гарадскіх рабочых і чаго хочуць сацыял-дэмакраты». Гэта брашура ў верасні 1904 г. распаўсюджвалася сярод сялян падчас кірмашу ў Шклове.

Раскол РСДРП на большавікоў і меншавікоў адбіўся і на партыйных арганізацыях Беларусі. У фармальна адзіных арганізацыях ідэйнага адзінства не было, так як у складзе іх былі і большавікі, і меншавікі, і прымірэнцы. Суадносіны сіл у розных арганізацыях былі рознымі, часта мяняліся. На большавіцкіх пазіцыях стаялі Мінская, Бабруйская, Гомельская і Віцебская групы. У іншых арганізацыях, у тым ліку ў Палескім і Паўночна-Заходнім

камітэтах, ў 1904 г. таксама дзейнічалі бальшавікі, але колькасная перавага была на баку прымірэнцаў і меншавікоў.

Пад уплывам масавага рэвалюцыйнага руху на мяжы XIX -- XX ст. актывізавалася палітычная дзейнасць дробна-буржуазных палітычных рухаў. Ідэалогія іх фарміравалася пад удзеяннем, з аднаго боку, жорсткага палітычнага і нацыянальнага прыгнёту царызму, а з другога -- усё большага развіцця пралетарскага руху на чале з рэвалюцыйнай марксісцкай партыяй. Расія стала вузлавым цэнтрам супярэчлівай эпохі. У аснове супярэчнасцей ляжалі канфлікты паміж новымі вытворчымі сіламі і шматлікімі феадальнымі перажыткамі ў вытворчых адносінах, перш за ўсё ў сельскай гаспадарцы, што скоўвалі развіццё прадукцыйных сіл і ўсяго грамадства.

У нацыянальных раёнах па меры развіцця капіталізму паскаралася фарміраванне буржуазіі, нацый і разам з тым нарастала іх супраціўленне вялікадзяржаўнай палітыцы царызму.

Адным з першых палітычных аб'яднанняў на беларускіх землях сталі чарнасоценцы. Выхад для грамадства чарнасоценцы бачылі ў вяртанні да *«спрадвечных пачаткаў: самадзяржаўя, праваслаўя, народнасці»*. Улада гасудара павінна выказваць інтарэсы не асобных саслоўяў, лічылі яны, а ўсёй нацыі ў цэлым. Для гэтага яна павінна быць вольная ад разнастайных *«канстытуцый і парламентаў»*.

Першыя чарнасоценныя арганізацыі заставаліся невялікімі салоннымі кружкамі, пералом у развіцці руху адбыўся ў 1905 г.

Пасля царскага маніфеста ад 17 кастрычніка 1905 г., які падараваў дэмакратычныя свабоды, па ўсёй краіне пакацілася хваля дэманстрацый. Рэвалюцыянеры святкавалі сваю першую перамогу і заклікалі дамагацца большага.

У кастрычніку 1905 г. чарнасоценны рух упершыню перарос у масавы і распаўсюдзіўся па ўсёй краіне. У лістападзе паўстала самая буйная чарнасоценная арганізацыя – «Саюз рускага народа» (СРН). Выйшаў першы нумар яе газеты «Рускі сцяг».

Неўзабаве аддзяленні СРН утварыліся па ўсёй краіне. Дзе-нідзе сяляне ўступалі ў саюз цэлымі вёскамі. Кіраўнікі саюза сцвярджалі, што ён рэзка адрозніваецца ад любой палітычнай партыі. Калі партыя абараняе саслоўныя, класавыя інтарэсы, то СРН выказвае інтарэсы ўсіх саслоўяў і класаў рускага грамадства.

Такім чынам, ужо ў пачатку XX ст. У Беларусі склаліся пэўныя умовы для развіцця шматпартыйнасці. Палітычныя пратэсты прымалі актыўны ўдзел у выбарах у Дзяржаўную думу, аб чым гаворка ідзе ў асобным раздзеле падручніка.

У выніку складаных рэвалюцыйных падзей, пачынаючы з 1917 г., узмацняецца ўплыў бальшавікоў. На аснове асобных груп у снежні 1918 г. ствараецца Камуністычная партыя (бальшавікоў) Беларусі. Да 1928 г. яна ўсталёвае аднапартыйную сістэму ў рэспубліцы. Аднапартыйная сістэма азначала, што ў краіне існавала адзіная палітычная партыя, якая кантралявала

ўсе палітычныя і эканамічныя рэсурсы, у тым ліку падбірала і растаўляла ўсе кіруючыя кадры.

Пераход ад аднапартыйнай сістэмы да шматпартыйнасці.

Адмена III з'ездам народных дэпутатаў СССР у сакавіку 1990 г. канстытуцыйнага палажэння (арт. 6 Канстытуцыі СССР), якое замацоўвала аднапартыйнасць і манаполію КПСС, адкрыла магчымасць для прызнання розных нефармальных аб'яднанняў легітымнымі палітычнымі структурамі і стварэння палітычных партый. Гэтаму спрыяў і прыняты 9 кастрычніка 1990 г. Закон СССР «Аб грамадскіх аб'яднаннях» -- першы крок у прававой рэгламентацыі дзейнасці партый. Ён надаў дадатковы імпульс, які ішоў яшчэ з другой паловы 1980-х гг., працэсу іх зараджэння. У адпаведнасці з законам для стварэння палітычнай партыі патрабавалася не меней за 100 членаў. Фактычна пачатак фарміравання палітычных партый Беларусі звязаны са з'яўленнем і станаўленнем у 1986--1987 гг. рознага роду дыскусійных клубаў і нефармальных арганізацый («Талака», «Спадчына», «Тутэйшыя», «Мартыралог Беларусі» і інш.). Іх сацыяльнай асновай стала творчая інтэлігенцыя і моладзь. На мітынгх і сходах яны выступалі за дэмакратызацыю грамадства, прававую дзяржаву, свабоду слова, друку, адраджэнне нацыянальнай культуры, наданне беларускай мове статусу адзінай дзяржаўнай мовы, плюралізм розных форм уласнасці, эканамічную незалежнасць і суверэнітэт Беларусі.

У кастрычніку 1988 г. на базе нефармальных аб'яднанняў быў створаны аргкамітэт Беларускага народнага фронту (БНФ) за перабудову «Адраджэнне», устаноўчы з'езд якога адбыўся ў чэрвені 1989 г. у Вільні. Пасля II з'езду (сакавік 1991 г., Мінск) БНФ пераўтварыўся ў партыю з вертыкальнай арганізацыйнай структурай, індывідуальным членствам, выплатай узносаў, утварэннем сваіх суполак у працоўных калектывах. Ўлучыўшыся ў барацьбу за ўладу і прыняўшы ўсе атрыбуты палітычнай партыі, БНФ перайшоў на антыкамуністычныя пазіцыі, стаў каардынуючым цэнтрам ўсіх апазыцыйных сілаў. У першыя гады незалежнасці Беларусі ён заняў дамінуючае становішча ў палітычным спектры грамадства і меў самы высокі рэйтынг за ўвесь перыяд сваёй дзейнасці. У пачатку 90-х гг. XX ст. ён дасягаў 40%.

Шматпартыйнасць у Беларусі ўзнікла на хвалі перабудоўчых змен. XIX канферэнцыя КПСС (1988 г.) фактычна дала дабро на існаванне іншых партый у краіне. У Беларусі першай такой палітычнай партыяй стала Аб'яднаная дэмакратычная партыя (з 1990 г. да пачатку 1995 г., калі змяніла сваю назву на «Нацыянальна-дэмакратычная партыя беларусаў»). На першай канферэнцыі былі прыняты статут партыі, а таксама асноўныя праграмныя прынцыпы. У той час НДПБ была адзінай партыяй, якая патрабавала ад сваіх членаў ведання беларускай мовы. У яе праграме адзначалася, што «*НДПБ гуртуе беларусаў і тых, хто імкнецца ўсвядоміць сябе беларусамі не звязаючы на тых ці іншых канфесіі і рэлігіі наогул*». Яна часта крытыкавала БНФ за нерашучасць і недастатковасць дзеянняў па абароне беларускай мовы і адраджэння беларускай культуры. Асноўная мэта партыі -- нацыянальнае

адраджэнне беларускага народа, дасягненне беларускай нацыяй і дзяржавай узроўню перадавых еўрапейскіх нацый, усталяванне ў Беларусі дэмакратыі. НДПБ выступала за парламенцкую форму дзяржаўнага кіравання, калі прэзідэнт выконвае толькі прадстаўнічыя функцыі. Асноўным органам кіравання павінен быць заканадаўчы Сойм, які выбіраецца на чатыры гады па прапарцыянальнай сістэме і працуе на пастаяннай аснове. Сойм выбірае са свайго складу прэм'ер-міністра, які фарміруе ўрад. Пры ўрадзе павінен дзейнічаць кансультацыйна-дарадчы орган (Вышэйшая Рада). Гэта Рада стваралася з прадстаўнікоў тэрытарыяльна-адміністрацыйных адзінак. У знешняй палітыцы НДПБ меркавала развіваць добрасуседскія адносіны з Расіяй, Латвіяй, Літвой, Польшчай, Украінай. Старшынёй партыі быў абраны В. Навуменка.

У хуткім часе ўзніклі Беларуская сялянская партыя, Беларуская сацыял-дэмакратычная Грамада, Нацыянальна-дэмакратычная партыя Беларусі, Беларускі хрысціянска-дэмакратычны саюз. Іх дзейнасць у той перыяд адлюстроўвала ўсю разнастайнасць тэндэнцый і асаблівасцей палітычнага, эканамічнага, нацыянальнага і культурнага развіцця рэспублікі. Усе яны ставілі задачу фарміравання розных каштоўнасцей грамадзянскай супольнасці. У жніўні 1991 г. пасля правалу путчу ГКЧП Вярхоўны Савет БССР прыпыніў дзейнасць Кампартыі Беларусі. У снежні 1991 г. была створана Партыя камуністаў Беларуская (ПКБ), зарэгістраваная ў маі 1992 г. У лютым 1993 г. парламент адмяніў сваё рашэнне аб прыпыненні дзейнасці КПБ, пасля чаго ў рэспубліцы існавалі дзве камуністычныя партыі. Важную ролю ў станаўленні партыйнай сістэмы ў краіне адыгралі прэзідэнцкія выбары ў ліпені 1994 г. У перыяд перадвыбарчай кампаніі рэзка ўзрасла актыўнасць палітычных партый, яны набылі практычны вопыт удзелу ў выбарах. З 21 зарэгістраванай палітычнай партыі ў прэзідэнцкіх выбарах удзельнічалі 6. Знамянальнай падзеяй у грамадска-палітычным жыцці рэспублікі стала прыняцце Вярхоўным Саветам Закона «Аб палітычных партыях» у кастрычніку 1994 г. У ім упершыню ў гісторыі беларускага заканадаўства быў замацаваны парадак утварэння і дзейнасці палітычных партый. На падставе Закона мінімальная колькасць членаў, неабходная для рэгістрацыі палітычнай партыі, было павялічана са 100 да 500 чалавек.

Прыняцце Закона «Аб палітычных партыях» дазволіла пазначыць месца палітычных партый у палітычнай сістэме Беларусі, іх правы і ўмовы дзейнасці; ўзаконіць фінансавыя і матэрыяльныя крыніцы партыйных структур; зафіксаваць прынцыпы ўзаемаадносін партый з органамі дзяржаўнай улады; пазначыць асноўныя аспекты іх удзелу ў выбарчых кампаніях, у дзейнасці прадстаўнічых і заканадаўчых органаў; рэгламентаваць працэдуру ліквідацыі палітычнай партыі. У Закон неаднаразова ўносіліся змены і дапаўненні, а ў ліпені 2005 г. ён быў прыняты ў новай рэдакцыі.

На развіццё партыйнай сістэмы ў Беларусі істотны ўплыў аказалі выбары дэпутатаў Вярхоўнага Савета Рэспублікі Беларусь у 1995 г. Выбары ў вышэйшы прадстаўнічы і заканадаўчы орган улады выявілі ступень

падтрымкі выбаршчыкамі розных палітычных партый. У парламент краіны сваіх прадстаўнікоў правялі 16 партый. Перамогу атрымалі камуністы, якія атрымалі 45 дэпутацкіх мандатаў. Аграрная партыя, якая заняла другое месца, атрымала 33 мандаты. Астатнія партыі правялі ў парламент значна меншы лік сваіх членаў (ад васьмі да аднаго). Па выніках выбараў у Вярхоўным Савеце аформіліся 5 парламенцкіх фракцый, у іх ліку: «Згода» (61 дэпутат), аграрыяў (49 дэпутатаў), Партыі камуністаў Беларускай (45 дэпутатаў). 18 дэпутатаў ўвайшлі у фракцыю «Грамадзянскае дзеянне» і 15 у сацыял-дэмакратычны «Саюз працы». У цэлым партыйныя фракцыі ўключалі 2/3 дэпутацкага корпуса, і на першай сесіі парламента яго кіруючыя органы былі сфарміраваны на аснове міжфракцыйнага пакетнага пагаднення. Яны сталі рэальнай палітычнай сілай: ні адзін закон без іх падтрымкі не мог быць прыняты парламентам.

Спачатку парламенцкія фракцыі працавалі эфектыўна, займаючыся выпрацоўкай і ажыццяўленнем палітычнага курсу, распрацоўкай сацыяльна-эканамічнай і палітычнай стратэгіі краіны. Аднак неўзабаве лідэры чатырох апазіцыйных фракцый ўступілі ў канфрантацыю з абраным Прэзідэнтам рэспублікі, уносячы раскол у працу парламента. Выхадам з крызісу паміж галінамі ўлады стаў рэферэндум 26 лістапада 1996 г. На суд беларускіх грамадзян былі прадстаўлены пытанні адносна ўнясення змяненняў і дапаўненняў Прэзідэнта ў Канстытуцыю краіны: адмена смяротнага пакарання; ўвядзенне прыватнай уласнасці на землю; два праекты змяненняў і дапаўненняў у Канстытуцыю Рэспублікі Беларусь 1994 г. Аграры і камуністы прапанавалі свой праект Канстытуцыі, які скасоўваў пасаду прэзідэнта наогул. Праведзены рэферэндум дазволіў вырашыць супрацьстаянне заканадаўчай і выканаўчай улад мірным шляхам, удалося пазбегнуць дэстабілізацыі палітычнай сітуацыі.

Пасля рэферэндуму 1996 г. і роспуску Вярхоўнага Савета 13-га склікання колькасць палітычных партый у рэспубліцы скарацілася, ішоў інтэнсіўны працэс іх рэарганізацыі. Разам з тым некаторыя партыі існавалі толькі на паперы, не мелі сярод насельніцтва сур'ёзнай сацыяльнай падтрымкі, арганізацыйных звёнаў на месцах, не вялі ніякай працы. Згодна з пастановай Вярхоўнага Суда Рэспублікі Беларусь сталі лічыцца недзеючымі Гуманітарная партыя, Беларускі навукова-вытворчы кангрэс, Беларуская партыя «Ачышчэнне», Беларуская партыя аматараў піва і інш.

На працэс фарміравання шматпартыйнасці ў Беларусі значны ўплыў аказаў Дэкрэт Прэзідэнта Рэспублікі Беларусь ад 26 студзеня 1999 г. «Аб некаторых мерах па ўпарадкаванні дзейнасці палітычных партый, прафесійных саюзаў і грамадскіх аб'яднанняў», у адпаведнасці з якім была праведзена іх перарэгістрацыя. Дэкрэт павялічыў мінімальную колькасць членаў партый, неабходную для рэгістрацыі, з 500 да 1000 чалавек ад большасці абласцей рэспублікі і г. Мінска. У выніку з 28 існаваўшых на момант выдання Дэкрэта палітычных партый прайшлі перарэгістрацыю 17.

Пасля расколу партыі Беларускага народнага фронту былі зарэгістраваны Кансерватыўна-Хрысціянская партыя - БНФ і Партыя БНФ. У

2004 г. па прапанове Міністэрства юстыцыі Вярхоўны Суд Рэспублікі Беларусь прыняў рашэнне аб ліквідацыі Беларускай партыі працы, а ў 2007 г. Беларускай экалагічнай партыі зялёных «БЭЗ» і Беларускай партыі жанчын «Надзея».

Нарматыўна-прававая база дзейнасці партый і грамадскіх аб'яднанняў.

Часткай механізму рэалізацыі правоў грамадзян на выказванне сваіх грамадска-палітычных інтарэсаў і поглядаў, а таксама найважнейшым элементам дэмакратычнай палітычнай сістэмы з'яўляюцца **палітычныя партыі** і іншыя формы грамадзянскай самаарганізацыі. Грамадзяне, а часам таксама замежнікі і асобы без грамадзянства могуць ствараць і ўдзельнічаць у дзейнасці розных свецкіх некамерцыйных аб'яднанняў: палітычных партый, грамадскіх арганізацый, масавых рухаў, арганізацый, ініцыятыў грамадскай самадзейнасці і рознага роду самакіравання. Падобныя формы грамадзянскай актыўнасці спрыяюць рэалізацыі грамадзянамі свабоды меркаванняў, перакананняў і іх вольнаму выражэнню, што адпавядае палажэнням Міжнароднага пакта аб грамадзянскіх і палітычных правах 1966 г. У Канстытуцыі змяшчаецца палажэнне тым, што «Палітычныя партыі, іншыя грамадскія аб'яднанні, дзейнічаючы ў рамках Канстытуцыі і законаў Рэспублікі Беларусь, садзейнічаюць выяўленню і выказванню палітычнай волі грамадзян, удзельнічаюць у выбарах» (арт. 5).

Асноўныя нарматыўныя прававыя акты, якія рэгулююць пытанні стварэння і дзейнасці грамадскіх аб'яднанняў у Рэспубліцы Беларусь:

- Канстытуцыя Рэспублікі Беларусь (арт. 4, 5, 36, 86);
- Грамадзянскі кодэкс Рэспублікі Беларусь;
- Закон Рэспублікі Беларусь «Аб прафесійных саюзах» (прыняты 22.04.1992 г.);
- Закон Рэспублікі Беларусь «Аб грамадскіх аб'яднаннях» (прыняты 4.10.1994 г.);
- Закон Рэспублікі Беларусь «Аб палітычных партыях» (прыняты 5.10.1994 г.);
- Дэкрэт Прэзідэнта Рэспублікі Беларусь №2 «Аб некаторых мерах па ўпарадкаванні дзейнасці палітычных партый, прафесійных саюзаў, іншых грамадскіх аб'яднанняў» (прыняты 26.1.1999 г.).

Унутраная арганізацыя, структура і напрамкі дзейнасці палітычных партый, грамадскіх арганізацый сацыяльна-эканамічнага і культурнага характару (напрыклад, прафсаюзаў, саюзаў жанчын ці аб'яднанняў нацыянальных меншасцей) звычайна рэгулююцца іх статутамі -- дакументамі, якія прымаюцца самімі гэтымі аб'яднаннямі на іх з'ездах, канферэнцыях. Дзяржава не ўмешваецца ва ўнутраныя справы палітычных партый і грамадскіх аб'яднанняў. У той жа час, паколькі іх дзейнасць мае публічны характар, некаторыя пытанні, якія тычацца іх структуры і дзейнасці, рэгулююцца заканадаўствам.

Згодна з арт. 1 закона «Аб палітычных партыях», палітычная партыя -- гэта незалежнае, утворанае на аснове індывідуальнага добраахвотнага

сяброўства аб'яднанне грамадзян, якое дзейнічае ў рамках Канстытуцыі і законаў Рэспублікі Беларусь, садзейнічае выяўленню і выказванню палітычнай волі грамадзян і ўдзельнічае ў выбарах. У адрозненне ад іншых грамадскіх аб'яднанняў, партыі актыўна ўдзельнічаць у палітычным жыцці краіны, перш за ўсё, праз удзел у выбарах, фарміраванні грамадскай думкі па найбольш важных для дзяржавы і грамадства пытаннях. Розныя партыі прапагандуюць і выказваюць інтарэсы прадстаўляемых імі груп.

Хоць у 2002 г. агульная колькасць членаў зарэгістраваных у рэспубліцы партый складала каля 60 тыс. чалавек, што складала менш за 1% насельніцтва краіны, сама наяўнасць шматпартыйнасці сведчыць аб тым, што Беларусь -- дзяржава, якая імкнецца да пабудовы дэмакратыі і грамадзянскай супольнасці. Ні адна партыя ў Беларусі не мае права манапалізаваць уладу і зрабіць сваю ідэалогію дзяржаўнай, г.зн. абавязковай для ўсіх грамадзян. Структуры палітычных партый фарміруюцца толькі па тэрытарыяльным прынцыпе (у адрозненне ад структуры КПСС, якая фарміравалася таксама і па галіновому прынцыпу, што гарантавала ёй наяўнасць парткамаў на прадпрыемствах і ва ўстановах). Згодна з законам, прыналежнасць або непрыналежнасць грамадзяніна да палітычнай партыі не можа служыць падставай для абмежавання яго правоў і свабод, роўна як для прадастаўлення яму дзяржаўных ільгот і пераваг. Патрабаванне аб ўказанні ў афіцыйных дакументах на членства ў партыі не дапускаецца.

Заснавальнікамі партыі могуць быць толькі грамадзяне Беларусі, якія дасягнулі 18 гадоў, валодаюць выбарчым правам, не абмежаваны судом у дзеяздольнасці і не знаходзяцца ў месцах пазбаўлення волі. Для стварэння палітычнай партыі неабходна, каб яна мела не менш за 1000 заснавальнікаў. Стварэнне ў Беларусі партый іншых дзяржаў не дапускаецца. Члены палітычных партый маюць права свабоднага выхаду з яе.

Членамі палітычных партый не могуць быць:

- суддзі;
- пракурорскія работнікі;
- супрацоўнікі органаў унутраных спраў;
- супрацоўнікі Камітэта дзяржаўнага кантролю;
- супрацоўнікі органаў бяспекі;
- вайскоўцы і асобы, на якіх распаўсюджваецца статус ваеннаслужачых;
- Прэзідэнт і члены Цэнтральнай камісіі Рэспублікі Беларусь па выбарах і правядзенні рэспубліканскіх рэферэндумаў Рэспублікі Беларусь (да заканчэння тэрміну паўнамоцтваў).

Абмежаванне дзейнасці палітычных партый і грамадскіх аб'яднанняў агаворваецца ў арт. 5 Канстытуцыі: *«Забараняецца стварэнне і дзейнасць палітычных партый, а таксама іншых грамадскіх аб'яднанняў, якія маюць на мэце гвалтоўнае змяненне канстытуцыйнага ладу ці вядуць прапаганду вайны, сацыяльнай, нацыянальнай, рэлігійнай і расавай варожасці»*. Удзел у дзейнасці незарэгістраваных грамадскіх аб'яднанняў таксама забаронены.

Малалікасць і слабы ўплыў партый на ідэалагічныя працэсы ў беларускім грамадстве абумоўлены адсутнасцю сацыяльнай базы для

дзейснай партыйнай сістэмы, слабасцю матэрыяльнай і матэрыяльна-тэхнічнай базы партый, неспрыяльным для іх дзейнасці заканадаўствам, асабліва сцю палітычнай культуры беларускага насельніцтва і палітычнымі памылкамі саміх партыйных лідараў.

Грамадскія аб'яднанні.

У беларускім заканадаўстве грамадскае аб'яднанне вызначаецца як добраахвотнае фарміраванне грамадзян, якое яны ўтварылі на аснове агульнасці інтарэсаў для сумеснай рэалізацыі грамадзянскіх, эканамічных, сацыяльных і культурных правоў (арт. 1 закона «Аб грамадскіх аб'яднаннях»). Адметнай рысай гэтага віду фарміравання з'яўляецца тое, што яны: а) не пераследуюць камерцыйных мэтаў; б) не ставяць у якасці мэты і асноўнага сродку сваёй дзейнасці ўдзел у палітыцы. Функцыі грамадскіх аб'яднанняў у супольнасці звязаны з выяўленнем і задавальненнем патрэб розных груп грамадства з дапамогай сумеснай дзейнасці.

Па дадзеных Міністэрства юстыцыі, 1 кастрычніка 2012 г. у Беларусі было зарэгістравана 2233 грамадскіх аб'яднання, 17 саюзаў (асацыяцый) грамадскіх аб'яднанняў і 53 фонды. Пры аднолькавым юрыдычным статусе грамадскія аб'яднання могуць дзейнічаць як клубы па інтарэсах, як групы ціску, у якасці партыйных структур і г.д.

Згодна з заканадаўствам, у Рэспубліцы Беларусь могуць стварацца 3 віды грамадскіх аб'яднанняў:

- рэспубліканскія, дзейнасць якіх распаўсюджваецца на тэрыторыю ўсёй Рэспублікі Беларусь і якія маюць заснавальнікаў у большасці яе абласцей;
- міжнародныя, дзейнасць якіх распаўсюджваецца на тэрыторыю Рэспублікі Беларусь (адной або некалькіх адміністрацыйна-тэрытарыяльных адзінак) і тэрыторыю адной або некалькіх замежных дзяржаў, якія маюць адпаведныя грамадскія аб'яднання;
- мясцовыя, дзейнасць якіх распаўсюджваецца на тэрыторыю адной або некалькіх адміністрацыйна-тэрытарыяльных адзінак.

Асаблівае месца сярод грамадскіх аб'яднанняў займаюць прафсаюзы. Прафсаюз – аб'яднанне работнікаў, створанае імі для абароны сваіх інтарэсаў, перш за ўсё для паляпшэння ўмоў і павышэння аплаты працы. Прафсаюзы з'яўляюцца часткай сістэмы сацыяльнага партнёрства -- трохбаковай сістэмы ўзаемадзеяння работнікаў (у асобе прафсаюзаў), аб'яднанняў наймальнікаў і дзяржавы (урада). У беларускім заканадаўстве сацыяльнае партнёрства вызначана як *«форма ўзаемадзеяння органаў дзяржаўнага кіравання, аб'яднанняў наймальнікаў, прафесійных саюзаў і іншых прадстаўнічых органаў работнікаў ... пры распрацоўцы і рэалізацыі сацыяльна-эканамічнай палітыкі дзяржавы ..., шляхам перамоў, кансультацый, адмовы ад канфрантацыі і сацыяльных канфліктаў»* (арт. 352 Працоўнага кодэкса).

У наладжванні механізмаў сацыяльнага партнёрства Рэспубліка Беларусь арыентуецца на міжнародныя стандарты. Найбольш уплывовай міжнароднай арганізацыяй, якая адстойвае інтарэсы працоўных, з'яўляецца

Міжнародная арганізацыя працы (МАП), якая існуе з 1919 г. і займаецца нарматворчасцю ў сферы рэгулявання сацыяльна-працоўных адносін. Беларусь з'яўляецца членам МАП з 1954 г. У чэрвені 2002 г. Рэспубліка Беларусь была выбрана ў склад Адміністрацыйнага савета МАП у якасці намесніка тытулярнага члена на перыяд 2002--2005 гг., а 6 чэрвеня 2005 г. падчас 93-й сесіі Міжнароднай канферэнцыі працы (МКТ) Беларусь была абрана на трохгадовы тэрмін у склад тытулярных членаў Адміністрацыйнага савета МАП.

Найбуйнейшым прафсаюзным аб'яднаннем у Беларусі з'яўляецца Федэрацыя прафсаюзаў Беларусі (ФПБ), якая, паводле статуту, з'яўляецца рэспубліканскім добраахвотным незалежным аб'яднаннем прафесійных саюзаў (нацыянальным прафцэнтрам). Агульная колькасць членаў ФПБ -- больш за 4 млн чалавек. ФПБ аб'ядноўвае 32 галіновых прафсаюза, 6 абласных аб'яднанняў прафсаюзаў, 1 гарадское аб'яднанне прафсаюзаў і 2 прафсаюза работнікаў прадпрыемстваў. Ва ўласнасці ФПБ знаходзіцца каля 900 клубаў, больш за 500 бібліятэк, больш за 5000 лагераў адпачынку.

За кошт сваіх сродкаў прафсаюзы пабудавалі ў Беларусі 16 дамоў адпачынку і турыстычных баз, 165 спартыўных аб'ектаў.

Альтэрнатыўны прафсаюзны рух у Беларусі прадстаўляе альтэрнатыўны прафцэнтр -- Беларускі кангрэс дэмакратычных прафсаюзаў (БКДП), утвораны ў 1993 г. Старшынёй БКДП з'яўляецца А. Ярашук.

Усяго органамі юстыцыі Беларусі зарэгістравана 37 прафсаюзаў, у тым ліку 33 -- рэспубліканскіх, 2 -- тэрытарыяльных і 2 -- прафсаюзы прадпрыемстваў, арганізацый.

Сярод маладзёжных грамадскіх аб'яднанняў найбуйнейшымі з'яўляюцца Беларускі рэспубліканскі саюз моладзі і Беларуская рэспубліканская піянерская арганізацыя.

Тыпалагізацыя палітычных партый і грамадскіх аб'яднанняў у Рэспубліцы Беларусь. Іх роля ў развіцці грамадства і дзяржавы.

У цяперашні час партыйная сістэма Рэспублікі Беларусь ўключае ў сябе 15 палітычных партый. У залежнасці ад палітычнай арыентацыі, ідэалагічных дактрын, адносін да дзяржаўнасці краіны, да праблем нацыянальна-культурнага адраджэння беларускія партыі можна ўмоўна падзяліць на некалькі груп.

Да першай групы адносяцца «левыя» партыі: Кампартыя Беларусі (КПБ), Аграрная партыя, Беларуская патрыятычная партыя, Рэспубліканская партыя працы і справядлівасці, Партыя камуністаў Беларуская (ПКБ). Дадзеныя партыі адстойваюць сацыялістычны шлях развіцця краіны, стварэнне планамерных і рэгулюемых дзяржавай таварна-грашовых адносін. У сацыяльнай сферы яны выступаюць за рэалізацыю права на працу, забеспячэнне бясплатнай сярэдняй і вышэйшай адукацыі, бясплатнай медыцынскай дапамогі, добраўпарадкаванага жылля, даступнага адпачынку, сацыяльнай справядлівасці, дабрабыт і бяспеку грамадзян краіны.

Рэспубліканская партыя працы і справядлівасці, падтрымліваючы дзяржаўны курс, які праводзіцца ў Беларусі, мадэль узаемадзеяння з дзяржавай бачыць у выяўленні праблем, якія перашкаджалі б у будаўніцтве моцнай і квітнеючай Беларусі.

Аграрная партыя сваёй мэтай лічыць забеспячэнне дынамічнага развіцця аграпрамысловага комплексу як неабходнай умовы харчовай бяспекі краіны, шырокага прадстаўніцтва аграрыяў у органах улады і кіравання. Асаблівае значэнне яна надае адраджэнню духоўнага жыцця вёскі як захавальніцы нацыянальных традыцый народа.

Што тычыцца Беларускай партыі левых «Справядлівы свет» (былой Партыі камуністаў Беларускай), то ў адрозненне ад Кампартыі Беларусі, якая падтрымала курс, які праводзіцца ў краіне і дзяржаўную ідэалогію, ПКБ, якая дажыла да піка папулярнасці ў 1995 г., калі яна стала амаль вядучай сілай у беларускім парламенце, у цяперашні час страціла свой уплыў ў грамадстве, увайшла ў кааліцыю з «правымі» партыямі (Аб'яднанай грамадзянскай і БНФ) і выступіла супраць існуючай улады, яе ўнутранай і знешняй палітыкі.

Да другой групы (сацыял-дэмакратычныя і сацыялістычныя партыі) можна аднесці Беларускаю сацыял-дэмакратычную партыю (Грамада), партыю «Беларуская сацыял-дэмакратычная Грамада», Сацыял-дэмакратычную партыю народнай згоды. Яны выступаюць за сацыяльна-арыентаваную рыначную эканоміку, правядзенне рэформ пры моцнай сацыяльнай абароне насельніцтва з боку дзяржавы і імкнуча выказаць пазіцыю, якая аб'ядноўвае нацыянальныя традыцыі з сусветным вопытам, які пазбягае крайнасцей «справядлівага» і «левага» радыкалізму. Першыя дзве лічаць сябе носьбітамі сацыял-дэмакратычных традыцый у Беларусі, якія бяруць пачатак ад створанай ў 1903 г. Беларускай сацыялістычнай Грамады. Сацыял-дэмакратычная партыя народнай згоды, не прымыкаючы да апазіцыі, выступае за аб'яднанне ўмераных грамадска-палітычных сіл, кансалідацыю беларускага грамадства. Сутнасць ідэі народнай згоды заключаецца ў адмове ад рэвалюцыйных скачкоў на карысць эвалюцыйнага развіцця на аснове прадуманых і паслядоўных рэформ. У той жа час партыя не выключае палітычнай барацьбы, але абмяжоўвае яе строгімі рамкамі закона і нормаў маралі.

Трэцюю групу складаюць партыі ліберальна-кансерватыўнай арыентацыі – Аб'яднаная грамадзянская партыя (АГП) і Ліберальна-дэмакратычная партыя (ЛДП). Яны падкрэсліваюць прыхільнасць ліберальным каштоўнасцям, рыначным адносінам, дэмакратыі, шматпартыйнасці, гарантыі грамадзянскіх правоў і свабодаў. ЛДП, абвешчаючы сябе канструктыўнай апазіцыяй да ўлады, у той жа час выступае ў падтрымку Прэзідэнта Рэспублікі Беларусь і з крытыкай дзеянняў шэрага апазіцыйных партый. Гэта самая шматлікая ў краіне па колькасці членаў палітычная партыя. Яна паспяхова вядзе арганізатарскую і ідэалагічную работу сярод насельніцтва, а яе лідэр Сяргей Гайдукевіч падчас двух апошніх прэзідэнцкіх выбараў быў адным з кандыдатаў на гэту пасаду.

Асноўнай задачай АГП, як падкрэслівалася на XI з'ездзе партыі, што адбыўся ў красавіку 2008 г., з'яўляецца ўзмацненне ўплыву партыі ў грамадстве, прыцягненне ў яе шэрагі прафесіяналаў і аўтарытэтных людзей, умацаванне і развіццё рэгіянальных структур. Гэта тым больш важна, улічваючы, што дэлегаты з'езда падверглі рэзкай крытыцы кіруючы цэнтр АГП за тое, што ён «адарваўся ад рэгіёнаў», ад актыўнай дзейнасці адышлі палітычныя менеджэры і тэхнолагі, здольныя прыцягваць у партыю новых членаў.

Да чацвёртай групы (нацыянальна-дэмакратычныя партыі) адносяцца Кансерватыўна-хрысціянская партыя – БНФ і Партыя БНФ – адна з найстарэйшых партый у рэспубліцы. У яе ёсць дынамічны і самаадданы электарат, часта не звязаны з фармальным членствам, але які з энтузіязмам выконвае партыйныя даручэнні. Разам з тым БНФ даўно страціў уплыў у грамадстве і ў структуры дэмакратычных сіл. Падзел партыі на дзве самастойныя арганізацыі быў выкліканы рэзкім падзеннем яе аўтарытэту ў грамадска-палітычным жыцці краіны, а таксама супрацьлеглымі поглядамі дзеячаў на падзеі і працэсы, якія адбываюцца ў грамадстве і ў партыі. Рознагалосці ўнутры БНФ былі выкліканы нежаданнем З. Пазьняка і яго прыхільнікаў мяняць стратэгію і тактыку ў нацыянальна-дэмакратычным руху, ісці на кампрамісы з патэнцыяльнымі саюзнікамі. Раскол БНФ, ідэйнае і арганізацыйнае размежаванне, зрыў супрацоўніцтва з палітычнымі партыямі дэмакратычнага кірунку, прэтэнзіі на палітычную адасобленасць, слабасць арганізацыйных структур -- усё гэта прывяло да рэзкага падзення рэйтыngu абедзвюх партый.

Да пятай групы належаць Беларуская партыя «Зялёныя», Рэспубліканская партыя і Беларуская сацыяльна-спартыўная партыя. Яны выступаюць за стварэнне здаровага экалагічнага асяроддзя для людзей, за зацвярджэнне ў грамадстве стабільнасці, грамадзянскай згоды, забеспячэнне высокага стандарту якасці жыцця чалавека. Аднак у гэтых партый няма сістэмаўтваральных ідэалагічных прынцыпаў, дакладнай апоры на пэўныя сацыяльныя пласты і магчымасці істотна паўплываць на палітычнае жыццё ў краіне.

Традыцыйнае лева-правае палітычнае дзяленне ў дачыненні да Беларусі ў значнай ступені з'яўляецца ўмоўным і не адлюстроўвае ўсёй разнастайнасці міжпартыйных адрозненняў. У беларускім грамадстве яшчэ не склаліся ўстойлівыя сацыяльныя групы, гатовыя адстойваць свае інтарэсы з дапамогай палітычных партый. Акрамя таго, у такую схему не заўсёды ўпісваюцца палітычныя арганізацыі, якія прадстаўляюць спартыўныя, экалагічныя, прафесійныя і іншыя інтарэсы.

У цяперашні час партыйная сістэма Рэспублікі Беларусь знаходзіцца ў стадыі фарміравання, адрозніваецца нестабільнасцю і мае свае асаблівасці.

Адным з фактараў, якія стрымліваюць развіццё партыйнага будаўніцтва ў Беларусі, з'яўляецца тое, што сёння партыі не прадстаўлены ў выканаўчых органах улады. Не маючы прадстаўніцтва ва ўладных структурах, яны пазбаўлены магчымасці іграць ролю пасрэдніка і злучальнага звяна,

камунікатыўнага моста паміж дзяржавай і грамадствам, стаць, нарэшце, формай удзелу грамадзян у палітычных рашэннях і кантролі за ўладай.

Паколькі палітычныя партыі не валодаюць ўладнымі рычагамі для вырашэння надзённых праблем людзей, яны не бачаць у іх існаванні вялікай карысці і не маюць патрэбы ў іх. Таму вельмі актуальным становіцца навадзенне «мастоў», наладжванне дыялогу, цеснага супрацоўніцтва органаў улады з палітычнымі партыямі, прыцягненне іх да разгляду і прыняцця важных сацыяльна-эканамічных і палітычных рашэнняў.

У сувязі са слабой матэрыяльна-тэхнічнай базай большасць палітычных партый не мае ўласных сродкаў масавай інфармацыі, якія ўплываюць на фарміраванне грамадскай думкі, а дзяржаўныя і незалежныя сродкі інфармацыі, як правіла, імкнуцца дыстанцыявацца ад іх.

Не ўсе партыі здольныя распрацаваць навукова абгрунтаваную, сацыяльна ўзважаную, канструктыўную праграму дзейнасці. Праграмныя дакументы многіх партый не ўтрымліваюць яснай канцэпцыі палітычнага, сацыяльна-эканамічнага і духоўнага развіцця, характарызуюцца эклектыкай ідэалагічных высноў, расплывістасцю, нявызначанасцю ўяўленняў пра будучыню грамадства. Нягледзячы на тое, што большасць партый выступае за пераход да рынку, за дэмакратыю і прававую дзяржаву, суверэнітэт Беларусі, у іх праграмах адсутнічае механізм такога пераходу, узважаная і прафесійная ацэнка сітуацыі, канкурэнтаздольныя прапановы, канкрэтная распрацоўка мер і спосабаў дасягнення пастаўленых задач. Праграмы шэрага палітычных партый састарэлі і не адпавядаюць рэаліям сучаснасці. З многімі палажэннямі партыйных дакументаў нельга пагадзіцца. Прапановы, якія ёсць у арсеналах шэрага партый, патрабуюць аналізу, каб вызначыць іх прыдатнасць з пункту гледжання гістарычнага вопыту.

Ва ўмовах недыферэнцыраванасці грамадства ў сацыяльна-палітычным плане, адсутнасці сярэдняга класа, сацыяльнай паўнаважнай базы для шматпартыйнасці, раз'яднанасці рабочага руху, цяжка вызначыць, каго рэальна прадстаўляюць партыі і іх кіраўнікі. Крайняя ступень фрагментацыі партыйных сіл, іх няздольнасць да кансалідацыі -- усё гэта пацвярджае відавочныя слабасці беларускіх партый. Большасць з іх малалікія па складзе і з цяжкасцю змаглі пераступіць неабходную для рэгістрацыі мяжу ў 1000 чалавек. Нельга не заўважыць, што пра многія малыя партыі не вядома нічога, акрамя імён іх лідараў.

Больш за тое, паміж палітычнымі сіламі з падобнай ідэалагічнай арыентацыяй і дзеючымі ў адным палітычным полі не выявілася тэндэнцыя да ўзаемаразумення, да згуртавання і ўмацавання сіл. Пра гэта сведчыць самастойнае існаванне аднатыпных палітычных арганізацый: дзвюх партый БНФ, дзвюх -- з арыентацыяй на развіццё рэспубліканскага ладу, дзвюх -- з камуністычнай ідэалогіяй, некалькіх сацыял-дэмакратычных партый. У сувязі з гэтым наспела неабходнасць аб'яднання блізкіх па ідэалогіі партый. Такія партыі, адлюстроўваючы сацыяльныя і палітычныя спадзяванні грамадзян, могуць канкурыраваць за атрыманне ўладных паўнамоцтваў для рэалізацыі пастаўленых мэт.

Да памылак, якія дапускаюць партыі, можна аднесці недастатковую ўвагу да стварэння арганізацыйных структур у рэгіёнах і адсутнасць сталай працы з імі; ўнутраныя супярэчнасці, дробязная барацьба паміж сабой за ўмацаванне пазіцый у дэмакратычным лагера замест аб'яднання для рашэння важных палітычных задач і інш.

Пералічаныя вышэй фактары абумовілі слабасць і неразвітасць шматпартыйнасці. Вядома, што партыйная сістэма ў краінах з развітой дэмакратыяй стваралася дзесяцігоддзямі, напрыклад, у Амерыцы, больш за сто гадоў. Наяўнасць мноства партый -- гэта яшчэ не шматпартыйная сістэма, але толькі аснова для разгортвання проціборства ідэй, а не сацыяльных інтарэсаў. Сапраўдная шматпартыйнасць мае патрэбу ў стварэнні спецыяльнага механізму рэгулявання: ўзаемадзеяння паміж самімі партыямі; паміж партыямі і ўладнымі структурамі; паміж партыямі і грамадствам. Эфектыўнасць палітычнай дзейнасці партый, апазіцыйных сіл шмат у чым залежыць ад іх здольнасці атрымаць падтрымку на выбарах, ад наладжвання канструктыўных перамоў з уладай. Гэта дало б магчымасць зняць недавер, прадугэтысць ва ўзаемаадносінах, стварыць перадумовы для ўзгодненасці пазіцый і цывілізаванага вырашэння канфліктаў.

Сапраўдная шматпартыйная сістэма ў беларускім грамадстве магчыма ў тым выпадку, калі ў ім складуцца перадумовы (сацыяльна-эканамічныя, прававыя), усталююцца ўстойлівыя групы інтарэсаў насельніцтва, якія запатрабуюць свайго прадстаўніцтва ў выбарных дзяржаўных органах. Па меры таго як будуць структуравацца інтарэсы грамадзян, магчыма скарачэнне колькасці партый. Натуральна, што для эфектыўнага развіцця грамадства, стабільнасці палітычнага жыцця і кансалідацыі ў краіне найбольш пажаданымі з'яўляюцца варыянты палітычнай сістэмы, дзе будуць дамінаваць 2--3 буйныя партыі.

Будучыня партыйнага будаўніцтва ў Беларусі шмат у чым звязана са з'яўленнем маладых лідараў, яркіх асоб, здольных генерыраваць ідэі, выказваць настроі мас, аб'ядноўваць іх вакол агульных мэт і каштоўнасцей у імя ўстанаўлення ў краіне грамадзянскай супольнасці, сапраўднай дэмакратыі і, такім чынам, шматпартыйнасці.

Такім чынам, шматпартыйная сістэма як пастаянны фактар універсальнасці і дэмакратычнасці грамадскага ладу знаходзіцца ў Беларусі яшчэ на этапе станаўлення. Яе фарміраванне -- гэта доўгі і супярэчлівы працэс. Рэальны стан палітычнага спектра будзе вызначацца не ўсім наяўным станам партый, а толькі тымі з іх, якія заваююць давер народа, уключаюцца ў сістэму ўлады і змогуць уплываць на ход і ажыццяўленне грамадскіх і дзяржаўных спраў, на рашэнне найважнейшых праблем, якія стаяць перад грамадствам.

Пытанні і заданні

1. Калі ў Беларусі ўзніклі першыя палітычныя партыі? Якія мэты яны ставілі? Якую праграму мела першая беларуская нацыянальная партыя — Беларуская сацыялістычная грамада?

2. Калі і як у гісторыі Беларусі адбыўся пераход ад аднапартыйнай да шматпартыйнай сістэмы?
3. Што ўяўляе сабой нарматыўна-прававая база дзейнасці партый і грамадскіх аб'яднанняў?
4. Як па свайму палітычнаму спектру падзяляюцца палітычныя партыі Рэспублікі Беларусь?
5. Якія грамадскія аб'яднанні зарэгістраваны ў Міністэрстве юстыцыі Рэспублікі Беларусь? Якія з іх найбольш масавыя?
6. Якая роля належыць партыям і грамадскім аб'яднанням у развіцці беларускага грамадства і дзяржавы?
7. Якую будучыню ў партыйным будаўніцтве Рэспублікі Беларусь можна спрагназіраваць?
8. Як вы думаеце, ці патрэбна нашаму грамадству кіруючая палітычная партыя?
9. Якія перавагі і недахопы і ў якіх абставінах маюць аднапартыйная і шматпартыйная сістэмы? Прывядзіце прыклады з гісторыі.
10. Азнаёмцеся са Статутам Рэспубліканскага грамадскага аб'яднання «Белая Русь» і на яго падставе складзіце схему кіруючых структур гэтай арганізацыі. Якія мэты яна ставіць і якімі кампетэнцыямі валодае?

Раздел 3. Беларусь на мяжы культур і цывілізацый

Тэма 3.1. Этнагенэз беларусаў і назва «Беларусь».

Базавыя паняцці і азначэнні

Базавымі паняццямі раздзела з'яўляюцца найперш дэфініцыі «этнас» і «нацыя».

Вельмі шмат для акрэслення паняцця «этнас» было зроблена вядомым савецкім спецыялістам **Юліянам Брамлеем**. Адным з важнейшых крытэрыяў існавання адметнага этнасу ён лічыў наяўнасць этнічнай самасвядомасці.

«Этнічная (нацыянальная) самасвядомасць перш за ўсё фіксуе (магчымымі спосабамі) прыналежнасць людзей да пэўнага этнасу.<...> этнічная самасвядомасць уключае меркаванні членаў этнасу аб характары дзейнасці сваёй супольнасці, яе ўласцівасцях і дасягненнях, так званыя этнічныя аўтастэрэатыпы. Гэтыя меркаванні непарыўна звязаны з уяўленнямі аб іншых этнасах, у першую чаргу з адпаведнымі этнічнымі стэрэатыпамі. <...> Звычайна вызначэнне людзьмі на ўзроўні штодзённай свядомасці сваёй прыналежнасці да таго ці іншага этнасу адлюстроўваецца ў выбары імя такой яго знешняй прыкметы, як назва. Сама наяўнасць такой назвы – этноніма – сведчыць аб асэнсаванасці членамі этнасу іх асаблівага адзінства і адрознення ад членаў іншых падобных агульнасцей. Для кожнага з такіх адзінстваў, вялікіх і малых, назва з'яўляецца фактарам, які аб'ядноўвае знутры і адрознівае вонкава».

Ю.Брамлей заклікаў даследчыкаў «<...> размяжоўваць «этнічныя» і «этнаграфічныя» агульнасці перш за ўсё на падставе такога паказчыка, як наяўнасць альбо адсутнасць этнічнай самасвядомасці». Інакш кажучы, супольнасць людзей, якой уласціва адметная мова і матэрыяльная культура, але якая не мае этнічнай самасвядомасці, мусіць трактавацца як этнаграфічная супольнасць, але яшчэ не як этнічная, бо яе члены не асэнсоўваюць гэтыя адметнасці ў якасці этнічных маркераў. Там, дзе няма антытэзы «**Мы – Яны**» бессэнсоўна казаць аб існаванні этнасу, а можна гаварыць толькі пра этнаграфічную агульнасць, якая альбо прыйдзе ў ходзе гістарычнага развіцця да асэнсавання ўласнай этнакультурнай самабытнасці, альбо знікне і стане састаўной часткай больш моцнай этнічнай агульнасці.

Падобную трактоўку этнічнасці прапануе і амерыканскі антраполог **Майкл Говард**: «Уяўленні тыпу «мы – яны» з'яўляюцца галоўнымі ў вызначэнні **этнічнасці** – наяўных культурных і фізічных адрозненняў, паводле якіх людзі падзяляюцца на адметныя групы і катэгорыі». Важнейшую ролю ў працэсе ўзнікнення этнічнасці, лічыць даследчык, выконваюць этнічныя сімвалы, бо яны ствараюць ідэальны вобраз таго, што азначае быць прадстаўніком пэўнага этнасу: «Такімі сімваламі маглі быць рэчы, сацыяльныя інстытуты або звычаі, якія яны ўспрымалі як галоўныя ў сваім ладзе жыцця».

Філіп Уайт звяртае ўвагу на тое, што ёсць два асноўныя вызначэнні нацыянальнасці. Першае звязана з культурна-спадчыннай, або этнічнай групай, другое з палітычна-тэрытарыяльнай групай.

«Культурна-спадчынная, або этнічная група. У такіх групах два падставовыя фактары забяспечваюць пачуццё ідэнтыфікацыі з групай і адданасць ёй. Першы – гэта адзінства крыві. Члены такіх груп адчуваюць, звычайна не без пэўных падстаў, што яны звязаныя між сабою далёкімі агульнымі продкамі, і што менавіта «сваяцтва» вылучае іх сярод груп з іншымі продкамі.

Другі фактар узнікае з прызнання пэўнага адрознення, агульнага для членаў групы. Такое адрозненне можа быць часткова фізічным <...> Аднак больш паслядоўна адметнасць групы выяўляецца ў такіх рысах культуры, як мова і рэлігія».

Так званыя аб'ектыўныя прыкметы -- адметная мова, рэлігія, супольная тэрыторыя, дзяржаўныя структуры -- існавалі ў супольнасцях ад тысячагоддзяў – у эпохах, у якіх не было нацый. У працэсе фарміравання нацый істотным быў супольна-культурны кантэкст, які спрыяў вылучэнню тых ці іншых прыкмет. У залежнасці ад гістарычна-культурнага кантэксту розныя элементы культуры канстытуявалі нацыю. Даследчык этнічнай гісторыі Беларусі XIX ст. **Рышард Радзiк** супрацьстаўляе ідэалагізаваную і палітызаваную нацыянальную свядомасць і этнічнасць. Апошнюю ён трактуе як «свойскасць». Свойскасць, якая акрэслівае групавую этнічнасць, не мае ідэалагізаванага характару. Яна вынікае з пачуцця супольнай культуры. Свойскасць этнічнай групы акрэслена ў межах вёскі, парафіі, ваколіцы. Нярэдка, аднак, пачуццё этнічнай свойскасці настолькі слабое, што аб этнічнай сукупнасці можна казаць больш у катэгорыях яе аб'ектыўных прыкмет, а не ў катэгорыі свядомасці яе членаў. Найчасцей прыкметай, якая адрознівае этнічныя сукупнасці, лічыць польскі даследчык, выступае мова. Этнічная група стабільная, нязменная, культурна гамагенная. Культура этнічнай групы як пераіндустрыяльнай супольнасці – культура перапісьменная, творы якой пераказваюцца выключна непасрэдна: інфармантам рэцыпіенту; маючы ананімны характар, яны не падлягаюць зменам. Для яе характэрны трывалы кансерватызм. Няцяжка заўважыць, што такая трактоўка этнічнай групы падыходзіць пад брамлееўскае вызначэнне этнаграфічнай агульнасці, бо ў прапанаванай Р. Радзiкам дэфініцыі адсутнічае важнейшы этнічны маркер – этнічная самасвядомасць.

Па сутнасці, Радзiк зводзіць этнічнасць да этнаграфічнасці, услед за Бенедыктам Андэрсам і іншымі гісторыкамі постмадэрністамі, якія вывучалі працэс фарміравання сучасных нацый у XIX – XX стст. Для гісторыкаў гэтай плыні характэрна супрацьпастаўленне сярэдневяковага «палітычнага» народа і нацыі новага часу і маніфеставаў тэзіса аб адсутнасці моцнай этнічнай самасвядомасці ў эпоху сярэдневякоўя. Аднак з такімі падыходамі можна пагадзіцца толькі часткова. Паказальна, што менавіта гісторыкі-медыявісты рашуча запратэставалі супраць такіх сцверджанняў. Так, **Бенедыкт Зентара** не бачыў якаснай розніцы паміж «палітычным народам» сярэдневякоўя і

народам (нацыяй) Новага Часу. Розніца гэтая, паводле польскага даследчыка, найперш колькасная, бо ў эпоху Новага Часу каштоўнасці і ўяўленні, якія былі характэрны раней толькі для «палітычнага народу», пашырыліся на ўвесь этнічны масіў. Менавіта ў эпоху Сярэдневякоўя, нягледзячы на яе трывалы кансерватызм, былі агучаны важнейшыя ідэі, створаны каштоўнасці, якія трактаваліся іх носьбітамі менавіта ў якасці этнічных маркераў і якія сталі складовай часткай самаідэнтычнасці, стварылі кантынuitэт паміж этнічнай сярэдневяковай супольнасцю і нацыяй. Кантынuitэт выразна знаходзіць адлюстраванне ў мове, супольнай культуры і саманазве. Іншая справа, наколькі можна казаць аб інфармацыйнай пранікальнасці гэтых каштоўнасцей і ідэй у тым ці іншым этнічным масіве. Колькасць іх носьбітаў была абмежавана найперш колам адукаваных людзей, палітычнай і інтэлектуальнай элітай грамадства. Але немагчыма адмаўляць і факты фіксацыі сваёй супольнай мінуўшчыны і супрацьстаўленне «сваіх» і «чужых» на ўзроўні «нізавой», «сялянскай» сярэдневяковай культуры, што выразна прасочваецца ў эпасе.

Пераважная большасць даследчыкаў лічыць, што пераход да нацыянальнай мадэлі ў Еўропе пачаўся ў эпоху ранняга Новага часу. Нацыянальную свядомасць гэтага перыяду вызначаюць як супольную ментальнасць, якая дае насельнікам акрэсленага абшару пачуццё агульнай самаідэнтычнасці. Нацыянальная свядомасць набліжана да свядомасці этнічнай, але разам з тым вастрэйшая і каларытнейшая. Нацыянальная свядомасць вылучае пэўныя палітычныя патрабаванні, з якімі не сутыкаемся ў выпадку свядомасці этнічнай. «Нараджэнне» нацыі заўсёды звязана з барацьбой за палітычную самастойнасць у выпадку, калі да гэтага дзяржаўнасці не было, альбо калі яна была страчана раней. Нацыянальная свядомасць звязана з існаваннем класа альбо групы людзей, здольных да рэакцыі на выклікі чужых культур, і патрабуе пры гэтым існавання свецкай культурнай супольнасці ці спробы яе стварэння.

Тоеснасць, у тым ліку беларуская, можа мець некалькіх ўзроўняў. Напрыклад, мы можам лічыць сябе беларусамі і адначасова прадстаўнікамі больш шырокай супольнасці (палякам, рускім). У такім выпадку гаворка будзе ісці пра рэгіянальную тоеснасць, якая мае падпарадкаванае значэнне ў параўнанні з адчуваннем уласнай прыналежнасці да этнічнай ці нацыянальнай супольнасці больш высокага ўзроўню. Пра беларускаць як форму нацыянальнай тоеснасці, можна казаць тады, калі яна мае вызначальнае значэнне і выкарыстоўваецца для супрацьпастаўлення сябе іншым супольнасцям.

Асноўныя гіпотэзы аб паходжанні беларусаў. Усе канцэпцыі аб беларускім этнагенезе ўмоўна можна падзяліць на чатыры групы:

«**Племянная**» – беларускі народ -- вынік камбінацыі, культурнага змяшэння і ўзаемадзеяння ўсходнеславянскіх плямёнаў – крывічоў, дрыгавічоў, радзімічаў, валынянаў. Лакальны варыянт падобнай канцэпцыі – крывіцкая тэорыя паходжання беларусаў.

Найбольш грунтоўны варыянт такой канцэпцыі быў створаны беларусазнаўцам і лінгвістам **Яўхімам Карскім**. Ён лічыў, што беларусы сфармаваліся як вынік скрыжавання ўсходнеславянскіх плямёнаў – дрыгавічоў, радзімічаў і крывічоў, а таксама часткова неславянскіх – ятвягаў і голядзі. Іх этнічнае збліжэнне пачалося ў эпоху палітычнай раздробленасці Кіеўскай Русі, а канчатковае зліццё ў адну, беларускую, народнасць, адбылося ў выніку іх аб'яднання ў Вялікім Княстве Літоўскім у XIII – XIV стст. Балцкія лексічныя элементы ў беларускай мове Я. Карскі тлумачыў узаемадзейненнем беларускіх дыялектаў з літоўскімі ў эпоху ўваходжання беларускіх тэрыторый у склад ВКЛ.

Вацлаў Ластоўскі развіваў так званую «крывіцкую» тэорыю беларускага этнагенеза, вытокі якой фіксуе ў працах польскіх і расійскіх даследчыкаў XIX ст. Паводле В. Ластоўскага галоўным этнічным кампанентам беларусаў з'яўляюцца крывічы, якія стварылі самастойныя Полацкую, Смаленскую і Пскоўскую дзяржавы. Менавіта крывіцкія дыялекты сталі асновай беларускай мовы. Беларускі народ, такім чынам, народ крывіцкі. В. Ластоўскі прапагандаваў ідэю аб вяртанні ў жыццё нібыта «спрадвечнай» назвы нашай краіны – Крывія.

П. Растаргуеў лічыў, што першапачатковае ядро беларусаў – дрыгавічы і радзімічы. На аснове гэтых этнічных утварэнняў пазней аформіліся ўсе важнейшыя рысы беларускамоўнай супольнасці.

Канцэпцыя славянскага аўтахтанізму. Беларусы – самы «чысты» славянскі народ, выток славянства. Яны з вельмі даўніх часоў займалі ўласную тэрыторыю і ні з кім этнічна не змешваліся. Праславянскія рысы, характэрныя для ўсіх славянскіх народаў, з'яўляюцца зыходнымі беларускімі рысамі. Вытокі гэтай канцэпцыі можна знайсці ў працах выдатнага чэшскага славіста **Любарта Нідэрле**, які лічыў беларускія землі (Палессе) найбольш старажытнай часткай славянскай прарадзімы.

Канцэпцыя, у якой беларусы разглядаюцца як найчысцейшы ў этнічным плане славянскі народ, як народ, які ўвасабляе сабой ідэальны славянскі антрапалагічны тып, знайшла развіццё ў працах патрыярха беларускай гістарыяграфіі – **Мітрафана Доўнар-Запольскага**. Паводле Доўнар-Запольскага, беларускі народ ніколі не зліваўся з прадстаўнікамі іншых народнасцей, увасабляе сабой ідэальны славянскі антрапалагічны тып, у той час як велікарусы змешваліся з фінскімі і цюркскімі плямёнамі, а ўкраінцы ўяўляюць сабой прэстую этнічную сумесь славян з цюркамі. Падкрэслівалася, што беларусы – спрадвечны, аўтахтонны народ на сваёй зямлі, што ніколі ніякія іншыя народы не сяліліся на гэтай тэрыторыі.

Сама назва краіны – Беларусь, – паводле М. Доўнар-Запольскага, з'яўляецца сведчаннем адметнасці беларускай гісторыі, бо беларусы не зведалі мангола-татарскай няволі, таму і сталі «вольнай», «Белай» Руссю. Больш таго, Доўнар-Запольскі лічыў, шт гістарычная Белая Русь (Падняпроўе і Падзвінне) не толькі была самастойнай на працягу ўсяго XIII ст., але і пазней, у наступныя стагоддзі, у складзе ВКЛ захоўвала высокі ўзровень

самастойнасці, у адрозненне ад Чорнай Русі – паўднёва-заходняй часткі Беларусі.

Усевалад Ігнатоўскі не ўнёс нічога асабліва арыгінальнага ў гэту канцэпцыю і таксама быў паслядоўным карыстальнікам і прапагандыстам аргументацыі аб беларусах, як самым «чыстым» усходнеславянскім народзе.

Тэорыя аб паходжанні беларусаў з супольнасці гістарычнай Русі. «Старажытнаруская» канцэпцыя.

Паводле гэтай канцэпцыі ў IX – XIII стст. існавала старажытнаруская народнасць – агульны продак усіх сучасных усходнеславянскіх народаў. Усходнія славяне падзяліліся на тры галіны і ўтварылі тры блізкароднасныя, але самостойныя народы ў выніку неспрыяльных знешнепалітычных абставін – мангольскага нашэсця і страты старажытнарускай дзяржаўнасці. Уваходжанне ўсходнеславянскіх зямель у розныя дзяржаўныя ўтварэнні ўрэшце рэшт прывяло да замацавання і паглыблення мясцовых моўных і культурных адметнасцей, якія замацаваліся ў мове і культуры сучасных беларусаў, рускіх і украінцаў.

Вытокі гэтай канцэпцыі трэба шукаць у працах дарэвалюцыйнага расійскага даследчыка, акадэміка **А. Шахматава**. Мова беларусаў сфармавалася на старажытнарускай аснове, але яна характэрызуецца пэўнымі «ляшскімі» адметнасцямі. Вучоны тлумачыў гэта ўдзелам у генезісе беларусаў радзімічаў, якіх лічыў «ляшскім» племенем.

Канцэпцыя аб існаванні старажытнарускай народнасці набыла стройны выгляд толькі пасля Вялікай Айчыннай вайны. Пры гэтым цэлы шэраг момантаў канцэпцыі дыскутаваўся ў навуковым асяроддзі беларускіх, рускіх і украінскіх даследчыкаў на працягу дзесяцігоддзяў. Гэта ў першую чаргу адносіцца да такіх пытанняў, як час яе ўзнікнення, моўны стан розных групавак усходнега славянства, характар этнічнай самасвядомасці, час яе распаду.

Вядомы беларускі этнолаг **М. Піліпенка**, не адмаўляючы факта існавання старажытнарускай агульнасці, разам з гэтым акцэнтаваў увагу на тыя спецыфічныя прыкметы ўсходнеславянскіх этнаграфічных зон, далейшае развіццё якіх прывяло да ўзнікнення беларускага народу.

«Субстратная» балцкая канцэпцыя. Сутнасць гэтай тэорыі ў тым, што ўсходнеславянскае насельніцтва ў ходзе каланізацыі Усходняй Еўропы асімілявала мясцовае насельніцтва. Славяне – продкі сучасных беларусаў, маюць балцкі субстрат, сучасныя украінцы – іранскі, рускія – фіна-угорскі. У выніку гэтага ўзаемадзеяння ўзніклі адметныя мовы і адметная духоўная і матэрыяльная культура кожнага з усходнеславянскіх народаў.

Канцэпцыю балцкага субстрата, як вызначальнага фактару ўзнікнення беларускага народа, абгрунтоўваў у сваіх працах вядомы савецкі і расійскі археолаг **В. Сядоў**. На тэрыторыі Беларусі да з'яўлення славян жылі балты, аб чым сведчаць дадзеныя археалогіі і лінгвістыкі. Тая частка крывічоў, дрыгавічоў і радзімічаў, якія засялілі старажытны балцкі арэал (будучую этнаграфічную тэрыторыю беларусаў), прынялі удзел у беларускім

этнагенезе. У той час іншыя прадстаўнікі тых самых плямёнаў, якія не жылі ў гэтым арэале, увайшлі ў склад велікарусаў і украінцаў. Пацвярджэнне гэтай тэорыі В. Сядоў шукаў у пахавальным абрадзе славянскага насельніцтва Беларусі (усходняя арыентацыя нябожчыкаў як элемент балцкай традыцыі, у адрозненне ад славянскай з арыентацыяй на захад), прадметах балцкіх тыпаў у матэрыяльнай культуры славянскага насельніцтва Беларусі, балцкіх лексемах, фанэтыцы і марфалогіі беларускай мовы. В. Сядоў лічыў, што ў адрозненне ад іншых усходнеславянскіх зямель Русі ўсходнеславянскае насельніцтва Беларусі фарміравалася ва ўмовах славяна-балцкага сімбіёзу.

Даследчык заклікаў рашуча адмовіцца ад думкі, што афармленне днепра-дзвінска-нёманскага славянства ў асобную этнамоўную агульнасць абумоўлена ўключэннем яго тэрыторыі ў склад ВКЛ. Палітычны фактар не мог быць асновай новых моўных з’яў, хоць у XIV – XV стст. і меў істотнае значэнне.

Славянамоўныя балты.

Задоўга да фармулявання расійскім археолагам В. Сядовым канцэпцыі аб уплыве балцкага субстрату на фарміраванне спецыфічных этнаграфічных рысаў беларускага народа блізкія ідэі былі агучаны беларускім эміграцыйным гісторыкам **Вітаўтам Тумашам**, які пад псеўданімам Сымон Брага выдаў працу пад назвай «Балцкі элемент пры паўстаньні сучаснага беларускага народу». Упершыню гэты тэкст быў надрукаваны асобнай брашурай у 1950 г. Але ў адрозненне ад пазнейшай акадэмічнай працы маскоўскага археолага згаданая праца мела выразна заостраны, палітычны кантэкст.

Паводле В. Тумаша, асіміляцыя балтаў не толькі адбілася на антрапалагічнай адрознасці беларусаў ад іншых усходніх славян, але і прадвызначыла ўвесь ход беларускай гісторыі, наклала адбітак на беларускую духоўную культуру і дэтэрмінавала пазней імкненне да злучэння ў адной дзяржаве славянізаваных продкаў сучасных беларусаў з «чыстымі» балтамі-літоўцамі. Таму беларусы – гэта славянамоўныя балты. Менавіта В. Тумаша трэба лічыць пачынальнікам міфалагізаванай канцэпцыі аб балцкай ідэнтычнасці беларусаў.

Этапы фарміравання беларускага народа

Дагістарычны этап. Беларускі народ, як з’ява гістарычная, сфарміраваўся далёка не адразу. Яго з’яўленню папярэднічала некалькі перыядаў у развіцці агульнасцей, па за якімі немагчыма ўявіць нашу дагісторыю і протагісторыю.

Самы старажытны перыяд, этнічная «дагісторыя», індаеўрапейскі. Гэта перыяд індаеўрапейскага адзінства, агульнасці, што існавала ў эпоху бронзавага веку (III – II тысячагоддзе да н.э.) на тэрыторыі Еўразіі – агульных продкаў армян, славян, балтаў, грэкаў, германцаў, кельтаў, раманцаў, хетаў, іранцаў і шэрага іншых этнічных агульнасцей. Старажытнейшая моўная спадчына, якая ацалела і дайшла да нас з той эпохі – санскрыт. У лінгвістыцы існуе паняцце агульнай індаеўрапейскай лексікі –

тых слоў, якія ёсць ва ўсіх сучасных індаеўрапейскіх мовах. Гэта агульная спадчына захавалася і дайшла да нашых дзён у агульнасці паданняў, легенд, казак, традыцыйных арнаментаў і сімвалаў, характэрных для ўсіх сучасных народаў, маючых індаеўрапейскае паходжанне.

Наступны перыяд нашай дагісторыі – **балта-славянскі**. Самыя блізкія мовы сярод індаеўрапейскіх – мовы балцкай і славянскай моўнай груп. Гэта дазваляе выказаць меркаванне аб існаванні ў эпоху ранняга жалезнага веку (І тысячагоддзе да н.э) некалі адзінай агульнасці – агульных продкаў усіх славянскіх і балцкіх народаў без выключэння.

Протагістарычны этап. Перыяд агульнаславянскага адзінства

Існуюць дзве асноўныя тэорыі аб славянскай прарадзіме і адпаведна культурах, якія прэтэндуюць на дадзеную славянскасць – вісла-одэрскай і прыпяцка-дняпроўскай. Вісла-одэрская тэорыя была сфармулявана ў працах прадстаўнікоў польскай навукі ў 30–50-х гг. XX ст. Сутнасць вісла-одэрскай тэорыі зводзіцца да таго, што праславыяне сфарміраваліся паміж Одэрам і Віслай, а ў першых стагоддзях нашай эры яны пачалі рассяляцца на поўдзень, усход і захад. Аўтарамі дадзенай канцэпцыі быў польскі археолаг **Ю. Кастшэўскі** і падтрымліваўшы яго польскі лінгвіст **Т. Лер-Сплавінскі**. Паводле іх, першай протаславянскай культурай была лужыцкая культура эпохі бронзавага веку, а ўласна славянскімі, нібыта вытворнымі ад яе, паморская і пшэворская культуры жалезнага веку. Першапачаткова Ю. Кастшэўскі інтэрпрэтаваў помнікі паморскай і пшэворскай культур у якасці ўсходнегерманскіх і толькі пазней, пад яго пяром, яны ператварыліся ў «славянскія». Палітычная ангажаванасць падобных пабудов відавочная. Не ў апошнюю чаргу вісла-одэрская канцэпцыя ўзнікла з мэтай абгрунтавання гістарычных праў адроджанай польскай дзяржавы на землі Памор'я. У гэтай тэорыі было шмат паслядоўнікаў не толькі сярод польскіх, але і савецкіх археолагаў.

Аднак у свой час яшчэ **Любарт Нідэрле** падкрэсліваў выключную важнасць беларуска-украінскага Палесся ў якасці адной з старажытнейшых частак славянскай прарадзімы. Вельмі шмат грунтоўных аргументаў на карысць Палесся і Верхняга Падняпроўя ў якасці зыходнай тэрыторыі праславянскай агульнасці прывёў **Казімеж Машыньскі**. Гэты польскі этнолаг вельмі істотна паўплываў на метадалогію кракаўскай археалагічнай школы, прадстаўнікі якой паслядоўна і мэтанакіравана адстойвалі ў сваіх працах погляд яе заснавальніка на дадзеную праблему. К. Машыньскі пераканаўча паказаў, што менавіта Палессе захавала найбольш рэліктавыя формы праславянскай мовы і праславянскай культуры. Па дадзеным лексікалогіі вызначана, што носьбіты агульнаславянскай мовы былі добра знаёмы са змешаным лесам умеранай кліматычнай зоны, яе флорай і фаўнай, яе азёрамі і балотамі, але што яны не ведалі мора і жылі ў баку ад марскіх узбярэжжаў, а таксама горных мясцовасцей і стэпаў. Лінгвістычны аналіз паказаў, што праславыяне жылі ў непасрэдным суседстве з старажытнейшымі балцкімі плямёнамі. Асабліва шчыльнымі славяна-балцкія кантакты былі ў

стагоддзі, якія папярэднічалі нашай эры і ў першыя стагоддзі нашай эры. Важнымі абставінамі з'яўляецца вызначэнне таго факта, што праславяне жылі паўднёвей уласна балтаў. З старажытнагерманскімі плямёнамі VI – V ст. да н.э. кантактаў яны яшчэ не мелі. У адрозненне ад славяна-германскага, шчыльны кантакт адзначаецца паміж праславянскай і іранскай мовамі. У такім выпадку на ролю зыходнай праславянскай культуры ідэальна падходзяць старажытнасці мілаградскай археалагічнай культуры, якая існавала ў раннім жалезным веку на тэрыторыі паўднёвай Беларусі і паўночнай Украіны. Мовазнаўцы адносяць пачатак шчыльных славяна-іранскіх сувязей да сярэдзіны I тысячагоддзя да нашай эры. Вельмі паказальна і тое, што насельніцтва мілаградскай культуры з ранняй фазы свайго існавання і да III ст. да н. э. мела шчыльныя сувязі з іранамоўнымі скіфамі, мілаградскія плямёны, хутчэй усяго, былі пактыётамі Вялікай Скіфіі. Гэта вельмі добра тлумачыць факт ранняга ірана-праславянскага лінгвістычнага ўзаемадзеяння.

Цікавыя дадзеныя былі атрыманы пры аналізе назваў дзікарастучых дрэў. Атрымалася, што назвы дрэў, вядомых у лясной паласе заходней сярэдняй плыні Дняпра, з'яўляюцца спрадвечна праславянскімі. Важныя звесткі былі атрыманы пры вывучэнні аналіза гідронімаў. Было вызначана, што назвы ўсіх вялікіх рэк Вісла-Одэрскай тэрыторыі, такіх як Вісла, Одэр, Варта ды іншых, не з'яўляюцца славянскімі. У той самы час у раёне Сярэдняга Падняпроўя і заходней яго такія рэкі як Дзясна, Прыпяць, Цецераў маюць бяспрэчнае славянскае паходжанне. Як паказалі даследаванні лінгвістаў, левабярэжжа Прыпяці і прылеглыя да яго участкі правага берага Дняпра не ўтрымоўваюць балцкай гідраніміі. На участцы правага берага Дняпра ад вусця Бярэзіны да вусця Прыпяці У.М. Топаравым і А.М. Трубачовым адзначаны толькі адзін балтыйскі гідронім. Паказальна, што і на Сажу участак, заняты мілаградскімі помнікамі, дае толькі два балтыйскіх гідроніма, і далей на поўнач, амаль да Слаўгарада, балтыйскіх гідронімаў няма. Гэта значыць, дадзеная тэрыторыя «славянскай чысціні» практычна цалкам супадае з арэалам распаўсюджвання помнікаў мілаградскай культуры.

Канчатковы ж працэс афармлення ўласна праславянскай, а потым і раннеславянскай агульнасці, звязаны з познезарубінецкімі (другая палова I – II ст. н.э.) і вытворнымі ад іх старажытнасцямі кіеўскага культурнага кола (II – п.п.V ст. н.э.). Нямецкі археолаг **І. Вернер** яшчэ у 1972 г. выказаў меркаванне аб фармаванні праславянскага масіва насельніцтва на тэрыторыі лясной зоны Усходняй Еўропы, на Палессі, у Паўднёвай Беларусі, перад з'яўленнем славян на гістарычнай арэне: *«Тое, што ў археалагічным матэрыяле пачынае выступаць як раннеславянская культура, выключна аднастайная і адзначаная культурнымі элементамі ў перыяд перасяленняў VI – VII стст., мае сваёй крыніцай культурныя з'явы IV – V стст. на вольных ад балцкага насельніцтва прасторах Беларусі і памежных з ёй абласцей»*.

Такой кропкі гледжання прытрымліваўся і ўсебакова яе абгрунтоўваў сусветна вядомы польскі археолаг **Казімеж Гадлоўскі**. Для яго менавіта рэгіёны Палесся і Беларускага Верхняга Падняпроўя з'яўляліся зыходнай тэрыторыяй славянскай прарадзімы.

На сённяшні дзень, дзякуючы даследаванням беларускіх археолагаў **А. Егарэйчанкі і В. Вяргей**, даведзена, што самыя раннія комплексы бясспрэчна славянскай, пражскай культуры знаходзяцца на беларускім Прыпяцкім Палессі – па радыявугляродным метадазе яны датуюцца IV ст. Зараз гэта *самыя старажытныя, бясспрэчна славянскія помнікі на Зямлі*. Дзякуючы навуковым даследаванням беларускіх вучоных **В. Вяргей, Г. Баліцкай, В. Бебяўца** даказана, што гэтыя славянскія старажытнасці узніклі на грунце помнікаў познезарубінецкай традыцыі тыпа Кутова–Радасць на заходнім Палессі і тыпа Курадава ў яго Турава–Пінскай частцы. Комплексны аналіз помнікаў I – IV стст. з тэрыторыі Цэнтральнага Палесся дазваляе ім сцвярджаць, што ў III – IV стст. развіццё помнікаў тыпа Курадава з'явілася грунтам ці адной з важных крыніц фарміравання ў Прыпяцкім Палессі помнікаў пражскай культуры.

Такім чынам, Прыпяць на сённяшні дзень разглядаецца не як рака славяна-балцкага памежжа, а як унутранняя, важнейшая артэрыя пражскай культуры на раннім этапе яе развіцця.

Пераважная большасць сучасных археолагаў-славістаў (не толькі беларускіх, але і украінскіх, і расійскіх, і польскіх, і чэшскіх, і нямецкіх) лічыць, што рэкі славянскай прарадзімы -- гэта не Вісла і Одэр, а Прыпяць і Дняпро – беларуска-украінскае Палессе, Сярэдняе (украінскае) і Верхняе (Гомельшчына і паўднёвы ўсход Магілёўшчыны) Падняпроўе. Менавіта адсюль на працягу наступных стагоддзяў адбывалася асваенне, заваёва і каланізацыя славянамі іншых еўрапейскіх зямель. Так што сапраўды – славянская мова загучала *ўпершыню ў свеце* на землях паўднёвай і паўднёва-ўсходняй Беларусі.

Такім чынам, вельмі важным этапам нашага протагістарычнага быцця з'яўляецца **перыяд агульнаславянскага адзінства**. Гэта час існавання адзінай славянскай агульнасці, фарміравання самастойнай славянскай мовы, самасвядомасці і культуры (IV – VIII ст. н.э.). Менавіта землі Беларускага Палесся – ад Брэста на паўднёвым захадзе і Гомеля на паўднёвым усходзе, з'яўляюцца старажытнейшай часткай славянскай прарадзімы. **Беларускае Палессе – зыходная тэрыторыя, дзе адбылося нараджэнне і афармленне агульнаславянскай супольнасці.**

Праўда і тое, што Верхняе Панямонне і Беларускае Падзвінне -- гэта тыя землі, якія былі заселены балтамі не толькі ў эпоху ранняга жалезнага веку, але яшчэ (часткова) і ў раннім Сярэдневякоўі. Тут славянская каланізацыя сутыкнулася з балцкай стыхіяй, што істотна паўплывала і на антрапалогію і на фальклор, і на матэрыяльную культуру нашых продкаў. Адмаўляць гэта безсэнсоўна. Гэта факт. Таму тэорыя пра балцкі субстрат, як адзін з важнейшых вызначальных фактараў, які паўплываў на працэс фарміравання асобнай этна-лінгвістычнай усходнеславянскай (беларускай)

супольнасці, асобнай усходнеславянскай мовы, якая зараз называецца беларускай, таксама мае поўнае права на навуковае жыццё. Бо гэта навуковая тэорыя, сфармуляваная маскоўскім археолагам В.В. Сядовым, грунтуецца на вялікай крыніцазнаўчай базе. Іншая справа, што ў гэтай тэорыі ёсць таксама і спрэчныя моманты, і памылковыя сцвярджэнні. Нельга адмаўляць удзел балцкага субстрату ў фарміраванні протабеларускіх рыс часткі славянскага насельніцтва будучай Беларусі ў эпоху сярэднявекі. Але адно – прызнаваць уплыў балцкага субстрату на працэс фарміравання новага ўсходнеславянскага народа, у першую чаргу яго мовы і матэрыяльнай культуры, як гэта рабіў В.В. Сядоў, і зусім другое – сцвярджаць, што сучасныя беларусы з’яўляюцца народам не славянскім, а балцкім.

Але няма і ніякіх падстаў перабольшваць балцкі ўплыў, рабіць яго вызначальным фактарам беларускага этнагенеза. Дадзеныя генэтыкі сведчаць пра безумоўную славянскасць беларускага этнасу.

Генэтыкамі былі вызначаны дзве розныя групы славянскага насельніцтва. Адна з іх ахоплівае заходніх славян, усходніх славян і дзве групы паўднёвых славян – харватаў і славенцаў, другая ўключае астатніх паўднёвых славян. Згодна вынікам даследаванняў большасць славянскага насельніцтва першай групы мае падобны генафонд па мужчынскай (Y) храмасоме (гаплагрупа R1a). Сучасныя рускія, асабліва тыя, што жывуць на поўначы Расіі, адрозніваюцца дзякуючы высокай долі гаплагрупы N1c(N3). Гэта – спадчына балтыйскіх і фінна-угорскіх народаў, увасобленае ў геноме адлюстраванне асміяцкі таго насельніцтва славянамі. Адрозненне заходніх славян праглядаецца за кошт спецыфікі распаўсюджвання гаплагрупы R1b. Яе ў славян асабліва шмат менавіта на захадзе. Гэта – генетычная спадчына народаў, якія размаўлялі на кельцкіх мовах і засялялі калісці тую частку Еўропы, куды славяне вырашылі ў V – VII стагоддзях.

Паўднёвыя славяне на Балканах вылучаюцца дзякуючы наяўнасці гаплагрупы I1b і E3b1. Першую звязваюць з фракійцамі, якія жылі ў антычныя часы ў басейне Дуная і часткова – Карпацкім рэгіёне. Фракійцы складалі істотную частку насельніцтва Падунаўя ў той час, калі там з’явіліся славяне. Другая гаплагрупа – спадчына народаў Міжземнамор’я, у тым ліку грэкаў, якіх таксама было шмат у зоне славянскай экспансіі на Балканах. Беларуская папуляцыя, па назіранням генетыкаў, стаіць бліжэй усяго да славянскага праэтнасу. Вывучэнне генафонду беларусаў, рускіх і украінцаў паказала, што менавіта беларусы маюць усе спецыфічныя асаблівасці, характэрныя для двух астатніх папуляцый. Такім чынам, тэрыторыю Беларусі неабходна і з пункту гледжання генэтыкі разглядаць як найстаражытнейшую частку славянскай прарадзімы. У беларусаў-мужчын 51% Y храмасом складае гаплагрупа R1a. Такім чынам, генафонд беларускага этнасу ў цэлым вельмі блізкі да першапачатковага генафонду ранніх славян – і настолькі, што казаць пра беларусаў як пра *«аславянёных дняпроўскіх балтаў»* няма ніякіх падстаў. Разам з тым, роля асміяванага субстрату вельмі выразна адчуваецца на паўночным захадзе і поўначы Беларусі (у Гродзенскай і

Віцебскай абласцях). Балцкі субстрат на поўначы Беларусі – асіміляваны падчас яе славянізацыі і адлюстроўвае мешаны характар крывічоў.

Перыяд усходнеславянскага адзінства, эпоха Кіеўскай Русі, старажытнарускі перыяд.

У ходзе асваення, засялення і развіцця агульнаславянскай супольнасцю зямель Усходняй Еўропы ўзніклі этнічныя новаўтварэнні, якія існавалі ў IX – XII стст., звычайна ў навуковай літаратуры іх завуць плямёнамі, ці саюзамі плямёнаў. На поўначы і паўночным усходзе Беларусі існавала магутная этнічная супольнасць крывічоў, на усходзе і паўднёвым усходзе жылі радзімічы, землі цэнтральнай і паўднёвай часткі краіны былі асвоены дрыгавічамі і валынянамі. На паўночным захадзе і поўначы Беларусі ў той час жылі плямёны балтаў (продкаў сучасных літоўцаў, яцвягаў і часткі латышоў (латгалаў)). Усходнія славяне, якія былі больш развітыя ў цывілізацыйным плане за балтаў, мелі ўласную дзяржасць ужо ў той час, імкнуліся да падпарадкавання сваіх суседзяў і каланізацыі іх этнічных тэрыторый. Усходнеславянскія супольнасці, як на тэрыторыі Беларусі, так і Украіны і часткі еўрапейскай Расіі, увайшлі ў склад дзяржавы, якая мела супольную назву Русь і кіравалася дынастыяй князёў Рурыкавічаў.

Важнейшай праблемай з’яўляецца пытанне аб часе ўзнікнення і існаванні старажытнарускай свядомасці. Ужыванне тэрміна «Русь» у этнічным сэнсе да ўсіх усходніх славян у IX – сярэдзіне XII ст. не пацвярджаецца аўтэнтчнымі пісьмовымі крыніцамі. Сама праблема выкарыстання полісемантычнага тэрміна «Русь» у пасляваенны час у савецкай гістарыяграфіі была штучна забытана, калі насуперак і лінгвістычным, і археалагічным, і пісьмовым крыніцам адмаўляліся скандынаўскія вытокі гэтай назвы, а Нестара ў палемічным запале ледзь не абвяшчалі фальсіфікатарам. Сур’ёзная расійская акадэмічная дарэвалюцыйная навука на гэту «хваробу не хварэла». Вялікі расійскі гісторык **В. Ключэўскі** выдатна разумеў, што «*Русь – слова, перажыўшае надзвычай разнастайныя значэнні: іх можна вылучыць чатыры: 1) этнаграфічнае: русь – племя, 2) сацыяльнае: русь – саслоўе, 3) геаграфічнае: Русь – вобласць, 4) палітычнае: Русь – дзяржаўная тэрыторыя*». Этнаграфічнае значэнне ён лічыў зыходным і разумеў пад ім не славян, а скандынаваў.

Сітуацыя стала змяняцца да лепшага толькі ў 80-х гадах XX стагоддзя. Але яшчэ напачатку 1980-х гг. даходзіла да кур’эзаў. У 1982 г. у Маскве пабачыла свет грунтоўная калектыўная манаграфія, прысвечаная развіццю этнічнай самасвядомасці славян у раннім сярэдневякоўі. Пры аналізе ўсходнеславянскай самасвядомасці аўтарамі сцвярджалася, што ўжо ў дамове Алега з грэкамі 911 г. «*Русь выступае ў дамове не толькі як адметная палітычная агульнасць, але і як агульнасць этнічная. У прэамбуле дамовы паслы Алега і іншых князёў выступаюць як паслы «от рода рускаго». «Род рускі» тут, канешне, не дзяржаўная, а хутчэй усяго, этнічная агульнасць*». Аўтары, зразумела, мелі на ўвазе ўсходнеславянскую

этнічную агульнасць. Але цытата з летапісу адназначна сведчыць аб не «славянскасці» гэтых паслоў: *«Мы от рода рускаго, Карлы, Инешелдъ, Фарлоф, Веремуд, Рулав, Гуды, Руалдъ, Карнъ, Фрелавъ, Руаръ, Актеву, Труанъ, Лидул, Фостъ, Стемид, иж послани от Олга, великого князя рускаго»*. Візанційскі імператар Канстанцін Багрованароджаны таксама выразна адрозніваў «рускія» (скандынаўскія, яны маюць германскую этымалогію) і «славянскія» назвы парогаў на Дняпры. Выразна супрацьпастаўлялі «русь» і залежных ад яе славян арабскія гісторыкі IX – X стст.

Тэрмін, які бяспрэчна мае скандынаўскае паходжанне і першапачаткова (IX – большая частка X ст.) ужываўся для пазначэння дынастыі Рурыкавічаў і іх дружыны, пасля перанясення сталіцы з Ноўгарада ў Кіеў трывала замацаваўся за тэрыторыяй Сярэдняга Падняпроўя. Толькі гэты «ўсходнеславянскі *Іль дэ Франс*» (выраз В. Насевіча) у дамангольскіх крыніцах фігуруе пад назваю Русь у этнічным сэнсе, а яго насельніцтва пастаянна называецца рускім і супрацьпастаўляецца ўсім астатнім усходнеславянскім землям, якія ўваходзілі ў дзяржаўна-генеалагічную агульнасць, створаную Рурыкавічамі. Тэкст «Аповесці мінулых гадоў» наскрозь прасякнуты «патрыятычным» пачуццём русіна-палянкіна ў дачыненні да ўласна Кіеўскай зямлі і выразным супрацьпастаўленнем ёй усіх астатніх славянскіх плямёнаў, што ўвайшлі ў склад Русі. «Мы» для патрыёта-кіяўляніна – гэта «*поляне яже ныне зовомая Русь*». Яны «*живуще особе*» ад усіх астатніх, вядуць свой пачатак ад мужоў «*мудрых и смысленых*» легендарных часоў Кія, Шчэка і Харыва і «*дожыли они в Киеве и до сего дне*». За межамі палянскай Русі для Нестара цягнуўся свет, па словах Б.А. Раманава «*двуногих звяроў і быдла*», у адносінах да якіх немагчыма ўжываць хрысціянскія меркі, бо ўсе яны, гэтыя вяцічы, радзімічы, драўляне, крывічы ды іншыя – усе, без вынятку, паганцы – «*живяху звериньским образам, живуще скотьски*». Продкі наўгародцаў – славане – таксама недалёка адышлі ад астатніх. І высмяяў іх сам апостал Андрэй: і не «*задалися*» ім тонкія ветразі пад час Візантыйскага пахода і паважаючы сябе князь да іх на стол не пойдзе. Апавядаючы аб тым ці іншым усходнеславянскім «роде» (усходнеславянскім племені), Нестар цудоўна ўсведамляе яго этнічную адметнасць. Для летапісца гэтыя аб'яднанні раўназначныя і тоесныя аб'яднанням заходніх і паўднёвых славянскіх групак. Разам з гэтым, для яго безумоўным фактам з'яўляецца іх «славянскасць» і прыналежнасць да Русі як дзяржаўна-генеалагічнай агульнасці: «*Се бо токмо словенск языкъ в Руси: поляне, деревляне, ноугородьци, полочане, дреговичи, север, бужане, зане седоша по Бугу, послеже же вельняне*».

Падобным чынам разумеў гэта паведамленне А. Насонаў: «*Звяртаем увагу на тое, што ў прыведзеным вышэй спісе славянскіх «плямёнаў», якія належаць да Русі, апушчаны вяцічы і радзімічы. Гэта – невыпадкова. Гэта тыя «плямёны», якія найболей позна былі цалкам асвоены, цалкам ахоплены апаратам прымусу, і часткаю яшчэ ў канцы XI – XII ст. жылі за межамі*

тэрыторыі феадальных «зямель». Звычайна ж гэта цытата з летапісу прыводзіцца ў якасці доказу аб усведамленні Нестарам прыналежнасці ўсіх усходніх славян да аднаго народа – Русі. Аднак цэлы шэраг наступных паведамленняў вельмі красамоўна сведчыць, што для Нестара ў этнічным сэнсе «Русь» – гэта толькі паляне: *«А словенський языкъ и руский одно есть, от варяг бо прозваиася Русью, а первое беша словене; аще и поляне звахуся, но словенскаяа речъ бе. Полянами же прозвани быши, зане в поли сядяху, а языкъ словенски един».*

Расійскі даследчык, акадэмік **М. Талстой**, прысвяціў асобнае даследаванне аналізу структуры самасвядомасці сlynнага летапісца. Яго высновы кардынальна адрозніваюцца ад традыцыйных уяўленняў, прынятых у савецкай гістарыяграфіі, дзе Нестар абвяшчаўся класічным носбітам старажытнарускай свядомасці: *«<...> этнічную свядомасць Нестара Летапісца варта разглядаць як даволі складаную і цэльную сістэму, якая складаецца з іерархічна ўпарадкаваных элементаў. <...> У Нестара Летапісца была рэлігійная свядомасць (хрысціянская), агульнаплемянная (славянская), прыватнаплемянная (палянская) і свядомасць дзяржаўная (прыналежнасць да Рускай зямлі). Сярэднеплемянная свядомасць яго – руская – яшчэ высявала і не займала ключавой, дамінуючай пазіцыі».*

Пры гэтым трэба акцэнтаваць увагу на тым моманце, што як для Нестара, так і для польскіх і чэшскіх храністаў таго часу такога паняцця, як асобныя славянскія народы, яшчэ не існавала. Крыніцы фіксуюць захаванне надзвычай моцнай агульнаславянскай моўнай свядомасці ў той час. Усе славянскія групы, па тэрміналогіі Нестара – «роды», якія мы звыкла дзелім на ўсходніх, заходніх і паўднёвых славян, для Нестара – адзін народ, які размаўляе на адной мове. А моўны прынцып для вылучэння «сваіх» з «чужых» для летапісца найфундаментальнейшы. «Свае» ў шырокім сэнсе слова – гэта ўсе славяне, тыя, хто разумее вымаўленае слова. Мова і з’яўляецца той адзнакаю, якая розніць народы для ўсходнеславянскага летапісца. Паказальна і падкрэсліванне ім сінанімічасці паняццяў «рускі» і «славянскі» «язык». Аналагічна выглядае справа і з уяўленнямі польскіх і чэшскіх храністаў, ствараўшых свае працы прыкладна ў той самы час. Вельмі паказальная тэрміналогія найстарэйшага польскага храніста Гала і чэшскага храніста Космаса. Гал скарыстоўвае для пазначэння сваёй краіны назву *Polonia*, а яе жыхароў мянуе *Poloni*, але мовай гэтых людзей з’яўляецца «славянская». Падобная тэрміналогія характэрна і для чэшскага храніста. Яшчэ ў пачатку XIV ст. існавала пачуццё агульнаславянскай моўнай супольнасці сярод прадстаўнікоў розных славянскіх народаў.

У 1951 г. Аркадзь Насонаў, прааналізаваўшы летапісныя звесткі, прыйшоў да адназначных высноў:

«Ноўгарад не называлі ні «Руссю», ні «Русскай зямлёй» на Поўдні (Іпацьеўскі летапіс, 1141 і 1178 гг.), а таксама, як вынікае з Наўгародскага 1-га летапісу, і ў самім Ноўгарадзе. Растова-Суздальская зямля, а роўна, як і Разань, таксама супрацьпастаўляюцца «Русі» і ў паўднёвым летапісе і ў паўночна-ўсходнім (Іпацьеўскі летапіс, 1154, 1175, 1177 гг., Лаўрэнцьеўскі

летаіс, 1175 і інш); Смаленск не лічылі ні «Руссю», як бачна з паведамлення Іпацьеўскага летапісу пад 1155 і 1197 гг., ні «Рускай зямлэй» (Іпацьеўскі летапіс, 1174). У Лаўрэнцьеўскім летапісе пад 1202 г. супрацьпастаўляюцца «Рускай зямлі» Галіч і Уладзімір-Валынскі, а ў Іпацьеўскім пад 1174 – Берлад. Роўным чынам не лічылі, што Полацкая «область» уваходзіць у склад «Рускай зямлі», як паказвае Іпацьеўскі летапіс пад 1140 г. Да Русі не прылічвалі і зямлю драўлян, а таксама вяцічаў і радзімічаў».

Да аналагічных высноў, прааналізаваўшы ўвесь комплекс летапісных паведамленняў аб дамангольскай Русі, прыйшоў і польскі гісторык Генрык Пашкевіч.

Іншая справа, што існавала паняцце Русі і Рускай зямлі ў шырокім сэнсе. Але з кантэксту крыніц відаць, што ўжывалася яно заўсёды ў якасці канфесіоналізму (прыналежнасць да Рускай = Кіеўскай мітраполіі) і палітоналізму (дзяржаўна-генеалагічная агульнасць, створаная Рурыкавічамі). Больш таго, у самым шырокім сэнсе тэрмін «Русь» быў сінанімічным паняццям «Slavia Orthodoxa», «праваслаўны свет» і выкарыстоўваўся ўсходнеславянскімі кніжнікамі ў дачыненні не толькі да ўсходніх славян, але і да іншых этнасаў Усходняй і Цэнтральнай Еўропы. І. Данілеўскі, прааналізаваўшы выкарыстанне тэрміна «Русь» у Радзівілаўскім летапісе, давёў, што старажытнарускія крыніцы не толькі семантычны, але і арфаграфічны адрознівалі прыметнік «русский» (як этнонім, які прыкладаецца да насельніцтва Рускай зямлі ў вузкім сэнсе) і «руський» (як этнаканфесіоналізм невыразнага паходжання, які мог уключаць у сябе мноства цэнтральна- і нават заходнееўрапейскіх этнасаў і зямель). Такое шырокае ўжыванне тэрміна «Русь» было характэрна і для беларускіх рэалій XIV – першай паловы XVII ст.

Разам з гэтым, далёкімі ад ісціны з’яўляюцца сцвярджэнні аб адсутнасці ўплыву на вызначэнне ў беларускай культурнай традыцыі спадчыны «Кіеўскага перыяду». Яна відавочная і ў «высокай» матэрыяльнай культуры гарадоў, і ў фармаванні дзяржаўна-палітычных і сацыяльна-культурных узораў, аднолькавых для ўсіх княстваў.

Тэрмін «Русь» у дачыненні да насельніцтва Беларусі першапачаткова з’яўляўся этнасацыоналізмам і азначаў прыналежнасць да княжацкага дома, дружыны і купецтва. Гэта тычыцца таксама і Полацкай зямлі. Для ўкладальнікаў Кіева-Пячорскага пацерыка таксама быў бяспрэчным той факт, што Полаччына з’яўляецца складовай часткай Русі як канфесійнай агульнасці. Аб тым, што ў асяроддзі кіеўскага духавенства прадстаўнікоў полацкага княжацкага дома лічылі «рускімі» (усходнеславянскімі) князямі, як і іншых Рурыкавічаў, сведчыць і створанае ў XII ст. «Житіе и хождение Даниила Руския земли Игумена». Добра вядома, што Данііл паходзіў з Чарнігаўшчыны, яго мова насычана паўднёварускімі дыялектызмамі; потым ён стаў інакам Кіева-Пячорскага манастыра і адтуль узышоў на ігуменства. Паказальна, што калі Данііл ставіць «кандило» ў Ерусаліме за «рускіх» князёў, то называе сярод іх не толькі Святаполка Ізяславіча Кіеўскага, Уладзіміра Манамаха Пераяслаўскага, яго сына Мсціслава і Алега

Святаславіча Чарнігаўскага, але і сыноў Усяслава Чарадзея: Глеба, Давыда і Барыса. Гэты помнік быў добра вядомы і на Полаччыне. Да нашых дзён захаваліся беларускія спісы гэтай крыніцы, што зараз захоўваюцца ў Варшаўскай нацыянальнай бібліятэцы ў рукапісе, які паходзіць з Полацкай Сафійскай бібліятэкі.

Распаўсюджванне хрысціянства ў рэшце рэшт прывяло да ўзнікнення новай этнаканфесійнай ідэнтычнасці ва ўсходнеславянскім рэгіёне. З'яўленне Кіеўскай мітраполіі і хрышчэнне ў «рускую» веру спрыяла невіліроўцы былых племянных этнічных адметнасцей. Тэрміны «рускі» і «хрысціянін» з цягам часу сталі ўзаемазамяняльнымі словамі-сінонімамі. На працягу XI -- пачатку XII ст. хрысціянства трывала замацавалася ў гарадах, аб чым пераканаўча сведчаць матэрыялы археалагічных крыніц. Пісьмовыя крыніцы, створаныя на тэрыторыі Беларусі ў канцы XII ст., дазваляюць казаць аб паступовым засваенні новай сістэмы этнаканфесійнай самаідэнтычнасці насельніцтвам гарадоў. Ефрасіння Полацкая ў Ерусаліме *«обита у Святое Богородици в Руском монастыри»*. Вельмі паказальная і сістэма самаідэнтыфікацыі Кірылы Тураўскага. Найбольш выразна яна знайшла адлюстраванне ў створаным ім каноне на *«Успение преподобныя княгини Ольги, бабы Владимира»*. «Русь» тут разумеецца ў шырокім сэнсе як тэрыторыя ўсёй дзяржавы, як сукупнасць усіх усходнеславянскіх зямель, спавядаючых «рускую» веру: *«Духовно възвеселитесь, русии вси конци, память чтуще Ольги богомудрыя ...Величаваго диавола из Руси прогна, нечестивыя кумиры отнюдь съкруши, вся люди от беззакония свободы, мудростию обучаючи»*. З другога боку, Кірыла Тураўскі, як і Нестар, выразна ўсведамляў скандынаўскае паходжанне рода Рурыкавічаў і выкарыстоўваў гэты тэрмін таксама і ў першапачатковым сэнсе: *«Рускому языку, Плесковской стране, богоизбранному от варяг князьскому племени праматери наречеса Ольга»*. *«Житие»* Кірылы Тураўскага, створанае ў канцы XII ст., сведчыць аб устойлівай «рускай» самаідэнтыфікацыі яго аўтара: *«Съ бе блаженный Кирил рождение и възпитание града Турова, в Рустей стране тако нарицаема ...И канono великий о покаании сътвори к Господу по главам азбуки, иже и до ныне держат верные руские людие»*.

Можна казаць аб фарміраванні ў элітным асяроддзі ў гэты час параметраў новай калектыўнай ідэнтычнасці, характэрнай для ўсіх зямель Кіеўскай Русі. Не падлягае сумненню факт існавання «палітычнага народу» Кіеўскай Русі («княжеского сообщества» паводле тэрміналогіі расійскага гісторыка А. Прэснякава). Відавочна і аднароднасць гарадской матэрыяльнай культуры на ўсім усходнеславянскім абшары. Прынамсі, імкненне ўжываць тэрмін «старажытнаруская народнасць» было прадыхтавана таксама і жаданнем улічыць гэтыя відавочныя факты. Праўда, сам сэнсавы змест гэтай дэфініцыі ў розных даследчыкаў быў надзвычай неадназначным. Акрамя тых, хто рабіў і робіць высновы аб маналітнай старажытнарускай агульнасці, можна назваць цэлы шэраг аўтараў, якія, імкнучыся да аб'ектыўнага асвятлення праблемы, характарызавалі старажытнарускае адзінства як адноснае, найперш у этнічным плане. Беларускі археолаг і гісторык Георгій

Штыхаў у сваіх працах мэтанакіравана праводзіў тэзіс аб тым, што аб аднароднай этнаграфічнай агульнасці ўсходніх славян і наяўнасці ў іх «жывой», а не літаратурнай, адзінай мовы казаць не выпадае. Надзвычай скептычна паставілася да магчымасці існавання старажытнаруускай свядомасці ўкраінскі гісторык Наталля Якавенка. Яна лічыць вельмі спрэчнай тэзіс аб тым, што ўсё насельніцтва Усходняй Еўропы ўсведамляла сваё этнічнае адзінства. Аб немагчымасці такой формы свядомасці сведчыць, паводле Н. Якавенкі, адсутнасць адзінага інфармацыйнага поля на такой велізарнай, падзеленай непраходнымі лясамі і балотамі, тэрыторыі, якою была княжацкая Русь, што выключае магчымасць з'яўлення свядомасці такога тыпу: *«Скажам болей: наўрад ці ўвогуле асноўная маса насельніцтва (а не князі, іхнія набліжаныя ды жменька асвечаных кніжнікаў) мела, бадай, прыкладнае ўяўленне пра памеры Русі. <...> Аднолькава пісанае слова і еднасць духоўна-інтэлектуальнай традыцыі звычайна нараджалі пачуццё ўзаемнай спараднёнасці, – але толькі ў вузкім асяроддзі асвечанай эліты»*.

Здаецца ёсць сэнс пагадзіцца з поглядамі, выказанымі ўкраінскімі гісторыкамі і археолагамі Людмілай Іванчанка і Аляксандрам Моцяй: *«Прыняцце гіпотэзы аб тым, што старажытнаруская этнічная агульнасць (народнасць) існавала толькі на ўзроўні носбітаў элітарнай культуры і слаба ўспрымалася шараговым насельніцтвам (у першую чаргу колькасна пераважаўшым сялянствам), дазваляе, на наш погляд, больш лагічна і аб'ектыўна рэканструяваць механізм з'яўлення ў далейшай гісторыі расіян, украінцаў і беларусаў. З дапамогай падобнай тэорыі прасцей растлумачыць адсутнасць спроб узнаўлення былога адзінства і імкненняў да этнічнага аб'яднання ўсходнеславянскага свету пасля глабальнай катастрофы XIII стагоддзя – нашэсця ордаў Батыя і гібелі Русі, калі прадстаўнікі былой сацыяльнай верхавіны былі раз'яднаны і паступова сыходзілі з гістарычнай арэны. Адстойванне тэзіса аб моцных і ўсебаковых сувязях на гарызанталі і вертыкалі грамадскіх адносін на працягу IX—XIII стагоддзяў не дазваляе абрунтавана ўказаць на прычыны такога хуткага падзелу ўсходніх славян на тры галіны»*.

Не можа выклікаць пырання тэзіс аб аднароднасці матэрыяльнай і духоўнай культуры гараджан на ўсім абшары Кіеўскай Русі (за выключэннем моўных адрозненняў). Гэты культурны комплекс нішто не перашкаджае называць старажытнарускім.

Зусім іншая справа вёска. Найменні летапісных плямёнаў жывуць да сярэдзіны XII ст., прычым не як рэтраспекцыя. Калі ў 1128 г. адбыўся паход на Полаччыну, то летапісец ведаў, што кааліцыя ідзе на «Крывічы», як і тое, што Глеб Менскі ў 1113 г. «воевал дроговичи». А Уладзімір Давыдавіч, які пісаў у 1147 г. да Ізяслава Мсціславіча ў Кіеў, ясна ўсведамляў, што яго воласць – гэта «Вятічы». Калі гаворым аб свядомасці асноўнай масы вясковага насельніцтва, то, здаецца, не будзе памылковым сцвярджанне аб захаванні ім племянной (крывіцкай, дрыгавіцкай і радзіміцкай) самаідэнтыфікацыі да сярэдзіны XII ст., аб чым пераканаўча сведчаць пісьмовыя крыніцы і адметнасці пахавальнага абраду, уласцівыя летапісным

плямёнам. Нельга не пагадзіцца з М. Піліпенкам, які мяркуе, што называць гэтыя этнічныя супольнасці саюзамі плямёнаў немэтазгодна, улічваючы той факт, што яны былі ўстойлівымі культурнымі агульнасцямі. Ён прапануе называць іх пранароднасцямі. Этнічныя супольнасці крывічоў, радзімічаў і дрыгавічоў найбольш карэктна называць этнікосамі (этнасамі ў вузкім сэнсе слова). Сваю этнічную адметнасць яны адразу не страцілі і пасля ўваходжання ў склад Кіеўскай Русі, хоць перасталі існаваць як этнасацыяльныя агульнасці.

Аб паступовых зменах у ментальнасці насельніцтва надзвычай красамоўна сведчыць пахавальны абрад. Матэрыялы археалагічных раскопак дазваляюць вызначыць вельмі выразную мяжу кардынальнай змены параметраў этнакультурных рэалій у Верхнім Падняпроўі, Падзвінні і на тэрыторыі Тураўскай зямлі – гэта сярэдзіна XII – пачатак XIII ст. У гэты час паўсюль у вясковым асяроддзі распаўсюджваюцца пахаванні паводле абраду трупапалажэння ў падкурганнай яме. Найхутчэй за ўсё (у параўнанні з іншымі землямі) размыванне племянной самідэнтычнасці ішло на тэрыторыях паўднёва-ўсходняй Беларусі, землях радзімічаў, якія ўвайшлі ў склад Чарнігава-Северскага княства. Культура гэтых тэрыторый у гэты час стала максімальна набліжанай да культуры Сярэдняга Падняпроўя. Гэта можна растлумачыць толькі суседствам з важнейшымі канфесійнымі цэнтрамі дзяржавы ды больш хуткай хрысціянізацыяй краю. Паказальна і тое, што менавіта ў сярэдзіне XII ст. «памірае» і племянная этнічная самаідэнтыфікацыя, са старонак летапісаў знікаюць крывічы, дрыгавічы, радзімічы. Маючы на ўвазе гэты час, можна весці размову аб новым этапе ў этнічнай гісторыі Беларусі ў маштабах усёй краіны. Паводле назіранняў М. Піліпенкі: *«узнікненню этнічнай тэрыторыі беларускага народа непасрэдна папярэднічала ўтварэнне дзвюх частак усходнеславянскай этнічнай тэрыторыі – папрыпяцкай і падзвінска-падняпроўскай, што сфарміраваліся да сярэдзіны XII ст. У гэтых частках усходнеславянскай этнічнай тэрыторыі з’явіліся многія элементы традыцыйнай культуры і мовы беларускага народа. На яе базе фармавалася ўжо ўласна беларуская этнічная тэрыторыя. Фарміраванне першапачатковай (цэнтральнай) часткі этнічнай тэрыторыі беларусаў адбывалася ў XIII – XIV стст. і ў першай палове XV ст. на мяжы двух гэтых рэгіёнаў. Гэта – Віленічына, Гродзенічына, Мінічына і суседняе Падняпроўе».*

Такі працэс набіраў моцы і ў іншых усходнеславянскіх землях, аб чым пераканаўча сведчаць вынікі даследаванняў мовазнаўца Хабургаева: *«<...> сучасную лінгвістычную карту можна разглядаць як трансфармаванае (у той ці іншай ступені) адлюстраванне асноўных дыялектных зон, якія аформіліся ў перыяд феадальнай раздробленасці – прыкладна ў XII – XIII стст.»*. З адзначанага вынікае, што масавая хрысціянізацыя ўсходнеславянскіх зямель паводле «рускага» ўзору каталізавала працэсы моўнай і культурнай асіміляцыі абарыгеннага даславянскага насельніцтва. Гэтая акалічнасць, у сваю чаргу, павялічвала ролю субстратнага ўплыву, што

і спрыяла фармаванню будучых «аб'ектыўных» этнаграфічных прыкмет сучасных усходнеславянскіх народаў.

Такім чынам, менавіта хрысціянiзацыя і паўсталая на яе базе канфесійная самаідэнтыфікацыя замацавалі ў якасці саманазвы насельніцтва Беларусі этнаканфесіонім «Русь». З пачатку XIII ст. гэты этнаканфесіонім пастаянна сустракаецца ў крыніцах, створаных на тэрыторыі Полацкай і Смаленскай зямель. У дамоўе Смаленска з Рыгай 1229 г. тэрмін «Русь» і вытворныя ад яго паняцці «русин», «русские» купцы, «Руская» зямля выкарыстоўваюцца мясцовым насельніцтвам як уласны этнаканфесіонім: *«Тая правда Латиньскому възяти у Рускои земли у волости князя Смоленского и у Полотьского князя волости и у Витебьского князя волости»*. Дамова 1263 г. паміж Ордэнам і Полацкім княствам дазваляе казаць аб аналагічнай самаідэнтыфікацыі сацыяльных вярхоў насельніцтва Полаччыны: *«Што Руськая земля словеть Полочькая, от тое земли местерю и братьи его отсупити»*.

Вельмі паказальная і тэрміналогія «Хронікі Лівоніі» Генрыха Латвійскага. Калі храніст піша пра *«хитрасць літоўцаў ці ілжывае крывадушша русінаў»* (1209 г.), то пад апошнімі ён разумее палачанаў. Апавядаючы пра накіраванне ў 1210 г. пасольства ў Полацк, Генрых адзначае, што яно ідзе ў *«Русію»*. Полацкі князь Уладзімір, вяртаючыся ў Полацк, вяртаецца ў *«Русію»*.

Эпоха ВКЛ. Нараджэнне ўласна беларускай этнічнай супольнасці.

Вельмі цікавым з'яўляецца той факт, што менавіта за тэрыторыяй былых княстваў Падзвіння і Падняпроўя – Полацкага, Віцебскага, Смаленскага, Друцкага і Свіслацкага – паводле мясцовай традыцыі ВКЛ, у XVI ст. устойліва захоўвалася назва «Русь» (побач з назвамі іншых гістарычных рэгіёнаў: Літвой, Палессем, Валынню, Падляшшам), нягледзячы на той факт, што славянскае насельніцтва гэтых частак дзяржавы таксама спавядала «рускую» веру і самаідэнтыфікавала сябе русінамі. Верагодна, растлумачыць прычыну атаясамлівання большай часткі тэрыторыі Заходняй Беларусі з назвай «Літва», а Усходняй з «Руссю» можна толькі зыходзячы са спецыфікі іх хрысціянiзацыі і этнічнага складу насельніцтва. Землі Усходняй Беларусі былі раней асвоены славянамі і хрысціянiзаваны ў XI – XII стст., у той час як актывізацыя ўсходнеславянскага каланізацыйнага руху ў Верхнім Панямонні зафіксавана прыблізна з канца X – пачатку XI ст. Хрысціянства тут распаўсюджвалася даволі марудна, у гарадах найбольш раннія рэчы хрысціянскага культу датуюцца толькі другой паловай – канцом XI ст. У Наваградку да канца XI ст. не назіраецца ніякіх прыкмет хрысціянства. Што ўжо казаць пра вясковую ваколіцу, якая ўяўляла сабой балта-славянскую этнічную цераспалосіцу. Вельмі красамоўна аб гэтым сведчыць і пахавальны абрад. Аналіз яго дэталей і рэчавых комплексаў дазваляе датаваць славянскія курганы Верхняга Панямоння з трупаспаленнямі X – XI стст., а з трупапалажэннямі – XII–XIII стст. На поўначы і асабліва на паўночным захадзе рэгіёну частка курганоў адносіцца да пачатку XIV ст. Менавіта тут, на тэрыторыі, якая ў XVI ст. акрэслівалася харонімам «Літва», паўсталі

першыя каталіцкія касцёлы ў XIV ст. для не асіміляванага балцкага язычніцкага насельніцтва. Позняя хрысціянізацыя, такім чынам, спрыяла кансервацыі племянной свядомасці ўсходнеславянскага насельніцтва і значна даўжэйшаму захаванню тут этнаканфесіональнай «Крывічы», «Крывіцкая зямля», як вызначалі тэрыторыю Верхняга Панямоння, Наваградскую землю крыжацкія храністы яшчэ ў XIV ст. Можна пагадзіцца з меркаваннем, што ўстойлівае замацаванне ў сярэдневяковай беларускай традыцыі за рэгіёнам Усходняй Беларусі назвы «Русь» азначала для сучаснікаў яе праваслаўную «чысціню» і этнаканфесійную аднароднасць.

Пасля мангольскага нашэсця і ўзнікнення ВКЛ тэрмін «Русь» пачынае выкарыстоўвацца ў якасці метаэтноніма, саманазвы некалькіх фарміраваўшыхся ў той час усходнеславянскіх народаў. Аднак найважнейшым у гэтым працэсе была якраз тая акалічнасць, што менавіта толькі «сваё» ўсходнеславянскае насельніцтва паступова пачынае лічыцца «рускім». Як паказаў у сваіх даследаваннях Б. Флора, на працягу XIII – XV стст. на абшарах былой Кіеўскай Русі выразна прасочваецца тэндэнцыя атаясамлення свайго палітычнага ўтварэння з «всей Руской землёй». У выніку развіцця гэтага працэсу ў XIV – XV стст. на Поўначы Русі, а таксама і ў ВКЛ, канчаткова замацавалася ўяўленне, ў адпаведнасці з якім толькі сваё палітычнае ўтварэнне атаясамлівалася з «всей Руской землёй», а насельніцтва называлася «русінамі», «рускімі».

У другой палове XV ст. на нашых землях замацоўваюцца ўяўленні аб тым, што ўся «Русь» знаходзіцца ў межах ВКЛ. У канцы XV – пачатку XVI ст. у крыніцах, створаных у ВКЛ, паслядоўна называюць тэрыторыю тагачаснай расійскай дзяржавы «Масквой», а яе насельніцтва «маскавітамі». Пры гэтым, паводле ўяўленняў усходнеславянскага (беларуска-ўкраінскага) насельніцтва, «вся Русь» была аб’яднана менавіта ў межах іх дзяржаўнага ўтварэння.

Падкрэслім, што ў XIV – XV стст. на ўсёй тэрыторыі Беларусі ў якасці эндаэтноніма ўсходнеславянскім праваслаўным насельніцтвам выкарыстоўваецца толькі тэрмін «Русь» і вытворныя ад яго тэрміны «русіны», «рускія». Такая саманазва, як сведчаць крыніцы, устойліва замацавалася і на ўсходзе, і на захадзе беларускай этнічнай тэрыторыі. Няма ніякіх падстаў для сцвярджэнняў, што ў гэты час у якасці этнічнай саманазвы (эндаэтноніма) старабеларускага насельніцтва Заходняй Беларусі выкарыстоўваўся тэрмін «літвіны» ці «літоўцы». У пасланнях Гедыміна выразна супрацьпастаўляюцца «літоўцы» і «русіны» як два розныя этнасы. Гэта знаходзіць адлюстраванне і ў тытулатуры вялікага князя. У пасланнях выкарыстоўваюцца два варыянты тытулатуры Гедыміна. У пасланні 1322 г. папе Іаанну XXII ён тытулаваны як «Гедымін, кароль літоўцаў і многіх русінаў». У пасланні Гедыміна 25 студзеня 1323 г. грамадзянам Любека, Штральзунда, Брэмена, Магдэбурга, Кёльна тытул вялікага князя гучыць як «кароль літоўцаў і русінаў, уладар і князь Земгаліі». Узнікае заканамернае пытанне, на якіх землях жылі літоўцы, названыя ў тытулатурах князя першымі? Адназначны адказ знаходзім у мірнай дамоўце Гедыміна ад 2

кастрычніка 1323 г. з Ордэнам, дацкім намеснікам рэвельскай зямлі, епіскапамі і Рыгай. *«Вось зямля, на якой мы ўсталявалі мір: з нашага боку зямля Аўкштайтэя і Жэмайтэя, Плессекоў і ўсе[землі] рускіх, якімі мы валодаем»*. Літоўцы (паводле тытулатуры Гедыміна) – этнічна балцкае насельніцтва Аўкштоты і Жмудзі. «Русінамі» называюць насельніцтва Заходняй Беларусі крыжацкія храністы. Паходы рыцараў канца XIV – XV стст. на Гародню, Сураж, Ліду, Наваградак і Драгічын крыжацкі храніст называе экспедыцыямі «на Русь».

Такім чынам, у эпоху ВКЛ канчаткова афармляюцца важнейшыя суб'ектыўныя і аб'ектыўныя прыкметы русінскай (старабеларускай) этнічнай супольнасці:

1. Наяўнасць агульнага эндаэтноніма («Русь», «русін», «рускі»).

2. Агульная дзяржаўная тэрыторыя, у межах якой цалкам быў аб'яднаны беларускі этнаграфічны масіў. Гэта акалічнасць надзвычай істотна паспрыяла замацаванню і канчатковаму афармленню моўнай дыферэнцыяцыі паміж беларусамі і велікарусамі, умацавала і паглыбіла этнамоўныя адрозненні ўсходнеславянскага насельніцтва ВКЛ ад насельніцтва Маскоўскай дзяржавы.

3. Літаратурная мова, якая стала афіцыйнай мовай дзяржавы. Абсалютна памылковымі выглядаюць сцвярджэнні, што актавую мову ВКЛ таго часу нельга называць старабеларускай. Пытанне гэта даўно можна лічыць вырашаным. У свой час Я. Карскі паказаў, што беларуская моўная спецыфіка прасочваецца ў помніках XIII ст, а самастойны комплекс старабеларускай літаратурнай мовы «не маладзейшы» за XV ст. На ёй гавораць і пішуць Ягайла, Вітаўт і наступныя Ягелоны ўключна да Жыгімонта Аўгуста. Яшчэ ў 1935 г. нарвежскі лінгвіст Хрысціян Станг давёў, што першапачаткова ў ВКЛ ужывалася некалькі адметных тыпаў актавай мовы. Выразнай была розніца паміж варыянтамі, складзенымі ў паўночных канцылярыях (Полацкай, Віцебскай і Смаленскай зямель), і паўднёвымі: украінскімі або тымі, што знаходзіліся пад украінскім уплывам. З часам, напрыканцы XV – пачатку XVI ст., канцылярская мова стабілізавалася, дасягнуўшы пэўнай агульнапрынятай нормы, і на працягу першай паловы XVI ст. паўднёвыя ўплывы былі выціснуты канчаткова. З гэтага часу канцылярская мова цалкам абапіраецца на старабеларускую лінгвістычную аснову.

Такім чынам, тэрмін «Русь» і вытворныя ад яго азначэнні «рускі», «русін» на працягу стагоддзяў выкарыстоўваліся нашымі продкамі ў якасці ўласных саманазваў, акрэслівалі іх уласную ідэнтычнасць Вельмі ёміста і трапна выказаўся на гэты конт беларускі гісторык В. Насевіч: *«Але ці не пакрыўдзім мы самі сябе, калі назавём сваіх продкаў так як сёння завуць сябе насельнікі Расіі? Мне здаецца, што не. Калі беларусы мінулых стагоддзяў, прамыя нашчадкі Кіеўскай Русі не саромеліся зваць сябе рускімі і пры гэтым не змяшаліся з «маскалямі», не згубілі нацыянальнай самабытнасці, то і нам няма чаго саромецца ці баяцца. Трэба толькі разумець, што ў гэтай саманазве (а яна часам сустракаецца ў беларускіх сялян нават сёння)*

адбіваецца не атаясамліванне сябе з велікарусамі, а спадчына старажытнарускіх часоў, Русі Яраслава і Усяслава Чарадзея».

Літвіны і русіны.

У сувязі з тым, што ў асобных беларускіх даследаваннях настойліва праводзіцца думка аб страце тэрміна «Літва» ў другой палове XVI ст. свайго этнічна балцкага напаўнення, як і сцвярджаецца аб выкарыстанні тэрміна «літвін» у якасці субэтноніма насельніцтвам Заходняй Беларусі і існаванні змешанага балта-славянскага «літвінскага субэтнасу», трэба больш дэталёва прааналізаваць падобныя высновы. Бясспрэчны факт, што ў гістарычнай навуцы даўно звернута ўвага на шматсэнсоўнасць і полісемантычнасць тэрміна «Літва» ў сярэдневякоўі. Можна лічыць даказаным факт выкарыстання гэтага тэрміна ў XIV—XVI стст. у некалькіх сэнсавых значэннях: 1) палітонім, ці абазначэнне ўсёй дзяржавы – ВКЛ; 2) харонім, ці «Літва ў вузкім сэнсе» – гістарычны цэнтр дзяржавы, які складаўся з заходнебеларускіх і ўласна літоўскіх (аукштайцкіх) зямель; 3) Літва ў сэнсе этнічна балцкім. Аднак, як сведчаць крыніцы, гэта не дае ніякіх падстаў для сцвярджэння аб выкарыстанні тэрміна «літва» і вытворнай ад яго саманазвы «літвін» у якасці беларускага *эндаэтноніма*. Паўсюль, ад Вільні, Трока, Беластока і да Смаленска, старабеларускае насельніцтва было перакананае ў сваёй «рускай» этнічнасці.

Яскравей за ўсё няслушнасць сцвярджэнняў аб атаясамленні «літоўскасці» са старабеларускай этнічнасцю прасочваецца ў актавых дакументах, дзе супрацьпастаўляецца «руская» (старабеларуская) і «літоўская» (балцкая) мовы. У справе за 1597 г. аб продажы землянінам Станіславам Вайкоўскім земляніну Стэфану Шымкевічу ўрочышча ў Вількамірскім павеце занатавана, што яно называецца «*по литовску Ожоліос, а по руску Дубины*». Такі ж комплекс уяўленняў прасочваецца і ў другім зводзе беларуска-літоўскіх летапісаў, створаных у XVI ст. У скажоным паведамленні пра Войшалка (у летапісе ён фігуруе пад імем Рыманта) чытаем наступнае: «*реченый чернец Лаврыш, по-литовски зовемыи Римонт, а по-рускии Василеи*».

У судовым дакуменце 1535 года «*Справа мещан виленьских з мещаны ковеньскими з стороны склад*» віленскія мяшчане выразна падзяляюцца па этнічнай прыкмеце на «русь» і «літву»: «*а межи самими вильневцы, подле выроку короля, его милости на присягу обрала дву бурмистров, одного з литовское стороны – Мартина Стульбуковича, а з руское стороны – Ермолу Слотовича, а рядец такежъ двух, з литовское стороны – Мартина Нестюковича, а з руское стороны – Ивана Мыльника. <...> А тая присяга бурмистров и рядецъ виленьских маеть быти на ратушы, а светки их – литва мають у костеле присягати, а русь – у своей церкви*».

Паказальна тэрміналогія прывілея 1563 г., які скасоўваў дыскрымінацыйныя артыкулы Гарадзельскага прывілея. Ён звернуты не да праваслаўных літвінаў, а да «*станы русских земель*». Ад гэтага моманту ўладай гарантуецца аднолькавасць праў «*<...> стану рыцёрскаго и шляхетскаго, яко Литовскаго так и Руского народу <...> всих вольностей*».

стан рыцёрскі і шляхетскі абоего народу, так Літоўскаго яко і Рускаго, ужывалі і с таго ся веселілі».

Праваслаўнасць русінаў не перашкаджала ім дыстанцыявацца ад насельніцтва Маскоўскай дзяржавы. На ўзроўні масавай свядомасці ў самых разнастайных пісьмовых помніках і XVI, і XVII стст. сустракаецца выразнае супрацьпастаўленне Русі і русінаў «Маскве» і «маскоўцам», «рускіх» і «маскоўскіх» кніг, твораў мастацтва.

У актавых кнігах магілёўскага магістрата часоў Інфлянцкай вайны тэрміны «Русь» і «русіны» маюць дачыненне толькі да «свайго» насельніцтва. Для магілёўскіх купцоў у 1577–1578 гг. вярнуцца з сучасных расійскіх зямель азначала вярнуцца з *«заграницы земли Московское <...> ижем был за границю панства литовского в земли Московской непришательской»*, з чужой, патэнцыяльна небяспечнай тэрыторыі. Жыхары ўсходнебеларускага Суража былі ўпэўнены, што іх горад знаходзіцца *«на границах московских»*.

У XVI – пачатку XVII ст. адбываюцца істотныя змены ў этнаканфесійнай самаідэнтыфікацыі эліты і Усходняй, і Заходняй Беларусі. Калі ў папярэдні час русінская самасвядомасць была непарыўна звязана з праваслаўнай традыцыяй, то ў гэту эпоху мы выразна бачым істотныя змены ў дадзеным пытанні. Менавіта ў гэты час адбываецца насычэнне тэрміна «русін» этнічным зместам у поўным сэнсе гэтага слова, выпрацоўваюцца новыя крытэрыі самаідэнтычнасці, сярод якіх важнейшымі становяцца мова і этнічнае паходжанне – «парода», «кроў», а не рэлігійная прыналежнасць. У гэты ж час фарміруецца канцэпцыя аб існаванні некалькіх «рускіх» народаў. Але гэтыя, выпрацаваныя ў XVI ст., параметры этнічнай ідэнтычнасці, не былі характэрныя для масавай свядомасці ўсяго насельніцтва Беларусі. Яны з’яўляліся здабыткам толькі часткі тагачаснай інтэлектуальнай эліты і былі сфармуляваны ў мяшчанска-шляхецкім асяроддзі. Верагодна, што з’яўленне падобных уяўленняў магло быць выклікана таксама азнаямленнем беларускай інтэлектуальнай эліты са здабыткамі рэнесанснай антрапацэнтрычнай культуры, з характэрнай для яе цікавасцю да этнічнасці. Акрамя гэтага, надзвычай істотным было з’яўленне новай – апасродкаванай – формы масавай камунікацыі, якой стала кнігадрукаванне. Не менш важным фактарам быў дынамічны рост гарадоў і аўтанамізацыя іх сацыяльнага жыцця, распаўсюджванне гуманістычных і рэфармацыйных ідэй, а таксама з’яўленне даволі шырокай сеткі ўстаноў асветы і навучання ў еўрапейскіх універсітэтах шляхецкай і мяшчанскай моладзі. Паказальна, што ўяўленні аб тым, што русін застаецца русінам і пасля змены канфесійнай прыналежнасці, упершыню сустракаецца ў XVI ст. на Полаччыне, у асяроддзі полацкай інтэлектуальнай эліты.

Першым гістарычна вядомым нам «русінам» з такой ментальнасцю быў Францыск Скарына. Хутчэй за ўсё, ён прыняў хрышчэнне паводле каталіцкага ўзору ў полацкіх бернардынаў і ў іх жа, як мяркуе Г. Галенчанка, атрымаў пачатковую адукацыю. Тое, што Францыск Скарына быў рыма-католікам, сёння ўспрымаецца як бясспрэчны факт усімі сур’ёзнымі

даследчыкамі. Пасля знаходкі Г. Галенчанкам аўтэнтычнага кракаўскага гаспадарскага прывілея Ф. Скарыне, які датаваны 25 лістапада 1532 г., адпалі апошнія аргументы на карысць таго, што нібыта ён меў праваслаўнае імя Георгій. Пацвердзілася здагадка вядомага польскага даследчыка Г. Лаўмяньскага, які яшчэ ў 1925 г. выказаў такую гіпотэзу («Георгій» – пераблытанае ў варшаўскай канцылярыі слова «egregius» – выдатны, знакаміты). Нягледзячы на сваё рыма-каталіцкае веравызнанне, Францыск Скарына ўсведамляў сваю этнічную прыналежнасць менавіта як «рускую». Важнейшым фактарам належнасці да «рускай» этнічнай супольнасці ён лічыў не канфесіянальную прыналежнасць, а мову: «<...> я, Францисек, Скоринин сын с Полоцька, в лекарских науках доктор, повелел есми Псалтырю тиснути рускими словами, а словенским языком <...> которыи суть в Псалтыри неразумныи простым людем, найдутъ е на боцех руским языком, что которое слово знаменуетъ <...> казал есми тиснути книгу святого Иова руским языком богу ко чти и людем посполитым к научению <...> братия моя русь». Ф. Скарына пэўна і адназначна вызначае сваю этнічную прыналежнасць, азначае, што ён «*нароженный в русском языке*», што яго «*милостивый Бог с того языка на свет пустил*». Надзвычай важным для нас момантам з’яўляецца тая акалічнасць, што Ф. Скарына прызначаў свае выданні ўсім людзям «языка рускага», не выключаючы нікога з тагачасных саслоўяў. Скарына ў сваіх уяўленнях аб этнічнасці арыентаваўся зусім на іншыя прыкметы, у параўнанні з тымі, што існавалі ў папярэдні перыяд. Для яго свядомасці былі ўжо ўласцівыя ўяўленні, характэрныя для ранняга Новага часу. У сярэдневякоўі пад народам разумеўся найперш «палітычны народ», шляхта. Сацыяльная і культурная прорва паміж пануючым станам і яго падданымі разглядалася як рэч сама сабой зразумелая; ніхто нават і не спрабаваў ствараць аднароднае культурнае поле ды распаўсюджваць каштоўнасці «высокай культуры» на «простых» людзей, а тым больш падкрэсліваць агульнасць іх паходжання і традыцый. Як слушна адзначыў Г. Галенчанка, для Ф. Скарыны важнейшымі этнічнымі маркерамі былі моўнае, культурна-гістарычнае адзінства, паходжанне, агульная тэрыторыя. Па сутнасці, гэта ўжо не этнічная мадэль самаідэнтыфікацыі, а артыкуляцыя менавіта *нацыянальнай канцэпцыі* быцця народа. Перад намі – мадэль этнакультурнай, а не палітычнай нацыі, мадэль па якой ішлі працэсы нацыяўтварэння практычна ва ўсім нашым рэгіёне, Усходне-Цэнтральнай Еўропе. Упершыню яна была агучана ў Чэхіі, калі ў 1409 г. Геранім Пражскі сфармуляваў тры важнейшыя прыкметы, неабходныя для існавання народу: «*sanguis, lingua, fides*» («*кроў, мова, вера*»). У Еўропе прагучалі словы пра «найсвяцейшую супольнасць чэшскую», як супольнасць усіх людзей, ад караля і архібіскупа да простых жыхароў гарадоў і вёсак. Падобнае ў дачыненні да старабеларускага этнасу здзейсніў на стагоддзе пазней наш Першадрукар, праўда, другім у Еўропе... Хутчэй за ўсё, ідэі гэтыя былі сфармуляваныя ім менавіта пад чэшскім уплывам.

Падобна выглядала сітуацыя і з прадстаўнікамі русінскай шляхты, стаўшымі пратэстантамі. Паказальна ў сувязі з гэтым і этнічная свядомасць

другой знакавай постаці беларускай культуры XVI ст. – Васіля Цяпінскага. У прадмове да выдадзенага ім Евангелля ён адназначна засведчыў сваю прыналежнасць да Русі і сваю «русінскую» самаідэнтыфікацыю: *«Рад покажу мою веру, которую маю, а злаща народу своему рускому. <...> Вед же держу же не иначе, одно з Евангелии от Бога через Христа пана и его апостолов поданое, которое есть сума закону божего, которая з словенского, абы им теж их власным языком руским в друку вышла. <...> народу своему услугу <...> же з их посредку русин их им, своей Руси служащий»*.

Для Васіля Цяпінскага важнейшым элементам самаідэнтычнасці, як і для Скарыны, выступае мова. Моўная свядомасць Цяпінскага акрэсліваецца ўсведамленнем сваёй прыналежнасці да славянства як суперэтнічнай агульнасці, якое (усведамленне) у яго спалучаецца з «рускай» самаідэнтычнасцю: *«сума закону божего, которая з словенского, абы теж их власным языком руским в друку вышла»*. Адпаведна і стараславянская мова і жывая «руская» мова для яго «свае», бо першая з’яўляецца неад’емным элементам царкоўнай праваслаўнай традыцыі, сакральнай мовай русінаў: *«Вжо бо, а еще хотяж то не без болиое трудности пришло, изъ двема языки зараз и словенским, и при нем тут жо руским. А то наболшии и словенским, а злаща слово от слова так, яко они вси, везде, во всех своих церквах чтут и мают»*. Для Цяпінскага мова – не проста сродак камунікацыі, а «рэч у сабе», самакаштоўнасць, страта якой вядзе да культурнай смерці народа. Мова ў беларускага гуманіста мае ярка акрэслены ідэалагічны характар, выклікае эмоцыі на «ўзроўні сэрца». Пераход на іншую мову ды грэбаванне ўласнай упершыню ў айчыннай думцы быў трактаваны як форма нацыянальнай здрады:

«Бо а хто богобоинный не задержитъ, на такую казнь божію гледечи, хто бы не мусил плакати, видечи так великих княжат, таких панов значных, так много деток невинных, мужовз жонами в таком зацном руском, а злаща перед тым довестином учоном народе, языка своего славного занедбане, а просто взгарду. С которое, за наказанем панским, оная ясная их в слове божьем мудрость, а которая им была, праве, яко врожоная, гды от них отишла, на ее мestyце на тех мест такая оплаканая неумееетность пришла, же вжо некоторые и писмом се своим, звлаща слове божьем, встыдаюць! А наостаток, што может быти жалоснейшая, што шкардиша, изъ и тые, што межи ними зовут духовными и учителя, смеле мовлю, намней его не вмеют, намней его вырозумения не знают, а ни се в нем цвичат, але и а ни школы ку науце его нигде не мают, за чим в полскіе, або в иного писма за такою неволею, немало и у себе, и дети не без встыду своего, бы се одно почули, немало го заправуют».

У XVI ст. статус старабеларускай мовы вызначаецца як афіцыйны: мова дзяржавы, «власны, прирожены» «русский язык». У Статуце 1566 г. яна супрацьпастаўлена як «свая» мова справаводства «іншай» мове, пад якой разумелася польская. Яшчэ больш выразна падкрэслена роля старабеларускай мовы ў якасці сімвала калектыўнай самаідэнтычнасці ў

прадмове да Статута 1588 г., адрасаванай Львом Сапегам *«Всім вобец станом»* ВКЛ: *«А если которому народу встыд прав своих не умети, поготовю нам, которые не обчым яким языком, але своим власным права списаные маем»*.

Аднак ужо ў XVI ст. па сацыяльным статусе ды прэстыжнасці старабеларускай «русчызны» быў нанесены адчувальны ўдар. Звязана гэта было з легендай аб рымскім паходжанні ліцвінаў, змешчанай у 2-м зводзе беларуска-літоўскіх летапісаў. У ёй маніфесціравалася тэзіс аб тым, што спрадвечнай – роднай – мовай літоўцаў была лаціна. Адпаведна, балцкая эліта ВКЛ патрабавала ўвядзення лаціны ў шырокі ўжытак ды навучанні на «сваёй» мове дзяцей. У выніку – старабеларуская мова пачынае адціскацца на другі план. Менавіта ў XVI ст. больш прэстыжнай для запісаў дакументаў у ВКЛ пачынае лічыцца лацінская мова. Паказальнай з’яўляецца і своеасаблівая моўная іерархія намінацыйных прывілеяў, якая адпавядала значнасці пасады ў дзяржаўнай сістэме. На лацінскай мове капіравалі намінацыі на асноўныя цэнтральныя ўрады ў ВКЛ і некаторыя мясцовыя (ваяводства, кашталянія). Прывілеі на пасады павятовым земскім ураднікам пісаліся на старабеларускай мове, а з 20-х гг. XVII ст. – па-польску.

Этнічныя працэсы ў эпоху Рэчы Паспалітай.

Канец XVI – першая палова XVII ст. сталі часам трыумфу польскай культурнай традыцыі, польская мова і латынь станавіліся важнейшай адзнакай прыналежнасці да эліты. Не ў апошнюю чаргу такое становішча спраў было звязана з надзвычай эфектыўнай сістэмай езуіцкай адукацыі, выдавецкай дзейнасцю касцёла. Калі Астафій Валовіч у 1570-х гг. пісаў прыватныя лісты і гаспадарчыя распараджэнні на «русчызне», як і Рыгор Хадкевіч і Канстанцін Канстанцінавіч Астрожскі, то знакаміты канцлер ВКЛ Леў Сапега ў сваёй прыватнай перапісцы выкарыстоўваў амаль заўсёды толькі польскую мову. Моўная асіміляцыя шырока закранула і праваслаўнае духавенства, і шляхту, і мяшчанства. Прычым, працэсы гэтыя, што былі складовымі момантамі польскіх культурных рэцэпцый, пачаліся задоўга да Люблінскай уніі. Маладзейшае пакаленне старабеларускай эліты ў канцы XVI ст. у сваёй пераважнай большасці карысталася «пальшчызнай». Пішучы ліст да свайго сына князя Юрыя Друцкага-Горскага, княгіня Васіліса Валасецкая-Масальская прасіла *«раць ваша милость ку мне писать по руски»*. Паказчыкам польскага моўнага ўплыву была мода беларускіх арыстакратаў ставіць свае прозвішчы польскімі літарамі пад дакументамі на беларускай мове; сярод мясцовай эліты пашыраецца мода пісаць свае прозвішчы пад афіцыйнымі дакументамі з дабаўленнем польскіх формул *reka własna* (рукой уласнай) або *reka swa* (рукой сваёй). У пачатку XVII ст. ужо амаль уся вышэйшая знач падпісваецца па-польску. Такім жа чынам афармляе дакументы і вышэйшае духавенства, як уніяцкае, так і праваслаўнае. Як сведчаць матэрыялы Метрыкі першай паловы XVII ст., працэс пераходу да ўжывання польскай мовы пачынаўся ад самой шляхты, бо дакументы, якія зыходзілі ад яе і фіксаваліся ў Метрыцы, у масе сваёй з кожным годам усё радзей пісаліся па-старабеларуску. Пералом на карысць

шырокага выкарыстання польскай мовы ў справаводстве канцылярыі ВКЛ адбыўся ў 20-я гг., а ў 30–40-я гг. XVII ст. старабеларуская мова ўжо толькі эпизадычна сустракаецца на старонках кніг запісаў.

Люблінская унія стварыла перадумовы фарміравання ўласна ўкраінскай «рускай» асобнасці, дыферэнцыяцыі на «Русь» украінскую і беларускую і стала важнейшым фактарам уласна ўкраінскага нацыяўтварэння. Паказальна, што шляхта Валыні ўжо пад час Люблінскай уніі ўсведамляла адзінства ўкраінскіх зямель, уваходзіўшых у склад ВКЛ, і супрацьпастаўляла іх землям уласна беларускім. Ужо ў крыніцах сярэдзіны XVII ст., створаных на тэрыторыі Украіны, выразна прасочвацца пачатак атаясамлівання з «Руссю» толькі зямель «Кароны». Прычым, калі пад «Руссю» ў крыніцах, створаных у «Кароне» ў XV – XVI стст., звычайна разумелі толькі Чырвоную Русь, якая належала Польшчы, то ў гэты час тэрмін «Русь» распаўсюджваецца і на далучаныя пасля Люблінскай уніі землі.

Абвастрэненне рэлігійнага супрацьстаяння пасля Берасцейскай царкоўнай уніі прыводзіла да павелічэння ролі канфесійнага фактару ў нацыянальнай свядомасці. Крыніцы выразна фіксуюць перакананні і праваслаўных, і уніяцкіх палемістаў у тым, што змена ўсходняга абраду на «лацінства» прыводзіць і да змены нацыянальнай тоеснасці. Шляхціц, стаўшы рыма-католікам, перастае быць русінам. Надзвычай паказальныя ў сувязі з гэтым уяўленні і уніяцкага лагера. У 1622 г. будучы уніяцкі мітрапаліт Антоній Селява выразна засведчыў перакананні аб тым, што змена грэчаскага абраду прыводзіць і да змены нацыянальнасці. *«Зараз са свячой прыходзіцца шукаць шляхціца русіна, а што сенатара?»* Пры гэтым, тыя, хто адыходзяць да «Рымлян», *«хочуць, каб былі збаўленыя душы свае ў веры праўдзівай, праводзячы яе да неба, дарогай калі не Рускай з намі супольна, чаму мы раім і зычым, тады Ляцкай, былі б быці ў небе»*. Метамарфозы, звязаныя са зменай этнічнай тоеснасці, і механізмы нацыянальнага рэнегацтва ў шляхецкім русінскім асяроддзі надзвычай красамоўна апісаны Касцянам Саковічам у яго знакамітай *«Перспектыве»*:

«<...> Чаго ў Русі няма, так шмат кляштароў і розных рэгул, то ўсё прычынай будзе Русі да прылучэння да касцёла Рымскага асабліва стану шляхецкаму. Бо дзеткі шляхты Рускай, у школах і акадэміях і калегіях Каталіцкіх вучацца, прызвычаіваюцца набажэнства Касцёла Рымскага, а выйдучы са школы, адзін на жалнерства, другі на двор якога каталіцкага Пана удаецца (бо ў рускага шляхціца не будзе мець службы), тады мусіць ісці з панам да касцёла (шмат ведаю паноў і паней, каторыя не хочуць Русі на дварах сваіх трымаць, а калі толькі католікамі стануць, і становяцца), таксама і з таварыствам на жалнерстве мусіць кампанію мець і ў набажэнстве, і ва ўжыванні ежы, а потым, прызвычаіўшыся набажэнства Рымскага, свайго Рускага адвыкне, і наадварот, другі пры двары або на жалнерскай не рад будзе, калі яго Русінам звана <...> А яшчэ калі сабе жонку возьме Ляхаўку, тады сама нязгода ў пастах і ў святых прымусяць яго да еднасці з жонкай у веры каталіцкай».

У выніку масавай рэлігійнай канверсіі адбылася падвойная (ментальная і моўная) асімляцыя русінскай шляхты. З гэтага часу на субэтнічным узроўні яна пачынае адчуваць сябе літвінамі, а на дзяржаўным – сваю прыналежнасць да польскай палітычнай нацыі. Калі літоўскі шляхціц усведамляў сваё літоўскае паходжанне на субэтнічным узроўні, то беларуская шляхта пачала ўспрымаць як «сваю» менавіта літоўскую гісторыю і супрацьпастаўляць у этнічным сэнсе сябе сваім сялянам-«русінам». Выпадкі, калі беларуская паводле паходжання каталіцкая шляхта самаідэнтыфікавала сябе з «русінамі» ў другой палове XVII ст., практычна невядомы. Паўсюль католікамі скарыстоўваецца тэрмін «літвін». І толькі праваслаўныя беларускія шляхціцы працягваюць маніфеставаць сваю «рускую» этнічнасць. Паказальна і знакава, што даведваемся пра гэта мы з іх тэстаменту. Разам з гэтымі людзьмі паміралі і апошнія носьбіты ўласна старабеларускай палітычнай эліты. У выніку гэтага старабеларуская культурная і моўная традыцыя, традыцыі ўсходнеславянскай «далітоўскай» княжацкай дзяржаўнасці беларускіх зямель пачынаюць успрымацца акаталічанай шляхтай як «чужыя», як гісторыя блізкага, але суседняга этнасу.

Нельга не пагадзіцца з характарыстыкай той эпохі беларускай гісторыі, зробленай беларускім этнолагам Паўлам Церашковічам: *«<...> страта на мяжы XVI – XVII стст. уласнай этнічнай прывілеяванай групы буйных зямельных уласнікаў пазбавіла працэс беларускай кансалідацыі эканамічнай базы, а вынішчэнне ці эміграцыя мяшчанства ў сувязі з глабальнай сацыяльна-дэмаграфічнай катастрофай сярэдзіны XVII ст, – сацыяльнага грунту. Беларусы пераўтварыліся ў сялянскі этнас з няпоўнай сацыяльнай структурай. Дасягнуты ўзровень кансалідацыі зноў пачаў захоўвацца ў межах традыцыйнай сацыяльнай сістэмы – сям'я-абшчына»*. Можна цалкам салідарызавацца і з Валерыем Паздняковым у ацэнцы перыяду сярэдзіны XVII – XVIII стст. як першай нацыянальнай катастрофы, выкліканай крывавай вайной 1654–1667 гг., каталізаваўшай працэсы размывання этнічнасці і паланізацыі.

Юліюш Бардах паказаў канечны вынік тых паланізацыйных працэсаў для палітычнага народа ВКЛ: ператварэнне літвінскай шляхты ў частку палітычнага польскага народа і ўсведамленне ёю ў рэшце рэшт сваёй нацыянальнай польскасці. Паводле гэтага польскага даследчыка, у другой палове XIX ст. адбываецца знікненне шматузроўневай свядомасці ў шляхецкім асяроддзі на карысць нацыянальнай польскасці. Працэс гэты стаў выразна заўважны ўжо ў 50-х гг. XIX ст., але асабліва – у часы студзеньскага паўстання 1863 г. ды наступных пасля яго часах.

Прыналежнасць эліты ВКЛ да «палітычнай нацыі» грунтавалася на адзінстве мовы, культурнай і прававой традыцыі ўсёй эліты «Польшчы». Таму і ўжыванне тэрмінаў «літвін», «паляк-караняж», «мазур» ва ўмовах тагачаснай (першая палова – сярэдзіна XIX ст.) шляхецкай рэальнасці ніколі не выкарыстоўвалася іх носьбітамі для нацыянальнага супрацьпастаўлення; гэта назвы рэгіянальныя, субэтнічныя, бо ўсе яны – палякі і маюць адзіную Айчыну – Польшчу.

Гэта сітуацыя мела вельмі сумныя наступствы ў далейшым для працэсаў беларускага нацыяўтварэння. Беларускія «літвіны» садзейнічалі культурнаму беларускаму наакупленню, але былі перакананы, што гэта гісторыя і культура не іх, а чужога народа. Надзвычай красамоўны прыклад Адама Міцкевіча, які, як вядома, паходзіў з даўняга, калісьці праваслаўнага, русінскага роду. Творы патрыёта Літвы, народжанага ў беларускім Наваградку, насычаны літоўскай, балцкай гістарычнай традыцыяй і этнічнасцю, а не наадварот. Дастаткова прыгадаць хоць бы яго «Конрада Валенрода». Але яшчэ больш красамоўна засведчыў А. Міцкевіч сваю «іншасць» у знакамітых лекцыях, прысвечаных беларускай мове і гісторыі: « <...> З усіх славянскіх народаў русіны, гэта значыць **сяляне** Пінскай, часткова Мінскай і Гродзенскай губерняў, захавалі найбольшую колькасць агульнаславянскіх рысаў. **У іх** казках і песнях ёсць усё. Пісьмовых помнікаў **у іх** мала, толькі «Літоўскі Статут» напісаны **іхняй мовай**, самай гарманічнай і з усіх славянскіх моў найменш змененай. Усю **сваю** гісторыю на зямлі **яны** прайшлі ў страшэннай галечы і прыгнёце».

Тэрмін «Белая Русь» і нараджэнне ўласна беларускай тоеснасці

Найбольш ранняя згадка «Белай Русі», вядомая на сённяшні дзень, змешчана ў лацінскамоўным «Пачатку апісання зямель» у Дублінскім рукапісе. Час стварэння крыніцы датуецца ў межах паміж 1255 і 1260 гг. Невядомы аўтар «Апісання зямель» быў духоўнай асобай, каталіцкім місіянерам, які прапаведаваў ва Ўсходняй Еўропе і добра ведаў яе геаграфію. Паводле яго слоў ён нават удзельнічаў у хрышчэнні і каранацыі Міндоўга. Пункт гледжання даследчыкаў наконт лакалізацыі згаданай у крыніцы Белай Русі падзяліўся. Адны з іх бачаць у гэтым паведамленні рэгіён сучаснай Усходняй ці Цэнтральнай Беларусі, іншыя ж суадносяць яе лакалізацыю з Поўначчу Русі, з землямі Вялікага Ноўгарада.

Першая згадка Белай Русі, якая адносіцца да сучаснай тэрыторыі нашай краіны – «Хроніка Польшчы» падканцлера Яна з Чарнкова: «у 1382 г. Ягайла, сын Альгерда, вялікі князь літоўцаў, якога годам раней ягоны дзядзька Кейстут паланіў разам з маткаю, закаваў у ланцугі і пасадзіў у вязніцу ў нейкай крэпасці Белай Русі, што завецца Полацк, на свята Пяцідзсятніцы уцёк з гэтай вязніцы і пры падтрымцы знаці Літвы захапіў крэпасць Вільню».

Аднак на працягу ўсяго XIV – XV стст. тэрмін «Белая Русь» быў «блукуючым». Як паказаў Алесь Белы, вельмі часта ён адносіўся ў той час да Ноўгарада і Пскова. Большасць паведамленняў належаць іншаземцам і змешчаны ў лацінскіх трактатах і нямецкамоўных крыніцах.

У 1512 г. прафесар Кракаўскай акадэміі Ян са Стабніцы апублікаваў у Кракаве геаграфічны трактат «Уводзіны ў касмаграфію Пталемеева». Паводле Яна са Стабніцы Русь траякая: яе першая частка прылягае з усходу да Польшчы, а яе галоўным горадам з’яўляецца Львоў, другая частка – гэта Падолле са сталіцай у Камянцы. Трэцяя частка – Белая Русь. Ён так назваў усе «рускія» землі Вялікага Княства Літоўскага, а таксама Вялікі Ноўгарад.

Гэту традыцыю працягнуў польскі вучоны Марцін Кромер, які свядома ўжываў назву Белая Русь да тэрыторыі нашай краіны. У першым выданні «Гісторыі палякаў», датаванай 1558 г., пад гэтым тэрмінам ім разумеецца ўся Русь Літоўская. У 1575 г. Кромер падрыхтаваў і выдаў у Франкфурце на Одэры гісторыка-геаграфічны даведнік пад назвай «Польшча, або пра становішча, народы, звычаі, кіраванне і дзяржаўны лад Польскага Каралеўства». У гэтай працы «Белая Русь» – «рускія» землі ВКЛ, Смаленшчына, паўднёвыя часткі Наўгародчыны і Пскоўшчыны – землі ў вярхоўях рэк Вялікая, Ловаць, Дняпро і Дзвіна, страчаныя ВКЛ у 1486–1537 гг.

Вельмі важным для ўзнікнення ўласна беларускай ідэнтычнасці было замацаванне «блуканчага» паняцця «Белая Русь» (*Alba Russua*) за канкрэтнай тэрыторыяй -- адным з рэгіёнаў ВКЛ, які раней называўся «Руссю» у вузкім сэнсе (паўночна-ўсходняя палова сучаснай Беларусі). Гэта адбылося на працягу прыкладна паўстагоддзя, пасля Люблінскай уніі 1569 г. Першыя выпадкі прымянення тэрміна «Белая Русь» у такім сэнсе датуюцца пачаткам 1580-х гг. Полацк стаў першым горадам ВКЛ, да якога пачалі трывала прывязваць лакалізацыю Белай Русі ў той час. Пры чым, што вельмі важна, гэта рабілі шырокія пласты мясцовага грамадства. Такім чынам, назва «Белая Русь» замацавалася за сучаснай Паўночна-Усходняй Беларуссю, перш за ўсё за Полаччынай.

Тады ж у польскамоўнай хроніцы Мацея Стрыйкоўскага з'яўляецца тэрмін «*літоўскія беларускія*» (*Bielorussacy litewscy*), у старабеларускім перакладзе перададзены як «*белорусцы*». М. Стрыйкоўскі першым ужыў тэрмін «беларусы» у сэнсе, надзвычай блізкім да сучаснага. Мікола Улашчык падкрэсліў, што гэтыя «*Bielorussacy litewscy*» – правобраз сучасных беларусаў, калі ўлічыць, што межы Літвы пасля Люблінскай уніі ў асноўным супадалі з межамі сучаснай Беларусі (асабліва з межамі з Расіяй і Украінай).

У 1586 г. выхадзец з полацкай шляхты паэт Саламон Рысінскі, на той момант пратэстант, (1565?—1625 гг.) пры паступленні ў Альтдорфскі універсітэт Германіі 2 снежня 1586 г. пазначае сваё паходжанне вынайздзеным, мабыць, ім самім грэка-славянскім гібрыдам «*Leucorussus*» («Беларус»), што можна ўслед за А. Латышонкам лічыць першым свядомым акрэсленнем беларускай самаідэнтыфікацыі. Пазней, у лісце да нямецкага прававеда Конрада Рытэрсхаўзена ад 15 лістапада 1588 г. Рысінскі назваў сваю радзіму «*Леўкарусіяй*». Яшчэ раз Рысінскі згадвае беларусаў у сваіх каментарыях, калі ён параўноўвае граматыку розных моў і піша, што «*прыналежаць прыметнік*» яшчэ і сёння ўжываюць «*Маскавіты, Беларусы і значная частка Літвінаў*».

З другім дзесяцігоддзем XVII ст. звязана ўстойлівае атаясамленне мясцовым насельніцтвам рэгіёна Беларускага Падзвіння і Падняпроўя – «Русі» XVI ст., з «Белай Руссю». Прычым, аналіз пісьмовых крыніц дазваляе з упэўненасцю сцвярджаць, што ў пісьмовых крыніцах таго часу, створаных у мясцовай, беларускай і ўкраінскай традыцыі, пачынаючы з 1619 г., пад «Белай Руссю» заўсёды разумеецца толькі рэгіён Беларускага Падзвіння і

Падняпроўя. Іншая справа, што ў мясцовай традыцыі гэты тэрмін яшчэ не меў выразнага этнічнага нападунення. Белая Русь у помніках палемічнай літаратуры не больш і не менш як правінцыя, тэрытарыяльны рэгіён, тоесны гістарычнай Літве, у якім жыве «рускі народ». Менавіта такая сістэма ўяўленняў характэрна для «*Elenchusa*» (1622 г.) Мялеція Сматрыцкага: «<...> што з намі і з народамі нашым рускім на Літве і на ўсёй Белай Русі чынілі».

Найбольш раннія з матэрыялаў Разраднага прыказа, у якіх зафіксаваны «беларусцы», датуюцца падзеямі 1618–1619 гг. Інфарматар паведамляў, што у Мсціславе, Крычаве, Оршы, Магілёве і Дуброўне зараз, у сакавіку 1619 г., «<...> *церкви у белорусцов распечатаны а стояли де церкви запечатаны с осени и по все зиму и как де он Сенка был в Вязьме и без него де приишол лист от короля а велено де им церкви распечатать и держать белорусцом веру по прежнему <...> А хотел де у белорусцов веру ввести латынскую канцлер Лев Сапега. За веру де крестьянскую стоял полоцкий владыка. <...> Приговорили римские архиискупны веру христианскую у белорусцов привести в римскую веру. И полоцкий де бискуп для того приезжал в Могилев и хотел у моголевцев русские церкви запечатать и моголевцы де встретили его за полторы мили и хотели убить камнем и в Могилев не пустили. И тот Полоцкий бискуп ездил для того на сойм что моголевцы его не послушали, а моголевцы де с многие русские люди ездили на сойм к королю и к панам радам о том били челом чтобы у них русские веры не нарушали».*

Паведамленняў, падобных да гэтых, даволі шмат. Прычым, інфармацыя, якая зыходзіла ад розных людзей, супадае ў дэталі. Паўсюль вызначаецца галоўная прычына незадаволенасці «белорусцев» уціскам праваслаўя, «запяхатваннем» цэркваў: ва ўсіх дакументах тэрміны «беларусец» і «беларуская вера» сінанімічныя тэрмінам «праваслаўны», «праваслаўе». Калі ў 1656 г. Аляксей Міхайлавіч даслаў у Невель да ваяводы Сумарокава грамату з загадам аб прывядзенні да прысягі «*польских і літоўских людей*», то быў упэўнены ў праваслаўнасці «беларусцаў»: «*И будет они в тех наших городех, на которые шли, к вере не приведены, и ты б велел их к вере приводить: белорусцев по святой непорочной евангельской заповеди господни, а католицкой и иных вер – по их вере*».

Для носьбітаў велікарускай этнічнасці характэрным было распаўсюджванне тэрміна «белорусец» і «беларуское письмо» на ўвесь усходнеславянскі праваслаўны масіў насельніцтва Рэчы Паспалітай, не зважаючы на тое, ці гэта жыхары сучасных украінскіх зямель, ці Беларусі. Яшчэ адзін цікавы факт: калі інфармацыя падаецца, што называецца, з першых вуснаў, аповед ідзе са слоў інфарматара, то ў такім выпадку не сустракаецца ні аднаго атаясамлення ўкраінскіх казакаў з «беларусцамі», наадварот, яны заўсёды супрацьпастаўляюцца. Тое ж самае датычыць лакалізацыі «беларускіх гарадоў» – гэта заўсёды Беларускае Падзвінне і Падняпроўе. Але ў тэкстах заўсёды падкрэсліваецца, што і ў запарожцаў, і ў «беларусцаў» адна і тая ж «*беларуская вера*».

Параўнанне тэрміналогіі ўсходнебеларускіх актавых матэрыялаў з дакументамі маскоўскіх архіваў дэманструе надзвычай цікавую з'яву:

самаідэнтыфікуючы сябе «беларусцамі» ў «распросных речах» маскоўскім уладам, насельніцтва паўночна-ўсходняй Беларусі амаль ніколі не выкарыстоўвала гэты тэрмін у якасці этноніма ва ўласнай пісьмовай традыцыі; не сустракаюцца выпадкі такой самаідэнтыфікацыі ні ў эпістальярных крыніцах, ні ў актавых матэрыялах, ні ў гарадскіх летапісах і хроніках, створаных у XVII –XVIII стст. Паўсюль сустракаецца стары этнаканфесіонім – «русін», «рускі», «русь». У той жа час неабходна звярнуць увагу на той факт, што ў мясцовай традыцыі на працягу XVII ст. захоўваецца ўстойлівае атаясамленне рэгіёну Беларускага Падняпроўя і Падзвіння з Белай Руссю. Мяжа Белай Русі з Літвой, у адпаведнасць з расійскімі крыніцамі 1655–1656 гг., праходзіла «па Бярэзіне». Толькі ўсходнія землі ВКЛ да Беразіны і Заходняй Дзвіны і называюцца тут Белай Руссю.

Магістрацкія кнігі Магілёва сярэдзіны – другой паловы XVII ст. утрымоўваюць згадкі аб выкарыстанні тэрміна «Белая Русь» у мясцовай традыцыі. Пад «Белай Руссю» ў магістрацкіх кнігах заўсёды разумеецца рэгіён Беларускага Падняпроўя і Падзвіння; гэты тэрмін цесна звязаны з праваслаўнай традыцыяй: менавіта магілёўскага праваслаўнага епіскапа называюць «беларускім», як і тэрыторыю яго епіскапства.

Выглядае, што тэрміны «*белорусец*» «*белоруская мова*» мелі этнічнае нападуненне найперш для прадстаўнікоў «маскоўскага» боку, якія такім чынам выразна ўсведамлялі сваю этнакультурную і палітычную адрознасць ад праваслаўнага насельніцтва Рэчы Паспалітай. На гэтай пазіцыі стаіць адзін з найбольш дасведчаных знаўцаў маскоўскіх актаў, у якіх ужываецца падобная тэрміналогія, – Б. Флора: «<...> *недзе к XVII ст. па абодва бакі граніцы сталі ўспрымаць другую частку ўсходніх славян як блізкі, роднасны, але ўсё ж такі іншы, адметны народ. Адпаведна, у Рэчы Паспалітай склалася ўяўленне аб тым, што рускі народ жыве на яе тэрыторыі, а за мяжой жыве роднасны яму маскоўскі народ. У «маскавітаў», таксама атаясамляўшых сябе з рускім народам, з'яўляецца найменне «беларусцы», якое падразумявае ўсё ўсходнеславянскае насельніцтва Рэчы Паспалітай. Шырокае ўжыванне гэтага тэрміна ў велікарускім асяроддзі паказвае, што яно ўспрымалася як нейкая адметная агульнасць, адрозная ад таго рускага насельніцтва, якое жыло на тэрыторыі Рускай дзяржавы».*

Аднак падобнае меркаванне таксама цалкам не вырашае дадзенай праблемы, бо вядомы цэлы шэраг расійскіх крыніц, у якіх прадстаўнікі насельніцтва Паўночна-Усходняй Беларусі самі «сказываюцца», вызначаюць сябе «беларусцамі». Прычым, так называлі сябе не толькі жыхары Паўночна-Усходняй Беларусі, але і Заходняй: «*родом литвин белорусец Шмянского повету <...> белорусец Лицкого повету*».

Відаць, што ў выпадках скарыстання тэрміна «беларусец» для акрэслівання ўласнай прыналежнасці інфарматарамі мелася на ўвазе найперш уласная канфесійная (праваслаўная) самаідэнтыфікацыя, а таксама, у пераважнай большасці выпадкаў, і «зямляцкая свядомасць» – усведамленне сваёй прыналежнасці да канкрэтна-гістарычнага рэгіёну ВКЛ – Белай Русі. Таму найбольш карэктна разглядаць тэрмін «беларусец» як канфесіонім

(Беларуская = праваслаўная вера) і зямляцкі этнікон, вытворны ад тапоніма Белая Русь. Меркаванні аб выразным этнічным нападзенні гэтага тэрміна ў асяроддзі насельніцтва Усходняй Беларусі ў XVII ст. здаюцца занадта катэгарычнымі, тым больш, што яны не абапіраюцца на крыніцы, створаныя непасрэдна ў гэтым рэгіёне. Можна толькі гаварыць аб пэўнай тэндэнцыі ў гэтым кірунку, якая ў той час не стала вызначальным фактам этнічнай самасвядомасці насельніцтва Падняпроўя і Падзвіння. Будзе справядлівым лічыць, што дадзены тэрмін у той час меў найперш характар тапоніма, а не этноніма і вызначаў той гістарычны рэгіён Беларусі, які ў мясцовай традыцыі Вялікага Княства Літоўскага ў XVI ст. меў назву «Русь». Значна важней была прыналежнасць да канфесіі (праваслаўная вера ў Рэчы Паспалітай звычайна пазначалася як «грэка-руская», а уніяцкая -- як проста «руская»), для шляхты -- прыналежнасць да палітычнай нацыі «літвінаў» і «польскае» грамадзянства Рэчы Паспалітай у цэлым. Пры адрозніванні з этнічнымі балтамі славянскае насельніцтва ВКЛ пазначалася як «Русь», «рускія», а падстаў для супрацьпастаўлення ўкраінцам ў гэтую пару яшчэ не было. У крайнім выпадку жыхароў сучаснай Беларусі можна было вызначыць па дзяржаўнай прыналежнасці, і тады яны выступалі як «літвіны» ў шырокім сэнсе.

Неабходна пазначыць і спробы пашырэння назвы «Белая Русь» на ўсю тэрыторыю Беларусі, у тым ліку на заходнюю частку нашай краіны, якая ў той час звычайна пазначалася харонімам «Літва». Так Лаўрэнці Крышкоўскі, вядомы дзеяч Рэфармацыі ў ВКЛ, ва ўласнаручным запісе, датаваным 1602 г., называе Наваградак *«сталіцай Белай Русі»*. Алеся Белы мяркуе, што ў дадзеным выпадку можна казаць аб атрыбуцыі па этнічнай прыкмеце (этнаграфічным і моўным крытэры), бо перавага ў Навагрудскім ваяводстве русінаў (праваслаўных, пазней уніятаў) ні ў кога не выклікала сумнення.

Пётр Скарга, знакаміты езуіцкі прапаведнік, у лісце да правінцыяла ордэна Яна Паўла Кампана (1582 г.) засведчыў аналагічныя ўяўленні пра Заходнюю Беларусь: *«Нясвіж, аддалены ад Вільні на 28, ад Полацка на 40 міль, размешчаны ў самым цэнтры Навагрудскай зямлі на Белай Русі, званай Ламбардыяй літоўскай, урадлівай і шматлюднай»*.

Шымон Старавольскі ў сваёй працы «Польшча» (1632 г.) таксама уключыў Навагрудскае і Менскае ваяводства ў склад «Белай Русі».

Важнае значэнне, з пункту гледжання доўгачасовага працэсу пашырэння арэала назвы Белая Русь, мае карта *«Літоўская правінцыя ордэна Св. Францыска строгай рэгулы»* (Provincia Litvana Ord. S. Francisci, Os d-ri-a. Observatio.), выгравіраваная Г. Ляйбавічам каля 1760 г. у Нясвіжы. Гэта найстарэйшая карта Літвы, не толькі падрыхтаваная, але і выгравіраваная ў ВКЛ. На ёй паказана сетка бернардынскіх кляштараў ВКЛ, а таксама дзяленне дзяржавы на тры асноўных палітыка-геаграфічных рэгіёны -- Жамойць (Samogitia), Вялікае Княства Літоўскае (Magnus Ducatus Litvaniae) і Белую Русь (Alba Russia). Жамойць паказана ў добра вядомых гістарычных яе межах, Вялікае Княства Літоўскае адпавядае Тракайскаму і Віленскаму ваяводствам, а Белая Русь займае амаль усю астатнюю тэрыторыю дзяржавы, за выключэннем Палесся, якое не ахопліваецца цалкам картай (толькі ў

самым нізе карты, дзе намаляваны фрагмент Палесся, напісана: Polessia). У легендзе карты ёсць тлумачэнне: *«Літва дзеліцца на ўласна Вялікае Княства Літоўскае, Белую Русь і Жамойць. Гэтыя класы падзелены на ваяводствавы і паветы, што называюцца на агульных і простых картах»*.

Нясвіж, у якім гэта карта была выдадзена, аднесены ў ёй да Беларусі, і такім чынам, такім ужо было меркаванне некаторых сучаснікаў, якія жылі непасрэдна на гэтай тэрыторыі.

А. Латышонак звярнуў увагу на факт існавання ў Рэчы Паспалітай у 1775 г. Беларускага дэпартаментна Адукацыйнай камісіі, у склад якога ўваходзілі Менскае, Навагрудскае, Полацкае і Берасцейскае ваяводствавы.

Як бачым, ужо ў эпоху Рэчы Паспалітай назіраецца «дрэйф» назвы «Белая Русь» на ўсю сучасную тэрыторыю краіны, у тым ліку і на яе Заходнюю і Паўднёвую часткі, якія традыцыйна акрэсліваліся харонімамі «Літва» і «Палессе».

Можна пагадзіцца з беларускім даследчыкам А. Белым, што на момант падзелаў Рэчы Паспалітай назву «Белая Русь» дастасоўвалі або да тэрыторыі Усходняй Беларусі, не ўключаючы ў яе Менскае, Навагрудскае і Берасцейскае ваяводствавы, або да большай часткі тэрыторыі сучаснай Беларусі.

Нацыятворчыя працэсы на землях Беларусі ў XIX – XX стст.

Далучыўшы беларускія землі, Расійская імперыя сутыкнулася з вялікімі складанасцямі ў іх інкарпарацыі. Галоўнай з іх была паланізацыя. Традыцыі Канстытуцыі 3 мая 1791 г., яе творцаў Гуга Калантая і Тадэвуша Касцюшкі, мусілі прывесці да стварэння новай польскай нацыі – аднароднай, размаўляючай на адной мове, уніфікаванай заканадаўча. Па сутнасці, рэалізацыя падобнага праекта прадугледжвала ліквідацыю аўтаномнага статусу Літвы, абавязковую паланізацыю ўсіх жыхароў краіны.

Трэба прызнаць, што амаль уся высокая культура першай паловы XIX ст., створаная прадстаўнікамі мясцовай шляхты, была варыянтам польскай культуры. Аднак сярод і праваслаўнага, і каталіцкага, і ўніяцкага духавенства, у асяроддзі дробнамаellantковай шляхты і мяшчанства Беларусі былі тыя, хто палякамі сябе не лічыў яшчэ і ў першай палове XIX ст. Людзі гэтага кола імкнуліся развіваць беларускую культуру, яны ясна ўсвядомілі, дзякуючы адукацыі, праз вывучэнне ўласнай гістарычнай традыцыі, этнаграфіі, фальклору, генеалогіі, што іх радзіма -- Беларусь, а не Літва ці Польшча. Яны імкнуліся інстытуалізаваць беларускую культуру, надаць права грамадзянства беларускай мове ў пачатковай школе, праваслаўнай царкве і каталіцкім касцёле. Літоўскі гісторык Дарыус Сталюнас вельмі пераканаўча паказаў у сваіх працах, што такія спробы мелі месца ўжо ў першай палове -- сярэдзіне XIX ст.

У 1810-я гг. у асяроддзі эліты заходніх губерняў Расійскай імперыі зараджаецца працэс, вызначаны як першая фаза канструявання сучаснай (мадэрнай) беларускай нацыі: этнаграфічная цікавасць да культуры і мовы «простага народа», збор і публікацыя яго фальклору, а таксама спробы навуковай класіфікацыі «рускай» канцылярскай мовы ВКЛ. Пачатак паклалі

публікацыя М. Чарноцкай «Аб перажытках славянскай міфалогіі, якія захаваліся ў звычаях сельскай людз на Белае Русі» (1817) і этнаграфічны нарыс І. Шыдлоўскага аб вясельным абрадзе ў Гайненскім прыходзе Барысаўскага павета (1819 г.). Абедзве гэтыя працы, як і апублікаваныя ўслед за імі ў 1820-я -- 1840-я гг. працы К. Фалютынскага, А. Рыпінскага, Я. Чачота, Я. Тышкевіча і іншых, друкаваліся на польскай мове. Для іх аўтараў, у большасці сваёй выхадцаў з мясцовай каталіцкай шляхты, дамінуючай рэгіянальнай ідэнтычнасцю была «літвінская», а ў нацыянальным сэнсе яны былі ўдзельнікамі працэсу фарміравання сучаснай (модэрнай) польскай нацыі.

Прыведзем у сувязі з гэтым надзвычай красамоўны прыклад. У 1840 г. ў Парыжы эмігрант з Беларусі, родам з Віцебшчыны, удзельнік паўстання 1830--1831 гг., Аляксандар Рыпінскі выдаў на польскай мове працу «*Беларусь. Колькі слоў пра паэзію простага людз гэтак нашае польскае правінцыі, пра ягоную музыку, спевы, танцы, etc*». Вельмі паказальна і сама назва, і прысвячэнне, якое дадаў да свайго тэксту аўтар: «*Першаму з беларускіх сялян, які перш чытаць, а пасля гаварыць і думаць па-польску навучыцца, гэтую маю нікчэмную працу ў довад высокае любові і павагі прысвячаю і дзеля яго друкую*». Тэкст брашуры яшчэ больш красамоўны. А. Рыпінскі піша, што «*нарадзіўся далёка ад гнязда роднай мовы Пястаў, ад моцнай пальшчызны Скаргі, Трэмбецкіх, Навушэвічаў ці Кахановіцкіх*». Таму ён адразу просіць прабачэння ў слухачоў, калі ў яго польскай мове праслізне правінцыяналізм, які здзівіць вушы запатрабавальных слухачоў, але спадзяецца, што яго яны даруюць, калі даведаюцца, што ён размаўляе мовай «*глыбокай Беларусі*», мовай «*якой нас – далёка за Дзвіну, да Вялікіх Лукаў і Пскова, са зброяй у руках, навучыў калісьці Баторый і якую мы да сёння старанна зберагаем, як найкаштоўнейшы наш скарб, на самых вачах ворага, у брамы яго сталіцы, за сто мільяў ад Варшавы, нягледзячы на скажальны ўплыў Масквы, які залівае нас навокал. Гэты скарб нам пакінулі ў спадчыну полькі, нашы маці*». Чым жа ёсць Беларусь для А. Рыпінскага?

«*Гэтая Русь, наколькі яна ёсць і будзе польскаю, складае непадзельную частку нашай дарагой айчызны. ...Жыве тут просты народ славянскага племені, здавён шчыльна параднёны з сям'ёй ляхаў, сумленны, але убогі, ды мала вядомы нават уласнай айчызне яго, Польшчы, хоць ён любіць яе вышэй за ўсё*». Як бачым, для Рыпінскага Беларусь – польская правінцыя і нішто іншае.

Надзвычай істотнай для паўстаўлення будучай беларускасці з'яўляецца дзейнасць Зарыяна Даленгі-Хадакоўскага, асабліва яго моўныя штудыі, якія тычыліся беларускай ці крывіцкай гаворкі. Бо менавіта Адам Чарноцкі (Зарыян Даленга-Хадакоўскі) першым распаўсюдзіў абшар беларускай мовы на тэрыторыі ад Падляшша да усхода Смаленшчыны, на ўсё Палессе, на поўначы да Вільні, Пскова і Вялікага Ноўгарада. З. Даленга-Хадакоўскі – піянер славяназнаўства, які заклікаў да актыўных змен існаваўшай пры яго жыцці этна-палітычнай сітуацыі.

У асяроддзі расійскіх нацыяналістаў, якія адмаўляюць сучасную беларускую дзяржаўнасць, вельмі папулярны тэзіс пра тое, што беларусы «выдуманая» палякамі з мэтай развалу Расійскай імперыі. Дадзеныя сцвярджэнні тэндэнцыйныя і ілжывыя. На самой справе ў Расійскай імперыі, абсалютна легальна, расійскімі навукоўцамі, а затым і беларусамі, якія атрымалі адукацыю ў расійскіх універсітэтах, было пачата вывучэнне беларускай мовы, літаратуры і гісторыі.

Фёдар Галузаў -- расійскі лінгвіст, гісторык мовы, ў 1822 г. першым з расійскіх вучоных заявіў, што ў беларусаў у мінулым была свая дзяржаўнасць, свая гісторыя і самабытная мова, якая выкарыстоўваўся як дзяржаўная мова ў ВКЛ, на якой размаўляла значна не толькі беларуская, але і літоўская. Аўтар першым з расійскіх навукоўцаў звярнуў увагу на той факт, што беларусы -- самабытны ўсходнеславянскі народ: *«От великороссиян белоруссы отличаются не только языком, но также и нравами, обычаями и даже телосложением. ...К полякам они еще менее себя причисляют, чем к великороссиянам и малоруссам»*.

На працягу 1830-х -- 1840-х гг. выхадцы з уніяцкага і праваслаўнага духавенства беларускіх у тагачасным разуменні губерняў, гэта значыць Віцебскай і Магілёўскай, неаднаразова вызначаюць сябе як «беларусаў» або «белоруссцев». Гэта былі, у прыватнасці, выдаўшыя ў 1837 г. у Пецярбурзе паэтычны зборнік тры браты Гржымалоўскія, вучоны-лінгвіст, першы ў Расійскай імперыі прафесар-санскрытолаг Санкт-Пецярбургскага універсітэта уряджэнец Полацка, Каятан Касовіч (які выкарыстоўваў псеўданім «Беларус К.К.»), аўтар артыкула «Слова два о языке и грамотности Белой Руси» (1843 г.) Іосіф Цытовіч.

Павел Міхайлавіч Шпілеўскі, праваслаўны беларус, сын святара, бліскучы навуковец этнограф і лінгвіст, стварыў шэраг работ, якія павінны былі стаць навучальнымі дапаможнікамі для вывучэння беларускай гісторыі і мовы: *«Словарь белорусского наречия» (1845); «Краткая грамматика белорусского наречия» (1845); «Список имен мужских и женских (белорусских) не сходствующих с именами русского языка»; «Список белорусских мифологических богов»; «Сравнение мер и монет белорусских с русскими»*.

Папярэдацель Віленскай навучальнай акругі князь Аляксандр Шырынскі-Шыхматов ў студзені 1863 года ўвёў «беларускую гаворку», беларускую мову, у якасці мовы дадатковага навучання на ўсёй тэрыторыі Беларусі. Быў падрыхтаваны і першы падручнік па гісторыі Беларусі «Расказы на белорусском наречіі». Паўстанне 1863--1864 гг. пахавала ініцыятыву Шырынскага-Шыхматава. У 1864 г. беларуская мова была выключана з выкладання ў школе. Але факт застаецца фактам -- цэлы год беларускую мову абсалютна афіцыйна выкладалі ў школе, а маленькія беларусы вучылі гісторыю на роднай мове, па падручніку, у якім сцвярджалася, што ў мінулым у іх была свая дзяржаўнасць у выглядзе Полацкага княства, што ў ВКЛ панавала іх культура і мова. У падручніку

падкрэслівалася -- усе беларусы, і католікі, і праваслаўныя -- гэта беларусы, а не палякі.

Пасля падаўлення паўстання 1830--1831 гг. працэсы паланізацыі былі прыпынены, а пасля паўстання 1863--1864 гг. дамінаванне імперскай традыцыі стала падаўляючым па ўсіх накірунках. Пры гэтым, «просты» беларускі люд, сяляне, русіфікацыяй былі закрануты мінімальна. Моўнай русіфікацыі перашкаджала адсутнасць земскіх школ у Беларусі і малапісьменасць большай часткі беларускага насельніцтва. Пры гэтым, расійская інтэгральная традыцыя, у адрозненне ад польскай, з рэгіяналізмам не парывала. Дзякуючы гэтым абставінам, мясцовая рэгіянальная ідэнтычнасць мела магчымасць развівацца у катыгорыях заходнерусізму. Заходнерусы, у тым ліку і адзін з самых выбітных з іх, Міхаіл Каяловіч, з аднаго боку, адмаўлялі магчымасць самастойнага палітычнага існавання Беларусі, але з другога прызнавалі існаванне беларускай мовы як аднаго з «наречій» рускай мовы. Больш таго, такі знакамiты славянафіл, якім быў І.С. Аксакаў, у 1881 г. адзначаў, што беларускага селяніна неабходна першапачаткова вучыць чытаць па-беларуску і толькі потым па-руску.

Да сярэдзіны XIX ст. стала больш-менш відавочна, што этнаграфічныя асаблівасці Белай Русі не маюць прынцыповых адрозненняў ад тэрыторыі на паўднёвы захад ад яе, якая раней (таксама з пачатку XVII ст.) часткова вызначалася як «Чорная Русь», а часткова -- як «Літва». Неўзабаве гэта прывяло да распаўсюджвання на ўсю гэту тэрыторыю тэрміна «Беларусь», які набыў такім чынам ролю этнакультурнага маркера. Мінскі праваслаўны епіскап М. Галубовіч ў 1866 г. ужо ўпэўнена сцвярджаў: *«У склад Беларусі ўваходзяць губерні Віцебская, Магілёўская, частка Віленскай, Мінская і Гродзенская»*.

Піянер рускага навуковага беларусазнаўства **Пётр Бяссонаў** у 1871 г. выступіў супраць афіцыйнай назвы «Северо-Западный Край» і сцвярджаў, што варта выкарыстоўваць назву «Беларускі край». Ён лічыў, што Беларуска трэба зваць усю краіну, заселеную «беларускім народам». Канчатковае выцясненне тэрміна «Літва» «Белай Руссю» ў былых Гарадзенскім, Лідскім, Ашмянскім паветах ВКЛ, дзе пераважала старакаталіцкае насельніцтва, адбылося ў 1890-х гг. Прычынай гэтага быў моўны прынцып ідэнтыфікацыі нацыянальнай прыналежнасці, які панаваў у тагачаснай акадэмічнай навуцы. Моўны прынцып нацыянальнай ідэнтыфікацыі быў уласцівы для прац М. Каяловіча, П. Бяссонава і І. Насовіча, аўтара славутага слоўніка беларускай мовы (1870).

Адно з першых сведчанняў самаідэнтыфікацыі ў якасці беларусаў дробнага чыноўніцтва змяшчаецца ў мемуарах Івана Захар'іна, вялікарускага губернскага чыноўніка і пісьменніка, які так ахарактарызаваў нізавых ураднікаў Магілёўскай губерні, з якімі працаваў у 1860-я гг.: *«Это были местные урожденцы – «белоруссы», как они стали называть себя после усмирения восстания»*.

Паказальная ідэнтычнасць **Адама Кіркора** (1818—1886 гг.), выхадца з каталіцкай шляхты Мсціслаўшчыны. Ён знаходзіўся пад уздзеяннем ідэй

«літвінства», але ў перапісцы са славянафілам М. Катковым вызначаў сябе *«не прыродным палякам, а беларусам»*. Да яго і яго аднадумцаў адносіцца азначэнне М. Каяловіча як аднаго з *«лучших людей, представителю польской партии»* у Вільні 1850-х гг., якія лічылі ўжо ў той час, што *«гісторыя выпрацавала для беларусаў асобную нацыянальнасць»*. Сам А. Кіркор, працуючы ў Пецярбургу, пісаў у 1872 г. Юзафу Крашэўскаму: *«Ёсць яшчэ думка, моцная і шматлікая, якая не хоча агульнасці ні з Польшчай, ні з Масквой, ні з маларусамі – а хоча уласнага літоўска-беларускага жыцця, вядома, на федэратыўных пачатках»*. Хутчэй за ўсё як раз яго погляды меў на ўвазе М. Каяловіч у 1882 г., згадваючы аб прыходзячых *«з Варшавы праз Кракаў»* пажаданнях беларускаму краю *«самастойнага развіцця ў шэрагу іншых славянскіх народаў»*.

Вельмі важнымі з'яўляюцца і погляды на беларускае мінулае **Івана Насовіча**, які таксама паходзіў з Мсціслаўшчыны, выпускніка Магілёўскай духоўнай семінарыі. Гэты чалавек не толькі стварыў адзін з найлепшых слоўнікаў беларускай мовы, але і ў прадмове да выданага ім збора беларускіх песняў падкрэсліваў, што ў мінулым беларускі народ складаўся не толькі з сялян, але і меў уласную эліту, якая размаўляла на беларускай мове і спрычынілася да стварэння высокага стылю ў беларускім фальклору. Толькі паланізацыя праз рыма-каталіцкі касцёл і езуіцкія навучальныя ўстановы ператварыла беларускую шляхецкую моладзь у палякаў, зрабіла беларусаў плебейскім этнасам. Такім чынам, паводле І. Насовіча, беларусы ў мінулым мелі і ўласную гістарычную традыцыю, і ўласную эліту.

Артыкуляцыя беларускай нацыянальнай ідэі.

Што ж такое беларуская нацыянальная ідэя? Які сэнс стаіць за гэтым словазлучэннем, у чым яе важнасць для грамадства і дзяржавы? Само сабой, што казаць пра нацыянальную ідэю можна толькі толькі ў адным выпадку -- калі існуе асобны, самастойны народ, які імкнецца да стварэння ўласнай дзяржаўнасці, які патрабуе суверэннага права на кіраванне сваёй зямлёй -- менавіта такая супольнасць людзей і называецца нацыяй.

Такім чынам, кажучы аб беларускай нацыянальнай ідэі, у самым агульным сэнсе гэтага слова, мы сцвярджаем факт існавання самастойнай беларускай нацыі. Пад беларускай нацыяй, у сваю чаргу, разумеецца супольнасць людзей, якія сваю краіну называюць Беларуссю, а сябе беларусамі.

Любая нацыянальная ідэя -- гэта адказ на тры фундаментальных для любога народа пытання -- адкуль мы? -- хто мы? -- куды мы ідзем? Другая палова XIX стагоддзя стала часам, калі беларуская інтэлігенцыя ў поўны голас заявіла пра сябе, патрабуючы прызнання права беларускага народа на ўласную дзяржаўнасць, развіццё роднай мовы і культуры.

Паражэнне паўстання 1863—1864 гг. было знакавай, найбольш важнай для нас, беларусаў, вехай у нашым, беларускім, нацыягенезе. З аднаго боку -- былі ажыццёўлены вельмі эфектыўныя меры з боку царскай адміністрацыі па дэпаланізацыі тэрыторыі Беларусі. Была разбурана сістэма аднаўлення

традыцыі Рэчы Паспалітай, польскасці, як асноўнай гісторыка-палітычнай парадыгмы на нашых землях. З іншага боку пры ўдзеле беларускай інтэлігенцыі заходнерускага кшталту была распрацавана новая этнакультурная парадыгма, якая прывяла і да іншых трансфармацый. Пачаўся сапраўдны бум этнаграфічных, гістарычных, філалагічных даследаванняў нашых зямель.

Класік заходнерускай гістарыяграфіі М. Каяловіч стварае вобраз Беларусі як прыгнечанай палякамі зямлі. Яму належыць і пальма першынства ў навуковым вызначэнні тэрыторыі Беларусі, стварэнне канцэпцыі, што Беларусь «там, дзе ёсць беларуская мова» -- так ён казаў у сваіх «Лекцыях па гісторыі Заходняй Расіі». Менавіта беларуская праваслаўная інтэлігенцыя заходнерускага кшталту сцвярджала, што этнаграфічным рабункам з'яўляюцца спробы аддаваць католікаў палякам па прычыне іх канфесійнай прыналежнасці. Агульнасць мовы, матэрыяльнай культуры, тэрыторыі, гістарычнага лёсу як нацыянальных прыкметы беларусаў -- гэта ўсё пастулявалася менавіта заходнерусамі. Іх ідэі адбіліся ў маладых душах новага пакалення беларусаў, якія, аднак, пайшлі далей сваіх папярэднікаў, ўсвядомілі беларускасць ўжо не як рэгіянальную катэгорыю «рускасці», а як адмысловую самабытную нацыянальную ідэнтычнасць, як адну з усходнеславянскіх нацыянальных традыцый, роўную украінскай і вялікарускай. У выніку напружанага супрацьстаяння польскай і рускай нацыянальнай ідэі у Беларусі сустрэліся дзве плыні. З аднаго боку -- пакрыўджаныя адміністрацыяй губернатара Мураўёва і яго паслядоўнікамі прадстаўнікі мясцовай праваслаўнай беларускай эліты, з другога -- расчараваная ў Польшчы дробная шляхта, якая тут змагалася за польскую справу, але ёй пастаянна давалі зразумець у Варшаве, што яны -- «палякі другога гатунку».

Для гэтых двух плыняў, якія зліліся разам і стварылі беларускі нацыянальны рух у поўным сэнсе слова, заходнерусізм падрыхтаваў гатовую канцэпцыю вялікага гістарычнага мінулага Беларусі, даў усе неабходныя навуковыя аргументы. Заставалася толькі прачытаць іх у нацыянальных, а не рэгіянальных, катэгорыях. У ходзе далейшага вывучэння маладым пакаленнем беларускай інтэлігенцыі сваёй краіны, кантактаў з украінскім нацыянальным рухам, знаёмства з ідэямі федэралізму, умацоўвалася іх ўяўленне аб неабходнасці стварэння беларускага палітычнага руху, беларускай палітычнай суб'ектнасці.

Праз дваццаць гадоў пасля паўстання 1863—1864 гг. змяняецца цэлае пакаленне беларусаў і нараджаецца з'ява дагэтуль неверагодная. У пачатку 1880-х гг. выходзяць адно за адным заклікі беларускіх народнікаў, адзін з якіх падпісаны псеўданімам «Даніла Баравік», а яшчэ адзін -- «Шчыры беларус». У 1884 г. з'яўляецца часопіс «Гомон». У гэтых лістах, брашурах, часопісе прадстаўнікі беларускай інтэлігенцыі сцвярджаюць сам факт існавання свайго народа і яго права на дзяржаўнасць у выглядзе федэрацыі з Расіяй. Абсалютная для таго часу інавацыя! Гаворка ішла пра дзяржаўнасць менавіта Беларусі, а не Вялікага Княства Літоўскага ці, напрыклад, Рэчы

Паспалітай. Наша краіна ўяўляецца як адрозны суб'ект, які мае роўныя правы, уласную гістарычную традыцыю. Гэта першы крок, які сведчыць аб нараджэнні сучаснай беларускай нацыі.

Неабходна прыгадаць і беларускія сюжэты Міхаіла Бакуніна, бакунінскую праграму дэмакратычнай федэрацыі, якая была сфармулявана напрыканцы 1840-х гг. Землі Украіны, Літвы, «Беларусь са Смаленскам» павінны былі мець поўнае права на самастойнае развіццё. Нельга не пагадзіцца з тым фактам, што ідэі М. Бакуніна былі пачуты беларускімі народнікамі ў 1880-х гг., надрукаваўшымі ў 1884 г. у Пецярбургу два нумары нелегальнага часопіса «Гоман». Такім чынам, менавіта ў расійскім палітычным дыскурсе былі сфармуляваны ідэі, якія істотнейшым чынам паўплывалі на беларускую палітычную праграму ад «Гомана» да «Нашай нівы» і Беларускай сацыялістычнай грамады. Падкрэслім і характэрную рысу нацыянальнай беларускай традыцыі, якая была адлюстравана ў рэлігійным індывідуалізме яе прадстаўнікоў: яны абыходзілі праблему канфесійнага раскола беларускага грамадства і звярталіся да ўсіх беларусаў, незалежна ад веравызнання. Прадстаўнікі беларускай традыцыі належалі як да каталіцкага шляхецка-сялянскага асяроддзя так і да праваслаўнага інтэлігенцка-сялянскага асяроддзя Пецярбургскага універсітэта, нарадавольцы, заснавальнікі часопіса «Гоман» (1884) шклоўскі мешчанін, яўрэй па этнічным паходжанні, Хаім Ратнер і мсціслаўскі мешчанін, праваслаўны беларус Аляксандр Марчанка (1860--пасля 1889 гг.) першымі фармулююць беларускую нацыянальную ідэю, абгрунтоўваюць права беларускага народа на нацыянальную дзяржаўнасць. Яны сцвярджалі, што беларусы -- самастойны славянскі народ, а не галіна ці складовая частка якой-небудзь іншай нацыянальнай супольнасці. Іх заклік без усякага перабольшання можна назваць першым нацыянальным беларускім маніфестам: *«Далоў эксплуатацыю, мы самі жадаем кіраваць сабой! Далоў чужыя рукі, Беларусь павінна быць для беларусаў, а не для тых, хто без элементаў! Даволі нам падпарадкоўвацца наймацнейшым і чакаць, куды яны нас паваротам -- направа або налева! .. Мы самі павінны заваяваць сабе свабоду, ня ускладаючы надзеі на іншых!... Мы -- беларусы і павінны змагацца за мясцовыя інтарэсы беларускага народа і федэратыўную аўтаномію краіны»*.

Паводле меркавання В. Насевіча, гэта быў першы ў гісторыі Беларусі тэкст, у якім паняцці «беларусы», «народ» і «краіна» былі пастаўлены ў адзін сэнсавы шэраг.

Па сутнасці, гэты часопіс заклаў асновы той парадэгмы палітычнай арыентацыі і разумення будучыні беларускай нацыі, якая з пэўнымі мадыфікацыямі захоўваецца і сёння. «Гоман» стварыў нацыянальны праект, які для таго часу быў найбольш ўдалы, рацыянальны і прагматычны. «Гоманаўцы» звязвалі нацыянальнае пытанне з сацыяльнай мадэрнізацыяй. «Гоман» рэальна паўплываў на беларускі палітычны дыкурс да 1918 г. Усе канцэпцыі эпохі «Нашай Нівы» і палітычныя праграмы Беларускай сацыялістычнай грамады паўтаралі асноўныя моманты праграмы «Гомана»:

самабытнасць беларускай нацыі плюс федэралізм у складзе Расійскай імперыі.

У хуткім часе распачаў ахвярную працу на навуковай ніве Мітрафан Доўнар-Запольскі (1867—1934 гг.), выхадзец з дробнай неапалячанай шляхты, сын правінцыйнага жандарскага чыноўніка. У XX ст. ён стаў заснавальнікам нацыянальнай беларускай гістарыяграфіі і гарачым прыхільнікам стварэння незалежнай беларускай дзяржавы. Вялікі беларускі мовазнавец Яўхім Карскі (1860—1931 гг.), *«прыродны беларус»*, па ўласнаму азначэнню, стваральнік шматтомнай працы «Беларусы», ўвёў у навуковы дыкурс паняцце «старабеларуская мова» і «старабеларускае пісьменства», сваёй творчасцю завяршыў этнаграфічную фазу канструявання беларускай нацыі. «Беларусы» Я. Карскага сталі свецкай «Бібліяй» для дзеячаў беларускага Адраджэння. Тут было ўсё – канцэпцыя беларускага этнагенеза, аналіз помнікаў беларускага пісьменства і веліч старажытнай культуры Беларусі.

Важкі ўклад у працэс беларускага нацыятварэння выпала ўнесці ў 1890-я гг. Францішку Багушэвічу (1840—1900 гг.). Ф. Багушэвіч выдаў у 1891 г. на беларускай мове зборнік вершаў «Дудка беларуская». З вуснаў яго літаратурнага персанажа Мацея Бурачка мы чуем словы, якія сакралізуюць беларускую мову, пастулююць яе самакаштоўнасць і самадастатковасць:

«Наша мова для нас святая, бо яна нам ад Бога даная».

Такім чынам, як слухна адзначыў В. Насевіч, для Мацея Бурачка не было паспяховай дарогі ні ў палякі, ні ў вялікаросы -- ад Бога дадзеная мова патрабавала адпаведнай этнічнай самаідэнтыфікацыі, а адмова ад яе азначала духоўную смерць:

«Не пакідайце ж мовы нашай беларускай, каб не ўмерлі!».

У 1902 г. у Пецярбургу Браніслаў Эпімах-Шыпіла стварае «Гурток беларускай народнай асветы і культуры», у 1906 г. выходзяць газеты «Наша доля» і «Наша ніва».

Ідэі аб самабытнасці беларускай нацыі развіваліся ў жорсткай канфрантацыі з польскай элітай Беларусі, якая бачыла ў беларускім руху толькі расійскую інтрыгу супраць «польскасці» на «крэсах». Любы прадстаўнік вышэйшага саслоўя, хто адважваўся толькі заікнуцца пра сваю «беларускасць», у гэтым асяроддзі неадкладна падвяргаўся астракізму. Вельмі паказальны прыклад з княгіняй Марыяй Магдаленай Радзівіл з Завішаў (1861—1945 гг.). Добра вядома, што яна не шкадавала уласных сродкаў на выданне кніг і на літоўскай, і на беларускай мовах, падтрымлівала «Нашу Ніву», дзякуючы яе фінансавай падтрымцы быў выдадзены і бессмяротны «Вянок» Максіма Багдановіча. Марыя Магдалена Радзівіл у 1912 г. прама заявіла ў інтэрв'ю газеце «Мінскае рускае слова»:

«Я лічу сябе беларускай літоўскага паходжання, таксама як і мой муж, полькай жа я сябе не адчуваю зусім».

Падобныя выказванні сталі прычынай байкатавання яе польскім грамадствам, польскай арыстакратыяй Беларусі і Літвы -- тут яе са здзекам сталі называць «Магдаленай Іванаўнай».

Прынцыпова важна тое, што з часоў «Гомана» і да часу стварэння «Нашай нівы» беларускі рух развіваўся ў першую чаргу, як антыпольскі, асноўным ворагам і апанентам гэтага руху быў польскі нацыяналізм. Стаўка рабілася на супрацоўніцтва, у першую чаргу, з палітычнай элітай Расіі. Натуральна, што гаворка ішла не пра сяброўства з вялікадзяржаўнымі расійскімі шавіністамі, для якіх беларускага народа не існавала ў прынцыпе і па азначэнні. Нагадаем малавядомы факт -- Антон Луцкевіч, лідар БСГ, будучы прэм'ер-міністр БНР, сябраваў з Пятром Мілюковым, а партыя кадэтаў аказвала фінансавую падтрымку «Нашай Ніве». Паслярэвалюцыйныя перыяд паказаў прынцыповую правільнасць падобнай стратэгіі -- бальшавікі, Савецкая Расія, у рэшце рэшт, падтрымалі беларускую савецкую дзяржаўнасць. Ад адроджанай Польшчы ж беларусы, роўна як і ўкраінцы, у палітычным плане не атрымалі роўным лікам нічога, акрамя планамернага знішчэння беларускіх школ, палітыкі паланізацыі і каланізацыі «асаднікамі» «Крэсаў Выходніх» (так польскія шавіністы афіцыйна называлі Заходнюю Беларусь), канцлагера для палітвязняў у Бярозе-Картузскай і турмы на Лукішках у Вільні

Так, у БССР былі сталінскія рэпрэсіі, ад іх вельмі істотна пацярпела і беларуская інтэлігенцыя, роўна як і іншыя сацыяльныя групы нашага народа, але факт застаецца фактам -- без БССР не было б сучаснай, суверэннай Рэспублікі Беларусь, нашага агульнага нацыянальнага дома.

Нельга не пагодзіцца з А. Латышонкам і В. Насевічам -- якасныя вынікі беларускага нацыябудаўніцтва з'явіліся фантастычна паспяховымі. У 1917 г. Вацлаў Ластоўскі ўпершыню загаварыў пра магчымасць стварэння незалежнай беларускай дзяржавы, а ўсяго праз год была зроблена спроба яе абвешчэння ў форме Беларускай Народнай Рэспублікі. Прамым яе следствам стала стварэнне ў пачатку 1919 г. Беларускай Савецкай Сацыялістычнай Рэспублікі, якая ў 1920 г. была адноўлена і з таго часу існавала бесперапынна, апынуўшыся ў ліку ініцыятараў стварэння СССР і затым яго роспуску, а таксама сярод краін-заснавальніц ААН. Шматгадовае існаванне БССР стварыла канчатковыя ўмовы для афармлення сучаснай беларускай нацыі і незалежнай дзяржавы -- Рэспублікі Беларусь.

Хто мы?

Мы беларусы. Гэта значыць, што большая частка з нас з'яўляецца спадкаемцамі Русі Літоўскай (Белай Русі), ўсходнеславянскай русі або русінаў праваслаўнага веравызнання, меншая ж -- літвінаў, рыма-католікаў, першапачаткова балтамоўных, якія яшчэ ў XIV-- XV стст. былі складовай часткай літоўскай этнічнай супольнасці ў эпоху ВКЛ. Гэтыя літвіны сталі пераходнай этнічнай катэгорыяй, якая паступова асімілявалася ў моўным і ментальным плане. Сёння адна частка гэтых людзей мае беларускую нацыянальную самасвядомасць, іншая -- лічыць сябе палякамі. На захадзе краіны да гэтага часу захавалася і тыя, хто гаворыць на літоўскай мове і захоўвае літоўскую нацыянальную тоеснасць.

Такім чынам, каталіцкая, літвінская (першапачаткова балцкая, літоўская) традыцыя цалкам не чужая і нам, беларусам. Адам Мальдзіс -- сапраўдны нацыянальны беларус, а па продкам літвін у першапачатковым сэнсе слова -- яго дзед яшчэ быў літоўскамоўным. Сярод нас, асабліва на Захадзе Беларусі, дастаткова людзей з нацыянальнай беларускай самасвядомасцю, каталіцкай ідэнтычнасцю і літвінскімі (літоўскімі) каранямі. Прадстаўнікі беларускай каталіцкай інтэлектуальнай эліты імкнуліся легітымізаваць каталіцкую традыцыю ў беларускім нацыянальным руху, зрабіць яе састаўным элементам нацыянальнай ідэнтычнасці. З нашчадкаў рэлігійных канверсантаў, продкі якіх былі альбо праваслаўнымі, альбо католікамі, складаецца трэцяя субкультурны група сучаснай беларускай нацыі -- пратэстанты.

Беларускія татары, мусульмане-суніты, беларускія яўрэі-іудзеі і вялікаросы-стараверы стагоддзямі жывуць разам з этнічнымі беларусамі на адной зямлі. Мы ўсе разам перажывалі і агульнае гора, і агульную радасць, таму ўсе мы, грамадзяне Беларусі, незалежна ад расы, веравызнання і этнічнай прыналежнасці, сёння складаем тое адзінства, імя якому **БЕЛАРУСКАЯ ПАЛІТЫЧНАЯ НАЦЫЯ**. Нас аб'ядноўвае агульная любоў да нашага нацыянальнага дому, агульная салідарнасць, узаемапавага і узаемадапамога, агульныя традыцыйныя маральныя каштоўнасці.

Пытанні і заданні

1. Выбярыце і растлумачце найбольш верагодную і абгрунтаваную гіпотэзу паходжання беларусаў.
2. Якія этапы вылучаюцца ў фарміраванні і развіцці беларускага этнасу? Дайце кароткую характарыстыку кожнага з этапаў.
3. Якія фактары паўплывалі на этнагенэз беларусаў?
4. У якіх значэннях выкарыстоўваліся ў XVI–XVII стст. паняцці «літвіны» і «русіны»?
5. Выбярыце і растлумачце найбольш верагодную і абгрунтаваную версію паходжання назвы «Белая Русь».
6. Вызначце асаблівасці нацыятворчых працэсаў на беларускіх землях у XIX–XX стст.
7. У чым заключаецца беларуская нацыянальная ідэя? Якія беларускія нацыянальныя дзеячы ўнеслі значны ўклад у абгрунтаванне існавання беларускай нацыі?
8. Дайце лаканічную характарыстыку прадстаўніку беларускай нацыі.
9. Які ўплыў на этнічнае развіццё пэўнай тэрыторыі аказвала палітыка дзяржавы? Прывядзіце прыклады з гісторыі Беларусі.
10. Знайдзіце прыклады найбольш ранніх пазначэнняў хароніма «Белая Русь» на старажытных картах. Выкажыце свае меркаванні наконт значэння ведання гістарычнай геаграфіі.

Тэма 3.2. Народы і рэлігіі Беларусі

Гісторыя фарміравання асноўных этнічных груп у Беларусі. Этнічны склад сучаснай Беларусі

У эпоху ВКЛ асноўная частка насельніцтва сучасных зямель Беларусі складалася з праваслаўных русінаў, прамымі нашчадкамі якіх з'яўляюцца сучасныя беларусы. Усходнелітоўскае насельніцтва жыло ў раёне Ашмянаў, Ліды, Шчучына. З цягам часу частка гэтых балтамоўных літвінаў моўна і культурна асімілявалася і склала аснову старакаталіцкага беларускамоўнага насельніцтва нашай краіны. Латышы кампактана жылі ў Браслаўскім, Дзісенскім, Мёрскім раёнах. Вялікаросы-стараверы, уцекачы з Маскоўскай дзяржавы, якія ратаваліся ад рэлігійнага пераследу, аселі ў Падзвінні і Падняпроўі. Палякі і асіміляванае ў ходзе паланізацыі беларускае і літоўскае насельніцтва жылі на Берасцейшчыне і Гродзеншчыне. Татарскае і яўрэйскае насельніцтва на землях Беларусі з'яўляецца ў XIV – XV стст. З 1501 г. фіксуюцца паведамленні аб цыганскай прысутнасці на тэрыторыі сучаснай Беларусі. Важнейшымі цэнтрамі цыганскай культуры ў ВКЛ былі Мір, Сморгонь і Эйшышкес.

Этнічная структура насельніцтва Беларусі, якая склалася яшчэ ў эпоху існавання ВКЛ, працягвала існаваць, з неістотнымі зменамі, на працягу ўсяго існавання Расійскай імперыі.

У XIV – XV стст. на тэрыторыі ВКЛ стала рассяляцца субэтнічная група **яўрэяў – ашкеназы** (ад Ашкеназ-Германія). Яны размаўлялі на нямецка-яўрэйскай мове ідыш (іўрыт выконваў культавыя функцыі). На тэрыторыі Беларусі і Літвы ашкеназы склалі асобную этнаграфічную групу – **літвакоў**. Першыя буйныя абшчыны яўрэяў склаліся ў Берасці і Гародні. Апроч Берасця і Гародні, яўрэйскія абшчыны ўзніклі ў Наваградку, Слоніме, Клецку, Полацку, Віцебску і іншых гарадах.

У XVI ст. перасяленне яўрэяў у ВКЛ значна павялічылася за кошт эмігрантаў з нямецкіх зямель, Італіі і Чэхіі. У 1560-я гг. агульная колькасць яўрэяў на тэрыторыі ВКЛ дасягала 20 тыс. чалавек, а ў 1628 г. – каля 40 тыс. У гарадах і мястэчках Беларусі яны складалі да 10% насельніцтва. Асноўнай сферай іх дзейнасці стаў гандаль, фінансавыя аперацыі і рамяство. Улады ВКЛ былі зацікаўлены ў яўрэйскай прысутнасці, стваралі спрыяльныя ўмовы для іх. За забойства яўрэя нават шляхціч павінен быў быць пакараны смерцю, у той час, як за забойства селяніна яго чакаў толькі грашовы штраф. Разам з тым, існавалі і пэўныя абмежаванні для іх як вызнаўцаў іудаізма. Паводле заканадаўства яўрэі не мелі права займаць дзяржаўныя пасады, валодаць прыгоннымі сялянамі (хрысціянамі), быць сведкамі ў судовых спрэчках з хрысціянамі. За схіленне мясцовага хрысціяніна да пераходу ў іудаізм яўрэя чакала смяротнае пакаранне праз спаленне.

У XVI ст. аформілася абшчынная форма яўрэйскага самакіравання – кагал. Вышэйшым іх органам былі ваады – з'езды рабінаў (духоўных кіраўнікоў веруючых абшчын) і кагальных прадстаўнікоў. У 1623–1764 гг. вышэйшым органам яўрэяў ВКЛ быў Літоўскі ваад.

Пастановы сеймаў Рэчы Паспалітай (1764, 1768 гг.) скасавалі шэраг ранейшых прывілеяў яўрэяў (у тым ліку права набываць шляхецтва) і ўвялі абмежавальныя меры ў сферы рамёстваў і гандлю. Пасля далучэння Беларусі да Расійскай імперыі ўсе беларускія губерні былі ўключаны ў мяжу яўрэйскай аселасці. Яўрэям было забаронена сяліцца ва ўнутрырасійскіх рэгіёнах. Гэта прывяло да рэзкага росту яўрэйскага насельніцтва ў беларускіх гарадах і мястэчках. Паводле перапісу 1897 г. колькасць яўрэяў у пяці беларускіх губернях складала больш за 1202 тыс. чалавек (14,1% усяго насельніцтва і каля 40% гарадскога насельніцтва). У прамысловасці Беларусі яўрэі складалі 56,5% ад усіх занятых, у гандлі – 88,6% (у той час як беларусы – толькі 1,7% купцоў).

Татары (саманазва татар), народ цюркскай моўнай групы ва Ўсходняй Еўропе і Паўночнай Азіі. Першыя звесткі пра знаходжанне татараў на тэрыторыі Беларусі адносяцца да XIV ст. У 1395 г. Вітаўт прыняў разбітага Цімурам хана Залатой Арды Тахтамыша і яго людзей, якія пасяліліся ў ваколіцах Ліды. Шмат татараў было пераселена ў ВКЛ у выніку сумеснага паходу Вітаўта і Тахтамыша пад Азоў у 1397 г. (гэта дата традыцыйна лічыцца пачаткам пасялення татараў на тэрыторыі Беларусі). Татары былі размешчаны каля Вільні, у Лідскім, Ашмянскім, Навагрудскім, Брэсцкім паветах, на ўмовах нясення вайскавай службы яны атрымалі зямельныя ўладанні.

У Беларусі татары пасяляліся родаплемяннымі групамі (улусамі). Усе ваеннаслужачыя татары падзяляліся на харуствы (тыя ж племянныя улусы), а ў ваенных адносінах – на сцягі (атрады). Падзел на улусы існаваў у татараў Беларусі да канца XVII ст. Паводле сацыяльна-эканамічнага стану татарскае насельніцтва на землях ВКЛ у XVI – XVII стст. дзеліцца на 3 катэгорыі: – найбольш прывілеяваная група – прамыя нашчадкі ардынскіх ханаў і мурзаў. Яны валодалі вялікімі вотчынамі з сялянамі, за што павінны былі несці вайсковую службу; нашчадкі простых воінаў, якія атрымалі невялікія зямельныя надзелы і апрача вайскавай службы выконвалі павіннасці на карысць вялікага князя (транспартную, кур’ерскую, вартавую і інш.); гарадскія («простыя») татары – самая бедная група, якая сфарміравалася з ліку тых перасяленцаў, што на гістарычнай радзіме былі не феадаламі, а вольнымі, або залежнымі, «ясачнымі людзьмі». У гарадах і мястэчках ім адводзілася зямля пад сядзібы і агароды. Яны неслі павіннасці, як і мяшчане, плацілі пагалоўны падатак. Асноўнымі іх заняткамі былі рамізніцтва, гарбарства, агародніцтва. Негледзячы на пэўныя ільготы і рэлігійную верацярпімасць (свабодна дазвалялася вызнаваць іслам і будаваць мячэці), татары ў ВКЛ не мелі права ўдзельнічаць у выбарах у сойм і мясцовыя соймакі, займаць вышэйшыя дзяржаўныя пасады.

У XVI – пачатку XVII ст. татары ВКЛ паступова страцілі родную мову і сталі карыстацца беларускай. На беларускай мове, але арабскім пісьмом, была створана багатая літаратура беларуска-літоўскіх татараў – кітабы (кнігі з легендарным, казачным, маральна-этычным, павучальным зместам), тэджвіды (кнігі-падручнікі па навучы чытання Карана), тэфсіры (кнігі-

падручнікі з каментарыямі і тлумачэннямі Карана), хамаілы (малітоўнікі) і інш. У XIX ст. узнікаюць новыя цэнтры татарскага насельніцтва ў Паўночнай Беларусі – у Відзах, Докшыцах, Глыбокім, Мядзеле. Агульная колькасць татараў на беларускіх землях у 1897 г. складала 13 877 чалавек.

Цыганы (саманазва рома). Продкі – выхадцы з Індыі (канец I тыс. н.э.). На тэрыторыі Беларусі вылучаюцца групы так званых рускіх цыганоў (жывуць на Ўсходзе Беларусі, саманазва «руска рома», а паводле веравызнання – праваслаўныя) і беларуска-літоўскіх цыганоў (паўночна-заходняя Беларусь і памежныя раёны Літвы, саманазва «польска рома», паводле веравызнання – католікі). У Беларусі цыганы з'явіліся ў XV ст., прывандраваўшы з Польшчы і Германіі. У канцы XVI – пачатку XVII стст. яшчэ адна плыня цыганоў прыйшла з тэрыторыі Венгрыі. Сярод тутэйшага люду цыганы славіліся як добрыя спецыялісты ў гадоўлі і вывучцы каней, высокапрафесійныя кавалі. Рэзам з тым да цыганаў мясцовае насельніцтва ставілася падазрона і непрыхільна. Прычынай гэтаму было конекрадства, заняткі варажбой, знахарствам і папрашайніцтвам. Таму не аднаразова прыймаліся пастановы аб выгнанні цыганаў з тэрыторыі ВКЛ. Але яны, як правіла, мэты не дасягалі. Найбольш значным цэнтрам аселых цыганоў было мястэчка Мір, дзе яны ў другой палове XVIII ст. заснавалі суконныя, палатняныя і футравыя мануфактуры. Тут жа ў 1778–1790 гг. знаходзілася рэзідэнцыя і найбольш вядомага «цыганскага караля» (выбарны вярхоўны правіцель цыганоў, паўнамоцтвы якога падцвярджалі магнаты ці каралеўская канцылярыя) Яна Марцінкевіча.

Пасля падзелаў Рэчы Паспалітай колькасць цыганоў на беларускіх землях істотна скарацілася. Большая частка цыганоў у той час перасялілася ў Бесарабію, Малдову і Валахію. Вандроўныя цыганы, якія засталіся ў Беларусі, вымушаны былі, па загаду царскай адміністрацыі, прыпісвацца да сельскіх абшчын ці мястэчак, дзе яны жылі асела толькі ў халодную пару года. У весну ж, сабраўшыся табарам (3 – 5 сем'яў) пад кіраўніцтвам важака, цыганы выпраўляліся ў вандроўку. Для вырашэння спрэчак і канфліктаў існаваў цыганскі суд, у які ўваходзілі найбольш паважаныя і старэйшыя па ўзросту мужчыны табара

Рускія (маскоўцы, маскалі) (саманазва русские). Народ усходнеславянскай моўнай групы. Асноўнае насельніцтва Расійскай Федэрацыі.

У выніку рэформы патрыярха Нікана і расколу рускай праваслаўнай царквы ў другой палове XVII – пачатку XVIII стст. у Беларусь перасялілася некалькі дзесяткаў тысяч рускіх, якія ўтварылі тут замкнёную этнаканфесійную групу стараабраднікаў (раскольнікаў). Яны выразна адрознівалася ў культурна-пабытовым плане ад мясцовага насельніцтва. Знешні выгляд і адзенне адрознівалі іх ад беларусаў: мужчыны абавязкова мелі бароды, насілі доўгія каптаны, шаравары, запраўленыя ў боты, падзёвы. Аснову жаночага строю складаў сарафан з сітца, штофу ці нават шоўку. Грамадскі быт стараабраднікаў таксама быў своеасаблівым. Катэгарычная

забарона датычылася палення тытуню, строга рэгламентаваным было спажыванне алкаголю.

Колькасць рускіх (без уліку старавераў) у беларускіх губернях нават у 1861 г. была вельмі малой – каля 10 тыс. чалавек (альбо 0,3% усяго насельніцтва). Аднак, да канца XIX ст. колькасць рускіх узрасла ў 23 разы і склала ўжо 235 тыс. чалавек, ці 3,6% усяго насельніцтва. Рускія складалі 54% праваслаўнага духавенства, 46% чыноўнікаў, 19% дваран і 10% купецтва.

Палякі (саманазва *polacy*), народ заходнеславянскай моўнай групы, асноўнае насельніцтва Польскай Рэспублікі. Большасць веруючых палякаў – католікі. Яшчэ ў XII – XIII стст. пад націскам крыжацкай агрэсіі адбылося перасяленне часткі ляхскага насельніцтва (люцічаў, мазаўшан, памаран) на тэрыторыю беларускага Панямоння. Узмацненне польскага этнакультурнага ўплыву ў Беларусі прыпадае на перыяд пасля Люблінскай уніі 1569 г., калі беларускія землі разам з іншымі землямі ВКЛ увайшлі ў федэратыўную дзяржаву Рэч Паспалітую. Частка беларускага насельніцтва, асабліва прадстаўнікі шляхецкага саслоўя, гарадской вярхушкі, прымаючы каталіцкую веру, змяняла сваё этнічнае самавызначэнне. З XVII ст. паланізацыя беларускіх магнатаў і шляхты набыла вялікія маштабы, многія з іх, этнічныя беларусы па нараджэнню, пазней прыпісвалі сабе польскае паходжанне. Да пачатку XX ст. паланізаваную беларускую шляхту ўстойліва прылічвалі да палякаў. За перыяд існавання Рэчы Паспалітай на беларускіх этнічных землях і беларуска-літоўскім этнічным памежжы ўтварыліся пэўныя тэрыторыі, на якіх сяляне, што былі католікамі па веравызнанні, вызначалі сваю этнічную прыналежнасць як польскую і імкнуліся да пераймання польскай культуры.

Латышы (саманазва *latvieši*), народ балцкай моўнай групы, асноўнае насельніцтва Латвійскай Рэспублікі. Як асобная этнічная група на тэрыторыі Беларусі, латышы пачалі фарміравацца толькі з канца XVIII ст., што было звязана з перасяленнем латышскіх каланістаў на паўночна-усходнія беларускія землі. На Віцебшчыне латышы ўтваралі хутары і невялікія сельскія паселішчы, на Магілёўшчыне – пераважна вёскі. У 1897 г. найбольш значныя групы латышоў жылі ў Віцебскім (каля 4 тыс. чалавек), Полацкім (каля 1,7 тыс. чалавек), Аршанскім (да 3,7 тыс. чалавек) і Быхаўскім (каля 1 тыс. чалавек) паветах. Большасць веруючых латышоў у Беларусі былі лютэране, нязначная частка – католікі і праваслаўныя. У пачатку XX ст. у Лёзне дзейнічала латышкае праваслаўнае брацтва.

Літоўцы (саманазва *lietuviai*, летувай), народ балцкай моўнай групы, асноўнае насельніцтва Літоўскай Рэспублікі.

Шматлікая арыстакратыя літоўскага паходжання ў эпоху ВКЛ мела тэндэнцыю да абеларушвання, а з другой паловы XVII ст. – да паланізацыі. Тая ж тэндэнцыя была характэрна і для літоўскага гарадскога насельніцтва. Моцны культурны ўплыў беларусаў зазналі літоўскія сяляне дзукі (лакальная група аўкштайтаў, што лакалізуецца на Паўднёвым Усходзе Літвы, у Дзукіі). Да канца XIX ст. гэта прывяло да беларусізацыі Віленскага краю. Яшчэ ў першай палове XX ст. асобныя жыхары заходняй Гродзеншчыны,

Ашмяншчыны і Слонімшчыны ўзгадвалі, што іх бацькі ці дзяды размаўлялі на літоўскай мове, якую яны ўжо не ведаюць. У 1870–1890-х гг. адзначана перасяленне літоўскіх сялян на ўсходнія і паўночна-усходнія землі Беларусі. У 1897 г. кампактныя групы літоўцаў жылі ў Лідскім (17 285 чалавек), Ашмянскім (8754), Гродзенскім (2814), Аршанскім (каля 1400), Сенненскім (каля 800) і шэрагу іншых паведаў. Перад Першай сусветнай вайной толькі на ўсходзе Беларусі жыло каля 10 тыс. літоўцаў.

Нацыянальная структура Беларусі ў 20–40-х гг. XX ст.

Пасля Першай сусветнай вайны нацыянальная структура насельніцтва працягвала захоўвацца прыкладна такой самай. У нацыянальнай структуры насельніцтва БССР (Усходняй Беларусі) па перапісу 1926 г. дамінавалі беларусы – 80,6%. Жылі таксама яўрэі – (8,2%), рускія (7,7%), палякі (2,0%), украінцы (0,7%), іншыя (0,8%). У сучасных межах Беларусі (гэта значыць і заходняй і ўсходняй яе частак) нацыянальная структура насельніцтва ў 1931 г. была наступнай: беларусы (71,4%), палякі (12,7%), яўрэі (8,5%), рускія (5,6%) і іншыя этнасы (1,8%).

Пасля Кастрычніцкай рэвалюцыі 1917 г. яўрэі атрымалі роўныя правы з грамадзянамі ўсіх нацыянальнасцей краіны. У 1921 г. дэкрэтам ЦВК БССР мове ідыш быў нададзены статус дзяржаўнай разам з беларускай, рускай і польскай. Былі створаны і яўрэйскія нацыянальныя адміністрацыйна-тэрытарыяльныя адзінкі – 19 месцачковых і 3 сельскія саветы. Актыўна развівалася яўрэйская адукацыя і культура. У 1927 г. налічвалася 147 пачатковых і 53 сямігадовыя яўрэйскія школы, 3 педтэхнікумы; на ідыш выдаваліся кнігі, часопісы і газеты.

У канцы 1930-х гг. развіццё культуры і адукацыі яўрэяў на іх нацыянальнай мове ў Беларусі, як і іншых нацыянальных меншасцей, было згорнута. У час Вялікай Айчыннай вайны на акупіраванай тэрыторыі Беларусі яўрэі зведалі генацыд з боку нямецка-фашысцкіх захопнікаў.

У 1920–1930-х гг. у БССР было створана некалькіх цыганскіх калгасаў у Віцебскім, Лёзненскім, Езярышчынскім і Жлобінскім раёнах. Але большасць цыганоў працягвала весці вандроўны ці паўвандроўны лад жыцця. У Вялікую Айчынную вайну цыганы, як і яўрэі, планамерна вынішчаліся нямецкімі нацыстамі.

У савецкі час, у перыяд ажыццяўлення беларусізацыі, пастановай ЦВК БССР (1921) за рускай мовай быў замацаваны статус адной з дзяржаўных, што давала рэальную магчымасць рускім дзецям (6% ад агульнай колькасці вучняў) атрымліваць адукацыю на роднай мове. У 1926–1927 гг. было створана і 14 нацыянальных рускіх сельсаветаў.

Паводле перапісу 1926 г. у БССР было 6564 літоўцаў, у тым ліку да 2 тыс. гараджан (Віцебск, Барысаў, Гомель, Мінск). Да калектывізацыі літоўцы БССР утваралі больш за 50 асобных населеных пунктаў. У месцах кампактнага рассялення літоўцаў у 1920–1930-я гг. існавалі нацыянальныя калгасы (з 1928 па 1939 г. існаваў Малькаўскі літоўскі нацыянальны сельсавет). У БССР дзейнічалі літоўскія школы (у 1934–1935 гг.), працаваў літоўскі сектар Акадэміі навук, выдавалася газета «Raudonasis Artoias»

(«Чырвоны араты»), рэспубліканскае радыё трансліравала перадачы на літоўскай мове.

У 1920-я гг. былі створаны нацыянальныя латышскія сельсаветы (Быхаўскі, Лёзненскі, Клімавіцкі, Глускі, Ушацкі раёны), адкрыты латышскія школы, на латышскай мове выходзіла літаратура, гучалі радыёперадачы. Аднак, ужо ў 1936–1940 гг. большая частка латышоў была рэпрэсавана і выслана за межы БССР.

Павелічэнне колькасці палякаў у Беларусі ў XX ст. адбывалася ў асноўным на заходнебеларускіх землях, якія ў 1921–1939 гг. уваходзілі ў склад Польшчы. Ва ўмовах нацыянальна-культурнага, рэлігійнага і сацыяльнага прыгнёту беларускага насельніцтва, польскія ўлады праводзілі актыўную палітыку акаталічвання і паланізацыі беларусаў, украінцаў і літоўцаў. У Заходнюю Беларусь з этнічных польскіх зямель перасяліліся групы асаднікаў (ваенных і цывільных каланістаў), розныя катэгорыі рабочых і чыноўнікаў (усяго каля 300 тыс. чалавек).

У той жа час у БССР, дзе палякі з'яўляліся адной з асноўных этнічных груп (паводле перапісу 1926 г. – 97,5 тыс. чалавек), этнакультурныя асаблівасці польскага насельніцтва, спецыфіка этнічных сувязей беларускага і польскага народаў улічваліся. У БССР дзейнічала 136 польскіх школ, педагагічны тэхнікум, польскае аддзяленне Беларускага дзяржаўнага педагагічнага інстытута. На польскай мове выдаваліся кнігі, часопісы і газеты. У месцах кампактнага пражывання польскага насельніцтва з 1926 г. быў створаны 31 польскі нацыянальны сельсавет. У 1932–1937 гг. існавала аўтаномная адзінка – Польскі нацыянальны раён (цэнтр – Койданава), дзе было 10 польскіх нацыянальных сельсаветаў. Вывучэннем матэрыяльнай і духоўнай культуры палякаў у Беларусі займаўся польскі сектар Інбелкульту. У выніку палітычных рэпрэсій і пагаршэння савецка-польскіх адносін у 1937 г. культурнае і нацыянальна-дзяржаўнае будаўніцтва палякаў у БССР было згорнута.

Па дамоўленасці паміж уладамі БССР і ПНР у 1944–1948 гг. у рамках абмену насельніцтва з Беларусі ў Польшчу было пераселена 274,2 тыс. чалавек польскай нацыянальнасці.

Нацыянальная структура Беларусі ў другой палове XX – пачатку XXI ст.

Дадзеныя першага паслеваеннага перапісу насельніцтва БССР (1959 г.) далі наступныя вынікі: беларусы (81,1%), рускія (8,2%), палякі (6,7%), яўрэі (1,9%), украінцы (1,6%), татары (0,1%) і іншыя супольнасці (0,4%). Нацыянальная структура насельніцтва Беларусі паводле перапісу 1970 г. прадстаўлена: беларусамі (81,0%), рускімі (10,4%), палякамі (4,3%), украінцамі (2,1%), яўрэямі (1,6%), татарамі (0,1%) і іншымі этнічнымі супольнасцямі (0,5%). У 1979 г. нацыянальная структура БССР была наступнай: беларусаў (79,4%), рускіх (11,9%), палякаў (4,2%), украінцаў (2,4%), яўрэяў (1,4%), татар (0,1%) і іншых (0,6%). Апошні савецкі перапіс 1989 г. паказаў на невялікія змены ў этнічнай структуры насельніцтва: зменшылася ўдзельная вага беларусаў, якія склалі 77,9%; доля рускіх узрасла

да 13,2% (самы высокі паказчык за гісторыю Беларусі); удельная вага палякаў зменшылася на 0,1% і склала 4,1%; істотна павялічылася ўдзельная вага украінцаў – да 2,9%; значна зменшылася колькасць яўрэяў – да 1,1%; татары склалі 0,1%; удзельная вага ўсіх астатніх (больш 120) этнічных супольнасцей склала 0,7%.

У 1950–1990-х гг. колькасць яўрэйскага насельніцтва Беларусі няўхільна скарачалася. Калі ў 1950 г. у Беларусі пражывала 150 тыс. яўрэяў, то ў 1999 г. – толькі 27 810. У 1991 г. быў створаны Саюз беларускіх грамадскіх яўрэйскіх аб'яднанняў і абшчын, які аб'ядноўвае больш за 40 арганізацый у 26 гарадах Беларусі. У Мінску з 1992 г. выдаецца рэспубліканская газета «Авив» («Вясна»), у Віцебску з 1995 г. – альманах «Мишпоха» («Сям'я»).

У 1989–1999 гг. усю работу па нацыянальна-культурным адраджэнні самабытнага татарскага народа Беларусі разам з Мусульманскім аб'яднаннем Рэспублікі Беларусь каардынавала Беларускае згуртаванне татараў-мусульман «Аль-Кітаб» («Кніга»). За гэты час былі адбудаваны цэнтры этнаканфесійнай культуры татараў – мячэці ў Слоніме (1994), Смілавічах (1996), Навагрудку (1997), Відзах (1999), Клецку (2000), Лоўчыцах (2000), створаны татарскі культурны цэнтр у Іўі (1995).

У пасляваенны час большасць цыганоў Беларусі перайшла да аселага жыцця, утварыўшы шэраг кампактных паселішчаў. З сярэдзіны 1990-х гг. на тэрыторыі Беларусі з'явіліся прадстаўнікі этнаграфічных груп сярэднеазіяцкіх цыганоў мусульманскага веравызнання – джугі ці люля (выхадцы, адпаведна, з Узбекістану і Таджыкістану), асноўным промыслам якіх з'яўляецца жабрацтва. На 2002 г. у Рэспубліцы Беларусь былі зарэгістраваны тры цыганскія грамадскія нацыянальна-культурныя аб'яднанні, якія захоўваюць і развіваюць этнакультурную самабытнасць беларускіх цыганоў.

Набыццё краінай незалежнасці, умацаванне нацыянальнай тоеснасці, вяртанне беларусаў на этнічную Радзіму прывяло да павялічэння колькасці тытульнай нацыянальнай супольнасці. Калі ў 1989 г. удзельная вага беларусаў у этнічнай структуры насельніцтва краіны складала 77,9%, то ў 1999 г. – 81,2% і ў 2009 г. – 83,7% пры скарачэнні агульнай колькасці насельніцтва Беларусі за перыяд 1989--1999 гг. на 1,0% і за перыяд 1999--2009 гг. – на 5,4%. Колькасць рускіх за перыяд 1989--2009 гг. істотна зменшылася – з 13,2% да 8,3%. Разам з тым, рускія ў Рэспубліцы Беларусь маюць магчымасці для захавання сваёй мовы, культуры, падтрымліваюць сувязі з гістарычнай радзімай. У 1995 г. руская мова набыла разам з беларускай статус дзяржаўнай.

Таксама за 20-гадовы перыяд назіраецца змяншэнне удзельнай вагі палякаў – з 4,1% да 3,1% і украінцаў – з 2,9% да 1,7%.

У другой палове 1980-х гг. у сувязі з развіццём дэмакратызацыі ў СССР пачалося адраджэнне культуры палякаў Беларусі. Былі створаны саюзы палякаў больш чым у 30 гарадах краіны, пачалі актыўна дзейнічаць польскія мастацкія калектывы і культурныя цэнтры. Адкрыліся польскія школы ў

Гродне, Ваўкавыску, Сапоцкіне і асобныя польскія класы ў школах Мінска, Клецка, Койданава (Дзяржынска). Створаны польскія грамадскія аб'яднанні.

На сённяшні момант большасць літоўцаў Беларусі пражывае ў Гродзенскай вобласці – у Астравецкім і Воранаўскім раёнах. Тут дзейнічае тры літоўскія школы, у в. Рымдзюны (Астравецкі раён) існуе Літоўскі грамадска-культурны цэнтр.

Канфесійная гісторыя Беларусі. Рэлігійны склад насельніцтва Беларусі.

У перыяд сярэдневякоўя беларускія землі апынуліся пад уздзеяннем дзвюх культурных традыцый: праваслаўна-візантыйскай і рыма-каталіцкай. У X – XI ст. цывілізацыйны выбар робіцца на карысць Візантыі. На беларускіх землях распаўсюджваецца хрысціянства ў яго ўсходнім адгалінаванні. Язычніцкая рэлігія ўжо не адпавядала кіруючым вярхам грамадства ў забеспячэнні адносін панавання, развіцці палітычных сувязей з хрысціянскімі краінамі, пашырэнні гандлёвых адносін з Царградам, краінамі Цэнтральнай Еўропы.

Распаўсюджванне хрысціянства ў гэты час звязана з палітыкай кіеўскага князя Уладзіміра. У 988 г. ён *«крести же и всю землю Русскую от конца и до конца и идолы сокруши»*. У гарадах пачалі стварацца тэрытарыяльныя царкоўныя акругі – епархіі на чале з епіскапамі. Епіскапская кафедра была створана ў 992 г. у Полацку, у 1005 г. у Тураве.

З прыняццем хрысціянства на беларускіх землях з'явіліся першыя культавыя пабудовы (храмы, манастыры), адкрываліся школы. З адкрыццём епіскапскай кафедры ў Полацку і фарміраваннем хрысціянскай абшчыны на полацкай зямлі ўтварылася свая школа дойлідства, пашырылася асвета, развівалася кніжная культура.

Безумоўна, распаўсюджванне хрысціянства доўжылася працяглы час. Язычніцтва мела глыбокія карані. Яно доўга захоўвалася на землях балцкіх плямёнаў, а таксама на тэрыторыі беларускага Панямоння. Ёсць звесткі, што ў 1009 г. каталіцкі епіскап Бруна (Брунон) з 18 місіянерамі прапаведаваў хрысціянства сярод яцвягаў. Пасля забойства Бруна *«на мяжы Прусіі, Літвы і Рус»* місія была спынена.

Да канца XII ст. у Еўропе склаліся дзве рэлігійныя зоны: праваслаўна-візантыйская і рымска-каталіцкая. Беларусь была на памежжы двух хрысціянскіх веравызнанняў. Гэта вызначыла яе канфесійную своеасаблівасць. У XI – XIII стст. Беларусь была амаль цалкам праваслаўнай. Нацыянальна-культурнае развіццё праходзіла пад уплывам культуры Візантыі, якая знаходзілася тады на больш высокім узроўні ў параўнанні з Заходняй Еўропай. З другой паловы XIII ст. актывізуе сваю дзейнасць каталіцкі касцёл.

Вялікаму Княству Літоўскаму быў уласцівы нацыянальна-рэлігійны дуалізм. Язычніцкая Літва і праваслаўная Русь мірна суіснавалі пад уладай вялікіх князёў. У 1254 г. хрысціўся ў праваслаўе, а потым стаў манахам Войшалк – сын Міндоўга. Ён заснаваў каля Навагародка Лаўрышаўскі

манастир. Праваслаўнымі былі большасць баяр пры Гедымінавым двары. Характэрна, што Гедымін, будучы язычнікам, не перашкаджаў, як і яго папярэднікі, распаўсюджванню хрысціянства на падуладных яму землях, запрашаючы каталіцкія місіі на свае тэрыторыі. Гэта з'яўляецца адной з найбольш важных характарыстык рэлігійнай палітыкі таго часу.

Альгерд у маладосці зрабіў крок да праваслаўя, а незадоўга да смерці, як сцвярджаецца ў позніх усходнеславянскіх крыніцах, прыняў гэту веру. Але грунтоўных доказаў на гэты конт няма. Нейкі час праваслаўе спавядаў князь Вітаўт. Была рэальная перспектыва пераўтварэння княства ў выключна славянскую дзяржаву з праваслаўнай царквой.

Падпісанне ў 1385 г. Крэўскай уніі змяніла рэлігійную сітуацыю на беларускіх землях. Збліжэнне з Польшчай спрыяла пашырэнню каталіцтва, узмацненню сувязей з заходняй культурай. У той жа час праваслаўе ўмацоўвала свае пазіцыі на беларуска-ўкраінскіх і паўночна-ўсходніх землях Беларусі. Беларускія землі ўваходзілі ў склад Полацкай, Тураўскай, часткова Смаленскай і Уладзіміра-Брэсцкай епархій. Яны былі аб'яднаны ў Кіеўскую мітраполію, падпарадкаваную Канстанцінопальскаму патрыярху.

Пасля пераезду кіеўскага мітрапаліта ва Уладзімір, а потым у Маскву вялікія літоўскія князі дамагаюцца ад Канстанцінопаля прызначэння асобнага мітрапаліта для сваёй дзяржавы. Пачынаючы з Віценья, яны імкнуцца зрабіць праваслаўную царкву княства самастойнай. У 1317 г. з дазволу патрыярха была заснавана Літоўская мітраполія з рэзідэнцыяй у Навагародку. Ёй падпарадкоўваліся Полацкая і Тураўская епархіі. У 1415 г. Вітаўт дамогся ад епіскапаў выбару мітрапалітаў без згоды патрыярха. Яны прызначаліся вялікім князем.

У XIV – XV стст. сярод царкоўных іерархаў значную частку складалі грэкі і балгары, прысланыя з Канстанцінопаля. З другой чвэрці XVI ст. праваслаўныя епіскапы і мітрапаліты пачалі абірацца з беларуска-ўкраінскай знаці ВКЛ.

Распаўсюджванне каталіцызму ў ВКЛ адбывалася ва ўмовах актыўнай дзяржаўнай падтрымкі касцёла. Гаспадары дзяржавы даравалі прывілеі каталіцкай царкве (землі, грошы, спрыялі дзейнасці манаскіх ордэнаў). У 1387 г. каталіцкая царква атрымала імунітэт у фінансавых і судовых справах, вызвалялася ад падаткаў і павіннасцей. Артыкулы Гарадзельскага прывілея 1413 г. заахвочвалі феадалаў на пераход у каталіцкую веру.

Хрысціянізацыя і еўрапеізацыя -- галоўныя вектары палітыкі Вітаўта. Царкоўная палітыка Вітаўта была звязана з завяршэннем рэлігійнай канверсіі і канчатковым ператварэннем ВКЛ ў хрысціянскую дзяржаву «дэ-юрэ» і «дэ-факта». Эпоха Вітаўта -- гэта адначасова эпоха канфесійнага дуалізму. З аднаго боку, Вітаўт інтэнсіўна ствараў сетку каталіцкіх інстытуцый улады, з другога, не забываў і аб праваслаўі, сваёй ранейшай веры. Будучы католікам, Вітаўт працягваў заставацца праваслаўным кцітарам. Паміж 1418 і 1430 гг. Вітаўтам была дадзена жалаваная грамата Прачысценскаму манастиру ў Троках. У 1424 г. ім быў дадзены дазвол на будаўніцтва праваслаўнай царквы Раства Хрыстова ў Троках. Вітаўт падтрымліваў праваслаўную царкву і на

тэрыторыі Тураўскай епіскапіі, пацвердзіў кафедры сваім прывілеем правы на ранейшыя яе валодання, пацвярджалны прывілей на зямельныя ўладанні атрымаў ад князя і Лаўрышаўскі манастыр. Мітрапаліт Кіеўскі і ўсяе Русі атрымаў усе неабходныя ўмовы для месцазнаходжання у сталіцы дзяржавы -- Вільні. Па прамым указанні Вітаўта для мітрапаліта былі пабудаваны кафедральны сабор і рэзідэнцыя. Русінская частка Вільні, «Рускі горад», была перададзена пад юрысдыкцыю праваслаўнага мітрапаліта. Такое становішча рэчаў захоўвалася аж да канца XVIII ст.

У XIV – XV стст. дзейнічалі чатыры каталіцкія біскупствы (Віленскае, Кіеўскае, Луцкае, Жмудскае). За 1387–1550 гг. на тэрыторыі Віленскай епархіі было заснавана 259 касцёлаў. Каталіцкая царква замацавалася на літоўскіх і беларускіх землях.

Прывілеі для феадалаў-католікаў, асаблівы статус касцёла пагоршылі становішча праваслаўнай духоўнай іерархіі, абвастрылі этнарэлігійныя адносіны. Вялікакняжацкая ўлада ў 1432 г. і 1434 г. здымае абмежаванні для праваслаўнай знаці. У канцы XV – першай палове XVI ст. былі прыняты дзяржаўныя акты аб замацаванні правоў і прывілеяў праваслаўнай царквы. У гэты час захоўвалася раўнавага праваслаўя і каталіцтва.

Значнае месца ў рэлігійнай палітыцы ўлад займалі планы ўніі праваслаўнай і каталіцкай цэркваў. У 1439 г. на Фларэнцыйскім саборы царкоўна-рэлігійная ўнія была аб'яўлена. Аднак падтрымкі з боку праваслаўнага насельніцтва княства яна не атрымала. У канцы XV – пачатку XVI ст. вялікім князем Аляксандрам з дапамогай смаленскага епіскапа Іосіфа Балгарыновіча, які ў 1500 г. заняў кафедру мітрапаліта, былі зроблены спробы ўзнавіць унію. Але яны аказаліся няўдалымі.

Пераемнікі Аляксандра Жыгімонт I Стары і Жыгімонт II Аўгуст падтрымалі рэлігійную талерантнасць у Вялікім Княстве Літоўскім. Пры Жыгімонце I у дзяржаве з'явілася каля 90 новых праваслаўных храмаў. У 1563 г. Жыгімонт II выдаў прывілей, які адмяняў усе абмежаванні на рэлігійнай глебе. Верацярпімасць стварыла спрыяльную глебу для распаўсюджвання гуманістычных ідэй і Рэфармацыі.

Адным з асноўных патрабаванняў дзеячаў Рэфармацыі было стварэнне больш дэмакратычнай і таннай царквы. Праціўнікі каталіцызму заяўлялі пра неабходнасць ліквідаваць духавенства як асобны сацыяльны стан, манастыры і манаства, складаную абраднасць, секулярызаваць царкоўную маёмасць. Ідэолагі Рэфармацыі выступалі супраць багаццяў царквы, аднак не адмаўляліся ад самой рэлігіі.

У першай палове XVI ст. Рэфармацыя ахапіла большасць краін Еўропы, у тым ліку Польшу. Рэфармацыя на тэрыторыі Беларусі развівалася ў рэчывы еўрапейскага руху. У адрозненне ад заходнееўрапейскай яна развівалася тут на феадальнай аснове і мела іншую сацыяльную базу. У рэфармацыйны рух былі ўцягнуты магнаты, частка дробнай і сярэдняй шляхты. Асноўнымі рэфармацыйнымі плынямі ў Вялікім Княстве Літоўскім былі кальвінізм, лютэранства, антытрынітарызм. Актывізацыя радыкальнага накірунку ў Рэфармацыі назіраецца ў другой палове XVI ст. У рэлігійных

дыскусіях прынялі актыўны ўдзел беларускія асветнікі Сымон Будны (1530--1593), Васіль Цяпінскі (1530--1603).

У канцы XVI – пачатку XVII ст. шляхта, напалоханая сацыяльным радыкалізмам антытрынітарыяў (забарона эксплуатацыі, валодання зямлёй, забарона ўдзелу ў войнах і г.д.), пераходзіць у лагер контррэфармацыі. Каталіцка царква выпрацавала новую царкоўную стратэгію і палітыку барацьбы з рэфармацыйнымі рухамі. Ствараліся навучальныя ўстановы, якія рыхтавалі місіянераў, рэфармаваліся і ствараліся новыя манаскія ордэны, сярод якіх вылучаўся ордэн езуітаў «Таварыства Ісуса» (1534).

На землях ВКЛ першыя езуіты з'явіліся ў 1569 г. Яны былі запрошаны віленскім біскупам. Па указанню Папы Княства было выдзелена ў асобную Літоўскую езуіцкую правінцыю (адну з 35 у Еўропе). У апошній трэці XVI ст. пазіцыі каталіцтва значна ўзмацніліся. Кароль Стэфан Баторый (1576--1586), магнатэрыя падтрымалі дзейнасць езуітаў: ахвяравалі землі і грошы, дапамагалі ў адкрыцці навучальных устаноў, шпіталаў, аптэк. Так, у 1570 г. езуіцкі ордэн адкрыў у Вільні калегіум, які ў 1579 г. быў ператвораны ў акадэмію. У 1570–1580-я гг. калегіумы былі аткрыты ў Полацку, Нясвіжы. Бярэсце, Навагрудку, Пінску, Оршы, Гародні, Віцебску, Мінску, Слуцку. Каталіцтва набывала ўсё больш прыхільнікаў не толькі сярод шляхты, якая раней падтрымлівала пратэстанцтва, але і праваслаўных магнатаў.

У рэчышчы Контррэфармацыі адбылася актуалізацыя ідэі царкоўнай уніі. Яна не была новай. Але падзеі другой палавіны XVI ст. змянілі геапалітычнае становішча Княства. Лівонская вайна, якая прынесла велізарныя страты, падштурхнула эліту ВКЛ да падпісання Люблінскай уніі (1569). Новае дзяржаўнае ўтварэнне -- Рэч Паспалітая -- аддавала перавагу каталіцкаму кліру ў фарміраванні адзінай дзяржаўнай веры насельніцтва. Гэту лінію актыўна падтрымліваў Ватыкан, які бачыў актывізацыю дзейнасці заснаванага ў 1589 г. Маскоўскага патрыярхату. Мелі свой разлік і кіраўнікі ВКЛ, якія разлічвалі на стварэнне незалежнай ад Масквы царквы.

На пачатку 90-х гг. XVI ст. беларуска-ўкраінскі епіскапат пачаў перагаворы з Ватыканам і каралём Жыгімонтам Вазам. Папа Рымскі і кароль зацвердзілі 33 артыкулы – ўмовы царкоўнай уніі. 6–9 кастрычніка 1596 г. Брэсцкі царкоўны сабор аформіў уніяцкую царкву. Праціўнікі ўніі правялі ў Брэсце альтэрнатыўны сабор, на якім адлучылі арганізатараў уніі ад праваслаўнай царквы. У краіне пракацілася хваля выступленняў праваслаўнага духавенства.

Нацыянальна-рэлігійная канфрантацыя абвастрылася ў першай палове XVII ст. Насаджэнне ўніяцтва прывяло да народных паўстанняў (расправа з уніяцкім архіепіскапам І. Кунцэвічам у Віцебску). Урад Рэчы Паспалітай у 1633 г. афіцыйна прызнаў праваслаўную царкву, што знізіла канфесійную напружанасць у грамадстве. У другой палове XVII ст. на тэрыторыі Рэчы Паспалітай католікі складалі 43% насельніцтва, уніяты – 33%, праваслаўныя – 10%, іудзеі – 9%, іншыя – 5%.

У XVII ст. Рэч Паспалітая праводзіла актыўную знешнюю палітыку. Яна вяла шматлікія войны з Асманскай дзяржавай, Расіяй, Швецыяй. І гэта

аслабляла дзяржаву. Найбольш катастрофічныя наступствы мела вайна 1648–1667 гг. Вайна змяніла рэлігійную сітуацыю. Масква заявіла аб сабе ў якасці абаронцы праваслаўя. У Андрусаўскім дагаворы (1667 г.) было запісана, што «всякого чина руским людям ... вольное имеет быть употребление веры греческой...» У гэтых умовах кіраўніцтва Рэчы Паспалітай прымае курс на абмежаванне дзейнасці праваслаўнай царквы, як прамаскоўскай. Сітуацыя ўсугубілася падпарадкаваннем Кіеўскай мітраполіі Маскоўскаму патрыярхату (1685 г.).

Сеймы Рэчы Паспалітай прынялі законы (1668, 1673 гг.) аб увядзенні крымінальнай адказнасці за адступніцтва ад каталіцызму і ўніяцтва і забароне надання шляхецкай годнасці дысідэнтам. Пры актыўнай падтрымцы ўлад касцёл значна ўмацоўвае свае пазіцыі сярод шляхецкага саслоўя. У другой палове XVII – пачатку XVIII ст. праваслаўная шляхта беларускіх зямель была далучана да каталіцкай веры ў сваёй большасці.

У сярэдзіне XVIII ст. змянілася месца і роля ўніяцкай царквы. У час вайны 1648–1667 гг. уніяты былі на грані знішчэння. Маскоўскі цар Аляксей Міхайлавіч прыказаў караць смерцю ўніяцкае духавенства, а вернікаў, якія не пераходзяць у праваслаўе, выселяць з гарадоў і мястэчак.

Пасля заканчэння вайны каралі Рэчы Паспалітай (Ян Казімір, Міхал Вішнявецкі, Ян Сабескі) прымаюць шэраг рашэнняў аб перадачы маёмасці праваслаўнай царквы рымска-каталіцкай і ўніяцкай царкве, аб забароне праваслаўным займаць пасады ў магістратах. Гэта палітыка прывяла да аслаблення пазіцый праваслаўя.

У чарговы раз новыя выпрабаванні для вернікаў прынесла Паўночная вайна (1700–1721 гг.). Расійская армія, якая з'явілася на беларускіх землях у 1704 г., нанесла значныя страты ўніяцкай царкве. Быў узарваны Сафійскі сабор у Полацку, разрабаваны базыльянскія манастыры і маёнткі. Пасля вайны назіраецца працэс актыўнага далучэння насельніцтва да ўніяцкай веры. І не толькі добраахвотнага, але і пад уціскам дзяржавы, землеўладальнікаў, святароў. Уніяцкая царква, сацыяльную базу якой складалі ў асноўным сяляне і мяшчане, у другой палове XVIII ст. па колькасці вернікаў стала самай шматлікай на беларускіх землях Рэчы Паспалітай.

Пракаталіцкая дзяржаўная палітыка прывяла ў XVIII ст. да значнага скарачэння праваслаўных і пратэстанцкіх прыходаў. Цэнтрам праваслаўя была Магілёўская епархія. Праваслаўнае насельніцтва ў канцы XVIII ст. складала ўсяго 6,5%, пратэстанты – 1,6%, у той час як уніяты складалі 39%, католікі 38%.

Дыскрымінацыйная рэлігійная палітыка ўлад Рэчы Паспалітай ужо ў канцы XVII ст. стварыла так званае «дысідэнтае пытанне». У XVIII ст. яно набыло міжнародны характар. У абарону аднаверцаў (праваслаўных, пратэстантаў) уключыліся замежныя краіны (Расія, Прусія, Швецыя), якія будуць доўгі час выкарыстоўваць дысідэнтае пытанне ў вырашэнні сваіх геапалітычных задач.

Канфесійная структура гарадоў Беларусі ў XIV – XVIII стст.

Хрысціянскія канфесіі. Ад часоў хрысціянізацыі сучаснай тэрыторыі Беларусі да сярэдзіны XVII ст. на беларускіх землях дамінавала праваслаўная царква. У гаспадарчых рэвізіях сярэдзіны XVI ст. адзначаны 14 цэркваў у Пінску, 10 у Наваградку, па 9 у Берасці і Полацку, 7 у Віцебску, па 6 у Гародні і Слоніме, па 5 у Магілёве, Клецку і Слуцку, па 3 і менш – у Менску, Кобрыне, Пружанах, Мазыры. У Вільні ў першай палове XVI ст. налічвалася 17 цэркваў. Утвораныя пасля хрысціянізацыі Літвы каталіцкія парафіі да сярэдзіны XVI ст. канцэнтраваліся галоўным чынам у паласе мяшанага беларуска-літоўскага насельніцтва паміж заходняй мяжой Беларусі і лініяй Пружаны – Клецк – Менск – Іказнь. На паўночна-заходніх абшарах краіны тады існавала 136 каталіцкіх парафій, г.зн. амаль 90% іх агульнай колькасці ў Беларусі. У канцы XIV – першай палове XVI ст. у Беларусі і Літве ўзніклі першыя манаскія рыма-каталіцкія ордэны. Манастыры ордэна францысканцаў былі заснаваны ў Лідзе (1397), Старых Ашмянах (у 90-х гг. XIV ст.), Пінску (у першай чвэрці XV ст.), аўгустыніян – у Быстрыцы (1390) і Берасці (у пачатку XV ст.), бернардынаў – у Полацку (1498).

Такім чынам, абсалютная большасць старабеларускага насельніцтва спавядала да XVI ст. праваслаўе. Канфесійны падзел у той час практычна супадаў з этнічным, русіны былі праваслаўнымі, балты-літоўцы – католікамі. Менавіта таму сучасныя беларусы-католікі паўночна-заходняй часткі нашай краіны з’яўляюцца прамымі нашчадкамі таго старакаталіцкага насельніцтва і маюць літоўскае паходжанне.

Е. Ахманьскі паказаў, што не можа быць нават гаворкі аб нейкіх перахрышчваннях русінаў. Наадварот, наяўныя крыніцы дазваляюць з упэўненасцю казаць, што хрысцілі ў каталіцызм балтаў-літоўцаў. На русінскіх землях ВКЛ каталіцкія парафіі ўзніклі толькі там, дзе заставаліся выспы балцкага насельніцтва (класічны прыклад – Гайны і Абольцы, Косава і Ружаны, Ляхавічы і інш.), альбо ў тых паветах, дзе пераважала літоўская шляхта, бо Ягайла мусіў хрысціць усіх літоўцаў, дзе б яны ні жылі, у тым ліку і на Русі.

Менавіта таму ва ўсходняй частцы віленскай дыяцэзіі яшчэ нават у сярэдзіне XVI ст. існавала толькі чатыры парафіі – у адміністрацыйных цэнтрах (Полацк, Віцебск, Слуцк) і ў Абольцах (каля Оршы).

Такім чынам, гараджане рэгіёну Верхняга Падняпроўя і Падзвіння (з тэрыторыі гістарычнага рэгіёну, акрэсленага харонімам «Русь» у крыніцах ВКЛ XIV – XVI стст.) да пачатку XVI ст. у сваёй абсалютнай большасці заставаліся праваслаўнымі.

Сур’ёзныя канфесійныя змены адбыліся толькі ў выніку развіцця рэфармацыі. У сярэдзіне XVI ст. на сучасных беларускіх землях існавала 13 збораў. З іх тры ў Берасцейскім ваяводстве (Берасце – з 1553 г.; Белая, збор заснаваны перад 1556 г.; Гарадзішча, праўдападобна, існаваў у гэты ж час), шэсць – у Наваградскім ваяводстве (Клецк, 1588 г.), Любча, Гнёзна, Наваградак (паміж 1565 і 1585 гг.), Нясвіж (1559 г.), Нягневічы (1559 г.), тры – у Менскім ваяводстве (Дуброва, Койданава (1566 г.) і Заслаўе (1567 г.) і

адзін – у Віцебскім ваяводстве (Віцебск, 1562 г.). У другой палове XVI ст. колькасць кальвінскіх, лютэранскіх і арыянскіх збораў у ВКЛ дасягнула 177, у тым ліку ў ваяводствах: Віленскім – 44, Троцкім – 32, Жамойцкім – 34, Наваградскім – 31, Полацкім – 5, Віцебскім – 7, Берасцейскім – 11, Менскім – 11 і Мсціслаўскім – 2.

Як бачым, у Полацкім, Віцебскім і Мсціслаўскім ваяводствах знаходзілася самая нязначная частка пратэстанцкіх збораў, што сведчыць пра ўстойлівае захаванне мясцовым насельніцтвам свайго традыцыйнага веравызнання – праваслаўя. Не менш важным фактарам, які ў далейшым істотна паўплываў на канфесійныя трансфармацыі ў гэтым рэгіёне, з’яўляецца тая акалічнасць, што пераважная колькасць пратэстантаў належала да шляхты і ў значна меншай ступені – да мяшчанаў.

Негледзячы на тое, што рэфармацыйны рух быў скіраваны і супраць праваслаўя, і супраць каталіцтва, яго наступствы былі для іх неаднолькавыя. Ва ўмовах контррэфармацыі русінская пратэстанцкая шляхта не была схільная вяртацца да веры бацькоў і ў большасці выпадкаў абіралася для сябе каталіцызм і становілася фундатарам новых рыма-каталіцкіх святыняў.

У выніку істотна змяняецца канфесійная структура рэгіёну. На ўсходніх землях Беларусі рэзка ўзрастае колькасць каталіцкіх парафій. Калі ў 1550 г. тут існавала толькі 16 парафій, дык у 1669 г. іх колькасць павялічылася да 67, у 1774 г. – да 77, пасля чаго да першага падзелу Рэчы Паспалітай істотных змен не назіралася. Такая тэндэнцыя была характэрнай і для іншых частак абшару, але наймацней яна выяўлялася на ўсходніх ускраінах віленскай дыяцэзіі – у віцебскім, аршанскім і бабруйскім дэканатах, у якіх колькасць парафій вырасла з 4 у 1550 г. да 51 у 1781 г. Пры гэтым да сярэдзіны 60-х гг. XVII ст. у беларускіх гарадах ВКЛ пераважная большасць мяшчанаў працягвала прытрымлівацца праваслаўя, уніяты і рыма-католікі складалі сярод іх меншасць.

Шматлікія фундацыі на карысць манаскіх каталіцкіх ордэнаў спрыялі іх хуткаму росту ў XVII – XVIII стст. Так, 29 асяродкаў мужчынскіх ордэнаў розных статутаў існавала ў аршанскім дэканате, у віцебскім і ва ўсходняй частцы полацкага – па 11, у бабруйскім – 13. Апрача гэтага было створана больш за 10 жаночых кляштараў.

Дзякуючы распрацоўкам беларускага гісторыка Яўгена Анішчанкі мы маем магчымасць скласці поўнае ўяўленне аб канфесійным становішчы ў Магілёўскай і Полацкай губернях у 70–80-х гг. XVIII ст. У 1776–1777 гг. палова манастыроў ва ўсходнебеларускіх губернях належала каталіцкім ордэнам, а 70% прыходаў былі уніяцкімі, прычым без адрозненняў паміж губернямі. Праваслаўе канцэнтравалася галоўным чынам у Магілёўскай губерні – 77% манастыроў і 85% цэркваў епархіі. На тэрыторыі Магілёўскай губерні ўсе канфесіі мелі ў паветах удвая больш манастыроў, чым у гарадах. Калі праваслаўнае і каталіцкае духавенства трымала ў паветах і гарадах аднолькавую колькасць цэркваў, то уніяты мелі ў гарадах толькі 6%, а ў паветах – усе астатнія прыходы. Галоўным уплывам уніяцкага духавенства была вясковая акруга.

У гарадах Полаччыны і Віцебшчыны канфесійныя трансфармацыі, выкліканыя контррэфармацыяй, прывялі да дамінавання ў XVIII ст. уніяцкай царквы і рыма-каталіцкага касцёла. Падобная сітуацыя была характэрная на той час для такіх важных цэнтраў беларускага праваслаўя XVI – першай паловы XVII ст., як Полацк, Віцебск, Дзісна, Друя, Орша.

Найважнейшым цэнтрам беларускага праваслаўя ў XVII – XVIII стст. быў Магілёў. Праваслаўнае насельніцтва колькасна дамінавала ў горадзе на працягу XVII – XVIII стст. У канцы XVII – XVIII стст. у межах Рэчы Паспалітай праваслаўнай заставалася толькі адна магілёўская епархія.

Самым моцным апірышчам праваслаўнай царквы ў ВКЛ у XVIII ст. засталіся гарады Магілёўскага і Гомельскага Падняпроўя і Пасожжа. Нягледзячы на тое, што пачынаючы з 40-х гг. XVIII ст. практычна немагчыма згадаць ніводнага малага горада, дзе б не было рыма-каталіцкіх касцёлаў, амаль паўсюль тут ім супрацьстаялі праваслаўныя прыходы.

Этнаканфесійная структура гарадоў Заходняй Беларусі (гістарычнай Літвы і Падляшша).

Гарады Заходняй Беларусі мелі выразную канфесійную спецыфіку ў параўнанні з гарадамі Беларускага Падняпроўя і Падзвіння. Каталіцкія прыходы тут з’явіліся значна раней, што было ў першую чаргу звязана з этнічнай неаднароднасцю гэтага рэгіёну. Напрыклад, у Берасці акрамя праваслаўных русінаў жылі купцы і рамеснікі польскага і нямецкага паходжання, італьянцы, у Гародні – палякі і літоўцы, у Наваградку і Камянцы – літоўцы.

Аднак і ў гэтым рэгіёне пераважная большасць гарадскога насельніцтва да XVII ст. спавядала праваслаўе і мела русінскую этнаканфесійную самаідэнтыфікацыю. Так, у Гародні (сучасны г. Гродна) у канцы XIV – XV стст. было 5 праваслаўных цэркваў (Верхняя, Прачысценская, Барысаглебская, Малая, Вакрасенская) і толькі адзін рыма-каталіцкі касцёл. Пры гэтым усе праваслаўныя храмы былі мураваныя, а касцёл – драўляны. У XVI ст. праваслаўе працягвала заставацца ў горадзе дамінуючай канфесіяй, да якой належала пераважная большасць гараджан. У Гародні гэтага часу вядома 6 мураваных (Верхняя, Вакрасенская, так званая Малая, капліца на могілках) і 2 драўляныя (Праўдзівага крыжа і Мікалаеўская) праваслаўныя царквы. У крыніцах гэтага часу згадваецца таксама Траецкая царква, аб якой не вядома – была яна мураванай ці драўлянай. Пры гэтым не вызначана лакалізацыя Сямёнаўскай праваслаўнай царквы. Паводле меркавання А. Краўцэвіча, такую назву магла насіць Малая царква, або капліца, а магчыма, гаворка ўвогуле ідзе аб асобным храме. У гэты час у горадзе былі толькі 2 мураваныя касцёлы (фарны і Святога Духа).

Сітуацыя істотна змянілася напрыканцы XVI – XVII стст. У пачатку XVII ст. чатыром каталіцкім парафіям супрацьстаяла 8 уніяцкіх прыходаў, а праваслаўных ужо не існавала.

У гэты час у Гародні разгортваецца інтэнсіўнае будаўніцтва рыма-каталіцкіх касцёлаў і кляштароў. У 1595 г. быў заснаваны мужчынскі бернардзінскі касцёл, у 1621 г. закладзены мураваны касцёл і кляштар

бернардзінак, у 1633 г. заснаваны дамініканскі касцёл і кляштар, у 1635 г. – францысканскі касцёл і кляштар за Нёманам, 1634 г. – касцёл і кляштар св. Брыгіты. У 1647 г. заснаваны езуіцкі касцёл, найбуйнейшы па памерах у Заходняй Беларусі.

Лагічным завяршэннем гэтых працэсаў стала амаль поўнае знікненне вызнаўцаў «грэцкае» веры ў горадзе ў XVIII ст. У першай палове XVIII ст. у горадзе было ўжо 9 каталіцкіх храмаў, якім супрацьстаяла, праўдападобна, толькі 4 уніяцкія. У другой палове XVIII ст. дзеючымі засталіся толькі два уніяцкія манастыры. Напрыканцы гэтага ж стагоддзя ў горадзе засталася толькі адна уніяцкая царква Раства Багародзіцы (пабудаваная ў 1726 г. на месцы Прачысценскай царквы XII ст.) манастыра базыльянак. Ёй супрацьстаялі 10 рыма-каталіцкіх касцёлаў, адна сінагога і адна лютэранская кірха.

Падобныя працэсы былі характэрнымі і для іншых гарадоў рэгіёну. У Наваградку ў канцы XVIII ст. засталіся толькі 2 праваслаўныя храмы (Уваскрасення і Святога Мікалая). У гэты ж час у горадзе была адна уніяцкая занядбаная пустая царква, базыльянскі манастыр і 4 рыма-каталіцкія касцёлы. У Ваўкавыску ў гэты час не засталася ніводнай праваслаўнай царквы. Не нашмат лепшая сітуацыя была і ў уніятаў. У канцы XVIII ст. у Ваўкавыску ў руінах ляжала разваленая уніяцкая царква і функцыянавала адна уніяцкая капліца. У гэты ж час у горадзе функцыянавалі езуіцкі кляштар з касцёлам і фарны касцёл. У Слоніме ў канцы XVII ст. адзінай у горадзе Спаскай уніяцкай царкве супрацьстаяла 6 рыма-каталіцкіх касцёлаў. Падобным чынам у гэты час выглядала сітуацыя і ў Нясвіжы. У горадзе былі 4 каталіцкія касцёлы і толькі адна уніяцкая царква. У 1798 г. у Лідзе былі 3 касцёлы і 1 уніяцкая царква.

Выключэнне з гэтага правіла – Слуцк. Гэты горад у XVII – XVIII ст. з’яўляўся своеасаблівай сталіцай заходнебеларускага праваслаўя. У горадзе было 26 культавых пабудов. Сярод іх налічвалася 18 праваслаўных цэркваў, 4 каталіцкія касцёлы, 2 пратэстанцкія зборы і дзве сінагогі. Пры гэтым неабходна нагадаць той факт, што якраз на тэрыторыі Случчыны і Піншчыны ў XVIII ст. была сканцэнтравана большасць заходнебеларускіх праваслаўных прыходаў.

У Заслаўі, нягледзячы на актыўную дзейнасць у горадзе ў XVI ст. кальвіністаў, на існаванне кальвінісцкай абшчыны, яшчэ ў пачатку XVII ст. пераважная большасць гараджан вызнавала праваслаўе. У 1619 г. Мікалай Глябовіч з мэтай распаўсюджвання уніі заснаваў у горадзе уніяцкую царкву Праабражэння Гасподня. У 1626 г. акрамя яе ў горадзе існавалі два рыма-каталіцкія касцёлы: перададзены Мікалаем Глябовічам кальвінісцкі збор, пераасвечаны ў касцёл Святога Міхаіла Архангела, і заснаваны ім жа (не пазней за 1625 г.) касцёл Дзевы Марыі. Аднак і ў 1792 г. пераважная большасць хрысціянскага насельніцтва горада адносілася да уніяцкай канфесіі (з 60 хрысціянскіх двароў 45 належала уніятам). Разам з рэшткамі праваслаўных яны вызначалі канфесійнае аблічча Заслаўя.

У той жа час напрыканцы XVIII ст. у Менску быў толькі адзін праваслаўны манастыр, але не засталася ніводнага прыходскага праваслаўнага храма. У сучаснай сталіцы Беларусі было 16 хрысціянскіх святынь: 2 уніяцкія прыходскія царквы, 3 базыльянскія манастыры, 10 рыма-каталіцкіх кляштараў і парафіяльны касцёл.

Падобна выглядала сітуацыя і ў найбольшым горадзе Прыпяцкага Палесся – Пінску. У 1794 г. у гэтым некалі амаль цалкам праваслаўным горадзе існаваў толькі адзін праваслаўны мужчынскі манастыр і адна праваслаўная царква. У гэты ж час у Пінску былі 2 базыльянскія (мужчынскі і жаночы) манастыры, 3 уніяцкія царквы, 6 рыма-каталіцкіх кляштараў і бернардынскі касцёл Святога Юрыя.

Згодна з дадзенымі люстрацыі падымнага ВКЛ за 1790 г., у гарадах Беларусі (без уліку зямель, далучаных да Расіі пасля першага падзелу Рэчы Паспалітай) былі 204 уніяцкія манастыры. Каталіцкіх плябаній у гарадах налічвалася 345, уніяцкіх прыходаў – 201, праваслаўных – 56, кальвінскіх збораў – 21.

Аналагічнае развіццё падзей было характэрна і для Падляшша. Першапачаткова насельніцтва гарадоў Падляшша ў асноўным вызнавала праваслаўе (да XVIII ст. пераважная большасць прыходаў у гэтым рэгіёне ўжо былі уніяцкімі). Аднак паглыбленне працэсаў контррэфармацыі паўсюль прыводзіла да змен на карысць рыма-каталіцызму, да будаўніцтва новых рыма-каталіцкіх касцёлаў у гарадах. Вывучэнне этнічнай і канфесійнай структуры гарадоў Падляшша паказвае, што праваслаўнае (пазней уніяцкае) насельніцтва выразна адрознівалася ў этнічным плане ад палякаў. Гэта акалічнасць знайшла адлюстраванне ва ўстойлівым запісванні імя сваіх імён у актавых дакументах у характэрнай усходнеславянскай форме. У той жа час каталіцкі імёнаслоў запісваўся ў афіцыйнай, характэрнай для Польшчы традыцыі. Выразна фіксуецца і той факт, што першапачатковымі носьбітамі польскіх гаворак былі каланісты з этнічна польскіх зямель.

Этнаканфесійныя меншасці.

Іудзеі (яўрэі і караімы). Першыя згадкі ў пісьмовых крыніцах аб з’яўленні ў гарадах ВКЛ носьбітаў іудаізму (яўрэяў і караімаў) адносяцца да XIV ст. У 1388 г. вялікім князем Вітаўтам былі выдадзены прывілеі іўдзейскім абшчынам Трокаў, Берасця, Гародні. На тэрыторыі сучаснай Беларусі найстаражытныя яўрэйскія абшчыны да сумнавядомага выгнання 1495 г. знаходзіліся толькі ў Берасці і ў Гародні. У 1514 г. да іх дадалася абшчына ў Пінску. У пачатку XVI ст. у ВКЛ было не больш за 4–5 яўрэйскіх абшчын. У 1503 г. колькасць яўрэйскага насельніцтва Вялікага Княства не перавышала 6000 – 7000 чалавек.

Да сярэдзіны XVI ст. прысутнасць яўрэяў у беларускіх гарадах была даволі абмежаванай. Іх колькасць у ВКЛ у сярэдзіне XVI ст. не перавышала 8 – 12 тысяч чалавек. У 1563 г. іўдзейскія абшчыны (кагалы) у ВКЛ былі толькі ў Клецку, Наваградку, Ляхавічах, Пінску, Гародні, Троках і Берасці. Нават у Вільні ў гэты час яшчэ не існавала кагалу. Паводле падлікаў З.Ю. Капыскага, яўрэйскае насельніцтва ў гарадах Беларусі ў XVI – першай палове XVII ст.

складала ад 2 да 10% жыхароў. Яно пераважна канцэнтравалася ў той час у Заходняй Беларусі, у гарадах і мястэчках Гарадзеншчыны і Берасцейшчыны. Самымі вялікімі былі абшчыны ў Берасці, Пінску і Гародні.

Да падобных высноў прыйшоў і вядомы польскі гісторык Гжэгаш Блашчык. Паводле яго падлікаў, у 1552–1566 гг. у беларускай частцы ВКЛ былі наступныя гарады з яўрэйскім насельніцтвам: Берасце – 90 яўрэйскіх дамоў (12% ад агульнай колькасці), Гародня – 60 дамоў (11%), Пінск – 43 дамы (6,5%), Кобрын – 27 дамоў (12%), Новы Двор каля Гародні – 16 дамоў (14%), Клецк – 6 дамоў, Дабучын (на усход ад Шарашова) – 12 дамоў, Гарадзец – (на усход ад Кобрына) – 4 дамы і Пяшчатка (на паўднёвы захад ад Берасця) – 8 дамоў. Такім чынам, у найбольшых гарадах рэгіёну колькасць яўрэйскага насельніцтва складала каля 10–12 % жыхароў.

Да сярэдзіны XVII ст. некаторыя каралеўскія (дзяржаўныя) гарады Падляшша мелі прывілеі, адпаведна якім забаранялася пасяленне ў іх яўрэяў. Гэтыя гарады складаліся толькі з хрысціянскага – пераважна праваслаўнага, уніяцкага (старабеларускага) і ў значна меншай ступені каталіцкага (польскага і змяніўшага традыцыйнае вызнанне старабеларускага) – насельніцтва. Іначай сітуацыя выглядала ў прыватных гарадах Падляшша. У такіх гарадах, як Орля, Ясінаўка, Тыкоцін, Междурэчча яўрэйскае насельніцтва складала да 50% жыхароў.

Ацалелыя крыніцы даюць магчымасць сцвярджаць, што ў дачыненні да гарадоў Верхняга Падняпроўя і Падзвіння можна прыняць першую лічбу з падлікаў З. Капыскага па вызначэнні працэнтнага складу яўрэяў у XVI – першай палове XVII ст. – не больш за 2%.

У Оршы, як сведчаць інвентары і дакументы Літоўскай метрыкі, на пачатку XVII ст. не было ніводнага яўрэя-домаўласніка, не згадваецца ніводнага яўрэйскага прозвішча. Паказальны і прыклад Магілёва. Нязначная колькасць яўрэйскага насельніцтва з’явілася ў горадзе ўжо напрыканцы XVI ст., хаця магілёўскі інвентар 1604 г. згадвае толькі аднаго яўрэя-домаўладальніка. Апошняя акалічнасць тлумачыцца тым, што яшчэ ў 1585 г. кароль па просьбе магілёўскіх месцічаў забараніў яўрэям набываць «аселасці ў горадзе». Таму большая частка магілёўскіх яўрэяў належала ў той час да катэгорыі каморнікаў, не меўшых уласных дамоў і арандаваўшых чужое жылло. Увогуле, з пачатку XVII ст. назіраецца выразная тэндэнцыя да павелічэння яўрэйскага насельніцтва ў беларускіх гарадах, у тым ліку і на ўсходзе краіны. У прывілеі 1626 г. Жыгімонта Вазы, дадзеным магілёўскім яўрэям, акрэсліваецца месца кампактнага пражывання іудзеяў на Падмікольні. З гэтага часу тэрыторыя двух кварталаў, атрымаўшая назву Жыдоўскага школішча, была перададзена каралём у непасрэднае трыманне яўрэйскай абшчыны. Менавіта 1626 г. з’яўляецца часам юрыдычнага афармлення магілёўскага кагалу. У гэтым жа прывілеі ўпершыню згадваецца магілёўская сінагога, якая на той момант ужо была пабудавана на Падмікольні. Інвентар Магілёва сярэдзіны XVII ст. фіксуе 100 яўрэйскіх дамоў. Калі лічыць, што ў адным доме ў сярэднім жыло ад 5 да 8 чалавек, то агульная колькасць яўрэяў у Магілёве не перавышала 500–800 чалавек.

У 30-х гг. XVII ст. з'яўляецца кагальная арганізацыя ў гарадах Чэрыкаве і Чавусах, яўрэйская прысутнасць фіксуецца ў Шклове, Копысі і Крычаве, іншых гарадах. Аднак у гэты час яўрэйскія абшчыны ў гарадах Беларускага Падняпроўя былі нешматлікімі. Яўрэі згадваюцца ў Крычаве ў прывілеі 1634 г., які пашыраў магдэбургскае права горада. Паводле прывілея, дадзенага крычаўскім яўрэям каралём Янам Казімірам у 1664 г. і пацверджанага ў 1682 г. каралём Міхаілам Сабескім, яны мелі ад папярэднікаў Яна Казіміра розныя прывілеі на пляцы, агароды, правы на будаўніцтва сінагогі. Агульная колькасць яўрэяў, якія пражывалі ў Крычаве ў XVII – XVIII стст., заставалася невялікай. Так, у 1682 г. іх у горадзе было ўсяго 48. Не нашмат павялічылася іх колькасць і ў больш позні час. У інвентарах Крычава за 1720 і 1723 гг. адзначаюцца 24 яўрэйскія дымы. У інвентары горада за 1727 г. адзначаецца наяўнасць 30 яўрэйскіх дымаў, акрамя тых, якія заставаліся на шляхецкіх юрыдыках (ўсяго 40 яўрэйскіх дымаў). У інвентарах, пачынаючы з 1747 г., фіксуецца асобная «Жыдоўская» вуліца.

У Быхаве ў 1654 г. у час аблогі яго рускімі войскамі знаходзілася 2 тысячы мяшчан і 1000 яўрэяў. Але апошняя лічба паказвае не столькі на колькасць уласна быхаўскіх гарадскіх яўрэяў, колькі на яўрэяў з іншых гарадоў і мястэчак (у першую чаргу Рэчыцкага павета), якія збегліся пад абарону гарадскіх сцен.

Адразу пасля вайны 1654–1667 гг. колькасць яўрэйскага насельніцтва зменшылася, што тлумачыцца іх фізічным вынішчэннем у час вайсковых дзеянняў. Але ўжо да канца XVII ст. іх колькасць у гарадах рэзка павялічваецца. Прычым, як на захадзе, так і на ўсходзе Беларусі. Аднак і ў гэты час большасць насельніцтва ў гарадах было беларускім. Паводле падлікаў А. Карпачова, нават у сярэдзіне XVIII ст. яўрэйскае насельніцтва ў гарадах Беларусі складала толькі каля 25 – 30% ад агульнай колькасці ўсіх гарадскіх жыхароў. Некалькі меншым быў працэнт яўрэйскага насельніцтва Усходняй Беларусі і большым – гарадоў захаду і цэнтру. У нязначнай колькасці ў гарадах былі жыхары і іншай этнічнай прыналежнасці – велікаросы, украінцы, літоўцы, палякі. Да блізкіх высноў прыйшоў і адзін з найбольш аўтарытэтных знаўцаў гістарычнай дэмаграфіі яўрэяў Рэчы Паспалітай XVIII ст. – Рафал Малер. Ён паказаў, што ў 1764 г. 77% яўрэйскага насельніцтва ВКЛ было сканцэнтравана ў заходняй частцы беларуска-літоўскага абшару і толькі 23% жыло ва ўсходняй частцы Беларусі. Увогуле ж на беларуска-літоўскіх землях жыло 157 649 яўрэяў, альбо 27% ад іх агульнай колькасці ў Рэчы Паспалітай.

Толькі напрыканцы XVIII – пачатку XIX ст. у этнічнай структуры гарадоў адбываюцца істотныя змены, выкліканыя рэзкім павелічэннем яўрэйскага насельніцтва. Менавіта ў гэты час у гарадах Усходняй Беларусі колькасць яўрэяў стала спачатку роўнай, а потым і пераўзышла па колькасці гаражан-хрысціян.

Мусульмане (татары). Як вядома, у канцы XIV – XV стст. у ВКЛ з’яўляецца новая этнічная група насельніцтва – татары. У гэты час узнікаюць татарскія паселішчы ў раёне Трокаў, Вільні, Крэва, Наваградка, Гародні. У Вільні, Троках, Наваградку ў гэты час былі пабудаваны мячэці. У XVI ст. крымскія татары селяцца ў Менску (Татарскі канец) і Клецку (Татарская слабада).

Найлепш даследавана гісторыя гаспадарскіх і ваеннаслужылых магнацкіх татараў Беларусі. Гісторыя татараў-гараджан вывучана даволі слаба. Гэта звязана ў першую чаргу з элементарным недахопам крыніц. Татары, якія жылі ў гарадах і мястэчках, з’яўляліся самай беднай групай этнічнага асяродку. У прывілеях яны мянуюцца «простымі татарамі», у адрозненне ад «татар-шляхты». У гарадах і мястэчках ім адводзілася зямля пад сядзібы і агароды, яны плацілі пагалоўны падатак і неслі павіннасці, як і мяшчане. Асноўнымі заняткамі татар у гарадах былі рамізніцтва, дубленне скур, выраб саф’яну, агародніцтва, жывёлагадоўля. Разам з тым, як паказаў у сваіх даследаваннях С.У. Думін, татарскае насельніцтва гарадоў фарміравалася за кошт перасяленцаў з ваколіц, гэта значыць служылых татараў, якія пакінулі свае землі. Таму, з аднаго боку, дзяржаўнае права трактавала татараў-гараджан, свабодных ад вайскавай службы, як людзей «народу простага», а з другога боку, у выпадку службы ў войску, гарадскія татары мелі доступ да агульных прывілеяў татарскай шляхецкай супольнасці, нягледзячы на свае «плебейскія», гарадскія заняткі ў вольны ад вайскавай службы час.

Татары жылі ў магнацкіх юрыдыках у гарадах. Паводле звестак беларускага гісторыка А.П. Грыцкевіча, у XVI – XVII стст. у Менску ў юрыдыках Радзівілаў і Астрожскіх была свая татарская абшчына на чале з татарскімі войтамі. На юрыдыцы Радзівілаў у Менску ўжо ў 1561 г. мелася даволі шмат татараў. З 41 сям’і налічвалася 13 татарскіх. У 1620 г. у Менску на радзівілаўскай юрыдыцы жылі 23 татарскія сям’і (на 47 сямей мяшчан), у тым ліку імам, шавец, два гарбары і канавал. У 1628 г. на 63 мяшчан юрыдыкі прыпадаў 21 татарын. У спісе татараў юрыдыкі ў 1775 г. мелася ўсяго некалькі чалавек: Адамовічы, Біцютка, Ждановічы, Паўтаржыцкія, Раецкія.

Татары пасяляліся і ў прыватнаўласніцкіх гарадах Заходняй Беларусі. Але і тут іх было надзвычай мала. Так, у Іўі ў 1561 г. пражывала толькі 4 татарскія сям’і. У гарадскім інвентары 1598 г. пазначана Татарская вуліца, але ніводнага татарына на той момант у мястэчку не пражывала. У прадмесці Іўя Мураўшчыне у 1598 г. жыло 13 татарскіх сямей. У самім Іўі ў 1634 г. згадана толькі 9 татарскіх сямей. У Клецку ў 1757 г. на вуліцы Закасцельнай пасяліўся адзін татарын, а ў 1791 г. з 290 дамоў у горадзе 10 належала татарам. У радзівілаўскім Койданаве 4 татарскія сям’і жылі ў 1660 г. У 1798 г тут ужо была Татарская вуліца. У 1675, 1687, 1744, 1757 гг. у мястэчку Карэлічы таксама адзначаны татарскія сем’і, якія жылі на Запольнай вуліцы. У Міры ў 1688 г. згадваецца Татарская вуліца. Але ў самім Міры татары амаль не жылі. У 1686 г. у ім было толькі 2 татарскія сям’і. 12 сямей жылі ў

прадмесці Міра, адразу за Менскімі варотамі. Сітуацыя з колькасцю татараў у Міры не змянялася да канца XVIII ст. Мячэць тут была пабудавана толькі ў 1809 г. з дазволу князя Дамініка Радзівіла.

У канцы XVIII – першай палове XIX ст. адбылася ўнутраная міграцыя татарскага насельніцтва ў Беларусь. Менавіта ў гэты час узніклі многія буйныя пасяленні татараў, якія існуюць цяпер у Беларусі. Большая частка татараў перасялілася ў буйныя гарады і мястэчкі, замацавалася ў Наваградку, Слоніме, Пінску, Ляхавічах, Іўі, Браславе. З’явіліся пасяленні татараў-гарбароў і агароднікаў у Мядзелі, Докшыцах, Глыбокім, Відзах. Такая структура іх рассялення захавалася і ў XX ст.

Татараў у гарадах Верхняга Падняпроўя, як сведчаць інвентары, не было. Адпаведна, не існавала і мячэцяў.

У дачыненнях з гэтай этнічнай меншасцю не зафіксавана якіх-небудзь сур’ёзных канфліктаў з боку хрысціянскай часткі насельніцтва беларускага горада. Добра вядома аб пэўных абмежаваннях і дыскрымінацыі татараў з-за іх веравызнання ў Рэчы Паспалітай у эпоху контррэформацыі. Аднак супрацьстаянне і канфлікты на этнаканфесійнай глебе паміж татарамі і хрысціянамі-месцічамі нам невядомы. Увогуле, складваецца ўражанне, што ў дачыненні да «сваіх» татараў у свядомасці гараджан адсутнічаў негатыўны вобраз іх успрыняцця.

Канфесійная палітыка ў эпоху Расійскай імперыі

У перыяд уваходжання тэрыторыі Беларусі ў склад Расійскай імперыі рэалізацыя ўрадавай канфесійнай палітыкі ў дачыненні да Беларусі вызначалася ў большай ступені спецыфічнымі, чым агульнымі рысамі з еўрапейскім цэнтрам краіны. Прычыны гэтага былі абумоўлены перш за ўсё неабходнасцю змагання расійскага самадзяржаўя з польскімі нацыянальна-палітычнымі ўплывамі, а таксама абмежавальнымі мерапрыемствамі ў дачыненні да каталіцкага і яўрэйскага (іўдзейскага) насельніцтва. Стратэгічным кірункам канфесійнай палітыкі ўрада Расійскай імперыі на працягу XIX ст. стала ўпарадкаванне структур хрысціянскіх і нехрысціянскіх канфесій, якія дзейнічалі на тэрыторыі Беларусі, і стварэнне механізма кіравання імі па ўзору праваслаўнай царквы. Рэалізацыя гэтага курса нярэдка ішла насуперак кананічным нормам неправаслаўных хрысціянскіх канфесій і незаўсёды паслядоўна па часе. Да сярэдзіны 20-х гг. XIX ст. фактычна праводзілася палітыка неўмяшання ва ўнутрыцаркоўныя справы. Параўнальна шырокай свабодай у гэты час карысталіся каталіцтва і пратэстантызм. У 1810 г. было створана Галоўнае ўпраўленне духоўных спраў замежных веравызнанняў, да кампетэнцыі якога былі аднесены каталіцтва, іўдаізм і іслам. Па ўсёй тэрыторыі Беларусі да 1820 г., пакуль афіцыйна не былі забаронены, дзейнічалі езуіцкія місіі. У 1812 г. статус акадэміі, фактычна з правамі ўніверсітэта, атрымала Полацкая езуіцкая калегія. Сітуацыя змянілася ў перыяд праўлення імператара Мікалая I, які шукаў апору ў праваслаўнай царкве і палітыку павернуў у кірунку больш жорсткага кіравання неправаслаўнымі хрысціянскімі канфесіямі.

Асаблівы клопат у першай палове XIX ст. выклікала выпрацоўка мерапрыемстваў у дачыненні ўніяцкай царквы. Узмацненне ўплыву каталіцызму на яе дзейнасць прывяло да спроб рэфармавання, выпрацоўкі мерапрыемстваў па звужэнні сферы ўплыву ўніяцтва. У 1839 г. адбыўся Полацкі царкоўны сабор, на якім пры ўдзеле іерархаў І. Сямашкі, В. Лужынскага, А. Зубко на тэрыторыі Расійскай імперыі была скасавана ўніяцкая царква. Беларуская і Літоўская ўніяцкія епархіі былі далучаны да праваслаўнай царквы. Больш 1,6 млн уніятаў, 1500 святароў перайшлі ў асноўную для дзяржавы канфесію.

Канфесійны склад насельніцтва Беларусі, нягледзячы на ўніфікацыйныя мерапрыемствы ўрада Расійскай імперыі і пашырэнне ўплыву праваслаўнай царквы, вызначаўся стракатасцю. У канцы 50-х гг. XIX ст. 58,1% насельніцтва беларускіх губерняў былі праваслаўнымі, 29,9% — католікамі, 9,8% — іўдзеямі, 1,6% — стараверамі, 0,4% — пратэстантамі, 0,1% — мусульманамі.

Пасля падаўлення паўстання 1863—1864 гг. абвастрылася пытанне аб становішчы каталіцкай царквы ў Расійскай імперыі. Прымаецца шэраг мер па ўстанаўленні больш жорсткага кантролю за каталіцкім духавенствам і манастырамі ў заходніх губернях. Указами імператара ад 27 кастрычніка 1864 г. і 14 снежня 1865 г. уводзіўся новы парадак прызначэння на пасады каталіцкіх святароў. Вызначаліся шляхі закрыцця манастыроў. У выніку колькасць каталіцкіх манастыроў значна скарацілася. Да канца 1867 г. у заходніх губернях было зачынена больш за 30 каталіцкіх манастыроў, каля 160 касцёлаў, 80 капліц. У гэты час асаблівая ўвага ва ўрадавай палітыцы на тэрыторыі заходніх губерняў надавалася павелічэнню колькасці праваслаўных храмаў. На ўсёй тэрыторыі Беларусі будаваліся і рамантаваліся праваслаўныя цэрквы, пераводзіліся з унутраных губерняў святары. Грошы на гэтыя патрэбы выдзяляліся з ліку кантрыбуцыйных збораў, якімі былі абкладзены мясцовыя дваране-землеўласнікі. Пад праваслаўныя цэрквы выкарыстоўвалі нярэдка будынкі зачыненых касцёлаў. У выніку рэалізацыі канфесійнай палітыкі расійскага ўрада на тэрыторыі Беларусі ў другой палове XIX ст. удалося значна павялічыць колькасць праваслаўных вернікаў. У першыя гады пасля паўстання ў праваслаўе пераходзілі нават цэлымі сем'ямі, а часам і прыходамі. Гэтаму садзейнічалі падараванні розных правоў, прывілеяў эканамічнага характару. У пачатку 60-х гг. XIX ст. у беларускіх губернях налічвалася каля 2,5 млн праваслаўных і звыш 1,3 млн католікаў. Паводле даных перапісу насельніцтва 1897 г., тут налічвалася ўжо звыш 5,1 млн праваслаўных і каля 1,9 млн католікаў. Аднак многія з тых, хто перайшоў з каталіцтва ў праваслаўе, доўгі час захоўвалі каталіцкую абраднасць. Гэта датычылася і некаторых былых уніятаў. Пасля паўстання 1863—1864 гг. урадавыя колы звярнулі ўвагу на паляпшэнне становішча, перш за ўсё матэрыяльнага, праваслаўнага духавенства ў заходніх губернях. У 1864 г. быў прыняты шэраг указаў і пастановаў у гэтым напрамку.

Адным з кірункаў канфесійнай палітыкі ўрада Расійскай імперыі стала ўвядзенне абмежаванняў у дачыненні католікаў і яўрэяў (іўдзеяў). У 1792 г.

была усталявана мяжа аселасці яўрэяў, якая прадугледжвала для іх абмежаванне магчымасці вольнага перамяшчэння і выбару месца жыхарства па-за межамі вызначаных заходніх губерняў еўрапейскай часткі Расійскай імперыі і Царства Польскага. Канчатковае прававое афармленне мяжы аселасці знайшло адлюстраванне ў «Палажэнні аб уладкаванні яўрэяў» 1804 г. Новы этап у фарміраванні урадавых абмежавальных мерапрыемстваў наступіў пасля падаўлення паўстання 1863—1864 гг. Паводле закону ад 5 сакавіка 1864 г., «асобам польскага паходжання» (католікам) і яўрэям у заходніх і паўднёва-заходніх губернях Расійскай імперыі было забаронена купляць казёння і прыватныя землеўладанні, прададзеныя за даўгі. Праводзілася мэтанакіраваная палітыка па скарачэнні памераў землеўладання памешчыкаў-католікаў і пашырэнні рускага (праваслаўнага), пераважна буйнога, землеўладання. У 1864 г. яўрэі ў межах мяжы аселасці наогул былі пазбаўлены права набываць зямлю. Законам ад 10 снежня 1865 г. «асобам польскага паходжання» таксама было забаронена набываць ва ўласнасць маёнткі. Выключэнне складалі ўладанні, якія перадаваліся ў спадчыну. У маі 1882 г. было забаронена яўрэям у межах рысы аселасці пастаянна жыць па-за межамі гарадоў і мястэчак, а таксама арандаваць, прымаць у заклад і кіраванне нерухомую маёмасць. Пазней гэтыя законы нярэдка парушаліся адміністрацыяй губерняў. У 1887 г. была ўведзена працэнтная норма для паступлення яўрэяў спачатку ў сярэднія, а потым і вышэйшыя навучальныя ўстановы ў памеры 10% у межах рысы аселасці, 5% — па-за яе межамі, 3% — у сталіцах. У пачатку 80-х гг. XIX ст. актывізавалася яўрэйская эміграцыя з Расійскай імперыі, якая віталася ўрадам. Тым, хто пакідаў межы краіны, было забаронена вяртацца назад. Адным з варыянтаў, шляхоў сацыяльнай мабільнасці ва ўмовах Беларусі заходніх губерняў сталі канфесійныя пераходы — з каталіцтва ў праваслаўе. Нават пры фармальна захаванай ранейшай саслоўнай прыналежнасці сацыяльныя правы асобы пры пераходзе ў праваслаўе фактычна пашыраліся. Яўрэі, якія прымалі хрысціянства, таксама ва ўмовах Расійскай імперыі пазбаўляліся многіх негатыўных момантаў сваёй прыналежнасці да іншародцаў.

Усталяваны рэжым абмежавальных законаў у дачыненні католікаў і яўрэяў меў не толькі этнаканфесійны кантэкст, накіраваны на ўмацаванне рускіх уплываў у беларускіх і літоўскіх губернях, але быў таксама закліканы разбурыць традыцыйную і трывалую сістэму эканамічных сувязей. Варта адзначыць, што дасягнуць цалкам пастаўленых задач расійскаму ўраду не ўдалося. Нават адзін з найбольш кансерватыўных расійскіх чыноўнікаў, мінскі губернатар у перыяд рэвалюцыйных падзей 1905—1907 гг. П. Курлаў выказваў неадпаведнасць і неэфектыўнасць абмежавальных мерапрыемстваў у дачыненні яўрэяў і католікаў.

Пасля паўстання 1863—1864 гг. былі накладзены таксама абмежаванні на свабоду перамяшчэнняў ксяндзоў, забаронены іх імправізаваныя пропаведзі. На тэрыторыі беларускіх і літоўскіх губерняў за перыяд з 1863 па 1868 гг. у праваслаўе было звернута больш за 70 тыс. католікаў, аднак пазней такая практыка ў значных памерах ужо не прымянялася. У студзені 1864 г.

быў выдадзены цыркуляр віленскага генерал-губернатара, які забараняў выкарыстанне польскай мовы ў навучальных установах. Парушальнікам пагражалі вялікімі грашовымі штрафамі. У 1865 г. польская мова была заменена рускай у выкладанні каталіцкага Закона Божага ў народных школах.

Усё гэта стала нагодай для дыпламатычнага заяўлення 29 кастрычніка 1866 г. Папы Рымскага Пія IX аб нягодах каталіцкай царквы ў Расійскай імперыі. У адказ на гэта Аляксандр II 22 лістапада 1866 г. падпісаў указ аб аб'яўленні канкардату 1847 г., які рэгуляваў адносіны Ватыкана і Расійскай імперыі, страціўшым сілу і разрыве адносін з Святым прастолам. У выніку пашырыліся правы кантралюемай урадам Рымска-каталіцкай духоўнай калегіі як кіруючага органа каталіцкай царквы ў Расійскай імперыі. Супраць гэтага выступала Рымская курыя, паколькі такі стан звужаў правы каталіцкіх епіскапаў і ставіў іх у большую залежнасць ад расійскага ўрада. У 1875 г. у выніку перамоў з расійскім урадам Папа Рымскі прызнаў Духоўную калегію, але толькі як установу, якая займалася адміністрацыйна-гаспадарчымі справамі каталіцкай царквы. Расійскі ўрад умешваўся ў пытанні прызначэння епіскапаў, што нярэдка прыводзіла да разыходжанняў паміж Ватыканам і Пецярбургам адносна легітымнасці кіраўнікоў каталіцкай царквы на тэрыторыі Расійскай імперыі. Расійскі ўрад на працягу XIX ст. практычна імкнуўся стварыць на сваёй тэрыторыі каталіцкую царкву, якая б была максімальна незалежнай ад Рыма. Праз два гады пасля аднаўлення адносін з Рымам у 1894 г. быў прыняты новы Статут духоўных спраў замежных веравызнанняў, якім замацоўвалася існаванне 12 каталіцкіх епархій на тэрыторыі Расійскай імперыі. Статутам агаворвалася, што католікі Расійскай імперыі маглі мець зносіны з Рымскай курыяй толькі пры пасрэдніцтве Міністэрства ўнутраных спраў.

У пачатку XX ст. былі зроблены асобныя паслабленні ў функцыянаванні рэжыму абмежавальных законаў у дачыненні да яўрэяў і католікаў, але ён не быў скасаваны. У красавіку 1905 г. імператар Мікалай II выдаў Указ аб умацаванні пачаткаў верацярпімасці, дзе на заканадаўчым узроўні сцвярджалася права на свабоду веравызнання для асоб неправаслаўнай канфесійнай прыналежнасці, дапускаўся без пакарання пераход з улоння праваслаўнай царквы ў іншае хрысціянскае веравызнанне. Указам былі адменены існаваўшыя забароны і абмежаванні ў дачыненні неправаслаўных хрысціянскіх канфесій, легалізаваны стараверы.

Канфесійная палітыка ў БССР (1922 – 1939).

У БССР, як і ва ўсім СССР, вялася татальная барацьба з рэлігіяй і царквой. Ідэалагічную аснову гэтай палітыкі склалі творы заснавальнікаў камуністычнай ідэалогіі К. Маркса, Ф. Энгельса, У. Леніна, пастановы ЦК УКП(б), а заканадаўчую – дэкрэты СНК Расійскай Федэрацыі і БССР, пастановы, інструкцыі дзяржаўных органаў СССР. У БССР заканадаўства аб культах стваралася на аснове агульнасаюзнага.

У 1920–1930-я гг. праводзілася маштабная кампанія па закрыцці культавых устаноў і выкарыстанні іх у *«народнагаспадарчых і культурна-*

асветных мэтах» – пад склады, кінатэатры, клубы. Адным са сродкаў барацьбы з рэлігіяй была масавая атэістычная прапаганда. З 1925 г. дзейнічаў Саюз Ваяўнічых Бязбожнікаў (СВБ). У пачатку 1930-х гг. савецкая дзяржава пачала новую маштабную кампанію па барацьбе з рэлігіяй. У сувязі з прыняццем другога пяцігадовага плана СВБ абвясціў «*бязбожную*» пяцігодку. У 1932 г. планавалася закрыццё навучальных устаноў па падрыхтоўцы духавенства, у 1933 г. – ліквідацыя манастыроў і забарона рэлігійнай літаратуры, у 1934 г. – высылка духавенства, у 1935 г. – пераабсталяванне храмаў пад савецкія ўстановы, у 1936–1937 гг. – замацаванне дасягнутых поспехаў і святкаванне канчатковай перамогі атэізму.

Праваслаўная царква ў БССР. Спроба стварэння аўтакефаліі.

23 ліпеня 1922 г. у Мінскім Свята-Духавым кафедральным саборы адбыўся з'езд духавенства Мінскай епархіі. Ён абвясціў аўтаномію Беларускай праваслаўнай Царквы і ўзвёў Мельхісэдэка ў сан мітрапаліта з тытулам «*Мінскі і Беларускі*». Кіраўніцтва ажыццяўлялася Царкоўным упраўленнем Беларусі. Тэрыторыя была падзелена на акругі, якія мелі свае акружныя ўпраўленні на чале з епіскапамі. 17–19 мая 1924 г. у Магілёве на I Беларускам абласным саборы была створана Беларуская аўтаномная праваслаўная царква. Адзінай царкоўнай уладай на ўсёй тэрыторыі БССР абвясчаўся заснаваны Беларускі праваслаўны Свяшчэнны Сінод на чале з епіскапам Полацкім і Віцебскім Серафімам (Мешчараковым). Ён быў прадстаўніком Беларускай праваслаўнай Царквы ў Свяшчэнным Сінодзе Рускай праваслаўнай Царквы і ажыццяўляў сувязь з органамі ўлады. У 1927 г. у БССР існавала 494 царквы сінадальнай арыентацыі і 635 – ціханаўскай. 9 жніўня 1927 г. Беларускі епархіяльны з'езд аб'явіў аўтакефалію БПЦ. Сталі з'яўляцца аўтакефальныя цэрквы. 20 снежня 1934 г. выйшла пастанова Свяшчэннага Сінода праваслаўных цэркваў у СССР, згодна з якой Украінскі і Беларускі сіноды ставіліся яму ў падпарадкаванне. Аўтаномія БПЦ была ліквідавана.

Рыма-каталіцызм і іншыя канфесіі. У сярэдзіне 1920-х гг. на тэрыторыі БССР дзейнічалі дзве каталіцкія дыяцэзіі – Мінская і Магілёўская. Яны падпарадкоўваліся Варшаўскаму архіепіскапу. Са жніўня 1926 г. і да арышту 17 верасня 1927 г. адміністратарам гэтых дыяцэзій быў епіскап Баляслаў Слоскан (1893–1981 гг.).

У гэты час назіралася актывізацыя пратэстанцкіх абшчын. Толькі за 1923–1925 гг. іх колькасць павялічылася на 40% і ў 1929 г. дасягнула 81. У рэспубліцы дзейнічала 41 група евангельскіх хрысціян, 27 груп баптыстаў, 6 груп адвентыстаў. Агульная колькасць пратэстантаў складала 4754 чалавекі. У Беларусі пражывала значная колькасць прадстаўнікоў іўдзеіскай канфесіі. Паводле статыстычных дадзеных, у 1926 г. налічвалася 405 435 яўрэяў, дзейнічалі 704 сінагогі, у якіх служыў 721 равін. Барацьба з іўдаізмам пачалася з катэгарычнай забароны на арганізаванае выхаванне дзяцей. Першымі крокамі былі ліквідацыя пачатковых школ пры сінагогах (хедэраў) і рэлігійных установах (іешываў).

Рэпрэсіі супраць духавенства ў БССР (1929–1939 гг.) Рэпрэсіі супраць духавенства на тэрыторыі Беларусі, у адрозненне ад РСФСР, спачатку не былі масавымі. Гэты працэс пачаў набіраць сілу толькі ў канцы 1920-х гг. Важная роля ў барацьбе з рэлігіяй адводзілася антырэлігійнай прапагандзе.

У 1929–1930 гг. АДПУ была сфабрыкавана справа аб існаванні ў БССР царкоўна-паўстанцкай арганізацыі «Іезуіт», якая быццам мела філіялы ў Магілёве, Віцебску і Слуцку і налічвала 79 чалавек (5 епіскапаў, 48 папоў і дыяканаў, 8 кулакоў, 3 былыя чыноўнікі, 12 іншых царкоўнікаў). У жніўні-лістападзе 1933 г. АДПУ па БССР Гомельскай вобласці былі арыштаваны 82 чалавекі – ксяндзы, касцёльныя актыўныя – за прыналежнасць да антысавецкай, шпіёнска-паўстанцкай Польскай Арганізацыі Вайскавай (ПАВ). Пастановай «тройкі» пры паўнамоцным прадстаўніцтве АДПУ па БССР ад 13 снежня 1933 г. усе атрымалі тэрміны зняволення ў працоўна-папраўчых лагерах ад 5 да 10 гадоў. Пазней некаторым тэрміны былі зменшаны, а некаторых увогуле вызвалілі датэрмінова.

Новая хваля рэпрэсій супраць духавенства пачалася ў 1937–1938 гг. НКУС адну за адной фабрыкаваў «гучныя справы». У 1937 г. адбыўся суд па «справе» Беларускай аўтакефальнай царквы, створанай праваслаўнымі святарамі ў 1922 г. Было расстраляна 11 чалавек. У 1938 г. – працэс над «шпіёнска-паўстанцкай арганізацыяй» на чале з мітрапалітам П. Бліновым. Усяго было расстраляна або загінула ў лагерах каля 2000 праваслаўных святароў. У дачыненні да ксяндзоў з ЦК КП(б) у Маскву было накіравана данясенне, дзе гаварылася, што «абсалютная большасць іх за апошні час арыштавана, бо яны выкрыты ў вядзенні шпіёнскай работы». У сакрэтнай «Дакладной запісцы ў ЦК ВКП(б) аб антысавецкай дзейнасці царкоўнікаў і сектантаў у БССР» (ліпень 1936 г.), падпісанай наркамам унутранных спраў Беларусі Наседкіным, гаварылася, што органы НКУС «нанеслі значны апэратыўны ўдар па арганізаванаму антысавецкаму падполлю царкоўнікаў і сектантаў». Усіх іх абвінавачвалі ў сувязях і супрацоўніцтве з замежнымі разведкамі – японскай, польскай, германскай, англійскай або амерыканскай, у стварэнні антысавецкіх фарміраванняў і контррэвалюцыйнай дзейнасці. Усяго было арыштавана і асуджана органамі НКУС «3247 царкоўнікаў і сектантаў, з іх больш 400 папоў і манахаў, 1 мітрапаліт і 5 епіскапаў». Апошні акт трагедыі па знішчэнню праваслаўнага духавенства Беларусі адбыўся ў Мінску ў ноч на 29 ліпеня 1937 г. Тады былі расстраляны апошнія з ацалелага духавенства на чале з епіскапам Бабруйскім Філарэтам (Раменскім). На пачатку 1940-х гг. ва Усходняй Беларусі былі гвалтоўна зачынены ўсе цэрквы. Працягвалі нелегальна дзейнічаць толькі дзве абшчыны: у Магілёве і Гомелі.

Канфесійная сітуацыя ў Заходняй Беларусі ў часы польскай акупацыі (1921–1939 гг.).

Заходняя Беларусь характарызавалася высокім узроўнем рэлігійнасці насельніцтва. Па дадзеных польскай статыстыкі, у Беластоцкім ваяводстве ў 1930-я гг. пражывала 1674 тыс. чалавек, з іх католікаў – 58,6%, праваслаўных – 16,1%, іўдзеяў – 14,7%, іншых – 1,6%; у Віленскім – 1275 тыс. чалавек, з іх

католікаў – 61,2%, праваслаўных – 26,8%, іўдзеяў – 9,4%, іншых – 2,6%; у Навагрудскім – 1081 тыс. чалавек, з іх католікаў – 39,5%, праваслаўных – 51,2%, іўдзеяў – 9%, іншых – 0,3%; у Палескім – 1164 тыс. чалавек, з іх католікаў – 7,8%, праваслаўных – 79,2%, іўдзеяў – 12,6%, іншых – 0,4%.

У першай Канстытуцыі II Рэчы Паспалітай Польскай, прынятай 17 сакавіка 1921 г., у артыкулах 110–116, 120 вызначаліся правы і магчымасці развіцця нацыянальных меншасцей, гарантавалася *«поўная ахова і свабоднае адпраўленне рэлігійных культаў, роўнасць у грамадскіх і палітычных правах»* усім жыхарам Польшчы незалежна ад рэлігіі, нацыянальнасці, колеру скуры, мовы. Аднак артыкул 114 прызнаваў першынство каталіцкай веры, адзначаючы, што сярод усіх роўных першай з’яўляецца каталіцкая вера, і што важнейшыя пасады могуць займаць толькі асобы каталіцкага веравызнання. У дзяржаўных установах, на пошце, на чыгунцы маглі працаваць толькі католікі. Пры працаўладкаванні яны мелі перавагу перад прадстаўнікамі іншых канфесій. Канстытуцыя 1935 г. паўтарала асноўныя палажэнні ў пытаннях веравызнання Канстытуцыі 1921 г. і тым самым замацоўвала дамінуючае становішча каталіцкага касцёла і ў Заходняй Беларусі. Правячыя колы Польшчы адводзілі касцёлу не апошнюю ролю ў паланізацыі «крэсаў усходніх». Аб гэтым вельмі красамоўна выказаўся беластоцкі ваявода Генрых Асташэўскі ў дакладной запісцы ў Міністэрства ўнутраных спраў Польшчы *«Аб узмацненні польскага пануючага ўплыву»* (1938 г.): *«...усялякае пачынанне ў накірунку ўмацавання польскага пануючага ўплыву ў ваяводстве павінна ісці ў накірунку падпарадкавання Касцёла польскай дзяржаўнасці»*.

Прававы статус праваслаўнай Царквы і яе вернікаў у Польскай дзяржаве вызначаў трактат аб нацыянальных і рэлігійных меншасцях, так званая малая версальская дамова, якая была падпісана 19 чэрвеня 1919 г. Яна гарантавала ўсім грамадзянам Польшчы роўнасць перад законам і магчымасць карыстацца грамадзянскімі і палітычнымі правамі. Гарантам выканання дамовы выступала Ліга Нацый. Аднак найважнейшай і неадкладнай задачай канфесійнай палітыкі польскага ўрада было адмежаванне праваслаўнай царквы ад уплыву Маскоўскай патрыярхіі. У гэтым дзяржава знайшла прыхільнікаў у асобе некаторых праваслаўных епіскапаў. 14 чэрвеня 1922 г. на саборы епіскапаў у Варшаве было прынята рашэнне аб аўтакефаліі праваслаўнай царквы ў Польшчы. Супраць гэтага выступілі кіраўнікі трох заходнебеларускіх епархій – Віленскай, Гродзенскай і Пінскай. Іх падтрымалі свяшчэннікі, клірыкі-беларусы. Нягледзячы на супраціўленне, 17 верасня 1925 г. Сінод епіскапаў урачыста абвясціў праваслаўную царкву ў Польшчы аўтакефальнай. Тым не менш праваслаўная царква ўвесь перыяд складала для польскага ўрада пэўную праблему, бо замінала працэсам асіміляцыі беларускага насельніцтва, ператварэння яго ў палякаў. У канцы 1935 г. на пасяджэнні Савета Міністраў быў створаны Камітэт па нацыянальных справах. У яго склад, апрача прэм’ера, увайшлі міністры ўнутраных спраў, ваенны, веравызнання і сельскай гаспадаркі. Камітэт займаўся ўрэгуляваннем юрыдычнага статусу праваслаўнай царквы. На пасяджэнні ў снежні 1935 г.

былі прыняты «Тэзісы», у якіх утрымлівалася праграма дзеянняў урада ў адносінах да праваслаўнай царквы. Яна павінна была стаць інструментам для ўвядзення на ўсходніх землях польскай культуры.

Агульныя дырэктывы рэлігійнай палітыкі польскай дзяржавы былі выкладзены міністрам веравызнанняў В. Свянціцкім у лісце ўсім ваяводам у снежні 1938 г. *«Рэлігійная палітыка са спецыяльным разгледжаннем праваслаўнай праблемы»*. Сярод важнейшых былі вызначаны праблемы дэрусіфікацыі, барацьба з беларускім і ўкраінскім рухам, выключэнне рускай мовы з выкладання рэлігіі ў школах, пропаведзей у цэрквах. Што датычыць розных пратэстанцкіх арганізацый, а таксама іўдзейскіх і мусульманскіх, то ўрадавая палітыка і не стрымлівала іх дзейнасці, і не садзейнічала ўмацаванню іх пазіцый.

З 1926 г. мітрапалітам Віленскай архідыяцэзіі стаў адыёзны архіепіскап Рамуальд Ялбжыкоўскі, вядомы польскі шавініст. Ён забараніў ужываць у набажэнствах мясцовую мову – літоўскую або беларускую – і абавязаў карыстацца толькі польскай і лацінскай. Ён змагаўся, не грэбуючы ніякімі метадамі, з памкненнямі ўсіх арганізацый нацыянальных меншасцей і іх прыхільнікаў, якія дамагаліся права на набажэнства на роднай (беларускай і літоўскай) мове, у справе актывізацыі нацыянальных рухаў у межах каталіцкага касцёла. У гэтым ён карыстаўся падтрымкай польскіх дзяржаўных улад, у тым ліку спецслужбаў.

Адной са складаных праблем для праваслаўнай царквы была рэвіндыкацыя – працэс перадачы каталіцкаму касцёлу культавых будынкаў, зямель, іншай рухомай і нерухомай маёмасці, што да 1793–1839 гг. належала ўніятам, але была адпісана царскім урадам праваслаўнай царкве. У польскай дзяржаве католікі імкнуліся гэту уласнасць адабраць у праваслаўных. У 1930 г. католікі падалі судовыя скаргі аб рэвіндыкацыі 500 праваслаўных цэркваў, 300 з іх паводле прысудаў былі пераўтвораны ў касцёлы. Мела месца разбурэнне цэркваў. Гэта прывяло да канфліктаў на рэлігійнай і нацыянальнай глебе. Супраць адчужэння праваслаўных храмаў выступалі і беларускія паслы ў сейме.

Польскія ўлады імкнуліся ператварыць праваслаўе ў інструмент паланізацыі. У 1922 г. былі зроблены першыя спробы рэфармавання царквы ў паланізацыйным духу. Сінодам царквы было дазволена выкарыстанне польскай мовы разам з рускай, беларускай і ўкраінскай у навучанні рэлігіі і пропаведзях. Увядзенне нацыянальных моў у богаслужэнні ставілася ў залежнасць ад патрабаванняў мясцовага насельніцтва. У 1924 г. юльянскі каляндар быў заменены на грыгарыянскі. Але гэта выклікала пратэсты веруючых і духавенства. У будучым прадаўжалася выкарыстанне двух календароў. У рэалізацыі паланізатарскай палітыкі на *«крэсах усходніх»* важная роля адводзілася інспіраванаму польскімі ўладамі руху *«праваслаўных палякаў»*. 14 верасня 1935 г. у Беластоку быў зарэгістраваны статут таварыства «Дом праваслаўных палякаў імя Юзэфа Пілсудскага». Аналагічныя таварыствы былі зарэгістраваны ў Гродна, Навагрудку, Слоніме і іншых гарадах. Іх дзейнасць была ў асноўным сканцэнтравана на

арганізацыі сходаў, гутарак, лекцый, тэатральных пастановак, звязаных з польскімі нацыянальнымі традыцыямі.

У Заходняй Беларусі ў міжваенны перыяд аформіўся рух за беларусізацыю праваслаўнай царквы. Беларускія дзеячы хацелі выкарыстаць магчымасць уплыву праваслаўя для абуджэння нацыянальнай свядомасці сярод беларускага насельніцтва. Але іх праграма зводзілася ў асноўным да ўвядзення казанняў і навучання рэлігіі на беларускай мове.

У 1920–1930-я гг. у Заходняй Беларусі было каля 47 розных найменняў пратэстанцкіх суполак. У пачатку 1930-х гг. цэнтрам неапратэстанцкага руху з’яўлялася Палескае ваяводства. Тут было сканцэнтравана каля 60% прыхільнікаў неапратэстантызму (у Беластоцкім ваяводстве – 17%, Навагрудскім – 15%, Віленскім – 7,6%). Агульная колькасць – больш за 7800 чалавек. Па нацыянальнаму складу ў абшчынах пераважалі беларусы. Беларускія абшчыны на рэгіянальных правах уваходзілі ў склад арганізацый, якія аб’ядноўвалі польскія, беларускія і ўкраінскія абшчыны: «*Саюз славянскіх абшчын Евангельскіх хрысціян і баптыстаў*», «*Саюз абшчын славянскіх баптыстаў*», «*Саюз адвентыстаў сёмага дня ў Польшчы*».

У 1920-я гг. на землях Заходняй Беларусі і Украіны па рашэнні Папы Пія XI адбывалася аднаўленне касцёла ўсходне-славянскага (візантыйска-славянскага) абраду, або неауніі. У 1924 г. у Альберціне (каля Слоніма) пачала сваю дзейнасць місія ордэна езуітаў на чале з уніяцкім епіскапам Антонам Неманцэвічам (памёр у 1942 г.). У Заходняй Беларусі неаунія не атрымала падтрымкі насельніцтва. Колькасць такіх прыходаў была нязначнай – у 1929 г. – 26. Агульная колькасць прыхільнікаў абраду складала каля 16,5 тыс. чалавек. Акцыя не атрымала масавай падтрымкі нават сярод былых уніятаў, беларускае насельніцтва ў сваёй большасці захавала вернасць праваслаўнаму веравызнанню.

Сярод нехрысціянскіх веравызнанняў налічвалася найбольш яўрэйскіх абшчын. У Заходняй Беларусі існавала каля 400 сінагог. Вялікая ўвага надавалася выхаванню дзяцей у хедэрах – рэлігійных школах пры сінагогах. Органы ўлады на падставе распараджэнняў міністра рэлігійных вызнанняў і грамадскай асветы, выдадзеных у пачатку 1930-х гг., значна ўзмацнілі кантроль за іўдзейскімі абшчынамі. Бюджэты абшчын павінны былі зацвярджаць павятовыя старасты, а равінаў абавязвалі здаваць экзамен на валоданне польскай мовай.

На тэрыторыі Заходняй Беларусі існавалі нешматлікія групы стараабрадцаў, мусульман і караімаў. Мусульмане былі аб’яднаны ў 19 абшчын.

Канфесійная палітыка Савецкай улады ў Заходняй Беларусі (1939–1941 гг.).

З устанаўленнем савецкай улады ў Заходняй Беларусі адбыліся істотныя змены як у дзяржаўна-канфесійных адносінах, так і ў становішчы саміх канфесій. Аднак, у адрозненне ад усходніх абласцей, дзе барацьба з рэлігіяй прывяла да амаль поўнага знішчэння рэлігійнага жыцця, у заходніх абласцях гэтага не адбылося. У 1940 г. тут налічвалася 446 касцёлаў, 617 ксяндзоў, 542

царквы, 606 праваслаўных святароў, 387 сінагог, 293 равіны, 14 манастыроў. З лістапада 1939 г. уводзілася савецкае заканадаўства аб рэлігійных культах. Вясной 1940 г. былі ўведзены ўстановы ЗАГС, якія перанялі ад касцёлаў і цэркваў метрычныя кнігі, а таксама рэгістрацыю нараджэнняў, пахаванняў і шлюбаў. Забаранялася дзейнасць усіх рэлігійных арганізацый, якія існавалі ў міжваенны перыяд, выкладанне рэлігіі ў школах, а духавенству – з'яўляцца ў бальніцах і дамах грамадскай апекі (састарэлых, інвалідаў) для аказання пастырскіх паслуг. Былі нацыяналізаваны ўсе будынкі, якія належалі цэрквам, касцёлам, манастырам, сінагогам. Духоўныя асобы, дзеючыя царкоўныя будынкі абкладаліся завышанымі падаткамі.

Аднак у барацьбе з рэлігіяй савецкая ўлада надавала ў першую чаргу значэнне не рэпрэсіўным, а ідэалагічным і прапагандысцкім мерам: правядзенню антырэлігійнай прапаганды ў школах, клубах, бальніцах, на прадпрыемствах і ўстановах. Праводзіліся антырэлігійныя вечары, лекцыі, гутаркі і інш.

Канфесійная палітыка гітлераўцаў у акупіраванай Беларусі (1941–1944 гг.).

Нельга не згадзіцца з Э. С. Ярмусікам у тым, што адносіны немцаў да праваслаўнай, каталіцкай і пратэстанцкай цэркваў залежалі не толькі ад агульных устаноў, якія зыходзілі «зверху», але і ад таго, наколькі дзейнасць канфесій можа быць выкарыстана для рэалізацыі планаў акупацыйнай палітыкі. У заходніх абласцях БССР, дзе быў большы ўплыў каталіцызму, а каталіцкае духавенства ў той або іншай ступені было звязана з польскім рухам супраціўлення, адносіны немцаў да касцёла былі больш жорсткімі. Тут мелі месца рэпрэсіі ў дачыненні да духавенства – расстрэлы і абмежаванні яго дзейнасці. У акрузе Беларутэнія пры пасрэдніцтве гаўляйтэра Вільгельма фон Кубэ беларускімі нацыяналістамі-калабарантамі рабіліся спробы абвясчэння аўтакефаліі праваслаўнай царквы і каталіцкага касцёла, а таксама выкарыстання беларускай мовы ў набажэнствах. Але ў кожным выпадку галоўная мэта акупацыйнай улады была адна – адгарадзіць царкву ад уплыву Маскоўскай Патрыярхіі, а касцёл – ад Ватыкана.

З сакавіка 1942 г. уладыка Панцеляймон (Ражноўскі), які стаяў на чале царквы ў Беларусі, склікаў сабор епіскапаў. На ім было прынята рашэнне ўтварыць шэсць епархій, якія ўзначалілі: Віцебскую – епіскап Афанасій (Мартас); Гродзенскую – епіскап Венядзікт (Бабкоўскі); Мінскую – епіскап Панцеляймон (Ражноўскі); Магілёўскую – епіскап Філарэт (Нарко); Навагрудскую – епіскап Веніямін (Навіцкі); Смаленскую – епіскап Сімяон (Сеўба). Але ў канцы мая акупацыйныя ўлады адхілілі мітрапаліта Пацеляймона ад кіраўніцтва царквой і адправілі яго ў манастыр у Ляды пад нагляд нямецкай ваеннай паліцыі. Прычына заключалася ў прапатрыяршай арыентацыі мітрапаліта і яго супраціўленні спробам абвясчэння аўтакефаліі праваслаўнай царквы ў Беларусі. Упраўленне царкоўнымі справамі было перададзена архіепіскапу Філафею (Нарко). 30 жніўня–1 верасня 1942 г. у Мінскім Спаса-Праабражэнскім манастыры адбыўся сабор духавенства, інспіраваны нямецкімі акупацыйнымі ўладамі. На саборы было абвешчана

аб устанаўленні аўтакефаліі Беларускай праваслаўнай царквы і аддзяленні яе ад Маскоўскай Патрыярхіі, прыняты Статут. У параграфе 113 гэтага дакумента гаварылася, што кананічнае абвяшчэнне аўтакефаліі магчыма толькі пры ўмове, калі яна будзе прызнана Памеснымі праваслаўнымі цэрквамі. Але нягледзячы на ўсе намаганні прыхільнікаў аўтакефаліі, кананічнага прызнання ні з боку Памесных цэркваў, ні большасці духавенства і веруючых Беларусі яна не атрымала.

Значная частка праваслаўнага духавенства не прыняла акупацыйны рэжым, маральна і матэрыяльна дапамагала савецкім партызанам і падпольшчыкам, воінам Чырвонай Арміі. Свяшчэннікі забяспечвалі партызан прадуктамі, медыкаментамі, хавалі параненых, выдавалі неабходныя спраўкі аб тым, напрыклад, што падазроны ў сувязях з партызанамі мясцовыя жыхары з'яўляюцца людзьмі глыбока веруючымі. Яны, нібыта не маюць да партызанскага руху ніякага дачынення. Свяшчэннікі збіралі звесткі аб нямецкіх і паліцэйскіх фарміраваннях і перадавалі іх партызанам і інш. Пасля сустрэчы І. Сталіна з прадстаўнікамі Маскоўскай Патрыярхіі, якая адбылася 5 верасня 1943 г. у Крамлі, у партызанскіх зонах некаторыя камандзіры атрадаў дазвалялі адкрываць цэрквы, запрашаць свяшчэннікаў і праводзіць богаслужэнні.

У ліку першачарговых мер нацыстаў, якія прадугледжвалі абмежаванне рымска-каталіцкага касцёла на Усходзе, было закрыццё каталіцкай семінарыі ў Вільні. Палітыка немцаў у адносінах да каталіцкага касцёла ставіла мэтай вынішчэнне любога праяўлення ў ім «польскасці» ў рэлігійным жыцці, аж да поўнай ліквідацыі яго як «польскай» арганізацыі.

Нацысты жорстка рэпрэсавалі духавенства, якое было западозрана ў антынацысцкім супраціўленні, у дапамозе партызанам. Палалі храмы, бязлітасна рабавалася царкоўная маёмасць. Па ацэнцы ўрадавай камісіі, урон, нанесены акупантамі праваслаўным храмам, склаў 86 091 230 рублёў. За гады акупацыі і ваенных дзеянняў было знішчана, спалена або разбурана 77 касцёлаў у тагачасных межах БССР.

Канфесійная палітыка ў БССР у 1944 – 1991 гг.

29 мая 1944 г. пастановай СНК СССР №625 зацвярджалася «Палажэнне аб Савете па справах рэлігійных культаў пры СНК СССР». Яно вызначала шырокае кола пытанняў, якія былі падкантрольны і знаходзіліся ў кампетэнцыі Савета і яго Упаўнаважаных пры СНК саюзных і аўтаномных рэспублік і абл(край)выканкамах. Уладныя структуры прымалі розныя меры для абмежавання дзейнасці канфесій, іх уплыву на насельніцтва.

Да Рускай праваслаўнай царквы савецкі ўрад праяўляў своеасаблівую лаяльнасць, ствараючы некаторыя магчымасці для царкоўнага адраджэння і пашырэння яе ўплыву. Па-ранейшаму захоўвалася негатыўнае стаўленне да каталіцкага касцёла і пратэстантаў. Вырашальнае значэнне для далейшага лёсу ўсіх канфесій мела Усесаюзная нарада Упаўнаважаных Савета па справах рэлігійных культаў, якая адбылася ў Маскве 20 мая 1945 г. На ёй была агучана сфарміраваная ва ўрадавых колах ацэнка дзейнасці канфесій у гады Вялікай Айчыннай вайны, іх адносін з акупацыйнымі ўладамі, улада ў

барацьбу з акупантамі. У дакладзе старшыні Савета І. Палянскага адзначалася асаблівая патрыятычная місія праваслаўнай царквы, што *«заявіла ўсім веруючым аб небяспецы, якая стала пагражаць Савецкаму Саюзу, і мабілізавала ўсіх сваіх веруючых на барацьбу з нямецкімі захопнікамі. Услед за праваслаўнай царквой з такімі ж патрыятычнымі адозвамі выступілі кіраўнікі мусульман, армянскай, стараабрадніцкай царквы, евангельскія хрысціяне і баптысты. Што датычыць рыма-каталіцкай і лютэранскай цэркваў, то, замест мабілізацыі веруючых на адпор ворагу, яны адкрыта перайшлі на яго бок, сталі вітаць іх як вызваліцелей ад бальшавікоў і амаль цалкам служыць інтарэсам германскага імперыялізму»*.

Важным напрамкам савецкай канфесійнай палітыкі была атэізацыя грамадскага жыцця. Атэістычная прапаганда праводзілася партыйнымі, савецкімі, камсамольскімі арганізацыямі, установамі культуры, адукацыі, таварыствам «Веды». 7 ліпеня 1954 г. была прынята пастанова ЦК КПСС *«Аб буйных недахопах у прыродазнаўчай і навукова-атэістычнай прапагандзе»*. Яна была накіравана супраць усіх канфесій. У пастанове пераглядалася і асуджалася як *«прымірэнства»* папярэдняя лінія ў царкоўным пытанні. Прапаноўвалася вярнуцца на даваенны шлях *«наступлення на рэлігійныя забабоны»*. Выкананне пастановы суправаджалася зневажаннем пачуццяў веруючых, парушэннем іх рэлігійных правоў і свабод, што выклікала нарастанне незадавальнення ў краіне. 10 лістапада 1954 г. ЦК КПСС прыняў пастанову *«Аб памылках у правядзенні навукова-атэістычнай прапаганды сярод насельніцтва»*. І хаця ў ёй асуджаліся выпадкі супраць духавенства і веруючых, але курс на ўзмацненне атэістычнай прапаганды па-ранейшаму захоўваўся. У наступныя дзесяцігоддзі ЦК КПСС і ЦК КПБ атэістычную прапаганду разглядалі як важны напрамак ідэалагічнай работы. Асаблівае значэнне яна мела ў 1970-х – першай палове 1980-х гг., у перыяд абвастрэння ідэалагічнай барацьбы дзвюх сістэм – сацыялістычнай і капіталістычнай. Змяненні ў дзяржаўна-канфесійных адносінах пачалі адбывацца толькі з сярэдзіны 1980-х гг., у перыяд перабудовы ў Савецкім Саюзе. Найбольшыя ганенні на праваслаўную царкву назіраліся ў так званы «хрушчоўскі» перыяд. Курс на пабудову камунізму, абвешчаны на XXII з’ездзе КПСС у 1961 г., прывёў да новых антырэлігійных дзеянняў партыі і ўрада. Толькі за адзін год, з 1 студзеня 1960 г. да 1 студзеня 1961 г., колькасць праваслаўных храмаў па краіне скарацілася на 1392, пры гэтым у Беларусі колькасць дзеючых цэркваў скарацілася на 212 – з 944 да 732.

1 красавіка 1966 г. Прэзідыум Вярхоўнага Савета БССР прыняў пастанову *«Аб прымяненні артыкула 142 Крымінальнага кодэкса БССР»* за арганізацыю і сістэматычнае правядзенне рэлігійных сходаў, шэсцяў і іншых цырымоній культу, якія парушаюць грамадскі парадак; арганізацыю і сістэматычнае правядзенне заняткаў па навучанню непаўналетніх дзяцей рэлігіі і інш.

Перабудова, якая праводзілася ў 1985–1990 гг. у СССР і БССР, спыніла ганенні на праваслаўную і іншыя цэрквы. Распачалося адкрыццё прыходаў,

веруючым вярталіся царкоўныя будынкi. У 1988 г. у Беларусі шырока адзначалася 1000-годдзе Хрышчэння Русі. У 1989 г. быў створаны Беларускі Экзархат Маскоўскага Патрыярхату (Беларуская праваслаўная царква) на чале з Мінскім мітрапалітам Філарэтам (Вахrameевым) (нар. 21.4.1935 г.).

Рэлігійны склад насельніцтва Рэспублікі Беларусь. Прынцыпы дзяржаўнай палітыкі ў канфесійнай сферы.

Рэспубліка Беларусь – шматканфесійная дзяржава. У Рэспубліцы Беларусь зарэгістравана 25 рэлігійных канфесій і напрамкаў. Агульная колькасць рэлігійных арганізацый на 1 студзеня 2020 г. – 3563, уключаючы 174 рэлігійныя арганізацыі, якія маюць агульнаканфесіянальнае значэнне (рэлігійныя аб’яднанні, манастыры, місіі, брацтвы, сястрыцтвы, духоўныя навучальныя ўстановы) і 3389 рэлігійных таварыстваў.

Агульная колькасць дзеючых культавых будынкаў складае 2725, будуюцца – 232. Колькасць свяшчэннаслужыцелей – 3430, з іх – 138 замежных, якія пераважна запрашаюцца для ажыццяўлення рэлігійнай дзейнасці рэлігійнымі арганізацыямі Рымска-каталіцкай царквы ў Рэспубліцы Беларусь (73).

Вядучае месца ў рэлігійным жыцці краіны займае **Беларуская праваслаўная царква**, якая аб’ядноўвае 1709 праваслаўных прыходаў, 15 епархій, 6 духоўных навучальных устаноў, 35 манастыроў, 15 брацтваў, 10 сястрыцтваў, 1 місію. Дзейнічае 1683 праваслаўных храма, яшчэ 190 ствараюцца. З 2014 г. дзейнічае Духоўна-адміністрацыйны цэнтр – Мінская Экзархія, які ўключае 19 сінодскіх аддзелаў і камісій.

Рымска-каталіцкая царква ў Рэспубліцы Беларусь аб’ядноўвае 4 епархіі, якая налічваюць 498 парафій. Дзейнічае 6 духоўных навучальных устаноў, 11 місій і 9 манастыроў. Парафіі маюць 514 культавых будынкаў, 31 будуюцца.

Грэка-каталіцкая царква ў Рэспубліцы Беларусь прадстаўлена 16 суполкамі, у якіх працуе 14 свяшчэннаслужыцелей. Дзейнічае 5 культавых будынкаў.

Пратэстанцкія рэлігійныя арганізацыі прадстаўлены 1038 рэлігійнымі таварыствамі, 21 аб’яднаннем, 22 місіямі і 5 духоўнымі навучальнымі ўстановамі па 13 рэлігійных напрамках.

У Рэспубліцы Беларусь зарэгістраваны 34 рэлігійныя таварыствы старавераў, у распадаржэнні вернікаў маецца 29 культавых будынкаў, 2 будуюцца.

У трох **іўдзейскіх рэлігійных аб’яднаннях** налічваецца 53 рэлігійныя супольнасці, якія маюць 9 культавых будынкаў.

Таксама ў рэспубліцы дзейнічаюць 24 **мусульманскія рэлігійныя супольнасці**. Дзейнічае 6 мячэцей і 3 малітоўных дома, у тым ліку Саборная мячэць у г. Мінску, афіцыйнае адкрыццё якой адбылося 11 лістапада 2016 г.

У 2015 г. зарэгістравана **будысцкае таварыства** ў г. Мінску «Шен Чен Линг» традыцыі Бон.

Канфесіянальная палітыка дзяржавы накіравана на падтрыманне і ўмацаванне міжканфесійнага міру і згоды ў беларускім грамадстве, развіццё ўзаемадзеяння з гістарычна традыцыйнымі канфесіямі, у першую чаргу з Беларускай праваслаўнай царквой. Ва ўзаемаадносінах з рэлігійнымі арганізацыямі дзяржава кіруецца заканадаўча замацаваным прынцыпам роўнасці рэлігій перад законам і ўлічвае іх уплыў на фарміраванне духоўных, культурных і дзяржаўных традыцый беларускага народа.

Рэспубліка Беларусь мае ўнікальны для ўсіх краін СНД вопыт супрацоўніцтва з рэлігійнымі арганізацыямі. У 2003 г. падпісана Пагадненне аб супрацоўніцтве паміж Рэспублікай Беларусь і Беларускай праваслаўнай царквой, у рамках якога былі распрацаваны сумесныя праграмы супрацоўніцтва. Іх рэалізацыя дазваляе забяспечыць удзел царквы там, дзе найбольш запатрабаваны яе вопыт і аўтарытэт: у сферах выхавання і адукацыі, навукі, культуры, аховы здароўя, сацыяльнай абароны, аховы навакольнага асяроддзя.

Дзеючае заканадаўства Рэспублікі Беларусь стварае прававое поле, у якім рэлігійныя арганізацыі могуць паўнаважна дзейнічаць і развівацца, а грамадзянам гарантуюцца іх канстытуцыйныя правы на свабоду сумлення і веравызнання.

У адпаведнасці з артыкулам 31 Канстытуцыі Рэспублікі Беларусь кожны мае права самастойна вызначаць сваё дачыненне да рэлігіі, аднаасобна або сумесна з іншымі спавядаць любую рэлігію або не спавядаць ніякай, выказваць і распаўсюджваць перакананні, звязаныя з дачыненнем да рэлігіі, удзельнічаць у адпраўленні рэлігійных культаў, рытуалаў, абрадаў, не забароненых законам.

Артыкул 4 Закона Рэспублікі Беларусь «Аб свабодзе сумлення і рэлігійных арганізацыях» гарантуе права кожнага на свабоду выбару атэістычных або рэлігійных перакананняў, а менавіта: самастойна вызначаць сваё дачыненне да рэлігіі, аднаасобна або сумесна з іншымі спавядаць любую рэлігію або не спавядаць ніякай. Акрамя гэтага, у адпаведнасці з артыкулам 5 указанага Закона кожны мае права свабодна выбіраць, мець, мяняць, выказваць і распаўсюджваць рэлігійныя перакананні і згодна з імі дзейнічаць, удзельнічаць у адпраўленні рэлігійных культаў, рытуалаў, абрадаў, не забароненых законам. Пры гэтым ніхто не абавязаны паведамляць аб сваім дачыненні да рэлігіі і не можа падвяргацца якому-небудзь прымусу пры вызначэнні свайго дачынення да рэлігіі, да спавядання той або іншай рэлігіі, да ўдзелу або няўдзелу ў дзейнасці рэлігійных арганізацый.

У адпаведнасці з часткай 3 артыкула 16 Канстытуцыі Рэспублікі Беларусь забараняецца дзейнасць рэлігійных арганізацый, іх органаў і прадстаўнікоў, якая накіравана супраць суверэнітэту Рэспублікі Беларусь, яе канстытуцыйнага ладу і грамадзянскай згоды або звязана з парушэннем праў і свабод грамадзян, а таксама перашкаджае выкананню грамадзянамі іх дзяржаўных, грамадскіх, сямейных абавязкаў або наносіць шкоду іх здароўю і маральнасці.

Пры гэтым дзяржава не ўмешваецца ў пытанні прыватнага спавядання той або іншай рэлігіі, а кантроль за дзейнасцю рэлігійных арганізацый абмяжоўваецца сферай выканання імі заканадаўства рэспублікі, не дапускаючы ўмяшання ва ўнутраныя справы канфесій. Канстытуцыя краіны і Закон Рэспублікі Беларусь «Аб свабодзе сумлення і рэлігійных арганізацыях» устанаўліваюць роўнасць усіх рэлігій і веравызнанняў перад законам.

У адпаведнасці з дзеючым заканадаўствам рэлігійныя арганізацыі падлягаюць дзяржаўнай рэгістрацыі, якая надае ім статус юрыдычнай асобы і дазваляе паўнаважна ажыццяўляць прадугледжаную статутнымі дакументамі рэлігійную, гаспадарчую, дабрачынную і іншую дзейнасць, устанаўліваць сувязі і кантакты з юрыдычнымі асобамі ў краіне і за мяжой. Дзяржава гарантуе права грамадзян на сумеснае веравызнанне. Грамадзяне маюць права стварыць рэлігійную арганізацыю, зарэгістраваўшы яе ў вызначаным заканадаўствам парадку.

Пытанні і заданні

1. Якія этнічныя групы з'явіліся на тэрыторыі Беларусі на працягу яе гісторыі?
2. У чым заключаліся асаблівасці становішча асобных этнічных груп на тэрыторыі Беларусі ў Новы час (яўрэяў, татароў, цыганоў)?
3. Як змянялася нацыянальная структура Беларусі на працягу XX ст.? Якую нацыянальную структура мае сучасная Беларусь?
4. Якая канфесійная палітыка праводзілася ўладамі Вялікага Княства Літоўскага? Якая канфесійная сітуацыя склалася ў ВКЛ у канцы XV — першай палове XVI ст.?
5. Што ўяўляла сабой канфесійная структура гарадоў Беларусі ў XIV–XVIII стст. (на ўсходзе і захадзе)?
6. Якую канфесійную палітыку праводзілі царскія ўлады ў адносінах да беларускіх зямель у часы іх уваходжання ў склад Расійскай імперыі?
7. Якая рэлігійная палітыка праводзілася на беларускіх землях (у БССР, Заходняй Беларусі пад уладай Польшчы, падчас гітлераўскай акупацыі) на працягу XX ст.?
8. Які рэлігійны склад мае насельніцтва сучаснай Беларусі? Паразважайце, чым выклікана менавіта такое дзяленне.
9. Якіх прынцыпаў палітыкі ў канфесійнай сферы прытрымліваецца дзяржава ў сучаснай Беларусі?
10. Азнаёмцеся са зместам зацверджанага расійскім імператарам Аляксандрам I 9 снежня 1804 г. Палажэння «Аб уладкаванні яўрэяў» і паразважайце, ці ёсць у гэтым дакуменце рысы дыскрымінацыі.

Тэма 3.3. Дзяржаўныя сімвалы Беларусі

Значэнне Гімна, Герба і Сцяга для дзяржаўнасці.

Сімвалы і знакі – найстаражытнейшы інструмент актыўнага ўплыву на падсвядомасць чалавека, які садзейнічае фарміраванню масавай свядомасці.

Рэлігійныя і ідэалагічныя сімвалы выкарыстоўваліся ва ўсе часы для абазначэння прыхільнасці той ці іншай ідэі, дактрыне. Сімвалы – гэта інфармацыя, якая так ці інакш уплывае на лёсы будучых пакаленняў. Шмат якія сімвалы да гэтай пары эмацыянальна ўзрушваюць людзей сваёй таямнічасцю, адлюстроўваючы некаторыя бакі духоўнай, фізічнай і сацыяльнай рэальнасці.

Сама здольнасць стварэння сімвалаў – адна з найважнейшых прыкмет чалавечага мыслення, паколькі сімвал з’яўляецца элементам пазнання і найбольш старажытным, фундаментальным спосабам выяўлення рэальнасці. Адсюль вынікае, што і сімвалы нарадзіліся як рэзультат інтэлектуальнай дзейнасці чалавека.

Старажытны і сярэдневяковы чалавек жылі ў вельмі абмежаваным інфармацыйным полі. Але малы паток інфармацыі кампенсаваўся глыбінёй пагружэння ў невялікае кола вельмі значных крыніц. Разам са свяшчэннымі тэкстамі такімі крыніцамі інфармацыі станавіліся і сімвалы, якія таксама сакралізаваліся.

Кожны сімвал напаўняўся сваёй гісторыяй, сувязямі з іншымі сімваламі і знакамі. Сімвал заўжды шматзначны, таму ён становіцца аб’ектам пакланення, яму надаюць пэўную выключную сілу.

Сімвал, у якога сэнс ёсць пэўнае значэнне, не заўжды меў тое ж самае разуменне ў іншыя гістарычныя перыяды. Асабліва гэта справядліва для сімвалаў дзяржавы, што маюць важнае значэнне як для грамадзянскай ідэнтычнасці насельніцтва, так і для выбудоввання адносін паміж уладай і грамадствам, міждзяржаўных стасункаў.

Сімвалічныя формы артыкуляцыі сацыяльнай ідэнтычнасці з’яўляюцца тым сацыяльна-псіхалагічным інструментам, які здольны канструяваць пачуццё салідарнасці і інтэграцыі ў грамадстве.

Праз сімвалізацыю ажыццяўляецца выражэнне і замацаванне грамадска значымых сэнсаў і каштоўнасцей у знаку, гэта тлумачыць сувязь сацыяльнай ідэнтычнасці і сацыяльнай сімволікі. Грамадзянская ідэнтычнасць як частка ідэнтычнасці сацыяльнай з’яўляецца асэнсаваннем індывідам сваёй уключанасці ў сацыяльную агульнасць на аснове яго ўяўленняў аб прыналежнасці да дзяржавы і (альбо) структур грамадзянскай супольнасці. Каштоўнасці, на аснове засваення і падтрымання якіх адбываецца атаесамленне грамадзяніна з дзяржаўным утварэннем, таксама маюць сваё выражэнне ў сімвалічных формах, галоўнай з якіх з’яўляецца дзяржаўная сімволіка. Сэнс дзяржаўнага герба, сцяга і гімна павінен заключацца ў трансліраванні сімвалічнага тэкста аб асноўных прыярытэтах развіцця і асновах грамадскага ладу, якія рэальна садзейнічаюць кансалідацыі

грамадзян і сугучны культурна-гістарычным традыцыям дадзенага грамадства.

Успрыманне дзяржаўных сімвалаў у грамадстве носіць сістэмны характар. На гэты працэс накладваюць свой адбітак мноства фактараў. Такіх, як культурна-гістарычныя традыцыі, сацыяльна-палітычная мадэль грамадскага кіравання, ступень еднасці грамадства, узровень задавальнення эканамічных патрэб грамадзян, рэалізацыя іх праў і свабод, інфармацыйна-камунікатыўныя характарыстыкі функцыянавання сімвала ў грамадстве, уплыў разнастайных сацыяльных інстытутаў (сям'я, школа, сістэма адукацыі, дзяржаўныя органы ўлады, органы мясцовага самакіравання, праваахоўчыя органы, СМІ, грамадзянская супольнасць).

Гісторыя ўсіх народаў звязана з тымі ці іншымі дзяржаўнымі сімваламі. Аб гэтым гавораць археалагічныя раскопкі, старажытныя тэксты, у тым ліку «Веды», Біблія і іншыя крыніцы.

Гістарычныя даследаванні паказваюць, што першыя знамёны і знакі, падобныя да гербавых, з'яўляюцца досыць рана. У Старажытным Кітаі ўжо ў XII ст. да н.э. дынастыя Чжоў мела свае белыя знамёны. На іх малявалі сіняга дракона, белага тыгра, чырвоную птушку. Ужываліся таксама жоўтыя сцягі з драконам, бо жоўты колер у Кітае сімвалізуе ўладу імператара. Вядома, што ў Старажытнай Індыі ўжываліся трохвугольныя сцягі з чырвонымі альбо зялёнымі кветкамі, з жоўтымі выявамі жывёл, якія абাপіраліся на калясніцы ці сланоў.

У розных народаў існавала г.зв. «драконавае знамя». Вядома, што яго ў VI ст. да н.э. меў пярсідскі цар Кір, а пасля перамогі над яго далёкім нашчадкам Дарыем III сцяг перайшоў да Аляксандра Македонскага і патрапіў у Македонію. А пасля заваявання апошняй Рымам штандар пераехаў у сталіцу новай імперыі, а потым у Канстанцінопаль да двара імператара.

Візантыйскі імператар Леў VI Армянін (813–820) увёў сістэму сцягаў, штандараў і гербаў, найперш для арміі. Менавіта з Візантыі пайшоў па многіх краінах Еўропы знакаміты герб – двухгаловы арол. Пасля падзення Канстанцінопаля ў 1453 г. гэты герб перайшоў да Расіі, але ён быў пашыраны і ў іншых краінах (Сербіі, Албаніі, Аўстрыі і інш.). Ведалі яго і на беларускіх землях як знак прыналежнасці да ўсходняй праваслаўнай традыцыі.

У скандынаўскіх вікінгаў быў белы сцяг з чорным воранам – птушкай, што сімвалізуе бога Одзіна. Адпаведна скандынаўскім сагам менавіта такі сцяг меў кароль Свен (11 ст.). Яно нібыта было пашыта для яго трыма яго сёстрамі за адну ноч.

Сапраўдны росквіт гербавай сістэмы перажыла Еўропа ў Сярэднявекі з яго шматлікім рыцарствам. Паступова стала правілам, што кожны рыцар павінен мець свой уласны герб.

Але да XVII ст. афіцыйных дзяржаўных сімвалаў не існавала. Лічыцца, што першым законным менавіта дзяржаўным, а не прыватна каралеўскім, стаў сцяг аб'яднаных каралеўстваў Англіі і Шатландыі, зацверджаны ў 1606 г. каралем Якавам I. У хуткім часе сваімі сцягамі і гербамі сталі вызначацца і іншыя краіны.

Гістарычная сімволіка на беларускіх землях. На беларускіх землях спрадвечу існавала ўласная сістэма сімвалаў і знакаў. У цэлым яна супадае з агульнай усходнеславянскай сімвалічнай азначанасцю сусвету. Бадай што першым афіцыйным сімвалам можна лічыць графічную пячатку полацкага князя Ізяслава, сына вялікага князя кіеўскага Уладзіміра Святаславіча. Яна была знойдзена ў 1954 г. Адціснутая на свінцовай пласцінцы пячатка ўтрымлівае варыянт знака Рурыкавічаў, уладароў Старажытнай Русі, -- трызубец з крыжом на версе і надпісам на старажытнарускай мове «Ізяслаў». Нездарма зараз менавіта трызубец Ізяслава з'яўляецца гербам Заслаўя.

У якасці дзяржаўнай сімволікі Полацкай зямлі, паводле даследаванняў беларускага геральдыста А. Шаланды, прынамсі з пачатку 80-х гг. XIV ст. выкарыстоўвалася выява Льва. Паслядоўнае выкарыстанне гэтага сімвала даследчык звязвае са спробамі Андрэя Альгердавіча стварыць у той час цалкам самастойнае Вялікае Княства Полацкае. Андрэй Альгердавіч адчуваў сябе незалежным суверэнам, біў уласную манету. Манеты вялікага князя Андрэя Альгердавіча Полацкага мелі на аверсе княжацкае клейна накшталт літары «Ю», а на рэверсе – выяву Льва, які ідзе, з ліліяй над ім. Лілія – сімвал Багародзіцы. Леў, як вядома, быў агульнапрынятым сімвалам Русі. Леў метафарычна ўвасабляў вобраз Хрыста Пераможцы, «Хрыста ў славе».

Паступова, з утварэннем Вялікага Княства Літоўскага, пачынае распаўсюджвацца новы герб – Пагоня. Выкарыстанне ўзброенага вершніка ў якасці эмблемы было шырока распаўсюджана ў Еўропе і сустракаецца значна раней з'яўлення герба ВКЛ. Пячаткамі са свецкім узброеным вершнікам (без німба) карысталіся князі люцічаў і бодрычаў, князі Аляксандр Неўскі і іншыя. Адзначаецца блізкасць паходжання «Пагоні» і герба Масквы, вядомага як «Яздзец». Пры гэтым, на думку геральдыста С. Рассадзіна, літоўскі і маскоўскі гербы фарміраваліся самастойна, хоць і ўзаемна ўплывалі адзін на аднаго.

Вобраз вершніка з'явіўся яшчэ ў XIII ст. у працэсе складання ВКЛ, але яго вытокі адносяцца да яшчэ больш старажытнай традыцыі. Сярод найбольш важных крыніц з'яўлення такога сімвала на дзяржаўным гербе магла стаць візантыйская праваслаўная хрысціянская традыцыя, якую ў пэўнай меры прынялі першыя кіраўнікі новай дзяржавы. Адною з самых магутных фігур дадзенай традыцыі здаўна лічыўся Святы Георгій, ці Георгій Пераможца. Яго культ быў шырока распаўсюджаны на тэрыторыі Усходняй Еўропы, і таму не дзіўна, што традыцыя яго ўхвалення і шанавання была запазычана, няхай і ў перайначанай форме, першымі літоўскімі князямі.

Нельга недацэньваць і заходнееўрапейскі ўплыў на складанне мясцовых геральдычных знакаў. На тэрыторыі Заходняй Еўропы пячаткі з

выявай вершніка з'яўляюцца, на думку польскага даследчыка геральдыкі і сфрагістыкі С.К. Кучынскага, з XI ст. Рыцар на кані, з мячом ці іншай зброяй у руцэ, часта з'яўляўся іканаграфічным адлюстраваннем князя («dux»). У звычаях таго часу выявы рыцара-ўладара на кані магла быць сімвалам гатоўнасці ўладара да бітвы за справядлівую справу, сімвалізавала яго ролю як заступніка падданных і веры Хрыстовай.

У працэсе развіцця геральдыкі ў ВКЛ вершнік быў пакладзены ў аснову дынастычнага герба Гедымінавічаў. Пры гэтым вершнік з узнятай дзідай, ці дзідай наперавес быў досыць распаўсюджаны сярод прадстаўнікоў дынастыі Гедымінавічаў. Пячаткі з такімі геральдычнымі выявамі выкарыстоўвалі князі Глеб Нарымонт, Сямён Лугвен Мсціслаўскі, Уладзімір Альгердавіч, Жыгімонт Кейстутавіч і Юры Нарымонтавіч Пінскі. На пячатцы Юрыя Нарымонтавіча выява вершніка сінанімічна Святому Георгію, які б'е дзідай і топча капытамі каня цмока. Міхаіл Яўнутавіч выкарыстоўваў пячатку з выявай Льва, абагульненага геральдычнага сімвала Русі і метафарычнай выявы Хрыста. Да 1366 г. адносіцца дакумент з пячаткай Альгерда, на якой намаляваны коннік з мячом. З канца XIV ст. вершнік намаляваны на фоне геральдычнага шчыта -- на пячатках Ягайлы (1386, 1387 гг.) і Вітаўта (1401 г.). Першапачаткова гербавая выява пазначала суверэннасьць вялікага князя і мела некаторыя адрозненні ў элементах: у вершніка мог адсутнічаць шчыт, у шчыце магло быць змешчана «Калюмны», а мог быць шасціканцовы крыж.

Разам з тым, нельга казаць аб канчатковым фарміраванні геральдычнай канцэпцыі ўлады для канца XIV ст. Доказам гэтаму служыць няўстойлівасць гербавага малюнка Ягайлы, які мог вар'іравацца. У 1386 г. з'яўляецца першая дзяржаўная каралеўская пячатка караля Ягайлы. На гербавым шчыце, акрамя польскага арла і гербаў польскіх ваяводстваў, мы бачым выяву збройнага вершніка, але не з мячом, а з дзідай наперавес. У левай руцэ ён трымае шчыт з шасціканцовым крыжам. Тым не менш, самым распаўсюджаным стаў варыянт з вершнікам, які трымае меч, пад капытамі каня якога гіне цмок. Апошні малюнак бачыцца вельмі сімвалічным, бо ў цмоку можна ўбачыць метафарычную выяву «д'ябальскай веры» -- язычніцтва літоўцаў, якое перамагае новы хрысціянскі ўладар. На вялікай троннай каралеўскай пячатцы Ягайлы 1388 г. намаляваны менавіта такі варыянт Пагоні. Злева, уверх, над выявай караля, мы бачым малюнак вершніка, але ўжо з занесеным над галавой для ўдару мячом. У яго левай руцэ шчыт з шасціканцовым крыжам, пад капытамі каня -- выява крылатага цмока. Паказальныя ў сувязі з гэтым і ілюстрацыі ў «Кнізе імператара Сігізмунда», напісанай Эберхардтам Вендеке (1380--1440), яго набліжаным, неўзабаве пасля смерці імператара ў 1437 г. На ілюстрацыях, якія маюць дачыненне да гісторыі Літвы, з выявай герба ВКЛ «Пагоня», герб дзяржавы прыведзены ў двух варыянтах. У адным выпадку вершнік трымае аголены меч, у іншым -- дзіду наперавес.

Менавіта ў часы Ягайлы фарміруецца яго асабісты герб «бойча» з выявай здвоенага крыжа, які з'яўляўся візантыйскім хрысціянскім сімвалам, які сімвалізаваў перамогу хрысціянскай традыцыі ў палітыцы і светапоглядзе

ўладара ВКЛ. У праваслаўнай традыцыі здвоены, патрыяршы, крыж лічыцца сімвалам перамогі над язычніцтвам. Пра тое, што менавіта такое ідэалагічнае напаўненне мела такая сімволіка, красамоўна сведчыць канцэпцыя фрэскавых роспісаў капліцы Святой Тройцы ў Люблінскім замку, выкананая па замове караля Ягайлы праваслаўнымі мастакамі-фрэскапісцамі з зямель ВКЛ на чале з майстрам Андрэем у візантыйска-рускім стылі. На паўднёва-заходняй сцяне капліцы выканана выява Багародзіцы з Хрыстом-Эмануілам. Перад Багародзіцай, на каленях, намалюваны кароль Ягайла і Святы Міхаіл. Фігура караля як бы ўзносіцца да Багародзіцы. У той жа капліцы ёсць яшчэ адна выява Ягайлы. Кароль на кані і паказаны ў адпаведнасці з іканаграфічнай схемай Святога Георгія Пераможцы. Адною рукою Ягайла сціскае дзёду, другою трымае шчыт з выявай шасціканцовага крыжа.

У эпоху Ягайлы і Вітаўта на землях, якія ўвайшлі ў склад ВКЛ, богаабранасці манарха надавалася асаблівае значэнне. А герб Пагоня успрымаўся не толькі як палітычны аtryбуt улады, але і як сакральны сімвал, адзін з варыянтаў выявы Святога Георгія Пераможцы. Пры гэтым няма ніякіх сумненняў, што выява «узброенага мужа» на кані ў сярэдзіне XV ст. разумелася ў якасці князя – сімвалізавала княжацкую ўладу.

Назва «Пагоня» з'явілася ў канцы XV – пачатку XVI ст. У гэты час адбываецца новае асэнсаванне сімволікі дзяржаўнага герба ВКЛ. Замест ранейшага атаясамлення «рыцара збройнага» з асобай вялікага князя, ён пачынае разумецца як сімвал абаронцы Айчыны. Беларускі літоўскія летапісы першай паловы XVI ст. імкнуліся падкрэсліць старажытнасць «Пагоні» і прыпісвалі яе стварэнне легендарнаму вялікаму князю Нарымунту Рамановічу, які нібыта княжыў у сярэдзіне XIII ст.: *«Наримонт, яко старший будучи в Великом князстве Литовском пановал ... Той Наримунт мел герб, або клейнот, рицerstва своего таковыи, и тым печатовался, Великому князству Литовскому заставил его, а то такий: в гербе муж збройный, на коню белом, в полю червоном, меч голый, як бы кого гонючы держал над головою, и есть оттоля названы Погоня»*.

З 1569 г. Вялікае княства Літоўскае ўваходзіла ў склад Рэчы Паспалітай разам з Каронай Польскай і іншымі землямі. Таму з мінімальнымі стылістычнымі зменамі «Пагоня» была элементам герба Рэчы Паспалітай да яе ліквідацыі ў 1795 г.

З гістарычных крыніц добра вядома, што ў пачатку XX ст. беларусы не мелі сваёй агульнапрызнанай сімволікі. У якасці знакавага пазначэння выкарыстоўваліся нацыянальныя арнамент і строі.

Сярод беларускіх нацыяналістаў існуе нічым не падмацаванае сцвярджанне, нібыта бел-чырвона-белы сцяг выкарыстоўваўся ў Беларусі з часоў ВКЛ. Гэта не адпавядае сапраўднасці. Уладар кожнага усходнеславянскага княства, а пазней, у эпоху ВКЛ і кожны аддзел шляхецкага апалчэння, меў уласны сцяг (штандар). Ён мог мець звыклы для нас выгляд сцяга, калі мацаваўся да дрэўка збоку. Такі сцяг называўся уласна штандарам. Сцяг, які мацаваўся да гарызантальнай перакладзіны,

звісваючы з яе долу, называўся звычайна харугвай. Сцягі, харугвы, якія выкарыстоўваліся і ў Полацкім Княстве, і ў ВКЛ мелі чырвоны колер.

Мы ведаем, што Полацк выкарыстоўваў у якасці герба Льва з лілеяй, дарэчы агульны сімвал Русі. Паводле меркавання асобных даследчыкаў на полацкім сцягу-харугве магла быць змешчана выява Льва (сімвал Хрыста ў Славе), а з другога боку – Багародзіца.

І пры Грунвальдзе, і ў бітве пад Оршай, і на працягу ўсяго свайго існавання войска ВКЛ выкарыстоўвала чырвоныя сцягі (харугвы). З аднаго боку на дзяржаўнай харугве ВКЛ быў змешчаны герб Пагоня, а з другога – Багародзіца. Сцягам Рэчы Паспалітай быў чырвона-бела-чырвоны сцяг з выявай герба ВКЛ (Пагоні) і герба “Кароны” – Польскага каралеўства (Белага Арла).

Ад XVI ст. засталіся апісанні ваяводскіх і павятовых штандараў ВКЛ, створаных у сувязі з адміністрацыйна-тэрытарыяльнай рэформай 1565 г. Усе яны мелі на адным баку выяву “Пагоні”, на другім — дадатковыя выявы. У кожнага ваяводства быў свой колер, але пераважалі адценні чырвонага. Жамойцкае староства мела белы штандар, Віцебскае і Кіеўскае ваяводства — зялёныя розных адценняў, Берасцейскае і Троцкае — блакітныя, Мсціслаўскае — жоўты. Галоўны штандар ВКЛ быў чырвонага колеру, з выявай “Пагоні” на адным баку, Дзевы Марыі з Ісусам Хрыстом на руках — на другім. Гетманскі штандар быў блакітнага колеру. Ён меў, апроча “Пагоні”, на адваротным баку выяву Святога Станіслава. Такі выгляд галоўных штандараў штандараў захаваўся да канца існавання ВКЛ.

Паўстанцы Каліноўскага выкарыстоўвалі харугву з “агульнапольскімі” барвамі. Іх сцяг – бела чырвоны. На чырвонай паласе – блакітны шчыт з польскім гербам, Белым Арлом, на белай паласе – а такі самы шчыт з гербам ВКЛ – Пагоняй.

Такім чынам, няма ніводнага бясспрэчнага сведчання аб выкарыстанні бел-чырвона-белага сцяга да 1917 года. Лютаўская рэвалюцыя і падзеі кастрычніка 1917 г. далі новы імпульс, штуршок і накірунак у развіцці нацыянальна-вызваленчага руху ва ўсёй Еўропе. Нараджаліся новыя краіны. Нацыі, захопленыя раней больш моцнымі суседзямі, выходзілі на шлях волі і незалежнасці. Не абмінуў гэты працэс і Беларусь. Ідэі стварэння ўласнай дзяржавы падштурхоўвалі і да стварэння яе сімвалаў – у першую чаргу нацыянальнага сцяга.

Самы старажытны праект беларускага нацыянальнага сцяга быў створаны беларускім архітэктарам, прадстаўніком беларускага руху, які паходзіў з мсціслаўскай шляхты – Лявонам Дубейкаўскім. У 1916 г. ён зрабіў чарнавы накід сцяга выкарыстаўшы традыцыйныя славянскія колеры – сіні, чырвоны і белы. На белым фоне, у левым куце прамавугольнік чырвонага колеру, ад якога адыходзяць сінія палосы. У 1917 г., у лістападзе месяцы ён прапанаваў іншы варыянт сцягу. Сцяг з праекта Лявона Вітана-Дубейкаўскага меў выгляд простакутнага палотнішча белага колеру, левы сегмент сцяга каля дрэўка займала вертыкальная чырвоная паласа. Па

сярэдзіне сцяга (па гарызанталі) праз усё палатно праходзіць блакітная палоска.

У рэшце рэшт перамог праект іншага архітэктара, Клаўдзія Дуж-Душэўскага, які прапанаваў некалькі варыянтаў прэтэндаваўшых на статус нацыянальнага сцяга. У выніку перамог бел-чырвона-белы сцяг. Першапачаткова беларускія дзеячы у 1917 годзе спрабавалі выкарыстоўваць ўвогуле сцяг белага колеру. Абыгрываючы такім чынам назву краіны – Белая Русь, Беларусь. Аднак ад гэтай ідэі, бо не хацелі пачуць абвінавачванняў у контрэвалюцыйнасці. А дэлегаты Усебеларускага з’езду, які адбыўся ў снежні 1917 года лічылі сябе сацыялістамі, марксістамі і прыхільнікамі рэвалюцыі 1917 года. Таму па сярэдзіне сцяга і з’явілася чырвоная паласа – як сімвал аддадзенасці ідэям сацыялізму. Разам з бел-чырвона-белым сцягам на Усебеларускім з’ездзе выкарыстоўвалі і чырвоны сцяг – партыйны сцяг Беларускай сацыялістычнай грамады (БСГ). Урэшце бел-чырвона-белы сцяг быў абвешчаны сцягам БНР. Але БНР так і не стала рэальнай дзяржавай. Тым больш незалежнай. У Заходняй Беларусі ў 20-х – 30-х гадах бел-чырвона-белы сцяг выкарыстоўваўся, як правіла, поруч з чырвоным, тымі беларускімі дзеячамі левых поглядаў, якія змагаліся супраць польскай акупацыі.

У гэты ж час адраділася ідэя выкарыстання старадаўняй Пагоні як герба БНР. Магчыма, гэта адбылося зусім стыхійна і, наколькі вядома, не было замацавана якім-небудзь дакументам БНР, што кананізаваў бы Пагоню ў якасці герба і меў бы строгае апісанне ўсіх яго дэталей. Выява Пагоні была размешчана на пячатках розных устаноў БНР. Як вядома, акты самавызначэння БНР не ўвасобіліся ў шырокай падтрымцы масамі яе лідараў і разам з неспрыяльнымі знешнепалітычнымі і ўнутранымі абставінамі гэта не магло зрабіць Беларусь незалежнай, суверэннай дзяржавай. Але сама ідэя сімвала засталася жыць, а Літоўская рэспубліка нават абрала Пагоню сваім дзяржаўным гербам. Нельга не сказаць, што шмат якія дзеячы Літоўскай рэспублікі тады і пазней публічна сцвярджалі патрэбу змены Пагоні як дзяржаўнага герба. У 1935 г. прэм’ер Літвы Тубаліс у сойме нават афіцыйна заявіў пра яе «нелітоўскае» паходжанне, і паведаміў, што ідзе праца над стварэннем арыгінальнага герба. Гэта складаная праца, мусіць, дайшла б да свайго выніку, але наступныя падзеі Другой сусветнай вайны заўчасна прыпынілі яе.

Дыскрыдытацыя бел-чырвона-белага сцяга адбылася ў гады Вялікай Айчыннай вайны. Немцы не чынілі ніякіх перашкод у выкарыстанні бел-чырвона-белага сцягу і “Пагоні” беларускімі нацыяналістамі ўжо ў 1941 годзе. “Менская газета” выдавалася з 1941 года. У якасці яе лагатыпа выкарыстоўваўся наступны малюнак – бел-чырвона-белы сцяг на вежы каталіцкага езуіцкага касцёла ў Мінску і выява “Пагоні”. 3 лютага 1942 яна была пераўтворана ў “Беларускую газету” з захаваннем папярэдняга лагатыпа. Бел-чырвона-белая сімволіка выкарыстоўвалася з 1941 года на бланках і аўсвайсах БНС – Беларускай Народнай Самапомачы. 27 ліпеня 1942, пры адкрыцці афіцэрскіх курсаў Корпуса Беларускай Самааховы, В. Кубэ падпісаў афіцыйны дазвол на выкарыстанне бел-чырвона-белага сцяга і

Пагоні ўзгодненага з ім узору пад час усіх святаў і ўрачыстасцяў. Гэтая пастанова дзейнічала, як сведчыць кінахроніка, фотадакументы і пісьмовыя крыніцы, да канца акупацыі Беларусі. Так у “Беларускай газэце” апавядалася як у 1943 годзе адбывалася “Сьвяткаванне дня 22 чэрвеня на правінцыі”. Як вядома, пры нацысцкіх акупантах 22 чэрвеня, дзень нападу на СССР, адзначалася ў якасці “дня вызвалення”. Размова ў публікацыі ішла пра Паставы:

“дзяржаўнае сьвята Беларусі 22 чэрвеня вясёла адгукнулася ў сэрцах жыхароў гораду. Ужо ад раньня вецер развіваў бел-чырвона-белыя сцягі, вывешаныя на дамах і ўрадах”.

Першы нумар часопіса “Беларуская школа” выдадзены ў пачатку 1942 г. паведамляў аб правядзенні 15 снежня 1941 года ў будынку Беларускага Дзяржаўнага Тэатра канферэнцыі акружных і школьных інспектараў Беларусі. У мерапрыемстве браў удзел Генеральны камісар В. Кубэ. Памяшканне было аздоблена нацысцкімі і БЧБ-сцягамі. Аналагічная сімволіка выкарыстоўвалася на курсах для настаўнікаў Мінска, якія доўжыліся з 10 студзеня па 31 студзеня 1942. Прадпісвалася, каб у школах у абавязковым парадку бел-чырвона-белы сцяг аздабляў партрэт Гітлера. Аб гэтым сведчыць сцэнаграма (снежань 1941 г.) вышэйзгаданай Усебеларускай настаўніцкай канферэнцыі праведзенай па ініцыятыве В. Кубэ:

«У школе мусіць быць партрэт Гітлера, а паабал беларускія бел-чырвона-белыя сцягі».

Падобную сімволіку выкарыстоўвала і СБМ (Саюз беларускай моладзі). Удзельнікаў СБМ актыўна вербавалі ў так званыя «Памочнікі СС». Як памочнікі СС, яны выкарыстоўвалі навукаўны трохвугольны шэўрон з выявай эсэсаўскіх маланак і бел-чырвона-белыя павязкі з ўласнай сімволікай – перакрываваемым мячом і рыдлёўкай. Яны служылі ў дапаможных частках Люфтвафэ, частках СС, дыверсійных батальёнах абвера. Надзвычай паказальная публікацыя ў “Беларускай газэце” 23 мая 1943 года. Артыкул – “Беларуская моладзь перад эпахіяльным заданнем”. Тэкст пра паездку “беларускай моладзі”(СБМ) у “краіну нашых вызваліцеляў і абаронцаў нацыянал-сацыялістычную Нямеччыну” па запрашэнні “нямецкай моладзі Гітлера”. У артыкуле захоплена апавядаецца “неяк ажно міла было падумаць, што так сустракаюць і даглядаюць беларускіх юнакоў, што гэтак шануюць нашу бел-чырвона-белую адзнаку”.

На галаўных уборах беларускай паліцыі з 1941 была змешчана бел-чырвона-белая стужка і чырвоная кукарда з “Пагоняй” белага колеру. Беларуская самаахова выкарыстоўвала бел-чырвона-белыя павязкі, які змяшчаліся на левым рукаве з надпісам па нямецку, а таксама бел-чырвона-белыя сцягі, пад час урачыстасцяў, маршаў і пахаванняў забітых партызанамі самаахоўцаў.

Паліцаі насілі бел-чырвона-белыя павязкі (слоні́мская палі́цыя), альбо шэўроны-нашыўкі ў выглядзе БЧБ-сцяжка на левым рукаве уніформы (60-ты і іншыя паліцэйскія беларускія “шума” батальёны). Падобныя нашыўкі мелі таксама і прадстаўнікі беларускіх супрацьпартызанскіх “ягдкамандаў”, якія набіраліся з беларускіх самаахоўцаў і паліцаяў. 68-ы беларускі паліцэйскі шума-батальён (палявы), так званы “Беларускі эскадрон”, якім камандаваў намеснік БЦР, Барыс Рагуля, выкарыстоўваў бел-чырвона-белыя пятліцы на каўнерах. Акрамя бел-чырвона-белых нашывак батальён меў уласны бел-чырвона-белы сцяг з выявай архангела Міхаіла – герба Навагрудка. Усе яны бралі ўдзел у карных аперацыях, знішчэнні яўрэяў і спаленні беларускіх вёсак.

13 беларускі батальён СД, які адзначыўся жудаснымі злачынствамі пад час акупацыі, таксама выкарыстоўваў гэтыя сімвалы. Бел-чырвона-белыя нарукаўныя шэўроны насіліся на левым рукаве мундзіра, вышэй лакця, бел-чырвона-белыя адзнакі сумяшчаліся з сімволікай СС – маланкамі на касках і кукардамі ў выглядзе “мёртвай(“адамавай”) галавы” на галаўных уборах – пілотках і кепі. Хавалі яны сваіх забітых партызанамі палечнікаў у трунах, якія былі абгорнуты бела-чырвона-белым сцягам.

Шмат каштоўных фотаматэрыялаў па гэтай тэме змешчаны ў часопіс “Беларус на варце”, які выдаваўся беларускімі нацыяналістамі пад нямецкім кантролем у 1943 – 1944 гг. З № 1 па №7 ён называўся “часопісам беларускай паліцыі” з №8 – “беларускіх збройных сілаў”. Фотаматэрыялы з часопіса сведчаць – ва ўсіх гарнізонах Беларускай Краёвай абароны (БКА) і беларускай паліцыі разам з нацысцкімі былі ўзняты бел-чырвона-белыя сцягі. Гэта падмацоўваецца і архіўнымі дакументамі БЦР.

15 студзеня 1945 г. Рэйхсміністр СС выдаў загад аб сфармаванні з беларускіх нацыяналістаў-зdraднікаў 1-й беларускай грэнадзёрскай брыгады СС. Пазней яна была ператворана ў першую беларускую дывізію СС. Яе падраздзяленні выкарыстоўвалі бел-чырвона-белыя сцягі. Згодна з загадам Рэйхсфюрэра СС ад 29 студзеня 1945 г. прадугледжвалася нарукаўная нашыўка ў выглядзе бел-чырвона-белага шчытка, у верхняй частцы якой на шэрым фоне быў змешчаны надпіс: „Weissruthenien”(«Беларутэнія»). Яна павінна была насіцца на правым рукаве вышэй локця. Таксама прадугледжвалася каўняровая нашыўка ў выглядзе белага крыжа на чорным фоне.

Пасля перамогі СССР з саюзнікамі ў Другой сусветнай вайне Пагоня ў геральдыцы больш не згадвалася і, здавалася, была ўжо поўнасьцю забыта. Ва ўнутранай палітыцы СССР ідэя зліцця ўсіх нацый у новую супольнасць -- адзіны савецкі народ -- абумовіла пэўную стандартызацыю геральдычнай сістэмы краіны, адыход даўніх сімвалаў на другі план і ўвядзенне ва ўжытак новых гербаў і сцягоў, закліканых адлюстраваць нацыянальныя асаблівасці сацыялістычнага ладу жыцця – еднасць інтарэсаў рабочых і сялян, адзінства саюзных рэспублік, інтэрнацыяналізм рабочага класу і г. д. Нягледзячы на гэта, герб Пагоня, як аб’ектыўная рэальнасць мінулага, не мог зусім знікнуць з свядомасці пэўных палітычных колаў, а пасля распаду СССР з палітычнай

карты свету і абвяшчэння незалежнасці Рэспублікі Беларусь нават атрымаў на пэўны час статус яе Дзяржаўнага герба (1991—1995 гг.). У якасці дзяржаўнага ў гэты ж час выкарыстоўваўся бел-чырвона-белы сцяг.

Новы і прынцыпова іншы накірунак атрымала беларуская геральдыка пасля лютаўскіх і кастрычніцкіх падзей ў 1917 г. Ранейшыя сімвалы былі непрымальны для скіраванай на сусветную рэвалюцыю ідэалогіі бальшавікоў і палітычнай сістэмы, якая мела свае карані і гісторыю, уласнае ўяўленне пра вырашэнне нацыянальнага пытання.

У гэты перыяд актывізавалася імкненне да стварэння новай рэвалюцыйнай сімволікі з пэўным улікам мясцовых асаблівасцей, пачала пераважаць аднастайнасць у мастацкім вырашэнні і рэзка звужалася сама колькасць эмблематычных сродкаў. Прыўнесеныя афіцыйныя сімвалы занялі месца на пячатках вышэйшых дзяржаўных устаноў, а з часам пачалося іх распаўсюджванне і на больш нізкім, але значна больш шырокім узроўні, з выцісканнем са звароту сімволікі папярэдніх перыядаў. Апошні працэс атрымаў свой інтэнсіўны пачатак ужо ў другой палове 20-х гг. XX ст.

Савецкая атрыбутыка на працягу сямі дзясяткаў гадоў з'яўлялася своеасаблівай формай прапаганды ідэй сацыялізму. Пад непасрэдным уплывам савецкай эмблематыкі фарміравалася афіцыйная геральдыка былых сацыялістычных, а таксама шэрагу маладых краін Азіі, Афрыкі, якія ўваходзілі ў сферу палітычных, ваенных і эканамічных уплываў СССР. У сярэдзіне XX ст. узнікла як бы новая хваля ў геральдычнай плыні. Калі геральдычная традыцыя ў сярэдневякоўі распаўсюджвалася з краін Захаду на Усход, пасля перамогі народаў СССР у Вялікай Айчыннай вайне і пачатку эпохі дэкаланізацыі назіраецца актыўны ўсплеск цікавасці да савецкіх эмблематычна-геральдычных прынцыпаў, што адлюстроўвалася ў паўтарэнні кругавой канструкцыі герба і абкружванні яго рознымі каласамі, галінкамі і г.д., ва ўжыванні іншых элементаў і прыёмаў савецкай эмблематыкі. Ва ўсіх гэтых гербах як бы адлюстроўваліся мэты ўсталявання сацыялізму ва ўсіх краінах свету, пэўныя рысы грамадскага ладу ў Савецкім Саюзе.

Дзяржаўны герб СССР быў зацвержаны 6 ліпеня 1923 г. на другой сесіі ЦВК. Дапрацоўка малюнка герба была даручана мастаку І.І. Дубасаву. Сам жа праект дзяржаўнага герба СССР быў зроблены Усеваладам Корзунам. Па тых нешматлікіх звестках, якія маюцца аб ім, вядома, што ён паходзіў з Беларусі, працаваў тапографам, і ў той час, калі быў аб'яўлены конкурс на стварэнне герба СССР, знаходзіўся ў камандзіроўцы ў Маскве.

Канстытуцыя СССР 1924 г. дае наступнае апісанне гэтага герба: на фоне зямнога шара – скрыжаваныя серп і молат, у ніжняй частцы – узыходзячае сонца. Усе гэта абкружана вянком з каласоў, перавітых чырвонай стужкай б разой – па колькасці рэспублік, краі стужкі пакінуты вольнымі. На кожным вітку ленты – надпіс «Пролетарии всех стран, соединяйтесь!» на шасці мовах рэспублік: рускай, украінскай, беларускай, азербайджанскай, армянскай, грузінскай. Уверсе – пяціканцовая зорка.

У далейшым адбываліся змены, якія тычыліся толькі колькасці віткоў на гербе у адпаведнасці з колькасцю савецкіх рэспублік, што з часам уваходзілі ў склад СССР.

Трэба адзначыць, што да 1924 г. ужо сфарміраваліся асноўныя прынцыпы савецкай эмблематычнай традыцыі. Галоўныя для яе сімвалы – серп і молат, якія былі закліканы адлюстроўваць вобразы мірнай працы, ідэйнай згуртаванасці і непарыўнай сувязі, саюза рабочых і сялян.

На першым этапе гэтыя сімвалы, вельмі простыя і лаканічныя, лёгка даступныя для разумення грамадствам, якое была выхавана на даволі моцным геральдычным падмурку, знайшлі шырокае разуменне ў масавых колах не толькі расійскага, але і замежнага пралетарыату.

Сімволіка перакрыжаваных сярпа і молата фіксуецца ў сакавіку 1918 г., калі па загаду СНК у друкарні імя І. Фёдарова быў падрыхтаваны малюнак першай дзяржаўнай пячаткі Савецкай Расіі. Як згадаваў В.Д. Бонч-Бруевіч, які займаў тады пасаду кіруючага справамі Саўнаркама, старшыні ЦК і СНК Расійскай Федэрацыі У. Леніну вельмі спадабаўся праект, але ён быў супраць мяча, які знаходзіўся ў цэнтры кампазіцыі. Упершыню шырокае ўжыванне сярпа і молата ў якасці дамінуючай эмблемы прыпадае на святкаванне рэвалюцыйнага свята – Першая 1918 г. Гэта было зроблена па ідэі маскоўскага мастака Я.І. Камзолкіна. Паводле партыйнага загаду працоўныя машынабудаўнічага завода ў г. Пушкіне адлілі і ўстанавілі на яго магіле чыгунную пліту з надпісам «Е.М. Камзолкіну, создателю эмблемы «Серп и молот». Хаця літаратура ўспамінае таксама і іншага мастака – петраградскага архітэктара Л. Руднева, магчымага аўтара гэтай эмблемы.

Як вядома, першая канстытуцыя РСФСР была зацверджана ў ліпені 1918 г. на пасяджэнні прэзідыума УЦВК пятага склікання. Першая канстытуцыя БССР, як пісаў наркамюст Гетнер, складалася паэтапна: *«Першая, пісаная частка нашай канстытуцыі, у выглядзе юрыдычнага афармлення Савецкай Беларусі, была апублікавана часовым рабоча-сялянскім урадам Беларусі 1 студзеня 1919 г. Гэты маніфест быў выдадзены пасля вызвалення Беларусі ад нямецкай акупацыі і адлюстроўваў сабой структуру будучай Савецкай Беларусі... У падмурак нашай канстытуцыі была перакладзена дэкларацыя правоў працоўнага і эксплуатаемага народу з канстытуцыі РСФСР, прыстасаваная да беларускіх умоў»*.

Гэта прывяло да таго, што першы герб Сацыялістычнай Савецкай Рэспублікі Беларусь нічым не адрозніваўся ад герба РСФСР, акрамя надпісу на стужках. У студзені 1919 г. ЦК РКП(б) было прынята рашэнне аб утварэнні Літоўска-Беларускай ССР. На пасяджэнні (27 лютага 1919 г.) Цэнтральных выканаўчых камітэтаў рэспублік быў распрацаваны праект Канстытуцыі новай аб'яднанай рэспублікі і давалася апісанне яе герба: ён уяўляў сабой копію папярэдняга з тым адрозненнем, што да беларускамоўнага тэксту дадаваліся надпісы на літоўскай, польскай, яўрэйскай і рускай мовах. Як вядома, юрыдычна гэтае палітычнае ўтварэнне праіснавала да ліпеня 1920 г., калі распалася падчас наступлення польскіх легіянераў. Услед за гэтым адбылося г.зв. *«другое абвяшчэнне БССР»* – прынята Дэкларацыя аб незалежнасці БССР. Варта адзначыць, што да сённяшняга дня яшчэ не знойдзена ніводнай выявы герба Літбела. Хутчэй за ўсё, яго проста не існавала, а дзяржаўныя органы карысталіся пячаткамі, на якіх была толькі пісьмовая (наратыўная) інфармацыя. У тым жа 1920 г. ва ўжыванне быў узят папярэдні герб ССРБ.

Узнікненне ў 1922 г. СССР парадзіла ініцыятыву да пошукаў новага герба нашай рэспублікі, які б у дастатковай меры падкрэсліваў адзінства ўсёй краіны і ў той жа час, хоць бы ў даволі вузкіх межах жанру, высвечваў яе асаблівыя рысы і тым самым не выступаў абсалютнай копіяй герба Савецкай Расіі.

З гэтай мэтай у канцы лютага 1924 г. быў аб'яўлены конкурс на стварэнне герба рэспублікі. За лепшыя праекты былі ўстаноўлены тры прэміі на агульную суму 300 рублёў. Але ў сувязі з тым, што тэрміны былі надта абмежаваныя (да 5 сакавіка 1924 г.), станоўчых вынікаў конкурс не даў. Гэта вымусіла яго арганізатараў прадоўжыць тэрмін да 1 мая 1924 г. Аднак нягледзячы на абодва конкурсы, пажаданых вынікаў не было. Варта адзначыць, што ў ліпені 1924 г. адзін з прадстаўленых на конкурс праектаў (аўтар мастак Г. Жмудзінскі) быў абмеркаваны на пасяджэнні Прэзідыума ЦВК БССР, а 10 кастрычніка таго ж году па гэтаму праекту быў зацверджаны Ордэн Працоўнага Чырвонага Сцяга БССР, узнагароджанне якім праводзілася да 1937 г.

Адначасова СНК БССР даручыў распрацаваць герб рэспублікі Інстытуту беларускай культуры. У інбелкульце была створана камісія, у якую увайшлі Я. Дыла, В. Дружчыц, М. Мялешка, М. Шчакаціхін. Вынікам аб'яўленага конкурсу на герб БССР было прадстаўленне на яго звыш пяцідзесяці малюнкаў.

На пасяджэнні Саўнаркама, якое адбылося 27 снежня 1926 г., праекты былі разгледжаны. лепшым прызнаны праект кіраўніка Беларускага дзяржаўнага мастацкага тэхнікума ў Віцебску мастака В. Волкава.

Яго малюнак «найбольш адпавядаў умовам конкурсу і быў прыняты з некаторымі ўдакладненнямі». Ухвалены праект герба быў прэміраваны сумай у 200 рублёў. Астатнія сем лепшых праектаў, таксама прадстаўленыя работнікамі мастацкага тэхнікума, былі прэміраваны па 50 рублёў кожны.

Праект мастака В. Волкава пасля ўнясення правак (чырвоная стужка з белай каймой па краях была заменена на чырвоную) быў зацверджаны на VIII Усебеларускім з'ездзе Саветаў 11 сакавіка 1927 г. У прамове першага сакратара ЦК КП(б) А.І. Крыніцкага падкрэслівалася, што дзяржаўны герб БССР мае *«характер шрыфту беларускай мовы часткова ў стылі Скарыны»*.

Другая канстытуцыя БССР (1927 г.) дае наступнае апісанне герба рэспублікі (раздзел XIII, артыкул 74): *«Дзяржаўны герб Беларускае Сацыялістычнае Савецкае Рэспублікі складаецца з малюнку ў праменнях усходзячага сонца сярпа і молата, якія змешчаны крыж на крыж рукамі ўніз і абкружаны вянком; гэты вянок складаецца злева з жытніх каласоў, пераплеценых канюшынаю, а справа з дубовае галінкі; унізе паміж абедзвюма палавінамі вянка перавіты чырвоная стужкаю, на якой змешчаны надпісы на беларускай, яўрэйскай, расійскай і польскай мовах: «Пралятарыі ўсіх краін, злучайцеся!» і ніжэй — ініцыялы БССР. Уверсе гербу знаходзіцца пяціканцовая зорка»*.

Жытнія каласы (на думку тагачасных ідэолагаў) адлюстроўвалі сельскую гаспадарку, а дубовая галінка -- лясныя багацці рэспублікі. Пяціканцовая зорка -- шлях да сацыялізму. Колькасць моў -- чатыры -- адпавядала, з аднаго боку, асноўным этнічным групам, якія пражывалі на тэрыторыі рэспублікі, а з другога -- не стварала палітычных падстаў для ўціску беларускай мовы на тэрыторыі Заходняй Беларусі, перададзенай адпаведна з Рыжскім дагаворам 1921 г. Польшчы.

У артыкуле 21 Канстытуцыі БССР 1927 г. была падкрэслена роўнапраўнасць моў у БССР, а наступны артыкул заканадаўча зацвярджаў у сувязі з большасцю беларускага насельніцтва *«у рэспубліцы пераважнасць беларускай мовы для адносін паміж дзяржаўнымі, прафесіянальнымі і грамадскімі ўстановамі і арганізацыямі»*.

Трэцяя канстытуцыя БССР (1937 г.) пакінула герб рэспублікі без змен, але разгорнуты ў тыя часы наступ на «нацдэмаў» і імкненне ўлад знівеліраваць нават вонкавыя адрозненні не маглі не паўплываць і на дзяржаўны герб БССР. З мэтай далейшай дапрацоўкі знешняга выгляду герба, прывядзення ў яго ў адпаведнасць з новымі палітычнымі і ідэалагічнымі рэаліямі часу, што змяняўся вельмі хутка, былі зроблены адпаведныя захавы. 28 ліпеня 1938 г. на вячэрнім пасяджэнні першай сесіі Вярхоўнага Савета БССР дэпутат І.А. Захараў выступіў з прамовай, дзе адзначалася, што *«Беларусь з'яўляецца індустрыяльна-калгаснай краінай. У сельскай гаспадарцы пераважаюць большасцю пасевы зернавых і тэхнічных культур — жыта, лён, канюшына. Усё гэта з'яўляецца асноўным багаццем сельскай гаспадаркі, што і павінна быць адлюстравана ў дзяржаўным гербе Беларускай Савецкай Сацыялістычнай Рэспублікі»*. На гэтай падставе ён унёс прапанову аб унясенні змен у дзяржаўны герб: *«замяніць вянок з дубовымі лісцямі вянком з жытніх каласоў, пераплеценых клеверам і ільном»*. Такім чынам, было растлумачана і ідэалагічна абгрунтавана адмаўленне ад папярэдняга герба рэспублікі.

Герб Беларускай Савецкай Сацыялістычнай Рэспублікі праіснаваў да распаду СССР. Пасля рэферэндуму 14 мая 1995 г., па яго выніках замест герба Пагоня быў уведзены сучасны Дзяржаўны герб Рэспублікі Беларусь.

У часы хрушчоўскай адлігі (60-я гг. XX ст.) была зроблена спроба адрадзіць побач з дзяржаўным інстытут гарадскога герба, напоўніўшы яго «новым сацыялістычным зместам». Гэта спроба ў Беларусі не была выніковай. Разнастайныя наборы хімічнага посуду, малаткоў, шасцяронак і іншых прылад працы пры пэўнай геральдычнай рэдакцыі маглі б адпавядаць нейкай прафесійнай альбо цэхавай эмблеме, але ніяк не гербу горада. Сярод такіх няўдалых, але вельмі характэрных спроб можна прывесці прапанаваныя тады «гербы» Пінска, Бабруйска, Полацка, Ваўкавыска і інш.

Варыятыўнасць сімволікі ў іншых краінах

Рэспубліка Беларусь з'яўляецца не адзінай краінай у свеце, дзе разам з дзяржаўнай (нацыянальнай) сімволікай ужываюцца розныя альтэрнатыўныя гербы, сцягі і нават гімны. У суседняй Расіі прыхільнікі савецкага ладу і камуністычнай ідэі да гэтага часу выкарыстоўваюць чырвоны сцяг з сярпом і молатам, а таксама герб СССР. Гэтыя сімвалы ўжываюцца на афіцыйных мерпрыемствах Камуністычнай партыі Расійскай Федэрацыі, блізкіх да яе па поглядах арганізацый, дэпутатамі ўсіх узроўняў ад гэтай палітычнай партыі. На афіцыйных мерапрыемствах КПРФ выконваецца дзяржаўны гімн СССР у яго савецкіх рэдакцыях (сталінская і брэжнеўская).

А вось сучасныя расійскія прыхільнікі манархічнай ідэі і некаторыя нацыяналістычныя колы актыўна ўжываюць сцяг Расійскай імперыі, які афіцыйна існаваў з 1858 г. па 1896 г. Ён уяўляе сабой штандар з трох гарызантальных палос чорнага, жоўтага (залатога) і белага колераў. Тыя, хто выходзіць на вуліцы з гэтым сцягам, упэўнены, што ён сімвалізуе імперскую веліч, непераможнасць Расіі.

Трэба таксама адзначыць, што Расійская Федэрацыя з 1990 г. аднойчы мяняла свой Дзяржаўны гімн. Першапачаткова на хвалі барацьбы з саюзным цэнтрам і падчас прэзідэнцтва Б. Ельцына афіцыйна выкарыстоўвалася «Патрыятычная песня» М.І. Глінкі, напісаная кампазітарам у 1833 г. Але з 2000 г. ужо пры прэзідэнце У. Пуціне вярнулася мелодыя гімна СССР А. Аляксандрава. Цікава, што новыя словы напісаў С.У. Міхалкоў, суаўтар усіх рэдакцый тэкста савецкага гімна.

Грузія пасля абвяшчэння незалежнасці таксама змяняла свой дзяржаўны сцяг. З 1990 г. ім з'яўлялася малінавае палотнішча з чорна-белай устаўкай у левым верхнім вугле, але з 2004 г. быў прыняты новы сцяг – адзін вялікі і чатыры малых крыжа Св. Георгія на белым фоне.

У Іспаніі існуе афіцыйны сцяг каралеўства, аднак праціўнікі манархічнай формы праўлення шырока ўжываюць знамя рэспублікі, якая існавала з 1931 г. па 1939 г.

У Злучаных Штатах Амерыкі ў шматлікіх паўднёвых штатах амаль афіцыйна ўжываецца сцяг Канфедэрацыі, якая была абвешчана ў час Грамадзянскай вайны 1861–1865 гг. Гэта выклікае пратэсты афрамэрыканскага насельніцтва і часта прыводзіць да жорсткіх канфліктаў.

Актыўная дыскусія вакол дзяржаўнай сімволікі вядзецца ў Новай Зеландыі. Зараз там афіцыйна выкарыстоўваецца сцяг брытанскага дамініёна, бо гэта краіна ўваходзіць у Садружнасць на чале з англійскай каралевай. Аднак многія грамадзяне лічаць такі факт сведчаннем каланіяльнай залежнасці. У 2015 г. і 2016 г. праводзілася два рэферэндумы па выбару альтэрнатыўнага сцяга. І ўсё ж па выніках галасавання грамадзяне выказаліся за захаванне існуючай дзяржаўнай сімволікі.

Розныя варыянты дзяржаўнай, афіцыйнай і паўафіцыйнай сімволікі (герба, сцяга, гімна) у той альбо іншай форме існуюць таксама у некаторых іншых краінах.

Гісторыя і сімвалічнае значэнне Дзяржаўнага Сцяга. Бел-чырвона-белы сцяг быў негатыўна ўспрыняты часткай беларускага грамадства, у тым ліку ветэранскімі арганізацыямі, з-за яго выкарыстання беларускімі калабарантамі падчас акупацыі БССР войскамі вермахта ў гады Другой сусветнай вайны. Так, напрыклад, Рэспубліканскі савет Арганізацыі ветэранаў двойчы, 19 мая і 20 жніўня 1993 г., хадайнічаў перад Вярхоўным Саветам Рэспублікі Беларусь аб адмене законаў пра дзяржаўныя сімвалы Рэспублікі Беларусь. У пачатку мая 1995 г. 74 дэпутата Вярхоўнага савета звярнуліся да А. Лукашэнкі з просьбай ініцыяваць рэферэндум. Па выніках плебісцыту, які адбыўся 14 мая 1995 г., сцяг быў заменены. У наступным месяцы, 7 чэрвеня 1995 г., выйшаў Указ Прэзідэнта Рэспублікі Беларусь №214 «Аб зацвярджэнні Палажэння аб Дзяржаўным сцягу Рэспублікі Беларусь».

А. Лукашэнка прапаноўваў правесці рэферэндум пра сімволіку яшчэ ў 1993 г., але не быў падтрыманы Вярхоўным Саветам. 21 сакавіка 1995 г. прэзідэнт прапанаваў варыянт сцяга з трох палос: зялёнай, чырвонай (шырокай) і зялёнай. Вылучаны на рэферэндум праект сцяга з'явіўся 23 сакавіка 1995 г.

Сам А. Лукашэнка сцвярджаў, што прыняцце бел-чырвона-белага сцяга ў якасці дзяржаўнага было паспешлівым рашэннем і што вылучэнне на рэферэндум сцяга, падобнага на сцяг Беларускай ССР, -- спроба захавання вынікаў конкурсу ад 1951 г. на лепшы варыянт сцяга, у правядзенні якога прымалі ўдзел такія вядомыя дзеячы беларускай культуры, як Якуб Колас і Міхась Лынькоў.

Датай канчатковага замацавання новых дзяржаўных сімвалаў лічыцца 25 лістапада 1996 г., калі А. Лукашэнка выступіў перад пераможцамі конкурсу на лепшы тлумачальны тэкст для новых сцяга і герба.

Сучаснае апісанне сцяга рэгулюецца рознымі нарматыўнымі прававымі актамі. Да асноўных адносіцца Закон Рэспублікі Беларусь ад 5 ліпеня 2004 г. №301-З «Аб дзяржаўных сімвалах Рэспублікі Беларусь», які стаў пераемнікам Указа Прэзідэнта Рэспублікі Беларусь ад 7 чэрвеня 1995 г. Апісанне сцяга наступнае:

«Дзяржаўны сцяг уяўляе сабой прамавугольнае палотнішча, якое складаецца з дзвюх гарызантальна размешчаных каляровых палос: верхняй -- чырвонага колеру і ніжняй -- зялёнага колеру. Адносіны шырыні палос чырвонага і зялёнага колеру -- 2:1. Адносіны шырыні дзяржаўнага сцяга да яго даўжыні -- 1:2. Для дрэўка вертыкальна размешчаны беларускі нацыянальны арнамент чырвонага колеру на белым полі, якое складае 1/9 даўжыні сцяга без уліку прыпуску на кішэню або штакарыну для мацавання на дрэўца (флагшток). Даўжыня сцяга абмяжоўваецца ад кішэні тронка вертыкальнай чырвонай паласой шырынёй, роўнай 1/21 арнаменту па гарызанталі».

Аб флагштоку ў Законе Рэспублікі Беларусь ад 5 ліпеня 2004 г. працягваецца:

«... на дрэўку (флагштоку), якое афарбоўваецца ў залацісты (охра) колер. Адносіны шырыні Дзяржаўнага сцяга Рэспублікі Беларусь да даўжыні дрэўка -- 1:3».

Першапачаткова шырыня арнаменту складала 1/12 даўжыні сцяга, і сам арнамент размяшчаўся па цэнтры белага поля. У 2009 г. Камітэт па стандартызацыі Рэспублікі Беларусь прыняў у апісанне сцяга некаторыя змены, у якіх прапорцыі арнаменту былі прыбраны.

Пастановай Дзяржстандарту Рэспублікі Беларусь №12 ад 10 лютага 2012 г. былі прыняты змены ў арнаменце сцяга, а выява сцяга была прыведзена ў адпаведнасць з яго апісаннем. Змяненне было ўведзена ў дзеянне з 1 мая 2012 г.

У дачыненні да Беларускага дзяржаўнага сцяга яго колер можна расшыфраваць наступным чынам: белы (Срэбра) - чысціня, беззаганнасць, радасць; чырвоны - права, сіла, мужнасць, любоў, адвага; зялёны - Свабода,

радасць, надзея, здароўе. У хрысціянскай сімволіцы белы колер сімвалізуе жыццё, божа ўласнасці, само хрысціянства; чырвоны – каханне Бога, агонь веры, кроў Хрыста; зялёны – юнацтва, жыццё, адраджэнне, справядлівасць.

Чырвоны колер здаўна сімвалізуе сонца – галоўную крыніцу энергіі, усе жыццёвыя працэсы на зямлі. Разам з тым чырвоны колер – увасабленне волі, сталасці, мужнасці, высакароднасці, улады, салідарнасці ў барацьбе за высокія ідэалы чалавецтва.

Чырвоны колер на нашым сцягу – гэта колер сцягоў дывізіі Чырвонай Арміі і беларускіх партызанскіх брыгад, якія вызвалялі нашу Зямлю ад фашысцкіх акупантаў.

Зялёны колер – гэта сімвал прыроды, веры ў яе невычэрпную сілу, колер расліннасці, якая з'яўляецца асновай усяго жывога. Разам з тым гэта сімвал маладосці і энергіі, надзеі, вясны і адраджэння. Для беларускага народа, які з глыбінь стагоддзяў захаваў традыцыйную любоў да прыроды, зялёны колер, колер шчодрасці, дабрыні, стварэння і працавітасці, з'яўляецца натуральным і арганічным.

Белы колер-увасабленне бязгрэшнасці і духоўнай чысціні, надзеі на паспяховае развіццё лёсу. Гэта колер прымірэння, веры і святасці, колер мудрасці і ведаў.

Найважнейшая асаблівасць і своеасаблівасць Дзяржаўнага флага Рэспублікі Беларусь – выкарыстанне нацыянальнага арнаменту як элемента дзяржаўнай сімволікі. Арнаментальнасць – гэта незвычайна рэдкі элемент, нягледзячы на тое, што арнамент са старажытных часоў (да герба і сцяга) быў характэрным знакам або адметнай рысай усіх культурных народаў, упрыгожваў і пазначаў жыллё, начынне, адзенне, зброю, тавары, культавыя рэчы і збудаванні і т.д. майстэрства арнаменту, незалежна ад сферы яго прымянення, матэрыялу і тэматыкі, было і застаецца найважнейшай рысай беларускай нацыянальнай культуры. Арнамент на беларускім сцягу прама і непасрэдна сведчыць аб этнічнай прыналежнасці, указвае на старажытнае паходжанне беларускага народа, на традыцыі добрасумленнай працы і строгага парадку.

У аснову арнаменту на Дзяржаўным сцягу пакладзены ўзор «Узыходзячае сонца», вытканы на ручніку ў 1917 годзе сялянкай вёскі Касцёлішча Сенненскага раёна Матронай Маркевіч. У арнаменце сцяга выкарыстаныя сімвалы земляробства – ромбы, найстаражытныя графічныя варыяцыі якіх вядомыя археолагам па знаходках на тэрыторыі Беларусі. Цэнтральнае месца на ўзоры сцяга займае выцягнуты па вертыкалі ромб, ад якога зверху і знізу адыходзяць загнутыя лініі, якія нагадваюць рогі. На працягу тысячагоддзяў ён увасабляў матчыны, жаночы пачатак і звязаную з ім ідэю ўрадлівасці зямлі, яе стваральную сілу, а таксама магічную сілу працы. Гэты ўзор шырока выкарыстоўвалі нашы продкі.

У цэнтры галоўнага ромба - дзве крыжападобна перасечаныя лініі з чатырма кропкамі паміж імі. У старажытных земляробаў ромб з такой фігурай сімвалізаваў засеянае поле. Яго таксама трактуюць як "ключ да шчасця", магічнае пажаданне спрыяльнага развіцця падзей. Дадамо, што ромб з крыжам – яшчэ больш старажытны, салярны знак, г.зн. сімвал Сонца. У беларускіх вышывальшчыц арнамент такога тыпу называўся «сонейка» і сімвалізаваў узыходзячае чырвонае сонца.

Парамі злучаныя ромбы ўверсе і ўнізе арнамента сімвалізуюць ідэю працягу жыцця, аднаўляльнае хлябоў. Паміж імі і цэнтральнай фігурай праходзяць лініі з чатырох прамавугольнікаў з рысачкамі, тымі, што адыходзяць ад усіх бакоў. Увесь ўзор пранізвае ідэя добра, надзеі на лепшае, пажаданне ўрадлівасці і будучага росквіту.

На дзяржаўным сцягу арнамент чырвонага колеру размешчаны на белым фоне. Такое спалучэнне адпавядае традыцыям беларускага арнаментальнага мастацтва, у якім, як правіла, на белую аснову наносіцца каляровы (часцей за ўсё чырвоны) ўзор. Белая аснова таксама нясе сваё сімвалічнае пасланне: спрадвеку белы колер звязваўся са святлом паўдзённага сонца, сімвалізаваў чысціню, бязгрэшнасць, гасціннасць, згоду, свабоду.

Такім чынам, тры паласы Дзяржаўнага сцяга – гарызантальныя чырвоная і зялёная, вертыкальная белая з чырвоным арнаментам – нясуць пажаданне добра, поспеху і росквіту ўсім грамадзянам Беларусі і ўсім народам Зямлі.

Дзяржаўны Герб і яго змештавая трактоўка

Дзяржаўны герб Рэспублікі Беларусь уяўляе сабой размешчаны ў сярэбраным полі залаты контур Дзяржаўнай мяжы Рэспублікі Беларусь, накладзены на залатыя промні ўзыходзячага над зямным шарам сонца. Уверсе знаходзіцца пяціканцовая чырвоная зорка.

Герб абрамлены вянком з залатых каласоў, пераплеценых справа кветкамі канюшыны, злева -- кветкамі лёну. Вянок тройчы перавіты з кожнага боку чырвона-зялёнай стужкай, у сярэдняй частцы якой у аснове Дзяржаўнага герба Рэспублікі Беларусь у два радкі напісаны золатам словы «Рэспубліка Беларусь».

Зямны шар – знак таго, што Рэспубліка Беларусь успрымае ўсе народы Зямлі як раўнапраўных сяброў і партнёраў. Яднанне Зямлі і Сонца -- галоўны знак жыцця. Чырвоная зорка – сімвал чалавека і чалавецтва, знак мужнасці і высокіх намераў. У малюнку герба захаваны асноўныя нацыянальныя і духоўныя каштоўнасці беларусаў: грамадзянскае адзінства, праца, любоў да свету.

Выява Дзяржаўнага герба Рэспублікі Беларусь змяшчаецца:

- на будынку рэзідэнцыі Прэзідэнта Рэспублікі Беларусь, на будынках палат Нацыянальнага сходу Рэспублікі Беларусь, Савета Міністраў Рэспублікі Беларусь, Нацыянальнага банка Рэспублікі Беларусь, Камітэта дзяржаўнага кантролю Рэспублікі Беларусь, міністэрстваў, дзяржаўных камітэтаў і іншых рэспубліканскіх органаў дзяржаўнага кіравання Рэспублікі Беларусь, на будынках мясцовых Саветаў дэпутатаў, мясцовых выканаўчых і распарадчых органаў, судоў, органаў Пракуратуры Рэспублікі Беларусь, на будынках дыпламатычных і консульскіх прадстаўніцтваў, гандлёвых устаноў Рэспублікі Беларусь, якія знаходзяцца за мяжой; у памяшканнях шэрагу іншых дзяржаўных устаноў;

- на пячатках і бланках дакументаў Прэзідэнта Рэспублікі Беларусь, Парламента, Урада, міністэрстваў, дзяржаўных камітэтаў Рэспублікі Беларусь і т.д. ;

- на каштоўных паперах, аблігацыях, паштовых марках і латарэйных білетах Рэспублікі Беларусь;

- на пашпартах грамадзян Рэспублікі Беларусь, а таксама на дыпламатычных і іншых замежных пашпартах, якія выдаюцца грамадзянам Рэспублікі Беларусь;

- на памежных слупах, якія ўстанаўліваюцца на Дзяржаўнай граніцы Рэспублікі Беларусь, а таксама ў пунктах пропуску праз яе.

Дзяржаўны Гімн – музычнае адлюстраванне дзяржаўнай традыцыі

Сучасны Дзяржаўны гімн з'яўляецца пераемнікам гімна Беларускай ССР, што з'яўляецца сімвалічным сведчаннем павягі да гісторыі беларускай дзяржаўнасці. Гімн Беларускай ССР быў створаны ў 1944 г. Музыка Нестара Сакалоўскага, словы Міхаіла Клімковіча. З'яўляўся дзяржаўным гімнам у 1955--1991 гг. Затым да 2002 г. дзяржаўны гімн выконваўся без слоў, а ў 2002 г. на музыку гэтага гімна былі пакладзены перапрацаваныя вершы.

3 студзеня 2002 г. была зацверджана камісія па правядзенні конкурсу на стварэнне тэксту і музыкі Дзяржаўнага гімна Рэспублікі Беларусь.

Усё версіі гімна, прадстаўленыя на конкурс, трансліраваліся 6--9 чэрвеня 2002 г. па беларускім тэлебачанні і радыё, каб грамадзяне краіны маглі зрабіць свой выбар. У грамадстве адбывалася актыўнае і зацікаўленае абмеркаванне новай дзяржаўнай ініцыятывы.

Пяць конкурсных тэкстаў гімна былі апублікаваны ў газеце «Советская Белоруссия» 7 чэрвеня 2002 г. з напамінам: меркаванні грамадзян фіксуюцца па тэлефоне і пошце ў Міністэрстве інфармацыі з 22.00 6 чэрвеня да 09.00 10 чэрвеня. Грунтуючыся на дадзеных апытання грамадскай думкі, конкурсная камісія 10 чэрвеня 2002 г. рэкамендавала для зацвярджэння музыку Нестара Сакалоўскага і тэкст Міхася Клімковіча і Уладзіміра Карызны. А ўжо 2 ліпеня 2002 г. Указам Прэзідэнта №350 «Аб Дзяржаўным гімне Рэспублікі Беларусь» зацверджаны тэкст і музычная рэдакцыя (ноты) Дзяржаўнага гімна.

8 снежня 2002 г. Тэлеканал АНТ аб'явіў акцыю «Праспяваем гімн разам», якую падтрымаў Прэзідэнт Рэспублікі Беларусь А. Лукашэнка. На плошчы 8 Сакавіка ў Мінску сабраліся ў гэты дзень звыш 3000 чалавек -- прафесійныя і аматарскія харавыя калектывы, якія разам выканалі Дзяржаўны гімн. Акцыя становіцца штогадовай і прымяркоўваецца да Дня Незалежнасці. З кожным годам яе маштабы растуць, да яе падключаюцца рэгіёны, удзельнічаюць зоркі і знакамітыя спартсмены: так, у 2007 г. у Мінску, абласных і раённых цэнтрах гімн хорам выканалі 620 тыс. чалавек -- удзельнікі і слухачы святочных канцэртаў.

Глыбокі сімвалізм тэксту Дзяржаўнага гімна падштурхоўвае да разважання пра вытокі беларускай дзяржаўнасці, якая мае глыбокія гістарычныя карані.

14 мая 2017 г. у Дзень Дзяржаўнага герба і Дзяржаўнага сцяга Беларусі на плошчы Дзяржаўнага сцяга прайшоў фінал радыёконкурсу «Слаўся, зямлі маёй Светлае імя!» на арыгінальнае выкананне гімна Беларусі, абвешчаны Першым Нацыянальным каналам Беларускага радыё. Яркая акцыя сабрала звыш 3500 чалавек.

І яшчэ адзін вельмі паказальны факт. 22 ліпеня 2017 г. лёгкаатлетка Віялета Скварцова, якая стала чэмпіёнкай Еўропы ў трайным скачку, пакінула п'едэстал, калі падчас цырымоніі ўзнагароджання замест беларускага загучаў гімн іншай дзяржавы.

«Стала вельмі крыўдна за краіну, за сябе, -- прызналася спартсменка. -- З боку арганізатараў гэта быў велізарны недагляд. Я пачакала, пакуль падыецца наш сцяг, пасля я сышла з п'едэстала. Разумела, што парушаю працэдуру цырымоніі ўзнагароджання і могуць рушыць услед санкцыі, аж да пазбаўлення медалі. Але ў той момант мне было вельмі непрыемна, што гучыць гімн не маёй краіны, не маёй Радзімы, за якую я выступаю». Арганізатары прынеслі прабачэнні, цырымонія ўзнагароджання была праведзена для Віялеты Скварцовай паўторна, а балельшчыкі з розных краін падтрымалі яе ўчынак, назваўшы яго не проста патрыятычным і мужным, але і адзіна магчымым.

Дзяржаўны гімн Рэспублікі Беларусь выконваецца:

- пры уступленні Прэзідэнта Рэспублікі Беларусь на пасаду -- пасля прынясення ім Прысягі;
- пры адкрыцці і закрыцці сесій Палаты прадстаўнікоў і Савета Рэспублікі Нацыянальнага сходу Рэспублікі Беларусь;
- падчас афіцыйнай цырымоніі ўзняцця Дзяржаўнага сцяга Рэспублікі Беларусь і іншых афіцыйных дзяржаўных цырымоній;
- падчас правядзення цырымоній сустрэч кіраўнікоў замежных дзяржаў, парламентаў і ўрадаў замежных дзяржаў, якія наведваюць Рэспубліку Беларусь з афіцыйнымі візітамі;
- пры афіцыйных цырымоніях ускладання вянкаў кіраўнікамі замежных дзяржаў, парламентаў і ўрадаў;
- пры правядзенні воінскіх рытуалаў -- у адпаведнасці з агульнавайсковымі статутамі Узброеных Сіл Рэспублікі Беларусь;

- пры афіцыйных цырымоніях падчас спартыўных спаборніцтваў на тэрыторыі Рэспублікі Беларусь і за яе межамі -- у адпаведнасці з правіламі арганізацыі гэтых спаборніцтваў.

Дзяржаўны гімн Рэспублікі Беларусь можа выконвацца:

- пры адкрыцці помнікаў, памятных знакаў і іншых збудаванняў, прысвечаных знамянальным падзеям у жыцці Рэспублікі Беларусь, у гонар знакамітых дзяржаўных, палітычных, грамадскіх і ваенных дзеячаў, народных герояў, дзеячаў навукі, мастацтва і культуры;

- пры адкрыцці і закрыцці ўрачыстых сходаў, прысвечаных дзяржаўным святам Рэспублікі Беларусь;

- у час урачыстых сходаў, якія праводзяцца дзяржаўнымі органамі і іншымі арганізацыямі;

- грамадзянамі падчас народных, працоўных, сямейных святаў і іншых урачыстых мерапрыемстваў пры забеспячэнні неабходнай павагі да Дзяржаўнага гімна Рэспублікі Беларусь.

Дзяржаўны гімн Рэспублікі Беларусь трансліюецца дзяржаўнымі тэлевізійнымі і радыёвяшчальнымі кампаніямі:

- штогод у пачатку і перад заканчэннем вяшчання, а пры кругласутачным вяшчанні -- у 6 гадзін і ў 24 гадзіны;

- у навагоднюю ноч -- пасля бою гадзінніка ў 24 гадзіны.

Пры афіцыйным выкананні Дзяржаўнага гімна Рэспублікі Беларусь прысутныя слухаюць яго стоячы (мужчыны -- без галаўных убораў, ваеннаслужачыя, іншыя асобы, для якіх прадугледжана нашэнне форменнага адзення, -- у адпаведнасці з заканадаўствам Рэспублікі Беларусь).

Выкананне Дзяржаўнага гімна Рэспублікі Беларусь пры правядзенні Рэспублікай Беларусь афіцыйных мерапрыемстваў на тэрыторыі замежных дзяржаў ажыццяўляецца ў адпаведнасці з правіламі, усталяванымі Міністэрствам замежных спраў Рэспублікі Беларусь, законамі, правіламі і звычаямі дзяржавы знаходжання.

Дзяржаўныя святы Рэспублікі Беларусь

Рашэнне аб усталяванні дзяржаўных свят і святочных дзён, надзяленні адпаведнай падзеі статусам дзяржаўнага свята прымаецца Прэзідэнтам Рэспублікі Беларусь.

Праект такога рашэння уносіцца ў агульным парадку, устаноўленым для прадстаўлення на разгляд Прэзідэнта Рэспублікі Беларусь праектаў актаў Прэзідэнта Рэспублікі Беларусь. Да праекта прыкладаецца матываванае абгрунтаванне неабходнасці яго прыняцця.

У дзяржаўныя святы і агульнарэспубліканскія святочныя дні ў адпаведнасці з заканадаўствам узнімаецца Дзяржаўны сцяг Рэспублікі Беларусь.

Правядзенне з нагоды дзяржаўных свят і святочных дзён афіцыйных ўрачыстых мерапрыемстваў, ваенных парадаў, артылерыйскіх салютаў і феерверкаў ажыццяўляецца ў адпаведнасці з заканадаўствам.

Дні, прысвечаныя выбітным падзеям, традыцыйным датам, ушанаванню работнікаў пэўнай прафесіі, галіны гаспадаркі або сферы дзейнасці і г.д., з'яўляюцца святочнымі днямі, калі гэта ўстаноўлена Прэзідэнтам Рэспублікі Беларусь.

Даты, якія не валодаюць прыкметамі дзяржаўных свят або святочных дзён, але звязаныя з пэўнымі гістарычнымі падзеямі ў жыцці дзяржавы і грамадства альбо традыцыйна адзначаюцца асобнымі катэгорыямі грамадзян, з'яўляюцца памятнымі датамі.

У Рэспубліцы Беларусь могуць адзначацца святочныя дні, устаноўленыя актамі міжнародных арганізацый, іншымі міжнародна-прававымі дакументамі.

Зараз прывядзем спіс дзяржаўных свят у календарным парадку.

15 сакавіка ў нашай краіне адзначаецца Дзень Канстытуцыі ў гонар прыняцця ў 1994 г. Асноўнага закона незалежнай і суверэннай Беларусі. Гэта свята сімвалізуе накіраванасць нашай рэспублікі на пабудову справядлівага грамадства і прававой дзяржавы.

2 красавіка святкуецца Дзень яднання народаў Беларусі і Расіі. Гэта галоўнае свята Саюзнай дзяржавы Беларусі і Расіі. Менавіта 2 красавіка 1996 г. прэзідэнты Расіі і Беларусі Барыс Ельцын і Аляксандр Лукашэнка падпісалі ў Маскве Дагавор аб Супольнасці Беларусі і Расіі. Праз год, 2 красавіка 1997 г., быў падпісаны Дагавор аб Саюзе Беларусі і Расіі, які быў пакладзены ў аснову працэсаў інтэграцыі дзвюх дзяржаў. Свята сімвалізуе спрадвечную братэрскую еднасць двух усходнеславянскіх народаў.

2-я нядзеля мая -- Дзень Дзяржаўнага сцяга Рэспублікі Беларусь і Дзяржаўнага герба Рэспублікі Беларусь. Свята прысвечана галоўным сімвалам краіны, якія ўвасабляюць ідэі нацыянальнага адзінства і з'яўляюцца важнейшымі атрыбутамі суверэннасці і незалежнасці Беларусі. Яно ўстаноўлена ў гонар рэферэндума 14 мая 1995 г., калі былі зацверджаны дзеючыя дзяржаўныя сімвалы.

9 мая Беларусь святкуе перамогу над фашызмам у Вялікай Айчыннай вайне (Другой сусветнай). У краіне гэта адна з самых шануемых дат, таму што перамога дасталася вялікай цаной – загінуў кожны трэці беларус. Ветэраны вайны ў Беларусі карыстаюцца асаблівай пашанай, таму ўрачыстыя шэсці ветэранаў – галоўнае святочнае мерапрыемства Дня Перамогі. Яны праходзяць па ўсёй краіне. У юбілейныя гады ў Мінску могуць адбывацца і ваенныя парады.

У Беларусі Дзень Незалежнасці – галоўнае дзяржаўнае свята. Яно адзначаецца 3 ліпеня – у дзень вызвалення ў 1944 г. горада Мінска ад нямецка-фашысцкіх захопнікаў. Галоўнае мерапрыемства свята – урачысты парад. У Мінску ён праводзіцца на праспекце Пераможцаў і нагадвае аб тым, што беларускі народ цаной наймаверных страт заваяваў свабоду краіны, а таксама дэманструе дасягненні суверэннай Беларусі.

7 лістапада ў Беларусі святкуецца Дзень Кастрычніцкай рэвалюцыі. Гэта свята адзначаецца і як даніна традыцыі, так і ў памяць таго, што менавіта рэвалюцыйныя падзеі 1917 г. прывялі да стварэння беларускай дзяржавы. Тады таксама былі абвешчаны прынцыпы сацыяльнай справядлівасці, раўнапраўя народаў -- тыя каштоўнасці, якія застаюцца актуальнымі і да нашых дзён.

Таксама ў Рэспубліцы Беларусь існуюць іншыя святы і памятныя дні, у тым ліку рэлігійныя, якія з'яўляюцца выхаднымі. Сярод іх 1 студзеня – Новы год, адно з самых любімых свят па ўсім свеце. Улічваючы шматканфесійны склад насельніцтва, у нашай краіне адзначаецца Раство Хрыстова як праваслаўнае (7 студзеня), так і каталіцкае (25 снежня), тое самае тычыцца і Вялікдня. А на 9-ы дзень пасля праваслаўнага Вялікадня прыходзіцца Радаўніца – памінанне памерлых продкаў у беларусаў. Як даніна павагі народным традыцыям гэты дзень таксама з'яўляецца нерабочым. У беларускага народа прынята менавіта ў гэты дзень наведваць могілкі, прыводзіць у парадак магілы сваякоў і блізкіх людзей.

23 лютага – Дзень абаронцаў Айчыны і Узброеных Сіл Рэспублікі Беларусь. Ён адзначаецца ў гонар стварэння ў 1918 г. савецкага войска, пераемнікамі якога з'яўляюцца сучасныя беларускія Ўзброеныя Сілы. Хоць галоўныя героі гэтага дня -- ваеннаслужачыя, у Беларусі ён лічыцца святам усіх мужчын.

8 Сакавіка – Дзень жанчын. Свята было заснавана ў хуткім часе пасля рэвалюцыі 1917 г. У сучаснай Беларусі 8 Сакавіка з'яўляецца святам Вясны і днём, калі ўшаноўваюць жанчын.

1 Мая – Свята працы. Дзень працы -- адно з папулярных свят у Беларусі. У гэты дзень праводзіцца мноства канцэртаў і іншых відовішчых мерапрыемстваў. Многія святкуюць яго, робячы пікнікі.

У Беларусі афіцыйна ўстаноўлены памятныя дні, у якія прынята ўспамінаць ахвяр вялікіх трагедый, аддаваць даніну павагі памерлым. Так, на 26 красавіка прыходзіцца Дзень памяці ахвяр чарнобыльскай трагедыі 1986 г. А 22 чэрвеня адзначаецца Дзень усенароднай памяці ахвяр Вялікай Айчыннай вайны.

Нароўні з афіцыйнымі ў Беларусі застаюцца папулярнымі старажытныя народныя святы, адно з якіх – Купалле. Ён адзначаецца ў ноч з 6 на 7 ліпеня. Святкаванне суправаджаецца народнымі абрадамі, песнямі, карагодамі. Абавязковыя атрыбуты свята – рытуальныя скачкі праз вогнішча і купанне.

Пытанні і заданні

1. Якое значэнне для дзяржаўнасці маюць Гімн, Герб і Сцяг?
2. Прывядзіце прыклады гістарычнай сімволікі на беларускіх землях часоў Вялікага Княства Літоўскага. Якія праекты беларускага нацыянальнага сцяга былі прапанаваны ў пачатку XX ст.?
3. Якія дзяржаўныя сімвалы мела БССР? У чым заключалася значэнне гэтых сімвалаў?

4. Якую ролю адыграў бел-чырвона-белы сцяг у гады Вялікай Айчыннай вайны?
5. У чым заключаецца сімвалічнае значэнне Дзяржаўнага Сцяга і Дзяржаўнага Гэрба Рэспублікі Беларусь?
6. Як у Дзяржаўным Гімне Рэспублікі Беларусь знайшлі адлюстраванне дзяржаўныя традыцыі?
7. Якія дзяржаўныя святы Рэспублікі Беларусь вы ведаеце? Растлумачце прызначэнне святаў менавіта на гэтыя дні.
8. Якія сімвалы, акрамя дзяржаўных, выкарыстоўваюцца ў сучасным грамадска-палітычным жыцці?
9. Параўнайце сучасны Дзяржаўны Герб Рэспублікі Беларусь з Гербам БССР. У чым можна знайсці адрозненні і падабенства?
10. Уважліва прачытайце тэкст Дзяржаўнага Гімна Рэспублікі Беларусь. Якія ключавыя характэрныя рысы беларускага менталітэту і гістарычныя традыцыі ў яго закладзены?

Тэма 3.4. Сацыяльна-эканамічная мадэль сучаснай Беларусі

Перадумовы беларускай сацыяльна-эканамічнай мадэлі развіцця.

Мадэль айчыннага сацыяльна-эканамічнага развіцця акрэслена *тэарэтычнымі, гістарычнымі і сацыяльна-псіхалагічнымі* перадумовамі.

З прычыны таго, што ў 1960--1970-я гг. многія з краін т.зв. «трэцяга свету» абралі не заходнееўрапейскі шлях мадэрнізацыі, а шукалі свой своеасаблівы накірунак развіцця, абапіраючыся на свае гістарычныя і прыродна-геаграфічныя асаблівасці, істотна змяніліся тэарэтычныя падыходы да мадэрнізацыі грамадства. У сацыялогіі нарастаючую папулярнасць набывае канцэпцыя шматстайнасці сучаснасці (*multiple modernities*), згодна якой традыцыя – гэта неад’емны элемент любой сацыяльнай культуры: як усялякай сацыяльнай арганізацыі ў цэлым (ці так званае традыцыйнае, ці сучаснае грамадства), так і кожнага яе элемента паасобку (традыцыі, напрыклад, захоўваюць сваю значнасць нават у такіх найбольш рацыяналізаваных і дынамічных галінах чалавечай дзейнасці, як навукі і тэхналогія). Вызначалася выключная роля норм, традыцыі ў захаванні стабільнасці сацыяльнай сістэмы, паколькі чалавек дзейнічае, упарадкоўвае рэальнасць у адпаведнасці ўяўленнямі, якія ён засвоіў і ператварыў у свае перакананні і што сталі матывацыяй яго дзеянняў.

Традыцыя як сацыяльная форма выяўлення агульнага закона пераемнасці валодае ўстойлівасцю, дазваляе збіраць культурны вопыт, ажыццяўляць яго перадачу, а дынамічнасць садзейнічае ўзбагачэнню, узаемадзеянню традыцый з іншымі з’явамі грамадскага жыцця. Фарміруючыся на працягу шматлікіх стагоддзяў, традыцыя назапашвае гістарычны вопыт, мудрасць народа, забяспечвае ўзаемасувязь паміж мінулым і сучасным.

Не менш істотным з’яўляецца ўлік *гістарычных* перадумоў. Традыцыйнае грамадства беларускай вёскі не адчула ў поўнай ступені кардынальнай трансфармацыі, праз якую прайшла Заходняя Еўропа (уключаючы поўнае разбурэнне адносін у грамадстве). Лёс беларускага сялянства — гэта шмат у чым лёс беларускага этнасу. Шэраг рыс беларускага сялянства склаўся гістарычна, на працягу стагоддзяў. Роля традыцыі для беларускага вяскоўца была выключнай.

Абшчына з яе ўраўняльнасцю да пачатку XX ст. у Беларусі хутка знікае. Бачыцца зусім не выпадковым, што П.А. Сталыпін, які ўзрос і склаўся як дзяржаўны дзеяч ў заходніх губернях Расійскай імперыі, ва ўмовах развіцця сялянскай рэвалюцыі зрабіў адну з найбольш значных ў Расійскай імперыі спроб рэфармавання вёскі.

Месца абшчыны ў Беларусі заняла сялянская грамада, якая заставалася важнейшым рэгулятарам сацыяльных адносін, перш за ўсё ў сферы зямель агульнага карыстання (лес, выпасы, сенакос). Яна ўспрымалася як нейкі калектыўны, аб’ядноўваючы пачатак, у якім злучыліся з часоў «Гомана» нацыянальныя і сацыяльныя патрабаванні беларусаў. На пачатку XX ст. загучаў заклік Янкі Купалы: «А хто там ідзе, а хто там ідзе ў агромністай

такой грамадзе? Беларусы». Асноўным крытэрыям справядлівасці вызначалася праца і размеркаванне па выніках працы.

Каб зразумець асаблівасці беларускай мадэлі развіцця, неабходна прыняць пад увагу і *сацыяльна-псіхалагічныя перадумовы*. Можна даволі хутка змяніць абсталяванне і стварыць новыя вытворчасці, але вельмі марудна змяняюцца эканамічныя паводзіны грамадзяніна, якія засноўваюцца на папярэднім вопыце працы. Цэлыя пакаленні беларусаў ўзраслі ва ўмовах калектыўнай вытворчасці, дзе важнейшымі стымуламі з'яўляліся не толькі і не столькі эканамічныя механізмы, колькі найперш, адміністрацыйныя. Да таго ж у пераходны перыяд у дзяржавы не заўсёды меліся ў дастатковай колькасці сродкі для значнага матэрыяльнага заахвочвання. «Новая эканамічная палітыка» ў Беларусі 21 ст. павінна была ўлічыць вопыт развіцця СССР XX ст., калі акцэнт выключна на матэрыяльнай зацікаўленасці і дробнай сямейнай вытворчасці спарадзіў цэлы шэраг супярэчнасцей, якія былі выкарыстаны пры зломе нэпу. Фарсіраванне пры рэфармаванні сельскай гаспадаркі, якое адбылося ў Расіі на пачатку 90-х гг. XX ст, дало новы, блізкі вопыт для фарміравання свайго уласнага беларускага падыходу.

Беларуская мадэль сацыяльна-эканамічнага развіцця, якая рэалізуецца з сярэдзіны 1990-х гг., зыходзіць, як адзначае шэраг беларускіх і замежных экспертаў, з канкрэтных беларускіх умоў і ў той жа час улічвае вопыт эканамічнай трансфармацыі ў шэрагу замежных краін. Упершыню разгорнутую характарыстыку гэтай мадэлі даў Прэзідэнт Беларусі А. Лукашэнка. У сакавіку 2002 г. ён вылучыў наступныя рысы беларускай мадэлі развіцця: -- моцная і эфектыўная дзяржаўная ўлада, якая забяспечвае палітычную стабільнасць, сацыяльную справядлівасць і бяспеку; -- роўнасць розных форм уласнасці; галоўны крытэрыі развіцця эканомікі -- эфектыўнасць вядзення гаспадаркі; прыватызацыя разглядаецца не як самамэта, а як сродак пошуку зацікаўленых інвестараў, стварэнне эфектыўнага ўласніка; – шматвектарнасць знешнеэканамічнай палітыкі ва ўмовах глабалізацыі мірагаспадарчых сувязей; – актывізацыя інтэграцыйных працэсаў, перш за ўсё эканамічных, з краінамі СНД і Расіяй; – моцная сацыяльная палітыка дзяржавы, інвестыцыі ў здароўе, адукацыю, прафесійнае і культурнае развіццё асобы, а таксама адрасная сацыяльная дапамога. Такім чынам, беларуская мадэль накіравана на фарміраванне сацыяльна арыентаванай рыначнай эканомікі, заснаванай на вядучай ролі дзяржавы ў гаспадарчым жыцці і забеспячэнні высокага ўзроўню сацыяльнай абароненасці насельніцтва. Беларуская эканамічная мадэль увабрала шмат у чым у сябе рысы развіцця неаіндустрыяльных краін, якія развіваюцца ў рэгіёнах Паўднёвай, Паўднёва-Усходняй і Усходняй Азіі – ад Індыі да Паўднёвай Карэі і спалучае традыцыйныя прынцыпы функцыянавання рыначнай эканомікі і спецыфіку нацыянальнай эканомікі Рэспублікі Беларусь, традыцыі і менталітэт беларускага народа.

У беларускай эканамічнай мадэлі вядучая роля адводзіцца дзяржаўнаму сектару: на долю дзяржпрадпрыемстваў прыпадае каля 50% ВУП, ад дзяржпрадпрыемстваў паступае каля 40% валютнай выручкі. На гэтых

прадпрыемствах створана каля паловы рабочых месц. На першым этапе мадэрнізацыі толькі дзяржава рэальна магла быць яе галоўным суб'ектам: з прычыны адсутнасці буйнога прыватнага бізнесу дзяржаве даводзілася браць на сябе яго функцыі. Разам з тым, дзяржава аказвае падтрымку і прыватнаму прадпрымальніцтву, разглядаемаму ў якасці важнага элемента эканамічнай сістэмы краіны. У цяперашні час недзяржаўныя прадпрыемствы, якіх да пачатку трансфармацыі практычна не было, ствараюць каля паловы ВУП; на прыватны сектар цяпер прыпадае каля 60% усяго экспарту краіны і палова занятасці насельніцтва.

На працягу многіх гадоў хутка раслі зароботная плата і іншыя віды даходаў насельніцтва, што дало шэрагу экспертаў падставу называць беларускую эканамічную палітыку «славянскім кэйнсіянствам». Забяспечваючы павышэнне жыццёвага ўзроўню насельніцтва, гэта палітыка не толькі спрыяла эканамічнаму росту, але і гарантавала сацыяльную стабільнасць у краіне. У адрозненне ад Расіі і шэрага іншых постсавецкіх краін у Беларусі значная ўвага надавалася росту плацежаздольнага попыту насельніцтва як фактару ўздыму эканомікі. Прымаліся меры па недапушчэнні моцнага сацыяльнага расслаення, праводзілася палітыка пераразмеркавання даходаў на карысць малазабяспечаных слаёў насельніцтва. У сувязі з гэтым некаторыя эксперты казалі аб наяўнасці свайго роду «сацыяльнага кантракту» паміж уладай і грамадствам, у адпаведнасці з якім грамадства згаджаецца на жорсткі кантроль дзяржавы над эканомікай і іншымі сферамі грамадскага жыцця ў абмен на гарантаваныя сацыяльныя льготы. Характэрнай рысай беларускай мадэлі стала высокая ступень цэнтралізацыі кіравання, калі ключавыя пытанні эканамічнай палітыкі вырашаюцца непасрэдна Прэзідэнтам Беларусі, надзеленым неабходнымі для гэтага паўнамоцтвамі.

У межах беларускай мадэлі рэалізуецца курс на забеспячэнне шматвектарнасці знешнеэканамічных сувязей. Рэспубліка мае гандлёвыя адносіны больш чым з 200 краінамі свету; пры гэтым асноўнымі гандлёвымі партнёрамі з'яўляюцца краіны СНД, на долю якіх у 2015 г. прыпадала больш 55% знешнегандлёвага абароту Рэспублікі Беларусь, а таксама краіны Еўрасаюза (каля 25%). Кіраўніцтва рэспублікі, нягледзячы на шэраг праблем у двухбаковых адносінах, праводзіць курс на збліжэнне і інтэграцыю з Расіяй у рамках стваранай дзвюма краінамі Саюзнай дзяржавы. Эканамічная інтэграцыя з Расіяй мае для Беларусі выключна важнае значэнне, яна з'яўляецца найбольш важным эканамічным і стратэгічным партнёрам.

Гады рэалізацыі беларускай эканамічнай мадэлі (перш за ўсё перыяд 1996--2008 гг.) былі ў цэлым вельмі паспяховымі. Беларуская эканоміка не толькі досыць хутка пераадолела наступствы глыбокага трансфармацыйнага спаду першай паловы 1990-х гг., але і дабілася значнага росту асноўных эканамічных паказчыкаў. Беларусь, у адрозненне ад большасці іншых постсавецкіх краін, пазбегла дэіндустрыялізацыі, захаваўшы найважнейшыя галіны прамысловасці і найбуйнейшыя прадпрыемствы і падвоіла свой ВУП у параўнанні з 1991 г.

Варта пры гэтым падкрэсліць, што такі значны эканамічны рост быў дасягнуты ў краіне, пазбаўленай буйных запасаў энергарэсурсаў, ва ўмовах амаль поўнага спынення (шмат у чым па палітычных матывах) прадастаўлення Рэспубліцы заходніх крэдытаў. Буйнамаштабнае крэдытаванне Беларусі з боку міжнародных фінансавых інстытутаў (перш за ўсё МВФ) аднавілася толькі ў 2009 г. у перыяд сусветнага крызісу. У свеце загаварылі аб «беларускім эканамічным цудзе». У апошнія гады краіна прыступіла да мадэрнізацыі эканомікі на інавацыйнай аснове. Так, падчас выканання Дзяржаўнай праграмы інавацыйнага развіцця на 2011–2015 гг. было ўведзена ў эксплуатацыю больш 130 новых прадпрыемстваў і вытворчасцей, створана або мадэрнізавана каля 20 тыс. працоўных месц.

Значныя поспехі былі дасягнуты ў развіцці сацыяльнай сферы Рэспублікі Беларусь. З 1996 па 2014 гг. бесперапынна раслі рэальныя даходы насельніцтва і рэальныя заробкі, што было звязана як з хуткім ростам эканомікі краіны, так і з актыўнай сацыяльнай палітыкай дзяржавы. Паводле звестак міжнародных арганізацый, Беларусь уваходзіць у дзясятку краін з найменшай сацыяльнай няроўнасцю; разрыў у даходах паміж найбольш багатымі і найбольш беднымі ў Рэспубліцы Беларусь прыкладна такі ж, як у Германіі, Аўстрыі і Швецыі. Сацыяльная сітуацыя ў Беларусі характарызуецца таксама адноснай стабільнасцю рынку рабочай сілы і нізкім узроўнем зарэгістраванага беспрацоўя. Моцная сацыяльная палітыка, накіраваная на хуткі рост жыццёвага ўзроўню насельніцтва і выраўноўванне даходаў розных яго груп, дазволіла пазбегнуць рэзкага сацыяльнага расслаення і забяспечыць палітычную стабільнасць. Курс на актывізацыю інтэграцыйных працэсаў з Расіяй і іншымі краінамі СНД дазволіў Рэспубліцы атрымліваць важкія выгады ад узаемнага супрацоўніцтва. Важнымі фактарамі бурнага эканамічнага росту былі, у прыватнасці, унутраны спажывецкі попыт і інвестыцыі ў асноўны капітал, якія ажыццяўляюцца ў асноўным дзяржавай або прама (праз бюджэт) або са сродкаў кантраляваных дзяржавай прадпрыемстваў і банкаў. Істотнай асаблівасцю беларускай эканомікі з'яўляецца яе велізарная залежнасць ад знешніх умоў, у тым ліку ад стану эканомік краін-партнёраў і дынамікі знешнегандлёвых цэн на асноўныя экспартныя і імпортныя тавары. Таму істотную ролю ў паспяховым сацыяльна-эканамічным развіцці Рэспублікі Беларусь мелі і іншыя фактары, у тым ліку спрыяльная знешнеэканамічная кан'юнктура, якая захоўвалася на працягу першага дзесяцігоддзя 21 ст.

Глабалізацыя эканомікі перадвызначае дынамічнае развіццё рынкаў рабочай сілы і капіталу. Энергарэсурсы ўсё часцей перадвызначаюцца як сродак не толькі эканамічнага, але і палітычнага ўплыву. Абвастраецца барацьба за чалавечы капітал. У такіх умовах ажыццяўляецца карэкціроўка беларускай мадэлі, вызначаюцца яе асноўныя кірункі. Значная лібералізацыя назіраецца ў галіне рэгулявання дзейнасці суб'ектаў гаспадарання. Хутка развіваюцца сферы, накіраваныя на стварэнне лічбавай эканомікі, ў прыватнасці актыўнае развіццё ПВТ. Скарачаецца колькасць дзяржпрадпрыемстваў, якім цэнтралізавана ўсталёўваюцца прагнозы (а па

сутнасці планавыя) паказчыкі. Беларуская мадэль пры пэўнай карэкціроўцы ў апошнія гады, захоўвае пакуль сваю аснову -- дамінуючую ролю дзяржавы ў эканоміцы.

Дзяржава для народа – галоўны прынцып айчынной сацыяльна-эканамічнай мадэлі. У першыя гады суверэннага існавання ў эканоміцы Беларусі назіраліся крызісныя з’явы, што выявілася ў зніжэнні ўсіх галоўных макраэканамічных паказчыкаў, падзенні аб’ёмаў вытворчасці і кошту беларускага рубля, які быў уведзены ў абарачэнне з 1992 г., росце інфляцыі і знешняй запазычанасці. Прычыны паглыблення крызісу заключаліся ў рэзкай змене знешнеэканамічных умоў, непадрыхтаванасці да правядзення самастойнай эканамічнай палітыкі, асабліва ў сферы фінансавых, крэдытна-грашовых і знешнеэканамічных адносін, непаслядоўных і недастаткова прадуманых і эфектыўных рыначных пераўтварэннях.

Істотнае скарачэнне аб’ёмаў вытворчасці перш за ўсё было абумоўлена скарачэннем выпуску прамысловай прадукцыі па прычыне рэзкага падаражання матэрыяльных рэсурсаў і абвастрэння праблемы збыту вырабленых тавараў. Апошняе было абумоўлена стратай традыцыйных рынкаў збыту і неэфектыўным пошукам новых ў Азіі, Афрыцы і на Бліжнім Усходзе, а таксама нізкім узроўнем канкурэнтаздольнасці прадукцыі, што стала следствам скарачэння інвестыцый у навуку і новыя тэхналогіі.

У цяжкім стане апынуўся і аграрны сектар Беларусі па прычыне склаўшагася непарытэту цэн – дысбалансу цэн паміж сельскагаспадарчай і прамысловай прадукцыяй, які з года ў год павялічваўся. Калі за 1991–1994 гг. цэны на дызельнае паліва выраслі ў 237 тыс. разоў, на камбайны – у 149 тыс., на трактары – у 67 тыс., то закупачныя цэны на збожжа павялічыліся толькі ў 6 тыс. разоў, буйную рагатую жывёлу – у 5,4 тыс. разоў і г.д. Такім чынам, каб у 1991 г. вытворцу сельскагаспадарчай прадукцыі набыць тону дызельнага паліва, неабходна было прадаць 12 кілаграм мяса буйной рагатай жывёлы, а ў 1994 г. – ужо 469. Склаўшаяся сітуацыя прывяла да таго, што не абнаўлялася тэхнічная база беларускіх калгасаў, у не дастатковай ступені вытворчы працэс забяспечваўся ўгнаеннямі і хімічнымі сродкамі аховы раслін.

Працягвала нарастаць унутраная і знешняя запазычанасць Беларусі. Пры гэтым, акрамя афіцыйнай знешняй запазычанасці за гэты час рэспубліка насціла і вялікую цяжкую знешнюю запазычанасць, перш за ўсё перад Расійскай Федэрацыі за энерганосьбіты. Перавага імпарту над экспартам не толькі прывяла да недахопу валютных сродкаў у краіне, але і садзейнічала падзенню курсу беларускага рубля, што ў сваю чаргу абумовіла рост цэн і выдаткаў прадпрыемстваў на сыравіну, матэрыялы і іншыя віды прадукцыі, якія завозіліся.

Глыбокі эканамічны крызіс пачатку 1990-х гг., які паставіў народную гаспадарку Беларусі на мяжу абвалу, актуалізаваў пытанне аб неабходнасці распрацоўкі новай эканамічнай стратэгіі, якая б дапамагла вывесці краіну са складанага становішча. З гэтай нагоды Прэзідэнт Рэспублікі Беларусь А. Лукашэнка ўнёс на разгляд Вярхоўнага Савета праграму неадкладных мер

па выхаду эканомікі рэспублікі з крызісу, якая была адобрана 30 верасня 1994 г. Дадзеная праграма ўтрымлівала комплекс узаемазвязаных неадкладных мер, накіраваных перш за ўсё на прыпыненне спаду вытворчасці, тармажэнне інфляцыі, утрыманне належнага ўзроўню жыцця і сацыяльнай абароненасці, недапушчэнне масавага беспрацоўя і рэзкага маёмаснага расслаення. Праграмай прадугледжвалася прыняцце неадкладных мер агульнаэканамічнага характару, сярод якіх: аздараўленне фінансавай і грашова-крэдытнай сістэм; нармалізацыя знешнеэканамічных адносін, стабілізацыя нацыянальнай валюты; сацыяльная падтрымка найбольш неабароненых слаёў насельніцтва; удасканаленне аплаты працы; узмацненне дзяржаўнага рэгулявання ў эканоміцы; пераадоленне спаду вытворчасці.

Рэалізацыя праграмы дазволіла ўжо ў 1995 г. некалькі зменшыць інфляцыю, знізіць дэфіцыт дзяржаўнага бюджэту, затармазіць падзенне ўзроўню жыцця народа, прыпыніць абвальны спад вытворчасці. Нягледзячы на крызісную сітуацыю ў эканоміцы рэспублікі, працэс рыначных пераўтварэнняў ажыццяўляўся. У канцы 1995 г. у асноўным было завершана фарміраванне эканамічных інстытутаў суверэннай дзяржавы; створана незалежная крэдытна-грашова і банкаўская сістэма; сфарміраваны органы кіравання, пачала фарміравацца інфраструктура рынку тавараў, рабочай сілы і капіталу. У гэтых умовах стала актуальнай новая задача – стварыць перадумовы для пераходу ад спаду вытворчасці да яе стабілізацыі і пэўнага росту. У гэтых мэтах былі распрацаваны «Асноўныя напрамкі сацыяльна-эканамічнага развіцця Рэспублікі Беларусь на 1996–2000 гг. Прыярытэты: экспарт, жыллё, харчаванне», якія былі прыняты ўдзельнікамі Першага Усебеларускага народнага сходу 20 кастрычніка 1996 г, а 14 лістапада – зацверджаны спецыяльным указам. Гэтым крокам была замацавана пабудова мадэлі сацыяльна арыентаванай рыначнай эканомікі як перспектывага шляху пераўтварэнняў.

Дадзеная мадэль была пабудавана па прынцыпах канстытуцыйных гарантый асабістых правоў і свабод грамадзян, свабоды прадпрымальніцтва, выбару прафесіі і месца працы, роўнасці ўсіх форм уласнасці, гарантыі яе недатыкальнасці і выкарыстання ў інтарэсах асобы і грамадства, забеспячэння ўзаемасувязі дабрабыту работніка і вынікаў яго працы, сацыяльнай абароны непрацаздольных і іншых сацыяльна неабароненых пластоў насельніцтва, сацыяльнага партнёрства (паміж дзяржавай, прафсаюзамі і саюзамі прадпрымальнікаў). Сацыяльная арыентацыя рыначнай эканомікі дазваляла, з аднаго боку, захаваць сацыяльныя заваёвы народа, а з другога – выкарыстоўваць рыначныя механізмы для павышэння эфектыўнасці эканамічнай сістэмы, яе ўспрымальнасці да навукова-тэхнічнага прагрэсу. Ствараючы ўмовы для рыначнай эканомікі, дзяржава ў сваёй эканамічнай палітыцы імкнецца да дасягнення такіх прынцыповых мэт, як рост дабрабыту народа, высокая ступень занятасці, спрыяльнае для жыцця навакольнае асяроддзе.

Усебеларускія народныя сходы. Праграмы сацыяльна-эканамічнага развіцця Рэспублікі Беларусь. Праграма сацыяльна-

эканамічнага развіцця на 1996–2000 гг., якая была прынята на Першым Усебеларускім народным сходзе, прадугледжвала не толькі пабудову айчынай сацыяльна-эканамічнай мадэлі, але і шэраг мер па выхадзе з крызіснага становішча беларускай эканомікі. У якасці галоўнай мэты разглядаліся паступовы ўздым эканамічных паказчыкаў і павышэнне ўзроўню дабрабыту насельніцтва Беларусі. Рэалізаваць праграму планавалася ў два этапы. У першыя два гады (1996–1997 гг.) прадугледжвалася дасягненне макраэканамічнай стабілізацыі, спыненне спаду вытворчасці і забеспячэнне яе ўстойлівага развіцця, зніжэнне узроўню інфляцыі, умацаванне плацёжнай і фінансавай дысцыпліны. У сувязі з гэтым неабходна было стварыць механізмы стымулявання прадпрыемальніцтва, умацаваць нацыянальную валюту з адначасовым змяншэннем даларызацыі эканомікі, удасканаліць сістэму падаткаабкладання і г.д. У наступныя гады (1998–2000 гг.) меркавалася аднавіць эканамічны рост, у сувязі з чым неабходна было здзейсніць перабудову эканомікі на аснове навукаёмістых рэсурсазберагальных тэхналогій, скараціць долю неэфектыўных вытворчасцей, стварыць дзейсны механізм высокаэфектыўных інвестыцый, абараніць беларускіх вытворцаў на ўнутраным і знешнім рынках пасродкам палітыкі пратэкцыянізму і стымулявання экспарту, развіць інфраструктуру рынку і г.д.

Для выканання праграмы была рэарганізавана сістэма кіравання эканомікай – прынята Генеральная схема кіравання народнай гаспадаркай на 1996–2000 гг. Дадзеная пяцігодка стала важным этапам у працэсе пераадолення крызісных з’яў, якія былі выкліканы распадам СССР і фарміраваннем новай структуры эканомікі. Ужо ў 1996 г., упершыню за перыяд існавання суверэннай Рэспублікі Беларусь, адбыўся прырост. У параўнанні з папярэднім 1995 г. ВУП вырас на 3%, вытворчасць прамысловай прадукцыі – на 4%, сельскагаспадарчай прадукцыі – на 2%, спажывецкіх тавараў – на 9%. Аднак гэтыя паказчыкі былі яшчэ вельмі далёкімі да ўзроўню дакрызіснага 1990 г. Тым не менш, можна канстатаваць пачатак паступовага пераадолення падзення аб’ёмаў вытворчасці.

У працяканні эканамічных працэсаў у Беларусі ў другой палове 1990-х гг. вылучаюцца дзве фазы. Падчас першай, якая закранула перыяд з 1996 г. да першай паловы 1998 г., назіраліся высокія тэмпы росту эканамічных паказчыкаў. Для другой фазы, якая ханалагічна ахапіла канец 1998 г. – 2000 г., было характэрна замаруджванне тэмпаў росту. Замаруджванне ў многім было выклікана вынікамі крызісу 1998 г. у эканоміцы Расійскай Федэрацыі, а залежнасць ад яе беларускай эканомікі была высокай.

У цэлым, падчас выканання праграмы на 1996–2000 гг. былі дасягнуты значныя поспехі. Яе рэалізацыя дазволіла забяспечыць штогадовы прырост ВУП, не толькі пераадолець спад, але і забяспечыць рост аб’ёмаў вытворчасці прамысловай прадукцыі, спажывецкіх тавараў, палепшыць сістэму сацыяльнай абароны насельніцтва. Узмацніўся дзяржаўны кантроль за працэсамі цэнаўтварэння, раздзяржаўлення і прыватызацыі. У 2000 г. удалося не толькі дасягнуць, але і пераўзысці на 10% узровень 1990 г. у

вытворчасці тавараў народнага спажывання, а ў цэлым па выпуску прамысловай прадукцыі на 1%. Валавы ўнутраны прадукт павялічыўся за 1996–2000 гг. на 36%, прадукцыя прамысловасці – на 65%, інвестыцыі ў асноўны капітал – на 34%, вытворчасць спажывецкіх тавараў – на 84%, рознічны таваразварот – больш чым у 2 разы. Разам з тым, нягледзячы на значны рост у параўнанні з 1995 г., па шэрагу асноўных паказчыкаў (ВУП, вытворчасці сельскагаспадарчай прадукцыі, інвестыцыях у асноўны капітал і інш.) у 2000 г. узроўню 1990 г. дасягнуць не ўдалося.

У сувязі з гэтым у 2001 г. пачаўся новы этап трансфармацыі эканомікі Беларусі. Была распрацавана «Праграма сацыяльна-эканамічнага развіцця Рэспублікі Беларусь на 2001–2005 гг.», якая была прынята на Другім Усебеларускім народным сходзе 18 мая 2001 г. і зацверджана ўказам Прэзідэнта Рэспублікі Беларусь ад 8 жніўня 2001 г. Праграма прадугледжвала стварэнне высокаэфектыўнай сацыяльна арыентаванай рыначнай эканомікі з дзейснымі механізмамі дзяржаўнага і рыначнага рэгулявання. Асноўнымі прыярытэтамі новай праграмы былі вызначаны: нарошчванне экспарту тавараў і паслуг, развіццё аграпрамысловага комплексу і звязаных з ім галін, актывізацыя інвестыцыйнай і інавацыйнай дзейнасці, далейшае развіццё жыллёвага будаўніцтва, фарміраванне эфектыўнай сістэмы аховы здароўя.

Па стану на 2005 г. асноўныя задачы эканамічнай праграмы былі не толькі выкананы, але і перавыкананы. У 2005 г. быў зафіксаваны самы нізкі за папярэднія 15 гадоў узровень інфляцыі – 8%. За 2001–2005 гг. ВУП павялічыўся на 43,1%, а ў параўнанні з 1990 г. – на 27%, вытворчасць прамысловай прадукцыі – на 51,8% і 53% адпаведна, вытворчасць спажывецкіх тавараў на 50,4% і 66%, у тым ліку харчовых – на 51,1% і 17%. Такія макраэканамічныя паказчыкі, як вытворчасць прадукцыі сельскай гаспадаркі (рост на 25,7%) і інвестыцыі ў асноўны капітал (рост на 84%) уклаліся (сельская гаспадарка) і перавысілі прагнозныя межы (інвестыцыі), аднак, у параўнанні з узроўнем 1990 г., сельскагаспадарчы сектар эканомікі выпусціў толькі 90 % прадукцыі, інвестыцыі ў 2005 г. склалі 95% ад узроўню 1990 г.

Неабходна таксама адзначыць, што па стану на пачатак 2006 г. каля 16% прамысловых прадпрыемстваў заставаліся стратнымі. Пры росце на 15% вытворчасці ў жывёлагадоўлі адбылося зніжэнне тэмпаў вытворчасці прадукцыі раслінаводства, што ў значнай ступені было звязана з дрэннымі ўмовамі надвор'я. Па-ранейшаму заставалася высокай матэрыяла- і энергаёмістасць прадукцыі, недастатковымі былі прыток інвестыцый і інавацый у вытворчасць, нізкімі – пенсіі, стыпендыі і іншыя сацыяльныя выплаты. Гэтыя і іншыя задачы павінны былі вырашацца падчас выканання праграмы сацыяльна-эканамічнага развіцця на наступную пяцігодку.

«Праграма сацыяльна-эканамічнага развіцця Рэспублікі Беларусь на 2006–2010 гг.» была прынята на Трэцім Усебеларускім народным сходзе, які адбыўся 2–3 сакавіка 2006 г., і зацверджана адпаведным указам ад 16 чэрвеня 2006 г.. Галоўнай яе мэтай было вызначана далейшае павышэнне ўзроўню і якасці жыцця насельніцтва на аснове павышэння канкурэнтаздольнасці

эканомікі, стварэння дзяржавы, зручнай для людзей. Прыярытэтамі сацыяльна-эканамічнага развіцця на чарговую пяцігодку былі вызначаны: усебаковае гарманічнае развіццё чалавека, фарміраванне эфектыўнай сістэмы аховы здароўя; інавацыйнае развіццё нацыянальнай эканомікі, энерга- і рэсурсазберажэнне; нарошчванне экспартнага патэнцыялу краіны; развіццё аграпрамысловага комплексу і звязаных з ім галін, сацыяльнай сферы вёскі; развіццё малых і сярэдніх гарадоў; жыллёвае будаўніцтва.

Трэці пяцігадовы этап у гісторыі эканамічнага развіцця незалежнай Рэспублікі Беларусь быў этапам актыўнага эканамічнага росту. Яго асновай стала фарсіраванае развіццё ўнутранага рынку і нарошчванне інвесціравання за кошт знешніх займаў. Валавы ўнутраны прадукт за пяцігодку павялічыўся на 42,1%, вытворчасць прамысловай прадукцыі – на 47,8%, прадукцыі сельскай гаспадаркі – на 24,8%. Па вытворчасці важнейшых відаў сельскагаспадарчай прадукцыі ў разліку на душу насельніцтва Беларусь захавала лідзіруючыя пазіцыі сярод краін СНД. Беларускі аграпрамысловы комплекс не толькі ў поўным аб'ёме забяспечыў харчовую бяспеку краіны, але і экспартаваў значныя аб'ёмы прадуктаў харчавання. Паслядоўна павялічваліся ўзровень і якасць жыцця насельніцтва. За 2006–2010 гг. рэальныя грашовыя даходы беларускіх грамадзян выраслі на 79,1%.

Варта адзначыць, што з 2009 г. у рэспубліцы назіралася запавольванне тэмпаў эканамічнага росту, што было выклікана негатыўным уплывам сусветнага фінансавага крызісу. Рэзкае паслабленне эканамічнай актыўнасці ў свеце стварыла значныя праблемы для беларускай эканомікі. Цэны на тавары беларускага экспарту ўпалі, знізіўся попыт на пэўныя віды прадукцыі, узніклі затрымкі з разлікамі, доступ на крэдытныя рынкі стаў цяжкім.

З такімі праблемамі сутыкнулася ўся сусветная эканоміка, і Беларусь не магла быць выключэннем. Высокі ўзровень адкрытасці беларускай эканомікі, стратэгічная залежнасць ад імпрату энергетычных і сыравінных рэсурсаў першапачаткова ставілі айчынную эканоміку ў складанае становішча ва ўмовах развіцця крызісу.

У гэтай сувязі былі прыняты рашэнні па ўдасканалванні дзелавага клімату ўнутры краіны для стварэння больш спрыяльных умоў для функцыянавання прадпрыемстваў ўсіх форм уласнасці, павышэння іх канкурэнтаздольнасці ва ўмовах жорсткай барацьбы на знешніх рынках, якія ў гэты час звужаліся.

Акрамя таго, былі прыняты дадатковыя меры, скіраваныя на перавод эканомікі на інавацыйны шлях развіцця, стымуляванне айчынных вытворцаў да стварэння і ўкаранення новай высокатэхналагічнай прадукцыі, заснаванай на выніках навукова-даследчых, вопытна-канструктарскіх (тэхналагічных) прац.

Чацвёртым Усебеларускім народным сходам, які адбыўся 6–7 снежня 2010 г., былі адобраны Асноўныя палажэнні «Праграмы сацыяльна-эканамічнага развіцця Рэспублікі Беларусь на 2011–2015 гг.». Галоўнай мэтай чарговага пяцігадовага этапу эканамічнага развіцця дзяржавы былі вызначаны рост дабрабыту і паляпшэнне ўмоў жыцця насельніцтва на аснове

ўдасканалення сацыяльна-эканамічных адносін, інавацыйнага развіцця і павышэння канкурэнтаздольнасці нацыянальнай эканомікі.

Падчас ажыццяўлення чарговай праграмы сацыяльна-эканамічнага развіцця сур'ёзны ўплыў на народную гаспадарку краіны працягвалі аказваць негатыўныя знешнія фактары, да ліку якіх у першую чаргу варта аднесці вынікі сусветнага эканамічнага крызісу. Стымуляванне ўнутранага попыту, як меры па пераадоленні негатыўнага ўплыву гэтага крызісу, справакавала назапашванне дысбалансаў у эканоміцы, рост адмоўнага сальда знешняга гандлю і павелічэнне валавога знешняга доўга краіны. Негатыўна адбіліся на асноўных эканамічных паказчыках падзенне ВУП у Еўрапейскім Саюзе і запавольванне дынамікі эканамічнага развіцця Расіі ў 2013 г. Наступны год прынёс новыя выклікі як на рэгіянальным, так і на сусветным узроўнях. Нізкая інвестыцыйная актыўнасць расійскіх прадпрыемстваў, рэжым узаемных санкцый краін Еўрапейскага Саюза і Расіі, нестабільнасць у эканоміцы Украіны – усе гэтыя фактары стрымлівалі магчымасці росту беларускай эканомікі.

Тым не менш, нягледзячы на неспрыяльныя знешнія эканамічныя умовы, за 2011–2015 гг. Рэспубліка Беларусь здолела выйсці на станоўчы рост эканомікі і па шэрагу кірункаў атрымаць істотныя вынікі. У прыватнасці, ВУП на душу насельніцтва па парытэту пакупніцкай здольнасці вырас з 15,4 тыс. долараў ЗША ў 2010 г. да 17,7 тыс. долараў ЗША ў 2015 г. Беларусь увайшла ў лік краін з сярэднім узроўнем даходу. За 5 гадоў рэальны заробак павялічыўся на 40,2%, рэальны памер пенсій па ўзросце – на 37%, рэальныя наяўныя грашовыя даходы – на 32,8%. Забеспячэнне сацыяльных гарантый і павышэнне памераў даходаў насельніцтва дазволілі знізіць ўзровень малазабяспечанасці з 7,3% у 2011 г. да 5,1% у 2015 г. Зарэгістраванае беспрацоўе не перавысіла 1% ад эканамічна актыўнага насельніцтва краіны. У 2015 г. аб'ём знешнегандлёвага абароту краіны больш чым на 9% перавысіў ВУП, суадносіны экспарту тавараў і паслуг і ВУП складала больш за 50%, што можа характарызаваць Рэспубліку Беларусь як краіну з адкрытай эканомікай. За 2011–2015 гг. у эканоміку Беларусі было прыцягнута каля 11 млрд долараў ЗША прамых замежных інвестыцый на чыстай аснове, што ў 2,5 разы больш, чым у папярэдні перыяд.

23 чэрвеня 2016 г. дэлегаты Пятага Усебеларускага народнага схода ўхвалілі асноўныя палажэнні «Праграмы сацыяльна-эканамічнага развіцця Рэспублікі Беларусь на 2016–2020 гг.» і падтрымалі яе галоўную мэту – павышэнне якасці жыцця насельніцтва на аснове росту канкурэнтаздольнасці эканомікі, прыцягнення інвестыцый і інавацыйнага развіцця.

Асноўныя паказчыкі развіцця айчыннай эканомікі. Калі казаць пра сучасны стан нашай эканомікі, варта адзначыць, што Рэспубліка Беларусь – экспартаарыентаваная дзяржава з развітой прамысловасцю, сектарам паслуг і сельскай гаспадаркай. Краіна ўваходзіць у лік лідараў сярод сусветных экспарцёраў грузавых аўтамабіляў, трактароў, дарожна-будаўнічай і камунальнай тэхнікі, сельскагаспадарчай прадукцыі.

У рэгіёне СНД Беларусь утрымлівае стабільна лідзіруючыя пазіцыі ў галіне хіміі і нафтахіміі, сельскагаспадарчым і аўтамабільным машынабудаванні, аграпрамысловым комплексе, лёгкай прамысловасці, па асобных напрамках развіцця інфармацыйна-камунікацыйных тэхналогій. Доля экспарту камп'ютарных паслуг у агульным аб'ёме экспарту паслуг Рэспублікі Беларусь вырасла з 2011 г. у 3,7 разы і склала у 2018 г. 18%. Каля 90% беларускага экспарту камп'ютарных паслуг забяспечваецца рэзідэнтамі Парку высокіх тэхналогій. Спажывцамі беларускага праграмнага забеспячэння, створанага рэзідэнтамі ПВТ, з'яўляюцца вядомыя сусветныя карпарацыі, такія як Microsoft, HP, Coca-Cola, Colgate-Palmolive, Google, Toyota, Citibank, MTV, Expedia, Reuters, Samsung, HTC, Mitsubishi, BritishPetroleum, BritishTelecom, Лонданская фондавая біржа, Сусветны банк і іншыя.

Аснову прамысловай вытворчасці рэспублікі складае апрацоўчая прамысловасць, на долю якой прыпадае амаль 89% агульнага аб'ёму вытворчасці прадукцыі прамысловасці. Структура апрацоўчай прамысловасці па відах эканамічнай дзейнасці ў Рэспубліцы Беларусь на 2018 г. выглядала наступным чынам: вытворчасць харчовых прадуктаў, уключаючы напіткі, і тытуню – 25,7%; вытворчасць коксу, нафтапрадуктаў і ядзерных матэрыялаў – 17,6%; металургічная вытворчасць і вытворчасць гатовых металічных вырабаў, транспартных сродкаў і абсталявання – 11,1%; хімічная вытворчасць – 10,5%; вытворчасць машын і абсталявання – 8,1%; вытворчасць гумовых і пластмасавых вырабаў, іншых неметалічных мінеральных прадуктаў – 7,7%; апрацоўка драўніны і вытворчасць вырабаў з дрэва, паліграфічная дзейнасць – 5,2%; вытворчасць электраабсталявання, вылічальнай, электроннай і аптычнай апаратуры – 4,6%; вытворчасць тэкстыльных вырабаў, адзення, вырабаў са скуры і футра – 4,1%; іншыя галіны прамысловасці – 5,4%.

Як вынікае з прыведзеных лічбаў, вядучае месца ў прамысловасці Беларусі належыць вытворчасці харчовых прадуктаў, напіткаў і тытуню. На сённяшні дзень гэта галіна, якая дынамічна развіваецца. Прадпрыемствамі гэтай галіны выпускаецца больш за чвэрць прадукцыі апрацоўчай прамысловасці, што ў поўнай меры забяспечвае харчовую бяспеку краіны. Дзякуючы праведзенай маштабнай мадэрнізацыі і ўкараненню сучасных вытворчых тэхналогій прадпрыемствы галіны выпускаюць высакаякасную прадукцыю, якая карыстаецца стабільным попытам на ўнутраным рынку і за мяжой. Асноўнымі напрамкамі развіцця галіны з'яўляюцца вытворчасць малочных прадуктаў, мяса і мясапрадуктаў (больш за 50% у аб'ёме вытворчасці названай галіны). Беларусь з'яўляецца адной з 15 краін -- найбуйнейшых сусветных экспарцёраў малочнай прадукцыі, і адной з 30 па экспарту мяса. Акрамя таго, у рэспубліцы ажыццяўляецца вытворчасць цукру і кандытарскіх вырабаў, перапрацоўка і кансерваванне рыбы і рыбных прадуктаў, садавіны і гародніны.

Важнае месца ў прамысловай структуры Беларусі займае вытворчасць нафтапрадуктаў, хімічная вытворчасць і вытворчасць гумовых і

пластмасавых вырабаў. Буйнейшыя ў Беларусі прадпрыемствы – экспарцёры мінеральных угнаенняў – ААТ «Беларуськалій» і ААТ «Гроднаазот». ААТ «Беларуськалій» з’яўляецца адным з вядучых сусветных вытворцаў калійных угнаенняў. На долю беларускага прадпрыемства прыпадае 16% сусветнага рынку вытворчасці калію. Да 90% яго прадукцыі ідзе на экспарт у Паўднёвую і Паўночную Амерыку, Паўднёва-Усходнюю Азію, Еўропу, краіны Міжземнамор’я, Індыю, Кітай, – больш чым 100 краін свету. ААТ «Белшына» – адно з буйнейшых у Еўропе прадпрыемстваў па выпуску шын. Нафтаперапрацоўчая прамысловасць Беларусі прадстаўлена ААТ «Нафтан» (г. Наваполацк) і ААТ «Мазырскі нафтаперапрацоўчы завод». Гэта сучасныя комплексы па выпуску нафтапрадуктаў высокай якасці, якія пастаўляюцца ў краіны Цэнтральнай і Паўночна-Заходняй Еўропы.

Металургічны комплекс рэспублікі ўключае ў сябе каля 20 буйных і сярэдніх арганізацый металургічнай вытворчасці, якія вырабляюць сталёныя трубы, металакорд, розныя віды дроту, і больш за 60 арганізацый па вытворчасці гатовых металічных вырабаў – зборных будаўнічых металаканструкцый, рознага кшталту металічных інструментаў, рэзервуараў, цыстэрнаў, бакаў, катлоў, радыятараў, крапежных вырабаў і інш. Буйнейшым у рэспубліцы вытворцам сталі і прадукцыі з яе з’яўляецца ААТ «Беларускі металургічны завод» – кіруючая кампанія холдынгу «Беларуская металургічная кампанія» (г. Жлобін).

Машынабудаўнічы комплекс рэспублікі ўключае такія галіны як вытворчасць машын і абсталявання, вытворчасць электраабсталявання, электроннага і аптычнага абсталявання, а таксама вытворчасць транспартных сродкаў і абсталявання. Найбольшую ўдзельную вагу мае вытворчасць машын і абсталявання, на долю якой прыходзіцца 50% ад усёй прадукцыі комплексу.

Беларусь спецыялізуецца на вытворчасці грузавых аўтамабіляў, аўтобусаў, кар’ерных самазвалаў. Ключавымі прадпрыемствамі з’яўляюцца ААТ «Мінскі аўтамабільны завод» – кіруючая кампанія холдынгу «БелАўтамаз» і ААТ «Беларускі аўтамабільны завод» – кіруючая кампанія «БелАЗ-холдынг» (г. Жодзіна). Беларускі аўтамабільны завод займае трэць сусветнага рынку кар’ерных самазвалаў і ўваходзіць у групу вядучых сусветных вытворцаў кар’ернай тэхнікі. У дадатак да гэтага Беларусь з’яўляецца буйным вытворцам сельскагаспадарчых машын – трактароў, камбайнаў, розных відаў кормаўборачнай тэхнікі і агрэгатаў. Адным з напрамкаў аўтамабільнай галіны Беларусі, які сёння імкліва развіваецца, з’яўляецца вытворчасць легкавых аўтамабіляў. Сёння асноўным вытворцам легкавых аўтамабіляў у рэспубліцы з’яўляецца завод поўнага цыклу СЗАТ «БелДжы», вытворчая магутнасць выпуску аўтамабіляў якога складае да 60 тыс. аўтамабіляў у год.

Акрамя прамысловага комплексу ў Рэспубліцы Беларусь развіваецца і сельскагаспадарчая вытворчасць, на долю якой прыходзіцца 6–7% ад агульнага аб’ёму ВУП. Пры гэтым у сельскагаспадарчым сектары працуе больш 8% ад агульнай колькасці занятага ў эканоміцы краіны насельніцтва.

Беларусь практычна цалкам забяспечвае сябе харчаваннем: імпорт складае менш за 10% ад усяго аб'ёму спажывання. Разам з Германіяй, Новай Зеландыяй, Нідэрландамі, Францыяй, ЗША і Бельгіяй, Беларусь уваходзіць у склад буйных экспарцёраў малочнай прадукцыі на сусветны рынак.

Асаблівасці эканомікі Рэспублікі Беларусь, яе геаграфічнае становішча і гістарычныя сувязі вызначылі высокую ступень адкрытасці эканомікі краіны, яе арыентаванасць на знешнія рынкі. Беларусь падтрымлівае гандлёвыя адносіны са 195 дзяржавамі свету. Асноўнымі гандлёвымі партнёрамі рэспублікі па даных за 2018 г. з'яўляліся: Расійская Федэрацыя (49,2% ад усяго аб'ёму тавараабароту), Украіна (7,6%), Кітай (5%), Злучанае Каралеўства Вялікабрытаніі і Паўночнай Ірландыі (4,7%), Германія (4,6%), Польшча (3,5%), Нідэрланды (2,4%), Літва (2,1%), Турцыя (1,4%), Італія (1,3%), Казахстан (1,2%).

Геаграфічнае становішча Беларусі абумовіла яе ролю як найважнейшай транспартнай артэрыі еўразійскай прасторы. Транспартныя паслугі аказваюцца чыгуначным, аўтамабільным, паветраным, рачным і трубаправодным відамі транспарту. Штогод праз тэрыторыю краіны транспартуецца звыш 100 млн тон еўрапейскіх грузаў, з іх каля 90% – паміж Расійскай Федэрацыяй і краінамі Еўрапейскага Саюза. Пры гэтым рэспубліка ў поўнай меры забяспечвае апэратыўнасць і бяспеку транзіту.

Пытанні і заданні

1. Якія перадумовы мела фарміраванне беларускай мадэлі сацыяльна-эканамічнага развіцця?
2. У чым выяўляўся эканамічны крызіс у Беларусі ў пачатку 1990-х гг.?
3. Пад уздзеяннем якіх асноўных фактараў адбываецца сацыяльна-эканамічнае развіццё Беларусі?
4. Які галоўны прынцып айчынной сацыяльна-эканамічнай мадэлі? Што ён азначае?
5. Што ўяўляюць сабой Усебеларускія народныя сходы? Якія рашэнні на іх прымаюцца?
6. На што арыентуюць Праграмы сацыяльна-эканамічнага развіцця Рэспублікі Беларусь?
7. Абапіраючыся на асноўныя паказчыкі эканамічнага развіцця, зрабіце высновы аб стане эканомікі сучаснай Рэспублікі Беларусь.
8. Якія станоўчыя і негатыўныя тэндэнцыі выяўляюцца ў эканамічным развіцці сучаснай Беларусі? Чым яны выкліканы?
9. Як у сучаснай палітыцы дзяржавы выяўляецца пратэкцыянізм айчынной прамысловасці? Сфармулюйце агульныя прынцыпы і прывядзіце канкрэтныя прыклады.
10. Азнаёмцеся са зместам Дэкрэта №3 Прэзідэнта Рэспублікі Беларусь ад 2 красавіка 2015 г. «Аб папярэджанні сацыяльнага ўтрыманства» і выкажыце свае меркаванні наконт прычын яго з'яўлення.

Тэма 3.5. Беларусь у геапалітычнай прасторы

Геапалітычны фактар фарміравання беларускай дзяржаўнасці. Рэалізаваўшы сваё права на самавызначэнне, Рэспубліка Беларусь праводзіць самастойную знешнюю палітыку.

Геаграфічнае становішча нашай дзяржавы, на тэрыторыі якой сыходзяцца найважнейшыя транспартныя шляхі паміж Еўропай і Азіяй, і няпростая гісторыя краіны, якая выпрабавала на сабе разбуральныя наступствы шматлікіх еўрапейскіх войнаў і канфліктаў, абумовілі курс на шматвектарнасць знешняй палітыкі як фундаментальны прынцып, які прадугледжвае развіццё збалансаваных канструктыўных адносін з партнёрамі ў розных рэгіёнах свету. Прынцыпы знешняй палітыкі Рэспублікі Беларусь -- прагматычнасць і паслядоўнасць, узаемная павага, раўнапраўе, неўмяшанне ва ўнутраныя справы, адмова ад ціску і прымусу. Фарміраваць міжнародны курс краіне прыходзіцца ў няпростых умовах. Свет ўступіў у стадыю кардынальных геапалітычных, эканамічных, грамадскіх і іншых перамен, якія характарызуюцца высокай інтэнсіўнасцю і дынамічнасцю. Станаўленне новых цэнтраў сілы суправаджаецца абвастрэннем суперніцтва дзяржаў і канкурэнцыяй мадэлей будучага развіцця. Беларусь пасля атрымання незалежнасці здолела выбудаваць адносіны са знешнім светам, не паступіўшыся сваімі нацыянальнымі інтарэсамі. Гэта дазволіла краіне ўпэўнена і эфектыўна прасоўваць і адстойваць свае знешнепалітычныя мэты і прыярытэты, нарошчваць узаемавыгадныя сувязі з рознымі дзяржавамі свету, фарміраваць умовы для стабільнага развіцця эканомікі і павышэння ўзроўню жыцця грамадзян.

Прэзідэнт Рэспублікі Беларусь А. Лукашэнка, выступаючы на юбілейнай 70-й сесіі Генеральнай Асамблеі Арганізацыі Аб'яднаных Нацый, сказаў, што выкарыстанне сілы і эканамічнага шантажу аднымі краінамі спараджае хаос і беднасць ў іншых. Кіраўнік дзяржавы ўнёс канкрэтныя прапановы аб тым, што трэба зрабіць у эканоміцы, палітыцы, сацыяльнай сферы, каб выбудаваць рэальную сістэму міжнароднай бяспекі. Гэта -- і гатоўнасць да кампрамісаў, і адмова ад навязвання пэўнай мадэлі іншымі дзяржавамі, і заклік да інтэграцыі праз узаемадзеянне буйных сусветных інтэграцыйных блокаў.

Беларусь імкнецца ўнесці свой уклад у вырашэнне глабальных і рэгіянальных праблем, традыцыйна актыўна ўдзельнічае ў дзейнасці ААН і іншых міжнародных арганізацый. Ініцыятыва Беларусі ў ААН па сістэмнаму вырашэнню праблемы гандлю людзьмі была з энтузіязмам успрынята партнёрамі з ліку міжнародных і няўрадавых арганізацый і атрымала безумоўную падтрымку дзяржаў -- членаў Арганізацыі Аб'яднаных Нацый. У рэзалюцыі 68-й сесіі Генеральнай Асамблеі ААН па барацьбе з гандлем людзьмі Беларусь ініцыявала ўстанову Сусветнага дня барацьбы з гандлем людзьмі, які штогод адзначаецца 30 ліпеня. Важным дасягненнем беларускай дыпламатыі ў сферы супрацьдзеяння гандлю людзьмі стала распаўсюджванне сумесных міжнародных намаганняў на новую сферу --

прадухіленне гандлю чалавечымі органамі. У ходзе 23-і сесіі Камісіі ААН па папярэджанні злачыннасці і крымінальным правасуддзі па ініцыятыве Беларусі прынята рэзалюцыя «Папярэджанне незаконнага абароту органаў чалавека, уключаючы гандаль людзьмі з мэтай здабывання органаў».

На новы ўзровень выйшла беларуская ініцыятыва па абароне інстытута сям'і і прасоўванні традыцыйных сямейных каштоўнасцей.

Значныя намаганні канцэнтраваліся на актывізацыі міжнароднага супрацоўніцтва па чарнобыльскай праблематыцы і прасоўванні ідэі шматбаковага садзейнічання развіццю краін з сярэднім узроўнем даходу.

У 2014 г. па ініцыятыве Беларусі як старшыні СНД Генеральная Асамблея ААН упершыню прыняла рэзалюцыю «Супрацоўніцтва паміж ААН і СНД».

У поўнай меры усведамляючы небяспеку крызісу ва Украіне для ўсяго рэгіёну, Беларусь у рамках сваіх магчымасцей распачала інтэнсіўныя намаганні для садзейнічання яго ўрэгуляванню. Практычным вынікам гэтых намаганняў сталі Мінскія дамоўленасці, якія спрыялі дээскалацыі канфлікту і яго пераводу ў палітыка-дыпламатычнае рэчышча, якому няма альтэрнатывы.

Знешнепалітычныя вынікі садзейнічаюць умацаванню пазіцый і аўтарытэту Беларусі на міжнароднай арэне, пераасэнсаванню шэрагам замежных партнёраў ролі і месца краіны ў забеспячэнні рэгіянальнай бяспекі і стабільнасці, развіцці інтэграцыйных працэсаў.

Пастаянна ўмацоўваецца стратэгічнае беларуска-расійскае супрацоўніцтва. З утварэннем 1 студзеня 2015 г. Еўразійскага эканамічнага саюза еўразійская інтэграцыя выйшла на якасна новы ўзровень. Пазітыўныя вынікі прыносяць мэтанакіраваныя крокі па актывізацыі прагматычнага ўзаемадзеяння Беларусі з Еўрасаюзам, інтэнсіфікацыі яе дыялога з ЗША.

Стратэгічны ўзровень узаемадзеяння дасягнуты Беларуссю ў адносінах з КНР, нарошчваюцца кантакты з іншымі дзяржавамі Азіі. Пашыраецца беларуская прысутнасць у Лацінскай Амерыцы. Беларусь паступальна ўзмацняе ўзаемадзеянне і з краінамі Афрыкі, актыўна асвойвае абсалютна новыя рынкі на гэтым кантыненте.

У 2015 г. краіна павысіла свой статус да назіральніка ў Шанхайскай арганізацыі супрацоўніцтва, а таксама атрымала статус назіральніка ў Нарадзе па ўзаемадзеянні і мерам даверу ў Азіі (НУМДА).

Беларуская эканоміка з'яўляецца адной з самых адкрытых у свеце. Доля экспарту ў ВУП краіны складае больш за 50%, гэта значыць больш за палову таго, што вырабляецца, прадаецца за мяжу. Беларусь актыўна шукае новыя рынкі і новых партнёраў, на што скіравана Нацыянальная праграма развіцця экспарту Рэспублікі Беларусь на 2016--2020 гг. За апошнія пяць гадоў геаграфія нацыянальнага экспарту пашырылася са 142 да 166 краін. Толькі ў 2015 г. беларуская прадукцыя пастаўлялася на 12 новых рынках. Важны напрамак -- развіццё і аптымізацыя тавараправоднай сеткі беларускіх суб'ектаў гаспадарання за мяжой, колькасць якіх дасягнула 298 у 38 краінах, уключаючы 144 зборачных вытворчасці.

У штогадовым рэйтынгу Global Creativity Index-2015 Беларусь знаходзіцца на 37-м месцы, заняўшы самую высокую пазіцыю сярод краін СНД. Расія апынулася на 38-м радку, а Латвія і Польшча размясціліся яшчэ ніжэй. Эксперты, ацэньваючы 139 краін свету па трох асноўных напрамках -- «Талент», «Тэхналогіі» і «Талерантнасць», размясцілі Беларусь на 8-м месцы ў катэгорыі «Талент» і на 41-м у сферы тэхналогій.

Па колькасці насельніцтва доля Беларусі ў свеце ўсяго 0,018%, а па тэрыторыі -- толькі 0,15%.

Характарыстыка сучаснага геапалітычнага становішча Беларусі

25 жніўня 1991 г. Вярхоўны Савет БССР на пазачарговай сесіі надаў Дэкларацыі аб дзяржаўным суверэнітэце БССР статус канстытуцыйнага закона (ў 1994 г. палажэнні дэкларацыі ў сферы знешняй палітыкі былі ўключаны ў Канстытуцыю Рэспублікі Беларусь). 19 верасня 1991 г. была зацверджана новая назва -- Рэспубліка Беларусь, якая адлюстроўвала яе суверэнны статус. 2 кастрычніка 1991 г. Вярхоўны Савет Рэспублікі Беларусь у адмысловай заяве аб асновах знешняй палітыкі беларускай дзяржавы пацвердзіў прыхільнасць да прынцыпаў Статута ААН і Усеагульнай дэкларацыі правоў чалавека 1948 г. і выказаў гатоўнасць далучыцца да іншых міжнародна-прававых актаў, якія Беларусь не змагла прыняць у складзе СССР.

8 снежня 1991 г. у Белавежскай пушчы (беларуская ўрадавая рэзідэнцыя «Віскулі») было падпісана пагадненне аб стварэнні Садружнасці Незалежных Дзяржаў (СНД). З гэтага моманту Беларусь стала незалежнай дзяржавай дэ-юрэ.

Набыццё Беларуссю незалежнасці ў 1991 г. унёсла карэктывы ў механізм ажыццяўлення беларускай знешняй палітыкі, запатрабаваўшы адпаведнага тэарэтычнага, арганізацыйнага, юрыдычнага і кадравага забеспячэння. Да сярэдзіны 1994 г. вядучую ролю ў распрацоўцы, прыняцці і рэалізацыі рашэнняў у сферы знешняй палітыкі Беларусі адыгрывалі Вярхоўны Савет (Старшыня Прэзідыума Вярхоўнага Савета Рэспублікі Беларусь з'яўляўся кіраўніком дзяржавы) і Савет Міністраў Рэспублікі Беларусь.

Пасля правядзення першых прэзідэнцкіх выбараў ў 1994 г. знешнепалітычны механізм краіны быў прыведзены ў адпаведнасць з новымі рэаліямі. Прэзідэнт Рэспублікі Беларусь атрымаў паўнамоцтвы выступаць у якасці гаранта рэалізацыі асноўных напрамкаў знешняй палітыкі дзяржавы, прадстаўляць Беларусь у адносінах з іншымі дзяржавамі і міжнароднымі арганізацыямі, весці перамовы і падпісваць міжнародныя дамовы, прызначаць і адклікаць дыпламатычных прадстаўнікоў Беларусі ў замежных дзяржавах і пры міжнародных арганізацыях, прымаць даверчыя і адзінныя граматы дыпламатычных прадстаўнікоў замежных дзяржаў. Парламент (з лістапада 1996 г. -- Нацыянальны сход Рэспублікі Беларусь, які складаецца з Савета Рэспублікі і Палаты прадстаўнікоў) удзельнічае ў вызначэнні знешнепалітычнага курсу краіны пераважна з дапамогай зацвярджэння

адпаведных законаў. Распрацоўкай асноўных напрамкаў знешняй палітыкі і прыняццем мер па іх рэалізацыі займаецца Савет Міністраў Рэспублікі Беларусь.

Вядучым органам, які ажыццяўляе знешнепалітычную дзейнасць дзяржавы, з'яўляецца Міністэрства замежных спраў (МЗС) Рэспублікі Беларусь. У снежні 1998 г. на аснове МЗС, Міністэрства знешнеэканамічных сувязей і апарата Міністэрства па справах СНД створана адзінае Міністэрства замежных спраў Рэспублікі Беларусь, галоўнымі задачамі якога сталі каардынацыя знешнепалітычнай і знешнеэканамічнай дзейнасці дзяржавы, а таксама развіццё гандлёва-эканамічных сувязей Беларусі з замежнымі дзяржавамі.

З 1992 г. пачалося фарміраванне сеткі дыпламатычных прадстаўніцтваў Беларусі за мяжой. Па стане на 2011 г. Рэспубліка Беларусь устанавіла дыпламатычныя адносіны з 168 дзяржавамі. У 50 з іх адкрыта 60 беларускіх дыпламатычных прадстаўніцтваў, у тым ліку 48 пасольстваў, 4 пастаянных прадстаўніцтвы пры міжнародных арганізацыях, 7 генеральных консульстваў і 1 консульства. Акрамя таго, 11 аддзяленняў пасольства Рэспублікі Беларусь дзейнічалі ў рэгіёнах Расійскай Федэрацыі, 1 аддзяленне пасольства Рэспублікі Беларусь -- у Германіі (у Боне) і 1 -- у Казахстане (Алматы). Працэс стварэння за мяжой дыпламатычных прадстаўніцтваў Беларусі працягваецца.

У 1992 г. для падрыхтоўкі беларускіх дыпламатычных кадраў створана кафедра міжнародных адносін пры БДУ (з кастрычніка 1995 г. -- факультэт міжнародных адносін).

Найбольш поўна прынцыпы знешняй палітыкі Рэспублікі Беларусь выкладзеныя ў Канстытуцыі краіны (артыкул 18), дзе, у прыватнасці, гаворыцца: «Рэспубліка Беларусь у сваёй знешняй палітыцы зыходзіць з прынцыпаў роўнасці дзяржаў, непрымянення сілы або пагрозы сілай, непарушнасці межаў, мірнага ўрэгулявання спрэчак, неўмяшання ва ўнутраныя справы і іншых агульнапрызнаных прынцыпаў і норм міжнароднага права».

Зыходзячы з рэальнай геапалітычнага становішча краіны, беларускае кіраўніцтва паклала ў аснову знешняй палітыкі дзяржавы прынцып шматвектарнасці, разумеючы яго як адсутнасць геаграфічных абмежаванняў у працы і наданні роўнай ўвагі ўсім рэгіёнам свету. Найважнейшай задачай беларускай дыпламатыі з'яўляецца падтрыманне балансу паміж еўрапейскай і еўразійскай палітычнай і эканамічнай прасторай. Рэспубліка Беларусь з'яўляецца паслядоўным прыхільнікам фарміравання шматпалярнай сістэмы міжнародных адносін, якая адлюстроўвае разнастайнасць сучаснага свету і ўлічвае інтарэсы ўсіх дзяржаў планеты.

Стратэгічнымі мэтамі знешняй палітыкі Беларусі з'яўляюцца: забеспячэнне бяспекі краіны, захаванне і ўмацаванне суверэнітэту і тэрытарыяльнай цэласнасці дзяржавы, абарона інтарэсаў грамадства, асобы і дзяржавы.

У знешняй палітыцы любой краіны асаблівае месца займае парламенцкая дыпламатыя. Двухбаковыя і шматбаковыя (у рамках міжнародных арганізацый) міжпарламенцкія кантакты ажыццяўляюцца як у адпаведнасці з мерапрыемствамі, прадугледжанымі Планам міжнароднай дзейнасці і міжпарламенцкага супрацоўніцтва, так і на падставе прапаноў і запрашэнняў, якія паступаюць па лініі МЗС Рэспублікі Беларусь, ад парламентаў замежных дзяржаў і міжпарламенцкіх арганізацый.

У Нацыянальным сходзе Рэспублікі Беларусь створана 46 рабочых груп і 2 міжпарламенцкія камісіі па супрацоўніцтве з замежнымі парламентамі, а таксама для кантактаў з еўрапейскімі парламенцкімі структурамі.

Значнае месца ў дзейнасці Парламента займае праца Савета Рэспублікі па развіцці дагаворна-прававой базы міжнароднага супрацоўніцтва. На працягу апошняй сесіі членамі Парламента ратыфікавана 12 міжнародных дагавораў і пагадненняў.

Адзін з найбольш важных -- міжурадавы беларуска-італьянскі дагавор, які вызначае меры сацыяльнай абароны беларускіх дзяцей пры знаходжанні ў Італіі на аздраўленні і які прадугледжвае гарантыі іх своєчасовага вяртання на радзіму.

У адпаведнасці з прынцыпам шматвектарнасці беларускай знешняй палітыкі нашы парламентарыі ўсталявалі добрыя адносіны з Парламенцкай асамблеяй Чарнаморскага эканамічнага супрацоўніцтва (ПАЧЭС). У перыяд парламенцкай вясенняй сесіі--2008 прадоджана супрацоўніцтва з такімі міжнароднымі структурамі, як Міжпарламенцкая Асамблея СНД (МПА СНД), Міжпарламенцкая Асамблея Еўразійскай эканамічнай супольнасці (МПА ЕўрАзЭС), Парламенцкая Асамблея Арганізацыі Дамовы аб калектыўнай бяспецы (ПА АДКБ), Парламенцкая Асамблея Рады Еўропы (ПАСЕ), Парламенцкая асамблея Арганізацыі па бяспецы і супрацоўніцтву ў Еўропе (ПА АБСЕ).

У цяперашні час Беларусь падтрымлівае цесныя гандлёва-эканамічныя адносіны больш як са 160 краінамі свету.

У 2007 г. краіна павялічыла экспарт прадукцыі машынабудаўніцтва, складанай тэхнікі, прадукцыі сельскай гаспадаркі. У студзені-лютым 2008 г. аб'ём знешняга гандлю дасягнуў 10,7 млрд долараў, што на 65,4% вышэй за ўзровень аналагічнага перыяду 2007 г.

За студзень-люты 2008 г. беларускі экспарт павялічыўся ў параўнанні са студзенем-лютым 2007 г. на 78% (да 5,14 млрд долараў), імпорт -- на 55,1% (да 5,5 млрд). Гэта стала магчымым у тым ліку дзякуючы актыўнай міжпарламенцкай дзейнасці беларускіх дэпутатаў.

Вялікае значэнне мае работа дэпутатаў Палаты прадстаўнікоў і членаў Савета Рэспублікі па выпрацоўцы агульнай пазіцыі парламентаў розных краін па ключавых праблемах міжнароднай палітыкі. Адным з вынікаў такой працы стала беларуская ініцыятыва па стварэнні парламенцкага вымярэння Руху недалучэння, які аб'ядноўвае каля 120 краін.

Дадзеную прапанову ўжо падтрымалі каля 60 дзяржаў. Названае міжпарламенцкае вымярэнне дапаможа сфарміраваць адзіную пазіцыю па

найбольш актуальнай праблеме сучаснасці -- пабудове шматпалярнага свету. Гэта дазволіла б эфектыўна вырашаць пытанні барацьбы з тэрарызмам, беднасцю, голадам, недахопам вады і інш.

Яшчэ адным важным складнікам міжнароднай дзейнасці беларускіх парламентарыяў з'яўляецца праца па ўніфікацыі заканадаўства. Значныя поспехі ў гэтым напрамку дасягнуты, перш за ўсё, у Міжпарламенцкай асамблеі СНД і Парламенцкім сходзе Саюза Беларусі і Расіі.

У МПА СНД распрацавана і прынята 220 мадэльных законаў, якія выкарыстоўваюцца пры падрыхтоўцы законапраектаў у дзяржавах-удзельніцах. З іншага боку, мадэльныя законы садзейнічаюць укараненню аднолькавых прававых норм у заканадаўства розных дзяржаў, што, у сваю чаргу, станоўча ўплывае на спрашчэнне візавага рэжыму, рашэнне пытанняў уласнасці і праблем атрымання медыцынскіх паслуг.

У студзені 2008 г. беларускімі замежнымі ўстановамі ў «новых» краінах Шэнгена аформлена віз на 20% больш у параўнанні са студзенем 2007 г. Беларусь падпісала пагадненні аб спрошчаным парадку атрымання віз з суседнімі краінамі (Латвіяй, Літвой, Польшчай). Для грамадзян гэтых краін, а таксама Эстоніі кошт аднаразовай беларускай візы ўсталяваны на ўзроўні ўсяго 25 еўра.

8 красавіка 2008 г. у Вільні абмяркоўвалася візавая палітыка ЕС у дачыненні да Беларусі. Беларускаму боку быў прадстаўлены на разгляд праект пагаднення аб візавым рэжыме паміж Літвой і Беларуссю, згодна з якім прапанавалі выдаваць беларусам, якія жывуць у 50-кіламетровай зоне ўздоўж мяжы з Літвой, бясплатныя візы.

Беларускія парламентарыі свабодна размаўляюць з калегамі з усіх еўрапейскіх краін. Пастаянна вядзецца парламенцкі дыялог з прадстаўнікамі Германіі, Францыі, Італіі, Швейцарыі, Чэхіі, Славакіі, Славеніі.

Еўрасаюз з'яўляецца другім пасля Расіі знешнеэканамічным партнёрам Беларусі.

Асноўнымі гандлёвымі партнёрамі рэспублікі сярод краін ЕС у студзені-лютым 2008 г. з'яўляліся: Нідэрланды -- 10,9% ад усяго аб'ёму тавараабароту, Германія -- 4,3%, Польшча -- 3,2%, Вялікабрытанія - 3%, Латвія -- 2, 5%, Літва і Італія -- па 1,2%.

Беларусь прыцягвае інвестыцыі многіх дзяржаў -- членаў ЕС. Так, у 2006 г. Германія інвеставала ў беларускую эканоміку 400 млн долараў, Аўстрыя -- 276 млн долараў. У 2007 г. аб'ём інвестыцый Вялікабрытаніі ў эканоміку Беларусі склаў каля 800 млн долараў.

Сёння Германія, Аўстрыя, Францыя, Расія маюць магчымасць ўкласці свае інвестыцыі ў будаўніцтва АЭС у Рэспубліцы Беларусь, а інвестары з ЗША зацікаўлены беларускім Паркам высокіх тэхналогій.

Такім чынам, рэзалюцыі і заявы Нацыянальнага сходу Рэспублікі Беларусь маюць працяг у рэальнай палітыцы. Удзельнічаючы ў міжпарламенцкіх форумах, беларускія парламентарыі актыўна выкарыстоўваюць міжнародныя пляцоўкі.

У снежні 1991 г. пасля заснавання СНД і дэнансацыі Вярхоўным Саветам Рэспублікі Беларусь Саюзнай дамовы 1922 г. пачаўся працэс міжнародна-прававога прызнання незалежнасці Беларусі.

У 2011 г. у Беларусі функцыянавалі 43 пасольствы, 25 консульскіх устаноў замежных дзяржаў (уключаючы ганаровых консулаў); 17 прадстаўніцтваў міжнародных арганізацый; па сумяшчальніцтву ў Рэспубліцы Беларусь было акрэдытавана 81 замежнае дыпрадстаўніцтва.

Пастаянна пашыраецца дагаворна-прававая база адносін Беларусі з замежнымі краінамі і міжнароднымі арганізацыямі. Па стане на 2018 г. Рэспубліка Беларусь ажыццяўляла выкананне каля 3,5 тыс. міжнародных дагавораў, з іх каля 1500 шматбаковых і больш за 1900 двухбаковых.

У 2020 г. свет стыкнуўся з беспрэцэдэнтным па сваіх маштабах і глыбіні крызісам, выкліканым пандэміяй COVID-19, на якую розныя краіны і рэгіёны адрэагавалі ўвядзеннем абмежаванняў практычна ва ўсіх сферах жыцця. Гэта прывяло да трансфармацый звыклага ладу жыцця, наладжаных транспартных сувязей, традыцыйных ланцужкоў паставак. Пандэмія каранавіруса агаліла шэраг сістэмных праблем і супярэчнасцей: перадзел сфер уплыву і гандлёвыя войны паміж буйнымі ўдзельнікамі сусветнага рынку, крызіс глабальнай сістэмы міжнародных адносін, дэзінтэграцыйныя працэсы на прасторах Еўрапейскага Саюза.

Рэспубліка Беларусь, для якой характэрна эканоміка адкрытага тыпу, адчула на сабе разнастайныя наступствы гэтых шокаў. Менавіта ў такіх умовах узрастаючай глабальнай і рэгіянальнай напружанасці ў Беларусі праходзіла найважнейшая палітычная кампанія – выбары Прэзідэнта. У той час, як у асобных краінах у сувязі з пандэміяй разглядаліся перанос і змяненне фармату выбараў, Палата прадстаўнікоў Нацыянальнага сходу Рэспублікі Беларусь 8 мая 2020 г. прыняла рашэнне аб правядзенні прэзідэнцкіх выбараў у тэрміны і парадку, прадугледжаныя Канстытуцыяй і адпаведнымі нарматыўнымі актамі.

Чарговыя выбары Прэзідэнта Рэспублікі Беларусь адбыліся 9 жніўня 2020 г. Паводле даных Цэнтрвыбаркама Беларусі ў іх прынялі ўдзел звыш 5,8 млн. чалавек, што склала 84,3 % ад агульнай колькасці выбаршчыкаў. Па выніках галасавання ў першым туры выбараў перамогу атрымаў Аляксандр Рыгоравіч Лукашэнка, за якога аддалі свае галасы 80,1 % выбаршчыкаў, якія прынялі ўдзел у галасаванні.

Выбарчая кампанія 2020 г. праходзіла ва ўмовах неаднаразовых спроб шэрагу замежных краін і цэнтраў умяшання ў ход выбараў, паўплываць на іх вынікі. Асабліва інтэнсіўны ціск аказваўся ў інфармацыйнай прасторы, перш за ўсё – на інтэрнэт-парталах і ў сацыяльных сетках. Дзеючымі ўладамі былі зроблены актыўныя захады па прадухіленні аказання звонку маштабнага інфармацыйна-псіхалагічнага ціску на беларускае грамадства і правакавання грамадзянскай незадаволенасці, недапушчэнню дэстабілізацыі сацыяльна-палітычнага і эканамічнага жыцця ў краіне.

Нягледзячы на падтрымку насельніцтвам А.Р. Лукашэнкі, жнівеньскія падзеі 2020 г. атрымалі неадназначную ацэнку як у беларускім грамадстве,

так і ў замежных партнёраў. Вынікі галасавання, яшчэ да афіцыйнага іх абвяшчэння, спарадзілі ў прыхільнікаў іншых кандыдатаў на пасаду Прэзідэнта Рэспублікі Беларусь незадавальненне, што вылілася ў масавыя беспарадкі ў асобных населеных пунктах Беларусі. Упершыню ў гісторыі суверэннай Рэспублікі Беларусь вулічныя пратэсты былі настолькі жорсткімі, што праваахоўныя органы вымушаны былі даць адпаведны адказ. Імкненне аспрэчыць вынікі галасавання кандыдатамі на пасаду Прэзідэнта, не атрымаўшых неабходнай колькасці галасоў, выявілася і ў спробах стварэння пазаканстытуцыйных органаў, якія ў хуткім часе перанеслі сваю дзейнасць за межы Рэспублікі Беларусь, размясціўшыся ў Варшаве і Вільнюсе.

Выбары Прэзідэнта Рэспублікі Беларусь 2020 г. і іх наступствы атрымалі розныя ацэнкі ў сусветнай супольнасці. На наступны дзень пасля завяршэння галасавання старшыня Кітайскай Народнай Рэспублікі Сі Цзіньпін першым павіншаваў А.Р. Лукашэнку з перамогай на выбарах. 10 жніўня 2020 г. свае віншаванні таксама накіравалі Прэзідэнт Расійскай Федэрацыі У.У. Пуцін, Прэзідэнт Рэспублікі Казахстан К.-Ж.К. Такаеў, Прэзідэнт Азербайджанскай Рэспублікі І.Г.Аліеў, прэзідэнт Турцыі Р.Т. Эрдаган, Султан Амана Х. бен Тарык Аль Саід і інш. У той да час краіны Захаду непрыязна сустрэлі вынікі выбараў 2020 г. у Беларусі. Рэакцыя Злучаных Штатаў Амерыкі і краін Еўрапейскага Саюза выявілася ў прыняцці некалькіх пакетаў эканамічных санкцый у дачыненні да асобных фізічных і юрыдычных асоб Беларусі.

Ва ўмовах узвядзення перашкодаў для Рэспублікі Беларусь на шляху ажыццяўлення заходняга вектару яе эканамічных намаганняў у 2020 г. былі рэалізаваны падыходы па паглыбленні інтэграцыі з Расійскай Федэрацыяй у межах выканання дагавора аб стварэнні Саюзнай дзяржавы. Пасля сустрэчы 22 лютага 2021 г. А.Р. Лукашэнкі і У.У. Пуціна ў Сочы Беларусь і Расія вярнуліся да абмеркавання інтэграцыйных «дарожных карт», якія былі распрацаваны ў 2019 г. Да восені 2021 г. беларускім і расійскім бакамі ўзгадняўся комплекс сумесных мерапрыемстваў па інтэграцыі эканомікі Беларусі і Расіі ў межах Саюзнай дзяржавы.

Як вынік, 4 лістапада 2021 г. прэзідэнты Беларусі і Расіі А.Р. Лукашэнка і У.У. Пуцін падпісалі дэкрэт Саюзнай дзяржавы, зацвердзіўшы 28 інтэграцыйных праграм, якія прадугледжваюць: збліжэнне макраэканамічнай палітыкі; гарманізацыю грашова-крэдытнай палітыкі і сістэмнага аналізу рэгулявання; гарманізацыю валютнага рэгулявання і валютнага кантролю; гарманізацыю патрабаванняў у галіне інфармацыйнай бяспекі ў фінансавай сферы; гарманізацыю нормаў рэгулявання крэдытных і некрэдытных фінансавых арганізацый, а таксама фінансавага рынку ў цэлым, уключаючы забеспячэнне стварэння адзіных прынцыпаў страхавання ўкладаў; гарманізацыю патрабаванняў у галіне процідзеяння легалізацыі (адмыванні) грашовых сродкаў і фінансавага тэрарызму для фінансавага сектара; інтэграцыю плацежных сістэм у галіне нацыянальных сістэм плацежных карт, сістэм перадачы фінансавых паведамленняў і разлікаў, укараненне міжнароднага стандарту фінансавых паведамленняў ISO 20.022, сістэмы хуткіх плацэжоў, развіцця фінансавых тэхналогій, гарманізаваных падыходаў

у галіне нагляду і назірання за аплатнымі сістэмамі; гарманізацыю патрабаванняў у галіне абароны правоў спажыўцоў фінансавых паслуг і інвестараў, а таксама прадухілення несумленных практык на фінансавым рынку; інтэграцыю інфармацыйных сістэм дзяржаўных кантралюючых органаў па наглядзе за таварамі;

інтэграцыю інфармацыйных сістэм па маркіроўцы тавараў; гарманізацыю падатковага і мытнага заканадаўства і супрацоўніцтва ў мытнай сферы; інтэграцыю інфармацыйных сістэм дзяржаўных кантралюючых органаў у частцы ветэрынарнага і каранціннага фітасанітарнага кантролю; інтэграцыю інфармацыйных сістэм транспартнага кантролю дзяржаўных кантралюючых органаў; уніфікацыю рэгулявання транспартнага рынку; фарміраванне аб'яднанага рынку газу; фарміраванне аб'яднаных рынкаў нафты і нафтапрадуктаў; фарміраванне аб'яднанага рынку электрычнай энергіі; развіццё атамнай энергетыкі;

фарміраванне адзінай аграрнай палітыкі; фарміраванне адзінай прамысловай палітыкі; увядзенне адзіных правілаў доступу да дзяржаўнай замовы і дзяржаўных закупак; адзіныя правілы ў галіне абароны правоў спажыўцоў; адзіныя правілы канкурэнцыі; уніфікацыю патрабаванняў да арганізацыі і ажыццяўлення гандлёвай дзейнасці; фарміраванне адзіных прынцыпаў функцыянавання адзінага рынку сувязі і інфарматызацыі; уніфікацыю рэгулявання бухгалтарскага ўліку і складання бухгалтарскай (фінансавай) справаздачнасці; уніфікацыю заканадаўства ў сферы турыстычнай дзейнасці; правядзенне ўзгодненай палітыкі ў сацыяльна-працоўнай сферы.

Падзеі 2020 г., якія адбыліся ў Рэспубліцы Беларусь, паглыбілі перакананасць беларускага грамадства і ўладаў у неабходнасці абнаўлення Канстытуцыі для ўмацавання суверэнітэту краіны, захавання дзяржаўнасці, міру і грамадзянскай згоды, забеспячэння балансу паўнамоцтваў паміж органамі ўрада, для абароны правоў і асноўных свабод чалавека.

Рэзалюцыя аб канстытуцыйнай рэформе была прынята на VI Усебеларускім народным сходзе, які адбыўся 11–12 лютага 2021 г. Гэтаму папярэднічаў збор прапаноў па змяненнях і дапаўненнях у Канстытуцыю Рэспублікі Беларусь, які адбываўся падчас працы дыялогавых пляцовак, якія прайшлі на базе ўстаноў адукацыі, грамадскіх арганізацый, у працоўных калектывах у кастрычніку 2020 г. – лютым 2021 г. Згодна з рэзалюцыяй VI Усебеларускага народнага сходу ў сакавіку 2021 г. была створана Канстытуцыйная камісія, задачай якой з'яўлялася распрацоўка прапаноў па змяненні Канстытуцыі Рэспублікі Беларусь і забеспячэнне іх усенароднага абмеркавання.

Шматвектарнасць знешняй палітыкі. Рэспубліка Беларусь праводзіць паслядоўную палітыку ў сферы міжнароднай бяспекі, нераспаўсюджання зброі масавага знішчэння, раззбраення і кантролю над узбраеннямі. Яна першай з краін -- ядзерных пераемнікаў былога Савецкага Саюза -- далучылася да Дагавора аб нераспаўсюджванні ядзернай зброі

(ДНЯЗ), ратыфікавала Дагавор аб скарачэнні і абмежаванні стратэгічных наступальных узбраенняў (СТАРТ-1) і Лісабонскі Пратакол 1992 г. У 1992 г. за межы Беларусі была выведзена тактычная ядзерная зброя былога СССР. Стратэгічныя ядзерныя сілы на беларускай тэрыторыі перайшлі пад юрысдыкцыю Расіі і з сакавіка 1994 г. пачалі выводзіцца за межы Беларусі (працэс вываду ракет завяршыўся ў лістападзе 1996 г.), пры гэтым Беларусь не дамагалася кампенсацыі за адмову ад ядзернай зброі. У адпаведнасці з Дагаворам аб ліквідацыі ракет сярэдняй і меншай далёкасці (РСМД) Рэспубліка Беларусь знішчыла 584 ракеты, а таксама іх пускавыя ўстаноўкі і дадатковае абсталяванне.

Беларусь аформіла свой удзел практычна ва ўсіх шматбаковых і рэгіянальных дамоўленасцях, накіраваных на скарачэнне, кантроль і нераспаўсюджвання зброі масавага знішчэння.

У 1995 г. Беларусь падпісала Пагадненне аб гарантыях з МАГАТЭ. У 1996 г. у Беларусі была створана дзяржаўная сістэма па ўліку, кантролі і фізічнай абароне ядзернага матэрыялу. Рэспубліка Беларусь далучылася да Дагавора аб звычайных узброеных сілах у Еўропе (ДОВСЕ), Канвенцыі аб забароне хімічнай зброі (КЗХО), Канвенцыі аб забароне біялагічнай і таксіннай зброі, Дагавора аб усёабдымнай забароне ядзерных выпрабаванняў (ДУЗЯВ). У 2000 г. Беларусь была прынята ў Групу ядзерных пастаўшчыкоў, што з'явілася доказам яе поўнай адпаведнасці нормам экспертнага кантролю, прызнаным на міжнародным узроўні. У лістападзе 2005 г. Беларусь падпісала Дадатковы пратакол да Пагаднення аб гарантыях з МАГАТЭ, пацвердзіўшы сваю прыхільнасць да прынцыпаў нераспаўсюджвання ядзернай зброі і прызнанне міжнароднага аўтарытэту Агенцтва ў справе праверкі выкарыстання атамнай энергіі ў мірных мэтах.

Нягледзячы на эканамічныя і фінансавыя цяжкасці, Рэспубліка Беларусь у адпаведнасці з Дагаворам аб звычайных узброеных сілах у Еўропе знішчыла 1773 танка, 1341 бронемашыну і 130 самалётаў, што складае каля 10% ўзбраенняў і тэхнікі ад агульнай колькасці ваеннага абсталявання, ліквідаванага усімі 30 дзяржавамі -- удзельнікамі ДОВСЕ. Гэта амаль у 3 разы больш, чым знішчылі ЗША, Вялікабрытанія і Францыя разам узятыя. Таксама Беларусь стала першай дзяржавай-удзельнікам, якая ратыфікавала Пагадненне аб адаптацыі ДЗУСЕ ў 2000 г. На момант атрымання незалежнасці Рэспубліка Беларусь мела амаль паўмільённую групоўку войскаў. У ходзе завяршальнага этапу рэфармавання да пачатку 2005 г. колькасць беларускай арміі была аптымізавана і склала 65 тыс. чалавек.

У рамках Венскага дакумента 1999 г. па мерах умацавання даверу і бяспекі (МДБ) у 2001 г. было дасягнута палітычнае пагадненне аб дадатковых МДБ з Літвой, падпісана міжурадавае пагадненне аб дадатковых МДБ з Украінай.

У 2001 г. Беларусь ратыфікавала Дагавор па адкрытым небе, тым самым падкрэсліўшы сваю важную ролю ў стварэнні новай архітэктуры еўрапейскай бяспекі ад Ванкувера да Уладзівастока.

Беларусь з'яўляецца актыўным удзельнікам міжнароднага супрацоўніцтва ў галіне супрацьпяхотных мін. З 1995 г. у Беларусі ўведзены і няўхільна выконваецца мараторый на экспарт усіх відаў проціпяхотных мін. З верасня 2003 г. Генеральнаму сакратару ААН былі перададзены ратыфікацыйныя граматы аб далучэнні Беларусі да Атаўскай канвенцыі аб забароне прымянення, назапашвання запасаў, вырабу і перадачы супрацьпяхотных мін і аб іх знішчэнні. Стаўшы ўдзельнікам Атаўскай канвенцыі, Беларусь узяла на сябе абавязацельства утылізаваць запасы супрацьпяхотных мін.

Рэспубліка з'яўляецца ўдзельнікам усіх 12 існуючых канвенцый і пратаколаў па пытаннях барацьбы з тэрарызмам, прынятых пад эгідай ААН. Беларусь прымае ўдзел у прадухіленні распаўсюджвання і выкарыстання тэрарыстамі ядзернай, біялагічнай, хімічнай і звычайнай зброі і тэхналогій яе вытворчасці, наладзіла конструктыўнае ўзаемадзеянне з контртэрарыстычным камітэтам Савета Бяспекі ААН. Важным складнікам барацьбы з міжнародным тэрарызмам беларускі бок лічыць ўсталяванне надзейнай сістэмы пагранічнага і мытнага кантролю ў мэтах прадухілення незаконных перавозак праз беларускую мяжу зброі і боепрыпасаў, спынення нелегальнай міграцыі, абароту наркатыкаў і недапушчэння іншай дзейнасці, звязанай з тэрарызмам.

Рэспубліка Беларусь з'яўляецца добрасумленным удзельнікам 6 асноўных міжнародных дагавораў у галіне правоў чалавека і 8 асноватворных канвенцый Міжнароднай арганізацыі працы (МАП), выступае за канструктыўнае міжнароднае супрацоўніцтва ў праваабарончай галіне на прынцыпах узаемнай павагі і раўнапраўнага партнёрства. У той жа час яна лічыць бесперспектыўным выкарыстанне праваабарончай тэматыкі ў якасці сродку прасоўвання палітычных і эканамічных інтарэсаў.

14 лістапада 2005 г. прыняты Закон «Асноўныя напрамкі ўнутранай і знешняй палітыкі Рэспублікі Беларусь», у якім вызначаны прынцыпы, стратэгічныя мэты, асноўныя задачы і сферы ўнутранай і знешняй палітыкі дзяржавы.

Атрыманне незалежнасці пашырыла магчымасці ўдзелу Беларусі ў рабоце вядучых міжнародных арганізацый. У 2008 г. Рэспубліка Беларусь з'яўлялася членам 69 міжнародных міжуродавых арганізацый. Дзякуючы шматлікім ініцыятывам у рамках міжнародных арганізацый у такіх галінах, як міжнародная бяспека і раззбраенне, ўстойлівае развіццё ў інтарэсах усіх дзяржаў, Беларусь стала шырока вядомая ў свеце як міралюбная дзяржава, якая прытрымліваецца міжнароднага права і раўнапраўнага супрацоўніцтва з усімі краінамі свету.

Галоўным напрамкам дзейнасці беларускай дыпламатыі на шматбаковым узроўні з'яўляецца пашырэнне і ўмацаванне сувязей з былымі савецкімі рэспублікамі ў рамках СНД. 8 снежня 1991 г. Рэспубліка Беларусь выступіла ў якасці сузаснавальніка гэтай міжнароднай арганізацыі. У студзені 1994 г. Вярхоўны Савет Рэспублікі Беларусь ратыфікаваў Статут СНД. Месцазнаходжаннем Выканаўчага камітэта СНД з'яўляецца г. Мінск. У

рамках канцэпцыі рознахуткаснай інтэграцыі асобных краіны СНД сталі прасоўвацца па шляху больш цеснага збліжэння ў сферах эканомікі і бяспекі. У 1995 г. Беларусь, Расія і Казахстан зрабілі першую спробу стварыць Мытны саюз. 29 сакавіка 1996 г. кіраўнікі Беларусі, Расіі, Кыргызстана і Казахстана падпісалі ў Маскве Дагавор «Аб паглыбленні інтэграцыі ў эканамічнай і гуманітарнай галінах». У 1998 г. да «чацвёркі» далучыўся Таджыкістан. У 1999 г. на аснове «пяцёркі» створаны Мытны саюз, які ў 2000 г. пераўтвораны ў Еўразійскую эканамічную супольнасць (ЕўрАзЭС).

У маі 2001 г. пасля ратыфікацыі парламентамі ўсіх краін-заснавальніц дамоўленасць аб стварэнні ЕўрАзЭС уступіла ў сілу. На сённяшні дзень ЕўрАзЭС з'яўляецца найбольш дынамічна развіваючымся інтэграцыйным аб'яднаннем на постсавецкай прасторы. Двойчы (у 2005 і 2008 гг.) Прэзідэнт Рэспублікі Беларусь А. Лукашэнка абіраўся Старшынёй Міждзяржаўнага Савета ЕўрАзЭС. У 2009 г. пачаў функцыянаваць Мытны саюз Беларусі, Расіі і Казахстана. 6 ліпеня 2010 г. уступіў у дзеянне яго кодэкс. У канцы 2010 г. дзяржавы Мытнага саюза падпісалі пакет пагадненняў, якія фарміруюць дагаворна-прававую базу Адзінай эканамічнай прасторы. У 1993 г. Беларусь далучылася да Ташкенцкага дамовы 1992 г. аб стварэнні сістэмы калектыўнай бяспекі СНД з агаворкай, што беларускія вайскоўцы не будуць удзельнічаць у баявых дзеяннях за межамі Беларусі. У 1999 г. Беларусь пацвердзіла свой удзел у сістэме калектыўнай бяспекі СНГ, выказаўшы намер прыкрываць яе заходні фланг. У кастрычніку 2000 г. Рэспубліка Беларусь падпісала пагадненне аб статусе фарміравання сіл і сродкаў сістэмы калектыўнай бяспекі (акрамя Беларусі гэта пагадненне падпісалі Арменія, Казахстан, Кыргызстан, Расія і Таджыкістан), у маі 2001 г. падтрымала рашэнне аб стварэнні шматбаковых сіл хуткага разгортвання ў Цэнтральна-Азіяцкім рэгіёне. У маі 2002 г. Рэспубліка Беларусь падтрымала прапанову аб пераўтварэнні Дагавора аб калектыўнай бяспецы ў міжнародную рэгіянальную арганізацыю. Беларусь разглядае паўнаважны ўдзел у дзейнасці Арганізацыі Дагавора аб калектыўнай бяспецы (АДКБ) не толькі ў якасці важнага прыярытэту па забеспячэнні нацыянальнай бяспекі, але і ў якасці сур'ёзнага інструмента па ўмацаванні стабільнасці на постсавецкай прасторы.

Адным з найважнейшых напрамкаў дзейнасці беларускай дыпламатыі ў пачатку 1990-х гг. з'яўлялася развіццё супрацоўніцтва з вядучымі еўрапейскімі арганізацыямі -- Саветам Еўропы і Еўрапейскім Саюзам (ЕС). У жніўні 1992 г. Рэспубліка Беларусь устанавіла дыпламатычныя адносіны з ЕС.

У верасні 1992 г. Беларусь атрымала статус «спецыяльна запрашанага» ў Савеце Еўропы, у сакавіку 1993 г. падала заяўку на прыём у гэту арганізацыю ў якасці паўнапраўнага члена. Пасляхова развівалася супрацоўніцтва Вярхоўнага Савета Рэспублікі Беларусь з Еўрапарламентам.

Падчас афіцыйнага візіту Прэзідэнта Рэспублікі Беларусь у Бельгію ў Брусэлі 6 сакавіка 1995 г. было падпісана Пагадненне аб партнёрстве і супрацоўніцтве паміж Рэспублікай Беларусь і ЕС (СПС). У тым жа годзе

пачаўся працэс ратыфікацыі названага пагаднення парламентамі Беларусі (Вярхоўны Савет Рэспублікі Беларусь ратыфікаваў пагадненне 12 красавіка 1995 г.) і 15 краін - членаў ЕС (да канца 1996 г. пагадненне ратыфікавалі парламенты Даніі, Іспаніі, Ірландыі, Вялікабрытаніі, Швецыі, Грэцыі, Аўстрыі, Італіі). 26 сакавіка 1996 г. Рэспубліка Беларусь і ЕС падпісалі Часовае пагадненне аб гандлі, якое павінна было дзейнічаць да ўступлення СПС у сілу. Еўрапейскі Саюз даў Беларусі льготны рэжым у дачыненні да паставак шэрага беларускіх тавараў на рынкі еўрапейскіх краін. Пачынаючы з 1991 г. у Рэспубліцы Беларусь было рэалізавана больш за 200 праектаў ТАСІС з сукупным бюджэтам больш за 150 млн еўра.

У 1996 г. адносіны паміж Беларуссю і еўрапейскімі арганізацыямі пагоршыліся. У студзені 1997 г. Парламенцкая Асамблея Савета Еўропы часова прыпыніла статус «спецыяльна запрошанага» для Рэспублікі Беларусь. 15 верасня 1997 г. Савет Міністраў ЕС у адмысловай заяве па сітуацыі ў Рэспубліцы Беларусь абвясціў аб прыпыненні працэсу ратыфікацыі СПС і эканамічных пагадненняў з Беларуссю, згортванні кантактаў на палітычным узроўні, адмове ад падтрымкі працэсу ўступлення Беларусі ў Савет Еўропы. Структуры ЕС вырашылі таксама прыпыніць праграмы тэхнічнага садзейнічання Беларусі, за выключэннем гуманітарных і рэгіянальных праектаў, накіраваных на падтрымку працэсу дэмакратызацыі.

У сувязі з адкрыццём у Беларусі офіса АБСЕ і аднаўленнем паўнамоцтваў Нацыянальнага сходу Рэспублікі Беларусь у Парламенцкай Асамблеі АБСЕ ў 2003 г. намеціліся рэальныя перадумовы для размарожвання дыялогу з Еўрасаюзам. Беларускі бок выказаў гатоўнасць ажыццяўляць дыялог з ЕС па праблемах нелегальнай міграцыі, гандлю людзьмі, наркатрафіку, бяспекі межаў, пашырыць узаемадзеянне з еўрапейскімі арганізацыямі ў рамках еўрапейскай «палітыкі суседства», распрацаванай у 2003--2004 гг. структурамі ЕС для краін, якія не маюць кароткатэрміновай перспектывы членства ў Еўрасаюзе. У 2003 г. Рэспубліка Беларусь падключылася да трох так званых «праграм суседства» ЕС, накіраваных на развіццё супрацоўніцтва на рэгіянальным узроўні ўздоўж заходняй беларускай мяжы за кошт фінансавых інструментаў садзейнічання Еўрасаюза. У 2008 г. намеціліся пазітыўныя змены ў адносінах Беларусі з ЕС і Саветам Еўропы.

Нягледзячы на ​​няпростыя палітычныя адносіны і недастаткова развітую прававую базу двухбаковага ўзаемадзеяння, суседства з Еўрасаюзам мае для Рэспублікі Беларусь стратэгічнае значэнне. ЕС з'яўляецца адным з ключавых гандлёва-эканамічных партнёраў Беларусі, займаючы другую пазіцыю пасля Расіі.

Расія і Кітай – стратэгічныя партнеры Беларусі. Важным напрамкам знешняй палітыкі Рэспублікі Беларусь стала пашырэнне ўзаемавыгаднага супрацоўніцтва з краінамі Азіі, Афрыкі і Лацінскай Амерыкі. Галоўным партнёрам Беларусі ў Азіі з'яўляецца Кітайская Народная Рэспубліка. Беларуска-кітайскія адносіны захоўваюць сяброўскі характар, іх адрознівае

ўзаемная павага бакоў, неўмяшанне ва ўнутраныя справы адзін аднаго і поўнае паразуменне па асноўных пытаннях сучасных міжнародных адносін. У ліпені 2000 г. Беларусь і Кітай падпісалі Сумесную заяву аб умацаванні ўсебаковага супрацоўніцтва ў XXI ст., выказаўшы намер развіваць палітычны дыялог і кантакты на ўсіх узроўнях, уключаючы вышэйшы. Сёння беларуска-кітайскі палітычны дыялог выйшаў на ўзровень стратэгічнага ўзаемадзеяння і праводзіцца ў духу дружбы і высокага даверу. Ажыццяўляецца буйнамаштабнае гандлёва-эканамічнае супрацоўніцтва, рэалізуюцца шматмільённыя інвестыцыйныя праекты.

Для Кітая мэты партнёрства простыя. Беларусь з'яўляецца часткай кітайскай ініцыятывы «Пояс і шлях», запушчанай у 2013 г. Гэта ініцыятыва, якая атрымала назву «кітайскі план Маршала», мяркуе інвеставанне мільярдаў долараў у інфраструктуры краін, размешчаных уздоўж старога «Шаўковага шляху», кабвязаць Кітай з Еўропай. Прывабнасць Беларусі заключаецца пераважна ў яе геаграфічным месцазнаходжанні. Краіна валодае патэнцыялам стаць «транспартнымі варотамі», якія злучаюць Кітай з Еўрапейскім саюзам і краінамі СНД уздоўж новага сухапутнага моста ў Еўразіі. У 2017 г. больш за 3000 кітайска-еўрапейскіх цягнікоў скарысталіся паслугамі сістэмы беларускіх чыгунак. Пункт пропуску Казловічы--Кукурыкі, адзін з найбольш загрузаных грузавых кантрольна-прапускных пунктаў паміж СНД і ЕС, знаходзіцца на мяжы паміж Польшчай і Беларуссю. Пры гэтым, у сілу таго, што Беларусь з'яўляецца членам Еўразійскага эканамічнага саюза (ЕАЭС), прадукцыя, вырабленая на тэрыторыі краіны, можа бяспшлінна экспартавацца на рынкі іншых дзяржаў-членаў ЕАЭС, такіх як Расія, Казахстан, Армения і Кыргызстан. Для Беларусі мэты развіцця адносін з Кітаем таксама відавочныя. Адна з іх -- транспарт. У цяперашні час больш за 100 млн тон тавараў штогод перавозіцца праз тэрыторыю Беларусі транзітам, падтрымліваючы магутны транспартны сектар, які акумулюе 6% ВУП краіны. У той час як Беларусь зацікаўлена ў доступе да кітайскіх фінансавых сродкаў, інвестыцыйных рэсурсаў і тэхналогій, існуе таксама дадатковая перавага ў наяўнасці міжнароднага партнёра, які не мяжуе з краінай.

Узаемныя візіты і сустрэчы, якія адбыліся у 2018 г. на вышэйшым і высокім узроўнях, спрыялі ўмацаванню двухбаковых адносін з КНР, якія маюць усебаковы стратэгічны характар. Галоўнай падзеяй года ў двухбаковых адносінах з Кітаем стала сустрэча на саміце Шанхайскай арганізацыі супрацоўніцтва (ШАС) у г. Циндао Прэзідэнта Рэспублікі Беларусь А.Р. Лукашэнкі са Старшынёй КНР Сі Цзіньпінам. Адбыліся візіты ў Беларусь намесніка Старшыні КНР Ван Цішаня і Члена Пастаяннага камітэта Палітбюро ЦК КПК Чжао Лэцзі. У лістападзе 2018 г. у Кітаі прайшло трэцяе пасяджэнне Беларуска-Кітайскага міжурадавага камітэта па супрацоўніцтве пад сустаршынствам члена Палітбюро ЦК КПК, члена Сакратарыята ЦК КПК, Сакратара Палітыка-юрыдычнай камісіі ЦК КПК Го Шэнкуня і намесніка Кіраўніка Адміністрацыі Прэзідэнта Рэспублікі Беларусь Н.Г. Снапкова. Ўвядзенне з 2018 бязвізавага рэжыму стала адным з

асноўных вынікаў праведзенага у 2018 г. «Года турызму Беларусі ў Кітаі». Акрамя таго, для абслугоўвання кітайскіх турыстаў з лістапада да сеткі найбуйнейшай аплатнай сістэмы ў свеце Union Pay было падключана больш за 10 тыс. тэрміналаў і 500 банкаматаў у Беларусі. У гандлёва-эканамічнай сферы адзначаецца збалансаванне структуры беларускага экспарту, рост тавараабароту і экспарту, у тым ліку прадуктаў харчавання. За 10 месяцаў 2018 г. доля несываріннага экспарту склала 49,9%, доля сельгаспрадукцыі 18,1% (экспарт прадуктаў харчавання -- 56,8 млн долараў ЗША пры тэмпах росту 570%).

У фінансава-інвестыцыйнай сферы назіраецца актывізацыя супрацоўніцтва: у індустрыяльным парку «Вялікі камень» за 2018 г. зарэгістравана 16 рэзідэнтаў; у г. Мінску адкрыта прадстаўніцтва Банка развіцця Кітая; кітайскім рэйтынгамым агенцтвам ССХІ Рэспубліцы Беларусь быў прысвоены крэдытны рэйтынг па ўнутранай шкале «АА +».

Важным гуманітарным праектам 2018 г. стала прыняцце беларускім бокам на бязвыплатнай аснове 300 кітайскіх дзяцей і 24 суправаджаючых на аздараўленне ў беларускіх санаторыях, а таксама 30 дзяцей і 30 суправаджаючых на лячэнне ва ўстановах аховы здароўя Беларусі. У Тяньцзінскім універсітэце адкрыты Цэнтр вывучэння Беларусі (трэці ў КНР) і ўсталяваны бюст народнаму паэту Беларусі Я. Коласу (беларускага скульптара С. Гумілеўскага).

Блізкая і дальняя дуга міжнародных адносін

Беларуская дыпламатыя надае вялікае значэнне ўдзелу ў рабоце Арганізацыі па бяспецы і супрацоўніцтве ў Еўропе (да 1995 г. -- Нарада па бяспецы і супрацоўніцтве ў Еўропе). У студзені 1992 г. Рэспубліка Беларусь першай з дзяржаў СНД падпісала Заключны акт Нарады па бяспецы і супрацоўніцтве ў Еўропе, Парыжскую хартыю для новай Еўропы (1990 г.) і стала членам НБСЕ / АБСЕ.

У лістападзе 1999 г. беларуская дэлегацыя прыняла ўдзел у сустрэчы кіраўнікоў дзяржаў -- членаў АБСЕ ў Стамбуле. Кіраўнік дэлегацыі А. Лукашэнка выступіў на пленарным пасяджэнні сустрэчы і падпісаў ад імя Беларусі яе заключныя дакументы -- Хартыю еўрапейскай бяспекі, Пагадненне аб адаптацыі Дагавора аб звычайных узброеных сілах у Еўропе, Дэкларацыю Стамбульскага саміту.

Беларусь удзельнічае ў дзейнасці АБСЕ ў рамках работы Пастаяннага савета АБСЕ, Форуму па супрацоўніцтве ў галіне бяспекі, Сумеснай кансультацыйнай групы і Кансультацыйнага камітэта па адкрытым небе, а таксама праз практычную рэалізацыю прынцыпаў і механізмаў, закладзеных у асноватворных дакументах АБСЕ.

У лютым 2003 г. Парламенцкая Асамблея АБСЕ прызнала Нацыянальны сход Рэспублікі Беларусь у якасці паўнаважнага беларускага парламента і ўпершыню дапусціла яго прадстаўнікоў да ўдзелу ў рабоце сесій Асамблеі на афіцыйным узроўні, што спрыяла пашырэнню міжпарламенцкага дыялога Беларусі з АБСЕ. Прыкметна пашырылася за

апошнія гады ўзаемадзеянне дзяржаўных структур Рэспублікі Беларусь з Сакратарыятам і інстытутамі АБСЕ, Бюро па дэмакратычных інстытутах і правах чалавека АБСЕ (БДПЧ), Прадстаўніком АБСЕ па свабодзе СМІ, Каардынатарам эканамічнай і экалагічнай дзейнасці АБСЕ.

27 лютага 1998 г. у Мінску адкрыты офіс Кансультатыўна-назіральнай групы АБСЕ ў Беларусі, які ажыццяўляў свае функцыі да канца 2002. У 2003--2010 гг. па дамоўленасці паміж кіраўніцтвам Рэспублікі Беларусь і АБСЕ ў Мінску дзейнічаў офіс АБСЕ. Асноўнай задачай офіса з'яўлялася аказанне садзейнічання Ураду Рэспублікі Беларусь па напрамках, узгодненых паміж Беларуссю і АБСЕ, у прыватнасці, у далейшым інстытуцыянальным будаўніцтве, развіцці грамадзянскай супольнасці, у галіне эканомікі і аховы навакольнага асяроддзя. Прыярытэтным накірункам у працы з офісам АБСЕ ў Мінску была праектная дзейнасць, накіраваная на рашэнне канкрэтных пытанняў у галіне эканамічнага, экалагічнага і чалавечага вымярэння.

На думку Беларусі, павышэнню эфектыўнасці Арганізацыі будзе садзейнічаць прыняцце АБСЕ ўласнага статута або харты і ператварэнне яе ў паўнавартасную міжнародную арганізацыю (правілы працэдуры не мяняліся з 1973 г.), рэструктурызацыя Сакратарыята ў адпаведнасці з сітуацыяй, практыкай работы і прыярытэтнымі напрамкамі дзейнасці АБСЕ.

У чэрвені 1996 г. Рэспубліка Беларусь была прынята ў арганізацыю Цэнтральна-Еўрапейская Ініцыятыва (ЦЕІ), што спрыяла пашырэнню яе сувязей з краінамі Цэнтральнай і Усходняй Еўропы.

У пачатку наступнага дзесяцігоддзя беларуская дыпламатыя паставіла пытанне аб наданні Беларусі статуса назіральніка ў міжнародных арганізацыях -- Савеце дзяржаў Балтыйскага мора і Арганізацыі Чарнаморскага эканамічнага супрацоўніцтва. У кастрычніку 2005 г. Арганізацыя Чарнаморскага эканамічнага супрацоўніцтва надала Рэспубліцы Беларусь статус назіральніка. У снежні 2005 г. кіраўніцтва Рэспублікі Беларусь выказала гатоўнасць далучыцца да Шанхайскай арганізацыі супрацоўніцтва (ШАС).

У 1990-х гг. Рэспубліка Беларусь стала пашыраць узаемадзеянне з Арганізацыяй Паўночна-Атлантычнага дагавора (НАТА). У 1992 г. яна стала членам Савета Паўночна-атлантычнага партнёрства (з 1997 г. -- Савет Еўраатлантычнага партнёрства).

У лістападзе 1992 г. адбыўся візіт у Беларусь Генеральнага сакратара НАТА М. Вернера. У студзені 1995 г. Рэспубліка Беларусь падпісала ў Брусэлі дакумент праграмы НАТА «Партнёрства дзеля міру» (ПДМ), у маі 1996 г. распрацавала індывідуальную праграму супрацоўніцтва з альянсам, зрабіўшы ўпор на мерапрыемствы неваеннага характару (кіраўніцтва НАТА зацвердзіла праграму ў 1997 г.). У красавіку 1998 г. пачала працу місія Рэспублікі Беларусь пры НАТА. Беларускае кіраўніцтва крытычна адносілася да працэсу пашырэння НАТА на ўсход, аддаючы перавагу фарміраванню ўсёабдымнай сістэмы бяспекі для Еўропы.

У 2002 г. Савет НАТА зацвердзіў індывідуальную праграму партнёрства (ІНП) Рэспублікі Беларусь і НАТА, якая ўключала 19 напрамкаў

супрацоўніцтва з альянсам. Прыярытэтнымі іх іх з'яўляюцца: узаемадзеянне пры ліквідацыі наступстваў надзвычайных сітуацый і катастроф, кіраванне крызіснымі сітуацыямі, моўная падрыхтоўка, стралковая зброя і лёгкія ўзбраенні, дэмакратычны кантроль над узброенымі сіламі і праваахоўчымі структурамі.

У 2004 г. Беларусь далучылася да Працэсу планавання і ацэнкі сіл праграмы ПРМ, мэтай якога з'яўляецца дасягненне аператыўнай сумяшчальнасці выдзеленых Беларуссю ў рамках ПМР сіл і сродкаў з сіламі і сродкамі НАТА.

Рэспубліка Беларусь актыўна ўдзельнічае ў рабоце Савета Еўраатлантычнага партнёрства (СЕАП), разглядаючы яго як адзін з найважнейшых механізмаў палітычных кансультацый па асноўных пытаннях прадухілення канфліктаў, устанаўлення міру і бяспекі.

Важным прыярытэтам знешняй палітыкі Беларусі застаецца ўзаемадзеянне з Арганізацыяй Аб'яднаных Нацый (ААН). Дэлегацыі Рэспублікі Беларусь пастаянна ўдзельнічаюць у рэгулярных і спецыяльных сесіях Генеральнай Асамблеі, Эканамічнага і Сацыяльнага Савета, іншых вядучых органаў ААН. Канструктыўнае супрацоўніцтва з ААН ўстаноўлена ў галіне правоў чалавека, аб'яднання намаганняў усіх дзяржаў для пераадолення такіх з'яў, як беднасць, голад, гендэрная няроўнасць, расавая дыскрымінацыя, сацыяльная неабароненасць, рэлігійная нецярпімасць.

У Рэспубліцы Беларусь функцыянуюць 11 прадстаўніцтваў праграм, агенцтваў і арганізацый сістэмы ААН: Праграма развіцця ААН (ПРААН), Дэпартамент грамадскай інфармацыі, Дзіцячы фонд ААН, Міжнародная арганізацыя працы, Упраўленне вярхоўнага камісара ААН па справах бежанцаў, Аб'яднаная праграма ААН па ВІЧ / СНІДу, Міжнародны валютны фонд, Сусветны банк, Міжнародная фінансавая карпарацыя, Сусветная арганізацыя аховы здароўя і фонд ААН у галіне народанасельніцтва.

Беларусь прадстаўлена ў 14 выбарных органах устаноў сістэмы ААН, з'яўляецца членам больш за 50 спецыялізаваных устаноў сістэмы Арганізацыі Аб'яднаных Нацый.

Беларуская дэлегацыя з'яўляецца пастаянным і актыўным удзельнікам пасяджэнняў Камісіі ААН па раззбраенні. У снежні 1998 г. на 53-й сесіі Генеральнай Асамблеі ААН па прапанове беларускай дэлегацыі была прынятая рэзалюцыя «Рэгіянальнае раззбраенне», накіраваная на рэалізацыю беларускай ініцыятывы аб стварэнні ў Цэнтральнай і Усходняй Еўропе прасторы, вольнай ад ядзернай зброі.

Пачынаючы ад 1996 г. Рэспубліка Беларусь з'яўлялася ініцыятарам і аўтарам 5 рэзалюцый Генеральнай Асамблеі ААН, якія фактычна ствараюць міжнародны механізм забароны распрацоўкі і вытворчасці новых відаў зброі масавага знішчэння.

Беларусь на справе садзейнічае ў рамках ААН намаганням па падтрыманні міру і забеспячэнні правоў чалавека на планеце. Сведчанне гэтага -- прынятае кіраўніцтвам нашай краіны ў адказ на просьбу

Генеральнага сакратара ААН рашэнне аб падключэнні Рэспублікі Беларусь да аперацый па падтрыманні міру.

Кантакты з ААН развіваюцца на самым высокім узроўні. У красавіку 1994 г. Беларусь наведаў з афіцыйным візітам Генеральны сакратар ААН Б.Б. Галі. Кіраўнік Беларускай дзяржавы прыняў удзел у Саміце Тысячагоддзя, які адбыўся ў Нью-Ёрку ў верасні 2000 г. пад эгідай ААН. Прэзідэнт Рэспублікі Беларусь А. Лукашэнка ў 1995 і 2005 удзельнічаў у рабоце юбілейных сесій генеральнай Асамблеі ААН.

У 2000 г. кіраўніцтва Рэспублікі Беларусь ухваліла канцэпцыю паступовага пашырэння ўдзелу беларускіх грамадзян у аперацыях ААН па падтрыманні міру (АПМ). У рамках рэалізацыі гэтай канцэпцыі 1 кастрычніка 2001 г. у Нью-Ёрку падпісаны Мемарандум аб узаемаразуменні паміж Рэспублікай Беларусь і ААН у дачыненні да ўдзелу нашай краіны ў сістэме рэзервовых пагадненняў ААН. У лістападзе 2003 г. у Рэспубліцы Беларусь прыняты адпаведны нацыянальны закон.

Рэспубліка Беларусь першая на постсавецкай прасторы разгарнула шырокамашабную кампанію барацьбы з гандлем людзьмі. За кароткі час у Беларусі з улікам перадавога міжнароднага вопыту рэалізаваны шырокамашабны комплекс мер па павышэнні эфектыўнасці процідзеяння пагрозе трафікінгу і забеспячэнні бяспекі насельніцтва краіны.

Нацыянальныя меры па спыненні трафікінгу спрыялі таму, што барацьба з гандлем людзьмі стала адным з прыярытэтных напрамкаў дзейнасці Беларусі на міжнароднай арэне.

У 2005 г. на Саміце тысячагоддзя ААН Прэзідэнт Рэспублікі Беларусь А. Лукашэнка высунуў ініцыятыву аб актывізацыі міжнародных намаганняў па барацьбе з адной з самых вострых праблем сучаснасці -- гандлем людзьмі.

У 2006 г. па ініцыятыве Беларусі створана Міжведамасная група па каардынацыі барацьбы з гандлем людзьмі. Рэспубліка Беларусь стала першай краінай, якая ўнесла добраахвотны ўклад на забеспячэнне дзейнасці гэтага міжнароднага механізму. Беларусь выступіла арганізатарам цэлага шэрага міжнародных мерапрыемстваў, накіраваных на фарміраванне эфектыўнага глабальнага партнёрства супраць рабства і гандлю людзьмі ў XXI ст., у тым ліку канферэнцыі па гандлі жанчынамі і дзецьмі з удзелам больш за 90 дзяржаў і 20 міжнародных арганізацый, якая адбылася ў сакавіку 2007 г. у штаб-кватэры ААН.

Кульмінацыйным этапам працэсу практычнай рэалізацыі антытрафікінгавай ініцыятывы Прэзідэнта Рэспублікі Беларусь А. Лукашэнкі стала прынятае 30 ліпеня 2010 г. Генеральнай Асамблеяй ААН Глобальнага плана дзеянняў па барацьбе з гандлем людзьмі. Генеральны сакратар ААН Пан Гі Мун высока ацаніў значэнне Глобальнага плана, распрацоўка якога была пачата па ініцыятыве Беларусі, як найважнейшага механізму каардынацыі намаганняў сусветнай супольнасці ў барацьбе з гандлем людзьмі і ўмацавання міжнароднага партнёрства ў гэтай сферы.

У адпаведнасці з Планам пад эгідай ААН створаны Мэтавы фонд добраахвотных узносаў для абароны ахвяраў гандлю людзьмі, афіцыйнае

адкрыццё якога адбылося 4 лістапада 2010 г. у Нью-Ёрку. Рэспубліка Беларусь у ліку першых ўнесла добраахвотны ўклад у фонд.

У кастрычніку 2010 г. падпісана першая ў гісторыі Рамачная праграма ААН па аказанні дапамогі ў мэтах развіцця для Рэспублікі Беларусь на перыяд 2001--2015 гг. Гэта дакумент стратэгічнага планавання ўзаемадзеяння Урада краіны з усімі спецыялізаванымі ўстановамі, фондамі і праграмамі ААН, якія працуюць у Беларусі. Ён прадугледжвае рэалізацыю ў краіне праектаў міжнароднай тэхнічнай дапамогі на агульную суму ў 490 млн долараў ЗША.

Усвядоміўшы непазбежнасць ўплыву працэсаў глабалізацыі на дзяржавы свету, Беларусь актыўна выступае за ўмацаванне вядучай ролі ААН у пабудове справядлівага міжнароднага эканамічнага парадку, які прадугледжвае ў першую чаргу абарону бедных і краін, якія развіваюцца, стварэнне спрыяльных ўнутраных і знешніх умоў для ўстойлівага развіцця краін з пераходнай эканоміяй. У 1997 г. па ініцыятыве Прэзідэнта Рэспублікі Беларусь у Мінску адбылася Міжнародная канферэнцыя па ўстойліваму развіццю краін з пераходнай эканоміяй.

Беларусь плануе выкарыстаць вопыт спецыялізаваных устаноў ААН і звязаных з ёй міжнародных арганізацый (МАП, ЮНЕСКА, СААЗ, ЮНІДА, МАГАТЭ і інш.) у інтарэсах міжнароднага і нацыянальнага эканамічнага, навукова-тэхнічнага і культурнага развіцця. Вялікае значэнне рэспубліка надае развіццю ўзаемавыгаднага супрацоўніцтва з вядучымі міжнароднымі эканамічнымі і фінансавымі ўстановамі, у тым ліку з МВФ, Групай Сусветнага банка і Еўрапейскім банкам рэканструкцыі і развіцця.

Беларусь у інтэграцыйных супольнасцях. Саюзная дзяржава Расіі і Беларусі. Найважнейшым прыярытэтам знешняй палітыкі Беларусі з'яўляецца збліжэнне з Расіяй. 21 лютага 1995 г. быў падпісаны Дагавор аб дружбе, добрасуседстве і супрацоўніцтве, які аформіў адносіны Беларусі і Расіі як стасункі суверэнных, раўнапраўных дзяржаў. 2 красавіка 1996 г. у Маскве падпісаны Дагавор аб Супольнасці Рэспублікі Беларусь і Расійскай Федэрацыі. 2 красавіка 1997 г. падпісаны Дагавор аб стварэнні Саюза Беларусі і Расіі, які стаў мадэллю міждзяржаўнага аб'яднання з больш высокай, у параўнанні з СНД, ступенню палітычнай і эканамічнай інтэграцыі. Чарговым крокам на шляху міждзяржаўнага збліжэння стала падпісанне прэзідэнтамі Беларусі і Расіі 8 снежня 1999 г. Дагавора аб стварэнні Саюзнай дзяржавы (ўступіў у сілу ў студзені 2000 г.). Палажэнні Дагавора прадугледжвалі сумесныя крокі дзвюх дзяржаў па збліжэнні і аб'яднанні іх прававых, эканамічных, фінансавых, мытных і іншых сістэм, фарміраванні міждзяржаўных ўладных структур. Сфарміраваны і дзейнічаюць Вышэйшы Дзяржаўны Савет, Савет Міністраў і Пастаянны Камітэт Саюзнай дзяржавы. Ёсць Памежны і Мытны камітэты, Тэлерадыёвяшчальная арганізацыя Саюзнай дзяржавы. Дзейнічаюць аб'яднаныя або сумесныя калегіі міністэрстваў і іншых органаў дзяржаўнага кіравання Беларусі і Расіі. Разам з

тым Дагавор аб стварэнні Саюзнай дзяржавы прадугледжвае не механічнае зліццё дзвюх дзяржаў, або паглыннанне адной дзяржавы іншай, а іх аб'яднанне для рэалізацыі ўзаемавыгадных для абодвух бакоў задач пры захаванні за Беларуссю і Расіяй статусу суб'ектаў міжнароднага права. Да пачатку 2005 г. дагаворна-прававую базу беларуска-расійскага супрацоўніцтва складалі 120 міжнародных дагавораў і пагадненняў.

Падмуркам рэалізацыі беларуска-расійскага інтэграцыйнага праекта з'яўляюцца эканамічныя адносіны. Расія з'яўляецца асноўным знешнегандлёвым партнёрам Рэспублікі Беларусь і спажывцом прадукцыі, якая выпускаецца беларускімі вытворцамі, яе доля ў знешнім гандлі Беларусі перавышае 50%. Прыкметна актывізаваліся беларуска-расійскія сувязі на рэгіянальным узроўні, Рэспубліка Беларусь падтрымлівае ўзаемавыгадныя гандлёва-эканамічныя, навукова-тэхнічныя і культурныя сувязі з 80 з 89 расійскіх рэгіёнаў. Дагаворна-прававая база двухбаковага супрацоўніцтва на рэгіянальным узроўні ўключае больш за 170 дагавораў, пагадненняў і пратаколаў аб гандлёва-эканамічным, навукова-тэхнічным і культурным супрацоўніцтве. У Беларусі дзейнічае 8 прадстаўніцтваў адміністрацый расійскіх рэгіёнаў.

Супрацоўніцтва паміж Рэспублікай Беларусь і Расійскай Федэрацыяй у ваеннай сферы прадугледжвае ажыццяўленне сумеснай абароннай палітыкі, каардынацыю дзейнасці ў галіне ваеннага будаўніцтва, распрацоўку і размяшчэнне сумеснага абароннага заказу, функцыянаванне рэгіянальнай групоўкі войскаў і іншыя мерапрыемствы. Паміж Рэспублікай Беларусь і Расійскай Федэрацыяй заключана 30 пагадненняў па розных напрамках ваеннага і ваенна-тэхнічнага супрацоўніцтва. У інтарэсах рэгіянальнай групоўкі войскаў сумесна выкарыстоўваюцца аб'екты ваеннай інфраструктуры на тэрыторыі Рэспублікі Беларусь. Супрацоўніцтва паміж ваеннымі ведамствамі ахоплівае практычна ўвесь спектр ваенных пытанняў, носіць актыўны характар і грунтуецца на прынцыпах роўнасці і ўзаемнай выгады. У снежні 2001 г. прынята Ваенная дактрына Саюзнай дзяржавы, якая прадугледжвае стварэнне ваеннай арганізацыі Саюзнай дзяржавы. Беларусь і Расія каардынуюць дзеянні на міжнароднай арэне.

Не менш важным для Беларусі з'яўляецца захаванне сяброўскіх стасункаў з Украінай. Сяброўскія адносіны Беларусь захоўвае і з іншымі дзяржавамі СНД. Яе галоўнымі партнёрамі ў рамках Садружнасці з'яўляюцца Казахстан, Кыргызстан, Таджыкістан, Малдова. У пачатку 2010-х гг. пашырылася ўзаемадзеянне Беларусі з Туркменістанам, Арменіяй і Азербайджанам. У лік важных прыярытэтаў знешняй палітыкі Беларусі ўваходзіць развіццё ўзаемавыгадных партнёрскіх сувязяў з непасрэднымі суседзямі Беларусі -- Літвой, Латвіяй і Польшчай. Аб'ектыўнай асновай узаемадзеяння з'яўляюцца цесныя гістарычныя і культурныя сувязі паміж беларускім народам і народамі гэтых краін, якія склаліся ў час знаходжання ў складзе адзіных дзяржаў -- Вялікага княства Літоўскага, Рэчы Паспалітай, Расійскай імперыі, СССР (для Літвы і Латвіі).

Істотны адбітак на характар узаемадзеяння Беларусі з Літвой, Латвіяй і Польшчай наклала далучэнне іх да ЕС. Беларускі бок неаднаразова падкрэсліваў, што ён паважае права сваіх суседзяў самастойна вызначаць свой лёс, але лічыць, што іх імкненне стаць часткай адзінай Еўропы не павінна прыводзіць да абмежавання кантактаў паміж людзьмі, узнікнення новых раздзяляльных ліній.

Пытанні і заданні

1. Як геапалітычны фактар паўплываў на фарміраванне беларускай дзяржаўнасці? Якія асноўныя прынцыпы закладзены ў новай рэдакцыі Канстытуцыі Рэспублікі Беларусь?
2. Якімі асноўнымі рысамі характарызуецца сучаснае геапалітычнае становішча Беларусі?
3. Растлумачце асноўную асаблівасць знешняй палітыкі Рэспублікі Беларусь — шматвектарнасць.
4. У чым выяўляецца шматпалярнасць сучаснага свету? Якое месца ў ім займае Беларусь?
5. Якія адносіны склаліся ў Беларусі з Кітаем?
6. Адносіны Беларусі з якімі дзяржавамі адносіцца да бліжняй дугі міжнародных адносін і з якімі — да дальняй?
7. У якіх інтэграцыйных супольнасцях удзельнічае Беларусь? Якія выгоды атрымлівае Беларусь ад інтэграцыі?
8. Калі была створана і што сабой уяўляе Саюзная дзяржава Расіі і Беларусі?
9. Як на гісторыі Беларусі адбілася галоўная асаблівасць яе геапалітычнага становішча — знаходжанне на стыку заходнеўрапейскай (каталіцкай) і усходнеславянскай (праваслаўнай) цывілізацый?
10. Прачытайце тэкст «Канцэпцыі нацыянальнай бяспекі Рэспублікі Беларусь» (зацверджана Указам Прэзідэнта Рэспублікі Беларусь 9 лістапада 2010 г.) і вызначце супярэчнасці сучаснага свету, якія пагражаюць бяспецы нашай дзяржавы.

Заклучэнне

Гісторыя Беларусі вельмі шчыльна звязана з гісторыяй яе дзяржаўнасці. Разам з вывучэннем гісторыі прыходзіць разуменне таго, што дзяржава з самага пачатку фармуецца як інстытут, які адлюстроўвае інтарэсы розных слаёў грамадства, які выконвае задачы ўнутранай кансалідацыі і нейтралізацыі канфліктаў, а таксама абароны ад знешняй небяспекі. Дзяржава ўяўляецца неабходным элементам у развіцці грамадства, без існавання якога ставіцца пад пытанне не проста нармальнае функцыянаванне, але і самае існаванне народа.

Менавіта дзяржава стварала ўмовы для фарміравання беларускага этнасу, хаця этнічныя межы не заўсёды супадалі з дзяржаўнымі. Але толькі пад аховай дзяржаўнай улады ствараліся ўмовы для ўзнікнення народа і яго далейшага развіцця.

Беларуская дзяржаўнасць прайшла цяжкі шлях выпрабаванняў. Не аднойчы знешнія выклікі стваралі пагрозу існаванню дзяржаўных утварэнняў, жыццю і дабрабыту беларускага насельніцтва. Гісторыя беларускіх зямель працякала не ізалявана ад працэсаў у суседніх рэгіёнах, а ў цеснай іх узаемасувязі. Першапачаткова беларускія землі ўвайшлі ў склад Старажытнай Русі, якая стала асновай для ўсіх сучасных усходнеславянскіх народаў – беларускага, рускага і ўкраінскага. У межах Вялікага Княства Літоўскага, Рускага і Жамойцкага нарадзіўся беларускі этнас, адбылося станаўленне адметных асаблівасцей беларускай культуры і менталітэту.

Як адну з найважнейшых падзей у гісторыі беларускага народа неабходна разглядаць далучэнне беларускіх зямель да Расійскай дзяржавы. У гэты час былі спынены працэсы ментальнай паланізацыі беларускага народа, беларуская этнічная супольнасць к 1917 г. прыйшла як маладая нацыя на стадыі фармавання, на той момант ужо меўшая сваю інтэлігенцыю, высокую літаратуру, створаную на роднай мове. Лепшыя сыны беларускай нацыі ў зацятай барацьбе супраць польскіх і расійскіх шавіністаў адстойвалі права беларусаў «людзьмі звацца», права на нацыянальную дзяржаўнасць. Развіццё прадпрымальніцтва ў XIX – пачатку XX ст. у сукупнасці з іншымі фактарамі аказала істотны ўплыў на трансфармацыйныя змены ў беларускім грамадстве, якія сталі сацыяльнай асновай нацыянальна-дзяржаўных працэсаў на тэрыторыі Беларусі ў пачатку XX ст. Дзякуючы ўзнікненню і ўмацаванню БССР адбылося захаванне і развіццё, хаця і даволі супярэчлівае, беларускага этнічнага пачатку ў XX ст. Апошняя акалічнасць істотнейшым чынам паспрыяла канчатковаму афармленню беларусаў у сучасную нацыю.

Трэба разумець, што ў межах дзяржавы розныя аспекты яе развіцця былі вельмі шчыльна звязаны: унутраная і знешняя палітыка дзяржавы, удасканаленне заканадаўства, развіццё прамысловасці і культуры, трансфармацыі ў арганізацыі ўлады і кіравання – усё гэта ў той ці іншай ступені аказваецца ўзаемаабумоўленым і ўплывае адно на другое. Таму сістэмны выклад гісторыі беларускай дзяржаўнасці дазваляе паказаць розныя бакі жыцця краіны, мерапрыемствы дзяржаўнай улады і стыхійныя

сацыяльныя выбухі, разглядаць іх ў непарыўнай сувязі. Пры гэтым асаблівае значэнне мела гістарычнае развіццё інстытута вярхоўнай улады. У сучаснай беларускай палітычнай сістэме каласальнае значэнне мае інстытут прэзідэнцтва. Праз шэраг стагодзяў беларускі народ пранёс ідэю дзяржаўнасці, бачанне ў дзяржаве заступніка і абаронцы інтарэсаў усіх людзей. Калі гэта не адпавядала рэчаіснасці, адбываліся сацыяльныя выбухі.

Беларусь сёння – цытадэль еўрапейскай традыцыйнай культуры і маралі. Менавіта таму апора на традыцыйныя хрысціянскія каштоўнасці сталі альфай і амегай сучаснай беларускай нацыянальнай палітыкі, ўвасобленай у штодзённай практыцы беларускай дзяржавы. Гэты тып свядомасці лічыць жыццёвай неабходнасцю захаванне ад разбурэння традыцыйных каштоўнасцей – народнай маралі і этыкі, апелное да поўнай сям’і, як базай матрыцы нацыянальнага быцця. Такі тып культуры катэгарычна адмаўляе рэвалюцыю як палітычную практыку, арыентаваную на братазбойчую барацьбу, гвалтоўную змену ўлады, ён за эвалюцыйныя, паступовыя і паслядоўныя змены сацыяльнай рэальнасці. На варце традыцыйных каштоўнасцей беларускага народа стаіць беларуская дзяржава, беларуская канстытуцыя і беларускае заканадаўства ўвогуле. Менавіта беларуская дзяржаўнасць бароніць базавыя фундаментальныя правы нашага грамадзяніна, дае яму магчымасці да поўнаўартаснай грамадскай самарэалізацыі.

Айчынная мадэль развіцця падобная жывому арганізму. Яна не застыла на месцы. Нейкія формы, інструменты і механізмы могуць адыходзіць у мінулае, на іх месца прыходзяць новыя. Але галоўнае застаецца нязменным -- у аснове беларускага дзяржаўнага будаўніцтва ляжыць ўзаемны давер народа і ўлады. Толькі такая сапраўды народная дзяржава зможа вытрымаць любыя выпрабаванні і забяспечыць будучыню незалежнай Беларусі. Краіны мірнай і адкрытай, шчыра адданай сябрам і саюзнікам, але якая пры гэтым святая абараняе свой суверэнітэт. Краіны, галоўнай каштоўнасцю і падмуркам незалежнасці якой з’яўляюцца яе грамадзяне, аб’яднаныя агульнай гістарычнай памяццю, традыцыямі і каштоўнасцямі, шчырай любоўю да роднай беларускай зямлі.

Літаратура

1. 1917 год у гістарычных лёсах Беларусі: зб. матэрыялаў Міжнар. навук. канф., Мінск, 30 лістап. – 1 снеж. 2017 г. / рэдкал.: А.Д. Кароль (старш.) [і інш.]. – Мінск: Выд. цэнтр БДУ, 2017.
2. Агееў А.Р. Фарміраванне і дзейнасць Магілёўскага Беларускага Камітэта (1917–1918): манаграфія / А.Р. Агееў, І.А. Пушкін. – Магілёў: МДУ імя А.А. Куляшова, 2017.
3. Алексеев Л.В. Западные земли домонгольской Руси: очерки истории, археологии, культуры: в 2 кн. – М., 2006.
4. Археалогія Беларусі: энцыклапедыя. У 2 т. Т. 1. А—К / рэдкал.: Т.У. Бялова (гал. рэд.) [і інш.]. — Мінск: Беларус. Энцыкл. імя П. Броўкі, 2009.
5. Бардах Ю. Штудыі з гісторыі Вялікага Княства Літоўскага / Пер. М. Раманоўскага і А. Істоміна; Прадм. Г. Сагановіча. – Мінск, 2002.
6. Белявина В.Н. Беларусь в годы Первой мировой войны / В.Н. Белявина. – Минск: Беларусь, 2013.
7. Бригадин П.И. История Беларуси в контексте европейской истории: курс лекций. – Минск, 2007.
8. Брыгадзін П.І. Гісторыя Беларусі ў кантэксце еўрапейскай цывілізацыі: вучэбны дапаможнік. – Мінск, 2015.
9. Валлерстайн И. Анализ мировых систем и ситуация в современном мире / И. Валлерстайн. – СПб., 2001.
10. Василевич Г.А. Конституция Республики Беларусь. Научно-практический комментарий. – Минск, 2005.
11. Васілевіч Р. А. Гісторыя канстытуцыйнага права Беларусі / Р.А. Васілевіч, Т.І. Доўнар, І.А. Юхо. – Мінск: Права і эканоміка, 2001.
12. Вішнеўская І.У. Гісторыя палітычнай і прававой думкі Беларусі на мяжы еўрапейскіх цывілізацый (IX – пачатак XXI ст.): манаграфія. – Мінск, 2008.
13. Вішнеўскі А.Ф. Гісторыя дзяржавы і права Беларусі ў дакументах і матэрыялах (са старажытных часоў да нашых дзён): вучэб. дапаможнік / А.Ф. Вішнеўскі, Я.А. Юхо; пад рэд. А.Ф. Вішнеўскага; Міністэрства ўнутраных спраў Рэспублікі Беларусь. Акадэмія МУС. – Мінск, 2003.
14. Вклад белорусского народа в Победу в Великой Отечественной войне / А.М. Литвин [и др.]; редкол.: А.А. Коваленя (гл. ред.) [и др.]. – 2-е изд. – Минск: Беларуская навука, 2016.
15. Вялікае Княства Літоўскае. Энцыклапедыя: у 3 т. – Мінск, 2005–2010.
16. Вялікая Айчынная вайна савецкага народа (у кантэксце Другой сусветнай вайны): вучэб. дапаможнік для студэнтаў устаноў, якія забяспечваюць атрыманне выш. адукацыі / А.А. Каваленя і інш. – Мінск: Выд. цэнтр Беларус. дзярж. ун-та, 2004.
17. Вялікі гістарычны атлас Беларусі. У 4 т. Т. 1 / [рэд. Л.У. Шклярэвіч]. – Мінск: Белкартаграфія, 2009.

18. Вялікі гістарычны атлас Беларусі. У 4 т. Т. 2 / [рэд. Г.П. Ляхава, Ю.М. Несцяроўская, Т.М. Пракаповіч]. – Мінск: Белкартаграфія, 2013.
19. Вялікі гістарычны атлас Беларусі. У 4 т. Т. 3. – Мінск: Белкартаграфія, 2016.
20. Вялікі гістарычны атлас Беларусі. У 4 т. Т. 4. – Мінск: Белкартаграфія, 2018.
21. Герасимович К.С. История Беларуси: пособие. – Минск: Тетралит, 2013.
22. Гигин В. Могла ли состояться БССР в 1917 году? // Беларуская думка. – 2009. – № 12. – С. 62–71.
23. Гістарычны Атлас Беларусі. Том 1. Беларусь ад старажытных часоў да канца XVIII ст. – Варшава–Мінск, 2008.
24. Гісторыя Беларусі і сусветная цывілізацыя: дапаможнік для студэнтаў прыродазнаўчых факультэтаў / А.Г. Каханоўскі і інш. – Мінск: БДУ, 2008.
25. Гісторыя Беларусі ў кантэксце еўрапейскай цывілізацыі: вучэб. дапаможнік для студэнтаў вышэйшых навучальных устаноў / П.І. Брыгадзін. – Мінск : ДІКСТ БДУ, 2015.
26. Гісторыя Беларусі ў кантэксце еўрапейскай цывілізацыі: Дапаможнік: 2-е выд., папр. і паш. / У.А. Сосна і інш.; пад рэд. Л.В. Лойкі. – Мінск, 2005.
27. Гісторыя Беларусі ў кантэксце сусветных цывілізацый: вучэб. дап. / Галубовіч В.І. [і інш.]. – Мінск: Сучасная школа, 2007.
28. Гісторыя Беларусі: ад старажытнасці да канца XVIII ст.: вучэб.-метадыч. комплекс / М.А. Бяспалая; М-ва культуры Рэсп. Беларусь, Беларус. дзярж. ун-т культуры і мастацтваў. – Мінск: БДУКМ, 2016.
29. Гісторыя Беларусі: дапаможнік. У 4 ч. Ч. I. Ад старажытнасці да сярэдзіны XVI ст. / П.І. Брыгадзін і інш.; пад рэд. П.І. Брыгадзіна, А.Г. Каханоўскага, С.М. Ходзіна. – Мінск: БДУ, 2018.
30. Гісторыя Беларусі: У 2 ч. Ч. 1. Са старажытных часоў да кан. XVIII ст.: Курс лекцый / І.П. Крэнь, І.І. Коўкель, С.В. Марозава [і інш.]. – Мінск: РІВШ БДУ, 2000.
31. Гісторыя Беларусі: У 2 ч. Ч. 2. XIX–XX стст.: Курс лекцый / П.І. Брыгадзін, У.Ф. Ладысеў, П.І. Зялінскі [і інш.]. – Мінск: РІВШ БДУ, 2002.
32. Гісторыя Беларусі: у 2 ч.: Курс лекцый / пад рэд.: І.П. Крэнь, П.І. Брыгадзін. – Мінск, 2000–2002.
33. Гісторыя Беларусі: у 6 т. / рэдкал.: М. Касцюк (гал. рэд.) [і інш.]. – Т. 2: Беларусь у перыяд Вялікага Княства Літоўскага. – Мінск, 2008.
34. Гісторыя Беларусі: у 6 т. / рэдкал.: М. Касцюк (гал. рэд.) [і інш.]. – Т. 3: Беларусь у часы Рэчы Паспалітай. – Мінск, 2004, 2007.
35. Гісторыя беларускай дзяржаўнасці ў канцы XVIII – пачатку XX ст.: у 2 кн. / НАН Беларусі, Ін-т гісторыі. – Мінск: Беларуская навука, 2011–2012.

36. Гісторыя і сучасная арганізацыя дзяржаўных устаноў Беларусі: дапаможнік / С.Л. Лугаўцова [і інш.]; пад агульн. рэд. С.М. Ходзіна. – Мінск: БДУ, 2013.
37. Гісторыя палітычнай і прававой думкі Беларусі / В.Ф. Шалькевіч. – Мінск: Маладзёжнае навуковае супрацоўніцтва, 2002.
38. Голубеў В.Ф. Гісторыя Беларусі ад заканчэння Другой сусветнай вайны да перыяду будаўніцтва незалежнай дзяржавы (1945–2017 гг.). – Мінск, 2017.
39. Голубеў, В.Ф., Кітурка І.Ф. Гісторыя Беларусі ад старажытнасці да канца XVIII ст. – СПб., 2014.
40. Грамадска-палітычнае жыццё ў Беларусі, 1772–1917 гг. / А.У. Унучак [і інш.]; рэдкал.: В.В. Даніловіч (гал. рэд.) [і інш.]; Нац. акад. навук Беларусі, Ін-т гісторыі. – Мінск: Беларуская навука, 2018.
41. Гісторыя Беларусі: Навуч. дапам. / А.Г. Каханоўскі, С.М. Ходзін, А.А. Яноўскі і інш. – Мінск, 2001.
42. Гісторыя Беларусі: У 2 ч. Ч. 1. Ад старажытных часоў па люты 1917 / Пад рэд. Я.К. Новіка, Г.С. Марцуля. – Мн., 2006.
43. Дзмітрачкоў П.Ф., Маразевіч В.Л. Беларусь у часы Рэчы Паспалітай (XVII–XVIII стст.). -- Магілёў, 2000.
44. Дмитрачков П.Ф. История Беларуси. С древнейших времен до конца XVIII в.: учебно-методический комплекс / П.Ф. Дмитрачков. – Могилев: МГУ, 2015.
45. Дмитрук Е.П. История государства и права Беларуси: практическое пособие / Е.П. Дмитрук. – Барановичи: РИО БарГУ, 2013.
46. Довнар-Запольский М.В. История Белоруссии. – Мінск, 2003.
47. Доўнар Т.І. Гісторыя дзяржавы і права Беларусі. – 3-е выд. – Мінск: Амалфея, 2009.
48. Доўнар Т.І. Канстытуцыйнае права Беларусі феадальнага перыяду (па Статутах Вялікага княства Літоўскага 1529, 1566, 1588) / Т.І. Доўнар. – Мінск: БДУ, 2001.
49. Доўнар Т.І. Развіццё асноўных інстытутаў грамадзянскага і крымінальнага права Беларусі ў XV–XVI стагоддзях / Т.І. Доўнар. – Мінск: Пропілеі, 2000.
50. Доўнар Т.І. Гісторыя дзяржавы і права Беларусі. – Мінск: ДІКСТ БДУ, 2011.
51. Доўнар-Запольскі М.В. Гісторыя Беларусі. – Мінск, 1994.
52. Доўнар-Запольскі М.В. Дзяржаўная гаспадарка Вялікага княства Літоўскага пры Ягелонах; падрыхт. да друку: А.І. Груша, Р.А. Аляхновіч. – Мінск: Беларуская навука, 2009.
53. Дук Д. От вассалитета до равноправия. Социальные элиты Новгорода и Полоцка в IX–XIII веках // Родина. – 2009. – № 9. – С. 14–23.
54. Дук Д. Феномен станаўлення дзяржаўнасці на землях полацкіх крывічоў // Спадчына. – 2003. – № 6.
55. Дук Д.У. Полацк і палачане (IX–XVIII стст.). – Наваполацк, 2010.
56. Загарульскі Э.М. Заходняя Русь у IX–XIII ст. – Мінск, 1998.

57. Зялінскі П.І. Гісторыя Беларусі (1917–1945): дапаможнік / П.І. Зялінскі, У.К. Коршук, У.Ф. Ладысеў. – Мінск: БДУ, 2012.
58. История Беларуси в документах и материалах / Авт.-сост. И.Н. Кузнецов, В.Г. Мазец. – Минск, 2000.
59. История Беларуси в контексте мировых цивилизаций: пособие для студентов / Ю.Н. Бохан, Г.П. Бущик, В.И. Голубович. – Минск: Экоперспектива, 2012.
60. История Беларуси в контексте мировых цивилизаций: учеб.-метод. пособие / [В.И.Голубович, и др.]; под ред. В.И. Голубовича, Ю.Н. Бохана. – 3-е изд. – Минск: Экоперспектива, 2011.
61. История Беларуси в контексте мировых цивилизаций: учебное пособие / В.И. Голубович и др. – Минск: Экоперспектива, 2015.
62. История Беларуси, 1917–1945 гг.: учебное пособие / Е.К. Новик. – Минск: Народная асвета, 2012.
63. История Беларуси: полный курс. Учеб. пособие / А.Г. Кохановский и др. – Минск, 2010.
64. История Беларуси: пособие / Н.С. Сташкевич, Г.Я. Голенченко, И.И. Богданович. – Минск: Аверсэв, 2013.
65. История Беларуси: Учеб. пособие: В 2 ч. Ч. 2. / Я.И. Трещенок, А.А. Воробьев, Н.М. Пурышева и др. – Могилев, 2005.
66. История Беларуси: учебно–методическое пособие / А.А. Сироткин, Н.В. Калюк. – Гомель: ГомГМУ, 2015.
67. История Беларуси: учебно–методическое пособие / Г.И. Блинец, Н.А. Рябцева. – Гомель: БелГУТ, 2013.
68. История Беларуси. Беларусь в войне 1812 г.: пособие. – Минск: БГАА, 2016.
69. История Беларуси. С древнейших времен до 2013 г.: учебное пособие / Е.К. Новик, И.Л. Качалов, Н.Е. Новик. – Минск: Вышэйшая школа, 2013.
70. История белорусской государственности: в 5 т. Т. 1: Белорусская государственность: от истоков до конца XVIII в. / А.А. Коваленя [и др.]; отв. ред. О.Н. Левко, В.Ф. Голубев. – Минск, 2018.
71. Канфесіі на Беларусі, канец XVIII – XX ст. / В. В. Грыгор’ева [і інш.]; навук. рэд. У.І. Навіцкі. – Мінск: Экаперспектыва, 1998.
72. Канфесійны фактар у сацыяльным развіцці Беларусі (канец XVIII – пачатак XX ст.) / В.В. Яноўская [і інш.]. – Мінск: Беларуская навука, 2015.
73. Каханоўскі А.Г. Гісторыя Беларусі другой паловы XIX – пачатку XX ст. – Мінск: БДУ, 2017.
74. Ковкель И.И. История Беларуси с древнейших времен до нашего времени / И.И. Ковкель, Э.С. Ярмусик. – Минск, 2006.
75. Круталевич В.А. История Беларуси: становление национальной державности (1917–1922 гг.). – 2-е изд., доп. – Минск: Право и экономика, 2003.

76. Круталевич В.А. Рождение Белорусской Советской Республики. (На пути к провозглашению республики. Октябрь 1917 – декабрь 1918 г.). – Минск: Наука и техника, 1975.
77. Ладысеў У.Ф. Паміж Усходам і Захадам: станаўленне дзяржаўнасці і тэрытарыяльнай цэласнасці Беларусі (1917–1939 гг.) / У.Ф. Ладысеў, П.І. Брыгадзін. – Мінск: БДУ, 2003.
78. Лазько Р.Р. Супрацоўніцтва ленінскага Саўнаркама з беларускімі нацыянальнымі арганізацыямі напярэдадні Усебеларускага з’езда 1917 г. // Беларускі гістарычны часопіс. – 2016. – №1. – С. 3–12.
79. Лукашенко А.Г. Исторический выбор Беларуси: Лекция Президента Республики Беларусь в Белорусском государственном университете, Минск, 14 марта 2003 г. – Минск: БГУ, 2003.
80. Лыч Л.М. Гісторыя культуры Беларусі / Л.М. Лыч, У.І. Навіцкі. – 3-е выд., дапоўн. – Мінск: Современная школа, 2008.
81. Любавский М.К. История Литовско-Русского государства до Люблинской унии включительно. – М., 2001.
82. Любавский М.К. Областное деление и местное управление Литовско-Русского государства ко времени издания первого литовского статута. – М., 1892.
83. Любавский М.К. Очерк истории Литовско-Русского государства до Люблинской унии включительно. – М., 1915.
84. Ляўко В. Раннесярэднявечнае грамадства на тэрыторыі Беларусі (структура, служылыя арганізацыі, павіннасці) // Штогоднік Інстытута гісторыі Нацыянальнай акадэміі навук Беларусі, 1999. – Мінск, 1999.
85. Ляўко В.М. Раздрабленне тэрыторыі Полацкай зямлі на княствы-ўдзелы // Гістарычна-археалагічны зборнік. – 2000. – № 15.
86. Мазарчук Д.В. История государства и права Беларуси: учебно-методический комплекс. – Минск: Издательство МИУ, 2012.
87. Малиновский В.И. История белорусской государственности: Учеб. пособие для студентов вузов, слушателей системы последиplomного образования. – Минск: Беларусь, 2003.
88. Марзалюк І. Да пытання аб скарыстанні тэрміна «Белая Русь» насельніцтвам паўночна-усходняй Беларусі ў XVII ст. // Этнічныя супольнасці ў Беларусі: гісторыя і сучаснасць. – Мінск, 2001. – С. 66–70.
89. Марзалюк І. Этнічная і канфесійная самаідэнтычнасць насельніцтва Усходняй Беларусі ў XI–XVIII стст. // Мінулая і сучасная гісторыя Магілёва. – Магілёў, 2001.
90. Марзалюк І.А. Людзі даўняй Беларусі: этнаканфесійныя і сацыякультурныя стэрэатыпы (X–XVIII стст.). – Магілёў: МДУ, 2003.
91. Марзалюк І.А. Міфы «адраджэнскай» гістарыяграфіі Беларусі: манаграфія. – Магілёў, 2009.
92. Марзалюк І.А. Этнічны і канфесійны свет беларускага горада, XVI–XVIII стст.: (этнаканфесійны склад насельніцтва, этнічныя і канфесійныя стэрэатыпы беларускіх гараджан). – Магілёў: МДУ, 2007.
93. Нарыс гісторыі беларускай дзяржаўнасці: XX стагоддзе / М.П.

Касцюк і інш. – Мінск: Беларуская навука, 2008.

94. Насевіч В.Л. Пачаткі Вялікага княства Літоўскага. – Мінск, 1993.

95. Новик Я.К. История Беларуси: с древнейших времен до 2010 г.: [учеб. пособие для вузов] / Е.К. Новик, И.Л. Качалов, Н.Е. Новик. – 2-е изд., испр. – Минск: Вышэйшая школа, 2011.

96. Органы местного управления и самоуправления на территории Беларуси с древнейших времен до 30-х гг. XX в.: пособие / Э.М. Савицкий [и др.]; под общ. ред. С.Н. Ходина. – Минск: БГУ, 2019.

97. Освобождение Беларуси, 1943–1944. / ред. кол. И.И. Басик, А.А. Каваленя [и др.] – Минск: Беларуская навука, 2014.

98. Основы идеологии белорусского государства: учеб. пособие для студентов учреждений высшего образования / В.А. Мельник. – 3-е изд., исправленное. – Минск: Вышэйшая школа, 2013.

99. Падокшын С.А. Унія. Дзяржаўнасць. Культура (філасофска-гістарычны аналіз) / С.А. Падокшын. – Мінск: Беларуская навука, 1998.

100. Первая мировая война в исторических судьбах Европы: сб. материалов Междунар. науч. конф., г. Вилейка, 18 окт. 2014 г. / редкол.: В.А. Богуш (пред.) [и др.]. – Минск: Изд. центр БГУ, 2014.

101. Пичета В.И. История белорусского народа. – Минск, 2003.

102. Проблемы формирования белорусской государственности в XX – начале XXI века: избранные труды Н.С. Сташкевича / под науч. ред. А.Н. Данилова, В.С. Кошелева. – Минск: РИВШ, 2012.

103. Сагановіч Г. Нарыс гісторыі Беларусі ад старажытнасці да канца XVIII ст. – Мінск, 2001.

104. Семенова Л.Н. История Беларуси: учебно-методическое пособие. – Минск: Витпостер, 2015.

105. Сироткин А.А. История Беларуси: учебно-методическое пособие. – Гомель: ГомГМУ, 2013.

106. Сільчанка М.У. Паходжанне дзяржавы і права: вучэб. дапаможнік. – Мінск: Тэсей, 2005.

107. Снапкоўскі У.Е. Гісторыя знешняй палітыкі Беларусі вучэб. дапаможнік: у 2 ч. – Мінск: БДУ, 2004.

108. Становление и развитие белорусской государственности / А.Г. Кохановский и др. – Минск: Белорусский государственный университет, 2011.

109. Трещенок Я.И. История Беларуси: Учеб. пособие. Ч. 1. Досоветский период. – Могилев, 2003.

110. Хрестоматия по истории Беларуси Ч. 1: С древнейших времен до 1917 г. / под ред. К.М. Бондаренко. – 2008.

111. Шабуневич С.И. История государства и права Беларуси: учебно-методическое пособие. – Минск: Академия управления при Президенте Республики Беларусь, 2013.

112. Шаланда А.І. Сімвалы і гербы зямель Беларусі ў X–XVIII стст.: геральдычна-сфрагістычныя нарысы / А.І. Шаланда. – 2-е выд. – Мінск: Беларуская навука, 2012.

113. Штыхаў Г.В. Старажытныя дзяржавы на тэрыторыі Беларусі. – 2-е выд., выпр. – Мінск, 2002.
114. Шымуковіч С.Ф. Гісторыя Беларусі. – Мінск: Вышэйшая школа, 2009.
115. Энцыклапедыя гісторыі Беларусі: у 6 т. – Мінск, 1993–2003.
116. Этнаграфія Беларусі: Энцыклапедыя. Рэд. І. Шамякін [і інш.]. – Мінск: Беларуская Савецкая Энцыклапедыя, 1989.
117. Юхо Я. Крыніцы беларуска-літоўскага права. – Мінск, 1991
118. Юхо Я.А. Гісторыя дзяржавы і права Беларусі: у 2 ч. – Мінск, 2000–2003.
119. Юхо Я.А. Кароткі нарыс дзяржавы і права Беларусі / Я.А. Юхо. – Мінск: Універсітэцкае, 1992.
120. Яковчук В.И. Теория и практика государственного управления: история развития: пособие. – Минск: Акад. упр. при Президенте Республики Беларусь, 2016.

Дадатковая літаратура

1. Абдзіраловіч І. Адвечным шляхам: дасьледзіны беларускага сьветагляду. – Мінск, 1993.
2. Акты Виленской Археографической комиссии. – Вильно, 1875. – Т. VIII.
3. Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археографической комиссией. – Киев, 1887. – Ч. 1. Т. 7.
4. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. – Т. I. – СПб., 1863. – № 4.
5. Алексеев Л.В. Полоцкая земля // Древнерусские княжества X–XIII вв. – М.: Наука, 1975.
6. Алексеев Л.В. Полоцкая земля: очерки истории Северной Белоруссии в IX–XIII вв. – М., 1966.
7. Алексеев Л.В., Богданов В.П. Западные земли домонгольской Руси в историко-археологическом осмыслении. – М., 2009.
8. Алексеев Л.В., Богданов В.П. Западные земли домонгольской Руси в историко-археологическом осмыслении. – М., 2009.
9. Антология педагогической мысли Белорусской ССР. – М., 1986.
10. Беларускія летапісы і хронікі. – Мінск, 1997.
11. Белокуров С.А. Русские летописи // Чтения Отдела истории древнерусской литературы. – Кн. 4. – М., 1898. – С. III – LII; 1 – 90.
12. Беляев И. Рассказы из русской истории. – Кн. 4. Ч. 1. История Полотска, или Северо-Западной Руси от древнейших времен до Люблинской унии. – М. 1872.
13. Блануца А., Ващук Д. Інститут «старини» й «новини» в правових та економічних джерелах Великого князівства литовського (друга половина XV–XVI ст.) // Український історичний журнал. – 2006. – № 2. – С. 11–23.

14. Богданов В.А. По следам Первой мировой войны в Беларуси [Изоматериал]: Сморгонский район: фотоальбом. – Минск: Гольфстрим, 2007.

15. Бурачонак А.В. Змены ў эканамічным жыцці Беларусі напярэдадні рэвалюцыйных узрушэнняў 1917 г. // 1917 год у гістарычных лёсах Беларусі: зб. матэрыялаў Міжнар. навук. канф., Мінск, 30 лістап. – 1 снеж. 2017 г. / рэдкал.: А.Д. Кароль (старш.) [і інш.]. – Мінск: Выд. цэнтр БДУ, 2017. – С. 198–201.

16. Бурачонак А.В. Распаўсюджванне асацыяванага капіталу на тэрыторыі Беларусі ў канцы XIX – пачатку XX ст. // Часопіс Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта. Гісторыя. – 2017. – № 2. – С. 54–61.

17. Василевич, Г. А. Белорусское государство на рубеже веков / Г.А. Василевич. — Минск: Право и экономика, 2008. - 454 с.

18. Величенко С. Володарі і козаки: Заміткі до проблемі історичної легітимності і тягlosti в українській історіографії XVII – XVIII ст. // Mediaevalia Ucrainica. Ментальність та історія ідей. – Київ, 1992. – Т. 1. – С. 117–121.

19. Віткоўскі В. Сведчанні дыялектолагаў пра даўнюю граніцу паміж Вялікім княствам Літоўскім і Маскоўскай дзяржавай // Беларусіка Albaruthenica. – Мінск, 1993. – Кн.1.

20. Вішнеўскі А.Ф. Гісторыя дзяржавы і права Беларусі: Вучэб. дапаможнік. – Мінск, 2000.

21. Володихин Д.М. Еще раз о княжеской власти в средневековом Полоцке // Вопросы истории. – 2000. – № 4–5. – С. 173–175.

22. Володихин Д.М. Спорные вопросы истории Белой Руси: статьи. – Полоцк, 1997.

23. Восточные славяне в XVII–XVIII веках: этническое развитие и культурное взаимодействие. Материалы «круглого стола» // Славяноведение. – 2002. – № 2.

24. Галубовіч В. Перыядызацыя як праблема гістарыяграфіі Беларусі // Гістарычны альманах. – Гродна, 2002. – Т. 7.

25. Гістарычная абумоўленасць будаўніцтва ў Беларусі сацыяльна арыентаванай мадэлі рыначнай эканомікі: пазначаны курс, складанасці, вынікі: манаграфія / І.У. Мандрык. – Віцебск: ВДУ, 2017. – 155 с.

26. Гісторыя Беларусі перыяду капіталізму: у 5 т. / А.П. Жытко, А.М. Люты, А.Э. Лютая і інш.; пад агул. рэд. А.П. Жытко. – Мінск: БДПУ, 2005–2011.

27. Гісторыя Беларусі ў кантэксце еўрапейскай цывілізацыі: вучэбны дапаможнік для студэнтаў вышэйшых навучальных устаноў / П.І. Бригадзін. – Мінск: ДІКСТ БДУ, 2015.

28. Гісторыя Беларусі: у 6 т. / рэдкал.: М. Касцюк (гал. рэд.) [і інш.]. – Мінск: Экаперспектыва, 2007–2011. – Т. 1: Старажытная Беларусь. Ад першапачатковага засялення да сярэдзіны XIII ст. / М. Касцюк (гал. рэд.) і інш. – 2007.

29. Гісторыя Беларусі: у 6 т. / рэдкал.: М. Касцюк (гал. рэд.) [і інш.]. – Мінск: Экаперспектыва, 2007–2011. – Т. 2: Беларусь у перыяд Вялікага Княства Літоўскага / Ю. Бохан [і інш.]. – 2008.
30. Гісторыя Беларусі: у 6 т. / рэдкал.: М. Касцюк (гал. рэд.) [і інш.]. – Мінск: Экаперспектыва, 2007–2011. – Т. 3: Беларусь у часы Рэчы Паспалітай (XVII – XVIII стст.) / Ю. Бохан, В. Голубеў, У. Емельянчык [і інш.]. – 2007.
31. Гісторыя Беларусі: у 6 т. / рэдкал.: М. Касцюк (гал. рэд.) [і інш.]. – Мінск: Экаперспектыва, 2007–2011. – Т. 4: Беларусь у складзе Расійскай Імперыі. (канец XVIII – пачатак XX ст.) / М. Біч, В. Яноўская, С. Рудовіч [і інш.]. – 2007.
32. Гісторыя Беларусі: у 6 т. / рэдкал.: М. Касцюк (гал. рэд.) [і інш.]. – Мінск: Экаперспектыва, 2007–2011. – Т. 5: Беларусь у 1917–1945 гг. / А. Вабішчэвіч, Н. Васілеўская, І. Ігнаценка [і інш.]. – 2007.
33. Гісторыя Беларускай ССР. – Т. I. Першабытнаабшчынны лад на тэрыторыі Беларусі. Эпоха феадалізму. – Мінск, 1972.
34. Гісторыя сялянства Беларусі: са старажытных часоў да 1996 г.: у 3 т. / [Я.К. Анішчанка, Г.Я. Галенчанка [і інш.]; пад рэд. В.І. Мялешкі]; Нац. акад. навук Беларусі, Ін-т гісторыі. – Мінск: Беларус. навука, 1997. – Т. 1: Гісторыя сялянства Беларусі ад старажытнасці да 1861 г.
35. Голенченко Г.Я. Идеиные и культурные связи восточнославянских народов в XVI – середине XVII в. – Минск, 1989.
36. Голубеў В.Ф. Сялянскае землеўладанне і землекарыстанне на Беларусі XVI–XVIII ст. / Пад рэд. В.І. Мялешкі. – Мінск: Навука і тэхніка, 1992.
37. Горский А.А. Древнерусская дружина (К истории генезиса классового общества и государства на Руси). – М., 1989.
38. Горский А.А. Русь: от славянского расселения до Московского царства. – М., 2000.
39. Граля Г. Прадзяржаўнае веравызначэнне? Доля і нядоля «грэцкай веры» ў Вялікім Княстве Літоўскім // Альтэрнатыўная гісторыя. Беларуская-польская сустрэча. – Варшава, 2001. – С. 15–23.
40. Грамадска-палітычнае жыццё ў Беларусі, 1772–1917 гг. / А.У. Унучак [і інш.]; рэдкал.: В.В. Даніловіч (гал. рэд.) [і інш.]; Нац. акад. навук Беларусі, Ін-т гісторыі. – Мінск: Беларуская навука, 2018.
41. Грыбко І.Л. Восіп Цэзар Турчыновіч: Малазнаёмы і хрэстаматыйна вядомы (Матэрыялы да біяграфіі) // Российские и славянские исследования. – Вып. III. – Мінск, 2008. – С.139–143.
42. Грыцкевіч А.П. Палітычнае становішча Беларусі ў эпоху Скарыны // Спадчына Скарыны. Зборнік матэрыялаў першых скарынаўскіх чытанняў (1986). – Мінск, 1989. – С. 21–29.
43. Данилевич В.Е. Очерк истории Полоцкой земли до конца XIV столетия. – Киев, 1896.
44. Дмитрачков П. О зарождении и развитии государственности на белорусских землях // Беларуская думка. – 2001. – № 4.

45. Довнар-Запольский М. Очерк истории кривичской и дреговичской земель до конца XII столетия. – Киев, 1891.
46. Доўнар Т.І. Гісторыя дзяржавы і права Беларусі. – 3-е выд. – Мінск: Амалфея, 2009.
47. Доўнар Т.І. Канстытуцыйнае права Беларусі феадальнага перыяду (па Статутах Вялікага княства Літоўскага 1529, 1566, 1588). – Мінск: БДУ, 2001.
48. Думин С.В. Другая Русь (Великое княжество Литовское и Русское) // История Отечества. Люди, идеи, решения. Очерки истории России IX – начала XX века. – М., 1991.
49. Думін С. Пра вывучэнне гісторыі Вялікага Княства Літоўскага // 3 гісторыяй на «Вы». – Мінск, 1991. – Вып. I. – С. 28–35.
50. Ермаловіч М.І. Па слядах аднаго міфа. – Мінск, 1991.
51. Ермаловіч М.І. Старажытная Беларусь. Полацкі і Навагародскі перыяды. -- Мінск, 1990.
52. Живописная Россия. Литовское и Белорусское Полесье. Репринтное воспроизведение издания 1882 года. – Минск, 1993.
53. Заяц Ю.А. К вопросу о достоверности татищевского рассказа о Святохне // Гістарычна-археалагічны зборнік. – 2000. – № 15. – С. 106–115.
54. Ипатьевская летопись // Полное собрание русских летописей. – М., 2001. – Т. 2.
55. Историко-юридические материалы. – Витебск, 1871. – Вып. 2.
56. Историко-юридические материалы. – Витебск, 1903. – Вып. 30.
57. Историко-юридические материалы. – Витебск, 1906. – Вып. 3.
58. История Белорусской ССР. – Минск, 1977.
59. История Белорусской ССР. – Том I / Под ред. В.Н. Перцева, К.И. Шабуня и Л.С. Абецедарского. – Минск, 1954.
60. Ігнатоўскі І.М. Кароткі нарыс гісторыі Беларусі. – 5-е выд. – Мінск, 1991.
61. Кавка А. Белорусская Москва // Скарыніч., літ.-наук. гадавік. – М., 2011. – Вып. 10.
62. Канановіч У. Інфармацыйна-выведная служба ў Вялікім Княстве Літоўскім у позднім сярэднявеччы // Castrum, urbis et bellum. Зборнік навуковых прац. – Баранавічы, 2002. – С. 195–218.
63. Капыскі З.Ю. Беларуска-літоўскія летапісы XV – XVI стст. як помнікі гістарычнай думкі // Весці Акадэміі навук. Серыя грамадскіх навук. – Мінск, 1986. – № 4. – С. 80–87.
64. Карев Д.В. Белорусская и украинская историография конца XVIII – начала 20-х годов XX в. в процессе генезиса и развития национального исторического сознания белорусов и украинцев. – Вильнюс, 2007.
65. Карский Е.Ф. Что такое древнее заподнорусское наречие? // Труды по белорусскому и другим славянским языкам. – М., 1962. – С. 253–262.
66. Карскі Я. Беларусы. – Мінск, 2001.
67. Каспяровіч А.М. Беларусь у гады Першай сусветнай вайны ў адлюстраванні айчынай гістарыяграфіі // Актуальныя пытанні сучаснай

- навукі : зб. навук. прац / М-ва адукацыі Рэсп. Беларусь, Установа адукацыі «Бел. дзярж. пед. ун-т імя М. Танка»; [рэдкал.: В.В. Бушчык (адк. рэд.) і інш.]. – Мінск, 2009. – С. 21–25.
68. Ключевский В.О. Сочинения: в 9-ти т. – Т. I. Курс русской истории. Ч. I. – М., 1987.
 69. Козак М.А. Становление института президентства в Беларуси и за рубежом // Проблемы унификации законодательства в Содружестве Независимых Государств и Европейском Союзе – Минск: Изд. центр БГУ, 2008. – Том 2 – С. 94–99.
 70. Козловский П.Г. Магнатское хозяйство Белоруссии во второй половине XVIII в.: (Центр. и зап. зоны) / АН БССР. Ин-т истории. – Минск: Наука и техника, 1974.
 71. Копысский З.Ю. Экономическое развитие городов Белоруссии в XVI – первой половине XVII в. – Минск, 1966.
 72. Копысский З.Ю., Чепко В.В. Историография БССР (эпоха феодализма): Учеб. пособие. – Минск, 1986.
 73. Коробушкина Т.Н. Земледелие на территории Белоруссии в X–XIII вв. / Науч. ред. Э.М. Загорульский; Акад. наук БССР, Ин-т истории. – Минск: Наука и техника, 1979.
 74. Косов С. Патерикон. – Киев, 1635. – Л. 3 // Музей Книги Российской Государственной Библиотеки.
 75. Коялович М.И. Чтения по истории западной России. – Минск, 2006.
 76. Кром М.М. Меж Русью и Литвой. – М., 1995.
 77. Кром М.М. Православные иерархи между Вильно и Москвой. (Смоленский епископ Варсанофий. 1509--1514 гг.) // Наш Радавод. – Гродна, 1992. – Кн. 4. Ч. 2. – С. 262–266.
 78. Кудряшов К.В. Конституционно-правовой статус главы государства в классической президентской республике / К.В. Кудряшов, А.А. Санькова // Научно-методический электронный журнал «Концепт». – 2018. – №11 (ноябрь).
 79. Кухарев Б.Е. Сельское хозяйство Западной Белоруссии (1919–1939 гг.) / Под ред. И.Н. Шемякина. – Минск: Высшая школа, 1975.
 80. Ладысеў У.Ф. Паміж Усходам і Захадам: станаўленне дзяржаўнасці і тэрытарыяльнай цэласнасці Беларусі (1917–1939 гг.) / У.Ф. Ладысеў, П.І. Брыгадзін. – Мінск: БДУ, 2003.
 81. Лазутка С. Літоўскія статуты (1529, 1566, 1588), іх стваральнікі і эпоха // Край. Крај. – Мінск, 2001. – №1–2. – С.101–106.
 82. Ластоўскі В.Ю. Кароткая гісторыя Беларусі. – Мінск, 1992.
 83. Латышонак А. Гутарка «царкоўнага старасты Янкі» з «Яськам гаспадаром з-пад Вільні» // Дзеяслоў. – 2004. – №9 (2). – С. 196–212.
 84. Латышонак А. Нацыянальнасць – Беларус. – Вільня–Беласток, 2009.

85. Левко О.Н. Средневековые территориально-административные центры северо-восточной Беларуси: Формирование и развитие. – Минск, 2004.
86. Леонардов Д.С. Полоцкий князь Всеслав и его время // Полоцко-Витебская Старина. Вып. II. – Витебск, 1912. – С. 121–216.
87. Летописец Переяславля Суздальского (Летописец Русских царей) // ПСРЛ. – Т. 41. – М., 1995.
88. Литовская метрика (1427–1506) // Кн. Зап. №8. – Вильнюс, 1995.
89. Литовская метрика (1518–1523) // Кн. Зап. №11. – Вильнюс, 1995.
90. Литовская метрика (1522–1530) // 4-я Кн. Судн. Дел. – Вильнюс, 1997.
91. Литовская метрика (1566–1574) // Кн. Зап. №51. – Вильнюс, 2000.
92. Лихачев Н.П. Палеографическое значение бумажных водяных знаков. Ч. I – IV. -- СПб., 1899
93. Лінднэр Райнэр. Гісторыкі і улада. Нацыятворчы працэс і гістарычная палітыка ў Беларусі XIX – XX ст. – Мінск, 2003.
94. Лобач У.А. Этнаграфія Беларусі: Вучэбна-метадычны комплекс для студ. спец. 1-21 03 01 «Гісторыя», 1-02 01 02 «Гісторыя. Замежная мова». – Наваполацк: ПДУ, 2006.
95. Лойка П. Незалежнасць пасля Любліна, або магнацка-шляхецкая «беларусізацыя» // Спадчына. – Мн., 1991. – № 5. – С.11–16;
96. Лысенко П.Ф. Города Туровской земли; редактор В.В. Седов. – Минск: Наука и техника, 1974.
97. Лютый А.М. Социально-экономическое развитие городов Белоруссии в конце XVIII – первой половине XIX века / под ред. В.В. Чепко. – Минск: Наука и техника, 1987.
98. Марченко И.Е. Белорусская ССР: курсом перестройки / И.Е. Марченко, В.И. Новицкий. – Минск: Наука и техника, 1989.
99. Мелешко В.И. Очерки аграрной истории Восточной Белоруссии (вторая половина XVII–XVIII в.) / В.И. Мелешко. – Минск: Наука и техника, 1975.
100. Метрыка Вялікага Княства Літоўскага (1544) // Кн. Зап. №44. – Мінск, 2001.
101. Метрыка нацыянальнай ідэі. Круглы стол да 130-годдзя выдання часопіса «Гомон» // Беларуская Думка. – № 12. – Мн., 2014.
102. Митрофанов А.Г. Железный век средней Белоруссии (VII–VI вв. до н.э. – VIII в. н.э.). – Минск: Наука и техника, 1978.
103. Михалон Литвин. О нравах татар, литовцев и москвитян. – М., 1994.
104. Михневич Л.М. Торговля Белоруссии (1900-1970 гг.). – Минск: Наука и техника, 1973.
105. Мыльников А.С. Картина славянского мира. Взгляд из Восточной Европы. Этногенетические легенды, догадки, протогипотезы XVI – начала XVII века. – СПб., 2000.

106. Мыльников А.С. Картина славянского мира. Взгляд из Восточной Европы. – СПб., 1999.
107. Нарыс гісторыі Беларусі. – Мінск, 1994. – Ч. 1.
108. Национальная экономика Беларуси: учебник / В.Н. Шимов [и др.]; под ред. В.Н. Шимова. – 4-е изд., перераб. и доп. – Минск: БГЭУ, 2012.
109. Охманьский Е. Михалон Литвин и его трактат о нравах татар, литовцев и москвитян середины XVI в. // Россия, Польша и Причерноморье в XV – XVIII вв. – М., 1979.
110. Пазднякоў В. Палемон // Беларуская гістарычная энцыклапедыя. – Мінск, 1999. – Т. 5. – С. 384.
111. Панютин В.П. Социально-экономическое развитие белорусской деревни в 1861–1900 гг. – Минск: Наука и техника, 1990.
112. Паречина С.Г. Институт президентства: история и современность / Под общ. ред. Е.В. Матусевича. – Минск: ИСПИ, 2003.
113. Паречина С.Г. Эволюция института президентства в Республике Беларусь // Право и демократия: Сб. науч. тр. / Отв. ред. В.Н. Бибило. Издательский центр Белорусского государственного университета – Минск: БГУ, 2002. – Вып. 13. – С. 1–8
114. Пашуто В.Т. Образование Литовского государства. – М., 1959.
115. Пашуто В.Т., Флоря Б.Н., Хорошкевич А.Л. Древнерусское наследие и исторические судьбы восточного славянства. – М., 1982.
116. Пичета В.И. История сельского хозяйства и землевладения в Белоруссии (до конца XVI в.). – Минск, 1927.
117. Піліпенка М.Ф. Фармаванне пачатковай этнічнай тэрыторыі беларускага народа // Усебеларуская канферэнцыя гісторыкаў. Гістарычная навука і гістарычная адукацыя у Рэспубліцы Беларусь (новыя канцэпцыі і падыходы), Мінск, 3--5 лютага 1993 года. Тэзісы дакладаў і паведамленняў. Гісторыя Беларусі. – 1993. – Ч. 1. – С. 24–25.
118. Пічэта У.І. Гісторыя Беларусі. – Мінск, 2005.
119. Полное собрание русских летописей. – М., 1975. – Т. 32.
120. Полное собрание русских летописей. – М., 1980. – Т. 35.
121. Полоцкие грамоты XIII – начала XVI в. / Сост. А.Л. Хорошкевич. – Ч. 1. – М., 1977.
122. Полуян И.В. Западная Белоруссия в период экономического кризиса, 1929–1933 гг.; под ред. М.П. Костюка. – Минск: Навука і тэхніка, 1991.
123. Пролог XVI ст. // Отдел Рукописей Российской государственной библиотеки. – Ф. 256. – № 235. – Л. 746об.
124. Пьянков А.П. Происхождение общественного и государственного строя Древней Руси. – Минск, 1980.
125. Развитие экономики Белоруссии в 1921–1927 гг. / под ред. Ф.С. Мартинкевича, В.И. Дрица. – Минск: Наука и техника, 1973.
126. Развитие экономики Белоруссии в 1928–1941 гг. / Акад. наук Белорус. ССР, Ин-т экономики; Под ред. В.И. Дрица. – Минск: Наука и техника, 1975.

127. Рамазанов С.П. Кризис в российской историографии начала XX века: в 2 ч. – Ч. 1: Постановка и попытка решения проблемы. – Волгоград, 1999.
128. Российский государственный архив Древних актов. – Ф. 381. – Оп. 1. Ед. хр. 389.
129. Рубинштейн Н.Л. Русская историография. – СПб., 2008.
130. Рукавишников А.В. Некоторые вопросы истории Полоцкой земли домонгольского периода // Русское Средневековье. 2000–2001 годы. Источники. – М., 2002.
131. Рукавишников А.В. Об организации власти в Полоцке в конце XII – середине XIII века // Вопросы истории. – 1999. – № 3.
132. Рукавишников А.В. Общественный строй Полоцка в конце XII – первой половине XIII вв. (по материалам «Хроники Польской» М. Стрыйковского) // Сборник Русского исторического общества. – Т. 2 (150) / Под ред. О.М. Рапова. – М., 2000.
133. Русская историческая библиотека. – Т. 19. Кн. 3. – СПб., 1903.
134. Рябцевич В.Н. О чем рассказывают монеты. – Минск: Народная асвета, 1977.
135. Сакович В.С. Сельское хозяйство Республики Беларусь в 1980–2007 гг.: тенденции развития. – Минск: Белорусская наука, 2008.
136. Сасим А.М. Промышленность Беларуси в условиях реформирования и стагнации (1953–1985 гг.) / А.М. Сасим; науч. ред. М.П. Костюк. – Минск: Экоперспектива, 2009.
137. Свердлов М.Б. Общественный строй Древней Руси в русской исторической науке XVIII–XX веков. – СПб., 1996.
138. Свяжынскі У. Праблема ідэнтыфікацыі афіцыйнай мовы Вялікага Княства Літоўскага // METRICIANA. Даследаванні і матэрыялы Метрыкі Вялікага Княства Літоўскага. – Мн., 2001. – Т. I. – С.109–136.
139. Семянчук А. Міхалон Літвін // Энцыклапедыя гісторыі Беларусі. – Мінск, 1999. – Т. 5.
140. Семянчук А. М. Стрыйкоўскі // Энцыклапедыя гісторыі Беларусі. – Мінск, 2001. – Т. 6. Кн. 1.
141. Сенковский О.И. Литва, Свидригайло и Коцебу. По поводу книги: Свидригайло великий князь литовский, сочинение Августа Коцебу // Собрание сочинений Сенковского (Барона Брамбеуса). – Т. VI. – СПб., 1859. – С. 45–50.
142. Сергеевич В.И. Вече и князь: Русское государственное устройство и управление во времена князей Рюриковичей: Исторические очерки. – М., 1867.
143. Служебник униатский. Гомель. 1768 // Отдел Рукописей Российской государственной библиотеки. – Ф. 256. – № 404. – Л. 608–609.
144. Согрин В.В. Новый курс Ф.Д. Рузвельта: единство слова и дела / Общественные науки и современность. – М.: Изд. «Наука», 1991. – № 3. – С. 146–156.
145. Соловьев С.М. Сочинения. – М., 1989. – Кн. III. Т. 5–6.

146. Срезневский В.И. Сведения о рукописях, печатных изданиях и других предметах, поступивших в Рукописное отделение Библиотеки Академии наук в 1902 г. – Т. XIX. №1. – СПб., 1903.
147. Сталюнас Д. Межы ў памежжы: беларусы і этналінгвістычная палітыка Расейскай імперыі на заходніх ускраінах падчас Вялікіх рэформаў // ARCHE. – № 9. – Мн., 2009. – С. 175–202.
148. Старостенко В.В. «Лабиринт» Фомы Иевлевича. – Могилев, 1998.
149. Старостенко В.В. Становление национального самосознания белорусов: этапы и основополагающие идеи (X–XVII вв.). – Могилев, 2001.
150. Статут Вялікага княства Літоўскага. Тэксты. Даведнік. Каментарыі. – Мінск, 1989.
151. Творогов О.В. Древнерусские хронографы. – Л., 1975.
152. Толочко П.П. Древнерусский феодальный город. – Киев, 1989.
153. Торжественник XV ст. // Отдел Рукописей Российской государственной библиотеки. – Ф. 256. – № 435. – Л. 395.
154. Турук Ф.Ф. Белорусское движение. – М.: Госиздат, 1921.
155. Турчинович И.В. Обзорение истории Белоруссии с древнейших времен. – Минск, 2006.
156. Тхаркахо М.М. Зарождение и развитие института президентской власти в зарубежных странах // Вестник Адыгейского государственного университета. Серия 1: регионоведение: философия, история, социология, юриспруденция, политология, культурология – Майкоп: Изд.: Адыгейский государственный университет, 2007. – С. 302–308.
157. Улащик Н.Н. Введение в изучение белорусско-литовского летописания. – М., 1985
158. Филюшкин А.И. К вопросу о редакциях белорусско-литовских летописей // Старонкі гісторыі Магілёва. – Магілёў, 1998. – С. 41–50.
159. Филюшкин А.И. Легендарные родословцы велікіх князей літовскіх і велікіх князей московскіх // Русскій родословец. – М., 2001. – Вып. 1. – С. 6–14.
160. Филюшкин А.И. Сказки о Литалии // Родина. Российский исторический журнал. – 2003. – №11. – С. 51–54.
161. Флоря Б.Н. Историческая традиция об общественном строе средневекового Полоцка // Отечественная история. – 1995. – № 5. – С. 110–116.
162. Флоря Б.Н. Исторические судьбы Руси и этническое самосознание восточных славян в XII -- XV веках. // Славяноведение. – М., 1993. – № 2. – С 46–61.
163. Флоря Б.Н. Русско-польские отношения и политическое развитие Восточной Европы во второй половине XVI – начале XVII в. – М., 1978.
164. Флоря Б.Н. Русь и «русские» в историко-политической концепции Яна Длугоша // Славяне и их соседи. Этнопсихологические стереотипы в средние века. – М., 1990. – С. 16–28.
165. Фроянов И.Я. Древняя Русь IX–XIII вв. Народные движения. Княжеская и вечевая власть: учебное пособие. – М., 2012.

166. Фроянов И.Я., Дворниченко А.Ю. Города-государства Древней Руси. – Л., 1988.
167. Ходзін, С.М. «Мадэрнізацыя ў Беларусі (1921–1939) / С. М. Ходзін. – Мінск : БДУ, 2019. – 287 с.
168. Хорошкевич А.Л. Россия и Московия // *Acta Baltico-Slavica*. Wroclaw-Warszawa-Krakow-Gdansk. – Т. X. – S. 47–57.
169. Хромова Е.Б. Шарль де Голль в СССР: к юбилею визита 1966 года // *Вестник Пермского национального исследовательского политехнического университета. Культура. История. Философия. Право*. – Пермь, 2016. – № 3. – С. 30–40.
170. Цемушаў С.М. Навуковая і педагагічная дзейнасць А.П. П’янкава ў Беларускім дзяржаўным універсітэце // *Беларускі гістарычны часопіс*. – 2009. – № 8. – С. 42–47.
171. Чамярыцкі В.А. Вялікая Хроніка // *Энцыклапедыя гісторыі Беларусі*. – Мінск, 1994. – Т. 2.
172. Шатило В.А. Институт президентства в механизме государственной власти зарубежных стран и Украины // *Teisė: Vilnius University (Lithuania)*, 2014 – Т. 90 – Р. 235–252.
173. Шахматов А.А. Обзорение русских летописных сводов XIV – XVI вв. – М.; Л., 1938.
174. Штыхаў Г.В. Сярэднявечная гісторыя Полацка і Полацкай зямлі (да канца XIII ст.) у расійскай гістарыяграфіі XVIII – пачатку XX ст. // *Гісторыя і археалогія Полацка і Полацкай зямлі. Матэрыялы IV Міжнароднай навуковай канферэнцыі*. – Полацк, 2003.
175. Штыхов Г.В. Древний Полоцк (IX–XIII вв.). – Минск, 1975.
176. Шымуковіч С.Ф. Эканамічная гісторыя Беларусі: Курс лекцый / С.Ф. Шымуковіч. – Мінск: Акадэмія кіравання пры Прэзідэнце Беларусі, 2003.
177. Щапов Я.Н. Княжеские уставы и церковь в Древней Руси. XI–XIV вв. – М., 1972.
178. Щапов Я.Н. Очерки русской истории, источниковедения, археографии. – М., 2004.
179. Экономическая история Беларуси и зарубежных стран: курс лекций. – Витебск: ВГТУ, 2016.
180. Экономическая история Беларуси: учеб. пособие / В.И. Голубович [и др.]; под общ. ред. В.И. Голубовича. – 5-е изд. – Минск: Современная школа, 2007.
181. Экономическая история: зарубежные страны и Беларусь: учебное пособие для студентов высших учебных заведений экономических специальностей. – 2-е изд., переработанное. – Минск: Экоперспектива, 2018.
182. Энгельс Ф. Происхождение семьи, частной собственности и государства // Маркс К., Энгельс Ф. Соч. – 2-е изд. – Т. 20.
183. Юзефович Л.А. «Как в посольских обычаях ведется...». – М., 1988.
184. Юшков С.В. История государства и права СССР. – 4-е изд. – М., 1961. – Ч. 1.

185. Юшков С.В. Очерки по истории феодализма в Киевской Руси. – М.; Л., 1939.
186. Ярмусік, Э. С. Канфесійная гісторыя Беларусі : вучэб. дапам. / Э. С. Ярмусік. – Мінск : РІВШ, 2016.
187. Янушкевіч А. Вайна і грамадства. Адносіны насельніцтва паўночна-усходняга памежжа ВКЛ да палітыкі дзяржаўнай улады ў перыяд Інфлянцкай вайны 1558–1570 // *Castrum, urbis et bellum*. Зборнік навуковых прац. – Баранавічы, 2002. – С. 415–421.
188. Adamus J. O tytule panującego i państwa litewskiego parę spostrzeżeń // *Kwartalnik historyczny*. – 1930. – R. 49, t. 1, zesz. 3. – S. 313–332.
189. Bardach J. Studia z ustroju i prawa Wielkiego Księstwa Litewskiego XIV–XVII w. – Warszawa, 1970.
190. Ednosc święta cerkwie Wschodniej y Zachodniej. – Wilno, 1632.
191. Jablonowski H. Westrussland zwischen Wilen und Moskau. – Leiden, 1955.
192. Jaroszewicz J. Obraz Litwy pod względem jej cywilizacji. – Wilno, 1844. – Cz. II.
193. Kloczowski Jerzy. Młodsza Europa. – Warszawa, 1998.
194. Kosman M. «Podniesienie» ksiązat Litewskich // *Acta Baltico-Slavica*. Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk. – T. X. – S. 15–36
195. Lietuvos Metrika (1499–1514). – Kn №8. Užrašumu knuga 8. – Vilnius, 1995.
196. Lietuvos Metrika (1518–1523). – Kn №11. Užrašumu knuga 11. – Vilnius, 1997.
197. Lietuvos Metrika (1522–1530). – 4-oji Teismu bylu knuga. – Vilnius, 1997.
198. Lietuvos Metrika (1566–1574). – Kn №51. – Užrašumu knuga 51. – Vilnius, 2000.
199. Stang Chr.S. Die Urkundensprache der Stadt Polock. – Oslo, 1938.
200. Stang Chr.S. Die wesstrussische Kanzleisprache des Grossfürstentums Litauen. – Oslo, 1935.
201. Strykowski V. Kronika Polska, Litewska, Zmidska i wszystkiej Rusi. – Warszawa, 1846. – T. 1.
202. Suchocki J. Formowanie się i skład narodu politycznego w Wielkim Księstwie Litewskim późnego średniowiecza // *Zapiski historyczne*. – 1963. – T. XLVIII. – Z. 1–2. – S. 31–77.
203. Suchocki J. Formowanie się i skład narodu politycznego w Wielkim Księstwie Litewskim późnego średniowiecza // *Zapiski historyczne*. – 2001. – T. LXVI. – Z. 4. – S. 31–77.
204. Topolska M.B. Specyficzne cechy świadomości narodowej mieszkańców Wielkiego Księstwa Litewskiego w XV do XVIII wieku // *Наш Радавод*. – Гродна, 1996. – Кн. 7.
205. Zachara-Wawrzynczyk M. Geneza legendy o rzymskim pochodzeniu Litwinów // *Zeszyty Historyczne Uniwersytetu Warszawskiego*. – Warszawa, 1963. – T. III. – S 5–55.

Храналогія развіцця беларускай дзяржаўнасці

VIII–IX стст. – утварэнне на тэрыторыі Беларусі славянскіх саюзаў плямён; узнікненне племянных княжанняў палачан і дрыгавічоў.

862 г. – запрашэнне “Паўночнай канфедэрацыі плямён” у якасці правіцеляў скандынаўскіх князёў Рурыка, Сінявуса і Трувора; першая згадка ў летапісу пра Полацк.

882 г. – аб’яднанне “Паўночнай канфедэрацыі плямён” і “Рускага каганата”, утварэнне Старажытнарускай дзяржавы (Кіеўскай Русі).

885 г. – падпарадкаванне кіеўскім князем Алегам саюза плямён радзімічаў.

907 г. – згадка пра Полацк у візантыйска-рускім дагаворы.

944 г. – удзел крывічоў у паходзе кіеўскага князя Ігара Рурыкавіча на Царград (Канстанцінопаль).

980 г. – згадка пра княжанне ў Полацку Рагвалода і ў Тураве – Тура; забойства Рагвалода наўгародскім князем Уладзімірам Святаславічам.

984 г. – паўторнае падпарадкаванне радзімічаў Кіеву.

988 г. – прыняцце на Русі ў якасці афіцыйнай рэлігіі хрысціянства.

988 г. – размярканне кіеўскім князем Уладзімірам Святаславічам гарадоў паміж сынамі, атрыманне Полацка Ізяславам і Турава – Святаполкам.

992 г. – заснаванне Полацкага епіскапства.

1001 г. – смерць полацкага князя Ізяслава Уладзіміравіча.

1001–1003 гг. – уладаранне ў Полацку Усяслава Ізяславіча.

1003–1044 гг. – уладаранне ў Полацку Брачыслава Ізяславіча.

1005 г. – заснаванне Тураўскага епіскапства.

1009 г. – пешая згадка Літвы ў пісьмовых крыніцах.

1021 г. – паход полацкага князя Брачыслава Ізяславіча на Ноўгарад, вайна з кіеўскім князем Яраславам Уладзіміравічам.

1044–1101 гг. – уладаранне ў Полацку Усяслава Брачыславіча.

3 сакавіка 1067 г. – бітва на рацэ Нямізе, паражэнне Усяслава Брачыславіча.

1068 г. – абвяшчэнне князя Усяслава Брачыславіча кіеўскім князем.

1071 г. – аднаўленне ўлады Усяслава Брачыславіча ў Полацку.

1078 г. – вылучэнне Турава разам з Уладзімірам-Валынскім ва ўладанне князю Яраполку Ізяславічу.

1088 г. – вылучэнне Турава ва ўладанне Святаполку Ізяславічу.

1093–1113 гг. – княжанне Святаполка Ізяславіча Тураўскага ў Кіеве.

1097 г. – Любечскі з’езд князёў.

1104–1116 гг. – вайна менскага князя Глеба Усяславіча з кіеўскімі князямі.

1119 г. – смерць Глеба Менскага.

1127 г. – паход супраць Полацка, арганізаваны кіеўскім князем Мсціславам Вялікім.

1129 г. – высылка полацкіх князей у Візантыю.

1144–1151, 1159–1162 гг. – княжанне ў Полацку Рагвалода Барысавіча.

1157 г. – пачатак уладарання ў Тураве Юрыя Яраславіча, адасабленне Тураўскага княства ад Кіеўскага княства.

1167 г. – паломніцтва Ефрасінні Полацкай у Іерусалім і яе смерць.

Каля 1168 г. – смерць Юрыя Яраславіча Тураўскага, падзел княства паміж яго сынамі.

1199 г. – аб’яднанне Уладзіміра-Валынскага і Галіцкага княстваў пад уладай Рамана Мсціславіча.

1201 г. – заснаванне ў вусці Заходняй Дзвіны Рыгі – рэзідэнцыі біскупа Альберта.

1202 г. – стварэнне Ордэна мечаносцаў.

1203, 1206 гг. – паходы полацкага князя Уладзіміра на нямецкія замкі на Заходняй Дзвіне.

1208 г. – князь Вячка страчвае сваю ўладу над Кукенойсам.

1216 г. – падрыхтоўка полацкім князем Уладзімірам пахода на Рыгу, раптоўная смерць князя.

1122 г. – захоп Полацка смаленскім войскам.

1223 г. – бітва на Калцы – першае сутыкненне старажытнарускіх князёў з манголамі.

1236 г. – бітва каля Шаўляя, паражэнне крыжаносцаў ад літоўцаў.

1237 г. – падпарадкаванне Ордэна мечаносцаў Тэўтонскаму ордэну.

1237–1241 г. – мангольскае нашэсце на Русь.

1239 г. – палітычны саюз полацкага князя Брачыслава з уладзіміра-суздальскім князем Яраславам, замацаваны шлюбам сына апошняга Аляксандра з дачкой полацкага князя.

Канец 1240 – пачатак 1241 г. – разбурэнне манголамі Кіева, разарэнне Галіцка-Валынскага княства і Берасцейскай воласці.

Каля 1243 г. – літоўскі князь Міндоўг усталёўвае сваю ўладу ў Новагародку.

1251 г. – хрышчэнне Міндоўга ў каталіцтва.

1253 г. – каранацыя Міндоўга.

1263 г. – забойства Міндоўга, пачатак непрацяглага ўладарання Траняты.

1264–1267 гг. – уладаранне ў Вялікім Княстве Літоўскім Войшалка.

1269–1281 гг. – уладаранне ў Вялікім Княстве Літоўскім Трайдзена.

1284 г. – першы напад рыцараў Тэўтонскага ордэна на беларускія землі, спаленне Гародні.

1296–1316 гг. – уладаранне ў Вялікім Княстве Літоўскім Віцены.

Каля 1303 г. – канчатковае замацаванне Полацкай зямлі ў складзе Вялікага Княства Літоўскага.

1316–1341 гг. – уладаранне ў Вялікім Княстве Літоўскім Гедзіміна.

1326 г. – смерць Давыда Гарадзенскага падчас паходу супраць Брандэнбурга.

1345–1377 гг. – уладаранне ў Вялікім Княстве Літоўскім Альгерда.

2 лютага 1348 г. – бітва на рацэ Стрэве.

1349–1352 гг. – вайна ВКЛ супраць Польшчы за Валынскую зямлю.

1362 г. – бітва на рацэ Сінія Воды, уключэнне ў склад ВКЛ Кіеўскай і Падольскай зямель.

1368, 1370 і 1372 гг. – паходы Альгерда на Маскоўскае княства.

Каля 1370 г. – вылучэнне Кейстутам Гарадзенскага княства ва ўдзел сыну Вітаўту.

1377 г. – пачатак ўладарання ў ВКЛ Ягайлы, ад’езд Андрэя Полацкага ў Маскву.

1382 г. – забойства Кейстута ў Крэўскім замку.

14 жніўня 1385 г. – падпісанне Крэўскай уніі паміж ВКЛ і Польшчай.

1387 г. – хрышчэнне Літвы, стварэнне Віленскага каталіцкага біскупства.

5 жніўня 1392 г. – Востраўскае пагадненне паміж польскім каралём Уладзіславам II Ягайлам і Вітаўтам; аднаўленне дзяржаўнага суверэнітэту ВКЛ.

1393–1395 гг. – скасаванне або пераразмеркаванне Вітаўтам удзельных княстваў у складзе ВКЛ.

12 кастрычніка 1398 г. – Салінскае пагадненне паміж Вітаўтам і Тэўтонскім ордэнам.

12 жніўня 1399 г. – бітва на Ворскле, паражэнне Вітаўта.

1404 г. – канчатковае далучэнне Смаленскага княства да ВКЛ.

1406–1408 гг. – вайна ВКЛ супраць Маскоўскага вялікага княства.

1409–1411 гг. – “Вялікая вайна” Польшчы і ВКЛ супраць Тэўтонскага ордэна.

15 ліпеня 1410 г. – бітва пад Грунвальдам.

2 кастрычніка 1413 г. – Гарадзельская унія паміж Польшчай і ВКЛ.

23 кастрычніка 1430 г. – смерць Вітаўта Вялікага.

1432–1438 гг. – дынастычная вайна ў ВКЛ паміж Свідрыгайлам і Жыгімонтам.

1 верасня 1435 г. – бітва пад Вількамірам, паражэнне Свідрыгайлы.

1440 г. – забойства Жыгімонта Кейстутавіча, абранне вялікім князем літоўскім Казіміра Ягайлавіча.

1447 г. – Казімір Ягайлавіч становіцца польскім каралём.

1449 г. – “Вечны мір” паміж ВКЛ і Маскоўскім вялікім княствам.

1468 г. – выданне Судзебніка Казіміра IV.

1486–1494 гг. – першая памежная вайна паміж ВКЛ і Маскоўскім вялікім княствам.
 1492–1506 гг. – уладаранне ў ВКЛ Аляксандра (з 1501 г. – польскі кароль).
 6 жніўня 1492 г. – абвяшчэнне прывілея Аляксандра, сістэматызацыя правоў пануючага саслоўя.
 1500–1503 гг. – вайна паміж ВКЛ і Маскоўскім вялікім княствам, страта ВКЛ велізарных тэрыторый на ўсходзе.
 1505 г. – буйны набег крымскіх татараў на беларускія землі.
 1506–1548 гг. – уладаранне ў ВКЛ і Польшчы Жыгімонта I Старога.
 1507–1508 гг. – вайна паміж ВКЛ і Маскоўскім вялікім княствам.
 Студзень–жнівень 1508 г. – мяцеж Міхала Глінскага.
 1512–1522 гг. – дзесяцігадовая вайна паміж ВКЛ і Маскоўскім вялікім княствам, страта ВКЛ Смаленска.
 8 верасня 1514 г. – Аршанская бітва.
 1528 г. – прыняцце Першага Статута ВКЛ.
 1530 г. – адбіццё апошняга татарскага набегу, які дасягнуў тэрыторыі Беларусі.
 1534–1537 гг. – Старадубская вайна, вяртанне ў склад ВКЛ Гомейскай воласці.
 1548–1572 гг. – уладаранне ў ВКЛ і Польшчы Жыгімонта II Аўгуста.
 1557 г. – аграрная рэформа Жыгімонта II Аўгуста, вядомая як “валочная памера”.
 1559 г. – пераход Лівонскага ордэна пад пратэктарат ВКЛ, уступленне ВКЛ у Лівонскую вайну.
 1562 г. – пачатак вайны Расійскага царства на тэрыторыі ВКЛ.
 Люты 1563 г. – аблога і ўзяцце войскамі Івана IV Грознага Полацка.
 1566 г. – зацвярджэнне Другога Статута ВКЛ.
 1 ліпеня 1569 г. – зацвярджэнне акта Люблінскай уніі, стварэнне Рэчы Паспалітай.
 1573 г. – прыняцце Варшаўскай канфедэрацыяй акта аб свабодзе веравызнання ў Рэчы Паспалітай.
 1573–1574 гг. – уладаранне ў Рэчы Паспалітай Генрыха Валуа.
 1576–1586 гг. – уладаранне ў Рэчы Паспалітай Стэфана Баторыя.
 1579 г. – адваяванне войскам Стэфана Баторыя Полацка.
 1581 г. – стварэнне Трыбунала ВКЛ (пачынае работаць з 1582 г.).
 1582 г. – заключэнне Ям-Запольскага перамір’я паміж Рэччу Паспалітай і Расійскім царствам.
 1587–1632 гг. – уладаранне ў Рэчы Паспалітай Жыгімонта III Вазы.
 28 студзеня 1588 г. – прыняцце Трэцяга Статута ВКЛ.
 1595–1596 гг. – казацкая вайнапад кіраўніцтва Севярына Налівайкі.
 9 кастрычніка 1596 г. – падпісанне Берасцейскай царкоўнай уніі, утварэнне ўніяцкай (грэка-каталіцкай) царквы.
 1599 г. – пазбаўленне трона Жыгімонта Вазы шведскім рыксдагам.
 1600–1629 гг. – вайна паміж Рэччу Паспалітай і Швецыяй.
 27 верасня 1605 г. – бітва пад Кірхгольмам, разгром гетманам Янам Каралем Хадкевічам шведскага войска.
 1609–1618 гг. – вайна Рэчы Паспалітай з Расійскім царствам.
 1618 г. – Дзўлінскае перамір’е паміж Рэччу Паспалітай і Расійскім царствам.
 1629 г. – Альтмаркскае перамір’е паміж Рэччу Паспалітай і Швецыяй.
 1632–1648 гг. – уладаранне ў Рэчы Паспалітай Уладзіслава IV Вазы.
 1648–1668 гг. – уладаранне ў Рэчы Паспалітай Яна II Казіміра.
 1648–1651 гг. – казацка-сялянская вайна на ўкраінскіх і беларускіх землях.
 1651 г. – Белацаркоўскі дагавор паміж Рэччу Паспалітай і казакамі.
 8 студзеня 1654 г. – Пераяслаўская рада, пераход Украіны ў падданства да расійскага цара.
 1654–1667 гг. – вайна Рэчы Паспалітай з Расійскім царствам.
 1655–1660 гг. – Першая Паўночная вайна паміж Рэччу Паспалітай і Швецыяй.

24 кастрычніка 1656 г. – Віленскае перамер’е паміж Рэччу Паспалітай і Расійскім царствам.

30 студзеня 1667 г. – Андрусоўскае перамер’е на 13,5 гадоў паміж Рэччу Паспалітай і Расійскім царствам.

1668 г. – прызнанне соймам Рэчы Паспалітай адыходу ад каталіцтва дзяржаўным злачынствам.

1669–1673 гг. – уладаранне ў Рэчы Паспалітай Міхала Вішнявецкага.

1673 г. – прыняцце рашэння, згодна з якім кожны трэці сойм Рэчы Паспалітай павінен адбывацца ў Гародні.

1674–1696 гг. – уладаранне ў Рэчы Паспалітай Яна III Сабескага.

1686 г. – “Вечны мір” паміж Рэччу Паспалітай і Расійскім царствам, зацвярджэнне ўмоў Андрусоўскага перамер’я.

1696 г. – пастанаўленне, згодна з якім у афіцыйным справаводстве ВКЛ павінна выкарыстоўвацца толькі польская мова.

1697–1706, 1709–1733 гг. – уладаранне ў Рэчы Паспалітай Аўгуста II Моцнага.

1700–1721 гг. – Вялікая Паўночная вайна паміж Паўночным саюзам і Швецыяй.

18 лістапада 1700 г. – бітва пад Алькенікамі, паражэнне Сапегаў ад кааліцыі Вішнявецкіх і Агінскіх.

1704 г. – абранне каралём Рэчы Паспалітай Станіслава Ляшчынскага (з 1709 г. у эміграцыі).

1717 г. – першы “нямы” сейм у Варшаве, згода на расійскі пратэктарат над Рэччу Паспалітай.

1733–1735 гг. – вайна за “польскую спадчыну”.

1733–1763 гг. – уладаранне ў Рэчы Паспалітай Аўгуста III.

1764 г. – зацвярджэнне соймам Рэчы Паспалітай смяротнага пакарання за змену каталіцкага веравызнання на іншае.

1764–1795 гг. – уладаранне ў Рэчы Паспалітай Станіслава Аўгуста Панятоўскага.

1765 г. – пачатак гаспадарчай рэформы каралеўскіх маёнткаў ВКЛ Антоніям Тызенгаўзам.

1768 г. – утварэнне Барскай канфедэрацыі.

1772 г. – першы падзел Рэчы Паспалітай.

1773–1794 гг. – дзейнасць у Рэчы Паспалітай Адукацыйнай камісіі.

1788–1792 гг. – дзейнасць Чатырохгадовага (“Вялікага”) сойма Рэчы Паспалітай.

3 мая 1791 г. – прыняцце соймам Рэчы Паспалітай Канстытуцыі (Урадавай Уставы).

1793 г. – другі падзел Рэчы Паспалітай.

1793 г. – другі “нямы” сойм (Гарадзенскі), апошні сойм Рэчы Паспалітай.

1794 г. – паўстанне пад кіраўніцтвам Тадэвуша Касцюшкі.

1794 г. – стварэнне мяжы яўрэйскай аселасці на беларускіх і ўкраінскіх землях у складзе Расійскай імперыі.

1795 г. – трэці падзел Рэчы Паспалітай.

5 лістапада 1795 г. – адрачэнне апошняга караля польскага і вялікага князя літоўскага Станіслава Аўгуста Панятоўскага ал кароны на карысць расійскай імператрыцы Кацярыны II.

1812–1820 гг. – дзейнасць Полацкай езуіцкай акадэміі.

12 чэрвеня 1812 г. – уварванне арміі Наполеона ў Расійскую імперыю.

19 чэрвеня 1812 г. – стварэнне ў Вільні Часовага ўрада Вялікага Княства Літоўскага.

14–16 лістапада 1812 г. – бітва на Бярэзіне.

1817 г. – стварэнне студэнтамі Віленскага ўніверсітэта Таварыства філаматаў.

1820 г. – узнікненне ў Віленскім універсітэце Таварыства філарэтаў.

1820 г. – забарона дзейнасці езуітаў на тэрыторыі Расійскай імперыі.

1830–1831 гг. – польскае шляхецкае паўстанне за адраджэнне Рэчы Паспалітай.

1831 г. – увядзенне расійскага заканадаўства ў Віцебскай і Магілёўскай губернях.

1832 г. – зачыненне Віленскага ўніверсітэта.

1836 г. – заснаванне Францам Савічам у Вільні “Дэмакратычнага таварыства”.
 1839 г. – Полацкі царкоўны сабор, скасаванне ўніяцтва.
 1840 г. – увядзенне расійскага заканадаўства ў Мінскай, Гродзенскай і Віленскай губернях.
 1840–1857 гг. – рэформа дзяржаўнай вёскі П.Д. Кісялёва
 1844 г. – пачатак інвентарнай рэформы ў памешчыцкіх маёнтках.
 1848–1864 гг. – дзейнасць Горы-Горацкага земляробчага інстытута.
 20 лістапада 1857 г. – рескрыпт імператара Аляксандра I на імя віленскага генерал-губернатора У.І. Назімава.
 19 лютага 1861 г. – абвяшчэнне Маніфеста аб вызваленні сялян ад прыгоннай залежнасці.
 1862 г. – з’яўленне першай чыгункі на тэрыторыі Беларусі (участак Пецярубурска-Варшаўскай магістралі).
 1862–1863 гг. – выданне “Мужыцкай праўды”.
 1863–1864 гг. – паўстанне за адраджэнне Рэчы Паспалітай.
 1872 г. – пачатак правядзення на тэрыторыі Беларусі судовай рэформы.
 1875 г. – распаўсюджанне на заходнія губерні Расійскай імперыі гарадской рэформы.
 1884 г. – стварэнне ў Пецярубургу студэнтамі – ураджэнцамі Беларусі А. Марчанкам і Х. Ратнерам групы “Гоман”.
 1897 г. – стварэнне ў Вільні Усеагульнага яўрэйскага рабочага саюза ў Літве, Польшчы і Расіі (Бунд).
 1898 г. – абвяшчэнне на з’ездзе ў Мінску стварэння Расійскай сацыял-дэмакратычнай рабочай партыі (РСДРП).
 1902 г. – стварэнне Партыі сацыялістаў-рэвалюцыянераў (ПСР, эсэры).
 1903 г. – стварэнне першай беларускай палітычнай партыі – Беларускай сацыялістычнай грамады (БСГ).
 1905–1907 гг. – першая рэвалюцыя ў Расійскай імперыі.
 18 кастрычніка 1905 г. – “Курлоўскі расстрэл” у Мінску.
 1906 г. – пачатак выдання ў Вільні першай легальнай беларускай газеты “Наша Доля”.
 1906–1915 гг. – выданне легальнай штотыднёвай газеты “Наша Ніва”.
 9 лістапада 1906 г. – царскі загад аб зменах у сялянскі землекарыстанні, пачатак Сталыпінскай аграрнай рэформы.
 1911 г. – стварэнне органаў мясцовага самакіравання – земстваў у Віцебскай, Магілёўскай і Мінскай губернях.
 1 жніўня 1914 г. – уступленне ў Першую сусветную вайну Расійскай імперыі.
 9 жніўня – 19 верасня 1915 г. – Віленская абарончая аперацыя, ліквідацыя Свянцянскага прарыва.
 5–14 сакавіка 1916 г. – Нарачанская аперацыя.
 19 чэрвеня – 16 ліпеня 1916 г. – Баранавіцкая аперацыя.
 23 лютага 1917 г. – пачатак Лютаўскай рэвалюцыі ў Петраградзе.
 2 сакавіка 1917 г. – адрачэнне ад трона Мікалая II.
 4 сакавіка 1917 г. – стварэнне ў Мінску народнай міліцыі на чале з М.В. Фрунзэ.
 Сакавік 1917 г. – з’езд у Мінску беларускіх нацыянальных арганізацый.
 Ліпень 1917 г. – II з’езд беларускіх нацыянальных арганізацый, стварэнне Цэнтральнай рады беларускіх арганізацый.
 1 верасня 1917 г. – абвяшчэнне Расіі рэспублікай.
 25 кастрычніка 1917 г. – звяржэнне ўлады Часовага ўрада ў Петраградзе; пачатак работы II Усерасійскага з’езда Саветаў, які абвясціў савецкую ўладу на тэрыторыі былой Расійскай імперыі; стварэнне савецкага ўрада – Савета Народных Камісараў на чале з У.І. Леніным.
 2 лістапада 1917 г. – пераход улады ў Мінску да Ваенна-рэвалюцыйнага камітэту (ВРК) Заходняй вобласці і фронту.
 26 лістапада 1917 г. – пачатак дзейнасці Абласнога выканаўчага камітэта Саветаў рабочых, салдацкіх і сялянскіх дэпутатаў Заходняй вобласці і фронту (Аблвыканкамзах).

5–18 снежня 1917 г. – Усебеларускі з’езд.
 31 студзеня 1918 г.⁶ – стварэнне Беларускага нацыянальнага камісарыята – аддзела Наркамата па справах нацыянальнасцяў – на чале з А.Р. Чарвяковым.
 3 сакавіка 1918 г. – Брэст-Літоўскі мірны дагавор Савецкай Расіі з Германіяй.
 21 лютага 1918 г. – выданне Выканаўчым камітэтам Рады Усебеларускага з’езда Першай Устаўной граматы.
 9 сакавіка 1918 г. – прыняцце Выканкамам Рады Усебеларускага з’езда Другой Устаўной граматы, абвешчэнне стварэння Беларускай Народнай Рэспублікі (БНР).
 25 сакавіка 1918 г. – выданне Радай БНР Трэцяй Устаўной граматы, абвешчэнне незалежнасці БНР.
 30 снежня 1918 г. – скліканне ў Смаленску VI Паўночна-Заходняй абласной канферэнцыі РКП(б).
 1 студзеня 1919 г. – абвешчэнне Маніфеста аб стварэнні Сацыялістычнай Савецкай Рэспублікі Беларусі.
 3 студзеня 1919 г. – спыненне дзейнасці Аблвыканкамзаха, перадача яго паўнамоцтваў ураду ССРБ.
 5 студзеня 1919 г. – пераезд урада ССРБ са Смаленска ў Мінск.
 2–3 лютага 1919 г. – I Усебеларускі з’езд Саветаў, прыняцце першай Канстытуцыі ССРБ.
 3 лютага 1919 г. – Дэкларацыя аб аб’яднанні Сацыялістычных Савецкіх Рэспублік Літвы і Беларусі (Літбел).
 14 лютага 1919 г. – 18 сакавіка 1921 г. – савецка-польская вайна.
 27 лютага 1919 г. – завяршэнне стварэння Літбел ССР.
 11 ліпеня 1920 г. – вызваленне Чырвонай Арміяй Мінска.
 31 ліпеня 1920 г. – Дэкларацыя аб абвешчэнні незалежнасці Сацыялістычнай Савецкай Рэспублікі Беларусі (ССРБ).
 18 сакавіка 1921 г. – Рыжскі мірны дагавор паміж Савецкай Расіяй і Польшчай.
 21 сакавіка 1921 г. – Дэкрэт “Аб замене харчовай і сыравіннай развёрсткі натуральным падаткам”, пачатак новай эканамічнай палітыцы (нэпа).
 1921 г. – адкрыццё Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта на чале з рэктарам У.І. Пічэтам.
 1921–1937 гг. – дзейнасць Таварыства беларускай школы (ТБШ) у Заходняй Беларусі.
 30 снежня 1922 г. – I Усесаюзны з’езд Саветаў, падпісанне Дэкларацыі і Дагавора аб стварэнні Саюза Савецкіх Сацыялістычных Рэспублік (СССР).
 1922 г. – стварэнне Інстытута беларускай культуры (Інбелкульт), рэарганізаванага ў 1928 г. у Беларускаю акадэмію навук.
 1924 г. – першае ўзбуйненне тэрыторыі БССР.
 1925 г. – пачатак правядзення індустрыялізацыі ў БССР.
 1926 г. – другое ўзбуйненне тэрыторыі БССР.
 1927 г. – прыняцце другой Канстытуцыі БССР.
 1928–1932 гг. – першы пяцігадовы план развіцця народнай гаспадаркі БССР.
 1929 г. – “Год вялікага пералому”, пераход да палітыцы суцэльнай калектывізацыі ў сельскай гаспадарцы.
 1930 г. – стварэнне першай на тэрыторыі БССР машынна-трактарнай станцыі (МТС) у м. Койданава.
 1933–1937 гг. – другая пяцігодка.
 1935 г. – за поспехі ў эканамічным развіцці БССР узнагароджана ордэнам Леніна.
 1937 г. – прыняцце трэцяй Канстытуцыі БССР.
 1938–1941 гг. – трэцяя пяцігодка (незавершаная).
 1938–1947 гг. – першы сакратар Цэнтральнага камітэта Камуністычнай партыі (бальшавікоў) Беларусі (КП(б)Б) П.К. Панамарэнка.
 23 жніўня 1939 г. – “пакт Молатава-Рыбентропа”.

⁶ На наступны дзень у Савецкай Расіі наступіла 14 лютага, такім чынам адбыўся пераход на грыгарыянскі каляндар. Далей даты дадзены па новаму стылю.

1 верасня 1939 г. – напад нацысцкай Германіі на Польшчу, пачатак Другой сусветнай вайны.

17 верасня 1939 г. – пачатак вызваленчага пахода Чырвонай Арміі ў Заходнюю Беларусь.

28 верасня 1939 г. – Дагавор аб дружбе і граніцах паміж СССР і Германіяй.

10 кастрычніка 1939 г. – перадача Вільні і Віленскага края Літве.

22 кастрычніка 1939 г. – выбары ў Народны сход Заходняй Беларусі.

28–30 кастрычніка 1939 г. – работа Народнага сходу Заходняй Беларусі, прыняцце Дэкларацыі аб усталяванні савецкай улады ў Заходняй Беларусі і рэзалюцыі “Аб уваходжанні Заходняй Беларусі ў склад БССР”.

22 чэрвеня 1941 г. – напад нацысцкай Германіі на СССР, пачатак Вялікай Айчыннай вайны.

30 мая 1942 г. – стварэнне Цэнтральнага штаба партызанскага руху на чале з П.К. Панамарэнкам.

9 верасня 1942 г. – стварэнне Беларускага штаба партызанскага руху на чале з П.З. Калініным.

23 чэрвеня – 29 жніўня 1944 г. – Беларуская наступальная аперацыя “Баграціён”, вызваленне тэрыторыі Беларусі ад нямецка-фашысцкіх захопнікаў.

3 ліпеня 1944 г. – вызваленне г. Мінска.

9 мая 1945 г. – Дзень Перамогі, завяршэнне Вялікай Айчыннай вайны.

26 чэрвеня 1945 г. – падпісанне беларускай дэлегацыяй Статута Арганізацыі Аб’яднаных Нацый (ААН).

1946–1950 гг. – рэалізацыі пяцігадовага плана аднаўлення і развіцця народнай гаспадаркі БССР (чацвёртая пяцігодка).

1947 г. – выпуск першых аўтамабіляў-самазвалаў МАЗ-205 на Мінскім аўтамабільным заводзе.

1953 г. – выпуск першага калёснага трактара “Беларусь” на Мінскім трактарным заводзе.

1956–1965 гг. – першы сакратар Цэнтральнага камітэта Камуністычнай партыі Беларусі К.Т. Мазураў.

1958 г. – увядзенне абавязковага 8-гадовага навучання.

1958 г. – пачатак выпуску першых самазвалаў БелАЗ на Беларускам аўтамабільным заводзе ў Жодзіна.

1960 г. – выпуск першай у СССР электроннай вылічальнай машыны ў Мінску (ЭВМ “Мінск-1”).

1962 г. – пачатак вытворчасці на Мінскім заводзе халадзільнікаў.

1965–1980 гг. – першы сакратар ЦК КПБ П.М. Машэраў.

1965 г. – пачатак гаспадарчай рэформы ў СССР.

1967 г. – перавод рабочых і служачых на 5-дзённы рабочы тыдзень.

1978 г. – прыняцце новай Канстытуцыі БССР.

26 красавіка 1986 г. – аварыя на Чарнобыльскай атамнай электрастанцыі.

1988 г. – прыняцце Закона “Аб народным абмеркаванні важных пытанняў дзяржаўнага жыцця Беларускай ССР”.

1990 г. – прыняцце Закона СССР “Аб грамадскіх аб’яднаннях”.

Сакавік–красавік 1990 г. – выбары народных дэпутатаў БССР на альтэрнатыўнай аснове.

27 ліпеня 1990 г. – прыняцце Вярхоўным Саветам БССР Дэкларацыі аб дзяржаўным суверэнітэце БССР.

17 сакавіка 1991 г. – рэферэндум наконт захавання СССР.

19–21 жніўня 1991 г. – путч Дзяржаўнага камітэту па надзвычайнаму становішчу (ДКНС).

25 жніўня 1991 г. – прыняцце Вярхоўным Саветам БССР пастановы “Аб часовым прыпыненні дзейнасці КПБ – КПСС на тэрыторыі Рэспублікі Беларусь”, Закона “Аб наданні статуса канстытуцыйнага закона Дэкларацыі Вярхоўнага Савета БССР аб дзяржаўным суверэнітэце Беларуска-Савецка-Сацыялістычнай Рэспублікі”.

26 жніўня 1991 г. – прыняцце Вярхоўным Саветам БССР Закона “Аб забеспячэнні палітычнай і эканамічнай самастойнасці БССР”.

19 верасня 1991 г. – прыняцце Вярхоўным Саветам БССР рашэння аб змяненні назвы “Беларуская ССР” на “Рэспубліка Беларусь”, у скарачаным варыянце – “Беларусь”.

18 кастрычніка 1991 г. – прыняцце Вярхоўным Саветам БССР Закона “Аб грамадзянстве Рэспублікі Беларусь”.

8 снежня 1991 г. – падпісанне Белавежскіх пагадненняў аб спыненні існавання СССР і ўтварэнні Садружнасці Незалежных Дзяржаў (СНД).

10 снежня 1991 г. – пастанова Вярхоўнага Савета Рэспублікі Беларусь аб скасаванні Дагавора аб утварэнні СССР ад 30 снежня 1922 г.

15 мая 1992 г. – падпісанне Дагавора аб калектыўнай бяспецы (ДКБ) (уступіў у дзеянне 20 красавіка 1994 г.).

1992 г. – падпісанне Беларуссю Заключнага акта Нарады па бяспецы і супрацоўніцтву ў Еўропе.

1992 г. – пачатак правядзення міжнароднага фестываля мастацтваў “Славянскі базар” у Віцебску.

15 сакавіка 1994 г. – прыняцце Вярхоўным Саветам Канстытуцыі Рэспублікі Беларусь.

10 ліпеня 1994 г. – выбранне Прэзідэнтам Рэспублікі Беларусь А.Р. Лукашэнкі.

1995 г. – уваходжанне Беларусі ў Мытны саюз з Расіяй і Казахстанам.

14 мая 1995 г. – правядзенне рэспубліканскага рэферэндума, ініцыяванага Прэзідэнтам Рэспублікі Беларусь, аб дзяржаўнай сімволіцы і наданні рускай мове роўнага з беларускай мовай статуса.

2 красавіка 1996 г. – Дагавор аб стварэнні Супольнасці Беларусі і Расіі.

19–20 кастрычніка 1996 г. – першы Усебеларускі народны сход.

Лістапад 1996 г. – канчатковы вывад з тэрыторыі Беларусі стратэгічнай ядзернай зброі.

24 лістапада 1996 г. – вынясенне на рэспубліканскі рэферэндум праектаў абноўленай Канстытуцыі.

1997 г. – заснаванне Фонда Прэзідэнта Рэспублікі Беларусь па падтрымцы культуры і мастацтва.

2 красавіка 1997 г. – стварэнне Саюза Беларусі і Расіі.

1998 г. – уступленне Беларусі у Рух недалучэння.

8 снежня 1999 г. – Дагавор аб стварэнні Саюзнай дзяржавы Беларусі і Расіі.

2000 г. – пераўтварэнне Мытнага саюза ў новае інтэграцыйнае аб’яднанне – Еўразійскае эканамічнае супольніцтва (ЕўрАзЭС).

18 мая 2001 г. – другі Усебеларускі народны сход (дэвіз “За моцную і квітнеючую Беларусь!”).

2001, 2006, 2010, 2015 г. – выбары Прэзідэнтам Рэспублікі Беларусь А.Р. Лукашэнкі.

2002 г. – падпісанне кіраўнікамі Беларусі, Расіі, Арменіі, Казахстана, Кыргызстана, Таджыкістана Статута Арганізацыі Дагавора аб калектыўнай бяспецы (АДКБ).

17 кастрычніка 2004 г. – прыняцце на рэспубліканскім рэферэндуме паправак у Канстытуцыю Рэспублікі Беларусь.

2005 г. – падпісанне Прэзідэнтам Беларусі Дэкрэта аб стварэнні Парка высокіх тэхналогій (ПВТ).

2–3 сакавіка 2006 г. – трэці Усебеларускі народны сход (дэвіз “Дзяржава для народа”).

2006 г. – адкрыццё Нацыянальнай бібліятэкі Беларусі.

2007 г. – падпісанне Дагавора аб стварэнні адзінай мытнай тэрыторыі і фарміраванні Мытнага саюза паміж Беларуссю, Расіяй і Казахстанам.

2007 г. – Першы з’езд вучоных Беларусі.

6–7 снежня 2010 г. – чацвёрты Усебеларускі народны сход.

2010 г. – пачатак акцыі “Культурная сталіца Беларусі”.

29 мая 2014 г. – падпісанне ў Астане (Казахстан) дагавора аб стварэнні Еўразійскага эканамічнага саюза.

1 студзеня 2015 г. – пачатак дзеяння Дагавора аб стварэнні паміж Беларуссю, Расіяй і Казахстанам Еўразійскага эканамічнага саюза (ЕАЭС).
22–23 чэрвеня 2016 г. – пяты Усебеларускі народны сход.